Tartalomjegyzék

3 *„...jó döntésnek tartom, hogy a tanárságot választottam...”*
Interjú Romsics Ignáccal

15 **Papp István**
A népi tehetségnevelés problémája a szellemi életben a két világháború között

59 **Paksa Rudolf**
A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt megalakulása és a fajvédők programja

89 **Juhász Balázs**
Róma „nyílt” város

159 **Maruzsa Zoltán**
Az osztrák semlegesség és a semlegesség-vita

193 **Türke András István**
Charles de Gaulle konföderatív Európa-terve

223 **Tollas Gábor**
Willy Brandt Berlinben (1947–1966)

259 **Simon Eszter**
Párhuzamos válságkezelés a Reagan-adminisztrációban

293 **Névjegy helyett...** Bemutatkozik az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Cseh Gergő Bendegúz: Az 1990 előtt keletkezett állambiztonsági iratok kutatásáról a Történeti Levéltárban

304 **Az Atelier felhívása**

305 **Masát Ádám**
Javított kiadás?!

314 **Szerkesztőségi közlemények**

318 **Szerzőink**

320 **Hol kapható a *Sic Itur ad Astra?***

SIC ITUR AD ASTRA

A SIC ITUR AD ASTRA Egyesület folyóirata

XVII. évfolyam
2005/3–4

Tanulmányok a 20. századról

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

A folyóirat megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakkollégiuma
és az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának Közművelődési Kuratóriuma
támogatta

SIC ITUR AD ASTRA
ALAPÍTÁS ÉVE 1987

Alapító szerkesztők
Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály,
Sahin-Tóth Péter†, Szilágyi Márton

A Sic Itur ad Astra Egyesület elnöke
Nagy Balázs

Felelős szerkesztő
Kármán Gábor

A szerkesztőbizottság tagjai

Ács Zsófia	Herczeg Csaba
Balogh Zsuzsanna	Masát Ádám
Filippov Gábor	Nagy Péter Miklós
Gérecz Balázs	Naményi Ildikó
Hegedűs Dániel	Papp Gábor

A szerkesztőség címe
Sic Itur ad Astra Egyesület
ELTE BTK Közép- és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. I/133.
e-mail: sicitur@eotvos.elte.hu
honlap: www.sicitur.hu
Számlaszám: OTP Bank 11742001-20042440

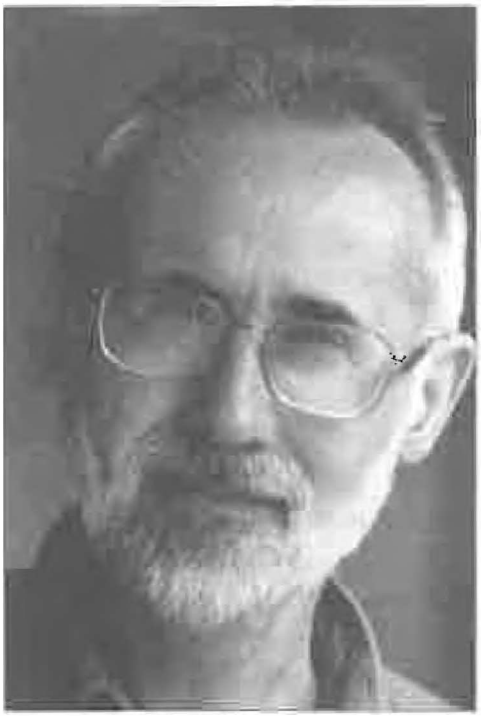
Ezt a számot Masát Ádám szerkesztette.

A borítón Ronald Reagan és felesége, Nancy látható
az 1986. július 4-i ünnepi beszéd megtartásakor.
A borító hátoldalán lévő kép Willy Brandt külügyminisztert ábrázolja
munka közben 1969 márciusában.

Tördelő: Horváth László Béla
Nyomdai kivitelezés: Akaprint Kft.
1115 Budapest, Bártfai utca 65.
ISSN 0238-4779

„...jó döntésnek tartom, hogy a tanárságot választottam..."

Interjú Romsics Ignáccal

TÖRTÉNÉSZ, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének professzora. 1951-ben született a Bács-Kiskun megyei Homokmégyen. Középiskolai tanulmányait Kalocsán, felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tanárképző Főiskola magyar–történelem, majd az ELTE történelem kiegészítő szakán végezte. 1974-ben levéltárosként kezdett dolgozni Kecskeméten, 1977-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa lett, 1986-ban pedig elvállalta a Magyarságkutató Intézet igazgatóhelyettesi pozícióját. A rendszerváltozás után az ELTE-re került, és 1991-től folyamatosan oktatott az egyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékén. 1985-ben megszerezte a történettudományok kandidátusa, 1994-ben a történettudományok doktora címet, 1996-ban habilitált. 2001-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Számos szakmai szervezet tagja, munkásságát több díjjal elismerték. Fő kutatási területe a 20. század magyar politikatörténete, különös tekintettel a két világháború közötti időszakra. Főbb munkái: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben* (1982), *Ellenforradalom és konszolidáció: A Horthy-rendszer első tíz éve* (1982), *Bethlen István* (1991, angolul 1995), *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században* (1998), *Magyarország története a XX. században* (1999, angolul 1999), *A trianoni békeszerződés* (2001, angolul 2003, németül 2005), *Volt egyszer egy rendszerváltás* (2003).

M. Á.: *Ön a Rákosi-korszak egyik „legkeményebb" évében született. Bebörtönzések, kivégzések, internálások, kitelepítések jellemezték ezt az időszakot, újból bevezették a jegyrendszert, folytatódott a mezőgazdaság kollektivizálása és az egyházak elleni fellépés... Az Ön családja hogyan élte meg a Rákosi-diktatúrát?*

R. I.: Nehezen és nagy szegénységben, bár a családunkból senkit sem telepítettek ki, és senkit sem internáltak. A téeszesítés ekkor többé-kevésbé még önkéntes alapon zajlott, nem is volt nagy bázisa a faluban. Problémát inkább a tagosítás és a beszolgáltatás jelentett. Az utóbbi azért, mert szabott és alacsony áron kellett eladni az állami felvásárlóknak a termény jó részét. Emlékszem, hogy még tojásból is kvóták voltak, úgyhogy ha a tyúkjaink nem igyekeztek, akkor szomszédtól kértünk kölcsön tojást.

M. Á.: *Gyermekként mikor találkozott először a politikával? Van bármilyen emléke például az 1956-os forradalamról vagy Kádár János hatalomra kerüléséről?*

R. I.: Elég pontosan emlékszem arra a mozzanatra, amikor egy-két napos késéssel megérkezett a forradalom híre. Éppen lakodalom volt. A bejelentés után vége szakadt a táncnak, és az emberek szétszéledtek. Ezt mi, gyerekek, nagyon sajnáltuk, mert fentük a fogunkat némi édességre. Másnap hallottam, hogy az éjszaka beverték téglával az egyik 1919-es vörös katona ablakát. A falunkban ennyiből állt a forradalom. Néhány nap múlva megjelent egy félig szétlőtt mentőautó, hogy segítséget vigyen a közben körülzárt fővárosnak. Senki sem jelentkezett, viszont adtak élelmiszert. Ismét eltelt néhány nap, és feltünedeztek a jugoszláv határ felé menekülők. Ezek között civilek és katonák egyaránt akadtak. Őket segítették az emberek. Élelmet adtak nekik és szállást, sőt néha elvitték őket a szomszéd faluig a szekérderékben. Nálunk is aludt valaki egy vagy két éjszaka, s egy hajnalban a nagyapám vitte tovább. Majd megérkezett a Vöröskereszt segélyküldeménye, amelyből mi babot és vajat kaptunk. Nagyjából ugyanekkor tartóztatták le az egyik utcabelit fegyverrejtegetésért. Több évet kapott, de aztán egy-két év múlva kiszabadult. Emlékszem még a szénszünetre, amelynek nagyon örvendtünk, mert nem kellett iskolába menni. Úgy rémlik '58 telén is részünk volt ebben az örömben. A magángazdaságok felszámolása, amit valóban szívszorító volt végigélni, nálunk csak ezután kezdődött.

M. Á.: *Mikor fordult az érdeklődése a történelem felé? Mennyire voltak meghatározóak ebben a tekintetben a középiskolai tanulmányai?*

R. I.: A középiskolában az irodalom és a történelem egyaránt érdekelt. Tagja voltam a honismereti szakkörnek, az egyik nyáron egy nagy országos gyűjtőtábor munkájában is részt vettem. Ez valamiféle kollektív munka volt Salgótarján környékén. Emellett helyi gyűjtéseket is végeztünk. A szakkör vezetőjét Kuczy Károlynak hívták, a magyar- és történelem tanáromat pedig Lisztóczky Lászlónak. Mindkettejüknek volt részük érdeklődésem alakulásában. Lisztócky tanár úr, aki kezdő tanárként akkor érkezett Debrecenből, néha az albérletébe is elhívott, könyveket adott a kezembe, és elbeszélgetett velem az olvasottakról.

M. Á.: *A Szegedi Tanárképző Főiskola magyar–történelem szakára iratkozott be 1970-ben. Felmerült-e más szakpárosítás vagy felsőoktatási intézmény?*

R. I.: Felmerült a francia szak is, de féltem, hogy nem vesznek fel, mivel ebből a tárgyból többnyire négyessel zártam az éveket. Magyarból és történelemből viszont mindig jelessel. Úgyhogy biztosra akartam menni. Nagyon örültem annak, hogy felvettek, és így tanulhattam tovább. Ellenkező esetben dolgoznom kellett volna, esetleg elmehettem volna ipari tanulónak.

M. Á.: *Következett aztán két év kiegészítő képzés az ELTE történelem szakán. Kik voltak azok a meghatározó történészek, tanáregyéniségek, akik hatottak Önre Szegeden és Budapesten?*

R. I.: Ókort Olajos Teréziától, középkort Szántó Imrétől, újkort Nagy Istvántól tanultam. Mivel a 20. század érdekelt, főleg utóbbi segített sokat. Témaválasztásban is, a problémák kezelésében is. Hálás vagyok érte. Aztán meg kell említenem Kováts Zoltán nevét, aki ugyan történeti demográfus volt, ám egyben a diákkör vezetője is. Tőle is sokat tanultam. Az ELTE tanárai közül elsősorban Balogh Sándor előadásaira és szemináriumaira emlékszem. Ahhoz képest, hogy az 1970-es évek közepén jártunk, meglepően nyílt volt. De szerettem Sz. Jónás Ilona középkori előadásait is, noha maga a tárgy nem érdekelt.

M. Á.: *Érdeklődése a 20. század felé fordult, noha a Kádár-korszak diktatórikus viszonyai között talán éppen ezt a történeti időszakot lehetett a legnehezebben művelni történészként. A politika „rátelepedett" a történetírásra is, és a meghatározó 20. századi eseményeknek, személyeknek és történeti jelenségeknek rendszerint létezett egy hivatalos politikai értelmezése, illetve megítélése. Nem félt attól, hogy „fentről" beleszólnak majd a munkájába, ha kutatási eredményeit publikálni akarja? A korábbi történeti korszakok egyáltalán nem érdekelték?*

R. I.: Az 1945 előtti időszakról az 1970-es években már sok mindent meg lehetett írni egzisztenciális kockázat nélkül. Nemes Dezső nem azért érvelt még mindig amellett, hogy a Horthy-rendszer fasizmus volt, mert ezt Kádár János vagy a Központi Bizottság előírta, hanem azért, mert az volt a meggyőződése. Az 1945 utáni korszak persze más volt, de azzal éppen ezért nem is akartam foglalkozni. Amikor Ránki György először hívott a Történettudományi Intézetbe – ez 1975-ben vagy 1976-ban történt –, és ilyen témát ajánlott, talán ezért is, nemet mondtam. A régebbi korok viszont valahogy nem vagy kevésbé érdekeltek. Ezt már Olajos Terézia sem értette az 1970-es évek elején Szegeden, aki – úgy éreztem – jó néven vette volna, ha az antikvitásnál kötök ki.

M. Á.: *Hogyan került a Történettudományi Intézetbe? Nagy váltást jelentett ez az életében?*

R. I.: A *Valóság* 1977. januári és februári számában megjelent az egyik első dolgozatom, amit az 1919-es Kalocsa környéki parasztfelkelésről írtam *(A Duna melléki ellenforradalom)*. Ez elég nagy visszhangot váltott ki. Ez abból is látszott, hogy három pesti állásajánlatot kaptam: Magyar Györgytől az ELTE Jogi Karának Politológiai Tanszékére, Huszár Tibortól az ELTE Szociológiai Tanszékére és Ránki Györgytől a MTA Történettudományi Intézetének immár két világháború közötti történelemmel foglalkozó osztályára. Némi habozás után az utóbbit választottam. Júniustól a ma már legendás Úri utcába jártam hétfő és péntek délelőttönként, az ún. intézeti napokon. Ez minden szempontból óriási változást jelentett az életemben. Mindenekelőtt: a továbbiakban nem az iratbegyűjtés és -rendezés volt a feladatom, hanem a kutatás. Ettől kezdve éveken át nap mint nap könyvtárba és levéltárba jártam. Talán ennél is fontosabb volt az Intézet magas színvonalú és viszonylag szabad intellektuális légköre. Az intézeti vitákon és a párttaggyűléseken – 1979-től párttag

voltam – nagyon tanulságos szópárbajok passzív résztvevője lehettem. Nem is beszélve az intézeti könyvtárról, ahol nemcsak a világ minden fontos szaklapja volt megtalálható, hanem a *Spiegel*, a *Newsweek*, a *Le Monde* és a *Neue Zürcher Zeitung* is. Én ekkor még csak franciául olvastam, de gőzerővel tanultam németül és angolul is. És aztán jöttek a külföldi ösztöndíjak: 1981-ben két hónapot Párizsban, 1984-ben fél évet az NSZK-ban tölthettem. Néhány hetet kutattam Bécsben, Pozsonyban és Kassán, Bukarestben és Erdélyben, majd végül Kelet-Berlinben, illetve Potsdamban. Kinyílt előttem a világ. Ez valami olyan élmény volt számomra, amit az Önök generációja talán már el sem tud képzelni. Szeretném gyorsan hozzátenni: senki sem akart beszervezni ügynöknek, és politikai jelentéseket sem kért tőlem senki.

M. Á.: *1982-ben két nagyobb munkája is megjelent. Az egyiknél nyilvánvalóan azokra a kutatásaira is támaszkodott, amelyeket még Kecskeméten levéltárosként végzett. A másik viszont egy új munka volt, amely a népszerű* Magyar História *sorozatban jelent meg. Ennek a sorozatnak a szerkesztésében a Történettudományi Intézet is közreműködött...*

R. I.: Az első említett munka kéziratát (A Duna-Tisza köze hatalmi politikai viszonyai 1918–19-ben) már 1978-ban leadtam. Csak az Akadémiai Kiadó lassan dolgozott, illetve nagy volt a sorban állás. Ebben addigi – szegedi és kecskeméti – kutatásaimat összegeztem. A másikkal is elkészültem 1979 őszére. Ezzel viszont más jellegű problémák adódtak. Munkahelyi vezetőim és kollégáim többsége úgy találta, hogy „túldramatizálom" Trianont és túlértékelem a bethleni konszolidáció eredményeit. Egyáltalán: mi az, hogy a Horthy-rendszert nemhogy fasizmusnak, még diktatúrának sem nevezem? Ezt egy nyílt vitában is elmondták, amitől a Gondolat Kiadó nagyon, és egy kicsit én is megrettentem. Úgy emlékszem, ekkor jelentek meg az első ősz szálak a hajamban és a szakállamban. Elvtelen kompromisszumot mindazonáltal nem kötöttem, és így végül olyan szöveg jelent meg, amelyet ma is vállalok. Ránki György nyilván megakadályozhatta volna a megjelenését, de nem tette. Szóval – visszautalva egyik korábbi kérdésére – a 20. század első felével sem volt veszélytelen foglalkozni, de nem is volt életveszélyes.

M. Á.: *Ugyanebben az évben Önnek ítélték a Károlyi Mihály-díjat. Meglepődött, hogy Önre esett a választás, vagy úgy érezte, megérdemelten kapta az elismerést?*

R. I.: Természetesen örültem neki, ámbár őszintén szólva nem volt ez igazán jelentős díj. A Történelmi Társulat adta, a díjazott munkájának valahogy kapcsolódni kellett Károlyihoz vagy korához. Nekem a '18–19-es könyvem miatt adományozták. Úgy emlékszem, velem egy időben ugyanezt a díjat Krausz Tamás is megkapta, ő az oroszországi forradalmak kutatásáért. Azóta ennél jóval nagyobb elismerések is értek, utoljára a Széchenyi-díj 2005-ben.

M. Á.: *Egy korábbi beszélgetésünk alkalmával Ön merész lépésként aposztrofálta az 1986-os munkahelyváltását. Miért hagyta ott a Történettudományi Intézetet? Nem bánta meg utólag a döntését? Feltételezem, hogy a Magyarságkutató Intézet igazgatóhelyetteseként nem jutott annyi ideje a kutatásra, mint korábban, bár tudom, hogy 1986 után azért több ízben folytatott külföldön kutatómunkát.*

R. I.: Az 1979-es kéziratvita óta nem éreztem jól magam a Történettudományi Intézetben. Pontosabban: kutatóként élveztem az intézet előnyeit, de emberileg totálisan izolált voltam. Nem tartoztam egyik csoporthoz sem, így aztán bennem sem bízott meg senki. Ezért az 1980-as évek elejétől többször próbáltam „lelépni". A pécsi egyetem akkor szerveződő történeti intézetébe és az ELTE Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékére egyaránt. Próbálkozásaim azonban kudarccal végződtek. Levéltárba viszont én nem akartam visszamenni, és elhárítottam más, a kutatás szempontjából kevésbé vonzó lehetőségeket is. A Magyarságkutató Intézet igazgatóhelyettesi posztjának az elvállalásán is, amelyet Juhász Gyula ajánlott fel 1985-ben, elég sokat gondolkodtam. Végül igent mondtam, de nagyon hamar elegem lett az adminisztrációból. Becsületből csináltam végig a vállalt öt évet, és mert az igazgatóm, Juhász Gyula váltig kért rá. De amikor 1990-ben, lényegében a rendszerváltással egyidőben Pölöskei Ferenc „megkínált" a tanszékén egy docensi állással, habozás nélkül és a legnagyobb örömmel igent mondtam. Pedig az Antall-kormány akkor már a Magyarságkutató Intézet igazgatói posztját ajánlotta számomra. Mindazonáltal a Magyarságkutatóban töltött öt év is nagyon sok tapasztalattal járt. Közelebbi kapcsolatba kerültem a kisebbségi kérdéssel, és a nagyhatalmi politikával foglalkozva továbbra is elég sokat kutathattam külföldi levéltárakban. Ennek eredményei főleg különböző tanulmányaimba épültek be, de a II. világháború alatti amerikai béketervekről egy külön kötetet is kiadtam. Emellett megízleltem, hogy mi a hatalom, és sokat megtudtam az emberi természetről. Ezt mint negatív élményt említem.

M. Á.: *Mit jelentett akkor ez az alternatíva? A jól hangzó és feltételezhetően jól fizető igazgatói pozíció állt szemben egy kevésbé jövedelmező, ám nyugodtabb életvitelt biztosító egyetemi oktatói állással?*

R. I.: A „jól fizető" és befolyásos igazgatói állás két fontos ok miatt nem vonzott. Egyrészt rájöttem, hogy alacsony az ingerküszöböm, és nehezen viselem, ha munkatársaim összevesznek. Nem is beszélve arról, hogy többüket állandóan noszogatnom kellett, mert nem végezték el határidőre a munkájukat, sőt néhányan kifejezetten alacsony teljesítményt nyújtottak. Szembesültem kisebb-nagyobb emberi aljasságokkal és „stiklikkel" is. Korábban nem tudatosult bennem, hogy az emberek milyen mértékben függnek az érdekeiktől és a pénztől. Ezek a tapasztalatok rendkívüli módon nyomasztottak. A másik negatív élményt az adminisztratív munka időrabló és intellektuálisan érdektelen jellege adta. Ismét rádöbbentem, hogy mennyire fontos számomra a kutatás és az írás. A Magyarságkutató Intézet igazgatójaként nagyobb felelősség és még több adminisztratív munka várt volna rám. Úgy gondoltam, hogy az egyetemi munka intellektuálisan izgalmasabb, a tanár-diák viszony pedig egyszerűbb, tisztább és őszintébb, mint a kutatóintézeti légkör. A mai napig nem csalódtam ebben, jó döntésnek tartom, hogy a tanárságot választottam.

M. Á.: *Ezzel azt is sugallja, hogy egyetemi oktatóként nemcsak tanított, hanem kapott is a diákoktól...*

R. I.: ...nem is keveset! Nagyon sokat tanultam a diákjaimtól. Nekik is köszönhetem, hogy úgy-ahogy lépést tartok a korral. Vagy legalábbis törekszem rá. A mai fiatalok teljesen mást tanulnak és olvasnak, mint én hajdanában diákként. A dialektikus materializmus, a tudományos szocializmus, a politikai gazdaságtan, amit hajdanában tanultam, mára teljességgel hasznavehetetlenné vált. A diákjaimmal folytatott szemináriumi beszélgetések megerősítettek abban, hogy docensként, majd professzorként sem dőlhetek hátra a karosszékben, hanem 40–50 évesen is késznek és képesnek kell lennem a dolgok újragondolására. A bőrömből persze nem tudok kibújni, vagyis gyermek- és ifjúkorom élményanyagát sohasem tudom elfelejteni. És ez minden értelmezési és újraértelmezési kísérletemre rányomja bélyegét. De hát ez így van rendjén.

M. Á.: *1991-ben, amikor az ELTE-re került, jelent meg Bethlen Istvánról szóló monográfiája. Leginkább az érdekelne, hogy a sok politikatörténeti írás*

után mennyire volt nehéz politikai életrajzot írni, és egy nagyformátumú személyiség életére, illetve tevékenységére fókuszálni?

R. I.: Ez csak kívülről látszik nagy váltásnak. 1979-es kéziratomnak *(Ellenforradalom és konszolidáció)* a főhőse Bethlen István volt. Már 1980-ban elkezdtem foglalkozni vele, és ettől kezdve ez volt a fő tevékenységem. 1986-ig kizárólag, és jelentős részben azután is. 1989 augusztusában zártam le a kéziratot. Mivel politikai életrajzot írtam, a munka elég szervesen kapcsolódott addigi kutatásaimhoz. Én legalábbis így éreztem. Kétségtelen, hogy egy biográfia nagyobb empátiát és intuíciót kíván, mint a struktúrákkal való foglalkozás. Annak megítélését azonban, hogy ez mennyire sikerült, bízzuk a historiográfiára.

M. Á.: *Sokan azt hiszik, hogy Ön példaképének tartja Bethlen Istvánt...*

R. I.: Ez félreértés. Bethlen Istvánt a 20. század legnagyobb vagy egyik legnagyobb politikusának tartom, de korántsem példaképemnek. Hogyan is tehetném, hiszen ő államférfi volt, én pedig kutató és tanár vagyok. Másrészt ő grófnak született és ettől valószínűleg nem függetlenül konzervatív-liberális beállítottságú ember volt. Az én felmenőim pedig kivétel nélkül szegényparasztok voltak, és én – ettől bizonyára szintén nem függetlenül – néha plebejus indulatoktól is fűtött baloldali demokrata lettem. Ezt egyébként Bethlen-könyvem előszavába is beleírtam.

M. Á.: *A rendszerváltozás óta az ELTE-n tanít, habilitált, újabb könyveket írt és újabb díjakat kapott, külföldön vendégtanárként oktatott, sokat szerepelt a médiában, professzorrá nevezték ki és az Akadémia levelező tagjává választották. Az elmúlt másfél évtizednek melyek voltak a legfontosabb állomásai a szakmai karrier szempontjából?*

R. I.: Az egyik legfontosabb 1991 szeptembere, amikor elkezdhettem tanítani az ELTE-n. Mint már említettem, ma is jó döntésnek tartom, hogy 1990-ben nem az igazgatóságot, hanem a tanárságot választottam. A második 1993 szeptembere, amikor első évemet kezdtem az Indiana Egyetem magyar vendégtanáraként Bloomingtonban. 1993 és 2003 között majdnem annyi időt (9 szemesztert) töltöttem az Egyesült Államokban, mint Budapesten. Óriási tapasztalat volt, ismét rengeteget tanultam. Hálás vagyok érte a sorsnak és azoknak, akiknek ezt a lehetőséget köszön-

hetem. Természetesen az amerikai diákoknak nem azon a szinten beszéltem a magyar történelemről, mint az itthoniaknak. De ez egyáltalán nem zavart. Arra, hogy amerikai diákjaim közül ma van, aki követségi munkatárs itt Budapesten, a Soros Alapítvány New York-i irodájában dolgozik vagy éppen „szakértő" Csecsenföldön, éppen olyan büszke vagyok, mint arra, hogy az itthoniak közül olyan, ma már jól ismert kutatók pályakezdéséhez járulhattam hozzá, mint amilyen Ablonczy Balázs, Papp István, Püski Levente, Ungváry Krisztián, Zeidler Miklós és a fiatalon elhunyt Bán D. András. Végül megemlítem, hogy 1999-ben, majd 2003-ban másodszor is a Magyar Történelmi Társulat főtitkárává választottak. Ez önmagában is megtiszteltetés és érdekes feladat lenne, ám úgy, hogy a szervezet elnöke Kosáry Domokos, különösképpen. Azt hiszem, szükségtelen indokolnom, hogy miért.

M. Á.: *Több kiadást élt már meg az egyik legjelentősebb munkája, a* Magyarország története a XX. században *című monográfia. A történeti munkák között egyfajta bestseller lett ez a könyv: nincs könyvtár, ahol ne állna a polcon akár több példány is, és nincs 20. századi magyar történelemmel foglalkozó történész, aki meg tudná kerülni ezt a munkát. Miben rejlik a könyv sikere?*

R. I.: Erre csak szerénytelen vagy annak tűnő választ tudnék adni, úgyhogy inkább nem válaszolok.

M. Á.: *A könyv előszavában leírja, hogy az Osiris Kiadótól érkezett a felkérés, és magától soha nem vágott volna bele ennek a könyvnek a megírásába. Sosem tervezte, hogy ilyen vaskos könyvet ír, nem gondolta korábban, hogy az 1945 utáni történelemmel is ennyire behatóan fog majd foglalkozni, vagy egész egyszerűen nem szerepelt a tervei között, hogy a 20. századi magyar történelmet ilyen átfogó módon feldolgozza?*

R. I.: Mint említettem, a rendszerváltásig kerültem az 1945 utáni témákat. 1990-től azonban megszűntek a politikai akadályok. Ráadásul Bloomingtonban kifejezetten arra kértek, hogy mindig a jelennel fejezzem be a 20. századi magyar történelemmel foglalkozó két féléves kurzusomat. Valamikor a '90-es évek közepén ezt aztán itthon is kipróbáltam. Az Osiris felkérése egy olyan pillanatban – 1997 tavaszán – ért, amikor ott is és itt is többször végigtanítottam már az évszázad magyar történelmét, s amikor éppen semmi más vállalásom nem volt. Nem kellett tehát kita-

lálnom, hogy miről és mit fogok írni, hanem a verbális produkciót kellett írásos formába önteni. Persze ez sem volt kevés. 1997 szeptemberében kezdtem írni Bloomingtonban, és 1998 szeptemberére fejeztem be itthon. Soha azelőtt vagy azóta nem diktáltam magamnak egy éven át olyan feszített tempót, mint akkor. A szemem – és lehet, hogy más is – meg is sínylette.

M. Á.: *Elsősorban módszertani szempontból érdekelne, hogy kezdettől fogva ebben a tematikus felosztásban gondolkodott-e, vagy más szerkesztési lehetőségeket is fontolóra vett? A kiadó szabad kezet adott Önnek e téren?*

R. I.: A kiadó, illetve annak szakmabéli igazgatója – Gyurgyák János – mindenben szabad kezet adott. A kötet tematikája és szerkezete – ezért lehet haragudni rám vagy szeretni – az én találmányom. Pontosabban csak családtagjaimmal vitattam meg, akik közül a feleségem magyar–történelem szakos tanárnő, a fiam pedig akkor fejezte be az első vagy a második évét angol–történelem szakon. Nem emlékszem rá, hogy pontosan ki mit mondott, csak arra, hogy egy távoli és éjszakai Rolling Stones-koncertre menet és jövet szinte végig erről beszéltünk az autóban. S ha nem, én akkor is ezen gondolkodtam. Mivel döntően politikatörténeti jellegű összefoglalás már akkor is több forgott közkézen, végül úgy döntöttem, hogy a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti aspektusokkal is nagy terjedelemben foglalkozom. Ebből következett, hogy a szerkezetre is valami új formát kellett kitalálni. A megoldás végül az lett, hogy az eseménydús időszakokban az egyszerű kronológiát követtem, konszolidált korszakokban viszont a tematikus tagolást.

M. Á.: *A munka jelentős részét külföldön írta, ezért bizonyára számos nehézséggel kellett szembenéznie. Milyen szakirodalmat talált a bloomingtoni könyvtárban, mi hiányzott onnét leginkább, és mit kellett itthonról postai úton beszereznie?*

R. I.: Mivel összegzésről volt szó, mindössze egy-két régi vagy speciális munka hiányzott. Például Matolcsy Mátyásé az adó- és jövedelemmegoszlásról. Ezeket barátaim és kollégáim – Bán D. András, Püski Levente, Pritz Pál, Szakály Sándor és mások – megküldték fénymásolatban. Egyébként a bloomingtoni könyvtár magyar gyűjteménye hihetetlenül gazdag. A két világháború közötti folyóiratok közül például a *Magyar Szemle* számai éppúgy hiánytalanul megvannak, mint a *Nyugaté*, a *Nap-*

keleté, a *Katolikus Szemléé* vagy a *Századoké*. Az 1945 utáni évekből pedig gyakorlatilag minden.

M. Á.: *Az első kiadással szinte egyidejűleg jelent meg az angol kiadás, furcsa módon egy másik kiadónál. Mennyire kellett átdolgoznia az angol nyelvű változatot a külföldi olvasóközönség számára? Milyen más nyelven jelent meg azóta a könyv?*

R. I.: Az angol változat szövege valamivel rövidebb, nincsenek benne képek és kevesebb a táblázat, illetve grafikon. Más a jegyzetanyaga is. A magyar változathoz egy átfogó annotált bibliográfia csatlakozik, az angolhoz nemzetközi nyelveken kiadott munkák tematikus jegyzéke. Ezen kívül más nyelven nem jelent meg a munka. Néhány éve elkezdték franciára fordítani, de anyagi okokból abbahagyták. Tavaly felmerült az orosz kiadása, de végül másra kellett a pénz. Másfél éve egy japán kiadóval is aláírtam egy szerződést az ottani kiadásról, de őszintén szólva nem tudom, hogy lefordították-e már, vagy még mindig a szöveggel küzdenek. A fő, hogy angolul is megvan, így lényegében az egész világon hozzáférhető. Legalábbis a szakmai közönség számára.

M. Á.: *A 20. századi magyar történelem egyes fejezeteivel azóta külön is foglalkozott. Megjelent például egy hosszabb tanulmánya a trianoni békeszerződésről, Prohászka Imre fotóihoz pedig egy könyvet írt a rendszerváltozásról. Objektivitásra törekvő történészként mi a könnyebb Önnek: írni egy 85 évvel ezelőtti, a magyar nemzet egészét érintő eseményről, vagy írni egy 15 évvel ezelőtti, Ön által is megélt folyamatról, amelynél nehezen tud megszabadulni a saját emlékeitől, élményeitől és tapasztalataitól?*

R. I.: Lehet, hogy csodálkozni fog, de lényegét tekintve mindkét munka egyforma kihívást jelentett számomra. Adott volt két nagy jelentőségű esemény, amelyeket megpróbáltam strukturáltan leírni és megmagyarázni. Mivel a '89–90-es átalakulásban aktívan nem vettem részt, talán sikerült eltávolítani magamtól annyira, hogy történészként szólhattam róla. Tudom, hogy mindegyik korabeli szereplő elégedetlen vele. Mindegyik úgy gondolja, hogy az ő jelentősége nincs eléggé kidomborítva, a többiekére viszont túl sok szót vesztegetek. Ezt sokan közülük el is mondták nekem. Többek között ez az, ami eléggé megnyugtat. Eddig minden munkámban azt írtam, amit legjobb tudásom szerint gondoltam. Ebben is. Lehet, hogy egyben-másban tévedtem, de akkor majd az utánam jö-

vők és a források nagyobb körét használók kijavítanak. Ez mindig és minden témával így van. Soha semmi sem lezárt véglegesen. Trianon-könyvem egy távolabbi és sokkal jobban feltárt eseményről szól, ám ezzel kapcsolatban is tudható, hogy kik, miért és mit nehezményeznek. Eddig majdnem minden írásommal így jártam. Tessék csak utánanézni, hogy 1982 és 1985 között ki és mit írt a Horthy-rendszerrel kapcsolatos értékelésemről, és mit írtak ugyanők néhány évvel később. Úgyhogy ilyen ügyekben edzett vagyok. Ha az egypártrendszer körülményei között és fiatalon vállaltam a véleményem, hogyne vállalnám demokratikus viszonyok közepette és az ötödik X-et elhagyva.

M. Á.: *Milyen tervei vannak a jövőre nézve? Szinte mindent elért már, amit a szakmában el lehet érni. Talán csak az akadémiai rendes tagság várat még magára, minden bizonnyal nem sokáig. Van olyan kutatási téma, amellyel régóta szeretett volna már foglalkozni, de eddig sosem jutott elég ideje rá?*

R. I.: Még két, esetleg három könyvet szeretnék írni. Témáikat is tudom, előfeltevéseim is vannak. Mindkettő, illetve mindhárom a magyar történelemről szólna. Többet egyelőre nem szeretnék mondani róluk.

M. Á.: *20. századi történeti témákkal mindig könnyebb volt megszólítani az embereket, mint a korábbi korszakokkal. Nem tartom ezért véletlennek, hogy Önt sokkal többször lehet látni és hallani a médiában, mint azokat a történész kollégáit, akik a magyar középkorral vagy kora újkorral foglalkoznak. Az Ön „népszerűségének" azonban nyilvánvalóan más okai is voltak és vannak. Mindenféle szerénység nélkül árulja el a titkot: miben rejlik az Ön szakmai és szakmán kívüli sikere és népszerűsége? Mi párosul még a közismert tárgyilagosságához, a rendkívüli alaposságához és a kivételes éleslátásához?*

R. I.: Erre ismét nem nekem kellene válaszolni. Két dologban mindazonáltal biztos vagyok. Az egyik: nincs összefüggésben a külsőmmel. Vagyis vannak előnyösebb megjelenésű, 20. századi magyar történelemmel foglalkozó kollégáim. A másik: kellett hozzá a rendszerváltás, azaz az értékek pluralizmusának szabadsága. Hogy még mi egyéb, azt az olvasó képzeletére bízom.

M. Á.: *Köszönöm az interjút.*

Az interjút készítette:
Masát Ádám

Papp István

A népi tehetségnevelés problémája a szellemi életben a két világháború között

A HORTHY-KORSZAK eszmetörténete sokat vizsgált és vitatott fejezete a magyar történettudománynak. Ezen belül számos tanulmány, tanulmánykötet és monográfia foglalkozott a népi mozgalom történetével is. A kor gondolkodóit megmozgató, széles körű polémiákat kiváltó közéleti kérdéseket (földkérdés, revízió, zsidókérdés, svábkérdés, államforma kérdése, külpolitikai mozgástér) sokan próbálták többféle nézőpontból is elemezni. Ezen írás keretei között arra teszünk kísérletet, hogy a kor egyik centrális kérdésével, nevezetesen a középosztály megújításának problémájával szembenézzünk. Még pontosabban a megoldási módok egyikét, a népi tehetségek sorsának rendezésére vonatkozó javaslatokat vesszük számba. Ez igen széles körű problémahalmaz volt a korban, hiszen a középosztály mellett összefüggött a parasztság helyzetével, a földkérdés megoldatlanságával, a közoktatás állapotával is. Mi nem kívánunk ezzel a rendkívül tág problémakörrel foglalkozni, már csak azért sem, mert ezt most készülő disszertációnkban szeretnénk bemutatni.

Vizsgálódásunk arra irányul, hogy számba vegyük miként vélekedtek a korszak legfontosabb szellemi irányzatainak képviselői a népi tehetségek gondozásának ügyéről. Kronológiai sorrendben fogunk haladni, nem csupán a könnyebb áttekinthetőség miatt, hanem azért is, mivel így szemléletesen kirajzolódik hogyan változott meg a népi tehetségek iskolázatásának kérdéséről vallott közfelfogás. Elsőként az 1920-as évek első felének keresztény-konzervatív gondolkodóinak a nézeteit mutatjuk be, Szekfű Gyulától Czettler Jenőn át Klebelsberg Kunóval bezárólag. Az ő felfogásukra reagálva született meg Szabó Dezsőnek és Karácsony Sándornak a válasza, akik a népi mozgalom egészének álláspontját jelentős mértékben befolyásolták. Az 1920-as évek második felétől a fokozatosan színrelépő népi írói nemzedék tagjai foglalkoztak a kérdéssel. Az 1930-as évek az uralkodó politikai-értelmiségi elit felfogásában is változás állt be, ahogyan azt Szekfű, Teleki Pál és Hóman Bálint megnyilvánulásai-

ban tetten érhető. Tanulmányunk záró részében az első népi kollégiumok fennállásának időszakában tekintjük át, hogyan vélekedtek a kor gondolkodói a népi tehetségek gondozásáról.

Az alapprobléma, amivel minden, a témával foglalkozó írónak, politikusnak, újságírónak szembe kellett néznie, az a szegényparasztság gyermekeinek roppant szerény részvétele a középfokú és felsőfokú oktatásban. Ennek alátámasztására elég csupán egyetlen adatot idéznünk: még az 1941/42-es tanévben is a főiskolák és egyetemek hallgatóinak csupán 11%-a származott kisbirtokos és mezőgazdasági munkás szülőktől, míg több mint 62%-a értelmiségi és nagybirtokos családból. Ez kirívóan aránytalannak számított a társadalmi csoportok abszolút számához képest. Ennek a problémának az orvoslására született 1940-ben az első népi kollégium, a Bolyai Kollégium. Ez szállást és részleges ellátást adott a Budapesten tanuló parasztfiatalok számára, és kezdettől fogva igyekezett plusz képzést is nyújtani, hogy ezzel is elősegítse egy paraszti gyökereihez ragaszkodó értelmiségi csoport kialakulását. A kollégium 1942-ben átalakult, felvette a Györffy István Kollégium nevet, és ekkortól fogva még erőteljesebben fokozódott ennek a népi értelmiségnek a kinevelése. 1945-öt követően ez a kollégium jelentette a magját a kibontakozó népi kollégiumi mozgalomnak, amely több ezer paraszti származású fiatalt indított el az értelmiségivé válás útján.

A népi tehetségnevelés kérdése az 1920-as években

Az 1920-ban útjáró induló új politikai kurzus számára a szociális kérdések megítélésénél az 1918/19-es események jelentették a kiidulópontot. A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság kormányzata is kiemelt jelentőséget tulajdonított a szociális kérdések megoldásának és ennek jegyében radikálisan felforgatta a hagyományos társadalmi berendezkedést. Az újonnan berendezkedő hatalom idején szinte természetesen visszafelé lengett ki a politikai óramutató. Az 1920-as években a hagyományos keresztény-konzervatív elit semmitől sem félt jobban, mint a szociális kérdések erőteljes napirendre tűzésétől, az alsóbb néprétegek bármilyen jelszóval történő felemelésétől. Ez a mentalitás érhető tetten az emblamatikus gondolkodó Szekfű Gyula ez idő tájt fogant műveiben, de még inkább az agrárszakember Czettler Jenő és a kultúrfilozófus Kornis Gyula munkásságában.

Szekfű a *Három nemzedék* első kiadásában csupán futólag emlékezett meg a parasztságról. Úgy vélte, hogy a dualizmus korszakában a kormány és a gazdaegyesületek sikerrel emelték a parasztság szellemi és anyagi nívóját, bár az is igaz, hogy csupán a környékbeli államokhoz képest történt szintemelkedés. Szekfű fő problémának a kivándorlást, a gazdálkodás technikai fejletlenségét és a parasztságot elérő idegen kultúrhatást tartotta. De semmi esetre sem vélte úgy, hogy a parasztságra támaszkodva lehetne és kellene megújítani a nemzeti közösséget: *„Iniciatívát tehát ettől a néposztálytól sem várhatunk: a magyar paraszt házáját vérrel és a béke kézi munkájával,* de nem gondolattal és akarattal szolgálja, (kiemelés – P. I.) *még mindig magával tehetetlen óriásgyermek, készen befogadni mindent, mi egészséges önzésével ellentétben nincsen."*[1] Ehhez képest sokkal erőteljesebben fogalmazott az 1934-ben megjelent Ötödik könyvben, amelyben immár a társadalmi reform által megoldandó kérdések sorában első helyre rangsorolta a nagybirtokosok – mezőgazdasági munkások ellentétét. Bár a földkérdés cím alatt tárgyalta az általunk vizsgált problémát, végkövetkeztetésében már nem csupán gazdasági kérdésként kezelte a szegényparasztság sorsát: *„...el kell ismernünk, hogy a mezőgazdasági munkásosztály megmentése, emberi méltóságba visszaemelése nemcsak nagy, de talán egyetlen nagy nemzeti feladatunk. Mellette nyugodtan félre lehetne állítani minden más feladatot, mert ha ez sikerül, akkor mindent elértünk és újra tetterős, egészséges és bátor és önálló nemzetté lehetünk, melynek anyagi és lelki fegyverzete, kultúrája egyaránt magától fog jönni, ha egyszer ez a széles, alsó réteg támaszává lesz a nemzeti életnek."*[2] Ha nincs is terünk arra, hogy részletesebben elemezzük a Szekfű eszmeiségében bekövetkezett változásokat, azt kijelenthetjük, hogy a jeles történész az 1930-as években jóval nagyobb megértést mutatott a szociális kérdések, ezen belül a népi tehetséggondozás problémaköre iránt. Elég ha utalunk arra a tényre, hogy a Szekfű által szerkesztett *Magyar Szemle*ben a népi írói tábor több fiatal egyénisége publikációs lehetőséget kapott. Így például a pályakezdő Kovács Imre, aki e folyóiratban tette közzé az egyik legsikeresebb osztrák népfőiskolát bemutató írását.[3]

Czettler Jenő, a századforduló egyik legjelesebb agrárius gondolkodója és politikusa a mezőgazdaság és a mezőgazdasági népesség számos

1 Szekfű, 1989. 327.
2 Szekfű, 1989. 421.
3 Kovács, 1935.

problémájáról írt. A korszak elején, 1921-ben vetette papírra *A magyar népfőiskolai gondolat* című kis munkáját. Úgy vélte, hogy minden társadalmi osztály felfelé törekszik, s ha megteremtette a megfelelő anyagi bázist, akkor a „közműveltségből és a közhatalomból" is részesülni kíván: *„Nálunk azért nem volt eddig igazi népfőiskolai mozgalom, mert a kisgazdaosztály csak a legutóbbi időkben jutott el ahhoz az anyagi jóléthez, amely őt társadalmi és politikai kiválásra ösztönzi."*[4] Vagyis Czettler jóval szűkebben húzza meg a felemelkedésre méltó réteg határát, hiszen ő csupán a birtokos parasztság tehetősebb rétegeiről beszél. S őket sem a középosztály megerősítésére, feltöltésére kívánta felhasználni, csupán jobb, intelligensebb gazdálkodó réteget akar, amely jobban végzi a termelő munkát. Ennek a törekvésének az eszközeként használná fel a népfőiskola intézményét és a falvakban élő intelligencia képviselőit. Kultúrértékek cseréjéről beszélt: *„A népfőiskolától nemcsak azt várom, hogy a földműves nép legfontosabb rétegét az általános emberi művelődés egyetemes világnézetének birtokába jutassa, hanem azt is, hogy az intelligencia, különösen annak teremtő rétege: költőink, íróink, művészeink alkotásaikban magyarabbak és nemzetiebbek lesznek."*[5] Itt is felbukkan az a gondolat – mégha nagyon óvatos formában is –, hogy a parasztság a nemzeti gondolat és eszme autentikus megjelenítője. Tanulmányát azzal zárta Czettler, hogy a hazai viszonyok között a 6–10 hónapos, skandináv típusú népfőiskolák nem megvalósíthatóak, helyettük egyelőre népfőiskolai tanfolyamokat vagy gazdagimnáziumokat kell szervezni.

A piarista szerzetes, egyetemi filozófiaprofesszor Kornis Gyula más nézőpontból, a Trianon utáni Magyarország művelődési-oktatási problémái felől közelített a kérdéshez. 1921-ben jelent meg *Kultúrpolitikánk alapelvei* című írása, amely klasszikus liberális-konzervatív alapról vette számba a teendőket. Úgy vélte, hogy csak művelt polgárok tudják a demokratikus intézményeket fönntartani és a számukra megadott jogokat a közösség számára hasznossá tenni. Vagyis az állam legfontosabb tevékenysége a kultúrpolitika, és éppen az volt Trianon egyik fő oka, hogy az államférfiak nem vették észre a kultúrpolitika központi szerepét. Ez négy területen mutatkozott meg leginkább: 1. Nem hajtották végre az iskolakötelezettségi törvényt. 2. Keveset törődtek a falu kultúrájával. 3. Megcsonkították a polgári iskolákat. 4. Elhanyagolták a szakiskolákat. A népiskolákkal kapcsolatban Czettlertől nagyban eltérő, a valóságot jobban

4 Czettler, 1921. 15.
5 Czettler, 1921. 17.

közelítő bírálatot fogalmazott meg: *„A kisgazdák (parasztok) osztálya a magyarság zömét kitevő, legfüggetlenebb, tehát legsúlyosabb társadalmi osztály. S ennek a nemzetfenntartó társadalmi rétegnek (melynek a többi társadalmi réteg is felfrissülését köszönheti) művelődési ügyét aránylag nagyon elhanyagoltuk. A kisgazdaosztály színvonala nem tudott kellően fölemelkedni, mert közoktatásügyi politikánk a falu kultúrájával alig törődött."*[6] Kornis szerint, ha sikerül fellendíteni a falusi iskolahálózatot akkor a kisgazdaosztályból holland/dán mintára igazi középosztály lehet. Megemlíti, hogy jóval több mezőgazdasági szakiskolára lenne szükség, mivel ezek jelentik a kisgazdák gyermekei számára a továbbtanulás természetes irányát. Elemezte a 6-tól 14 éves korig tartó egységes iskolamodellt, amelyet nem tartott jónak. Szerinte két fő érvvel szokták alátámasztani ezen iskolatípus helyes voltát: 1. A tehetségesek kiválasztását minden társadalmi rétegből biztosítani kell. 2. Az egységes iskola áthidalja az egyes iskolatípusok közötti űrt. Kornis szerint azonban egyik érv sem állja meg a helyét. Érvelését kissé hosszabban idézzük, már csak azért is, mert akármilyen furcsának hangzik első hallásra, de megközelítése egybeesik a népi mozgalom egy részének álláspontjával: *„A helyesen fölfogott ember-ökonómia elve, mely szerint szabad utat kell nyitni a tehetségnek, minden ember a maga helyén legyen, hogy erejét a leghatékonyabban fejthesse ki a közösség javára, magától értetődő. Hogy a nép tehetséges fiai a legmagasabb műveltségben is részesüljenek és a legfontosabb pozícióikat is elfoglalhassák, magában szintén helyes elv. Hogy azonban a közoktatás úgy szerveztessék, hogy a nép minden tehetségét magától a néptől elraboljuk számára saját osztályán belül csak a kevésbé tehetségeseket és tehetségteleneket hagyjuk meg az népellenes antidemokratikus kultúrpolitika volna bármennyire népbarát jelszavak alatt indul is meg. A tehetséges emberek zömének az alsóbb néprétegekből való elvonása és akadémikus pályákra terelése csak a felsőbb osztályok helyzetét javítaná, az alsóbbak színvonalát pedig csak lenyomná, mert a népnek az az intelligens eleme, mely eddig a saját osztályának helyzetét iparkodott emelni, most már a felsőbb osztályokhoz tartoznék, s vele nem törődnék. Nem az-e a dolgok természetes rendje, hogy a kiválóság elsősorban a maga társadalmi osztályának a színvonalát emelje, ennek tekintélyét és befolyását növelje? Vajon nincs-e szükség okos parasztokra, kik a falut irányítsák, okos ipari munkásokra, kik az ipari munkásság intelligens vezetői legyenek s így ne külső emberek használják ki a maguk demagóg céljaira?"*[7]

6 Kornis, 1921. 6.
7 Kornis, 1921. 30.

Bár kétségtelenül reális problémákat vetett fel Kornis, hiszen valóban mindig voltak és lesznek is a szegényebb néprétegekből kiemelkedő intellektuális parvenük, de úgy véljük a mondandója lényege mégis inkább az, hogy alapvetően jó a társadalmi szerkezet, azt kell konzerválni. Nem szabad megbolygatni a fennálló viszonyokat, s éppen azért kellenek a művelt parasztok és munkások, hogy ellenálljanak a felforgató eszméknek. 1918–19 forradalmai után alig két évvel keletkezett a fenti szöveg, így nem nehéz a konzervatív filozófus gondolkodásának mozgatórugóit meglelni. Néhány oldallal később ki is jelentette, hogy a középosztályt kell ösztöndíjakkal, internátusokkal segíteni, mivel ez a réteg szolgáltatja *„a nemzet intelligenciájának zömét"*. Végezetül kifejtette, hogy nem szerinte nem lehetséges a közoktatás szerkezetének átalakítása, pszichológiai és didaktikai okokból sem, ezért csak a lassú és folyamatos fejlődés a kívánatos. Éppen ezért nem a radikális oktatási reform a legfontosabb feladat, hanem az, hogy *„A nemzet minél több tagja képességeinek megfelelően a saját körében a társadalmi munkaképesség maximumát érje el s így a nemzet egészének erőkifejtését minél hatalmasabbá tegye."*[8]

Néhány évvel később Kornis önálló tanulmányban foglalkozott a „kisgazda (paraszti) osztály" iskolázási lehetőségével. Már munkájának címe *(A felső mezőgazdasági iskola)* kifejezte a szerző meggyőződését, hogy a birtokos parasztság számára az a legmegfelelőbb, ha gyermekeit mezőgazdasági szakiskolákba küldi. Ezzel a földműves gazdálkodás magasabb színvonalon történő művelését segíti elő az állam. Újból kitért arra a problémára, hogy a kisgazda fiúk felemelkedése nem jó a parasztság egésze számára, mivel ezek az emberek beolvadnak a középosztályba, és nem saját osztályuk befolyását növelik. A népi írók egy részének a véleménye éppen ebben a kérdésben tér majd el radikálisan Kornisétól, de erről majd a maga helyén szólunk. Ugyanakkor Kornis korábbi gondolatát újra megismétli, sokkal erőteljesebben miszerint a kisgazdák *„a magyar faj nagy energia-rezevoárja, mely a felsőbb társadalmi rétegeket, a középosztályt is, állandóan felfrissíti"*.[9]

Az 1920-as évek kultúrpolitikájának meghatározó alakja, Klebelsberg Kunó a népi tehetséggondozást illetően Korniséhoz rendkívül hasonló nézeteket vallott. Ez nem is meglepő, hiszen mindketten a magyar történelem súlyos katasztrófájának, történelmi zsákutcának tekintették 1918–19 eseményeit. A hatalmas társadalmi mozgásokkal járó forradal-

8 Kornis, 1921. 39.
9 Kornis, 1925. 6.

makból mindketten hasonló következtetésre jutottak. Klebelsberg az iskolán kívüli népművelésről tartott beszédében az állampolgári nevelés és gyakorlati oktatás fontosságát hangsúlyozta: *„De maga az állampolgári nevelés is belső revízióra szorul. Korábban e téren felvilágosítani igyekeztek a tömegeket az egyén politikai jogairól. (...) Ma már a veszedelmek nem a fejedelmektől, nem felülről jönnek, hanem alsó rétegekből törnek elő. (...) Az állampolgári nevelésben tehát minálunk nem a jogi, hanem a kötelességi mozzanatot kell előtérbe állítani, mert levegőből az állam nem élhet, és az állam pozitív ereje az, amit számára a kötelességteljesítő polgárok munkában, áldozatban és vagyonban rendelkezésre bocsátanak."*[10]

Klebelsberg számára a szakmai jártassággal rendelkező és a nemzethűség szempontjából megbízható parasztság jelentette a társadalmi élet egyik alappillérét. Ennek érdekében fontosnak tartotta az általános tankötelezettségen alapuló népiskola fejlesztését, de a nemzet megújítását nem a parasztságból származó középosztállyal képzelte el. Sokkal inkább a hagyományos középosztály megerősítésére törekedett: *„A népművelés mellett a magam részéről különös súlyt helyezek az intelligencia művelődési igényeinek kielégítésére, mely értékes néposztály van a legsúlyosabb helyzetben, úgyhogy bizvást el lehet mondani, hogy az összeomlás korának igazi mártírja a magyar intelligencia."*[11] Ugyancsak a középosztály megsegítésének a szándéka húzódott meg a Klebelsberg által indított, és viszonylag kevéssé méltatott diákjóléti program mögött, amelynek során kollégiumok sorát húzták föl az ország egyetemi városaiban. A kultuszminiszter úgy vélte, hogy *„A háború és az infláció által úgyszolván teljesen tönkrement az egész magyar középosztály és így ma a vidéki szülők gyermekeinek neveltetése valósággal gazdasági lehetetlenség. Ez aztán – a mi sajátságos gazdasági állapotunk – egy nagyszabású diákjóléti politika kiépítését teszi szükségessé."*[12]

A nyolcosztályos népiskola szükségessége mellett kardoskodó 1928-as írásában Klebelsberg újból összefoglalta milyen meggondolások irányítják tetteit. Abból indult ki, hogy egyre jobban visszaszorul a kizárólag nyers fizikai erőre építő munka és a termelés gépesítése válik általánossá. Ez megköveteli, hogy értelmes szakmunkásokat képezzenek, akik képesek a gépeket irányítani. Kifejtette Klebelsberg azt is, hogy valláserkölcsi és nemzeti szempontból is szükséges az iskolaidő kiterjesztése, mivel

10 KLEBELSBERG, 1999. 205.
11 KLEBELSBERG, 1999. 206.
12 KLEBELSBERG, 1999. 191.

a serdülőkorban legfogékonyabbak a gyerekek. Utalt a szociáldemokratákra, akik szerinte ügyesen ismerték fel, hogy a pubertáskorú munkásgyerekek könnyen fordíthatók a marxista eszmék irányába. Ez árulkodik a miniszter félelméről is, hiszen ő az iskolarendszer révén akarta többek között kiküszöbölni a munkásmozgalmak befolyását az ifjúságra. Ebben az írásban sincsen tehát szó a szegényebb néprétegekből származású tehetséges fiatalok iskoláztatásáról, az ilyen típusú tehetséggondozás nem volt a klebelsbergi program része.

Az 1920-as évek keresztény-konzervatív gondolkodói számára, mint a fentiekből is kiderült, nem volt elsőrendű probléma a népi tehetségek ügye. Felfogásukat döntően befolyásoló élmény volt az 1918–19-es forradalmak keltette társadalmi felbolydulás. Éppen ezért a szegényparasztság felé némiképpen bizalmatlansággal fordultak és feltétlenül szerették volna biztosítani ezen társadalmi osztály „nemzethűségét" az oktatási rendszer segítségével is. Emellett fontosnak tartották a parasztság műveltségi színvonalának és gazdálkodási szakértelmének az emelését is, mivel ezt elengedhetetlennek tartották a Trianon utáni talpraálláshoz. Az ország gazdasági és szellemi megerősítését, gyarapodását a hagyományos középosztályra támaszkodva kívánták elérni.

A keresztény-konzervatív álláspont kritikája: Karácsony Sándor és Szabó Dezső

A magyar neveléstörténetnek az egyik legsajátosabb fogalomkészlettel bíró, külön iskolát teremtő szerzője volt a korszakban Karácsony Sándor. Tanítványai, akiket alexandrinusoknak hívtak a Bolyai és a Györffy Kollégiumban külön kis csoportot alkottak, mesterük pedig a Györffy Kollégium debreceni fiókintézményének életre hívásánál bábáskodott. Karácsony Sándornak a népi tehetségek gondozására vonatkozó nézeteit 1939-ben napvilágot látott gyűjteményes kötetéből *A magyar észjárás*ból ismerhetjük meg. Ez a kötet három terjedelmes írást tartalmazott, amelyek közül az 1922-ben papírra vetett, de csupán két év múlva napvilágot látott *A magyar nép lelki alkata és a népiskolai reform*[13] a legizgalmasabb. Két okból is ezt a tanulmányt tartottuk a legkifejezőbbnek témánk szempontjából: egyrészt itt taglalta a legrészletesebben a parasztság lelki

13 KARÁCSONY, 1985. 56–130.

alkatára és továbbtanulási nehézségeire vonatkozó felfogását Karácsony. Másrészt ő volt az első, aki név szerint kritizálta Kornis Gyula nézeteit, rámutatva azok igen konzervatív jellegére.

Karácsony alaptézise a népiskolai reform terén a következő volt: „*Reform, szerves, csak egyféleképpen lehet, ha a meglévőt fejleszti tovább. A mi esetünkben a jelenlegi népkultúrát. Fejleszti, vagyis ha nem volna ott, a mai színvonalra emeli. Itt ismét hangsúlyoznunk kell, hogy szervesen, tahát sajátosságainak épségben tartása mellett.*"[14] Ezt követően hosszasan leírja a nép („a legalulra került, legnépesebb tömeg") lelki alkatát, amellyel az a legnagyobb gond, hogy 17. századi állapotban van. Ezt kellene a 20. század szintjére felemeleni, s ehhez szükséges a népoktatás korszerűsítése. Ezen ponton tért rá Karácsony Sándor Kornis Gyula általunk már idézett *Kultúrpolitikánk alapelvei* című, három évvel korábban napvilágot látott tanulmányának bírálatára Karácsony legfontosabb megállapítása az volt, hogy Kornis Gyula „*Nemcsak feltételezi a kasztrendszert, hanem bizonyos mértékben konzerválni is akarja.*"[15] Karácsony véleményével megegyező álláspontra helyzekedünk magunk is. Milyen orvosságot kínált Karácsony a baj gyógyítására? Legnagyobb nehézségnek azt tartotta, hogy sem a népiskola, sem a tanítók nem tudják közvetíteni a 20. század korszerű kultúráját. A továbbtanulni vágyó gyermeknek meg kell küzdenie a tanulást ellenző otthoni légkörrel, a földrajzilag távol eső középiskolával, a tanulás költségeivel és azzal az idegen környezettel, amelybe a gimnáziumba kerülve csöppen.

A fentiekből adódóan Karácsony Sándor erőteljesen szorgalmazta a tanítóképzés színvonalának emelését, a tanyai iskolák számának növelését, a tudománynak a nép nyelvén és lelki alkatának figyelembe vételével való közvetítését és a protestáns gimnáziumok egykori partikuláihoz hasonló iskolarendszer kiépítését. Eszerint a nyolcosztályos népiskola ösztöndíjakkal és internátusokkal felszerelt középiskolával egészülne ki és biztosítaná a nép szegény gyermekeinek az egyetemig vezető útját.

Karácsony az 1920-as évek elején kifejtett nézeteit hosszú időn keresztül megőrizte, ahogyan arról 1938-ban fogant, *A magyar szofokrácia lelki alkata és az egyetemi reform* című terjedelmes írásában vallott. Az írást a különböző egyetemi reformtervek ihlették, többek között a tehetségek felkutatásáról megjelenő elképzelések. Az írásban Karácsony az elitrétegek (Karácsony Kornis Gyulától történt szóátvételében a szofokrácia) lel-

14 Karácsony, 1985. 56–57.
15 Karácsony, 1985. 81.

ki alkatát vizsgálta és arra a következetetésre jutott, hogy nem képviseli a magyarság igazi jellemzőit, a túl sok idegen hatás miatt. Éppen ezért lesújtó véleményt fogalmazott meg bármilyen, kormányzati részről kezdeményezett tehetségkutatással kapcsolatban: *„Jelenleg azért nem reménykedhetünk a selejtezés sikerében, mert nincs mód, hogy utánamenjünk a tehetségeknek falura, tanyára. Még a kisvárosba se nagyon jutunk el. (...) Addig amíg be nem kapcsoljuk kulturális életünkbe a magyarság egyetemét, illúzió minden szelekció."*[16]

Bár Karácsony Sándor korábban tette közzé a népi tehetségnevelés ügyében az uralkodó közfelfogást bíráló álláspontját, de hosszú távon sokkal maradandóbb és szélesebb kört átfogó hatást gyakorolt Szabó Dezső. A magyar irodalom ezen magányos alkotójának gondolatvilága, parasztságról vallott felfogása rendkívül erőteljesen hatott az 1930-as évek elején színre lépett népi írói nemzedékre és ennek a korszaknak számos, útját kereső fiataljára is. A később hangoztatott érvek, a kifejtett gondolatmenetek forrását *Az elsodort falu* írójának életművében lelhetjük meg. Azt a meglátását, hogy a régi középosztály immár nem alkalmas a nemzet ügyeinek intézésére és a parasztságból kell kinevelni az ország sorsát vállára vevő új társadalmi réteget, a népi írók – egyébként meglehetősen tarka – táborának mindegyik tagja osztotta. Olyan axióma volt ez, amelyet Erdélyi Józseftől Bibó Istvánig senki sem kérdőjelezett meg. Éppen ezért tartjuk fontosnak, hogy bemutassuk miként gondolkodott Szabó Dezső erről a kérdésről és milyen módon képzelte el a szegényparasztság tehetséges gyermekeinek a felemelését.

Az 1919 májusában napvilágot látott *Az elsodort falu* című regényében Szabó a parasztlánnyal házasságot kötő, kisnemesi származású Böjthe Jánosban látta a falu és tág értelemben az egész ország megújítóját. Művében mind a történelmi, mind a zsidó és sváb származású középosztály fölött megsemmisítő ítéletet mondott, mégha az előbbi iránt érez is némi rokonszenvet. A regény főhősén keresztül Szabó Dezső megfogalmazta hitvallását: *„A parasztba építem be magamat, mint egy bevehetetlen várba. Mert a parasztban van a magyarság, az egyetlen menedék, az egyetlen jövő. Az arisztokrácia és a középosztály akár ma jobblétre szenderülhetne. Akkor kezdhetnénk mindent alulról."*[17]

Szabó Dezső terjedelmes publicisztikai tevékenysége során három, egymástól világosan elkülöníthető időpontban foglalkozott a népi (pa-

16 Karácsony, 1985. 422.
17 Szabó, 1989. 525.

raszti) tehetségek felemelésének kérdésével: az 1920-as évek közepén, az 1930-as évek közepén és az 1940-es évek elején.

A magyar paraszt című, 1923-ban született írásának bevezetőjében tartalmában megismétli az előbb idézett gondolatot: *„Ha az arisztokrácia és a középosztály valami történelmi csodából máról holnapra eltűnnék: értékes egyének vesznének el, de maga a faj integrálisan megmaradna. A magyarság élete és halála, faji megmaradása, sajátos fejlődése és jövője a magyar parasztban határozódik meg."*[18] Majd rendkívüli tömörséggel meghatározza óriási hatást kiváltott gondolatát: a magyar parasztsággal azonos a magyarság, a magyar faj. A szerző számára az asszimiláció, pontosabban annak milyensége határozza meg a magyarság kritériumait. Szabó szerint a középosztálynál, az arisztokráciánál és a parasztságnál is került sor asszimilációra, idegen népelemek beolvasztására. Azonban az első két esetben csupán nyelvi átvétel történt, míg a parasztságba beolvadt népcsoportok lelki, pszichikai értelemben is magyarrá váltak. Ez azért történhetett így, mert a középosztálynál az elsősorban külsőségekben megmutatkozó hazafias tudat volt a fontos, amely a történelmi és területi egység érdekeivel való azonosulást követelte meg. Szabó úgy vélte a parasztság esetében ez nincs meg, itt faji öntudatról lehet beszélni: *„A faji öntudat alapja az a tudattól nem függő ösztönös lelki állapot, melyben az egyén egyetlen individuumnak, egyetlen élő organizmusnak érzi magát összes egyvérű, egypszichéjű, közös eredetű hasonlójával. (...) Ez a faji ösztön aztán a kultúra bizonyos fokán aztán faji öntudattá fejlődhetik és egy sajátos, gazdag emberi termésnek lehet alapja."*[19]

A továbbiakban kritizálta a korábbi időszak, elsősorban a 20. század második felének parasztábrázolását, elsősorban annak idealizált, anekdotikus jellege miatt. Ezután felsorolta a paraszti lelkiség jellemzőit: a zárkózottságot, a fatalizmusban való hitet és a realitásokhoz való ragaszkodást, a frázispolitikával szembeni ellenérzést. Ez utóbbi tételét igen merész módon öntötte szavakba: *„Senki sem érzi a hosszabb rezgéssel a Himnusz szent szépségét, mint én. És mégis, mint magyarságunk megtartásának alapakszióméját merem kimondani: ezer szerencse, hogy a magyar paraszt egy rideg malacot többre becsül minden himnusznál, minden szép szónál."*[20] Ezután kiemelte a magyar történelem azon a csomópontjait, amelyek szerinte sorsdöntők voltak a parasztság számára: elsőként a Dó-

18 Szabó, 1991. 182.
19 Szabó, 1991. 185.
20 Szabó, 1991. 191.

zsa-felkelést, amelyet a *„magyarság legmélyebb, legegyetemesebb ős célú megnyilvánulásának"* nevezett. Figyelemre méltó, hogy későbbiekben a népi írók közül milyen sokan foglalkoztak Dózsa alakjával, talán itt található az érdeklődés forrása. 1867 katasztrófaként való értékelése Szabó Dezső gondolkodásának egyik sarokpontja volt; itt csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy a népképviseleti rendszer hiányosságait tartotta a legkomolyabb problémának.

Ezt követően Szabó Dezső kifejtette, hogy az 1919-től kiépülő új politikai kurzusnak a parasztságra kellett volna támaszkodnia és a parasztságért kellett volna cselekednie. Hiszen a parasztság súlyos véráldozatokat hozott a világháborúban, ugyanakkor értékes tapasztalatokat is szerzett, hiszen kilépett faluja szűk világából. Ráadásul 1918/19 forgatagában a parasztság maradt a *„magyarság egyetlen nyugodt vára"*. Az újonnan berendezkedő hatalom azonban, bár frazeológiájában nemzetinek mondta magát, de mégis elmulasztotta azokat a politikai, gazdasági és kulturális reformokat, amelyekkel érdemben javíthatott volna a parasztság sorsán. A földreform félresiklása volt a leginkább fájó lépés a parasztság számára, ehhez társult a nyílt szavazás intézménye, amely lehetetlenné tette a demokrácia megvalósítását. Szabó véleménye szerint a titkos választójog bevezetése biztosítaná azt az egészséges folyamatot, *„hogy az arisztokrácia felszámolásával a mostani beteg és idegen középosztály helyébe a magyar parasztság kebeléből fejlesztene középosztályt"*.[21]

Nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy Szabó Dezső komplex problémahalmazként látta a parasztság középosztályosodását és a művelődési-kulturális kérdéseket csupán részelemként tárgyalta. A későbbiek folyamán is ez válik meghatározó kérdéssé: lehet-e reform útján megvalósítani a parasztság középosztályosodását, vagy pedig radikális társadalmi átalakulásra van szükség. Minden, a kérdésről véleményt mondó politikus, író, értelmiségi a két álláspont valamilyét képviselte. Nagy általánosságban megállapítható, hogy a radikális társadalmi átalakulás mellett kardoskodók általában nem dolgoztak ki a parasztság művelődési kérdéseire vonatkozó részletes elképzeléseiket, mivel azt a többi részkérdéssel együtt, nem pedig önmagában megoldható gondnak tartották. Szabó Dezső is a parasztság egészének helyzetét kívánta megváltoztatni, így különösen ebben az alkotói periódusában viszonylag keveset mondott az általunk vizsgált kérdéskörről. Figyelemre méltó meglátása volt, hogy a magyar paraszt az első világháború folyamán nem csupán a harcterek

21 Szabó, 1991. 195.

szörnyűségeit élte át, hanem idegen nyelvű emberekkel, idegen szokásokkal, településekkel, kultúrákkal is találkozott. Ezzel óhatatlanul is kitágult az érdeklődési köre, és ez valóban lehetőséget nyújtott volna egy új művelődési program beindításához. Más kérdés, hogy a Trianont közvetlenül követő időszakban mennyire volt realitása egy ilyen nagyszabású program finanszírozásának. A már idézett *A magyar paraszt* című cikkében további részében rámutatott a népoktatás súlyos problémáira (tantermek zsúfoltsága, tanító-hiány, az iskolaépületek rossz állapota, az analfabéták magas száma), de megoldásként mindössze annyit mondott, hogy: *„Főelvnek kell lenni, hogy a magyar paraszt hatéves korától egész életén át céltudatos, irányított kulturális nevelésben részesüljön."* Az oktatás területén mutatkozó problémahalmazt a „görénykurzus" harmadik nagy bűnének nevezte a szerző, a népképviseleti rendszer torz volta és a földreform elsikkadása után.

Végezetül prófétai hevülettel megfogalmazott felszólítással zárta tanulmányát: *„Magyar tanító, magyar író, magyar művész, magyar tudós, magyar kereskedő, magyar gazdász, magyar ifjúság! (...) Menjetek szét a magyar falvakba. Járjatok szét a magyar paraszt között. Éljétek mindennapját, beszéljétek beszédét, figyeljétek meg élete minden rezdülését. Szívjátok tele a tüdőtöket a lelkével. Hogy bennetek legyen a magyar paraszt, mint kenyér és hús az erős testben, mint az erő a friss növényben, mint hit a keresztes vitézben."*[22] Ennek a felszólításnak sok útját kereső fiatal tett eleget; később sok Bolyai- és Györffy-kollégista említette meg Szabó Dezsőt, mint az a szerzőt, aki a népi gondolat irányába fordította őt.

A továbbiakban nem kívánunk Szabó Dezső társadalompolitikai elképzeléseivel foglalkozni, mivel azok lényegüket tekintve állandóak maradtak a korszak végéig, egyben az író haláláig. Csupán azt szeretnénk bemutatni, hogyan gondolkodott a parasztság iskoláztatásának, oktatásának problémáiról, s hogyan reagált az ezen a téren bekövetkezett változásokra. Ennek nyomát csak az 1930-as évtized közepén írott cikkeiben érhetjük tetten, mivel az 1920-as évek második felére csupán a korábban megfogalmazott társadalombírálat sokkal keményebb, kritikusabb változatával találkozhatunk. Az 1928-ban papírra vetett, *Az ellenforradalom természetrajza* című pamfletjében ekképpen fogalmazott: *„Hol van hát a magyarság? Szétszórva a rög nehéz szeszélyei közt, sáros, csúf, embertelen falvakban, kis ablakú, nagyrészt egészségtelen házakban, az úr és zivatar félelmei közt: él a magyar paraszt... Gyermekei hiába szü-*

22 Szabó, 1991. 199.

letnének széles ölelésű ésszel, gazdag képességekkel: nem teremthetnék meg kincsüket a magyarságnak, nem fejlődhetnének középosztállyá, nem kaphatnának helyet hazájukban."[23]

Az 1930-as évek közepén megfogalmazott tanulmányaiban Szabó Dezső több konkrét javaslatot is tett a parasztság művelődési színvonalának emelése érdekében. *A falu Budapest* című írásában a fővárosba került vidéki emberek sorsával foglalkozik, akik szerinte *„kitépett, szélsodrába került lelkek"*. Mivel veszélyezteti őket a prostitúció, az alkohol, a kártya és a rossz egészségügyi körülmények, ezért ún. népházak felállítását szorgalmazta. Ezek mai kifejezéssel élve a fővárosba került vidéki népesség lelki egészségének megőrzését szolgálták volna. A népházakban könyvtár, előadó terem, népművészeti műhelyek, színpad, tánchelyek és kocsma működött volna. A könyvtárban a népköltészet alkotásait lehetne olvasni, a műhelyekben népi mesterségeket tanítanának, a táncteremben néptáncra oktatnának, a kocsmában magyar kosztot és ételeket szolgálnának fel. Vagyis: *„Gyógyítsd a népet a néppel. (...) A megtántorodott, a nyomorúságban elbetegült és elfásult nép lelkét tedd ismét egészségessé, élővé, alkotóvá azzal, amit a nép lelke a századok folyamán alkotott."*[24] Sőt Szabó Dezső szerint ezekkel a népházakkal nem csupán a fővárosba került paraszti származású népességet lehetne meggyógyítani, hanem egész Budapestet magyarrá lehetne változtatni. A népházakban nevelkedett népesség falujába visszatérve pedig a helyi közösség megújulásának a motorja lehetne. Szabó ebben az írásában szinte készen megfogalmazta a későbbi Bolyai/Györffy Kollégium nevelési alapelveit, csupán nem egyetemistákról beszél. De az elv ugyanaz: a népi kultúra értékeivel kell átitatni és nevelni a népből jött embereket, akik ezáltal az egész magyarságot megújíthatják. Amint majd látni fogjuk, ennek a programnak sokkal részletesebb, de fő gondolatmenetében egyező kifejtését végezte el Györffy István 1939-ben.

Néhány hónappal később, 1935 szeptemberében jelent meg Szabó Dezső *Treuga Dei A nemzeti egység fogalma, határai, feltételei* című politikai pamfletje. Ebben a Gömbös-kormányzatot rendkívül szarkasztikusan és keményen támadó írásban azt állította, hogy a nemzeti egység megteremtéséhez a Magyarországon élő németségnek, zsidóságnak és magyarságnak kell kibékülnie. Ehhez többek között arra van szükség, hogy: *„A magyar kormány abból a célból, hogy a magyar középosztályban olyan*

23 Szabó, 1991. 387.
24 Szabó, 1991. 208.

arányban legyen képviselve a magyar faj, amely számának és történelmi jogainak megfelel: intézményeket létesít, hogy a magyar parasztság és a magyar munkásság arravaló gyermekei az Egyház, a hadsereg, a közoktatás, az ipar, a kereskedelem stb. stb. számára az intéző középosztály tagjaivá emeltessenek."[25] Vagyis visszatért az 1920-as években hangoztatott meggyőződéséhez, amely szerint meg kell újítani a középosztályt. Figyelemre méltó, hogy a parasztság mellett megjelent a munkásság is, mint a megújulás lehetőség társadalmi forrása, ez igen ritka esetben fordult elő a népi mozgalom későbbi képviselőinél. Annak, hogy milyen módon képzeli el a középosztály megújítását önálló tanulmányt szentelt a szerző, amely egy szűk hónappal később jelent meg *A magyar középosztály megteremtése* címmel. Számunkra már ismert módon felvázolta a magyar középosztály legfőbb gondjait és 1867 utáni torz fejlődését. A középosztály felfrissítését Szabó Dezső a parasztság és munkásság gyermekeiből képzelte el. Első lépcsőként szerinte egy állami kézben lévő *„központi információs intézményt"* kell felállítani, amely kapcsolatba állna az ország összes elemi és polgári iskolájával. Itt évről évre részletes jelentést küldenének a tehetséges gyermekekből, azt is megjelölve milyen munkakörre tartják őket alkalmasnak. Következő lépésként *„az Állam kollégium hungaricumokat állít fel Budapesten és a vidék nagy metropolisaiban. Ezekbe a hatalmas internátusokba gyűjti fel a magyar nép azon gyermekeit, kiket az információs intézmények tényleges felülvizsgálatai után alkalmasoknak ítél a kiválasztásra. Ezeket azután hajlamuk szerint küldi az üzleti, ipari, művészi, irodalmi tanítói, jogi, mérnöki, katonai stb. pályákra eljuttató közép- és később főiskolákra. Az internátusoknak csupán nevelői szerepük volna. Az ifjú ezek nevelésében és eltartásában volna egészen addig, míg a közösség szolgálatába lép. A végzett ifjak kötelező elhelyezkedéséről az Állam és az Állam által e célra megszervezett testületek, vállalatok stb. gondoskodnának."*[26]

A magyar paraszt és a magyar kultúra címet viselő, 1936 elején írott tanulmányában Szabó Dezső tovább finomította a parasztság felzárkóztatására vonatkozó javaslatait. Úgy vélte, hogy *„parasztság konjunktúra lett"*, minden politikai irányzat ezt a kérdést tűzi zászlajára, tömegével tűnnek fel a paraszti származású művészek. Ez ellen élesen kikelt Szabó Dezső azt állítva: *„Mintha az a magyar parasztság felemeltetését jelentené, ha soraiból közepes írókat és művészeket rángatunk se-nem-úrrá, se-nem-paraszttá."*[27]

25 Szabó, 1991. 401.
26 Szabó, 1991. 180.
27 Szabó, 1991. 201.

Ehelyett azt ajánlotta, hogy az ún. falutudomány keretében kell megtanítani a parasztság felemelkedéséhez szükséges ismeretanyagot. A falutudomány három nagyobb részből állna: egészségtani, gazdasági és kulturális fejezetből. Az első döntően a mindennapi életben fontos higiéniai követelményeket tartalmazná, a második a tájegységek gazdasági-földrajzi jellemzőit, a kereskedelem, a szövetkezeti rendszer problémáit és előnyeit mutatná be. A harmadik rész, mely természetesen a leginkább kidolgozott, egyrészt gyakorlati technikai, természettudományi, üzleti ismereteket foglalna magában. Ezen túl meg kellene tanítani a parasztságnak a magyar történelemben és irodalomban játszott szerepét is. Ehhez társulnának a népművészet különböző ágai, melyeket fel kell eleveníteni, illetve nem szabad hagyni veszendőbe. Végezetül azt az érdekes javaslatot fogalmazta meg Szabó Dezső, hogy a fennálló iskolarendszert át kell alakítani: lenne egy 8 plusz 2 éves képzés, illetve egy ezen túli 4 esztendős képzés. Magának a falutudománynak a megtanítását pedig a falusi intelligencia tagjaitól (pap, orvos, jegyző, szolgabíró, tanító) várta el a szerző.

Összegezve a Szabó Dezső által kifejtett gondolatokat, az időben egymást követő tanulmányokból szépen kirajzolódik a népi kollégiumoknak a Bolyai, majd a Györffy Kollégiumban testet öltött modellje. A Szabó Dezső-i kollégium hungarikumok ugyanazt a tehetség-kiválasztást és nevelést tűzték ki célul, amely az első népi kollégiumokban megvalósult. S ez párosult a néphagyománynak azzal a tudatos ápolásával és művelésével, amit a népházak és a falutudomány kapcsán az író kifejtett. Vagyis a Szabó Dezső-i életmű olyan örökséget jelentett, amelyből buzgón táplálkozott a népi kollégisták első generációja, de hatása 1945 után is érezhető volt. Egy közismert hasonlattal azt mondhatjuk, hogy mind a népi kollégiumok, a paraszti tehetségek felemelését szorgalmazó értelmiségiek Szabó Dezső köpönyegéből bújtak elő.

A népi tehetségek nevelésről folytatott viták (1928–1938)

A magyar népi mozgalom egyik fontos elődszervezetének tartott Bartha Miklós Társaság vetette elsőként egy olyan intézmény gondolatát, amely a későbbi népi kollégiumok ősének tekinthető. A Társaság 1928 szeptemberében megjelent értesítőjében többek között egy ifjúsági szabadegyetem és népfőiskola felállítását is célul tűzte ki. Felvetették, hogy mi-

ért nincs jelen az egyetemi oktatásban a néprajz, a nemzetiség-szociológia; s miért nem oktatják a kor modern filozófiai irányzatait. Ezt a hiányt az ifjúsági szabadegyetem felállításával akarták csökkenteni. *„Népfőiskolájukat ugyanilyen szellemben kívánták működtetni, s szerették volna egybegyűjteni a falvak, kisvárosok és a munkásosztály vezetőit is. Mindkét iskolájukhoz népházak csatlakoztak volna, melyek behálóznák az egész országot."*[28] A Társaság felhívása visszhang nélkül maradt és Németh László vitára ingerlő, provokatív cikksorozata volt az, ami újból a közélet napirendjére emelte a népi tehetségek kérdését.

Németh László egyszemélyes folyóiratában, a Tanúban tette közzé a magyar művelődésről szóló nagy port felvert írását, *Sznobok és parasztok*[29] címmel. Alaptézise szerint Kelet-Európában kétféle művelődés van: az idegen iskolát járt keveseké és a magára hagyott néptesté. Ez az ellentét a magyar irodalomban is kitapintható, bár a legnagyobbakban feloldódott: *„az európai látókörű magyar volt az, akiben hazai sors és hazai jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott"*. Németh szerint a Nyugat első nemzedékében nem akadt ilyen áthidaló géniusz, de a két szárny megértést mutatott egymás iránt. Ez az ellentét 1934-ben a sznobok és parasztok ellentéte. A sznob úgy viselkedik, mint a gyarmatosítók a bennszülöttekkel. Külföldre utazik, megütődik azon, hogy Debrecen vagy Kecskemét felé utazzon. A közügyek, a magyar irodalom, a nép nem érdekli. *„Száműzetés földje, Tomi neki ez az ország."* Ezzel szemben a parasztok gondolatai, mint *„villámsújtotta madarak esnek le Hegyeshalomnál."* Bezárkóznak, a parasztságtól várnak mindent, mozgalmakat hoznak létre. Németh László mindkét mentalitást rossznak, elvetendőnek tartotta. A sznobokét azért, mert lebecsülik a helyet, ahol élnek és műveltségük meddő. A parasztokét pedig, azért mert elzsibbasztják az egészséges életösztönt. A paraszti tehetségnek is éppen úgy meg kell küzdenie, mint más tehetségeknek.

Németh László írásával mind az urbánus, mind pedig a népi oldal túlzásait, egyoldalú szemléletét kritizálta, így nem véletlen, hogy ezzel az év egyik jelentős közéleti vitáját gerjesztette. A vita mégsem ekkor, hanem néhány hónappal később robbant ki, amihez az apropót a népi szárma-

28 Sebestyény, 1981. 50.
29 Tanú 1934. 8. szám 189–193. és Magyarország 1934. III. 29. 9.

zású művészek 1934. augusztus 19-én megnyílt kiállítása szolgáltatta.[30] A tárlatot megtekintő Németh László *Őstehetségek és fogalomzavar*[31] címmel összegezte a rendezvény kapcsán támadt gondolatait. Úgy vélte két szélsőséges vélemény alakult ki a kiállításról: 1. Milyen tehetséges a magyar nép; hogy teremnek a zsenik 2. Naiv, gyenge színvonalú művészi alkotások a kiállítás képei. Mi is tehetség? – tette fel a kérdést Németh. *„A tehetség képesség a kifejezésre, de azontúl képesség a növekedésre, a szerepteremtésre, a szerep kiszélesítésére... A tehetség közelebb áll az erkölcsi erőhöz, mint az ügyességhez."* A népi kultúra bomlása és a műveltek kultúrájának hígulása tette lehetővé az őstehetségek elszaporodását. Ezt káros jelenségnek tartotta Németh, hiszen ha ezekkel az emberekkel elhitetik, hogy őstehetségek, akkor a komoly erőfeszítések alól mentik fel őket: *„A tüneményt abban kell keresni, amit mond és nem abban honnét származik."* A cikk végén arra a megállapításra jutott az szerző, hogy a népi és az elitkultúra keveredése természetes folyamat és éppen itt mutatkozik meg az értelmiségiek felelőssége: *„a Bartókoknak kell gondoskodniuk arról, hogy az új közös kultúrában mely a keveredés után kialakul, ott legyenek majd a százados népi sors ízei."*

Egy nappal a fenti írás megjelenése után látott napvilágot Németh László programadó cikke, *A nép Eötvös-kollégiuma.*[32] Ez a kis esszé válaszolt azokra a támadásokra, amelyek a Sznobok és parasztok gondolatai miatt érték az írót. Saját maga úgy vélte, hogy a „parasztok" értették félre mondanivalóját, mivel azzal vádolták őt, hogy parasztgyűlöletből gátat akart emelni a népi tehetségek érvényesülése előtt. Ezt visszautasította Németh és azt ajánlotta, hogy valósítsák meg a nép Eötvös-kollégiumát. Gyűjtsenek össze a „nép barátai" annyi pénzt, amennyiből 10–20 tehetséges parasztfiút tarthatnak Budapesten vagy a mellett. Szerinte 20 ezer pengőből fel lehetne állítani építeni egy 4–5 szobás házat, 5–6 holdas birtokkal. Minden délután az írók tanítanák a fiúkat, délelőtt fizikai munkát végeznének. Történelmet, fizikát, orvoslást, magyar irodal-

30 Az Őstehetségek Kiállítás nevet viselő tárlatot a Nemzeti Szalonban nyitotta meg József főherceg. A résztvevő festők és szobrászok közt találunk földművest, kovácsot, számadó juhászt, palagyári munkást, cipészt, uradalmi cselédet. Több prominens közéleti személyiség meglátogatta a kiállítást, többek között Almásy László, a képviselőház elnöke. Antal István, a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, Mayer János, volt földművelési miniszter, Ottlik György, újságíró, Márkus Emília, színésznő. *Budapesti Hírlap*, 1934. augusztus 19.

31 *Budapesti Hírlap*, 1934. augusztus 25.

32 *Budapesti Hírlap*, 1934. augusztus 26.

mat és egy nyelvet tanulnának. Vannak, akikből országos tehetség válna, de a kollégium elsősorban azokat karolná fel, akik visszamennének a szülőfalujukba. *„Ezekben kellene a lelket tartani szóval, könyvvel, tanáccsal, megbízással, feladattal, ha kell anyagi segítséggel is."* Németh László szerint e tehetséggondozó kollégium segítségével 6–7 év alatt 150–200 emberrel lehetne teleszórni a társadalmat. Ez a munka hosszú távon térülne meg, mivel ha társadalmi bajok a felszínre törnek, lesznek *„Európa nagy hagyományaihoz húzó, gondolkodó emberek."* Az író ehhez a merész vállalkozáshoz kérte a társadalom anyagi és erkölcsi támogatását.

Németh László a nagyszabású terv fonalát tovább fonta, hiszen néhány nappal később a rádióról szóló cikkében[33] újra felbukkant a nép Eötvös-kollégiumának terve. Úgy gondolta, hogy a rádióban közzétennék a 200 legjobb európai könyv listáját, amelyből a hallgatók olvasás után kiválasztanák a legjobb 100-at. Pályázat keretében mutatnák be az általuk kiválasztott könyveket, és ezeket a pályaműveket a nép Eötvös-kollégiumának tanárai bírálnák el. A legtehetségesebbnek bizonyuló paraszt- és munkásfiatalokat pedig felvennék a kollégiumba.

Vajon honnan támadt a nép Eötvös-kollégiumának ötlete? Természetesen nyugodtan tarthatjuk Németh László saját elképzelésének is, hiszen eléggé invenciózus gondolkodó volt. A kor sikeres elitképző intézményének, az Eötvös Collegiumnak a példája készen kínálta azt a modellt, amelyet némileg átalakítva a népfiak tanításánál is fel lehetett használni. De bármilyen meglepő, egy a népi mozgalomtól eléggé távol eső gondolkodó, Kerényi Károly volt az, aki a legjobban befolyásolta Németh Lászlót. Németh és Kerényi sokban hatottak egymásra, Kerényi *Sziget* című folyóiratát a *Tanúval* és a *Válasszal* egyenrangúnak tartotta Németh.[34] Éppen a népiek folyóirata, a Válasz volt az, amelynek hasábjain Németh László a nép Eötvös-kollégiuma gondolatának megszületéséről írt: *„Egyik első találkozásunkkor te hoztad elő a népi Eötvös-kollégium tervét. Öröm volt látni, hogy te, a tudós, hittél abban, amiben a hivatásos mozgalmazók alig hittek s el tudtad képzelni, hogy egy ilyen szigeten a legmagasabb szellem közvetlenül hathasson a népünk aljáról felmerült lelkekre."*[35] A jeles klasszika-filológus válaszlevelében az alábbiakat írta: *„Találkozik a Nép-Eötvöskollégium* (sic!) *és az én Téli-Egyetem eszméje. Valamelyik közeli kis faluban: Pilisszentlélek, Szentkereszt vagy Szentlászló.*

33 Rádió és népművelés. *Budapesti Hírlap*, 1934. augusztus 29.
34 Kerényi és Németh László kapcsolatáról lásd LACKÓ, 1981. 268.
35 Németh László levele Kerényi Károlyhoz. *Válasz*, 1935. 15. sz. 15

Itt kell a szigeti szellemiséget megvalósítani: 2-3 idősebb tanár és 2-3 ifjú az Ókortudományi és a Magyar Kultúrmorphológiai Intézetből és a Föld tehetségei. Télen találkozzanak, amikor amúgy is behúzódnak az emberek."[36]

Németh László útra bocsátotta elképzelését, mely a népfőiskolai és a népi kollégiumi modell sajátos keverékét alkotta. A népfőiskolával rokonította az, hogy a közoktatási rendszeren kívüli intézményként, magánszemélyek anyagi támogatásával képzelte el az intézményt. A képzés egy esztendős időtartama hosszabb volt még a skandináv népfőiskoláénál is. A népfőiskolákban szintén a parasztság számára neveltek vezetőket, de Németh László döntően elméleti képzésben gondolkodott. A későbbi népi kollégiumok felé mutatott az, hogy a tagok tehetségét valamilyen előzetes szűrő során felmérték; a tagságot a közéleti szerepvállalásra készítették fel és közismert értelmiségiek vállaltak volna szerepet. Maga Németh László komolyan hitt a terv megvalósíthatóságában, amint arról Fülep Lajosnak írt levele is árulkodik: *„Néhány héten belül összegyűlik a pénz egy kollégiumra, melyben a tehetségesebb paraszt- és munkásfiúk továbbképzéséről gondoskodunk. Ott kell a nép vezéreit képeznünk majd. Ha téged Pestre felhozhatunk, ott számítunk majd személyed erejére."*[37]

A Németh László cikkeinek helyt adó *Budapesti Hírlap* több írót is megkérdezett hogyan látják a nép Eötvös-kollégiumának tervét. Az első hozzászólások között a méltatók hangjai voltak többségben. Illyés Gyula megvalósíthatónak tartotta az elképzelést, amihez szerinte öt-hat ember támogatása elegendő lenne: *„Kellő hozzáértéssel a tervezett népakadémia nem zsenigyár, hanem egyik első csatorna lenne a magyar nép és a magyar értelmiség között."* Hozzá hasonlóan nyilatkozott Cs. Szabó László, aki keserű hangon óvott attól, hogy az állam hozza létre a leendő kollégiumot: *„A nép Eötvös-kollégiuma nem fantasztikum. Ha francia volnék, talán hátulgombolós saint-simonisták gyülekezetének tartanám, nálunk azonban a tudatlanság nemzet-vesztő mítoszától szabadítana meg. (...) A siker egyetlen előfeltétele, hogy az állam ne segítsen. Nem az állam dolga a nehéz sorsú emberek nevelése, hanem az íróké, falusi és városi származásúaké egyaránt."*[38]

Az agrárközgazdász Kerék Mihály szintén támogatásra érdemes elképzelésnek tartotta a nép Eötvös-kollégiumának tervét. Az intézmény felállítását azért is szükségesnek vélte, mert a népművelés szerinte nem volt tekintettel a faluban végbemenő változásokra. Hiszen a világháborút

36 Kerényi Károly válasza Németh Lászlónak. *Válasz*, 1935. 15. szám 19.
37 Németh László levele Fülep Lajosnak 1934. augusztus 27. NÉMETH, 1993. 196.
38 Illyés Gyula és Cs. Szabó László hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 5. 7.

követően először közgazdasági, majd általános művelődési kérdések is foglalkoztatni kezdték a falvak népét. Mivel ezt a tudás utáni szomjat a népművelés nem tudta csillapítani a falu kulturális élete olyan válságba került, mint az ország gazdasága, fogalmazott Kerék. A cikkíró ugyancsak óvott az állami szerepvállalásról és fontosnak látta, hogy a kollégium egy 30–40 hold területű tangazdasággal egészüljön ki.

A *Budapesti Hírlap*nak ugyancsak ebben a számában[39] ismertették Féja Gézának a Magyarország hasábjain publikált írását, amelyben teljes mellszélességgel kiállt a létesítendő kollégium mellett. Féja, mint valamikori Eötvös-kollégista igen grandiózus elképzeléseket fogalmazott meg és az eddigi véleményektől eltérően állami támogatással kívánta felépíteni a kollégiumot. Úgy gondolta, hogy Budapest környékén, legalább 100 holdas területen kellene felállítani a kollégiumot, és mellé egy 20-25 házból álló mintafalut kellene felhúzni. Hogy ez mitől válna mintafaluvá, azt homályban hagyta Féja, bár feltehetően a falusi településszerkezet modernizálásában gondolkodhatott. Erre utalt az a megjegyzése, hogy a kollégiumból hazatérő ifjaknak is ehhez hasonló falvakat kellene majd létesíteniük. Ha kevéssé részletezett és tisztázott formában, de Szerb Antal is kifejtette a véleményét. Álláspontja azért is érdekes számunkra, mivel az urbánus oldalhoz sorolható értelmiségiek kevés kivétellel nem szóltak hozzá a kérdéshez, s talán a jeles irodalmár álláspontja meg is magyarázza, hogy miért tettek így. Szerb Antal úgy vélte, hogy a népnek meg kell szűnnie, mivel törvényszerű a modern világba való bekapcsolódása. Szerinte a nép saját maga is igyekszik megszűnni, mint nép, mivel fő törekvése a középosztályosodás. De ha sikerrel jár ez a törekvés, akkor is meg fogja nemzeti jellegét őrizni. Ha a középosztályba való bekerülésben segít, akkor boldogan üdvözli a nép Eötvös-kollégiumát.

Veres Péter volt a vita első hozzászólója, aki elutasította Németh László elképzelését. Álláspontjának megértéséhez szem előtt kell tartanunk saját életútját, mely az autodidakta módon történő felemelkedésre adott példát. Veres a kollégiumban elsősorban a művészeket felkaroló intézményt látott és úgy vélte, hogy újságírókat, agitátorokat, szaktudósokat lehet ezen a módon nevelni, de művészeket nem. Azért nem, mert a művésznek elsősorban társadalmi és gazdasági szabadság kell. A tehetséget nem lehet fölülről kiválasztani, annak részt kell vennie az élet szelekciós versenyében. *„A szándékolt kiemelés korrumpálja a tehetséget"* – írta Veres

39 Kerék Mihály és Féja Géza hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 6. 9.

Péter.[40] Ezután azt fejtegette, hogy a tehetséget nem szabad elszakítani osztályától, hanem otthon kell marasztalni, hogy ott legyen a szellemi élet irányítója. Végezetül arra a megállapításra jutott Veres, hogy az egész népnek fel kell szabadulnia, mert csak így boldogulhatnak a tehetségek. Ugyanis az „átültetett tehetségek" magukra maradnak.

Az egyre hömpölygő vitából a továbbiakban négy hozzászólást szeretnénk kiemelni, amelyek markánsan kifejeztek egy-egy álláspontot. Pintér Jenő, a keresztény-konzervatív irodalomtörténész az eddigi véleményekkel radikálisan szembefordulva úgy látta, hogy sokkal kevesebb tehetség kallódik el, mint 1867 előtt. Az oktatási reformoknak köszönhetően a szegényember gyermeke, ha jól tanul, könnyedén elvégzi a középiskolát. Ha diplomát szerez, akkor nehéz elhelyezkednie, de ez a Trianon következtében előállt értelmiségi túlzsúfoltsággal magyarázható. Pintér ezen álláspontjával magára maradt a vitában, ami nem meglepő, hiszen érvelése elég érzéketlennek tűnik még utólag szemlélve is, nem is szólva az akkori közegről. Mindenesetre felvetett egy fontos problémát Pintér: el kellene dönteni hogy továbbképző népművelést vagy igazi tehetség-felfedezést akarnak. Minek fedezünk fel tehetségeket, ha a meglévőkről sem tudunk gondoskodni, zárta okfejtését.[41]

Tamási Áron Pintérrel homlokegyenest ellenkező véleményt képviselt. Szerinte éppen az a baj, hogy amíg az írók és művészek megbecsülése nem valósul meg a társadalomban, addig csak morzsákat lehet a tehetségeknek juttatni. Éppen ezért nagy lépés a nép Eötvös-kollégiuma, de nem elegendő. De attól félt, hogyha sikerül felállítani az intézményt, akkor a „nép ellenségei" bizonyítékként használják, hogy íme mindent megtettünk a nép felemelkedése érdekében. Végkövetkeztetése hasonlít Veres Péter felismeréséhez: *„A kultúra szerves összefüggésben van a gazdasági állapottal, egészségügyi állapottal, erkölccsel és politikával."*[42] Figyelemreméltó pillanata volt a vitának Szekfű Gyula megnyilatkozása. Ő maga úgy kezdte cikkét, hogy régi kollégistaként szól hozzá a sokat emlegetett Eötvös Collegium kérdéséhez. Az Eötvös Collegium nem a tehetségek iskolája kívánt lenni, hanem a középiskolai tanárképzést tűzte ki célul. Éppen ezért azt nézték mennyit fejlődik a diák a kollégiumban, alkalmas-e tanárnak. Ha a népi Eötvös Collegium nem művészeket, hanem kisgazdákat és földművelőket akar ellátni magyar nemzeti kultúrá-

40 Veres Péter hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 12. 5.
41 Pintér Jenő hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 15. 7.
42 Tamási Áron hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 16. 6.

val, akkor támogatandó az ötlet, mégha kevesek művelhetők is ilyen módon. A vita végéhez közeledve ismertettek néhány olvasói levelet. Ezek közül Littkey György festőművészé a legérdekesebb. Littkeyt annyira lelkesítette a terv, hogy egyenesen a magyarság nagy népi kollégiumáról beszélt, amelyet nem 6 vagy 10 holdon kell megalkotni, hanem belföldi telepek sokaságával, állami támogatással. Először a nagy népművészeti területeken kell felállítani a kollégiumokat és az államnak belföldi ösztöndíjjal kell tagjaikat támogatni.[43] Littkey az 1940-es évek elején a Györffy Kollégium támogatóinak sorának tűnik majd fel.

A vita lezárásaként Németh László válaszolt[44] a felmerült kérdésekre, hozzászólásokra. Szerinte a népi sors és az úri sors határai közelebb kerültek egymáshoz és a két sors közé kerültekkel kell valamit kezdeni. A megoldás egyik eszközének szánta a nép Eötvös Collegiumának tervét. A vita eredményét az alábbiakban foglalta össze: 1. Senki sem vitatta, hogy nevelni kell a nép fiait. 2. A nép Eötvös-kollégiuma nem az éhes középosztálybeliek számát gyarapítaná, mivel visszaküldené tagjait szülőfalujukba népvezetőnek. S ha egy-két művész kikerül közülük az nem olyan nagy gond. 3. Szerint felülről is lehet nevelni, a nép nem tartaná árulónak ezeket a fiatalokat. Németh szerint Veres Péter személyes okokból támadott. 4. Sokan zseniképzőnek látják a kollégiumot, pedig a szándék nem ez: *„hanem a nép nyugtalanjainak a számon tartása, útravalóval ellátása küzdelmeikre. Nem festőt, költőt, tudóst akarok csinálni a két sors közé kerültekből, hanem tisztán látó embert."* 5. Nem lehet a tehetségek keresését feladni, mert még nem tiszta a módszer ahogyan rájuk akadnak. 6. Nyilvánvaló, hogy a tehetségek felemelkedése elsősorban akkor sikerülhet, ha gazdasági reform is történik. Végezetül kissé keserű szavakkal zárta le cikkét Németh László: *„A nép Eötvös-kollégiumának a terve egy időre megint magánügyemmé vált. Az marad-e? Megértem én már egyszer-kétszer, hogy arról, ami magánügyemnek látszott végül mégiscsak kiderült, hogy közügy. Ha bírom erővel, hiszem most is így lesz."* A történeti hűség jegyében kijelenthetjük, hogy Németh László ebben az esetben éles szemű jósnak bizonyult.

Ha a vita általános mérlegét megvonjuk, akkor a legfontosabb eredmény az volt, hogy kirajzolódtak a kérdést övező legfontosabb törésvo-

43 Szekfű Gyula és Littkey György hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. október 6. 5. és október 14. 8.

44 Németh László: Két sors között (Zárszó az őstehetségek vitájához). *Tanú* 1934. X. 338–342.

nalak. Először is, hogy szükség van-e egyáltalán a népi tehetségek felemelésére, amikor az ország középosztályi munkanélküliséggel küzd. Ezt a véleményt nagyon határozottan fogalmazta meg Ottlik László: *„Tehetségnevelés helyett meg kellene elégednünk a lángelmék kiválasztásával."*[45] Ők meg amúgyis utat törnek, tette hozzá a szerző. Ez a fajta vélemény kisebbségben maradt, az viszont már nem volt egyértelmű mi történjék a népből kiemelkedett tehetségekkel. Háromféle vélemény körvonalazódott: 1. a középosztályba beolvadva nemzeti színekkel gazdagítják azt; 2. visszamennek a falujukba helyi vezetőknek; 3. el sem menjenek a faluból, ott van szükség rájuk. Ezek az álláspontok csatáznak egymással a későbbiekben is. Itt bukkan fel először az ún. janicsár-kérdés. Vagyis annak a veszélynek a megfogalmazása, hogy a nép tehetséges fiai megtagadják azt az osztályt, közeget, falut ahonnét jöttek, és így a nép sorsa nem változik érdemben, csak egyéni szinten lehet javulás. Fontos ütközőpontot jelentett az is, hogy állami segítséggel vagy magánerőből valósítsák meg ezt a kollégiumot. Nyilvánvalóan az állami segítséget elutasítók féltek az eredeti szándékok elsikkadásától, és nem hittek komolyan a kormányzat reformszándékaiban. Ez a kérdés összefüggésben áll a leglényegesebb problémával, ami a vita során is felszínre jött: Van-e értelme bármiféle tehetségmentéssel kísérletezni, ha ez nem párosul átfogó gazdasági és társadalmi reformokkal? Másrészről a tehetségmentés önmagában is a reform eszköze, vélték az ebben hívők. Óvakodnánk attól, hogy igazságot tegyünk, csupán érzékeltetni akartuk, hogy a milyen összetett problémahalmazt jelentett a népi tehetségmentés ügye.

A népi tehetségek ügye a szellemi életben a Bolyai/Györffy-kollégium időszakában (1939–1944)

Az 1934-es vitát követően néhány esztendőre elcsendesedett a népi tehetségek ügyében kibontakozó disputa. Ebből az időszakból leginkább az irodalmi pályája kezdetén járó Vas István elképzelése érdemel említést, aki tovább gondolta a nép Eötvös-kollégiumának ötletét.[46] A fiatal költő egy munkásotthonban tartott előadáson vett részt, ahol egy 10–12 éves kisfiút verset mondott. Úgy érezte, hogy nem szabadna elkallódnia a fiúnak, és ekkor jutott eszébe, hogy sürgős szükség lenne a munkásság

45 Ottlik László hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 23. 11.
46 Vas István: Levél egy szocialistához. *Válasz*, 1935. március 215–219.

Eötvös-kollégiumára. Ennek Vas szerint kevesebb akadálya lenne, mint a népi kollégiumnak, mivel valamelyik munkás művelődési egylet helyiségében tarthatnák az előadásokat. Elsősorban közgazdaságtani, társadalomtudományi, filozófiai és történeti kérdésekről esne szó. Fokozatosan ki lehetne képezni egy munkás vezetőréteget, és ezáltal megújulna a magyar szocializmus eszméje is. Vas azzal zárta cikkét, hogy ezt a kollégiumot a citoyen polgárságnak kellene létrehoznia és fenntartania.

A népi írók ekkoriban megjelenő munkáikban szegről-végről érintették a kérdést, de igazából 1938-tól kezdve vált újból fontos és a közélet napirendjére kerülő problémává a népi tehetségek ügye. 1938 tavaszán vetette papírra Györffy István a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz intézett emlékiratát, amely egy évvel később önálló kötet formájában is megjelent, *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* címmel. Az ebben megfogalmazott művelődési program rendkívül nagy hatást gyakorolt a professzor körül gyülekező, zömében paraszti sorból származó egyetemistákra, akik később a Bolyai és a Györffy Kollégium tagságát alkották. A kollégisták mindennapjaiban, nevelési módszereiben tetten érhető e könyv hatása, ezért is fontosnak tarjuk, hogy megismerkedjünk vele. Györffy munkássága azonban meghatározta a Györffy-kollégium mögött felsorakozó támogatói körnek a szemléletét is, különösen a kör egyik legenergikusabb tagjának, Zsindelyné Tüdős Klárának a gondolkodását.[47]

Györffy István könyve megjelenésekor szakmai pályafutásának delelőjén állt, mivel ekkor a Pázmány Péter Tudományegyetem néprajz tanszéket vezette, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke és a Társaság folyóiratának az *Etnographia*nak a szerkesztője volt. Olyan jelentős szakmai elismerést hozó munkák álltak a háta mögött, mint a *Nagykunsági krónika, Az alföldi kertes városok* vagy *A matyókról.* A néhány hónappal a halála előtt napvilágot látott *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* a szerző szellemi végrendeleteként is felfogható.

Györffy alaptézise az volt, hogy Magyarországon külön nemzeti és néphagyományról kell beszélni. *„A nemzet politikai közösség, melyet a közös származás, közös anyanyelv, közös történelem, közös hagyományok tartanak egybe, vagy a közös életviszonyok, életérdekek kovácsolnak össze hosszú idő alatt. (...) Népnek rendesen a nemzet alsó társadalmi rétegét nevezzük.*

47 „Még nem volt egyetemi tanszéke a néprajznak, amikor én Györffy Istvánnal jártam faluzni. Ő nyitotta ki a szememet arra a rémületes mélységre, amiben a magyar mezőgazdasági munkásság vergődött, s arra a vezető rétegek által ismeretlen csudavilágra, ami a népművészet." Zsindelyné 1998. 10.

Tágabb értelemben pedig a nép minden olyan embertömeg, amely nemzetté nem alakult."[48] Györffy szerint a nép és a nemzet különbözősége még a honfoglalás koráig nyúlik vissza, amikor az ugor alapnépességre egy bolgár–török népesség telepedett rá, átvéve az ugor népessége nyelvét. A kettő egybeolvadásából keletkezett a magyarság, amelyen belül az uralkodó bolgár–törökök utóda a nemesség, az ugor előmagyarok utóda a jobbágyság lett. Györffy sietve leszögezte, hogy szerinte ez a kettősség ma már legkevésbé sem áll fent, de mégis más az úri osztály és a parasztság hagyománya. A szerző úgy vélte, hogy *„A nemzetmegtartó hagyományok letéteményese a parasztság, az európai, nemzetközi magas műveltség hordozója pedig az úri osztály. Mindkettőnek a szerepe egyformán fontos. A néphagyomány tart meg bennünket magyarnak s a nemzetközi műveltség tesz bennünket európaivá."*[49] Györffy úgy látta, hogy mivel nem a „nemzetmegtartó hagyományok" ápolásával törődik a magyar középosztály, meg kell változtatni a nemzeti műveltségről vallott eddigi felfogást és a nemzet kétharmadát kitevő nép hagyományát kell a műveltség alapjává tenni.

Legfontosabb teendőnek tartotta Györffy a népnyelv ápolását. Többször hivatkozott művében a finn példára, ennek nyomán szükségesnek látta a Magyar Nyelvtudományi Intézet felállítását, a helynevek tudatos összegyűjtését, a különféle szótárak összeállítását. A népművészet különböző ágainak: a népzenének, a szóbeli hagyománynak, a néptáncnak, a népi díszítőművészetnek a megőrzését, emlékeinek összegyűjtését és a közoktatásba történő beépítését igen fontosnak vélte. Emellett a népi játékok, a népi gazdálkodási ismeretek, a népi építkezés, a magyar konyha hagyományainak megőrzését is lényegesnek gondolta. Nagy hangsúlyt helyezett Györffy István a néprajztudomány intézményi hátterének kiépítésére, külön fejezetben foglalkozott az Akadémia, a Magyar Néprajzi Társaság, a Néprajzi Múzeum és az egyetemi néprajzoktatás helyzetével. Igen fontos javaslata volt, amivel Teleki is egyetértett, hogy a különböző középfokú és felsőfokú intézményekben (katonai főiskolák, teológiák, tanítóképzők) oktassanak népismereti tárgyakat a hallgatók számára, mivel az itt végzettek csak így tudnak a falusi társadalomban eligazodni.

Munkájában több ponton kikelt a különböző magyarkodó frázisok ellen és éles hangon bírálta a parasztságot gúnyoló, középosztálybeli szerzők tollából született írásokat. *„Ma már kiváló népi eredetű, a néppel*

48 Györffy, 1939. 6.
49 Györffy, 1939. 8.

együtt érző fiatal írógárdánk van. Ezek a nép lelkét jól ismerik, ahhoz közel tudnak férkőzni s azt ki tudják elégíteni. Ezekre kell bízni a nép irodalmi szükségletének kielégítését."[50] Nagyon érdekes a mű azon része, ahol Györffy a Kárpát-medencében élő nemzetiségek és magyar néphagyomány kapcsolatáról írt: „*Nemzetiségeinek néphagyományait éppúgy kell tanulmányoznunk, mint a magunkét s az ő hagyományaikban fel kell ismernünk a mi levetett, régebbi műveltségünk emlékeit. Csak azokat a néprajzi sajátosságokat tekinthetjük nemzetiségeink ősi nemzeti hagyományainak, melyek a Kárpátokon kívül élő fajrokonaikéval megegyeznek s amelyek a magyarság múltjában nem mutathatók ki. Ha felismerjük a nemzetiségeink hagyományában a magyar hagyományokat, akkor rögtön ráeszmélünk, hogy őket a közös hagyomány ma is hozzánk kapcsolja.*"[51] Ezenkívül szükségesnek vélte Györffy, hogy aki magyar néprajzzal kíván foglalkozni, az megtanulja valamely Kárpát-medencében élő nemzetiség nyelvét.

A szerző munkája utolsó fejezeteiben a korban nagyon gyakran feltett ki a magyar, mi a magyar kérdésre kereste a választ. Már korábban is többször bírálta a magyarkodást, a törzsökös magyarok külsőségeit és bár három-négy generáció alatt, de lehetségesnek tartotta a magyarsághoz való asszimilálódást. Ezek után nem meglepő az a válasz, amit a fenti kérdésre adott: „*Embertani, genealógiai vagy névelemzési alapon tehát senkinek nem lehet eldönteni a magyarságát. A magyarság nem a test, nem a vér, hanem a lélek kérdése. Azért, hogy valaki törzsökös magyarnak vallja magát, de csak magyarkodik, nem magyarabb, mint a lélekben is teljesen magyarrá vált idegen eredetű magyar.*"[52]

Györffy István nagy rokonszenvvel emlegette Finnország példáját, ahol szerinte jelentékeny eredményeket értek el a népi kultúra megőrzésében és a közművelődésbe történő beépítésében. A jeles néprajztudós mellett Kodolányi János is hangoztatta a finn példa fontosságát. Kodolányit finnországi utazása során az ott látottak olyan mértékben lenyűgözték, hogy 1938 szeptemberében nyílt levélben[53] hívta fel a Helsinkibe látogató Teleki Pál vallás- és közoktatási miniszter figyelmét az északi nép követésre érdemes alkotásaira. Kodolányi soraiból kiderül, hogy Györffy Istvántól értesült Teleki útjáról és megragadta az alkalmat, hogy a miniszter figyelmét felhívja a finn népfőiskolák vonzó példájára.

50 Györffy, 1939. 17.
51 Györffy, 1939. 57.
52 Györffy, 1939. 83.
53 Kodolányi, 1944. 178–181.

Kodolányi úgy vélte 10, 20 vagy akár 100 finn típusú népfőiskolát kellene Magyarországon felállítani. Ezekben az internátusokban sajátíthatnák el a parasztfiatalok a modern mezőgazdaság és nemzetgazdaság, a helyes gyermeknevelés és táplálkozás és a magasabb magyar műveltség alapjait. Tanítókat és tanítónőket kellene ösztöndíjjal Finnországba küldeni a népfőiskolák tanulmányozására. Nincs szükség új iskolaépületekre, néhány felekezeti és polgári iskolát, gazdasági, méhészeti és tejgazdasági intézetet kellene népfőiskola céljaira igénybe venni. Kodolányi a finn népfőiskolai modell segítségével Németh László és Györffy István elképzeléseihez nagyon hasonló célokat kívánt megvalósítani: *„Mit várunk mi finnországi tanulmányainktól és tapasztalatainktól? Várjuk, hogy új, erősebben népi alapra helyezkedjék végre a közoktatás. (...) Hogy szabad út nyíljék minden magyar gyermek előtt az egyetemig; ha nem kívánja bejárni ezt az utat: kapjon minél bőségesebben népi kultúrát a népfőiskolán. (...) Várjuk népi kincseink erőteljesebb védelmét és megmentését, a köztudatba való beépítését. Várjuk a magyar népi kultúra uralomra jutását."*

Az 1930-as évek második felében a keresztény-konzervatív elit felfogásában is változás következett be, és ez – bár kétségkívül összefüggésben van a népi mozgalom fellépésével[54] – a szociális gondolat Európa szerte beköszöntő reneszánszával magyarázható. Ennek alátámasztásául a korszak a két meghatározó politikusát: Hóman Bálint és Teleki Pál véleményét[55] szeretnénk idézni. Kettőjük közül is elsősorban Teleki álláspontját tartjuk fontosnak bemutatni, hiszen barátai, tanítványai, munkatársai közül jó néhányan bábáskodnak majd az első népi kollégiumok születésénél. Elég, ha egyik közeli bizalmasára, Zsindely Ferenc

54 „Ami az évtized elején »alulról« indul el a valóságfeltárás és leleplezés szándékával, fragmentáltan megjelenik – hála Telekinek – *a konzervatív reformelgondolásokban és a »nemzetnevelés eszmekörében«* is. Ennek jegyében megszületik a 8 osztályos népiskola, középiskolai reform zajlik; létrejönnek az állami tehetségtámogatás formái (Horthy-ösztöndíj és kollégium); megjelenik az olcsó »nemes ponyva«, kibővül az irodalompártolás. De mindinkább frázissá kopik a »népi« jelző, és minden mást megelőz a »honvédő szellem« és a területi revízió újabb és újabb hullámát kísérő eufória. Mindenesetre a harmincas évek, majd a háborús esztendők egyik vezető közéleti-publicisztikai és irodalmi témája *a közoktatás és közművelődés, a tehetséggondozás és értelmiségnevelés;* Illyés könyvének címével szólva: a »lélek és kenyér« kérdése." PATAKI, 2005. 84. – A magunk részéről pontosnak és igaznak tartjuk Pataki Ferenc véleményét, amely remekül megjelenítette azt a légkört, amely a születő népi kollégiumokat körülvette.

55 Teleki Pál politikai nézeteire vonatkozóan lásd ABLONCZY, 2005. 320–334.

miniszterelnökségi államtitkárra és feleségére, Tüdős Klárára utalunk, de megemlíthetjük tanítványai közül Elek Péter, Kádár László és Kovács Péter nevét. S ne feledkezzünk meg a névadó Györffy Istvánról sem, aki szintén sokra becsült a tragikus sorsú miniszterelnök.

Teleki Páltól nem találtunk olyan szöveget, amelyben kizárólag a népi tehetségek nevelésének problémájával foglalkozott, de két parlamenti felszólalásában is hosszabban érintette a problémakört. 1937 júniusában az országgyűlés felsőházában a költségvetési vitához szólt hozzá, és a gyermekek szociális hátterét figyelembe vevő oktatási rendszer mellett érvelt: *„Adjuk meg azoknak, akik arra valók, az érvényesülés lehetőségét. Fizessenek a gazdag szülők, akiknek tehetséges a gyermekük, közepes tandíjat; fizessenek a gazdag szülők, akiknek nem tehetséges a gyermekük, bármilyen fokozatú tandíjat, a szegény szülők pedig, akiknek tehetséges a gyermekük, ne fizessenek tandíjat, sőt azok gyermekei ösztöndíjat kapjanak és így neveljék a nemzedéket."*[56] Teleki a fennálló helyzetet nem tartotta megfelelőnek, mivel úgy gondolta, hogy csupán egy *„félcivilizált társadalmat"* nevelnek, hiszen azoknak a gyermekei jutnak el az iskolába, akik már kiemelkedtek a földműves sorból. Ezt a jelenséget azért tartotta veszélyesnek, mivel ezek a gyerekek már elszakadtak *„az eredeti ősi kultúra első rétegétől"*, de még nem tartoznak egy magasabb kultúrához. Alighanem azokra az fiatalokra gondolt itt Teleki, akiket néhány évvel korábban „két sors közöttieknek" nevezett Németh László, mivel a paraszti életformához már nem, a városi polgársághoz még nem kötődnek.

Már ebben a beszédben is találunk utalásokat Telekitől a népi kultúra iránti rokonszenvére, de ezt legösszefüggőbben 1938 júniusában fejtette ki. Ekkor már vallás- és közoktatásügyi miniszterként szólt hozzá a képviselőházban a költségvetés vitájához. Többek között egyetemi oktatás kérdéseit taglalta szónoklatában és felvázolta milyen reformokat lát szükségesnek: *„Beszéltem előbb a magyar nyelv tanításának fontosságáról. A magyar nyelv oktatásának kimélyítésén kívül azonban szükség van még valamire, a magyar népismének kimélyítésére, a magyar néphagyományok ismeretének kimélyítésére. Ebben a tekintetben is sokat lehet tennünk. Ez nemcsak az iskolai, hanem iskolánkívüli népművelésnek is problémája."* Ezután felsorolta milyen konkrét terveket szeretne megvalósítani: törzskönyvezni kell a magyar néprajzi műemlékeket, fel kell állítani a szabadtéri néprajzi múzeumot, a skanzent: *„Mindenesetre azonban az, akinek kezébe ezt*

56 Teleki, 1941. I. 384.

a dolgot le fogom fektetni, a legtörzsgyökeresebb magyar ember, akit T. Ház valaha látott Györffy István." Majd tézisszerűen is kifejtette Teleki hogyan képzeli a magyar kultúra megújítását: „*Bizonyos egyetemi szakokon kötelezővé fog kelleni tenni a néprajzot. (...) Meg kérem az egyházakat is arra, hogy e tárgyra ők is súlyt helyezzenek a tanítóképzésben, azért mert ha a magyar néphagyományt gyűjtjük, mentjük és abban elmélyedünk, azt megszerettetjük, megismertetjük, csak akkor tudja igazán megérteni a magyar lelket a magyar középosztály, amelynek megvoltak a maga hagyományai és amelynek hagyományai mintegy képviselték a nemzeti hagyományt századokon keresztül, de ma már nem képviselik.* A néphagyományból merítve, sőt legfőképpen erre alapítva kell a magyar hagyományt tovább alakítanunk és konzerválnunk azt, ami a magyar hagyományból, akár a néphagyományból, akár a középosztályból megvan. (Kiemelés – P. I.)"[57] Bármennyire rokonszervezett is Teleki Pál a népi kultúrával, semmiképpen sem akarta népi tehetségekkel megújítani a középosztályt. Vagyis reformszándékai igen szűk térre korlátozódtak, inkább művelődési programról, és nem társadalompolitikai reformról van szó.[58]

Telekire alighanem az a Györffy István gyakorolta a legnagyobb hatást, akit már beszédében is nagyon meleg szavakkal méltatott. A jeles néprajztudós egy év múlva jelentette meg *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* című dolgozatát. De mint utaltunk rá, beadványként ekkor már a miniszter asztalán hevert ez a munka, így nem meglepő, hogy Teleki felhasználta azt.[59] Teleki mellett a korszak másik jelentős kultuszminisztere, Hóman Bálint is érzékelte a népi tehetségeknevelés terén fennálló gondokat, és erre vonatkozó nézeteit 1940 júniusában fejtette ki a nyolcosztályos népiskoláról szóló törvény vitájában. A törvény szükségességét az alábbiakkal indokolta: „*A világnézetek mai küszködő korszakában a nép széles rétegei csak akkor gyakorolhatják megnyugtató módon állampolgári jogaikat, ha sikerül kialakítanunk a meggyőződéses nemzeti életszemléletet, sikerül megszilárdítanunk a keresztény erkölcsiséget és sikerül kifejlesztenünk a szociális érzést. Céltudatos nemzetnevelésre és következetes kivá-*

57 Teleki, 1941. II. 19–20.

58 Ahogyan a Teleki Pálról szóló monográfia szerzője írta: „/Teleki/ nem hitt abban, hogy tehetséggondozással, kollégiumok révén rögvest át lehessen ugrani azt a társadalmi szakadékot, amely a szellemileg független tudományos vagy értelmiségi lét és az évezredes rögzültségek által határolt paraszti világ között húzódik. A jófejű parasztfiatalok számára a népfőiskolák és a felekezeti alapon szervezett ifjúsági egyesületek oktató-nevelő munkáját látta célszerűnek." Ablonczy, 2005.

59 Györffy István és Teleki Pál kapcsolatáról lásd Ablonczy, 2005. 343. és 373.

lasztásra van szükség: a legszélesebb néprétegek minél alaposabb kimüvelésére s a társadalom minden rétegében feltalálható magyar tehetségek állandó és folytonos kiválasztására. A népi gondolatot előtérbe állító népi politika korában nem elégedhetünk meg a kevesek kultúrájának gyarapításával, a nemzet vezetésre hivatott szellemi elite alapos kiképzésével, egyesek és csoportok művelődési színvonalának emelésével. A mélybe kell nyúlnunk. A magyar nép egészének értelmi és erkölcsi műveltségét kell magasabb színvonalra emelnünk."[60]

Hóman és Klebelsberget szembe lehetne állítani egymással, azon az alapon, hogy az előbbi a népoktatás, az utóbbi pedig az elitnevelés terén ért el eredményeket. Ha alaposabban szemügyre vesszük a két kultuszminiszternek a népoktatásról vallott nézeteit, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy Hóman folytatta a neves elődja által kigondolt programot. Hiszen Klebelsberg is a nemzeti összérdek szempontjából tartotta fontosnak a népoktatás fejlesztését, nála is hangsúlyos a keresztény erkölcsiség gondolata. Az általa már a húszas években szorgalmazott, de anyagiak hiányában irreálisnak tartotta nyolcosztályos népiskola programját valósította meg Hóman. Bár kétségtelen, hogy Hóman esetében új jelzőként bukkan fel a népi, s általános érvénnyel szól a tehetséggondozásról is, de nincs szó a népi kultúráról, mint a magyar művelődés megújításának forrásáról. Az is figyelemre méltó tény, hogy míg Teleki tanítványi és bizalmasi köre ott tüsténkedett a Györffy Kollégium megalapításánál, Hóman nem sok követ mozgatott meg az ügy érdekében. Sőt a nagy lelkesedéssel beindított népfőiskolai mozgalomnak is inkább akadályozójává válik majd a későbbiekben.

Ha az általunk érintett keresztény-konzervatív áramlat képviselőin végigtekintünk, az láthatjuk az közel két évtized alatt lassú, de mégis érzékelhető elmozdulás történt a népi tehetségek kérdéséhez való viszonyulásban. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1940-es évek elejére létrejöjjön egy olyan mecénási kör, amely gazdasági támaszt és politikai védőernyőt biztosít majd a Györffy Kollégium számára. Magának a kollégiumnak az eszméje a népi mozgalom sáncain belül f ogant, s ezt a folyamatot fogjuk a továbbiakban végig kísérni.

Györffy István, Karácsony Sándor és Kodolányi János könyvei egyengették az utat az első népi kollégium születéséhez, tudatosították a közvéleményben a téma fontosságát. De elsősorban két nagyobb, a sajtó hasábjain lezajlott vita sora segített a népi kollégium eszméjének tisztá-

60 Magyar Törvénytár, 1941. 141.206.

zásában és a kérdés napirenden tartásában. Az első az ún. Kitűnőek Iskolája vita volt 1939–40 fordulóján, amelyhez szervesen kapcsolódott az írók népfőiskolájáról szóló második disputa. A fenti eseményektől függetlenül időre-időre jelentek meg a sajtóban olyan írások, amelyek a népi tehetségnevelés ügyével foglalkoztak. Ezek száma 1939 elejétől kezdett gyarapodni. Elsősorban a népi mozgalom folyóiratai: a *Kelet Népe*, a *Magyar Élet*, a *Magyar Út* és a *Szabad Szó* foglalkoztak a népi tehetséggondozás ügyével és a későbbiekben e lapok adtak helyet a Bolyai és Györffy-kollégisták szárnypróbálgatásainak is.

Eléggé keserű szavakkal jellemezte az egyes kormányzatoknak a „népi politika" jelszó jegyében végzett munkáját Szabó Pál 1939 kora tavaszán. *Kétféle népi gondolat* című írásának legfőbb mondandója, hogy a kormányzat reformlépéseire nem érdemes várni, ezáltal közvetve a népi mozgalom saját erőből történő fellépése mellett kardoskodott: *„A háború óta minden kormány a népi gondolat jegyében indul. (...) Magyarországon a népi gondolatnak tragikusan kettős síkja van. Egyik sík az, amelyet maga a nép vetít ki magából, a másik sík pedig az, amelyet az ún. történelmi rétegek a körülmények kényszerítő hatása alatt, amazoktól átvettek. (...) A felsőbb társadalmi rétegekből jött politikusok, kormányzatok megavult szemléletéből következik, hogy nem tudják áttekinteni a sodródó életünk követelményeit és következményeit. Nem tudják felmérni a népi erők történelmi feszítő erejét. Magyarán mondva: minden kormányzatnak az volt a népi politikája, hogy a letagadhatatlanul jelentkező népi öntudatot a földtől bakarasznyira konzerválja."*[61] Féja Géza osztotta Szabó Pálnak a középosztályra vonatkozó kritikáját és a megoldást a Szabó Dezső-i programban találta meg: *„De az a felfrissítés* (ti. a középosztályé – P. I.) *csakis úgy képzelhető el, ha a tehetséges parasztfiúknak minden módot és alkalmat megadunk a tanulásra, az emelkedésre. Tervszerűen pártolni kellene azokat a fajmagyar parasztfiúkat, akik elsőrangú tehetséggel és kitűnő jellemmel rendelkeznek."* A cikk további részében általánosságban szólt arról, hogy minél több társaságot és szövetkezetet kell alapítani országszerte a tehetséges parasztfiúk felkarolására. A nép Eötvös-kollégiumának tevéért korábban lelkesedő Féja néhány hónappal későbbi írásában 1934-es elgondolásait elevenítette fel: *„Minden megyeszékhelyen kellene működnie egy népegyetemnek. A népegyetemen minden falu legtehetségesebb parasztifjait kellene kiképezni, hogy tisztában legyenek a termelés, a fogyasztás, az értékesítés, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet kérdéseivel.*

61 *Szabó Pál:* Kétféle népi gondolat. *Szabad Szó*, 1939. március 5.

Ők ezután szervezhetnék a falut és kovászai lennének paraszti termelés fellendítésének."[62] Ezeken túl társadalmi és történeti ismerteket is tanítanának a népegyetemeken, így az itt végzett diákok faluvezetőkké válhatnának. Féja felfogása alapvetően a művelt, elsősorban a gazdálkodás terén jártas parasztfiataloknak az közoktatás rendszerén kívül történő művelését célozta, ami önmagában igen mérsékelt reformgondolatnak tekinthető. A cikkben felvetett elképzelésekre egy héttel később Darvas József reagált, aki radikálisabb és az állam szerepvállalásával végbemenő reform mellett tört lándzsát: *„A magyar dolgozó szegénység szociális fölemelése mellett a legfontosabb teendő ezeknek a rétegeknek a szellemi fölemelkedése – ennek a kezdő lépése pedig az, hogy ki kell válogatni és a kulturális emelkedés útján kell segíteni az ebből a sorból származó gyerekeket! (...) Intézményes úton lehetővé kell tenni a nép tehetséges gyerekeinek a továbbtanulását. A tanítók már az elemi iskolában kiválasztanák a tehetségeket és a továbbiakban az állam vállalná a taníttatásukat."*[63]

Ezek az írások visszhangtalanok maradtak, de azt bizonyították, hogy a téma iránti fogékonyság nagyon is jelen volt a népi mozgalom sáncain belül. Egy olyan személyiség kavarta fel a probléma körüli állóvizet, aki inkább személyes ismeretségein keresztül kapcsolódott a népi táborhoz, ugyanakkor a kormányzat felé is posszibilis írónak számított: Zilahy Lajos. Mint a következő írása is bizonyítja Zilahy, a balul végződött Új Szellemi Frontot követően sem mondott le annak lehetőségéről, hogy kormányzatnál kitapintható reformszándékot és a népi mozgalom követeléseit közös utcába terelje. Aligha tarthatjuk véletlennek, hogy a Móricz Zsigmond szerkesztette Kelet Népében tette közzé nagy vitát kiváltó írását, a *Kitűnőek iskoláját.*[64] Az ötletet az Egyesült Államokban működő School of Brilliants adta Zilahy számára, aki nemcsak az iskola nevét, de modelljét is átültethetőnek tartotta magyar földre. Az 1929-ben alapított amerikai iskolai diákjait az elemi iskolától kísérték figyelemmel, eddig 500 hallgatója volt, akik saját közösségükben, ösztöndíjak segítségével tanultak és a jövendő politikai, diplomáciai és szellemi elit tagjait alkotják. Ez eddigi tagok között 15 magyar származásút találunk, vagyis 3%-ot, ami igen nagy szám. Zilahy az amerikaival összehasonlítva a magyar viszonyokat úgy vélte: *„Nálunk még teljesen hiányzik a tehetségek kiválo-*

62 A két cikket lásd Féja Géza: Karoljuk fel a tehetséges parasztfiúkat! *Szabad Szó,* 1939. április 30. és Népfőiskolákat! *Szabad Szó,* 1939. június 25.

63 Darvas József: De mi lesz a tehetséges szegénygyerekekkel? *Szabad Szó,* 1939. július 2.

64 Zilahy Lajos: Kitűnőek iskolája. *Kelet Népe,* 1939. december 15.

gatása, rendszeres felkutatása, nyomon követése, szellemi és anyagi támogatása, ennél fogva felhasználása is." Zilahy felhívta figyelmet arra a tényre is, hogy 1919 után mindössze két paraszti származású miniszter volt, Nagyatádi Szabó István és Vass József. Közülük Nagyatádi politikai okokból jutott előre, Vass pedig pap volt, vagyis egyikük sem a tehetségek kiválogatódásának igazi útját járta be. A helyzet orvoslására létre kell hozni a Magyar Kitűnőek Iskoláját. Ez a tehetségek szabad versenyét biztosítaná és így a népi tehetségek is tudnának érvényesülni. Nem újabb egyetem lenne, csupán egy olyan intézmény, amely közös fedelet adna a különböző társadalmi rétegekből érkező tehetséges fiataloknak. „*Könyvtárával, folyóirataival, de főként állandóan szerződtetett nyelvtanárjaival módot arra is módot adna az igazi tehetségeknek, hogy olyan magasabb műveltséget szerezzenek, ami még egy középosztálybeli egyetemi hallgatónak sincs módjában a mai viszonyok között. (...) A magyar fajnak a kormányzatra, vezetésre alkalmas rétegét céltudatosan kell megteremteni.*" A fentieket Zilahy szerint három hónapos külföldi tanulmányutak egészítenék ki. Évente 40–50 tehetséges fiatal költözne be az intézménybe, amelyet az állam és a társadalom közösen tartana fenn.

Az eddig áttekintett javaslatok közül Zilahy Lajosé volt a legkimunkáltabb, ami következett abból, hogy egy már működő intézmény modelljét vette alapul. Az általa elképzelt kollégium véleményünk szerint inkább egy angolszász college vagy egy modern diplomata-képző irányába mutatott és éppen ezért sokkal inkább értetlenséget, mintsem lelkesedést váltott ki a népi tábor tagjai részéről. Az akkor már több, mint 40 éve működő Eötvös Collegiumhoz sokban hasonlított Zilahy elképzelése, ő maga abban látta a különbséget, hogy az Eötvös bölcsészeket nevelt, míg a Kitűnőek Iskolája a gyakorlati képzés irányában mozdulna el.

Zilahy felvetésre az első válasz, Pap Bélától, a *Magyar Út* szerkesztőjétől érkezett, aki támogatta az ötletet, hangsúlyozva, hogy bár nem oldja meg az egész kérdéskomplexumot, de az első komoly gyakorlati lépés lenne ezen az úton. Fontosnak tartotta azt leszögezni, hogy nem lehet közvetlenül átvenni az amerikai mintát, hanem annak magyar változatát kell kialakítani. A hetilap egy héttel későbbi számában Veres Péter mondta el a kérdésről véleményét.[65] A jeles népi író szerint a Kitűnőek Iskolája újból diplomás túltermeléshez fog vezetni, hiszen a középosz-

65 Hogyan lehetne felfrissíteni a mai középosztályt? Lehet-e új középosztályt nevelni? Parasztságunk felemelésének problémái Veres Péter válasza. *Magyar Út*, 1940. január 18.

tálytól nem lehet elvárni, hogy ne tanítassa gyermekeit és a szegényparasztságból kiemelt néhány diák nem fog új középosztályt teremteni. *„Az egyik parasztgyerekből igazi középosztálybeli ember, sőt valódi áldzsentri lesz, a másikból meg magános értelmiségi, valahol az osztályok között."* Veres abban látta a legfőbb problémát, hogy Magyarországon a középosztály nem tölt be kiegyenlítő szerepet a társadalmi elit és az alsóbb néprétegek között. Ezért a szegény sorból származók nem tudnak otthon hagyott közösségükkel törődni. Ezzel elérkezett a probléma gyökeréhez Veres Péter, amikor rámutatott a fennálló társadalmi-politikai keretek között történő tehetségnevelés korlátozott voltára: *„Megint csak oda értünk, hogy szabadság nélkül, demokrácia nélkül, a parasztság pezsgő közösségi élete és feszengő, helyet kereső harcai nélkül a paraszti tehetségek felneveléséből sem a parasztságnak, sem a magyarságnak nem lehet haszna."* Véleményünk szerint helyesen ismerte fel Veres Péter azt is, hogy a Zilahy-féle Kitűnőek Iskolája az amerikai demokrácia körülményeihez van szabva. Magyarországon hasonló típusú intézményből művészek és tudósok kerülnének ki, nem pedig a nép vezetői. Ezen állítás igazságát alátámasztja az Eötvös Collegium példája is, amely a humánértelmiség, nem pedig a politikai elit nevelésében szerzett érdemeket.

A jeles néptánckutató-koreográfus, Muharay Elemér más meggondolásból ugyan, de lényegében szintén elutasította Zilahy felvetését.[66] Alaptétele szerint: *„Szöges ellenétbe akkor kerülünk a Magyar Kitűnőek Iskolája tervével, amikor azt Zilahy a mai általános társadalmi formák feltétel nélkül való átvételéhez köti."* Majd a továbbiakban kifejti, hogy a magyarság szerencsére 50 évvel le van maradva a Nyugattól, a parasztságnak köszönhetően. Ez a népi életforma mélyebb erkölcsű és a magyarság számára alkalmasabb, mint a nyugati társadalmi berendezkedés. A magyarságra vezető szerep vár a Duna-völgyében, ehhez meg kell teremteni a népi gondolaton alapuló egységes magyar életformát. Önmagában szép terv a Kitűnőek Iskolája, de az egységes magyar élet kialakítása a lényeg. Anélkül, hogy messzebbre kalandoznánk Muharay gondolatinak elemzésekor az nyilvánvaló, hogy a cikk írója Veressel szemben nem annyira gyakorlati okokból, hanem eszmei, ideológiai okokból nem lelkesedett a terv iránt.

Zilahy az ötletét ért kritikákra a Kelet Népe hasábjain válaszolt és egyben tovább finomította elképzeléseit.[67] Az előző cikkéhez képest sokkal

66 Muhoray (sic!) Elemér: A Kitűnőek Iskolája a népi gondolat tükrében. *Kelet Népe*, 1940. január 15.

67 Zilahy Lajos: Fel fogjuk építeni! *Kelet Népe*, 1940. február 1.

erőteljesebben hangsúlyozta, hogy a Kitűnőek Iskolája a népi tehetségek gondozását, felkarolását szolgáná: *„Elmondtam, hogy a Kitűnőek Iskoláját nem állami intézménynek képzelem. A gondolat abból fakadt, hogy a pihent és mélyebb ösztönű népi erőkből nyerjen pótlást az a vezető réteg, amelyben nem szerepel megfelelő arányban a honfoglaló magyarság. Erre a pótlásra, különböző okokból sem a magyarság, sem a középosztály nem képes."* Ezután kifejtette, hogy egy 4 vagy 8 tagból álló magisztrátus állna az intézmény élén, a mindenkori miniszterelnök vezetésével. A tagok a „Ravasz Lászlótól Veres Péterig tartó vonalból" kerülnének ki. Zilahy szerint a társadalom átalakítását éppen azok a miniszterek, államtitkárok, polgármesterek végeznék el, akiket a Kitűnőek Iskolája képezne. A Kitűnőek Iskolájának tervét alapvetően jónak találta, de az alapelképzelést további teendőkkel egészítette ki Boldizsár Iván.[68] Egyrészt attól tartott, hogy a középosztály elaltatja a lelkiismeretét azzal, hogy a Kitűnőek Iskolájával minden megtett a paraszti tehetségek helyzetének rendezéséért. Másrészt a falvakból kiemelt „kitűnőek" nem térnek vissza szülőföldjükre, így nem lesznek művelt parasztok, akik megújíthatnák a magyar falut. A Kitűnőek Iskolájának nem ez a célja, ehhez népfőiskolára van szükség. Az igazi az lenne, ha a népfőiskolákon válogatnák ki a Kitűnőek Iskolájának tagjait, a többiek pedig visszatérnének falujukba. Az idő azonban szorít, ezért a két intézményt párhuzamosan kell felállítani. Azonban néhány napos tanfolyamokkal nem szabad lejáratni a népfőiskola eszméjét, hanem *„ragaszkodnunk kell a dán mintához módszerben, kitartásban, politikamentességben és tiszta, nálunk ismeretlen demokráciájában"* – zárta cikkét Boldizsár Iván.

A Kitűnőek Iskolájának ötlete körül zajló vitában az utolsó és egyben a legszínvonalasabb hozzászólás Szathmáry Lajos nevéhez fűződik.[69] A kiváló pedagógus volt az, aki áldozatos munkájával megteremtette Hódmezővásárhelyen a Tanyai Tanulók Otthonát, amely az első kifejezetten tehetséges parasztgyermekek gondozására létesült intézmény volt Magyarországon. A nagyszerű kis intézményről hiteles képet rajzolt Németh László Égető Eszter című regényében.

Vagyis Szathmáry volt az egyetlen hozzászóló, aki gyakorló pedagógusként és reális tapasztalatok alapján fejtette ki véleményét. Hat olyan gyakorlati problémát vetett fel, amelyeket igazán döntő jelentőségűnek

68 Boldizsár Iván: Kitűnőek iskolája vagy népfőiskola. *Jelenkor*, 1940. február 15.

69 Szathmáry Lajos: A Kitűnőek Iskolája kérdéshez. *Protestáns Szemle*, 1940. október 375–379.

tartott ennél a típusú tehetséggondozó intézménynél. 1. Lehet-e igazságos kiválogatás? Sok gyermek a középiskola küszöbéig sem jut el, nemhogy az egyetemig. 2. Igaz-e, hogy a jelenlegi oktatási rendszer sokkal inkább az ügyeskedőket, és nem a tehetséges magyarokat emeli ki? 3. Nevelhető-e zárt közösségben a gyerek, ha saját egyéniségét akarjuk fejleszteni? 4. Nem okoz-e gondot a kiválasztottság tudata. 5. Nem gond-e, ha valaki ingyen tanulhat? 6. Befogadja-e a végzetteket a felnőtt társadalom? Úgy véljük Szathmáry Lajos szakszerű cikke óhatatlanul is rávilágított a Kitűnőek Iskolájáról folytatott vita lényegére. Gyakorlati tapasztalatok hiányában sokkal inkább a résztvevők ideológiai meggyőződése vagy személyes életútja volt a meghatározó. Ezzel együtt fontos volt a vita, mivel napirenden tartott egy nagyon is életbevágó problémát és egyben felhívta a figyelmet olyan példamutató kezdeményezésekre, mint a népfőiskola vagy a hódmezővásárhelyi tehetségmentő iskola.

A Kitűnőek Iskolájáról folytatott polémiából sarjadt ki az a vita, amely lényegében a nép Eötvös-kollégiuma ürügyén tartott disputa feleleventése volt, újból Németh László főszereplésével és a korábbi hozzászólók újbóli színrelépésével. A kezdő lökést az a Móricz Zsigmond adta meg, aki lapjában, a Kelet Népében közölte Zilahy vitaindító írását, ezzel is jelezve mennyire fontosnak tartja a népi tehetségekkel való törődést. A témával foglalkozó első írása 1940 februárjában látott napvilágot[70] és a népfőiskolában vélte megtalálni azt az intézményt, amivel számottevően lehetne könnyíteni a szegény parasztgyerekek sorsán. Közölte, hogy összse fogják gyűjteni a hazai népfőiskolákra vonatkozó anyagot és ébren tartják a kérdést. *„Jobb polgárt, jobb hazafit s jobb embert nevelni, ez a népfőiskola célja."* – fogalmazta meg Móricz. De arra is rámutatott, hogy a népfőiskola csupán kényszermegoldásnak tekinthető, míg meg nem indul az oktatás. Ugyancsak a népfőiskola mellett kardoskodott Féja Géza, mégpedig nagyon karakteres indoklással, aminek az az érdekessége, hogy ugyanazt a szerepet szánta a népfőiskolának, mint a nép Eötvös-kollégiumának vagy a Kitűnőek Iskolájának. Szabó Dezső szellemisége igen erősen tükröződött Féja alábbi soraiban: *„Nincs iskolatípus, amely a parasztság elitjének műveltségét betetőzi s művelt, hivatott paraszti réteget ad a falunak. Az erős nemzeti állam és a fajvédelem korszakát éljük. Nagyban folyik a gazdasági életben az őrségváltás és az a kormányzat tendenciája, hogy a magyar fajtát a gazdasági életben is megfelelő szerephez jutassa. A végső cél, helyesebben a közéleti cél azonban: megerősödött magyarság ön-*

70 Móricz Zsigmond: Népfőiskola. *Kelet Népe,* 1940. február 15.

kormányzaton nyugvó szabad élete. A paraszti tömegek népi-nemzeti demokráciát kívánnak, s az a kívánság a jövőben döntő szerepet fog játszani a magyar életben."[71] Ennek a bizonyos parasztelitnek a kineveléséhez tartotta fontosnak a népfőiskolák szervezését, olyan módon, hogy először egy anketon kidolgoznák a magyar népfőiskola jogi kereteit, majd állami és magán forrásokból összeadnák az anyagi fedezetet.

Féja Géza felvetése leginkább Németh László érintette meg, aki Móriczhoz írott levelében újra felmelegítette a nép Eötvös-kollégiumának ötletét, kicsit más tartalommal és név alatt.[72] Ezúttal saját, Törökvész úti ház ajánlotta fel parasztkollégium céljára, ahol november 1. és február 1. között 10 fiatal lakhatna és minden nap egy író tanítaná őket. Délelőtt kirándulás, múzeumlátogatás, házi munka lenne, délután pedig előadások a növénytanon át a történelemig. Móricznak annyira megtetszett az ötlet, hogy ennek nyomán összehívta tíz írótársát (Boldizsár Iványt, Darvas Józsefet, Erdei Ferencet, Féja Gézát, Illyés Gyulát, Kerék Mihályt, Kovács Imrét, Németh Lászlót, Szabó Pált és Veres Pétert) és megalapították a Népfőiskolai Társaságot. Úgy gondolta, hogy megyénként egy-egy tehetséges fiatalt kellene meghívni és az iskola sárospataki mintára községként működne, Törökvész néven.[73] Ugyanebben a lapszámban a Társaság két alapítója tagja, Veres Péter és Boldizsár Iván is elmondta véleményét. Veres továbbra sem vetkőzte le a tehetséggondozó intézményekkel kapcsolatos ódzkodását és csak szigorú megkötésekkel támogatta a népfőiskola eszméjét. Szerinte csak társadalomtudományi képzést kell nyújtani, a közéleti típusú embereket kell felkarolni, oklevelet pedig ne adjon a népfőiskola, mert ebben esetben a parasztstréberek látogatnák. Boldizsár Iván sokkal tágabb horizontból szemlélte a kérdést. Úgy vélte, azért van szükség népfőiskolákra és önkéntes paraszti szövetkezetekre, mert így lehet kitermelni azt a vezetőréteget, amely képes lesz egy majdani földreform hasznát élvezni. Szerinte a Népfőiskolai Társaságnak kellene bérelnie vagy vennie épületeket paraszt-internátusok céljára és fokozatosan a környékbeli lakosság venné át az intézmények fenntartását.

71 Féja Géza: A népfőiskola alapjai. *Kelet Népe*, 1940. február 15.

72 Németh László levele Móricz Zsigmondnak. *Kelet Népe*, 1940. március 1.

73 Móricz Zsigmond: Törökvész. Magyar írók első népfőiskola községe. *Kelet Népe*, 1940. március 1. A község kifejzés arra utal, hogy a sárospataki népfőiskola tanárai és hallgatói önerőből létrehoztak egy különálló házakból felépülő telepet, amelynek a Szeretetfalva nevet adták.

A Népfőiskolai Társaság egy másik tagja, Erdei Ferenc szintén tamáskodott az elképzeléssel kapcsolatban. A *Kelet Népé*ben közzétett írásában[74] rá nagyon jellemző módon a magyar és a skandináv társadalomfejlődés eltérő módjaiból indult ki. Úgy vélte, hogy az északi országokban szerencsésen beépült a parasztság a kapitalista rendszerbe, miközben értékeit megőrizte. Magyarországon egészen más a helyzet: *„Nálunk nem a parasztság külön sorsa a probléma és nem a parasztság külön intézményei a megoldások, hanem az egész magyar társadalom fölszabadítása és olyan intézmények, melyek többek között a parasztság számára is megoldást hoznak."* Arra jó a népfőiskola Erdei szerint, hogy a parasztság fölszabadult szellemi energiát megszervezze, de olyan eredményeket nem lehet tőle elvárni, mint a skandináv területeken. Az államtól jó szakiskolákat, ne népfőiskolákat követeljenek, zárta írását Erdei.

Németh László újra egy tehetségmentő-akció kellős-közepén találta magát, de ezúttal szándékai ellenére, amint arról Gulyás Pálhoz intézett soraiból értesülhetünk: *„A népfőiskola ügyét azért nem közöltem Kassán veletek, mert titokban akartam az egészet tartani, hisz épp ez volt a jellege: tenni és nem beszélni. Zsiga azonban puccsszerűen kiböffentette, a Kelet Népében kellett a merényletét olvasnom. Talán igaza van, azóta jött egypár föllelkesedett, segítő kéz, de engem mégis feszélyez. Nincs nekem szükségem arra, hogy a történtek után nagylelkűségem nyugtázzék vagy kétségbe vonják. (...) Ha rajtam áll, én '35 után egész életemmel és vagyonommal arra az útra vágódom – miután a középosztályban nem hiszek többé."*[75] Kétkedése ellenére vagy talán éppen azért mégis rászánta magát, hogy megindokolja miért is tartja szükségesnek az újabb tehetségmentő intézményt.[76] Először is számba vette a nép Eötvös-kollégiumának terve körül kibontakozott disputa tanulságait. Szerinte a vita megmutatta, hogy gyenge a középosztály reformra hajló része és azt is, hogy a népből kiemelkedettek elszakadnak a kibocsátó közegtől. Ebből következően *„Parasztkollégiumokra van szükség, amelyek a magyar elitet a nép felé tágítják."* Utalt a nyilasok előző évi választási sikerére, amelyet a művelt parasztfők hiányával magyarázott, ezért járhatott sikerrel a szociális demagógia. Lényeges pontja volt a cikknek, hogy Németh László élesen elhatárolta a parasztkollégiumokat a népfőiskolától, amire szükség is volt, hiszen eléggé összekeveredtek a fogalmak a vita során. Egy parasztkollégium legalább

74 Erdei Ferenc: Jegyzetek a népfőiskola mozgalomhoz. *Kelet Népe,* 1940. március 15.
75 Németh László levele Gulyás Pálnak, 1940. március 12. NÉMETH, 1993. 347.
76 Németh László: Parasztkollégium. *Magyarország,* 1940. március 24.

3 hónapig tartana és a kiválóak többször is részt vehetnének rajta. Ezzel csupán a hazai népfőiskoláktól határolta el Németh a parasztkollégiumot, mivel az ő elképzelése lényegében a skandináv minta átvételét jelentette volna.

Móricz lelkesedése töretlen maradt és Németh Lászlót is igyekezett rábírni az előkészítő munkában való aktív részvételre. Először áprilisban találkozott a Vallás- és Közoktatási Minisztérium képviselőivel, akik támogatták a Magyar Irók Népfőiskolájának tervét. Majd júliusban levélben[77] kérte Németh Lászlót augusztus közepéig készítse el a népfőiskola tantervét, mivel Hóman Bálint miniszter akkor szeretne a kérdéssel foglalkozni. Az előkészítésben rajtuk kívül Féja Géza és Erdei Ferenc venne részt. Németh László eleget is tett a kérésnek és elkészítette a Budapesti Népfőiskola tantervét. Ebben aprólékosan kidolgozta a tanfolyamok időpontját, a résztvevők körét és kiválogatását, az előadások idejét, a tanítandó tárgyakat. Mire azonban a terv napvilágot látott megfeneklettek az írók népfőiskolai tervei. Ugyanis a minisztériumban készülő népfőiskolai törvény tervezete 25 főben jelölte meg a népfőiskola minimális létszámát és Németh tervezete 15 diákkal számolt. Ezért Móricz bejelentette, hogy a maguk részéről lezárják a kezdeményezést.[78] Ráadásul Németh László is megorrolt Móriczra már amiatt is, hogy márciusban nyilvánosságra hozta gyerekcipőben járó elképzelését: *„Most meg elküldtem magam helyett egy találkozóra egy kis vázlatot – Neked és Féjának –, s viszontlátom a Kelet Népében a magában is vázlatot tovább torzítva. Borsódzik a hátam, hogy ilyen mondatok felett áll a nevem."* Pár sorral később már egyenesen arról írt, hogy *„kár volt magunkat ezzel a keszeg tantervvel éppúgy, mint a leintett Törökvésszel magunkat s népfőiskolánkat kompromittálnunk. (...) A legokosabb lett volna nekünk Törökvész lefújása után azonnal visszalépnünk, mert így lassan kínoznak el és emésztenek fel."*[79]

Összességében Németh László ezen elképzelése sem járt sikerrel, sőt még keserűbb szájízzel zárta le a vitát, mint az 1934-est. A vita mindenesetre kristálytisztán megmutatta azt a tarkaságot és zűrzavart, ami a né-

77 Móricz Zsigmond levele Németh Lászlónak, 1940. július 15. NÉMETH, 1993. 354.
78 Móricz Zsigmond: Népfőiskolai törvény előtt. *Kelet Népe*, 1940. augusztus 15.
79 Németh László levelei Móricz Zsigmondnak, 1940. augusztus 18. NÉMETH, 1993. 359.

pi tehetségek problémája körül még a népi mozgalmon belül is uralkodott. Már az alapfogalmakat – népfőiskola, parasztkollégium, parasztinternátus – is eléggé zavarosan és ellentmondásosan használták a résztvevők, szinte mindenki mást értett rajtuk. Ez eléggé következett a célok sokféleségéből: volt aki művelt parasztságot akart, volt aki paraszti származású középosztályt; ezeket az elképzeléseket nem lehetett összebékíteni. Ráadásul abban sem tudtak megegyezni a szereplők, hogy van-e értelme reformokkal kísérletezni, és ennek részeként népfőiskolákat és/vagy parasztkollégiumokat alapítani, vagy nincs ilyesmire szükség, hiszen radikális társadalmi átalakulás kell fokozatos reformok helyett. A fentiek következtében a népi tehetségekről folytatott vita nem zárulhatott közös megegyezéssel, hiszen azon kívül, hogy a tehetséges parasztfiatalok előrejutását segíteni kell, semmiben nem jutottak közös nevezőre a résztvevők. Véleményünk szerint ezek a viták tökéletes lenyomatai voltak a néhány alapcélban egyetértő, de a részletekben változatos eszmei tarkaságot mutató népi mozgalomnak.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Ablonczy

2005 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Osiris, Budapest, 2005.

Czettler

1921 Czettler Jenő: *A magyar népfőiskolai gondolat.* Budapest, 1921.

Györffy

1939 Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés.* Budapest, A Magyar Táj és Népismeret Könyvtára, 1939.

Klebelsberg

1999 Klebelsberg Kunó. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. Kiss Tamás. Budapest, Új Mandátum, 1999.

Kodolányi

1944 Kodolányi János: *Suomi.* 2. kiadás. Budapest, Püski, 1944.

Kornis

1921 Kornis Gyula: *Kultúrpolitikánk alapelvei.* Budapest, Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, 1921.

1925 Kornis Gyula: *A felső mezőgazdasági iskola.* Budapest, k. n., 1925.

Kovács

1935 Kovács Imre: A hubertendorfi népfőiskola. In: *Magyar Szemle,* 1935. október 123–131.

Laczkó

1981 Laczkó Miklós: Sziget és külvilág. In: Laczkó Miklós: *Szerep és mű.* Budapest, Akadémiai, 1981.

Magyar Törvénytár

1941 *1941. évi törvénycikkek.* Szerk.: Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Budapest, Franklin, 1941.

NÉMETH
1993 *Németh László élete levelekben 1914–1918.* Szerk.: NÉMETH Ágnes. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1993.

PATAKI
2005 Pataki Ferenc: *A Nékosz-legenda.* Budapest, Osiris, 2005.

SEBESTYÉN
1981 SEBESTYÉN Sándor: *A Bartha Miklós Társaság.* Budapest, Kossuth, 1981.

SZABÓ
1989 SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu.* Debrecen, a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1989.
1991 SZABÓ Dezső: A falu Budapest. A magyar középosztály megteremtése. A magyar paraszt. A magyar paraszt és a magyar kultúra. Az ellenforradalom természetrajza. Treuga Dei. In: SZABÓ Dezső: *Az egész látóhatár.* I–II. kötet. Budapest, Püski, 1991.

SZEKFŰ
1989 SZEKFŰ Gyula: *A három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, ÁKV–Maecenas, 1989. (reprint)

TELEKI
1941 *Teleki Pál országgyűlési beszédei.* Szerk.: PAPP Antal. I–II. kötet Budapest, 1941.

ZSINDELYNÉ
1998 ZSINDELYNÉ Tüdős Klára: *Csizma az asztalon.* Budapest, Harmat, 1998.

Öt évvel a Fajvédő Párt megalakulása után együtt a két alapító, Héjjas Iván és Gömbös Gyula (balról az első és a harmadik). Kettejük között Endre László, aki később belügyi államtitkárként a deportálásokat szervezte, jobb szélen pedig Borbély-Maczky Emil, a párt 1926-os listavezetője. ***(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)***

Gömbös Gyula a Turul Szövetség vezetőivel az 1930-as évek elején ***(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)***

Paksa Rudolf

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt megalakulása és a fajvédők programja

TANULMÁNYOMBAN a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt* (röviden és közismert nevén Fajvédő Párt) megalakulásának körülményeit és a párt által meghirdetett programot fogom megvizsgálni, mivel a Fajvédő Párttal kapcsolatosan számos tévhit és pontatlanság olvasható, még szakirodalmunkban is.[1] Munkám a Fajvédő Párt történetének 1924. október 19-e és november 13-a közötti, alig egy hónap terjedelmű eseményeivel foglalkozik. Azaz a Fajvédő Párt hivatalos zászlóbontásától a párt budapesti klubhelyiségének ünnepélyes megnyitásáig követi nyomon az eseményeket, bemutatva, hogy a pártprogram kihirdetésétől kezdve milyen lépésekben történt egy új párt megszerveződése és elhelyezkedése a korabeli politikai palettán.[2]

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt 1924. október 19-én alakult Kecskeméten, ahol Gömbös Gyula,[3] a fajvédő mozgalom vezére bejelentette, hogy hét képviselőtársával – akik vele együtt hagyták el a Bethlen[4] vezette kormánypártot 1923 nyarán – megalakítják az országgyűlés fajvédő frakcióját.[5] A Fajvédő Párt parlamenti képviselői Gömbös Gyula pártelnök mellett Eckhardt Tibor,[6] Ulain Ferenc, Zsilinszky Endre,[7]

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Gergely Jenőnek a téma iránti érdeklődésem felkeltéséért és Romsics Ignácnak a tanulmányhoz fűzött kritikájáért. Hálás vagyok Székelyné Kőrösi Ilona és Székely Gábor segítségéért, amellyel számos Kecskemétre vonatkozó adatot hozzáférhetővé tettek számomra.

2 A Fajvédő Párt történetéhez lásd: GERGELY, 2001.

3 Életrajzát lásd a Függelékben.

4 Életrajzát lásd a Függelékben.

5 1923 augusztus másodikán Gömbössel együtt Eckhardt Tibor, Zsilinszky Endre, Bell Miklós, Hir György és Kontra Aladár lépett ki az Egységes Pártból. A fajvédő csoportnak tagja lett még Ulain Ferenc, aki már korábban távozott a kormánypártból. Továbbá pártonkívüli szélsőjobboldali képviselőként Zsirkay János, Kiss Menyhért és Lendvay István működött még együtt Gömbösékkel. Ld. GERGELY, 2001. 151.

6 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. VIRÁGH, 1998.

7 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. VÍGH, 1992.

Bell Miklós,[8] Lendvai István,[9] Zsirkay János[10] és Kiss Menyhért[11] voltak. A Fajvédő Párt vezérkarához tartozott még Héjjas Iván,[12] Kádár Lehel[13] és Anka János.[14]

A párt zászlóbontásáról a sajtó a következő napok során több-kevesebb részletességgel és a különböző politikai irányultságoknak megfelelően számolt be. A legrészletesebben természetesen a fajvédők hivatalos lapja, a Zsilinszky által szerkesztett *Szózat*[15] és a fajvédő gondolattal szimpatizáló, a *Szózat*nál bulvárabb hangvételű *A Nép*[16] foglalkozott az eseményekkel. A pártprogram meghirdetése után gyorsan követték egymást a történések: egy héttel a pártalapítás bejelentése után a párt vezérkara megtartotta pártismertető országjáró körútjának első rendezvényét Jászberényben, október 30-án megnyílt a budapesti klubhelyiség, amelyet ünnepélyes külsőségek között november 13-án adtak át. Ekkor jelentette be Gömbös, hogy pártja szövetségre lép a budapesti keresztény-jobboldali Wolff-párttal.[17]

Az események történeti „környezete"

A politikai helyzet, amelyben a Fajvédő Párt megalakulása bekövetkezett, a következő események felvillantásával jellemezhető röviden.

8 Életrajzát lásd a Függelékben.
9 Életrajzát lásd a Függelékben.
10 Életrajzát lásd a Függelékben.
11 Életrajzát lásd a Függelékben.
12 Életrajzát lásd a Függelékben.
13 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. LENDVAI, 1938.
14 Életrajzát lásd a Függelékben.
15 Az Ulain Ferenc alapította *Szózat* a fajvédő gondolat népszerűsítésére elindított politikai hetilap, amely 1919 és 1931 közt működött. 1924-ben a lap főszerkesztője Zsilinszky Endre.
16 *A Nép* az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) politikai napilapja, amely 1919-től 1925-ig működött.
17 A Horthy-kor bonyolult nevű pártjaira a mindennapokban rövid névalakkal hivatkoztak. Így volt ez a kormánypárt és a kisebb pártok esetében is. Ez a rövidítés vagy a párt programjára, vagy a párt vezetőjére utalt. A Wolff-párt hivatalos neve Keresztény Községi Párt volt. A számos keresztény párt egyikeként létrejött párt 1920 július 14-én alakult Wolff Károly vezetésével, és kizárólag Budapesten indult. A párt a budapesti törvényhatósági választásokon rendre a legnagyobb frakciót küldhette a fővárosi közgyűlésbe.

A Bethlen István vezette Egységes Párt[18] győzelmében tevékenyen részt vállaló Gömbös Gyula – aki az Egységes Párt ügyvezető alelnöke volt – és a pártelnök Bethlen közti viszony az 1922-es választási győzelem után egyre feszültebb lett, mivel Bethlen a forradalmak előtti gazdasági-társadalmi rend visszaállítására és megszilárdítására, Gömbös pedig azok jobboldali és antiszemita jellegű átalakítására törekedett. Céljai megvalósítása érdekében Bethlen ellentmondást nem tűrően tolta félre korábbi szövetségeseit, Gömbös pedig bírálta a kormány különböző konszolidációs lépéseit. Bethlen és Gömbös között 1923. augusztus 2-án következett be a szakítás, amikor Gömbös – és fent említett hívei – kiléptek a kormánypártból, amelynek így jobboldali parlamenti ellenzékévé lettek. Gömbösék magukat továbbra is a szegedi gondolat örökösének tekintették, Bethlent pedig éppen a korábbi (1919-es) közös alapot jelentő eszmék árulójának tartották. (Noha nyilvánvalóan Horthy[19] is távolodott a szegedi gondolattól, amikor Bethlen politikáját támogatta, vele szemben mégsem fogalmaztak ilyen élesen Gömbösék – feltehetőleg egyrészt a kormányzó és fővezér iránti mélységes tiszteletből, másrészt mert katonai gondolkodásmódjuk szerint a Horthyval szembeni kritika tulajdonképpen függelemsértésnek lett volna tekinthető.) A kormánypártból 1923 nyarán kilépett képviselők eszmeiségét tehát továbbra is a radikális nemzeti-keresztény gondolat, azaz a fajvédő álláspont határozta meg.

A kormánypártból kilépett Gömböst a húszas évek elején két jelentős társadalmi szervezethez is szorosabb kapcsolat fűzte: a Magyar Országos Véderő Egyletnek[20] és az Ébredő Magyarok Egyesületének[21] akkor is meghatározó alakja volt, amikor történetesen épp nem viselt tisztséget e szervezetekben.[22] Az ÉME szervezetei pedig keresztül-kasul behálózták

18 Bethlen István miniszterelnök 1922 februárjában belépett a Kisgazdapártba, majd jelentősen átalakította azt: agrárpártból széles szavazóbázisú gyűjtőpárttá, beolvasztva a konzervatív–keresztény képviselők csoportjait is. A pártot Bethlen irányította, de a pártelnök Nagyatádi Szabó István maradt. Az 1922-es választási kampányt a kormányból Klebelsberg Kunó belügyminiszter, a pártból Gömbös Gyula ügyvezető alelnök irányította. A röviden Egységes Pártnak nevezett kormánypárt (hivatalos neve Keresztény–Keresztyén Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt) a harmincas évek közepéig működött ezen a néven. 1935-ben Gömbös Gyula már az Egységes Párt jelentős átalakításával megszervezett Nemzeti Egység Pártjával nyerte meg a választásokat. Ld. Sipos, 1985.

19 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. Sakmyster, 2001.

20 A Magyar Országos Véderő Egylet történetéhez lásd Dósa, 1972.

21 Az Ébredő Magyarok Egyesülete történetéhez lásd zinner, 1978.

22 Vö. Serfőző, 1976.

az országot. Gömbös politikai nézeteinek terjesztésére tehát a *Szózat* és *A Nép* című lapok mellett az ÉME által szervezett vidéki nagygyűlések is alkalmat teremtettek. Nem mellékesen a Fajvédő Párt kecskeméti megalakulásakor is a helyi ÉME szervezet hívta meg a fajvédő mozgalom vezetőit – a szerveződő párt vezérkarát.

A belpolitikai életben azonban 1924 őszén nem Gömbösék miatt volt nyugtalanság. 1924 októberében elülni látszottak a kormány „elvtelen" külpolitikája miatt kitört vihar hullámai. Bethlen kormányát – elsősorban a jobboldali sajtó – azzal vádolta, hogy a Szovjetunióval való kokettálása Magyarország becsületét sérti. 1924 szeptemberében a kormány ugyanis egyezményt kötött a Szovjetunióval a két állam gazdasági együttműködéséről. Az egyezmény ratifikálását azonban a parlament megtagadta és Horthy is ellenezte.

A rendszeres kormányválságok okát egyébként abban találhatjuk meg, hogy a Bethlen mögött álló kormánypárt, amely köztudomásúlag két pártból olvadt össze, valójában számos törésvonal mentén tagolódott. Eredendő különbség volt a kisgazdapártiak és az egykori KNEP-tagok között,[23] de voltak a kormánypártban szabad királyválasztók és legitimisták is.[24] 1924-ben azonban már helyesebb úgy fogalmazni, hogy az 1922-es választásokon győztes kormánypárt képviselői három markáns személyiség köré voltak csoportosíthatók. A kormánypárt legmeghatározóbb alakja kétségkívül a párt vezére, Bethlen István volt. Mellette ott állt viszont a hasonlóan nagy támogatottsággal rendelkező kisgazda vezető, Nagyatádi Szabó István[25] is. Kisebb számban azonban a kormánypárton belül is számolni kellett még a Gömbös iránt elkötelezettekkel. 1924 októberében a kormány tehát – mint ahogy korábban és később is számos alkalommal – éppen válságban volt, mivel Nagyatádi a földtörvény következetesebb végrehajtása érdekében a kormányból való kilépés lehetőségének kilátásba helyezésével próbálta Bethlent a számára kívánatos irányba terelni.[26] Az ellenzéki lapok a kormányválság súlyosságát talán némiképp túlbecsülve – illetve nem számolva Bethlen művészivé fejlesztett taktikai érzékével és a Bethlen „kezére játszó" váratlan tragédiával (Nagyatádi november eleji halálával) – már Apponyi Albertben,[27] a poli-

23 A Kisgazdapárt történetéhez lásd Sipos, 1985.
24 A legitimisták és szabad királyválasztók vitájához lásd Vargyai, 1964.
25 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. Nagyatádi, 1995.
26 Nagyatádi és a bethleni konszolidáció történetéhez lásd Sipos, 2002.
27 Életrajzát lásd a Függelékben.

tikai élet doyenjében, a jászberényi választókörzet független képviselőjében vélték látni a következő kormányfőt.

Ekkor jelentették be Gömbösék a párttá alakulást, ami érthető módon némi izgalmat okozott az ellenzéki (liberális) körökben – amit jól mutat, hogy a liberális, illetve a baloldali sajtó kissé túlreagálta Gömbösék pártjának megalakulását –, ugyanis attól tartottak, hogy Bethlen a jobboldal felé való nyitással fogja szélesíteni mozgásterét a kormánypárton belül Nagyatádival szemben. A Fajvédő Pártot azonban politikai súlya nem tette alkalmassá arra, hogy komoly szerepet játsszon Bethlen politikai manővereiben. Jól mutatta mindezt, hogy a fajvédő gondolatot terjesztő lapok alig egy-két ezer példányban keltek csak el, a pártnak mindösszesen nyolc parlamenti képviselője volt, és legfeljebb egy-két tucat Gömbössel szimpatizáló képviselő ülhetett még a kormánypárt soraiban. A legegyértelműbben azonban az mutatja e lehetséges (pontosabban: elméletileg felvethető) politikai kombináció életképtelenségét, hogy a kormánypárti lapok egyszerűen nem foglalkoztak a Fajvédő Párttal. Egyúttal az államigazgatás eszközeivel a kormányzat mindent megtett, hogy korlátozza az új párt lehetőségeit: nyilvános és szabadtéri gyűléseiket nem engedélyezte, ahogyan általában is potenciális felforgatókként tekintett a rendfenntartás az ilyen jellegű politikai megmozdulásokra. Közismert Horthy kijelentése, miszerint *„ebben az országban végre rendnek kell lenni, és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, legyen a rendetlenség akár bal, akár jobb oldalon."* A kormányválság megoldódását és Bethlen pozícióinak végleges megszilárdulását egyébként Nagyatádi két héten belül bekövetkező hirtelen halála tette majd lehetővé.

Az ország ekkori közhangulatára jellemző két, zsidóellenes esemény. Az egyik során a soproni diákok kizárták maguk közül a zsidó hallgatókat – a kizárás tényét Klebelsberg[28] éppen az általunk vizsgált napokban hagyta jóvá. A másik eset az ország másik sarkában, Szegeden történt, ahol az orvosi egyetem vezetése a zsidó orvostanhallgatókat mindaddig kizárta a bonctani gyakorlatokról, amíg a zsidó hitközség vallási okokra hivatkozva nem engedi át a hozzátartozó nélkül elhalt zsidók testét az orvosképzés céljaira.[29]

Érdekességként megemlítjük, hogy a fajvédők fellépésével egyidőben Apponyi Albert Jászberényben tartott nagygyűlésén a demokratizálás fontosságáról beszélt. (Mint fentebb említettük a Fajvédő Párt egy héttel később ugyanitt tartotta pártismertető országjáró körútjának első nagygyűlését.)

28 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. T. Kiss, 1999., illetve Klebelsberg, 1995.
29 Az ország antiszemita közhangulatába betekintést nyújt Gyurgyák, 2001.

Ebben a környezetben következett be tehát a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt megalakulása 1924. október 19-én, Kecskeméten.[30] Az esemény főszereplői a kecskeméti ÉME szervezet által meghívott vendégek, akik a fajvédő mozgalom prominens képviselői voltak: Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc, Zsilinszky Endre, Lendvai István és Héjjas Iván – utóbbi tősgyökeres kecskeméti –, akik mellett ide számíthatjuk Kádár Lehelt, Zsirkay Jánost és Anka Jánost is a megjelentek közül. A Budapestről vonattal érkező fajvédőket az ÉME által szervezett tömeg fogadta október 18-án, szombaton este fél hétkor a kecskeméti pályaudvaron. Héjjast – aki 1919 őszén néhány társával együtt forradalmárokat, illetve forradalmárnak vélt személyeket (többnyire zsidókat) gyilkolt meg, majd 1921-ben részt vett a nyugat-magyarországi felszabadító harcokban – egy a felkelők egyenruháját viselő díszszakasz mint fővezért fogadta. A pályaudvaron sor került egy antiszemita atrocitásra, amikor is egy vonaton utazó „szíriai pofa" (zsidó) megjegyzést tett az esemény láttán a törvényes állapotok hiányára, amire *„csattanós választ kapott szóban"*.[31] Az eseménynek politikai jelleget ad(hat)ott, hogy ezen jelenetek néma szemtanúja volt a vonattal Szegedre utazó Koszó István[32] belügyi államtitkár. A fajvédő vezérkart Papp György,[33] a kecskeméti ÉME elnöke köszöntötte, aki a látogatás házigazdája volt.

A *Szózat* tudósításából kiderül, hogy a helyi hatóságok nem engedték, hogy a vendégeket egy 170 fős lovasbandérium kísérje a városházára. Az este folyamán a MANSz (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége)[34] kultúrestjét nézték meg a vendégek.

Vasárnap délelőtt – némi késéssel – háromnegyed tizenegy körül vette kezdetét a mintegy ezer fős közönség előtt a pártalakítást bejelentő

30 Az események rekonstruálását a korabeli sajtó tudósításai, elsősorban a *Szózat* és *A Nép* riportjai alapján végeztem el.

31 Forrásainkból nem derül ki egyértelműen, hogy a „csattanós válasz szóban" kifejezés alatt valóban tettlegességet avagy egy tettlegességet kilátásba helyező gúnyolódó visszaszólást kell-e értenünk. Magunk inkább az utóbbit tartjuk valószínűnek.

32 Életrajzát lásd a Függelékben.

33 Életrajzát lásd a Függelékben.

34 A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége programját lásd MANSZ, 1928.

nagygyűlés az Iparos Otthonban,[35] mivel a hatóságok nem engedték a gyűlést nyílt téren tartani. A hallgatóság soraiban Magyarország minden tájegysége képviseltetve volt, a határon túli magyarságot is beleértve. Papp György megnyitója után Gömbös bejelentette a párttá alakulás tényét, majd a párt vezérkara ismertette a pártprogramot. A praeambulumot és az általános bevezető részeket Gömbös Gyula, a külpolitikai elképzeléseket Eckhardt Tibor, a gazdaságpolitikai programot Ulain Ferenc, a kultúr- és szociálpolitikai terveket Zsilinszky Endre olvasta fel. Végül Lendvai István mondott programbeszédet. A közönség a jelenlévő, ismert csongrádi fajvédőt, Piroska Jánost[36] szerette volna még hallani, ám ő elhárította a felkérést. Végül Borbély József, az ÉME helyi szervezetének korelnöke köszönte meg az előadást.

Délután a vendégek és a vendéglátók együtt vonultak át a Vasúti Vigadóba (Diószeghy-féle vendéglő), ahol 200 terítékes bankettet tartottak. Itt Papp György köszöntőt mondott Horthyra, majd Szakács István, az ÉME kecskeméti szervezetének titkára bejelentette, hogy a nagygyűlés táviratban köszöntötte Horthyt, és tudatta vele az új párt zászlóbontását. Ezután Borbély József köszönte meg a vendégek jelenlétét, Vannay László pedig Héjjas Iván üdvözölte. Végül beszédet mondott Gömbös, majd Kádár Lehel, Lendvai István, Ulain Ferenc, Eckhardt Tibor és Zsilinszky Endre. A vendégek, akiktől a helyiek cigányzenekarral búcsúztak, délután öt órakor vonattal indultak vissza a fővárosba.

A pártprogram és annak hangsúlyai

A fajvédő párt tehát hivatalosan a kecskeméti nagygyűlésen alakult meg, ahol a párt vezérkara ismertette programjukat. Gömbös, a párt vezére, kiemelte, hogy az elmúlt másfél évben[37] elszórtan, de közös célért dolgoztak a fajvédő gondolattal egyetértő jelenlévő politikusok: mindannyi-

35 Az Iparos Otthon Kecskemét központjában található. A szecessziós épület Komor Marcell és Jakab Dezső tervei alapján 1907-ben készült el. Az Iparos Otthon nagytermének mennyezetét Róth Miksa üvegmozaikjai díszítették. A nagytermet 1937-ben mozivá alakították. A második világháború után a Kecskeméten állomásozó szovjet csapatok kultúrháza lett az épület. Jelenleg mint Ifjúsági Otthon működik. 2004-ben sikerült visszaállítani a nagyterem eredeti szépségét a Róth-féle üvegmozaikok restaurálásával.

36 Életrajzát lásd a Függelékben.

37 Gömbös és elvbarátainak a kormánypártból való kilépése óta eltelt időről van szó.

an az „ellenforradalmi gondolat továbbéltetését" tekintették céljuknak. Gömbös szerint a fajvédelem elsősorban világnézet, de reális politikai program is. Gömbös ezzel egyúttal biztosítékot adott a hallgatóságnak a fajvédő törekvések parlamentáris jellegéről. A pártprogram[38] praeambulummal kezdődik, amit a párt nevének megadása követ: Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (röviden: fajvédők). Ezután az általános rész, majd a szakpolitikai fejezetek (külpolitika, közgazdaság, közjog, kultúrpolitika és szociálpolitika) következnek.

Gömbös a nagygyűlésen tartott beszédében kijelentette, hogy eljött az idő a másfél év tapasztalatai alapján a magyar újjászületés politikai programjának megadására. Ezután felolvasta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt programjának általános elveit. Kiemelte, hogy a háborús szenvedés eggyé kovácsolta a nemzetet, ezért elvetette a szocialista mozgalmak azon szemléletét, hogy a társadalmat újra egymással szemben álló osztályokra tagolják. Ehelyett a vérközösség fontosságát és a keresztény felekezetek együttműködésének szükségességét hangsúlyozta. Elmondta, hogy programjuk legfontosabb, de nem kizárólagos eleme a fajvédelem. Hitet tett a nemzeti gondolat és a függetlenség eszméje mellett, tehát a nemzeti királyság mellett foglalt állást, elutasítva mind egy Dunai Konföderáció tervét, mind a Habsburg Monarchia visszaállításának gondolatát. Gömbös beszéde végén a hallgatóságot a fajvédő sajtó (a *Szózat* és *A Nép*) vásárlására buzdította. Legvégül hangsúlyozta, hogy a magyar tőke valójában nem magyar, csak magyarországi.

Ezután Eckhardt Tibor ismertette a párt külpolitikai programját. A programhoz fűzött megjegyzéseiben a Millerand-levélre[39] is hivatkozva követelte a trianoni békeszerződés revízióját, ezért elutasította az általa belenyugvónak nevezett bethleni külpolitikát, amely „állandósítja Trianont". Miután kijelentette, hogy a jelenlegi csonka ország életképtelen, felhívta a figyelmet arra, hogy míg Magyarország szomszédjai korlátlanul fegyverkezhetnek, addig Magyarországot katonai ellenőrzés sújtja. Egyértelműen elutasította a kormány külpolitikáját, amely a kisantant és a nagyantant meggyőzésére irányul, hogy Magyarország beletörődött a békébe. Eckhardt ehelyett legalább a nagy egységes nyelvi területek visszacsatolásának követelését hangsúlyozta, nem felejtve a határon túli magyarság kisebbségvédelmének követelését sem. Eckhardt a magyar faj fennmaradásának világtörténelmi veszedelmének a pánszlávizmust ne-

38 *Szózat*, 1924. október 21. 1-2. Közli: PÁRTPROGRAMOK 1919–1944, 1991.
39 A Millerand-levélről lásd ROMSICS, 2005.

vezte meg, ami akár békés penetráció útján is az ország elsöprésével fenyeget. Éppen ezért Magyarország természetes szövetségese Olaszország és a szlávokkal szembenálló nyugati népek. Éppen a szláv veszély miatt utasított el bármifajta Dunai Konföderációt, illetve a Szovjetunióval való kapcsolatfelvételt is.[40] Sőt – az ellenforradalmi rendszer „ellenforradalmisága" miatt – a bolsevizmus elleni küzdelmet a magyarság becsületbeli ügyének nevezte.

Ulain Ferenc szerint a kormány gazdaságpolitikáját a hozzánemértés és a lelkiismeretlenség jellemzi, ezért alakulhatott ki rossz gazdasági rendszer, és így csúszhattak újabb hatalmas vagyonok a zsidóság kezeibe.[41] Ulain szerint az új gazdasági rendet állami intézkedésekkel kell megteremteni. Elsőként a német mintára szervezendő községi takarékpénztárak rendszerének gondolatát vetette fel, ami szerint a húszezer főnél kisebb lélekszámú községekben a helyi hitelintézetnek községi tulajdonban kell lennie, hogy azok jövedelme a helyi közösség hasznára váljon, mert jelenleg a hitelintézetek a fővárostól az utolsó faluig zsidókézben vannak. Ulain abból a szempontból is kritikával illette az egészségtelennek tartott hiteléletet, hogy a felvett hitelek a különböző bankok érdekeltségi körébe tartozó iparvállalatok számlájára mentek, amelyek a gyáripar túlerőltetésével tönkretették a magyar kisipart. Ulain szerint esélyt kell adni a magyar kisiparnak. A vámkérdés fő irányelveit a következőkben foglalta össze: olcsó agrárkivitelt, olcsó iparbehozatalt, mivel ez kedvez egy agrárállam igényeinek. A pártprogram javasolta egy úgynevezett foglalkoztatási kataszter bevezetését, amely községenként és szakmánként mintegy 10–20 év alatt a zsidók gazdasági visszaszorítását eredményezte volna a tervek szerint. Ulain hangsúlyozta, hogy nem kell mindenhol hat százalékra leszorítani a zsidók arányát, de felháborító hogy egyes szakterületeken egyre emelkedik a számuk és arányuk. Ulain nézete szerint jelenleg a zsidó tőke rabszolgaként kizsákmányolja a magyar szakembert. Az „élet jogára" hivatkozva az igazságosság – valójában

40 Ezzel a megjegyzéssel a Bethlen-kormány kihűlőben lévő külpolitikai afférjára emlékeztette Eckhardt a hallgatóságot.

41 A Bethlen nevéhez köthető gazdasági konszolidáció eredményei elsősorban az olyan makróadatok szintjén jelentkeztek, mint az államháztartási hiány, az infláció és a gazdasági növekedés, azonban ez az életszínvonal emelkedésével nem járt együtt. Ulain a konszolidációt tehát olyan folyamatnak láttatta, melynek során a gazdagokat támogatták ahelyett, hogy a szegénységet enyhítették volna. Ulain tőkeellenessége azonban antiszemita színezetet nyer azáltal, hogy a konszolidáció során megerősített tőkéseket egyértelműen zsidóknak láttatja, tehát súlyosan csúsztat azáltal, hogy a valós folyamatokat túlzón egyszerűsítő állításai végül már nem állnak a valóság talaján.

a demagógia – jegyében követelte a többségnek is ugyanazokat a lehetőségeket, amik a zsidóknak rendelkezésükre állnak. Ulain azt is hangsúlyozta, hogy a fajvédő politikusok semmi szín alatt sem nevezhetők karrieristáknak – hiszen éppen a kormánypártból léptek ki –, sőt éppen ez bizonyítja törekvéseik tisztaságát: *„Mi a magyar nemzet feltámadási harcának katonái vagyunk"* – fogalmazta meg küldetésüket. Ulain szerint '48 óta a fajvédő mozgalom a *„legnagyobb igazságos mozgalom"*.

Zsilinszky Endre, miután a párt közjogi, kulturális és szociális programját ismertette, drámai képet festve kijelentette, hogy nemcsak Magyarország, nemcsak Európa, de az egész világ óriási válságban van: a „munka és a tőke válságában". Zsilinszky szerint a bajok forrása a megoldatlan szociális kérdés, ami már vezetett forradalomra Magyarországon. Véleménye szerint a liberális állam bűne az, hogy hagyta, hogy forradalom legyen. Azt is kiemelte azonban Zsilinszky, hogy az ellenforradalom kevesebbet tett a szociális kérdés ügyében, mint a forradalom előtti liberális állam: *„Ez a rendszer* [mármint az 1919 utáni ellenforradalmi] *az országot bérbeadta a nagytőkének* [...] *és a bankokráciának."* A gazdasági-társadalmi probléma megoldását a tőke és a munka „egyenjogúsítása" jelenthetné Zsilinszky szerint, hangsúlyozva azonban, hogy az osztályharc nem megoldás. A bethleni gazdaságpolitika hibája, hogy *„a nagytőkét egyoldalúan erősíti a mezőgazdasággal és a munkával szemben."* Zsilinszky szerint a szociális kérdés megoldására a liberális állam tehetetlen, a forradalmi szociálpolitika pedig gyászos eredményre vezet, amint az Oroszország esetében látható. A fajvédők szerint a helyes, harmadik út a tőke és a munka egyenjogúsítása. Zsilinszky szerint az osztályharc helyett a keresztény erkölcs és vallás alapján a fajtestvéri gondolat jegyében kell a kérdést megoldani, azaz az osztályok a nemzeti szolidaritás alapján kell álljanak. (Meglátásunk szerint ez a gondolat úgy fordítható le, hogy a társadalom minden szegmensének problémáit a zsidóság visszaszorítása orvosolná.)

A pártprogram ismertetése után Lendvai István a politikai helyzetről tartott – a zsidóellenes érzelmeket felkorbácsoló – összefoglalójában kiemelte, hogy az ellenforradalmi gondolatot a politikai kalandorok elsikkasztották. Lendvai szerint a hadirokkantak szinte kizárólag magyarok, míg a jólétben élők szinte kizárólag a *„kiválasztott faj tagjai"*. Mindazonáltal Lendvai azt tekinti az elmúlt évek pozitívumának, hogy kiderült, kik az ellenforradalmi gondolat árulói; és noha az ellenforradalom eddig nagy vargabetűt tett, de nemsokára eljut oda, ahova '19 novemberében kellett volna: a dolgozó magyarság keresztény Magyarországához. Beszé-

dében Lendvai utalt az országos hírűvé lett soproni eset kapcsán arra, hogy nyilván a soproni diákságnak jó oka van rá, hogy nem akarja befogadni a zsidó diákokat. A beszédek után a jelenlévők a Himnusz eléneklésével zárták a programadó nagygyűlést.

A délutáni banketten Gömbös a testvériesség, hazaszeretet, fajszeretet hármasságát hangsúlyozta. Elmondta továbbá, hogy jelen volt, amikor *„jeles férfiak antiszemita fogadalmakat tettek"*, de úgy tűnik számára, hogy ez csak ideiglenes álláspont volt részükről. Kádár Lehel hozzászólása szerint a politikában új emberek kellenek, mert a régiek csak addig szolgálnak egy gondolatot, amíg annak pártkasszája van. Lendvai István elmondta, hogy politikai ellenfelei gyakran szemére vetik német származását, de ez is csak arra példa – folytatta Lendvai –, hogy a magyar minden fajt tudott asszimilálni a zsidót kivéve. Beszédét a szovjet–magyar kormányközi közeledés frappáns kritikájával zárta, amely szerint „Szegednek Moszkva lett a vége."

Ulain Ferenc elmondta, hogy szerinte az erkölcsileg megbízhatatlan Bethlen egy hónapon belül meg fog bukni. Utalt arra, hogy a mostani kormányválságnak majdnem két éves gyökerei vannak: Nagyatádi már 1923 januárjában ki akart lépni a kormánypártból, de akkor Bethlen Gömböst, Eckhardtot és őt (Ulaint) küldte, hogy győzzék meg, és marasztalják a kormánypártban a kisgazdavezér Nagyatádit. Nagyatádi akkor kilenc pontban foglalta össze maradásának feltételeit, amit Bethlen megígért ugyan, de ebből semmit nem tartott be, ezért a kisgazdák ki fognak lépni az Egységes Pártból. Ulain sokat sejtetően megjegyezte, hogy a kisgazdák a nemzetiek szövetségesei, nem pedig a judeoszocializmusé.

Eckhardt Tibor a politikai élet kufárjai ellen emelt szót. Példaként hozta a kecskeméti közönségnek az Egységes Párt helyi országgyűlési képviselőjét, Zsitvay Tibort,[42] aki a parlamentben egyedüli felszólalóként asszisztált Ulain Ferenc megrágalmazásához: a bíróság azonban felmentette Ulaint a haza elleni szervezkedés vádja alól.[43] Zsitvay azonban megkapta jutalmát tettéért: ma az országgyűlés alelnöke – mutatott rá a vélt összefüggésre Eckhardt, aki beszédét a politikai élet kufároktól való megtisztítására való felszólítással zárta.

42 Életrajzát lásd a Függelékben. Visszaemlékezései: Zsitvay, 1999.

43 Az esetet Bethlen Ulain Ferenc lejáratására és politikai diszkreditálásra használta fel. Zsitvay Tibor tehát ilyen értelemben valóban Bethlen eszköze lehetett.

A délután utolsó szónoka, Zsilinszky Endre elmondta, hogy eddig a fajvédőket álmodozóknak tartották, de most már itt van a párt programja. A kor két legnagyobb problémája kapcsán hangsúlyozta, hogy egyrészt Trianont a döntést végrehajtó kormány tette valósággá beletörődő politikájával, másrészt Zsilinszky szerint a magukat konzervatívnak mondók csak a nép nyomorát és szolgaságát konzerválják. Zsilinszky válaszolt azoknak, akik szerint a fajvédők nem vesznek tudomást az ország lehetőségeiről: ahogyan a nagynémet gondolat a Napóleontól elszenvedett vereség után született, úgy született Magyarországon a fajvédő gondolat a vesztes háború után. Bismarck nagynémet gondolata mellett – folytatta Zsilinszky – Mussolini is sikerre vitte eszméjét, a fasizmust. Arról már nem is beszélve – érvelt tovább beszédében –, hogy a magyar forradalmárok, a fantaszta szocialisták is alig több mint 200 ezer ipari munkással a hátuk mögött tudtak uralomra jutni. Zsilinszky újra hangsúlyozta, hogy a fajvédők célja a történelmi Magyarország helyreállítása, és az ehhez vezető útnak csak első szakasza a kecskeméti program. *„Mátyás király birodalma lebeg szemünk előtt"* – mondta Zsilinszky, majd hozzátette, hogy a szerb nép is megvalósította birodalmát.

A pártprogram és az azt kommentáló pártvezetés jól láthatóan azokat kívánta megszólítani, akik a szegedi gondolat jegyében úgy hitték, hogy az ellenforradalmi rendszer rájuk építve fogja megreformálni a dualizmuskori társadalmi és gazdasági struktúrát. Ezzel szemben ez a militarista, rendpárti, elsősorban középosztálybeli réteg éppen hogy az egyik nagy vesztese lett a bethleni konszolidációs politikának, amely elsősorban a születési- és a pénzarisztokrácia érdekeit képviselte. A hatalom centrumától egyre távolabb kerülő fajvédők tehát ezt a hatalomra és különböző előnyökre éhes tömegbázist akarták választóikká tenni. Szociális elégedetlenségüket pedig elsősorban antiszemita megnyilvánulásokban fejezték ki, ebben láthatjuk a vizsgált szövegek durván vagy bújtatottabban zsidóellenes kirohanásainak magyarázatát.

E sorok írójának eddigi tanulmányai szerint[44] a fajvédők szövegeire jellemző nemzeti hangvétel, szociális érzékenyég és a társadalmi problémákra adott leegyszerűsítő antiszemita válaszok akár a negyvenes évek valamelyik magyar nemzetiszocialista lapjában is megjelenhettek volna. Ilyen értelemben kijelenthető, hogy a fajvédők magyar nemzeti, antiszemita és szocialista politikát folytattak. Ám ahogy a fajvédő politikusok életútja is bizonyítja, az a tény, hogy a húszas évek közepén valaki a Faj-

44 Vö. Paksa, 2004.

védő Párt tagja volt, nem jelentette azt, hogy az illető a harmincas-negyvenes években szükségszerűen a nemzetiszocialista mozgalmak valamelyikében is felbukkant. Annak megválaszolása, hogy a fajvédő mozgalom csak időben előzte-e meg a mintegy tíz évvel későbbi nemzetiszocialista mozgalmakat és csupán a hasonló kérdésekre adott hasonló válaszok miatt tűnnek-e rokoníthatóknak, vagy valamiféle oksági összefüggés is található az időben és térben egymástól távol eső politikai csoportok között, további kutatásokat igényel.

Sajtóvisszhang

A párttá alakulás sajtóvisszhangjára jellemző, hogy kormánypárti sajtó alig számolt be az eseményről, míg a liberális és baloldali lapok nagyobb teret engedtek az eseménnyel kapcsolatos írásaiknak – elsősorban kritikáiknak.[45]

A fajvédő publicisztikában *„sötét zsidó újságnak"* nevezett *Az Est*[46] október 21-ei számának címlapján kritikával illette a Fajvédő Párt hivatalos nevét, mivel a Függetlenségi Párt megnevezés használatát címbitorlásnak, Kossuth nemes eszméi meglopásának tartotta. A lap hangsúlyozta a fajvédő politikusok sváb-tót származását, és az ellenforradalmi terror időszakának rémét festette fel: *„az orgoványi*[47] *függetlenség bontogatta sötét lobogóját."* A fajvédők kecskeméti gyűlésével párhuzamba állította Apponyi Albert aznapi jászberényi nagygyűlését, kiemelve, hogy míg Apponyi nagy tömeg előtt szónokolt, addig Kecskeméten egy népgyűlésnyien se voltak. Egyúttal bírálta Bethlen *„duplavágányú politikáját"*, amellyel az országgyűlésben ugyan hadakozott a fajvédőkkel, de az országban szervezkedni engedte őket. (Mint láttuk, ezt a fajvédők nem így érezték.)

45 A hivatkozott cikkek bibliográfiai leírását a dolgozat végén közölt forrásjegyzék tartalmazza. A korszak sajtóéletére lásd Buzinkay, 2001. Az egyes lapok adatait a Voit-féle sajtóadatbázis tartalmazza (Voit, 2000).

46 A Miklós Andor által kiadott *Az Est* 1910 és 1939 közt megjelenő politikai napilap volt. Az Est-lapokról a repertóriumhoz készült bevezető nyújt értékes ismereteket (Pesti, 1982).

47 Orgovány neve a korabeli publicisztikában a fehérterror során Héjjas nevéhez köthető tömeggyilkosságok szimbólumaként jelent meg. A település korabeli történetéhez – bár éppen az 1919-es évre vonatkozóan erősen hiányos – forrásunk: Molnár, 2002.

Az Újság[48] október 21-ei címlapján közölt vezércikkében foglalkozott a fajvédőkkel. Úgy látta, hogy a fajvédők a *„súlyt pótolják hanggal, a meggyőző igazságokat a vért izgató hazugságokkal és frázisokkal"*. A lap a harmadik oldalon a kecskeméti gyűlést „csúfos kudarc" cím alatt elemezte, hangsúlyozva, hogy minden egyes szónoklatnál csoportokban fogyott a néhány száz fős hallgatóság. A cikk írója nevetségessé tette az olyan „furcsa" gondolatokat, mint a bankmonopólium vagy a foglalkoztatási kataszter. A lap kiemelte, hogy a hivatalos program az epiteton ornansokban beszélő Gömböstől – akinek mondanivalójának kulcsát a *Szózat* és *A Nép* című lapokra való előfizetésre való buzdításban jelölte meg – Zsilinszkyig tartott, majd következett Lendvai, aki az „autózó Rebekákról" beszélt, és megfeddte Héjjas Iványt, hogy nem nyúzott le több zsidóbőrt. A lap egyúttal azt is kifogásolta, hogy Héjjast fővezérnek szólították a tiszteletére megjelent felkelőszakasz a kecskeméti pályaudvaron.

A *Magyarország*[49] október 21-ei száma címlapon közölt vezércikket *Kossuth nevében* címmel, amelyben azt kérdezte olvasóitól, vajon Kossuth-e Héjjas, Helfy-e Eckhardt, Petőfi-e Lendvai-Lehner, Vasvári-e Ulain, Irányi-e Zsilinszky? (Érdekes, hogy Gömböst nem említette meg a szerző.) A cikk szarkasztikusan megjegyezte, hogy az új párt a tömegektől tette magát függetlenné. A lap kilencedik oldalán közölte, hogy Héjjas fővezérsége ügyében parlamenti interpelláció készült. A *Magyarország* október 23-ai címlapján is a fajvédőkkel foglalkozott *Hátrafelé* című cikkében, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a hat ellenzéki fajvédő képviselő mellett Gömbösnek a kormánypártban is ült 20-25 híve.

A *Pesti Napló*[50] már október 19-én címlapon közölte, hogy Héjjas Iványt fővezérként üdvözölték Kecskeméten, a vonaton tartózkodó Koszó belügyi államtitkár „néma jelenléte mellett".

A *Világ*[51] október 21-én *Újból lángolnak a tüzek* címmel közölt tudósítást az eseményekről. A lap szerint nem lehet véletlen, hogy éppen most aktivizálódtak a fajvédők, és a nyílt ellenforradalmi rendszerhez való visszatérést vizionálta a cikk. Ezzel hozta összefüggésbe Klebelsberg azon – jelzésértékűnek tekintett – döntését is, amellyel a kultuszminiszter

48 *Az Újság* címmel 1903 és 1925 közt jelent meg politikai lap, amelynek 1924-ben Kóbor Tamás volt kiadó-szerkesztője.

49 *Magyarország* címmel 1893-tól 1944-ig jelent meg politikai napilap.

50 A *Pesti Napló* 1854-ben indult politikai napilap volt, melynek megjelenését 1938. május 27-től 1939. október 31-ig betiltották, de csak a világháború éveiben szűnt meg véglegesen.

51 *Világ* címmel 1910 és 1926 közt jelent meg politikai újság.

helybenhagyta a Sopronban kialakult állapotot, azaz a zsidó diákok kizárását. A cikk végül megállapította, hogy a kormány a szélsőjobbról a legszélsőjobbra tolódik, és a „jogrend foszló palástjába öltözött ellenforradalom" újra nyílt ellenforradalomba megy át. Az október 22-ei lap *Kunfi*[52] és *Klebelsberg* című vezércikkében megállapította, hogy a fajvédők dilettáns programja a fajvédelem, a parasztdemokrácia, a feudalizmus, a fasizmus és a bolsevizmus összegyúrásának eredménye. A programot röviden úgy összegezte a cikk, hogy a fajvédők magyar paradicsoma a zsidómentes Magyarország. Ezek után Klebelsberget vádolta antiszemitizmussal a szerző, és megállapította, hogy az ország 1919 márciusához (!) tért vissza, mivel *„Kun Béla*[53] *úgy vádolta Kunfit, mint most Gömbösék Klebelsberget."* A vezércikk kijelentette, hogy noha a lap Bethlen ellenzéke, féltik az országot a fehér bolsevizmustól.

A *Népszava*[54] október 19-ei számának címlapján közölt *Orgovány párttá alakul* című írás elsődleges üzenete, hogy „a kormány teremtett lehetőséget ezeknek". A *Népszava* 21-i lapszáma *A programok* címmel számolt be a kudarcként bemutatott nagygyűlésről, hangsúlyozva, hogy az igazi program Lendvai-Lehner beszéde volt, amelyben elítélte Héjjast, mert nem „írtotta ki őket [a zsidókat]". A Népszava szerint az igazi program tehát nem más, mint Lendvai, Kádár Lehel, Héjjas Iván és Piroska János személye. Kritikusan megjegyezte a cikk, hogy a rendezvényről a parasztság távolmaradt, majd a kecskeméti nagygyűlést párhuzamba állította a királypárti Apponyi aznapi jászberényi beszédével, amely több szabadságot követelt. A *Népszava* megállapította, hogy a kormány a fenti két álláspont között áll, mivel a több szabadságot az ébredők gáncsolják, míg a terrort a nyugat nem nézné jó szemmel.

Az *Esti Kurír*[55] október 21-ei száma címlapján *Jászberény és Kecskemét* címmel hozta a két esemény összehasonlítását, kiemelve, hogy a fajvédők programja Kecskemét, zászlójuk Héjjas. Ugyancsak a címlapon olvashatjuk, hogy Bethlennek a kormánypárti fajvédők kiszorításához Nagyatádira van szüksége.

A *Reggel*[56] című lap október 20-i számának harmadik oldalán *A Gömbös–Héjjas-párt zászlóbontása Kecskeméten* címmel olvashatunk

52 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. Köves – Erényi, 1974.
53 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. Borsányi, 1979.
54 A *Népszava* 1880. május 21-én indult politikai napilap.
55 Az *Esti Kurír* című politikai napilap 1923-ban indult és 1944-ben szűnt meg.
56 Lázár Miklós kiadó-szerkesztő lapja, *A Reggel* címmel jelent meg 1922 és 1938 közt hetente egyszer.

hosszabb tudósítást a fajvédő párt megalakulásáról. A lap hiányolta a rendezvényről az alföldi tömegeket, hangsúlyozva, hogy szombat este alig száz-százötven fős tömeg fogadta a fajvédőket a pályaudvaron, és a vasárnapi nagygyűlést is csak mintegy háromnegyed órás késéssel sikerült elkezdeni a mintegy ezerötszáz érdeklődő előtt. A lap röviden – címszavakban – ismertette a fajvédők programját, majd szóvá tette, hogy az ébredőjelvényes fiatalemberek lepisszegték a gyűlésről távozókat. A szerző Lendvaitól idézett: *„Magam is program vagyok, ahogy Önök előtt állok"*. Végül az egykori függetlenségi képviselőt, a kecskeméti Horváth Mihályt[57] szólaltatta meg a cikk, aki elmondta, hogy a rendezvényen a Héjjas család barátai és ismerősei voltak jelen, de az embereket mostanában nem érdekelte a politika. Ugyanezen lapszám ötödik oldalán hozta az újság Vázsonyi Vilmos[58] helyzetértékelő nyilatkozatát, aki szerint *„magára kell hagyni a reakciót vagy megteremteni a szabadelvű elemek testvéri egységét!"* A cikk nem mulasztotta el közölni, hogy a kormánypárt többségét a jelenlegi fajvédő vezérek hozták össze, megemlítve hogy a fővárosi Wolff-párt is fajvédő politikát csinált és ellenzékből támogatta a kormányt. A lap kritikája szerint a kormány bűne, hogy *„tombol a gyűlölet"* és az ország *„nyakig van a szegénységben"*. A cikk végén újra Vázsonyi álláspontja került megfogalmazásra, miszerint vagy vissza kell vonulni és hagyni a kormányt és fajvédő ellenzékét, vagy a demokratikus és szabadelvű elemek testvéri egységét kell megvalósítani.

A pártszervezés első lépései

A fajvédő párt programjának kecskeméti kihirdetése után megkezdődött a párt politikai nézeteinek propagálása és a politikai színtéren való helyfoglalás. Október 26-án – tehát a párttá alakulás után egy héttel – a fajvédők (talán a sajtóban megjelent összehasonlítások okán) éppen Jászberényben tartották országjáró propagandakörútjuk első nagygyűlését. Itt Gömbös hangsúlyozta, hogy ez nem politikai korteskedés, hiszen Jászberénynek negyven éve Apponyi a képviselője. Tehát a fajvédők csak nézeteiket szeretnék megismertetni a tömegekkel. A nagygyűlés megszervezésének módja hasonló volt a kecskemétihez, amennyiben itt is a helyi

57 Életrajzát lásd a Függelékben.
58 Életrajzát lásd a Függelékben.

ÉME elnök (Fazekas Ágoston[59]) hívta meg az országos hírnévnek örvendő fajvédő politikusokat. A rendezvényen Gömbös a kecskemétinél nyíltabban fejtette ki antiszemita nézeteit, hangsúlyozva, hogy *„az idegeneket csak addig tűrjük, amíg szerényen meghúzódnak"*, illetve a faji öntudat kapcsán azt is kiemelte, hogy *„a magyar embernek különbnek kell éreznie magát a zsidó bankárnál is"*. A gyűlésen Ulain Ferenc, Zsirkay János és Kiss Menyhért tartott a pártprogramot ismertető antiszemita szólamokkal megtűzdelt beszédet.

A következő jelentős állomás a fajvédő párt megszervezésének történetében a fővárosi klubhelyiség – mai szóval pártiroda – megnyitása volt az Irányi utcában. Noha a tényleges megnyitóra már október 30-án sor került, számunkra a klubhelyiség november 13-ai ünnepélyes megnyitása az érdekes. Az esemény jentőségét azonban nem a klubhelyiség nyitás presztízsértéke adja, hanem az a tény, hogy az este során Gömbös bejelentette, hogy a fajvédő párt szövetséget köt a budapesti Wolff-párttal. A szövetséget kölcsönös jókívánságok hangoztatása mellett Gömbös Gyula és Wolff Károly[60] együtt jelentette be. A megállapodás értelmében a fővárosi Wolff-pártnak a vidéki bázisú fajvédők nem állítanak ellenjelöltet Budapesten. Az esemény jelentőségét emelte, hogy a jelenlévők közt ott volt a fajvédők részéről Gömbös mellett Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc, Bell Miklós, Lendvai István, Hir György, Zsirkay János és Kiss Menyhért (Zsilinszky Endre betegség miatt maradt távol), továbbá Wolff Károlyon kívül eljött az ellenforradalmi idők két szimbolikus személyisége: Friedrich István[61] és Héjjas Iván is. A megnyitón néhány kisgazda is részt vett. Az est során Gömbösön és Wolffon kívül Bell Miklós tartott ideológiailag orientáló beszédet, amit Méhely Lajosnak[62] a fajok közti harcról szóló előadása, majd Mitrovics Gyulának[63] a nemzetnevelés fontosságát hangsúlyozó előadása követett.

Ezzel az eseménnyel tulajdonképpen le is zárult a párt megalakulásának időszaka, hiszen a párt nyilvánosan bejelentette megalakulását, meghirdette programját, amelynek népszerűsítésére vidéki korteskörútra indult a párt vezérkara, s végül a fajvédők választási szövetséget kötöttek a Wolff-párttal. Mindezek révén az újonnan alakult Fajvédő Párt egyértelműen kijelölte helyét a korabeli politikai palettán: a kormánypárt jobboldali ellenzéke lett, amely a szegedi gondolathoz való visszakanyarodást tekintette céljának.

59 Életrajzát lásd a Függelékben.
60 Életrajzát lásd a Függelékben.
61 Életrajzát lásd a Függelékben.
62 Életrajzát lásd a Függelékben. Méhely nézeteihez lásd GÁSPÁR, 1931.
63 Életrajzát lásd a Függelékben. Életútjához lásd MITROVICS, 1939., illetve HANÁK, 1993.

Függelék

Anka János (Mezőtóhát, 1883. május 5. – ?, 1941) költő, újságíró. Székelyudvarhelyen érettségizik, majd Kolozsvárott jogot tanul. 1907-től az *Alkotmány* munkatársa, 1918-tól *Az Élet* szerkesztője. 1920-ban a *Nem, Nem, Soha* című politikai hetilap főszerkesztője, majd *Az Élet* felelős szerkesztője, utóbb a *Magyar Falu* munkatársa.

Apponyi Albert (Bécs, 1846. május 29. – Genf, 1933. február 7.) gróf, politikus. Az MTA, a Kisfaludy Társaság és a Szent István Akadémia tagja. 1869-től vesz részt a főrendiház és 1872-től a képviselőház munkájában. Két alkalommal közoktatási miniszter. 1919–20-ban a magyar békedelegáció elnöke. 1921-től az Aranygyapjas Rend lovagja. 1923-tól Magyarország fődelegátusa a Nemzetek Szövetsége közgyűlésében.

Bell Miklós (Ököritó, 1879 – Eger, 1938. június 6.) főszolgabíró (Heves vm.). 1922-ben kormánypárti nemzetgyűlési képviselő. 1927-ben visszavonul, és mint téglagyáros és földbirtokos él Recsken. Elsősorban gazdasági kérdésekkel foglalkozott.

Bethlen István (Gernyeszeg, 1874. október 3. – Moszkva, 1946. október 5.) gróf, politikus, miniszterelnök. A bécsi Theresianum után jogot és gazdálkodást tanul. Hosszabb tanulmányutat tesz Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. 1901–1903 szabadelvű, 1904–1913 függetlenségi, 1913–1918 alkotmánypárti képviselő. Az OMGE igazgatósági tagja, az Erdélyi Társaság tiszteletbeli elnöke. A kommün idején Bécsben szervezi az Antibolsevista Comité. 1920-ban tagja a magyar békedelegációnak, majd a Menekültügyi Hivatalt vezeti. 1921-től 1931-ig miniszterelnök. 1935-ben kilép az Egységes Pártból. 1939-től a felsőház örökös tagja. A német megszállás idején a Gestapo elől bujkálni kényszerül, 1944 decemberétől a szovjet főparancsnokság tartja házi őrizetben, majd 1945 márciusában a Szovjetunióba viszik, ahol börtönben hal meg. 1994-ben helyezik örök nyugalomra Budapesten.

Eckhardt Tibor (Makó, 1888. október 26. – New York, 1972. szeptember 10.) politikus. Miután 1908-ban államtudományi, majd jogi doktorátust szerez, Csanád vármegye szolgabírája lesz. 1911-ben főispáni titkár Makón, majd a belügyminisztériumban teljesít szolgálatot. 1919-ben az aradi és a szegedi kormány államtitkára, utóbb a miniszterelnökség saj-

tóosztályának vezetője. 1922-től nemzetgyűlési képviselő. 1923-tól fajvédő, ugyanekkor az Ébredő Magyarok Egyesületének elnöke. 1926-ban kilép a Fajvédő Pártból, 1927-től a Magyar Revíziós Liga ügyvezető alelnöke. 1930-ban csatlakozik Gaál Gaszton Független Kisgazdapártjához, melynek Gaál halála (1932) után elnöke lesz. 1931-től országgyűlési képviselő. 1933-tól Magyarország népszövetségi fődelegátusa. 1940-ben lemond pártelnöki tisztéről. Horthy és Teleki Pál megbízásából 1941 márciusában az Egyesült Államokba utazik, ahol a magyar ügyet képviseli. 1956-ig az amerikai magyar emigráció egyik vezetője.

Fazekas Ágoston (Kiskunfélegyháza, 1880. szeptember 4. – ?, 1940 után) gimnáziumi tanár. A budapesti egyetemen történelem–latin szakos tanári oklevelet szerez. 1903-ban Kisszebenben helyettes tanár, 1905-ben Kaposvárott, majd 1906-ban Bártfán gimnáziumi tanár. 1911-től nyugdíjazásáig a jászberényi állami gimnázium tanára. A jászberényi Keresztény Kisgazda és Földműves Párt elnökeként a *Jász Hírlap* felelős szerkesztője volt.

Friedrich István (Malacka /Pozsony m./, 1883. július 1. – Vác, 1951. november 25.) gépészmérnök, gyáros, politikus, miniszterelnök. A szakszervezeti Peidl-kormányt puccsal megbuktató ún. Fehér Ház csoport vezetőjeként 1919 augusztusától a Huszár-kormány megalakulásáig (1919. november) miniszterelnök. Az 1919. évi választójogi rendeletek kibocsátója. A Huszár-kormányban hadügyminiszter 1920. március 15-ig. Miniszterségе után szélsőjobboldali ellenzéki képviselő, a Keresztény Ellenzék vezére. A második világháború után a Mindszenty-perben letartóztatják és elítélik..

Gömbös Gyula (Murga, 1886. december 26. – München, 1936. október 6.) A katonai pályára lépő Gömbös az első világháborúban vezérkari századosi rangot kap. A román betöréskor az evakuálás megszervezésével, a románok kiszorítása után a repatriálásoknál való segédkezéssel bízzák meg. A Károlyi-kormány idején a honvédelmi minisztériumba vezénylik. 1919 januárjában a néhány hónapja alakult MOVE elnöke lesz. A tanácsköztársaság elől Bécsbe emigrál, ahol részt vesz az Antibolsevista Comité szervezésében, és *Bécsi Magyar Futár* címmel hetilapot ad ki. Áprilisban Belgrádon keresztül Szegedre utazik, ahol a szegedi kormány hadügyi államtitkára lesz, majd július 31-én francia nyomásra

visszatér Bécsbe. 1919. augusztus 7-én érkezik Budapestre, ahol vezérkari tisztként beosztást kap a Nemzeti Hadseregben, és folytatja a MOVE szervezését. 1920-ban kisgazdapárti programmal nemzetgyűlési képviselő. 1921-ben fontos szerepet játszik IV. Károly visszatérésének meghiúsításában. 1922-ben az Egységes Párt ügyvezető alelnökeként nemzetgyűlési képviselővé választják. 1923 nyarán kilép a kormánypártból, és a fajvédők vezére lesz. 1926-ban fajvédő programmal kerül be az országgyűlésbe, de pártja választási eredménytelenségét látva 1928-ban visszatér az Egységes Pártba, és hadügyi államtitkárrá nevezik ki. 1929-től a Bethlen- illetve a Károlyi-kormányban hadügyminiszter. 1932-től haláláig miniszterelnök.

Héjjas Iván (Kecskemét, 1890. január 19. – Vigo (Spanyolország), 1950. december) katonatiszt, politikus. Az Ébredő Magyarok Egyesületének társelnöke, Horthy nemzeti hadseregének tagja. 1919–20-ban a Duna–Tisza-közén a fehérterror irányítója. 1921-ben a nyugat-magyarországi felkelés szervezője Prónay Pállal, itt az I. hadsereg parancsnoka. 1927-től a Fajvédő Párt országgyűlési képviselője. 1938–39-ben Kárpátalján a Rongyos Gárda osztagparancsnoka. 1944-ben Németországba, majd Spanyolországba emigrál. Az 1919-ben irányításával elkövetett tömeggyilkosságok miatt a népbíróság 1947–48-ban távollétében halálra ítéli.

Horthy Miklós (Kenderes, 1868. június 18. – Estoril (Portugália), 1957. február 9.) katona, politikus. A Monarchia tengerésztisztje, 1909–1914 között Ferenc József szárnysegédje. Az első világháború alatt cirkálóparancsnok, majd flottaparancsnok, végül az osztrák–magyar flotta főparancsnoka. A Monarchia szétesésekor kenderesi birtokára vonul vissza. 1919-ben a szegedi ellenforradalmi kormány hadügyminisztere, majd a Nemzeti Hadsereg megszervezője és fővezére. 1919. november 16-án bevonul Budapestre, 1920. március elsején a Nemzetgyűlés kormányzóvá választja. 1921-ben két alkalommal is megakadályozza IV. Károly visszatérését. 1944. október 15-én, a sikertelen kiugrási kísérlet után lemond és átadja a hatalmat Szálasi Ferencnek, ezek után a Gestapo Németországba viszi, majd a háború végén amerikai fogságba kerül. A jugoszláv kormány mint háborús bűnöst akarja felelősségre vonni, de az amerikai kormány a kiadatást megtagadja. A nürnbergi perben tanúként hallgatják ki. Haláláig Portugáliában él. 1993-ban Kenderesen újratemetik.

Horváth Mihály (Kecskemét, 1859. június 24. – Kecskemét, 1937. március 16.) orvos, országgyűlési képviselő. Apja praxisát megörökölve Kecskeméten lesz orvos. A városi törvényhatósági bizottság tagja, a közegészségügyi bizottság elnöke. 1910-től 1918-ig országgyűlési képviselő függetlenségi és 48-as programmal. 1918-ban a kecskeméti Nemzeti Tanács elnöke. A város gazda- és kereskedelmi életének aktív résztvevője és szervezője. A református egyház presbitereként iskolai ügyekkel is foglalkozik. Zsitvay Tibor után, 1927-től ismét parlamenti képviselő. Széleskörű publicisztikai tevékenysége politikai, közgazdasági és egészségügyi kérdésekre is kiterjedt.

Kádár Lehel (Temesvár, 1884. január 18. – Budapest, 1935. április 8.) újságíró, író, szerkesztő. 1919-ig a *Pesti Hírlap*, a *Budapesti Hírlap*, majd *Az Est* munkatársa. 1919–20-ban a *Nemzeti Újság*nál, 1930–32-ben a *Reggeli Újság*nál, 1934-től haláláig a *Magyarság*nál dolgozik. A fajvédő politika egyik legharcosabb képviselője.

Kiss Menyhért (Nyárádköszvényes, 1880. március 19. – Budapest, 1934. október 14.) író, költő, újságíró, tanár, politikus. 1906-ban, budapesti és kolozsvári tanulmányai végeztével államtudományi doktorátust szerez. 1920-ban keresztény-nemzeti, fajvédő programmal lesz nemzetgyűlési képviselő.

Klebelsberg Kunó (Magyarpécska, 1875. november 13. – Budapest, 1932. október 11.) gróf, politikus, kultuszminiszter. Jogi tanulmányai után a miniszterelnökségen segédfogalmazó, osztálytanácsos, közigazgatási bíró, majd 1914-től 1917-ig kultuszminisztériumi államtitkár, utóbb a miniszterelnökség politikai államtitkára. 1917-től országgyűlési képviselő. Tisza István lemondásakor megválik hivatalától. A kommün idején vidéken rejtőzködik. 1920-tól nemzetgyűlési képviselő. 1921–1922-ben belügyminiszter, majd 1931-ig kultuszminiszter. Számos társaság, egyesület tagja illetve vezetője.

Koszó István (Szeged–Alsótanya, 1864. december 17. – Szeged, 1932. július 7.) államtitkár, királyi közjegyző. Jogi tanulmányai befejeztével Szegeden helyezkedik el ügyvédként. A szegedi Függetlenségi és 48-as Párt titkára, majd elnöke 25 éven át. 1917-ben országgyűlési képviselő Apponyi-párti programmal. 1918 őszén visszavonul a politikától, de Szeged francia megszállása idején az Antibolsevista Comité szervezője. Ve-

zetője az ellenforradalmi propagandabizottságnak, majd 1919-ben a szegedi kormány munkájában is részt vesz. 1919 őszén belép a Kisgazdapártba, 1920-tól a Nemzetgyűlés tagja. A Teleki-kormányban elvi okokból nem vállalja a belügyminiszteri tárcát. 1921-ben miniszteri biztosként átveszi a szerb kormánytól a Tisza–Maros háromszög közigazgatását. 1921–1925 között a Bethlen-kormány belügyi államtitkára. 1926-ban Szeged városa felsőházi taggá választja, amelyről 1927-ben egészségügyi okokból lemond. 1929-ben szegedi királyi közjegyzőnek nevezik ki, Szeged város törvényhatósága pedig örökös tagjává választja.

Kun (Kohn) Béla (Lele, 1886. február 20. – 1938. augusztus 29.) újságíró, politikus. Kommunista nézetei az első világháborús orosz hadifogságban alakulnak ki. Szovjet-Oroszországban ismerkedik meg többek között Leninnel és Buharinnal is. 1918. november 24-én megalapítja a Kommunisták Magyarországi Pártját, melynek elnöke lesz. A *Vörös Újság* kiadója. A tanácsköztársaság idején külügyi népbiztosként a Forradalmi Kormányzótanács tényleges irányítója. A tanácsköztársaság bukása után Ausztriába emigrál, ahol internálják. 1920-ban Szovjet-Oroszországba megy, és itt is hal meg a sztálini terror áldozataként.

Kunfi Zsigmond (Nagykanizsa, 1879. április 28. – Bécs, 1929. november 18.) újságíró, politikus. A Magyar Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagja (1909–1918), a *Népszava* főszerkesztőhelyettese (1907-től). 1918. október 23/24-én részt vesz a Magyar Nemzeti Tanács megalakításában. A Károlyi-kormányban munkaügyi és népjóléti miniszter, a Berinkey-kormányban közoktatási miniszter, majd a Tanácsköztársaság idején közoktatásügyi népbiztos. A kialakuló diktatúra ellenzőjeként 1919. június 24-én Bécsbe emigrál., ahol az Osztrák Szociáldemokrata Párt lapjának, az *Arbeiter Zeitung*nak a külpolitikai rovatvezetője lesz.

Lendvai (Lechner) István (Budapest, 1888. július 5. – Szombathely, 1945. március 15. ?) költő, újságíró. A kalocsai érseki tanítóképző elvégzése után hírlapíró Szegeden, majd Budapesten. 1914-től az *Új Nemzedék* munkatársa, melynek *Pardon* rovatát Kosztolányival együtt szerkeszti. 1919 márciusában egy cikkével megtámadja Babits Mihályt. 1923-ban Cegléden fajvédő programmal választják képviselővé. A Pethő Sándor szerkesztette *Magyarság*ba, majd a *Magyar Nemzet*be „Nomád" álnéven ír németellenes, a magyar függetlenséget védő cikkeket. 1945-ben a nyilasok elfogják, s feltehetőleg Szombathelyen kivégzik. Írásai jelentek

meg a *Nyugat*ban, *Az Élet*ben, az *Új Nemzedék*ben, a *Magyarság*ban, *A Hét*ben, az *Alkotmány*ban, a *Pesti Napló*ban és a *Mai Nap*ban. Számos irodalmi művet fordított magyarra.

Méhely Lajos (Kisfaludszögi, 1862. augusztus 24. – Budapest, 1953. február 4.) zoológus, biológus. Az állatok fejlődéstanának és rendszertanának kutatójaként az MTA és több külföldi tudományos társaság tagja. 1919 után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Anthropológiai Intézetének igazgatója, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője. 1926 májusától 1940 márciusáig *A Cél* című folyóirat szerkesztője. Fajbiológiai nézeteit és antiszemitizmusát bíráló kritikák miatt 1931-ben lemond akadémiai tagságáról, majd 1932-ben nyugdíjba vonul. 1946-ban a népbíróság 10 évi börtönbüntetésre ítéli.

Mitrovics Gyula (Sárospatak, 1871. június 29. – Stuttgart, 1965. március 17.) esztéta, pedagógus. Az MTA tagja. 1918-tól 1941-ig a pedagógia nyilvános rendes tanára a debreceni Tisza István Tudományegyetemen.

Nagyatádi Szabó István (Erdőcsokonya, 1863. szeptember 17. – Erdőcsokonya, 1924. november 1.) politikus, miniszter. Több társadalmi–politikai szervezet megalakításában való részvétel után 1909-ben az Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt egyik alapítója és a párt vezére lesz. 1908-tól országgyűlési-, 1920-tól nemzetgyűlési képviselő. 1918–19-ben az Országos Kisgazdapárt elnöke. A Berinkey-kormányban tárcanélküli, majd népgazdasági miniszter. A Friedrich-, Huszár-, Simonyi-Semadam-, Teleki- és Bethlen-kormányokban földművelési miniszter. Nevéhez fűződik a földbirtokreformot elrendelő 1920:XXXVI. tc.

Papp György (Kecskemét, 1868. augusztus 15. – ?, 1924 után) kecskeméti főkapitány. Jogi tanulmányok után 1892-ben Krassó–Szörény vármegyében közigazgatási gyakornok és szolgabíró. 1893-ban tiszteletbeli aljegyzőnek tér vissza Kecskemétre, 1906-tól városi főkapitány. 1920-ban, a rendőrség államosításakor nyugalomba vonul, ekkor a kormányzó kerületi rendőrfőkapitányi címmel tünteti ki.

Piroska János (Csongrád, 1894. június 25. – Csongrád, 1987. március 21.) politikus, festő. 1933-tól 1939-ig Csongrád polgármestere. Tervei

alapján készült a csongrádi városháza. Festészetében az alföldi tájak és emberek jelennek meg.

Vázsonyi Vilmos (Sümeg, 1968. március 22. – Baden am Wien, 1926. május 29.) ügyvéd, politikus. Jogi tanulmányai befejeztével ügyvédként helyezkedik el Budapesten. Egyik kezdeményezője a párbajellenes mozgalomnak, majd ő indítja a zsidó vallás recepciójára irányuló vitát. 1894-től a Főváros képviselőtestületének tagja, 1901-től országgyűlési képviselő, 1917-ben a főváros díszpolgárává választják. 1900-ban *Új Század* címen politikai hetilapot indít. Az általa alapított Demokrata Párttal 1917-ben csatlakozik a Választójogi Blokkhoz. 1917–1918 közt az Esterházy-kormány és a Wekerle-kabinet igazságügyminisztere, illetve választójogi tárca nélküli miniszter. 1918-ban a „király valóságos belső titkos tanácsosa" címet kap. Szemben áll a háborúellenes és forradalmi mozgalmakkal, 1918. november elsején Münchenbe, majd Svájcba emigrál. 1919-ben, a diktatúra bukása után rövidebb időre, majd 1921-ben véglegesen hazatér. Gál Jenővel megalakítja a Nemzeti Demokrata Polgári Pártot, s bekerül a Nemzetgyűlésbe. 1924-ben részt vesz a baloldali Demokrata Blokk létrehozásában. A frankhamisítási ügy kivizsgálására szerveződő bizottság tagjaként ő fogalmazza a bizottság kisebbségi véleményét, amiért nyilvánosan inzultálják.

Wolff Károly (Érsekújvár, 1874. október 1. – Csopak, 1936. július 23.) bíró, politikus. Jogi tanulmányainak befejeztével, 1899-től az igazságügy minisztériumban dolgozik. 1901-től a bécsi főudvarnagyi hivatal munkatársa, 1906-tól a közös külügyminisztériumban a magyar közjogi ügyek előadója. 1909–1918 között a magyar főudvarnagyi bíróság elnöke. 1920-tól az Egyesült Keresztény Liga ügyvezető elnöke. A fővárosi törvényhatósági bizottságban legnagyobb frakcióval rendelkező Keresztény Községi Párt elnöke 1920-tól 1936-ig. Politikájának célja a keresztény polgárság gazdasági térnyerésének elősegítése. 1922-től 1936-ig nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt egyik vezetője.

Zsilinszky Endre (Szarvas, 1886. június 6. – Sopronkőhida, 1944. december 24.) publicista, politikus. Kolozsvárott, Lipcsében és Heidelbergben folytatott jogi tanulmányok után Békéscsabán lesz ügyvédjelölt. 1911-ben testvérével együtt dulakodás közben megölik Áchim

L. András parasztvezért. 1912-ben Árva megyében főispáni titkár. Az első világháború során megjárja a szerb, olasz és orosz frontot. 1918 novemberében a MOVE egyik alapítója. A kommün idején Bécsbe, majd Németországba emigrál. 1919-ben csatlakozik a szegedi kormányhoz, ahol az Eckhardt Tibor vezette sajtóosztályra kerül. 1919-től a *Szózat* munkatársa, majd 1922-től főszerkesztője. 1923-ban kilépett a kormánypártból, s a Fajvédő Párt tagja lesz. 1925-ben a MOVE ügyvezető elnöke, ugyanekkor vitézzé avatják (ekkor vette fel anyja nevét is). 1927-től a Pethő Sándor szerkesztette *Magyarság* vezércikkírója, majd 1928-ban elindítja az *Előőrs* című fajvédő lapot, amely 1932 és 1936 között Szabadság néven jelenik meg. 1930-ban megalakítja a Nemzeti Radikális Pártot, melynek programjával 1931-ben képviselővé választják. Az 1935-ös választási vereség során ért sérelmei miatt lemond vitézi rangjáról. 1936-ban pártja fuzionál a Kisgazdapárttal, majd 1939-től ismét országgyűlési képviselő, s a *Független Magyarország* felelős szerkesztője. 1940-től a *Szabad Szó* főszerkesztője. 1942-ben csatlakozik a Történelmi Emlékbizottsághoz. 1944. március 19-én fegyverrel fogadja a Gestapo embereit, akik letartóztatják. 1944 októberében a Lakatos-kormány kikéri a németektől és október 15-én szabadon bocsátja. Novemberben a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnökeként a nyilasok elfogják. A nyilas képviselőház kiadja a nyilas Számonkérőszéknek, amely december 23-án halálra ítéli. 1945. május 27-én kerül sor ünnepélyes újratemetésére.

Zsirkay János (Nagyvárad, 1880. szeptember 4. – Rákospalota, 1940. február 25.) író, újságíró. 1919-ben a szegedi *Tűz*, *Új Magyarország*, *Szegedi Nemzedék*, majd 1922-ben (már Budapesten) *A Nép* segédszerkesztője. Juhász Gyula támadóinak egyike. Keresztényszocialista programmal 1922 és 1926 közt nemzetgyűlési képviselő. Több regénye folytatásokban jelent meg a *Budapesti Hírlap*ban.

Zsitvay Tibor (Pozsony, 1884. november 10. – Alpnachdorf /Svájc/, 1969. július 9.) jogász, országgyűlési képviselő, miniszter. 1919–20-ban Kecskemét kormánybiztos főispánja. 1921-ben kezdeményezésére jön létre Kecskeméten az Egységes Párt, amelynek programjával 1922-ben országgyűlési képviselő lesz. 1929–32 közt igazságügyminiszter. Az Etelközi Szövetség egyik vezetője. A második világháború után emigrál.

A felhasznált források jegyzéke

A fajvédők kecskeméti programmja. Megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt. In: *Szózat,* 1924. október 21. 1–2.

Kecskemét lelke megszólalt. A fajvédő vezérkar az Alföld fővárosában. In: *Szózat,* 1924. október 21. 2–3.

Programmvallás a nagygyűlésen. Független Magyarországot, cselekvő külpolitikát, gazdasági újjászervezést és erőteljes szociálpolitikát követelnek. In: *Szózat,* 1924. október 21. 3–5.

Fehérvirágos asztaloknál... Társasebéd a Vigadóban – Forró szavak a magyarság felszabadulásáról. In: *Szózat,* 1924. október 21. 5–6.

Nagyatádi már 1923 januárban akart szakítani Bethlennel. „Bethlen gárdája nem fog meghalni, de megadja magát" – Beszédek a kecskeméti banketten. In: *A Nép,* 1924. október 21. 2.

Új Magyarországot jelent a fajvédelem programmja. A fajvédőpolitika zászlóbontása Kecskeméten – Az Alföld népe tömörül a fajvédők zászlója alatt. In: *A Nép,* 1924. október 21. 3–5.

A liberális sajtó és a kecskeméti zászlóbontás. A zsidóság riadtan és félelemmel kommentálja a kecskeméti napot. In: *Szózat,* 1924. október 23. 5.

Jászberény keresztény lakossága a fajvédő zászló alatt. Többezernyi lelkes tömeg a fajvédők nagygyűlésén. In: *Szózat,* 1924. október 28. 5.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt új otthonának felavatása. Keresztény tömörülés a demokrata szövetséggel szemben – A fajvédők a fővárosi választásokon Wolffot támogatják. In: *Szózat,* 1924. november 14. 5–6.

Héjjas Iványt felkelőkalaposok fővezérül üdvözölték Kószó belügyi államtitkár néma jelenléte mellett. Vasárnap a fajvédők politikai párttá alakulnak az ellenforradalom jogfolytonosságának alapján. In: Pesti Napló, 1924. október 19. 1.

Orgovány – párttá alakul. In: *Népszava,* 1924. október 19. 1.

A Gömbös–Héjjas-párt zászlóbontása Kecskeméten. Hiányoztak az „alföldi tömegek" a Magyar Nemzeti „Függetlenségi" párt megala-

kulásán – Csongrádi Piroskának volt a legnagyobb sikere. In: *A Reggel,* 1924. október 20. 3.

Vázsonyi Vilmos szenzációs nyilatkozatban jelöli meg a kibontakozás útját. „Magára kell hagyni a reakciót vagy megteremteni a szabadelvü elemek testvéri egységét." In: *A Reggel,* 1924. október 20. 5.

Jászberény és Kecskemét. In: *Esti Kurír,* 1924. október 21. 1.

Bethlennek a kormánypárti fajvédők kiszorításához van szüksége Nagyatádiék támogatására. In: *Esti Kurír,* 1924. október 21. 1.

A programok. In: *Népszava,* 1924. október 21. 1.

Újból lángolnak a tüzek. In: *Világ,* 1924. október 21. 1.

Kunfi és Klebelsberg. In: *Világ,* 1924. október 22. 1.

Rovás. In: *Az Ujság,* 1924. október 21. 1.

Csúfos kudarcot vallott a fajvédők kecskeméti zászlóbontása. Minden egyes szónoklatnál csoportokban fogyott a hallgatóság. Bankmonopólium, foglalkoztatási kataszter és egyéb furcsaságok. In: *Az Ujság,* 1924. október 21. 3.

Kossuth nevében. In: *Magyarország,* 1924. október 21. 1.

Interpelláció Héjjas Iván fővezéri címe ügyében. In: *Magyarország,* 1924. október 21. 9.

Hátrafelé. In: *Magyarország,* 1924. október 23. 1.

Cimbitorlás. In: *Az Est,* 1924. október 21. 1.

A felhasznált szakirodalom jegyzéke

Bajcsy-Zsilinszky

1986 *Bajcsy-Zsilinszky Endre, 1886–1986. Tudományos tanácskozás születésének centenáriuma alkalmából.* Szerk.: Pintér István. Budapest, TIT HN, 1986.

Borsányi

1979 Borsányi György: *Kun Béla.* Budapest, Kossuth, 1979.

Buzinkay

2001 Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története.* Budapest, Sajtóház Kiadó, 2001.

Dósa

1972 Dósa Rudolfné: *A MOVE, 1918–1944. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet.* Budapest, Akadémiai, 1972.

Gáspár

1931 Gáspár János: *Méhely Lajos és a tudományos fajvédelem Magyarországon.* Budapest, Stephaneum, 1931.

Gergely

2001 Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, Vince, 2001.

Gyurgyák

2001 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris, 2001.

Hanák

1993 Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében.* Budapest, Göncöl, 1993.

Klebelsberg

1995 *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete.* Szerk.: Zombori István. Szeged, Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, 1995.

Köves – Erényi

1974 Köves Rózsa – Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond életútja.* Budapest, Kossuth, 1974.

Lendvai

1938 Lendvai István: Kádár Lehel. In: *Magyarság Évkönyve.* 1938.

MANSZ
1928 *Tudnivalók a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége hivatásáról.* Budapest, MANSZ, 1928.

MITROVICS
1939 *Tanulmányok Mitrovics Gyula tiszteletére.* Szerk.: BARÁNSZKY-JÓB László. Budapest, k. n., 1939.

MOLNÁR
2002 MOLNÁR Gergely: *Orgoványi napló.* Budapest, Kortárs, 2002.

NAGYATÁDI
1995 *Nagyatádi Szabó István emlékkönyv 1863–1924.* Szerk.: KOVÁCS László. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Kiadó, 1995.

PÁRTPROGRAMOK 1919–1944
1991 *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944.* Szerk.: GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc. Debrecen, k. n., 1991.

PAKSA
2004 PAKSA Rudolf: Az Új Európa. In: *Rubicon,* 2004. 11. sz. 76–79.

PESTI
1982 PESTI Ernő: *Az Est-lapok, 1920–1939. Repertórium.* Budapest, PIM, 1982.

ROMSICS
1999 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, Osiris, 1999. (2. kiadás)
2005 ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2005.

SAKMYSTER
2001 SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovon.* Budapest, Helikon, 2001. (Ford. ROMSICS Gergely)

SERFŐZŐ
1976 SERFŐZŐ Lajos: *A titkos társaságok és a konszolidáció 1922–1926-ban.* Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1976. (Klny.: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta historica,* 57. szám)

Sipos

1985 Sipos József: A Kisgazdapárt struktúrája és a bethleni konszolidáció kezdetei. In: *Parasztkérdés, 1890–1930.* Szerk.: Juhász Antal – Sipos József. Szeged, Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 200–232.

2002 Sipos József: Nagyatádi Szabó István és a bethleni konszolidáció történeti problémái. In: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Szerk.: Püski Levente – Valuch Tibor. Debrecen, 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002. 177–188.

T. Kiss

1999 T. Kiss Tamás: *Klebelsberg.* Budapest, Új Mandátum, 1999.

Vargyai

1964 Vargyai Gyula: *A legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1964.

Vígh

1992 Vígh Károly: *Bajcsy Zsilinszky Endre, 1886–1944 a küldetéses ember.* Budapest, Szépirodalmi, 1992.

Virágh

1998 Virágh Ferenc: *Makótól New Yorkig. Eckhardt Tibor, az államférfi.* Budapest, FKGP Országos Elnökség, 1998.

Voit

2000 Voit Krisztina: *A budapesti sajtó adattára, 1873–1950.* Budapest, Argumentum, 2000.

Zinner

1989 Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923.* Budapest, Akadémiai, 1989.

Zsitvay

1999 Zsitvay Tibor: *Magyarország, 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai.* Szerk., bev. Sipos Péter, s.a.r. Csiffáry Tamás. Budapest, Palatinus, 1999.

Juhász Balázs

Róma „nyílt" város

Kétezeröt február 13-án volt 60 éve, hogy a szovjet csapatok bevették Budapestet. Ekkor ért véget az ostrom, amely romvárossá változtatta az „erődvárost". Budapest kedvező földrajzi adottsága magyarázza az érte folytatott harcokat, habár a szövetségeseknek nem kellett alaposan alátámasztott indok, hogy földig romboljanak városokat, ahogy persze a tengelyhatalmaknak sem. Erre példa Drezda esete is, hiszen nem volt sem katonai, sem ipari célpont, mégis lebombázták. A második világháború légitámadásait Európa városai nagyon megszenvedték, és csak kevésnek adatott meg az a „kiváltság", hogy nyílt várossá nyilvánítsák. Igaz, ez sem nyújtott biztos védelmet, ha valamely fél meg akarta támadni az adott várost.

A nyílt város kifejezést az 1874-es brüsszeli nyilatkozat alapján eredetileg a meg nem erősített városokra alkalmazták.[1] A modern értelmezés szerinti nyílt város státus jogalapja az 1907. október 18-ai IV. és IX. Hágai Egyezmény. Ezek nem beszélnek nyílt városról, csak védtelen településekről, amelyeket nem szabad megtámadni vagy bombázni (IV. egyezmény, 5. cikkely). Ezt a szűkszavú mondatot fejti még ki a IX. egyezmény első fejezete. E szerint tilos ágyúzni a védtelen kikötőket és településeket (1. cikkely), de nem tartoznak ebbe a védett kategóriába a katonai épületek, a fegyver és hadianyag lerakatok, a hadsereg vagy a flotta által felhasználható műhelyek és a kikötőben horgonyozó hadihajók (2. cikkely). A parancsnok ezeket az objektumokat ágyúzhatja, és nem tartozik felelősséggel az ágyúzás alatt akaratlanul keletkezett károkért. A nyílt várossá nyilvánítás ezen a pár cikkelyen alapul, és ez is mutatja, hogy a háborús jog mennyire pontatlan és meg nem határozott oldaláról van szó.[2] Akármennyire pontatlan is a jogi alátámasztása, egy városnak ezeknek a feltételeknek kell megfelelni, ha nyílt városnak akarják elismertetni: *„katonailag ki legyen ürítve; a rendfenntartó alakulatokon kívül fegyveres erő*

1 Hajdu, 1967.
2 Intl (2005. 1. 1.)

nem állomásozhat benne; [...] nem szolgálhat az utánpótlás vagy csapatmozdulatok közlekedési támaszpontjául; készletei kizárólag a polgári lakosság céljait szolgálhatják."[3]

Az első világháború után Fiume (Rijeka) kapott ilyen titulust (1920), és az olaszok ettől függetlenül elfoglalták (1924). Hasonlóan nem kímélték meg a németek Belgrádot, illetve a japánok Manilát. Róma is hasonló sorsra jutott. A város második világháborús története igazán különleges mind az érte folyt hadi cselekmények, mind a státusza miatt. Nyílt városnak nyilvánították, mégis bombázták, és kemény harcok folytak a birtoklásáért. Az „Örök" város emberekkel és épületekkel is áldozott a háborúnak. Róma a katolikus világ központja, és itt, a Vatikánban székel a Pápa. A város felbecsülhetetlen művészeti kincseivel akkora gazdagságot képvisel, amelyet egy egész élet során sem lehet megismerni. Ennek ellenére sem kímélték meg a háborús pusztítástól. Ebben a tanulmányban szeretném összefoglalni az „Örök" város elleni hadi cselekményeket az első légitámadástól az 1944. június 4-i szövetséges bevonulásig.

A bombázásveszély felmerülése utáni tárgyalások

1940. június 10-én Olaszország belépett a második világháborúba. Mivel Mussolini villámháborúra számított, és mindenképpen részt akart venni Hitler minden akciójában, hogy majd ő is érvényesíthesse igényeit a rövidesen megkötendő béketárgyalásokon, olasz pilóták is részt vettek az angliai csatában. Erre egyfajta válaszlépésként az angolok is fenntartották maguknak a jogot Róma bombázására,[4] amelyből egyelőre nem lett semmi. A háború során mind a szövetségesek, mind a tengelyhatalmak gyakran zsarolták a másik felet, hogy „x" város bombázása esetén melyik másikat támadják meg.[5] A pápa tárgyalásai Róma érdekében megakadtak, és eredménytelennek bizonyultak. 1941. március 23-án az angol kormány átadott egy ultimátumot, miszerint Athén német vagy olasz részről történő bombázása esetén Róma is hasonló sorsra jut.[6] Ez természetesen senkit sem állított meg, hiszen 1940. október 20-án, az olasz hadüzenet átadása után szinte azonnal egy Athén elleni támadás következett.[7]

3 Hajdu, 1967. 673.
4 Int3 (2004. 10. 24.)
5 Int3 (2004. 10. 24.)
6 Blet, 2004.
7 Monelli, 1963.

Az olasz városokat a háború igen korai szakaszában érték légitámadások. Pontosan egy évvel és egy hónappal a hadiállapot kihirdetése után bombázták Nápolyt (1941. július 10.), úgy, hogy a városnak nem volt megszervezett légvédelme.[8] Róma annak ellenére, hogy a szövetségesek fenntartották maguknak a jogot a város bombázására, különleges helyzetet élvezett annak okán, hogy a katolikus világ központjában egyik harcoló fél sem akart kárt okozni. A háború kezdeti időszakában azonban ezt a kivételezett helyzetét a város annak is köszönhette, hogy túl távoli célpontnak bizonyult a brit bombázógépeknek, eléréséhez nem volt elegendő üzemanyaguk. A város akkor került igazán veszélybe, amikor a szövetségesek partra szálltak Marokkóban és Algériában, mivel ettől kezdve elérhetővé vált a nagy hatótávolságú amerikai bombázók számára.[9] Ciano gróf naplójában, 1942. december 5-én azt írta, hogy *„Guariglia*[10] *Róma bombázásának ügyéről beszél Maglionéval.*[11] *A Szentszék minden tőle telhetőt elkövet annak elhárítására* [...]. *Anglia meghatalmazott minisztere, Osborne,*[12] *azt válaszolta erre, hogy Róma nemcsak a katolikusok városa, hanem a főparancsnokság főhadiszállása is, fontos német parancsnokság; sok repülőtere van és igen jelentékeny vasúti csomópont. A Szövetségesek ezért fenntartják maguknak a szabad cselekvés teljes jogát, legalábbis katonai célpontok ellen. Maglione bíboros ebből kiindulva kifejtette, a parancsnokságok eltávolítása Rómából megkönnyítené a Szentatya feladatát."*[13] A tárgyalások elkezdődtek, és sikerrel kecsegtettek, mert Mussolini beleegyezett volna Róma katonai „kiürítésébe" (1942. december 6-ai bejegyzés), és a lakosság körében *„a tegnapi két riadó is* [1942. december 11.] *éppen elég volt a legnagyobb nyugtalanság előidézésére".*[14] Ezzel szemben Mussolininek *„egyáltalában nincs szándékában elhagyni a várost, mivel egy fasiszta hierarcha* [Tullio Cianetti] *hevesen követelte, hogy Róma részesüljön abban a megtiszteltetésben, hogy ugyanúgy bombázzák, mint a többi olasz várost".*[15] December 16-ai bejegyzéssel ez olvasható: *„A Duce megerősíti a német parancsnokság áthelyezését Rómából és én kiadom az utasítást [...]. Noha nem kapjuk meg az angolok biztosítékát arra, hogy nem*

8 Gallo, 1967.
9 Corvaja, 2001.
10 Raffaelo *Guariglia* – olasz nagykövet Spanyolországban, Franciaországban, Németországban, a Szentszéknél, majd Törökországban. Külügyminiszter a Badoglio-kormányban.
11 Luigi *Maglione* bíboros – a Szentszék államtitkára XII. Pius pápa alatt
12 Sir Francis D'Arcy Godolphin *Osborne* – angol meghatalmazott miniszter a Szentszéknél.
13 Ciano, 1999. 458.
14 Ciano, 1999. 460.
15 Blet, 2004. 231.

fognak bombázni, de én továbbra is optimista maradok."[16] Az angolok és az amerikaiak végül nem bombáztak, de nem is adták meg a garanciát, hogy a későbbiekben sem fognak. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a parancsnokságok és a csapatok kitelepítése nem történt meg, maga a vezérkar és Mussolini (egy személyben a hadügyminiszter és az egyesített vezérkari főnök[17]) is maradt a helyén.[18] A katonák legfeljebb civilben jártak, a Wehrmacht autói római rendszámot vagy turistajelzést kaptak, a fegyverlerakatokat pedig nem is nagyon álcázták. A ciampinói repülőtéren a felhalmozott bombákat a vasútról is lehetett látni.[19] A helyzet nem változott, és Ciano is csak az utóbbit jegyezte meg: „*Egy jó pont Róma bombázásának kérdésében: elcsípett sürgönyből megtudjuk, az amerikaiak nemleges választ adtak Eden drákói kérésére és kijelentették, nincs szándékukban Szent Péter városának bombázása, mert ebből több hátrány, mint előny származna a Szövetségesekre. Úgy vélem tehát, az ügyet elintézettnek tekinthetjük. Legalábbis egyelőre.*"[20] Roosevelt kezdetben azért sem egyezett bele a bombázásba, mert nem akarta elveszíteni a katolikusok voksait.[21]

Olaszország katonai helyzete

Mussolini nem a legjobb módon készítette fel Olaszországot a háborúra és Rómát a lehetséges légitámadásra. A villámháborús terveknek megmutatkoztak a következményei mind az üzemanyag, mind a nyersanyagellátásban. Csak a flotta élvezett bizonyos előnyt, mert logisztikusaik meghamisították az üzemanyag kimutatásokat, és így a felhalmozott mennyiség 1943 végéig elegendő volt.[22] A csapatok kiképzettsége alacsony szintű, létszáma elégtelen, a fegyverzet pedig szánalmas volt. A legjobb alakulatok felmorzsolódtak Tunéziában és Oroszországban. A partvédelem elavult, régi fegyverekkel volt felszerelve. A légierő is csak a németek támogatására rendelkezett elegendő repülőgéppel és üzem-

16 Ciano, 1999. 461.
17 1940. június 4-én az 5569. sz. körözvénnyel Mussolinit kinevezték a fegyveres erők éppen létrehozott egyesített vezérkarának az élére. Bianchi, 1963.
18 Blet, 2004.
19 Int2 (2004. 10. 24.)
20 Ciano, 1999. 465.
21 Corvaja, 2001.
22 Monelli, 1963.

anyaggal, önmagában alkalmatlan volt feladata ellátására. A katonák morálja is csökkent, a lelkesedés néhol teljesen kihunyt.[23] 1943. július 10-én a szövetségesek partra szálltak Szicíliában, és nem kevesebb, mint 64 hadosztályt vetettek be magas szintű technikával, elsöprő tengeri és légi fölénnyel. Olasz részről *„egy arcvonal-kilométerre 36 katona, két golyószóró, alig három géppuska, s minden négy kilométerre egy aknavető és kilenc kilométerenként egy tüzérüteg jutott. A többi olasz egységnél sem volt jobb a helyzet."*[24] 1943. július 25-én az olasz félszigeten 30 hadosztály és 3 dandár állomásozott,[25] amiből összesen 9 volt bevethető állapotban. Hatot újjászerveztek, egyet feltöltöttek, és a 11 partvédő hadosztály, illetve a 3 partvédő dandár a legkorszerűtlenebb fegyverekkel volt felszerelve, illetve az itt szolgáló katonákat is az öregebb korosztályokból sorozták. *„Az olasz haditengerészetnek ekkorra mindössze hat bevethető rombolója és cirkálója volt, a többin javítási munkákat végeztek, s a tíz még üzemben levő torpedóromboló [pedig] rendkívül elavult típus volt."*[26] Anyahajóval egyáltalán nem rendelkezett. Az építés alatt álló „Aquila" és „Sparviero" sohasem készült el, és az első olasz repülőgép anyahajó, vagyis a Garibaldi, csak 1985-ben futott ki a vizekre.[27] *„A légierő szintén rendkívül súlyos kudarcokat szenvedett. Csupán 1942. november 1-je és 1943. június 30. között* [...] *Olaszország 2190 repülőgépet vesztett, részben a légi harcokban, részben a repülőtereken* [...]. *A még harcképes repülőgépek bevetését is gyakran akadályozta a mind súlyosabb üzemanyaghiány."*[28] Az üzemanyag és nyersanyaghiány azért is jelentős, mert éppen ekkor, 1942 és 1943 fordulóján adták át az úgynevezett „5-ös" szériát, vagyis a Mc. 205-öst, a Fiat G. 55-öst és a Re. 2005-öst. Ezek a harci repülőgépek már hatékonynak bizonyultak a szövetséges harci gépekkel szemben, de a nyersanyaghiány miatt csak keveset tudtak gyártani belőlük, és az üzemanyaghiány miatt a legyártott példányok is csak szórványos bevetésre voltak képesek.[29] *„Jellemző, hogy Szicília inváziójának előestéjén 131 szolgálatban álló olasz bombázó közül csak 35 volt felszállásra képes, a 179 va-*

23 Bianchi, 1963.
24 Árkus, 1985. 37.
25 Gyorsmozgékonyságú erők [10 lövészhadosztály (5 újjászervezés alatt), 4 alpesi hadosztály (3 újjászervezés alatt), 2 páncélos hadosztály (1 feltöltés alatt), 1 gépesített hadosztály, 1 megszálló tevékenységet végző hadosztály, 1 gyorshadosztály (újjászervezés alatt)]; 11 partvédő hadosztály, 3 partvédő dandár. Torsiello, 1975.
26 Árkus, 1985. 37–38.
27 Int7 (2005. 1. 31.)
28 Árkus, 1985. 38.
29 Int8 (2005. 2. 7.)

dászbombázóból 97, a 389 vadászrepülőből csak 210 rendelkezett üzemanyaggal. Ugyanez akadályozta a mediterrán térségben tevékenykedő 750 [német] *harci repülőgépet abban, hogy komoly támogatást nyújtson az olasz vezérkarnak.*

A katasztrofális helyzet valóságos pánikhangulatot keltett a felső vezetésben a szicíliai partraszálláskor. Az olasz hadiipari monopóliumok urai teljes erővel igyekeztek termelni. A nagy veszteségek a frontokon, a bombázások, amelyek üzemek egész sorát rongálták meg, a nyersanyaghiány és a dolgozók sztrájkjai és munkalassító akciói azonban alaposan csökkentették az utánpótlást. Tekintve, hogy a nyersanyagok többsége [...] *Németországból érkezett, a fegyvergyártó monopóliumok panaszos listákkal bombázták a Mussolini-kormányt az akadozó és elmaradó szállítások miatt. Beadványukban szerepelt, hogy Németország 1940-ben vállalt 240 ezer tonna acélszállítási kötelezettségéből csak 27 ezer tonnát teljesített és 1942-ben e szállítások elmaradása már elérte a 270 ezer tonnát. Szénből és kőolajból még kevesebbet szállítottak. Ilyen okokból 799 ipari üzem tevékenységét kellett felfüggeszteni. 1942 októberében és novemberében a helyzet súlyosbodott, mivel a szövetségesek nagyszabású légitámadásokat hajtottak végre Torino, Milano és Savona ipari centrumai ellen. A következő év februárjában a légi hadviselésnek ez a módja fokozódott, s a milánói, nápolyi és torinói hadiipari* [üzemek] *termelése a korábbinak ötven százalékára zuhant. A munkások sztrájkakciói is mind nagyobb termeléskiesést okoztak. 1943 márciusában munkabeszüntetés kezdődött a torinói FIAT-Mirafiori gyárakban és hamarosan átterjedt Észak-Olaszország számos hadiüzemére."*[30]

Emellett a Mussolini-féle háborús propaganda is megtette a hatását. Amint Nápolyt megtámadták, Rómában is megszólalt a riadó.[31] Az előbb említett december 11-ei riadó is ilyen lehetett. Persze a gondokra csak éles helyzetben, a bombázás során derült fény.

Angol kísérlet Mussolini meggyilkolására

Időközben Mussolini élete is veszélyben forgott. Amint a Trident konferencia szabad utat adott az olaszországi hadműveletekhez, és így közvetve Róma bombázásához is, mind az amerikaiak, mind az angolok elké-

30 Árkus, 1985. 38. – Bár más források más adatokat is hozhatnak, az arányok nagyjából mindenhol hasonlóak.

31 Gallo, 1967. 261.

szítették a terveiket. Charles Portal tábornok, a RAF vezérkari főnöke, 1943. július 13-án eljuttatott Churchillnek egy üzenetet, amiben Arthur Harris repülőmarsall – a brit bombázók parancsnoka – javaslatára fényes nappal lebombáznák Mussolini két fő tartózkodási helyét, a Palazzo Veneziát, és a Villa Torloniát. Az akció során, amelyet Dux műveletnek keresztelt el, egy Avro Lancasterekből álló repülőszázad – a 607° repülőszázad – kiválasztott pilótái alacsonyan repülve megsemmisítenék a két épületet, megölve így Mussolinit. Érdekes módon Harris, a szőnyegbombázás meggyőződéses híve a precíziós támadást javasolta. Portalnak tetszett a terv, de a vállalkozás tétje miatt szükség volt a kormány belegyezésére. Ezért is került a javaslat Churchill elé.[32] Harris az olaszok morálján a további csökkenését, és a félsziget megszállása esélyeinek a növekedését várta a támadástól. Eden nem pártolta az ötletet (július 14.), lévén a vállalkozás nagyon kockázatos, valamint semmi sem biztosítja, hogy Mussolini a bombázás ideje alatt a két kiszemelt célpontban tartózkodik, és hogy meg is tudják ölni. Sikertelenség esetén megnőhet mind Mussolini népszerűsége, mind az angolok elleni gyűlölet, mert tömérdek civil áldozat esne áldozatául egy hadászatilag eredménytelen vállalkozásnak, siker esetén pedig mártírrá válna. Churchill Eden megjegyzése alá csak azt írta július 16-án, hogy *„I agree"*[33]. Harris nem kapta meg időben a nemet, ezért a július 14. és 15. közötti éjszakán Algériába, Blidába vezényelte a kiszemelt gépeket, majd július 16-án, és 18-án összesen 42 repülőgépet küldött Olaszország fölé, hogy bombázzák Lombardiát, Emiliát és Liguriát. Ugyanezen gépek kapták volna visszatértük után, július 19-én a feladatot, hogy a célra félretett 85 tonna bombával végrehajtsák a Dux műveletet. Csak 33 gép tért vissza, és őket már várta Churchill válasza. 19-én bombáztak az amerikaiak, és mint kiderült, Mussolini aznap nem is volt a két célpont közelében, vagyis Eden aggodalmai beteljesültek volna. Az immár „feleslegessé" vált 85 tonna bombát július 24–25-én, hazafelé tartva, Livorno felett ürítették ki a Lancasterek.[34]

32 DE SIMONE, 1993.
33 CORVAJA, 2001. 320.
34 CORVAJA, 2001. 318–320.; INT6 (2004. 11. 17.).

1943. január 14–26. között, a casablancai konferencián a szövetségesek eldöntötték, hogy összehangolt támadást indítanak Észak-Afrika felől Olaszország ellen, és ennek keretében elkezdték a dél-európai célpontok erőteljes bombázását.[35] A hadműveletek összehangolására megszervezték a MAC-ot, ami összefogta az összes légi egységet a Földközi-tenger térségében. 1943. július 9-én a szövetségesek partra szálltak Szicíliában és azt augusztus 16-ára el is foglalták. A továbbiakban az észak–dél irányú vasúti forgalmat meg kellett bénítani, hiszen ezen áramlott az utánpótlás. Róma az egyik fő vasúti csomópontnak számított és Eisenhower kérésére engedélyezték a légitámadást.[36]

1943. május 17-én hajnalban, 2.07-kor Mitchellek és Wellingtonok a 12° légierő (US) kötelékeiből 800 és 1200 m magasan repültek át Róma felett. Világító rakétákat dobtak, majd légi felvételeket készítettek a Prati, Flaminio negyedekről, a Termini pályaudvarról és a Porta Maggiore környékéről. Másodszori fordulóval több tonnányi röplapot dobtak le. Ez volt az első ilyen alkalom. A DICAT[37] későn válaszolt, keveset lőtt, amelyből egy sem talált. Pár vadászgép is a levegőbe emelkedett, de csak akkorra, amikor az amerikai gépek már visszafordultak. A DICAT lövedékeinek pár repesze a Vatikán területére esett, amiért azonnal tiltakozott az Államtitkárság. 1943. július 4-én 0.36-kor amerikai gépek ejtőernyővel világító rakétákat, majd 4 bombát dobtak Fiumicinóra és Ostiára,[38] és aznap, 2.35-kor négy Douglas A-20-as röplapot szórt Rómára. Július 15-én 12 órakor nyolc amerikai bombázó repült el a város felett, és röplapokat szórtak. Ez volt az első alkalom, hogy az amerikaiak átrepültek a városközpont felett. A július 16-ról 17-re virradó éjszakán újabb átrepülés történt: amíg B-25-ös és B-26-os bombázók, P-38-as va-

35 Többek között itt született a feltétel nélküli megadásra való felszólítás is, ami annyira megnehezítette az olasz kiugrásról szóló tárgyalásokat. DE SIMONE, 1993.

36 CORVAJA, 2001. 333.

37 A DICAT a fasiszta Milícia alá tartozott. 1940. június 10-én, a hadba lépéskor, 227 üteg védte Olaszországot. Ezek mind 75/46-osak, vagy 75/27-esek voltak, még az első világháborús követelményeknek feleltek meg, legfeljebb 6000 méterig voltak eredményesek, és a 40 mm-es támogató gépágyú még a vadászgépek ellen sem volt igazán hatásos. Két év alatt kb. 30 darabbal nőtt az ütegek száma, de sok megsemmisült, és 1943. júliusára csak 202 maradt belőlük. Még 1942 őszén Mussolini kért kb. 50 német üteget, amelyeket Róma és a legfőbb katonai célpontok védelmére telepítettek. Ezek 88 mm-es ágyúkkal lőttek, és 10.000 m volt a hatótávolságuk. DE SIMONE, 1993.

38 A károk lásd DE SIMONE, 1993. 58. oldalán.

dászok támogatásával támadták a littoriói és ciampinói reptereket, még a földön elpusztítva több repülőt, és megölve 22 katonát, addig az amerikai 12° légierő 155° repülőszázadából hat B-26-os röplapokat szórt.[39] Július 17-én erősen bombázták Nápolyt, és 14 órakor Rómában is megszólalt a riadó, mivel a parancs szerint a bombázás után Róma déli határánál fordultak vissza a bombázók, hogy a rómaiak hallják a motorok hangját, és értsék meg, mekkora veszély fenyegeti őket. Július 18-án éjfélkor a szövetségesek géppuskázták a ciampinói és littoriói repülőteret, és július 19-én 0.32-kor újra röpcédulákat dobtak le Rómába, amelyeken figyelmeztették a lakosságot, hogy légitámadás van ellenük készülőben. A rendőrség és a carabinierik[40] majdnem az összeset begyűjtötték, és ami maradt, azt is kevesen vették komolyan. Senki sem gondolta, hogy bárki is bombázni merné Rómát. Carlo Scorza, a PNF titkára parancsba adta, hogy mint rémhírterjesztőt, le kell tartóztatni azokat, akik felveszik a lapokat.[41] Amikor az egyik ilyen röplap szövegét Mussolini teljes egészében leközöltette július 18-án az újságokkal, hogy bosszantsa a németeket, akik árulással gyanúsították az olaszokat a harctéri vereségek miatt, és hogy bebizonyítsa, mennyire nem veszi komolyan az ellenséges propagandát, valóban kevesen hittek az olvasottaknak. Viszont egy szóval sem próbálta megcáfolni a röpiratban foglaltakat, annak ellenére, hogy ebben a szövetségesek bírálták Mussolini politikáját, ennek tulajdonították az olasz vereségeket és a németeket árulással vádolták, mivel magukra hagyták az olaszokat több fronton.[42] Mussolini meglehetősen furán használta fel és tévesen hatástalannak ítélte a propagandát, mert túlságosan hitt az olaszok fasizmus melletti kiállásában. A leközölt cikkben ugyan óvatosságra intette a lakosságot, de az ezt megelőző sorozatos hamis riadókkal már lerombolta saját szavahihetőségét. A röplap egyike azon dokumentumoknak, amiket egyszerűen csak a pszichológiai hadviselés eszközének tekintettek és semmire sem szolgáltak. Mussolini megdöntését már a röplap ledobása előtt eltervezték, népfelkelésre pedig nem lett volna mód, mert ez csak megrémítette volna a királyt, aki ezt akár fasiszta szövetségben is, de leverette volna. III. Viktor Emánuel a Badoglio-kormány alatt is ódzkodott attól, hogy demokratikus irányban tegyen lépéseket.

39 Mussolini ezt a röplapot publikáltatta július 18-án a *Corriere della Sera* címoldalán.

40 Az olasz csendőrök. Katonai és polgári feladatokat is ellátnak. Háborús időszakban a katonai rendészeti feladataikra helyezik a hangsúlyt. Békeidőben a különösen veszélyes bűnözők elleni harc az elsőrendű feladatuk.

41 DE SIMONE, 1993.

42 MONELLI, 1963.

Az első valódi riadó július 19-én szólalt meg, 11.05 perctől 14.07 percig tartott (Mussolini éppen nem tartózkodott a városban, mert Hitlerrel találkozott Feltre közelében, a Villa Gaggiában). Capodichinónál 10.28-kor észlelték a repülőket, de a légügyi minisztériumnál senki sem gondolta, hogy Róma lenne a cél. Csak akkor tudatosult a veszély, amikor 10.52-kor, a furbarai megfigyelő pontnál, a via Aurelia magasságában is észlelték a repülőket, amint Róma felé tartottak. Azonnal riasztották a ciampinói, littoriói és cerveteri elfogó vadászrepülő századokat, de már elmúlt 11 óra, amikor megszólalt a repülőtereken a riadó, és a városban a szirénák még működésbe se léptek. A bombázók 11 óra 1 perc 50 másodperckor oldották ki az első bombákat, amik 11.03-kor értek földet. A támadás első része 12.10-ig a littoriói repülőtér melletti vasútállomás, a S. Lorenzo rendező-pályaudvar és a S. Lorenzo pályaudvar közelében lévő 3 db. kilencemeletes épület (benne számos német parancsnoksággal) ellen irányult, 12.12 és 13.35 között pedig a repülőtereket (Ciampino Sud, Ciampino Nord, littoriói[43]), támadták. Összesen hat támadó hullámot lehetett megkülönböztetni. A repülési magasságok és az észlelésük időpontja a Fosse Cupo-i szektorban: első hullám (5.400–5.000 m, 10.58-12.05); második hullám (6.000 m, 12.30–13.10); harmadik hullám (4.000–6.000 m, 12.47-től); negyedik hullám (5.000 m, 13.05-től); ötödik hullám (3.500 m, 13.00-tól); hatodik hullám (6.000–7.000 m, 13.02-től). Pár gép akár 1200 méterig is leereszkedett. Az első, a második és a negyedik hullám észak-dél irányban haladt el a Tevere völgye fölött. Az ötödik hullám a San Lorenzo vasútállomást vette célba. A harmadik hullám a ciampinói repülőtereket támadta.[44]

Most derült csak igazán fény a légvédelem felkészületlenségére. A riadó akkor szólalt meg, amikor már földet értek az első bombák. Kevés volt az óvóhely, és nem voltak biztonságosak. Az áldozatok 35–45%-a azért halt meg, mert az óvóhely nem állt ellen a bombáknak, vagy mert bent ragadtak az óvóhelyen. Az 1934-ben alapított UNPA, a rezsim egyik büszkesége, egy óriási szervezetté nőtte ki magát, amely legfeljebb saját magát tudta eltartani, és a rengeteg pénz, amit beleöltek, néhány spekulánst tett gazdaggá. Rómában mindenki hitt abban, hogy a pápára való tekintettel nem bántják a várost, így nem is erőltették az óvó-

43 Ma „Aeroporto dell'Urbe" néven, polgári kisgépes repülőtérként üzemel.
44 DE SIMONE, 1993. 158–160.

helyépítést.[45] A légvédelmi ágyúk tüze pedig meg se karcolta a szövetséges gépeket, valamint a lőszer is idő előtt elfogyott. A lövedékek félúton robbantak fel a 6.000 láb[46] magasan köröző repülőgépek és a föld között.

Róma légterét a Cerveteriben, Ciampinón és a littoriói repülőtéren állomásozó vadászrepülők védték. Vagyis kellett volna, hogy védjék, de még a röpcédula dobálást sem tudták megakadályozni. Mindössze 38 olasz vadászgép szállt fel 11.06 és 11.30 között, hármat közülük le is lőttek. Ketten meghaltak: Bruno *Serotini* főhadnagyot a Mitchell lelövése után üldözőbe vette egy Lightning. Ki akart ugrani, de mellen találta egy géppuska sorozat; Edmondo *Massi* százados pedig ellőtte az összes lövedékét a Re. 2001-esével, így leszállt Ciampinóra, és miközben felszállni készült egy Mc. 205-össel, bombatámadás érte a repülőteret. Kisodródott, és egy német Dornier-217-esnek ütközve kigyulladt a gépe. A pilóta bennégett.

Guidóniáról szállt fel 11.06-kor két Mc. 205-ös, ők voltak az elsők. Cerveteriről 11.10-kor szállt fel a 85° és a 65° repülőszázad (9 gép, ebből egy Bf. 109-es, ami a 70° századhoz tartozott, és javítás alatt állt Cerveteriben). A littoriói repülőtérről 11.12-kor indult az első két Re. 2001-es. Összesen 9 emelkedett a levegőbe. Ciampino Sud-ról 11.30-kor indult két Mc. 202-es a 167° zászlóaljból (az egyik a 95°, a másik a 75° századból), 12 gép követte őket. Furbarából egy Re. 2001-es szállt fel, Folignóból pedig egy régi Mc. 200-as. 11.15-kor kezdtek felszállni Capuáról és Capodichinóról a repülők (23 gép, ebből 5 Dew. 520-as). Mivel a Dewoitenekben nem volt rádió, a repülőterek felett köröztek, és a többi gép sem indult Róma felé, mert azt hitték, hogy Nápolyt is bombázni fogják, így csak a hazafelé vezető úton támadták meg az amerikaiakat.[47]

A szövetségesek még akkor is különleges bánásmódban részesítették Rómát, amikor bombázták. Gondoskodtak a túlbuzgó protestáns pilóták távolmaradásáról, és számos katolikus pilóta kérte felmentését lelkiismereti okokból. Csak tisztán kivehető célpontokat jelöltek meg, ezért is kímélték meg a Termini pályaudvart, ami túlságosan beékelődött a lakó-

45 Rómába összesen 45 nyilvános óvóhely működött. Ezeken kívül kevés olyan magánóvóhely épült, ami megfelelt az elvárásoknak. Általában csak a pincéket nevezték át óvóhellyé, és legfeljebb a mennyezetet támasztották alá valamivel. A nyilvános óvóhelyek helyét lásd DE SIMONE, 1993. 288–289.

46 1000 láb = 300 m, ami egy „angel", innen a katonai kifejezés: „twenty angels", vagyis 6000 méterrel a föld felett

47 DE SIMONE, 1993.

negyedekbe. Hogy ne találjanak el nem katonai objektumokat, a pilóták alaposan áttanulmányozták a térképeket, és kölcsön kértek pár igen jó irányzót is. Kivételesen tiszta volt az ég, a szél se fújt. Telibe is találták a San Lorenzo pályaudvart, hihetetlen pontossággal semmisítve meg a vasúti szerelvényeket és az infrastruktúrát. Két lőszert szállító szerelvény is felrobbant, és egy a frontra igyekvő katonákat szállító vonatot is eltaláltak. Bár a katonák időben kijöttek a vagonokból, több mint kétszázuk holttestét találták meg később. A következő hullámban támadók viszont a kapott utasítások szerint a füstre céloztak, amely természetesen terjedt, és így a szórási terület egyre inkább a San Lorenzo lakónegyed és nem a pályaudvar lett. Eltalálták a pápai tulajdonban lévő S. Lorenzo fuori le Mura bazilikát, a veranói temetőt,[48] a Poliklinikát, a Tiburtino és Prenestino kerületet, az egyetemi várost (ahol aznap szerencsére nem volt tanítás), valamint *„a közelben fekvő Fiat javítóműhelyt"*.[49] A legnagyobb károk a Piazza Sisto V, a Piazza Porta Maggiore és a Piazzale San Lorenzo alkotta háromszögben keletkeztek. Ezekről a károkról a BBC nem tudósított, és erősen meghamisítva közölték a tényeket. Az angol rádió hallgatói szinte kizárólag az el nem ért célokat hallották. Akármennyire is jól szervezték meg a támadást, sok műemlék megsemmisült, és a civil áldozatok száma máig sincs tisztázva, számuk 1.400 és 1.600 között mozog.[50] A félrecélzott bombákon kívül, feltételezhetően egy B-17-es elektronikus hibája miatt, korábban dobtak le egy 500 fontos bombát, és kis híja, hogy nem halt meg még több ember, amikor 11.25-kor a Via di Val Melainán eltalált egy 560 lakásos épületet. Szerencsére nem robbant fel, és sikerült hatástalanítani.[51]

„A gépek Rómát észak felől közelítették meg, úgyhogy a Rómától kb. 30 km-re északra fekvő Civitavecchia-Marinara környékén értek a félszigetre és onnan fordultak dél felé."[52] A jelentésben foglaltakhoz csak annyit kell hozzátenni, hogy a közepes bombázók Rómától délre, Nettunónál értek a szárazföld fölé, és onnan haladtak tovább egyenesen Ciampino irányába. A jelentések majdnem mindenhol ugyanazt a repülési magasságot

48 Óriásiak voltak a személyi károk, mert a temető bejárata előtti árusok, vevőik és a temetőbe látogatók a bejárat íve alá, vagy a falak mellé menekültek, ahol a repeszek és a bombák halomra ölték őket. DE SIMONE, 1993.

49 HIM I/91/7/a. 6.

50 Egy részletes, 951 főt tartalmazó, de nem teljes lista megtalálható az INT14 (2005. I. 23.) internetes honlapon.

51 DE SIMONE, 1993.

52 HIM I/91/7/a. 1.

közlik (4.000–8.000 m között,[53] kb. 6.000 m[54]), viszont érdekes eltérések figyelhetők meg a támadó gépek, a ledobott bombák számának és típusának, illetve a légvédelmi eredmények közlésénél. Az olasz légügyi miniszter asztalára kerülő jelentésben 100 és 250 kg közötti bombákról, illetve kb. 500 repülőről tudnak,[55] ezek típusa Repülő Erőd és *„Lockeed"* [sic!][56]; nem említik meg, hogy két részletben támadtak. Erről a magyar katonai attasé sem ír és „csak" 500 Liberatorról tud. Ő viszont nagyobb bombamérettel számol (összesen kb. 700 tonnát dobtak le,[57] egyenként 250–300 kg-osakat). Egyik jelentés sem említi, hogy a támadás második felében (ez irányult a repülőterek ellen) B-26-os Marauder, B-25-ös Mitchell közepes bombázók és Lockheed gyártmányú, P 38-as Lightning típusú kétmotoros vadászok vettek részt, ráadásul az egyedüli hivatalos olasz jelentés is Halifaxokról és Wellingtonokról ír a Marauderek és Mitchellek helyett.[58] A lelőtt gépek számbavétele tekintetében a jelentések teljesen ellentmondanak. Az egyik olasz jelentés szerint 2 db B-17 Repülő Erőd biztosan lelőve, 2 db B-17 és 1 db Lochkeed típusú nehéz vadász (csak a P-38-as Lightning lehet) valószínűleg lelőve és 40 db B-17 eltalálva, de csak a vadászok sikeres működését dicséri. Ezen kívül az olaszok azt derítették ki, hogy 7 angol-amerikai gép nem tért vissza a bázisra (ez azért sem pontos, mert aznap csak az amerikaiak bombáztak). A magyar katonai attasé szerint a légvédelmi tüzérség 7, és a vadászok 1 gépet semmisítettek meg.[59] Ezzel ellentétben a délután folyamán csak egy Maraudert és egy Mitchellt lőttek le. A Maraudert a Pratica di Mare-i német légvédelem találta el, és Nettuno környékén zuhant le, a Mitchellt pedig Bruno *Serotini* főhadnagy lőtte le, amely Ardea – Santa Palomba környékén csapódott a földbe.[60] A DICAT gyatra teljesítményét mutatja

53 HIM I/91/7/b.
54 HIM I/91/7/a.
55 Valójában 222 B-17-es, és 140 B-24-es vett részt a délelőtti támadásban, illetve 146 B-26-os és 154 B-25-ös a délutániban. 268 Lightning kísérte a bombázókat. Ez pedig 930 gépet jelent. DE SIMONE, 1993.
56 HIM I/91/7/b. 1. – Ez az elírás többször is megfigyelhető az olasz dokumentumokban.
57 Pontosabban 1060 tonnát. Ez volt az addigi legsúlyosabb légitámadás Olaszország ellen. DE SIMONE. 1993.
58 DE SIMONE, 1993.
59 Ezt írják az 1151. sz. hadi közleményben is, ami július 21-én reggel jelent meg az újságokban. Július 28-án küldte el a jelentését a katonai attasé, tehát lehet, hogy innen szedte az adatokat. DE SIMONE, 1993.
60 DE SIMONE, 1993.

az is, hogy *„a bombázás teljesen derült ég mellett"*[61] zajlott, illetve a támadás során Észak-Olaszországban tartózkodó Mussolini is azt a jelentést kapta, hogy *„a légelhárító ütegek alig válaszolnak"*.[62] Az itt bemutatott ellentmondás is példázza a hírszerzés megbízhatatlanságát, illetve a harcoló felek információinak a pontatlanságát.[63] A lelőtt gépek számának téves megállapítása azért is gyakori, mert nem ellenőriztek minden eltalált gépet. Amelyik füstölni kezdett, vagy súlyos kárt szenvedett, lelőttnek számított. Minden légi győzelem után pénzjutalom járt, és a lelőtt pilóták özvegyeit sokszor úgy segítették, hogy az elhunytnak tulajdonítottak pár légi győzelmet, mert az érte járó jutalmat így az özvegy kapta meg.

A légitámadás legmagasabb rangú áldozata Azolino Hazon hadtesttábornok, a carabinierik főparancsnoka volt. 11.25-kor, a második és a harmadik hullám közötti szünetben elindult megszemlélni a károkat, amikor is 11.30-kor a Viale Regina Elenáról a Piazzale San Lorenzóra hajtó tábornok kocsiját telibe találta a harmadik hullám egy 500 fontos bombája. Meghalt a vezérkari főnöke, a sofőr, és súlyos sérüléseket szenvedett a szárnysegédje. Halála nem jött jól, mert be volt avatva a Mussolini félreállítását célzó előkészületekbe. Vittorio *Ambrosio* tábornok, a hadsereg vezérkari főnöke, aki éppen Mussolini mellett tartózkodott a Villa Gaggiában, egész nap aggódhatott, hogy Hazon hagyott-e az asztalán valamilyen kompromittáló iratot, és ha igen, ki találja meg először. Szerencsére Hazon előrelátó volt, és az új főparancsnok, Angelo Cerica hadtesttábornok, elődje összeesküvésben betöltött helyét is átvette.

Az áldozatok számának megállapítása körüli bizonytalanság a fasiszta rendszer titoktartásának a következménye. Mussolini éppen a Villa Gaggiában hallgatta Hitler szónoklatát, amikor 11.30-kor személyes titkára, Nicolo De Cesare átadott egy üzenetet, rajta a hírrel, hogy Rómát erősen bombázzák. Mussolini szorult helyzetbe került aznap, mert Hitlertől nem kapta meg a várva várt segítséget. A római támadás kiélezte az amúgy is nehezen kezelhető problémákat, amelyeket az óvóhelyekre szánt összegek elsikkasztásából és a védelmi építményekkel kapcsolatos

61 HIM I/91/7/a. 1.

62 CORVAJA, 2001. 328.

63 Ehhez természetesen hozzátartozik az a tény is, hogy mindkét harcoló fél szándékosan torzította a valós veszteségeket és győzelmeket. Ennek propaganda célzata volt a lakosság irányába és az ellenség megtévesztését is szolgálta. Egy adott ütközet után a katonai vezetők közül sokan „kozmetikázott" jelentéseket küldtek a felső hadvezetés részére az elért érdemeik megnagyobbítására. Ez mindegyik hadviselő félnél nyomon követhető.

mulasztásokból adódtak. Róma különleges státust élvezett,[64] és minden lehető eszközzel titkolták a hatóságok a rómaiak előtt a háború borzalmait. Erre példa, hogy amikor elhelyezték a civitavecchiai kibombázottakat a környező városokban és falvakban, Rómában a hivatalok megpróbálták minél hamarabb „elrejteni" az áldozatokat, és kordonnal tartották távol a lakosokat, hogy azok ne érintkezhessenek a kibombázottakkal. Rómában senki sem számított bombázásra, ezért nem erőltették az óvóhelyépítést, illetve nem volt terv a bajbajutottak segítésére. Így az áldozatok a kezükkel kotorhatták ki szeretteiket a romok alól, és a pár katonán kívül lényegében csak a tűzoltók segítettek nekik. Természetesen ők is ásókkal, és talicskákkal, mivel más eszköz nem állt a rendelkezésükre. Az óriási hiányosságokat a rendszer nem tudta megoldani, így megpróbálta eltussolni azokat. A példa nélküli forróságra hivatkozva kordonnal zárták körül a San Lorenzo negyedet, és csak az mehetett be, aki igazolni tudta, hogy ott lakik. Ez volt a kormány első rendelkezése, amint Mussolini visszatért Feltréből. Szinte azonnal megtisztították a törmelékektől a via Tiburtinát, a Piazzale Veranót, a Piazzale San Lorenzót és a Viale Regina Elenát, de a kordonon belüli utakra kívülálló nem léphetett be, így ott minden maradt annyiban. Ez az úttisztítás volt a kormány második rendelkezése. A halottak számát nevetségesen alacsonyra becsülték,[65] és mindez tudatos volt, mert ekkor már létezett mind a tűzoltók, mind a carabinierik, mind a légügyi minisztérium jelentése, amelyek legalább 2.000 halottról tudtak. Az újságírók csak a miniszterelnök kabinetjének különleges engedélyével léphettek be, és két rendelet tiltotta meg a számukra, hogy olyat írjanak le, amit nem egyeztettek a megfelelő hivatallal.[66]

64 Ez a különleges státus felkeltette azok irigységét, akik viszont elszenvedték a bombázásokat. A milánói lakosság például az OVRA jelentései szerint kifejezetten kívánta Róma bombázását, és a támadás után örült, mivel szerintük így a római „fejesek" is megértették, mi is a háború. DE SIMONE, 1993.

65 A július 21-ei 1151. sz. hadi közlemény szerint 175 halott és 1659 sebesült; a július 23-ai *Messaggero* szerint 717 halott és 1599 sebesült; a római kormányzóság szerint 757 halott. DE SIMONE, 1993.

66 DE SIMONE, 1993.

A támadás maga jelképes tartalommal is bírt, jelezte, hogy ezentúl nincs kímélet senki és semmi ellen. A vasúti közlekedés megbénult, és akadozni kezdett az élelmiszerellátás, hiszen a környékbeli falvakból a földművelők a bombázástól félve már nem mertek bejönni a városba, és az a kevés is, amit behoztak, nehezen volt elérhető a bombázást szenvedett területen, mivel ott nem üzemeltek többé a kerületi piacok. Használhatatlanná vált szinte az összes Róma környéki repülőtér. Mussolini is csak Centocellén tudott leszállni július 19-én este.[67] Azonnal értesítették, hogy a pápa és a király megtekintette a bombázott területeket, illetve arról is, hogy a királyt ellenségesen fogadta a lakosság, és felelősségre vonták a háború okozta szenvedésekért.[68] Mussolini ezek tudatában meg se kísérelte látogatni a San Lorenzo negyedet, viszont július 20-án reggel megtekintette a ciampinói és littoriói repülőteret, és parancsot adott a károk kijavítására,[69] de hamar napirendre is tért felettük.[70] Csak a július 22-éről 23-ra virradó este, erős kísérettel látogatta meg a San Lorenzo negyedet. Sor került még egy nappali látogatásra is július 25-én, közvetlenül a számára végzetes királyi fogadás előtt, így komolyabb intézkedések megtételére már nem volt ideje, mert letartóztatták.[71]

A bombázás erősen hatott a rómaiak hangulatára. A fasiszta vezetés várakozásaival szemben megerősítette a fasiszta-ellenességet, bár nem szabad túlértékelni a támadás ilyen irányú jelentőségét. Az első megmozdulá-

67 A littoriói pályaudvar olyan súlyos károkat szenvedett, hogy nem volt többé alkalmas a teherforgalom lebonyolítására. A repülőtér kifutópályája használhatatlanná vált. A ciampinói repülőterek kifutópályája is tele volt lyukakkal, így alkalmatlanná vált a légi forgalom lebonyolítására. 46 repülőt eltaláltak, nagy részük használhatatlanná vált. Egy Szicíliába tartó FW. 190-es alakulatot, mely a bombázás reggelén szállt le, hogy üzemanyagot tankoljon, lesöpörték a támadás során. Július 20-án a RAF felderítői fényképezték a várost, és a felvételeken 130 találatot számoltak össze a vasúti vonalak mentén, amelyek így 49 ponton lettek megszakítva. Csak a littoriói pályaudvaron 70 vagont találtak el. DE SIMONE, 1993.

68 A pápától a rómaiak elfogadták az anyagi segítséget, viszont a király pénzét visszautasították. Nem sok hiányzott, hogy az uralkodót tettlegesen is bántalmazzák. III. Viktor Emánuelt időben kimenekítette a kísérete, de így megismerhette az olasz nép véleményét a háborúról, és az azt kirobbantó rezsimről. A király a bombázást a littoriói repülőtér melletti Villa Savoiából (ma Villa Ada, 1946 előtt a Savoiák magánrezidenciája) nézte, és tisztában volt a szövetségesek elsöprő légi fölényével. DE SIMONE, 1993.

69 HIM I/91/7/a. 4.

70 ORMOS, 2000.

71 DE SIMONE, 1993.

sok már 1942. március 28-án elkezdődtek az éhség miatt szenvedő lakosság körében, de fasiszta-ellenes színezetet csak egy év múlva, 1943. március 5-étől kaptak. Ekkor kezdtek sztrájkba az észak-olasz munkások, amelyek megszervezésébe kommunista elemek is kerültek.[72] Az olaszok nem érezték magukénak a háborút, és amikor szembesültek az első kudarcokkal – lassan ugyan, de – a rendszer ellen fordultak. A bombázás sem növelte a fasizmus, pontosabban Mussolini népszerűségét. Ahogy már történelmi olasz területek is ellenséges kézbe kerültek, a rezsim presztízse kezdett összeomlani. Talán legelőször a nagytőkések, Giovanni Agnelli, Alberto Pirelli, Guido Donegani, Giuseppe Volpi és Vittorio Cini, vagyis a legfőbb pénzemberek távolodtak el a fasizmustól, hiszen az egyre érezhetőbb belső gazdasági problémákkal, meg az egyre erősebb szövetséges bombázás okozta károk miatt veszteséges termeléssel már nem remélhettek nyereséges üzleteket egy vesztésre álló rezsim segítségével.[73] A feltrei tanácskozáson kiderült, hogy Hitler nem fog nagy áldozatokat hozni Szicília visszafoglalására, és ez a hadsereg felső vezetését is végleg a Duce ellen fordította.[74] Mussolini a király személyében sem számíthatott támogatásra, mert a háború okozójának nyújtott túlzott támogatás a monarchia számára is végzetes lett volna. A bombázás a királyra is hatással lehetett, hiszen ekkor közölte Pietro Acquerone herceg (duca)[75] személyén keresztül a volt és leendő rendőrfőnökkel, Carmine Senisevel, hogy készen áll a fasizmussal való szakításra, és a szövetségesekkel való külön békére.[76] Acquerone amúgy szintén a pénzemberekhez tartozott.[77] A fasiszta párt és a tábornokok soraiban szövődő összeesküvések vezettek július 24-25-éhez, a Fasiszta Nagytanács szavazatához. Az ekkor beterjesztett három határozat szövege (Grandi, Farinacci, Scorza indítványa) mind utal a háborúra és Scorzáé a pár nappal előbbi bombázásra is: „*...saluta le citta straziate dalla furia nemica e le loro popolazioni che in Roma – madre del Cattolicesimo, culla e deposi-*

72 Gallo, 1967.

73 Candeloro, 1988.

74 Ambrosio megígértette Mussolinival, hogy beszél Hitlerrel, és elintézi Olaszország kilépését a háborúból. Végig Hitler szónokolt a találkozón és Mussolini nem intézett el semmit. Torsiello, 1975.

75 A magyar nyelv nem tesz különbséget a principe és a duca között, mindkettőt hercegnek fordítja. Ezért mindig jelölöm, melyikről van szó.

76 Bianchi, 1963. 497.

77 Genovai pénzemberként kezdte, 1934-ben lett szenátor a vagyona alapján, és 1939-ben a király a Királyi Ház miniszterévé nevezte ki. Tőle kapott előbb grófi, majd hercegi címet. Érdekelt lévén számos vállalatban, gondosan ápolta kapcsolatait a legfőbb iparmágnásokkal és pénzemberekkel. Candeloro, 1988.

taria delle piu alte civilta – trovano l'espressione piu nobile della loro fermezza e della loro disciplina..."[78] Ez a fennkölt szónoki stílus persze csak a mellébeszélés, és nem akadályozta meg, hogy Dino Grandi indítványát fogadják el azon az éjjelen. A királyra ruházták a fegyveres erők parancsnokságát, aki letartóztatta Mussolinit. Egy másik érdekes adalék a bombázásról és a politikai következményeiről: 24-én este nem Mussolini gárdistái őrködtek a Palazzo Veneziában, mivel a Duce elküldte őket, hogy segítsenek a San Lorenzo negyedben a romeltakarításban és a mentési munkálatokban. Helyettük egy különleges rendőri alakulat védte a Gran Consigliót, pontosabban inkább elszigetelte, így az MVSN vezérkari főnöke, Enzo Galbiati tábornok a 15 perces szünet során nem tartóztathatta le a Mussolinihez hűtlen hierarchákat. Mussolini a szavazás eredményét nem tekintette döntőnek, így addig habozott, amíg nem maradt ideje letartóztatni Grandit és a többi igennel szavazót, mert őt magát fogták el.

Komoly katonai művelet nem kísérte a letartóztatást. A feketeingesek nyugalmának egyszerű prózai okai voltak: Scorza vigyázatlanul elment Cericához, aki pedig rögtön megzsarolta, hogy csak abban az esetben hagyja futni, ha kiadja a parancsot a feketeingeseknek, hogy ne mozduljanak. A 16° comói „M" zászlóaljat, amely Marabini alezredes parancsnoksága alatt teljes fegyverzetben vonult Róma felé Ponte Galerából, a hadsereg egy vegyészezrede állította meg. Az „Ariete" hadosztály három M 42 75/18-as önjáró lövege 20.30 körül felvonult a Milícia parancsnoksága elé,[79] a Piazza Romaniára, és Galbiati irodájának az ablakára sze-

78 „... *üdvözlet az ellenség tombolása által megkínzott városoknak, és lakosságuknak, melyek Rómában – amely a Katolicizmus szülőanyja, a legmagasabb rangú kultúrák bölcsője és letéteményese – megtalálják helytállásuk és kitartásuk legnemesebb példáját ...*" BIANCHI, 1963. 591. – Amennyiben nincs külön jelölve, a fordításokat a szerző készítette.

79 Galbiati 19:00-kor már 2 órája várta Mussolini hívását a földszinti irodájában, és nem sejtett semmit. Megpróbálta hívni a Palazzo Veneziát, de senki sem válaszolt. Egy küldönc útján megtudta, hogy Mussolini Asturája már fél órája elhagyta a Villa Savoiát, de a küldönc azt már nem figyelte meg, hogy a kocsiban Badoglio ült. 19.30-kor Conticelli tábornok, Galbiati helyettese tájékoztatta főnökét, hogy Mussolini lemondott. Ezt a belügyi államtitkártól, Umberto Albinitól tudta meg. Az MVSN épületében azon nyomban óriásira nőtt a fejetlenség. Nem tudták, hogy ki állt Mussolini lemondása mögött, az sem volt biztos, hogy önszántából mondott-e le, összeköttetés pedig továbbra sem jött létre, mivel Cerica parancsára a carabinierik elfoglalták az EIAR épületét és a Belügyminisztériumot. 20.00-ra már senki sem tudta, hogy mihez kezdjen, viszont világossá vált, hogy Ambrosio miért vonta ki nem régen a Milícia egyes egységeit – többek között a „Littoriót" is – Galbiati parancsnoksága alól, és miért helyezte őket a sajátja alá. Ekkor jöttek az önjáró lövegek. (COLLIER, 1972.)

gezte a csövét, akinek elvették a kedvét attól, hogy az utasítsa a Campagnano Romanóban[80] állomásozó „Littorio" páncélos hadosztályt Mussolini kiszabadítására. Igaz, ez még nem garantálta a vértelen győzelmet. A parancsnok, Alessandro Lusana vezérőrnagy éppen Terracinában tartózkodott engedéllyel, így ő nem intézkedhetett. A törzsfőnököt viszont meglepte, hogy az „Ariete" 23-án este megelőzte a „Littoriót", és lezárta a via Cassiát. A szárazföldi vezérkar egyik célja a félszigeten tartózkodó fasiszta erők semlegesítése és áthelyezése volt. Ennek keretében július 21-én parancsba adták a „Littoriónak", hogy induljon Pugliába, és adja át a helyét az „Arietének". Ennek ellenére a „Littorio" még 25-én is Campagnano Romanóban állomásozott. Amikor a törzsfőnök küldönce beszélt Galbatival, az ismételten nyugalomra intette a hadosztályt. Ekkorra, bár a „Littorio" jól fel volt szerelve, magától már nem indulhatott volna meg.[81]

Hans Georg von Mackensen, a római német nagykövet óriási tévedése volt az egyik tényező, ami meggátolta az összes környéken állomásozó német egység azonnali beavatkozást. Mackensen az alábbi üzenetet küldte Ribbentropnak július 25-én 14.30 körül: *„La posizione del Duce non è mai stata così forte."*[82] Mussolini 16:56-kor érkezett meg a Villa Savoia elé, ahonnan kijőve már a carabinierik várták. Nagy hiba volt, Mackensennek a posztjába került.[83] Mackensen hibás helyzetfelismerése nyugalomba ringatta a német hadvezetést, így Kesselring, aki viszont helyben lévén, tökéletesen tájékozódott a történtekről, nem kaphatott parancsot az azonnali beavatkozásra.

Másik gátoló tényező volt az „Ariete" hadosztály egységeinek a felvonulása, hiszen a viterbói 3° német páncélgránátos hadosztály készen állt a közbeavatkozásra, de az „Ariete" július 23-a este óta La Stortánál állomásozó egységei már eléggé elrettentő erőnek számíthattak mind a „Littoriónak", mind a németeknek.[84]

Végül pedig Pietro Badoglio marsall, az új kormányfő híres-hírhedt beszédét lehetne megemlíteni, amiből is a következő rész szólt a német szövetséges melletti elkötelezettségről: *„La guerra continua. L'Italia, [...]*

80 Campagnano di Romaként is ismert.
81 INT11 (2005. 1. 1); INT10 (2005. 1. 1.); MONELLI, 1963.; COLLIER, 1972.
82 *„A Duce helyzete soha sem volt ennyire erős."* COLLIER, 1972. 269.
83 COLLIER, 1972.
84 INT12 (2005. 1. 18.); INT11 (2005. 1. 18.)

mantiene fede alla parola data."[85] A szöveg inkább egy katonai napiparancshoz hasonlít, mint egy kormányfő bemutatkozó beszédéhez. Tele van kétes értelmű utasításokkal. Az egyik mondat a német-olasz szövetség mellett foglal állást, a másik viszont a király személye köré kívánja tömöríteni az olaszokat. Egy pontosan ki nem fejtett utasításra hivatkozik, de azt már az olvasónak kell eldöntenie, hogy a királyhűségre, a németekkel való együttműködés folytatására, vagy esetleg egy kiugrási kísérlet előkészítésére utal-e. Végül egy cseppet sem bizalomgerjesztő mondattal zár, miszerint a közrend megzavarói könyörtelen büntetésre számíthatnak. Ezzel minden politikai megmozdulás és szervezet el lett hallgattatva. Maga a mondat: *„La guerra continua"*,[86] elég volt a szövetséges válasz kialakításához. Ők komolyan vették a kijelentést, és folytatták a háborút, vagyis a bombázást is.

Róma második bombázása (1943. augusztus 13.)

Mussolini bukását és a fasizmus gyors leszerelését lelkesen üdvözölte a lakosság, de a hadiállapot és a diktatúra továbbra is fennmaradt, ami erősen lehűtötte a lelkesedést. Végül is ugyanazt a hatalmat más személy, más csoportra támaszkodva gyakorolta, a háború okozta szenvedés pedig megmaradt. Ezt megerősítette Róma második bombázása is. Mivel a szövetségesek úgy gondolták, hogy egy olyan Olaszország, amely lerázta magáról a fasizmust, veszélyesebb ellenség, növelték a támadások intenzitását. 1943. augusztusában és öt órával a fegyverszünet[87] kihirdetése megelőzően[88] további bombázásokat hajtottak végre, amelyek nagyon nagy károkat okoztak az olasz városokban.[89] Azt persze kevesen tudták, hogy a Badoglio-kormány béketapogatózásokba kezdett a szövetségesek-

85 *„A háború folytatódik. Olaszország,* [...] *fenntartja az adott szó hitelét."* CANDELORO, 1988. 193.

86 *„A háború folytatódik."* CORVAJA, 2001. 341.

87 Az olaszok végig fegyverszünetnek hívták azt, amely egy feltétel nélküli megadás volt.

88 Szeptember 8-án, kevéssel dél előtt, a Frascatiban székelő Kesselring, illetve a német főparancsnokság is kapott egy adagot, egy kivételével meg is szakadt az összes távközlési vonal. A parancsnokság helyszínéről szóló információkat Castellano szolgáltatta a szövetségeseknek. Ez is egyike volt azoknak a bizalmas adatoknak, amik elárulásával bizalmat akart ébreszteni a szövetséges hadvezetésben a Badoglio kormány. MACKSEY, 2001.; A 12° légi hadsereg 301° BG-jából két századnyi B-17-es támadta Frascatit. DE SIMONE, 1993. 309.

89 MONELLI, 1963.

kel, és hogy 1943. augusztus 12-én Giuseppe Castellano dandártábornok kiutazott Madridba, majd Lisszabonba (24-én Giacomo Zanussi tábornok követte, bár teljesen feleslegesen, hiszen a szövetségesek nem tárgyalni akartak, hanem elfogadtatni a feltételeiket, Castellano pedig már megkapta a követelés listát. Zanussi megjelenése csak megkérdőjelezte Castellano megbízását).[90]

A második támadás augusztus 13-án 11-kor kezdődött, és a légiriadó végét jelző szirénák 12.33-kor szólaltak meg. A támadás pár perccel előtte fejeződött be. 409 repülő, vagyis 106 B-17-es, 45 P-38-as védelme alatt, 102 B-26-os, és 66 B-25-ös 90 egyéb vadászrepülő kíséretében 500 tonna robbanóanyagot dobott Rómára. Ezúttal csak a 12° légi hadsereg repülői vettek részt a támadásban, James H. Doolittle tábornok személyes felügyelete alatt. Az augusztus 14-én megjelent 1176. sz. hadi közlemény szerint az amerikaiak 9 gépet vesztettek,[91] az Északnyugat-afrikai Légierő parancsnoka, Carl Spatz vezérőrnagy viszont két B-26-os elvesztéséről tájékoztatta augusztus 31-én Henry H. Arnold tábornokot, a Légierő vezérkari főnökét.

A második légitámadás célpontja hivatalosan ugyanúgy stratégiai, vagyis a vasúti és a légi közlekedés megbénítása, de most is kapott politikai színezetet, mert arra ösztönözte a Badoglio-kormányt, hogy minél előbb szakítsa meg a németekkel a szövetséget. Eltalálták a littoriói és a ciampinói repülőtereket, a San Lorenzo, a tuscolanai, a prenestinai és a casilinai rendező-pályaudvarokat. A civilek között most is sok volt a halott és a sebesült. Habár a Tuscolano és Casilino negyedek kerültek a bombázás epicentrumába, a Portonaccio és a San Lorenzo negyedek sem lettek megkímélve. A Piazza Lodi és Piazza Ragusa között, a via Enna mentén számos házat ért találat. Két bomba eltalálta a síneket és felfordította a mozdonyt a Ponte Casilinónál, megállítva egy a Termini pályaudvar felé tartó vonatot, amely 1.200 Olasz Kelet-Afrikából hazatelepített menekültet szállított. Az utasok kimenekültek, és megpróbáltak átmászni a falon, ami elválasztotta a vasúti síneket a Via Casilinától, miközben két Lightning, alacsonyan repülve, belelőtt a tömegbe. Aki csak bírt, a közeli Sant'Elena fuori Porta Maggiore templomba menekült. A plébánost is eltalálták a repülők, miközben az utolsó kenetet adta fel a haldoklóknak a templom előtt. Ilyen kis magasságból végrehajtott „megsorozásra"

90 Corvaja, 2001.

91 Hármat a földi légvédelemnek tulajdonítottak, hatot pedig a vadászoknak (3 négymotoros és 3 kétmotoros repülőt). de Simone, 1993.

többször és több helyen került sor. A via Caltagirone 6 szám alatti laktanyát egymás után három bomba találta telibe, és egyedül a parancsnok előrelátásának köszönhető, hogy „csak" heten haltak meg, mert megengedte a legénység nagy részének, hogy a tisztjeik vezetésével a közeli óvóhelyekre menjenek, mivel a laktanyának sem óvóhelye, sem pincéje nem volt.[92] A bombák többek között súlyosan megrongálták a Santa Croce in Gerusalemme bazilikát, és földig rombolták a Santa Maria dell'Orto templomot.[93]

A mentést sokkal jobban oldották meg, mint július 19-én, mivel kivonultak a PAI, a tengerészet, a vöröskereszt, a hadsereg, a tűzoltók és az UNPA egységei. Nehezítette a kutatást az elektromos közvilágítás és a szükséges felszerelés hiánya, így a több tonnás törmelékek eltakarítását is kézi erővel kellett elvégezni.

A magyar katonai attasé a littoriói repülőteret és pályaudvart ért károkról ír: *„a reptér* [...] *második bombázása az elsőnél súlyosabb volt. A támadást kb. 120 repgép 1.500-3.000 m magasságból, 4 hullámban hajtotta végre".*[94] A magasság alacsonyabb, és a bombázás is pusztítóbb, utána pedig szisztematikusan végiggéppuskázták a repülőteret. Majdnem minden hangár telitalálatot kapott, és a repülőgépek nagy része megsemmisült, elégett. Még inkább felgyorsult az olasz légierő pusztulása, amit így egyre gyorsabban múltak felül a szövetségesek. Erősen támadták a közeli vasútállomást is, hiszen az a Róma–Firenze fővonalon fekszik. Érdekes a megjegyzés a légvédelemről: ez *„gyengébben lőtt, mint az előző bombázásnál, tekintettel arra, hogy az első hullám a légvédelmi tüzérségre is lecsapott".*[95] Két lehetőség van: vagy az olasz tüzérség magára talált és kihasználta, hogy a bombázók alacsonyabbról támadnak, és ezért a szövetségesek erősebben támadták, vagy csak egyszerűen a súlyos lőszerhiány és a nem megfelelő kiképzettség miatt képtelenek voltak megfelelő hatékonysággal tüzelni az ellenséges repülőgépekre. Ismerve az olaszok múltkori gyatra teljesítményét, az utóbbi látszik valószínűbbnek.

A pápa mind a két bombázás után meglátogatta a támadás helyszínét, de diplomáciailag nem tudott sokat elérni. Már maga Mussolini is foglalkozott július 25-én azzal, hogy nyílt városnak nyilvánítsa Rómát, miután meglátogatta a károsultakat, és mielőtt letartóztatták volna. Erre azonban csak az augusztus 13-ai bombázás másnapján került sor, amikor

92 DE SIMONE, 1993.
93 INT4 (2004. 10. 24.)
94 HIM I/91/7/c. 1. o.
95 HIM I/91/7/c. 2–3.

is az olasz hatóságok egyoldalúan „nyílt várossá" nyilvánították Rómát.[96] Ennek keretében a Főparancsnokság parancsba adta a római légvédelmi ütegeknek, hogy ne reagáljanak semmiképpen se, ha a szövetségesek átrepülnek Róma felett. Ezt azonnal próbára is tették, mivel augusztus 21-én éjszaka az Északnyugat-afrikai Légierő kb. tíz gépe röpcédulákat szórt és légi felvételeket készített. Az ütegek a parancshoz hűen nem reagáltak, és a fényszórókat sem kapcsolták be. A kijelentésre német részéről nem érkezett válasz, a szövetségesek pedig nem akarták korlátozni a saját mozgásszabadságukat, így elégnek tartották a Vatikán felségjogainak a tiszteletben tartását. Mindenesetre a szövetségesek egy ideig békén hagyták a várost, majd 1943. szeptember 16-ától egészen 1944. június 3-ig támadták a külső kerületeket és egyes negyedeket.[97]

A fegyverletétel kihirdetése és az ezzel kapcsolatos előkészületek

Az olaszok már 1943. augusztus elején érdeklődtek a szövetségesekkel kötendő fegyverszünet lehetőségeiről, de nem ruházták fel a tárgyalásra küldött személyeket a megfelelő jogkörrel. Közben pedig a németeket próbálták leszerelni, emiatt találkozott Guariglia Tarvisióban Ribbentroppal, ahol becsületszavát adta, hogy Olaszország nem tárgyal a szövetségesekkel.[98] Bolognában, augusztus 15-én sort kerítettek még egy olasz–német megbeszélésre, de ez kizárólag katonai szinten folyt, és nem hozott semmi jót az olasz félnek, bár ők ezt még nem így gondolták. Sikerült elérni, hogy egyes hadosztályokat délre vezényelhessenek, de Észak-Olaszország területén legalizálták a Rommel vezetése alatt álló hadseregcsoport jelenlétét. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a németek békés eszközökkel szerezték meg Észak-Olaszországot. A Badoglio-kormány az időhúzással nem ért el eredményeket, ezért augusztus 12-én Castellano tábornok személyében végre egy katona utazott ki Portugáliába. A szövetségesek elfogadták tárgyaló félként, de Castellano nem írhatott alá semmit, csak arról kellett érdeklődnie, hogy hogyan lehetne megszabadulni a németektől és átállni a szövetségesekhez. Még mindig

96 A kommüniké szövegét lásd DE SIMONE, 1993. 304. oldalán.

97 DE SIMONE, 1993.

98 Egy nappal a találkozó előtt, augusztus 5-én került sor az első tanácskozásra. Ettől függetlenül Guariglia nyugodtan adhatta a becsületszavát, mert ekkor az olasz fél még nem tárgyalt, csak tapogatózott, hogy milyen feltételek mellett tárgyalhatna.

nem értették meg, hogy egy összeomlás szélén álló ország nem szabhat feltételeket, és nem várhatja el, hogy ne neki kelljen az első lépést megtenni. Castellano kalandos hazautazása után felgyorsultak a dolgok, és szeptember 3-án Castellano Badoglio nevében, Walter *Bedel Smith* tábornok, Eisenhower vezérkari főnöke pedig Eisenhower nevében Cassibilében (Szicília, Siracusától délre) alá is írta a fegyverletételről szóló okmányt (az olaszok tudták, hogyha nem írják alá, akkor indulnak Tunéziából a szövetséges bombázók Róma felé). Ez persze beszüntette a bombázást, csakhogy a németek túl gyorsak voltak, és a szeptember 8-ai kihirdetés után már egy nappal Rómában harcoltak, amit szeptember 10-ére el is foglaltak.[99]

Maga a német támadás előre látható volt. Már a július 25-ei összeesküvők is számíthattak rá, de az akkor még kisszámú, és elszórtan elhelyezett német egységektől nem tartottak. Nem is volt részletes tervük, hogy egy esetleges támadást hogyan hárítsanak el. A német jelenlét a félszigeten pedig csak nőtt. Sehogy sem sikerült leállítani a csapatok felvonulását, és a stratégiai helyek elfoglalását. A német hadsereg beáramlása igazából korábban, még 1943. májusában kezdődött, de ekkor még az olaszok hívására. Ambrosio tábornok eléggé szorult helyzetben érezhette magát, mert a Mussolini félreállítását célzó előkészületek csak lassan haladtak előre, ehhez pedig csak akadály volt a beáramló német hadsereg, de Olaszország védelmét biztosítandó, muszáj volt elfogadnia a német segítséget. Ezen kívül még a Róma közelében állomásozó fasiszta egységektől is meg kellett szabadulnia, hiszen az 1943. július 10-ei hadgyakorlaton a saját szemével láthatta, mekkora tűzerővel rendelkezik az éppen akkor kiképzett „Littorio" hadosztály.[100] 1943. május 4-én még csak egy, 6-án már három, 7-én pedig öt hadosztály került felajánlásra. Az első kettő ajánlatot Ambrosio még elfogadta, de az utolsót már visszautasította. Ezzel, többek között, fény derült politikai terveire is. Hitler már erőszakos lépésre készült, amikor Kesselring május 22-én elérte, hogy fogadják el az öt felajánlott hadosztályt és a Hans Hube vezette 14° páncélos hadtestet is. Június 1-jén, Pantelleria elvesztésének az előestéjén Ambrosio már maga volt az, aki kérte a német segítséget, vagyis már fontosabbnak tartotta Olaszország védelmét a német hatalomátvételtől való félelemnél. Június 17-én már elfogadta a hatodik hadosztályt és kérte a hetediket is.[101]

99 Monelli, 1963.
100 Int12 (2005. 1. 18.)
101 Macksey, 2001.

Mussolini letartóztatása váratlanul érte a németeket, de a gyors felocsúdást a leghihetetlenebb tervek követték. Hitler el akarta fogatni a királyi családot és a kormányt, de szerencsére sikerült lebeszélni róla. A katonai műveleteket viszont ettől nem állították le. Július 27-én hajnalban a német 44° lövészhadosztály és a 136° „Doehla" hegyi dandár kierőszakolta az átkelést a Brenner hágón. Ettől kezdve a német egységek beáramlása felgyorsult és augusztus 17-éig a következő magasabb egységek érkeztek:

– Franciaországból Liguriába a 76°, 94° és 305° lövészhadosztály;
– Franciaországból Lazióba a 2° ejtőernyős hadosztály;
– Németországból Alto-Adigébe a 44° lövészhadosztály és a 136° hegyi dandár;
– Németországból az emiliai Appenninek területére a 65° lövészhadosztály, a 24° és az SS „Hitler" páncélos hadosztály.

Július 26. és 31. között kb. 2000 ejtőernyőst dobtak le még utánpótlás gyanánt Viterbónál. Ezeken a magasabb egységeken kívül már Kesselring alá tartoztak az alábbi hadosztályok:

– Szicíliában (de részben már Calabriában) a 15° és 29° páncélgránátos hadosztály, a „Hermann Goering" páncélos hadosztály, és az 1° ejtőernyős hadosztály részei;
– Szardínián a 90° páncélgránátos hadosztály;
– Toscanában a 3° páncélgránátos hadosztály;
– Campaniában és Pugliában a 16° és 26° páncélos hadosztály, illetve az 1° ejtőernyős hadosztály részei.[102]

Július 27-én a német Legfelsőbb Parancsnokság, Alfred Jodl tábornok elnökletével, elfogadta az „Alarik" hadművelet tervét, amely az olasz fél egyoldalú békekötése esetén lépett volna életbe. A terv szakaszai a végrehajtás sorrendje szerinti:

– Eiche hadművelet (Mussolini kiszabadítása);
– Student hadművelet (Róma elfoglalása és a fasiszta kormány visszaállítása);
– Achse hadművelet (A flotta megszerzése olasz fegyverletétel esetén);

102 Összefoglalva, Kesselring ezekkel a magasabbegységekkel rendelkezett: Lazióban a XI° Hadtest (2° ejtőernyős hadosztály, 3° páncélgránátos hadosztály); Szardínián a 90° páncélgránátos hadosztály; dél-Olaszországban a XIV° Hadtest (15° páncélgránátos hadosztály, 16° páncélos hadosztály, „Hermann Goering" SS páncélos hadosztály); a LXXVI° Hadtest (1° ejtőernyős hadosztály, 26° páncélos hadosztály és a 29° páncélgránátos hadosztály); elszórt elemek (összekötők, katonai objektumok őrsége..., számuk a tízezret is meghaladta, és nagyon sok helyen jelen voltak). TORSIELLO, 1975.

– Schwarz hadművelet (Az olasz hadsereg leverése és a stratégiai pontok elfoglalása).[103]

Augusztus 17-én pedig Heinrich von Vietinghoff páncélos parancsnok vezetésével felállították a *„10° hadsereget a Közép- és Dél-Olaszországban állomásozó 14° és 76° páncélos hadtestek irányítására. Von Vietinghoff közvetlenül Kesselring parancsnoksága alá tartozott. Ezzel egyidejűleg Hitler közölte Von Vietinghoffal, hogy a német erők közép-olaszországi visszavonulása esetén Rommel átveszi a parancsnokságot [eddig csak az észak-olasz területeken állomásozó német hadseregcsoport volt az irányítása alatt] Kesselringtől, az utóbbi pedig elfoglalja Rómát, és – Mussolini megtalálása és kiszabadítása esetén – visszahelyezi a Ducét a hatalomba."*[104] Éles helyzetben azért egy kicsit máshogy folytak a dolgok, de a németeknek legalább működőképes tervei voltak.

Az olaszok eleinte csak tiltakoztak a német hadosztályok beáramlása ellen, majd próbálták megerősíteni a fontos létesítményeket és városokat őrző erőket. Ennek érdekében egyes hadosztályokat a keleti határ közelébe rendeltek, másokat hazahívtak. Ezeknek az erőknek kellett volna ellenőrizni a beözönlő németeket, de inkább a németeknek sikerült körülfogni az olaszokat.[105] A SME szeptember 2-án kiadta a „Memoria 44 Op."-ot, amelyben az ellenséges erők elleni fellépésről beszélt. A parancsot eljuttatták mindegyik hadsereg parancsnokságához, de az alsóbb szinteken nem tudtak róla. Ezen kívül a parancs másik hibája az volt, hogy nem szólt a készülő fegyverszünetről, és így az „ellenséges erők" alatt egyesek a szövetségeseket értették. Az olasz katonai vezetés elgondolásában az volt az egyik általánosan támadott rész, hogy a németeket nem kell provokálni, és ezért csak az ellenség támadására szabad válaszolni. A németek támadó szándéka már a július 27-én kiderült, amikor átkeltek a Brenner-hágón, így az olaszok már nem sokat ronthattak egy agresszívebb hozzáállással.

Az olaszok a hazahívott hadosztályok egy részével Rómát kívánták védeni. Különben a július 25-én szerepet játszó „Ariete" is Lombardiából lett a fővárosba rendelve. Még július 25-én este érkezett meg a „Piave",

103 Torsiello, 1975.

104 Macksey, 2001. 182.

105 Már 1943. július 25-én városi rendfenntartó erőkként működtek az alábbi hadosztályok: 6° „Alpi Graie", 135° „Ariete", 5° „Cosseria", 4° „Cuneense", 21° „Granatieri di Sardegna", 103° „Piacenza", 10° „Piave", 12° „Sassari", 2° „Tridentina", 3° gyorshadosztály, illetve Venezia-Giuliában a 2° „Sforzesca" és az 52° „Torino". Torsiello, 1975.

majd szeptember 3-án rendelték Róma védelmére Franciaországból a „Lupi di Toscana" hadosztályt és a 18° bersaglieri RECO-t, illetve Horvátországból a „Re" hadosztályt.

1943. augusztus 12-én a 21/224840/3. sz. paranccsal, Giacomo Carboni tábornok vezetése alatt létrehozták a Gépesített Páncélos Hadtestet [„Ariete", „Centauro", „Piave", „Granatieri di Sardegna" hadosztályok]. Ennek, meg a XVII° Hadtesthez tartozó „Piacenza" hadosztálynak kellett volna alkotnia Róma külső védelmét. A belső védelemért az Alberto Barbieri tábornok alá tartozó Római Hadtest [„Sassari" hadosztály, a „Granatieri di Sardegna" hadosztály egy harccsoportja (1 zászlóalj és 1 tüzérosztály) és a Presidio, vagyis a római Helyőrség] felelt. A környéken állomásozó XVII° Hadtest maradék magasabb egységei [220° és 221° partvédő hadosztályok] főként partvédelmi funkciókat láttak el. Ennek a felállásnak az volt a gyenge pontja, hogy nem hoztak létre manőverező csoportot, így a védelem nagyon merevvé vált. Ennek ellensúlyozására Róma védelmére rendelték, a „Re", illetve „Lupi di Toscana" hadosztályokat, és a 18° bersaglieri RECO-t. Az új felállás változatlanul hagyta a Római Hadtestet, de létrehozott egy álló és egy mozgó védelmet. Az álló védelmet Giovanni Zanghieri tábornok, a XVII° hadtest parancsnoka irányította volna, az alárendeltségébe tartozó XVII° hadtesttel, illetve a „Granatieri di Sardegna", „Piacenza", „Lupi di Toscana", és „Re" hadosztályokkal. A manőverező csoport élére viszont Carboni került volna, és az „Ariete", a „Piave", a „Centauro" hadosztályok, illetve a 18° bersaglieri RECO álltak volna a rendelkezésére. Mindettől függetlenül létrehoztak egy támpontot Monterotondóban, a SME operatív központjának (fedőnevén Centro Marte) védelmére, amit egy tunéziai olaszokból álló gépesített zászlóalj, négy légvédelmi üteg és pár páncéltörő löveg védett. Továbbá Rómától több mint 100 km-re, Tarquiniában állomásozott a kiképzés alatt álló XVIII° ejtőernyős zászlóalj (400 fő). Partvédelmi tartalék erőnek szánták őket. Viterbóban állomásozott a 3° gránátos ezred és egy ejtőernyős keret egység. Ezeken az egységeken kívül rendelkezésre állt még továbbá a csapat légierő, és a Harmadik Repülőhadtest 64 működőképes vadászrepülője, és 57 bevethető bombázója, amelyek Castiglione del Lago, Cerveteri, Capodichino, Foligno, Metato, Perugia és Viterbo repülőterein állomásoztak.

Róma védelmének fontosságát jelezte az is, hogy szeptember 5-én a 11/35773. sz. paranccsal minden Rómát védő egység egyenesen Mario

Roatta hadseregtábornok, a SME vezérkari főnöke parancsnoksága alá került az 5° hadseregnek parancsoló Caracciolo tábornok fennhatósága alól.[106]

Szeptember 8-án csak a CAM, a Római Hadtest, a „Piacenza", és a két partvédő hadosztály volt a helyszínen. A „Lupi di Toscana" és „Re" hadosztályoknak csak egyes részei érkeztek meg. Ennek az volt az oka, hogy az olaszok nem gondolták, hogy az amerikaiak ilyen hamar bemondják a fegyverletétel hírét a rádióba. Szeptember 12-ére számítottak, és eddigre terveztek be mindent. Az üzemanyag-felvétel sorrendje is ezt tükrözi. Szeptember 8-án a „Piave" tankolt, 9-én az „Ariete" lett volna a soros, 10-én pedig a „Centauro" következett volna. Természetesen csak a „Piavéra" került sor, és így egyedül ennek volt elegendő üzemanyaga és lőszere. Az olasz késlekedés egyik oka az volt, hogy Castellanónak nem sikerült megtudnia a partraszállás pontos időpontját – ezt szándékosan titokban tartották a szövetségesek – és Smith tábornok szeptember 4-ei kijelentése alapján[107] szeptember 12-re gondolt, hiszen ekkor fejeződött be a következő hét. Badoglióék biztosra vették Castellano feltételezését, és semmi sem tudta meggyőzni őket az ellenkezőjéről. A szövetségesek ráadásul szeptember 6-án két üzenetben is figyelmeztették az olasz vezérkart, hogy 7-e és minden azt követő nap lehet a partraszállás napja. Még a partraszállás helyét is ki lehetett volna találni, hiszen megmondták, hogy a vadászgépek hatósugarán belül fog zajlani, ez pedig a szicíliai bázisokról számolva legfeljebb Nápolyig terjedt.[108]

Szeptember 3-án aláírták a fegyverletételt, így már nem kellett többé félni a szövetséges partraszállástól, tehát nem volt többé szükség arra, hogy a „Granatieri di Sardegna", a „Piacenza" és a „Sassari" védje a tengerpartot, így az első kettő a külső védelem része lett, a „Sassari" pedig a belső védelemé.

A fegyverszünet aláírását követően tervbe vették, hogy az amerikai 82° légi szállítású hadosztályt ledobják a Róma környéki repülőterekre, és a Tevere torkolata közelében, Fiumicinónál partra kellett volna szállni egy körülbelül 100 páncéltörő ágyút szállító kétéltű egységnek. Ezek mind Carboni alá tartoztak volna, hogy védjék Rómát az esetleges német támadásoktól, amíg a szövetségesek főerői oda nem érkeznek (Giant 2 hadművelet). A szállítás két részletben, és több napon keresztül történt

106 TORSIELLO, 1975.
107 „entro due settimane" [„két héten belül"] CANDELORO, 1988. 214.
108 CANDELORO, 1988.

volna. Szeptember 9-én 90 repülő szállította volna 45 vadászrepülő kíséretében az 504° ejtőernyős ezred egy részét, egy páncéltörő tüzérüteget és a támogató csapatokat, míg a Teverén felúszott volna 3 gyalogsági partraszállító jármű a 82° hadosztály egy részével, és egy kétéltű harckocsival. Az olaszoknak semlegesíteni kellett volna a Tevere mentén egy 20 mérföldes sávot, és elűzni innen a német erőket, illetve biztosítani kellett volna 4 napon keresztül a littoriói, a centocellei, a guidoniai, a furbarai és a cerveterei repülőterek védelmét, illetve 400 teherautót is kéznél kellett volna tartani, hogy megoldják a hadosztály elszállítását a szállás körzetükbe. A 82° hadosztályt csak a partraszállás befejeztével lehetett volna bevetni.

Mivel a biztosítandó repülőterek közül sem a cerveteri, sem a guidoniai, sem a furbarai repülőteret nem foglalták bele az álló védelem által körülhatárolt területbe, a szeptember 6-án és 7-én kiadott parancsok a következőképpen változtatták meg a felállást:

– a „Lupi di Toscana" a XVII° Hadtest alárendeltségében maradt, de kivették az álló védelemből, és a cerveteri, illetve a furbarai repülőterek védelmére rendelték, ezért az éppen úton lévő hadosztálynak a palói, ladispoli, tarquiniai kirakodó-pályaudvarokat jelölték meg célpontként;

– a „Centaurót", habár a CAM alárendeltségében maradt, Guidonia védelmére rendelték, így viszont nem lehetett többé számítani rá, mint tartalékra;

– a „Sassari" mellé rendelt harccsoportnak vissza kellett térnie a „Granatiérikhez", a harccsoport helyét carabinierik és keret alakulatok vették át;

– a „Sassari" egy része (1 lövészezred és 1 tüzérosztály) a XVII° Hadtest alárendeltségébe került, és Civitavecchia kikötőjét kellett védenie a szárazföld felől érkező támadásoktól;

– a CAM parancsnokságának ki kellett jelölni egy szállás körzetet Rómától keletre, hogy ott szerveződjön meg a 82° hadosztály;

– a monterotondói Centro Marte különleges hadműveleti részlegének készen kellett állnia, hogy Rómába költözzön, mert így jobban össze tudták hangolni a SME parancsnoki tevékenységét.[109]

Carbonit időközben kinevezték a SIM élére is, aki ezután teljesen belefeledkezett a politikai kémkedésbe. Erről a tisztségéről le kellett volna mondania, hogy teljes erővel végezhesse a dolgát, mint a mozgó védelem parancsnoka. A csapatok helyzete a vártnál korábban kezdődő harcok

109 Torsiello, 1975.

miatt kétségbeejtőnek tűnt, mert hiányzott a lőszer és az üzemanyag,[110] és nem sikerült leváltani a németbarát tiszteket, így Carboni felvette a kapcsolatot a polgári ellenállással, és fegyvereket osztott ki a lakosságnak, hogyha összeomlik a hadsereg – és szerinte ez közel is volt – legyen mivel védekezni a rómaiaknak. Ezt a döntését sem valósította meg teljesen, mert az ellentétes parancsok miatt sok esetben a carabinierik foglalták le az éppen kiosztott fegyvereket és lőszert.[111]

Szeptember 7-én, 22 órára Rómába érkezett Maxwell Davenport Taylor dandártábornok, a 82° ejtőernyős hadosztály parancsnokhelyettese, illetve William Tudor Gardiner repülő ezredes, a szárnysegédje, akiknek segíteniük kellett az együttműködés megszervezésében. Amikor megtudták, hogy az olaszok a jelenlegi helyzetben képtelenek biztosítani a repülőtereket,[112] és hogy mennyire tragikus a csapatok helyzete, akkor lemondták a partraszállást és a légi úton történő erősítés küldést. Ez az üzenet csak szeptember 8-án 11.30-kor, vagyis az utolsó pillanatban érkezett meg a szövetséges főhadiszállásra.[113] Badoglio a kaotikus viszonyokról szóló jelentés hallatán a fegyverszünet kihirdetését is el akarta halasztani és táviratot írt a szövetséges főparancsnoknak. Ebből viszont egy bizalmatlan olvasó csak arra következtethetett, hogy az olaszok megfutamodnak, mert a németek megfélemlítették őket, tehát Eisenhower rögtön a „nagyobb fenyegetés a hatásosabb fenyegetés" elve alapján azt válaszolta, hogy a fegyverszünet nem időbeli kihirdetése esetén végleg megszűnik minden olaszokba vetett bizalom és így minden lehetőség is a német oldalról való leválásra. Eisenhower fenyegető válaszára Badoglio mégis bemondta a fegyverszünetet 19.45-kor a rádióba (Eisenhower ezt 17.45-kor tette meg).[114] Ez már a második olyan beszéde volt Badogliónak, amelyben nem fejtette ki pontosan, mi lesz a németekkel. Hiába sikerült megszervezni és végig titokban tartani a németek elől mind a július 25-ei államcsínyt, mind a fegyverszünetet, ha a hadsereg nem kapta meg időben a szükséges és egyértelmű parancsokat. Ilyen

110 Egy bombázás következtében leállt a piacenzai lőszergyár, és így megszűnt a páncéltörő lövedékek gyártása. Ennek ellenére még maradtak raktári készletek, csak erről nem tudott mindenki. TORSIELLO, 1975.

111 MONELLI, 1963.

112 Valójában nem minden repülőtér került német kézre, hiszen szeptember 9-én reggel zavartalanul tudott felszállni az összes szállítógép Centocelléről. MONELLI, 1963.

113 JACKSON, 1967.

114 BENOTTI, 1960. Badoglio és Eisenhower távirata BENOTTI, 1960. 313., illetve BENOTTI, 1960. 314.; Badoglio kiáltványa INT7 (2005. 3. 22.).

helyzetben pedig tényleg nem lehet csodálkozni, hogy minden parancsnok a lelkiismerete, egyéni adottságai, hajlamai és ami a legfontosabb, teljesen elszigetelve döntötte el, mit is fog cselekedni. A német hadvezetés így erőhátrányban és szinte kilátástalan helyzetekben is át tudta venni a helyzet irányítását. Valójában Badoglio nélkül is bizonyítani lehetett volna, hogy az olaszok aláírták a fegyverszünetet, mert a Cassibilében történteket lefotózták, a szöveget pedig lemezre vetették Badoglióval és ez a hanganyag a szövetségesek kezén volt. Badoglio kérése azért is volt teljesíthetetlen, mert a partraszállásra készülő hajók már a célnál voltak.

Róma védelme

Szeptember 8-án, a fegyverletétel kihirdetése napján a Róma védelmére rendelt erők egy része nem érkezett meg, így le kellett mondani arról, hogy mozgó védelmet is felállítsanak. Maradt a 15 nappal korábbi terv, miszerint létrehoznak egy külső és egy belső védelmet, illetve egy közbülső vonalat is, amit biztonsági övnek neveztek. A manőverező csoportot az „Ariete" és a „Piave" tartalékából képezték, vagyis a „Lancieri Vittorio Emanuele II" páncélos felderítő ezredből és az 58° „Abruzzo" lövészezred részeiből.

Rómának 12 fontos bekötő útja van: a via Aurelia, a via Cassia, a via Flaminia, a via Salaria, a via Tiburtina, a via Casilina, a via Tiburtina, a via Anagnina, a via Appia, a via Trigoria, a via Ostiense és a via Portuense. Ezeket mind el kellett állni, ráadásul megnehezítette a védők feladatát, hogy a bekötő utak között nagyrészt sík a terület, és tökéletesen alkalmas bekerítő manőverek végrehajtására. A védelem nehézségeit növelte, hogy Róma központjától (Piazza Venezia) légvonalban Lido di Ostia 25 km-re, Pomezia 24 km-re, és Frascati 18 km-re fekszik, vagyis délen hiányzott a kellő mélység, hogy hatásosan, és hosszú ideig működhessen az álló védelem, mivel nem lehetett sem manőverezni, sem késleltető harcokat vívni. Északon a mélység meg volt, de Fiumicino után a partvonal észak-nyugat felé távolodik, és Civitavecchia–Moricone (Tivolitól 18 km-re északra) vonalán már 80 km-es volt az a frontvonal, amit tartani kellett volna. Természetesen ehhez óriási erőkre lett volna szükség, ami viszont hiányzott, így csak arra futotta az „Ariete" és a „Piave" erejéből, hogy bizonyos távolságra egymástól megfelelő mélységgel rendelkező ellenőrző pontokat hoztak létre. Szintén a védelem esélyeit rontotta, hogy Rómának nem voltak erődítései. Ezeket hirtelen kellett elké-

szíteni, és a lehető legkisebb feltűnést is kerülve, nehogy a németek idő előtt gyanút fogjanak. Természetesen ezek az erődítmények nem sokat értek, tábori jellegűek voltak, és több ezer aknával nehezítették meg a megközelítésüket. Északon a németeknek elég volt a győzelemhez, hogy egy ponton áttörjenek, és a résen keresztül behatolva hátba támadják a védőket. Ilyen helyzetbe pedig megtörtént volna az, ami a Rómától délre harcolóknál szinte rögtön, a harcok kezdetekor bekövetkezett, hogy a külvárosok közvetlen közelében kellett harcolni, véletlenszerű körülmények között.

Szeptember 8-án Rómától északra állomásozott a 3° páncélgránátos hadosztály; Pratica di Marétól Frascatiig a 2° ejtőernyős hadosztály; illetve Frascati környékén Rainer *Stahel* tábornok[115] alatt még pár ezer ember (szabadságról visszatérők, felgyógyulók, egészségügyi osztagok, kiszolgáló egységek). A német csapatok úgy helyezkedtek el, hogy egyszerre ellenőrizhessék Rómát, illetve siethessenek egy esetleges szövetséges partraszállás esetén a partvédelem segítségére. A 3° páncélgránátos hadosztály – ehhez az elvhez híven – Tarquiniánál Civitavecchia felé, Viterbónál és Vetrallánál pedig, a via Cassia és a via Claudia mentén, illetve a bolsenai tótól, egy kis kitérővel a via Flaminia és a via Salaria mentén, Róma ellen irányította erőit. A 2° ejtőernyős hadosztály keleti egységei az Appia és a Casilina mentén támadhattak, és megkerüléssel fenyegették a várost a Tiburtina felől, míg a nyugaton állomásozó egységek a via Aurelián indulhattak el Róma felé.

1943. szeptember 9-én 12 óráig Róma külső védelmét a CAM, és a XVII° Hadtest látta el. A belső védelmet a Római Hadtest, a biztonsági övet pedig a „Sassari" alegységei és egyéb alakulatok biztosították, de a „Sassari" alegységeit később rendőrökkel helyettesítették volna.

A szeptember 8-ai 11/36301. sz. paranccsal a SME elrendelte, hogy szeptember 9-én 12 órától:

– a „Granatieri di Sardegna" hadosztály a XVII° Hadtest alárendeltségébe tartozik;

– Róma külső védelme a XVII° Hadtest feladata a „Granatieri", „Piacenza", „Re" (ez váltotta volna fel a „Piavét"), „Lupi di Toscana" hadosztályokkal és a „Sassari" harccsoportjával (1 lövészezred, és 1 tüzérosztály);

115 1943. szeptember 23-ától Róma német helyőrségének a parancsnoka. 1943. október 30-ától 1944. június 4-ig Kurt *Mälzer* tábornok követte a beosztásban. CANDELORO, 1988.

– A „Piave" külső védelemből való kiválása után a CAM [ebben az esetben csak az „Ariete", a „Piave" és a „Centauro"] ellentámadásba kezd.

Szeptember 8-án este a Rómát védő erők a következőképpen álltak fel:

– Az „Ariete" Rómától észak-keletre, a braccianói tó mellett és ettől délre, a Via Cassiától a Via Claudiáig helyezkedett el. Előőrsei voltak Monterosiban (via Cassia) és Manzianában, illetve Braccianóban (Via Claudia). A hadosztály tartalék az Anguillara–Olgiata vasúti állomásnál, La Storta közelében, a via Cassia és a via Claudia elágazásánál állomásozott. Volt egy kis létszámú részlege Isola Farnesében. Az előőrsei Rómától[116] 40 km-re voltak, a németektől pedig 38 km-re.

– A „Piave" a Rómától észak-keletre lévő szektort védte. Félkörben állt fel a via Flaminia, via Salaria, via Tiburtina és Róma (Monte Sacro negyed) között, és alá tartozott a via Cassia védelme is La Stortától Rómáig. A legtávolabb erői Rómától 25-30 km-re voltak, míg a németektől 28-30 km-re. A „Piave" szektorában volt a monterotondói Centro Marte is, amelyet külön erők védtek. Támpontjai voltak Morlupóban (a via Flaminia mellett), Casa Girardiban, Ponte del Grillón (híd a Teverén, a via Salaria mellett), La Storta felett és La Giustinianában (via Cassia), Prima Portában a via Flaminián, Castel Giubileóban a via Salarián, Casal dei Pazziban és a Monte Sacro negyedben, Rómában. Összesen 5 útzárat létesítettek.

– A „Centauro" és a 18° bersaglieri RECO részei Tivoli térségében, Guidonia-Monteceliótól délre, Acque Albule, Ponte Lucano, Villa Adriana, Corolle, San Vittorino, és Passerano helységekben állomásoztak. A Tiburtinán hoztak létre útzárat. Legtávolabb elemei Rómától 23 km-re voltak, míg a németektől 45 km választotta el. Nem voltak átállási kísérletek és szökések, de nem is került harcérintkezésbe a németekkel.

– A „Granatieri di Sardegna" a Rómától délre lévő utakat ellenőrizte. Alájuk tartozott a Ponte della Magliana védelme és a via Aurelia, illetve a via Casilina közötti több mint 30 km-es szakasz. Az előretolt elemei 9 és 11 km-re voltak légvonalban Rómától. Átlagosan 8 km-re volt a német erőktől. Támpontot hoztak létre az alábbi helyeken: Casalotti, Maglianella di Sotto (Aurelia), Casale Pisano, Magliana Vecchia (Portuense), Cascina di Acquacetosa (Trigoria), Magri, Cascinale San Cesareo, Capannelle vasúti állomás (Appia), Osteria Torre di Mezzavia Frascati

116 A hadosztályok felállásánál a Rómától való távolságot mindig a piazza Veneziától számolja TORSIELLO, 1975.

(Tuscolana és Anagnina), due Torri (Casilina), Tor Sapienza, Torre di Tre Teste. 11 útzárat létesítettek a főbb utakon.

– A „Sassari" Rómában helyezkedett el, ahol a „Granatierik" erősítésével és a Római Hadtest további erőivel a belső védelmet látta el.

– A „Piacenza" Rómától délre, a Castelli Romani területén, a via della Magliana és Velletri között állomásozott. Zászlóaljai voltak Genzanóban, Lanuvióban, Velletriben és a via Ostiense mentén. Támpontokat hozott létre Risaróban (via Ostiense), Casale Malpassóban, Castel di Decimában, Torre della Mandriolában, Monte Migliorén (Trigoria), Pavonában, Cecchina vasútállomáson, a Rossi pékségnél a Via Appián, Lanuvióban, Velletrin. Róma központjától átlagosan 17-33 km-re állomásozott. A hadosztály teljesen keveredett a német egységekkel.

– A 220° partvédő hadosztály elszórtan, Tarquinia és Anzio között, egy 75 km-es partvonalon, megfigyelőpontokban állomásozott. Alá tartozott a fiumicinói és a Porta Santa Lucia-i támpont a via Portuensén, a Tevere torkolatánál, az Ostia Lidói a via Ostiensén és Torre Piastrai 5 km-re Ostia Lidótól. Ezek mind összekeveredtek a német 2° ejtőernyős hadosztály szállásaival.

– A „Re" hadosztály Rómába érkezett egységei a következőképpen helyezkedtek el. A hadosztályparancsnokság C. Ottaviában, majd szeptember 9-én 5.30-tól Rómában, a Farnesinában (Külügyminisztérium) székelt. A Monterotondóba érkezett zászlóalj a Centro Marte és a város melletti vasúti pályaudvart védte. A hadosztályparancsnokság részei szeptember 7-én este, az egész parancsnokság pedig 8-án érkezett meg. Szeptember 8-án érkezett meg egy lövész zászlóalj, egy kísérő üteg, az egészségügyi részleg és az élelmezési részleg. 9-én éjszaka jött meg két lövész zászlóalj és egy tüzérosztály.

– A „Lupi di Toscana" Rómába érkezett egységei Ladispolitól délre, az „Ariete" és a „Granatieri" között helyezkedtek el, ahol kivagonírozták, hogy majd ellenőrzésük alá vonják Cerveteri és Furbara repülőtereit. Szeptember 8-án megjött a hadosztályparancsnokság és számos további egység része, 9-én két lövész zászlóalj, egy kísérő tüzérüteg, 5 tüzérüteg, és a hadosztály páncélelhárító ütege. Észak felé néző arcvonallal, a braccianói tótól nyugatra kellett volna felsorakozniuk, hogy támogassák az „Arietét".

A lőszerellátás akadozott, mivel Frosinonéba vitték a készleteket, hogy megvédjék őket a bombázásoktól, és a fegyverszünet bemondásakor nem volt elegendő idő és szállítóeszköz a vételezéshez. Számos szeptember 10-ére várt lőszert szállító vonat sohasem érkezett meg, mivel lefoglalták

a németek. Hiába rendelkeztek bőséges üzemanyag készletekkel Mezzocamminóban és Valleranellóban,[117] ha a németek szeptember 8-án este 22.30-ra elfoglalták őket, és így csak a „Piavénak" volt elegendő kb. 300 km-re az üzemanyaga. A többi hadosztálynak átlagosan 100 km alatt volt az autonómiája. Nem állt rendelkezésre megfelelő számú rádió, és korlátozott volt a vezetékes eszközök száma, így az összeköttetés nagy része a városi telefonhálózaton keresztül zajlott, és még azt sem engedélyezték, hogy a polgári kommunikációt korlátozzák.[118]

Szeptember 8-án este 20.00-kor riadóztatták az egységeket. Alkonyatkor Pratica di Mare-i és Fregene-Maccarese-i önálló német alegységek és a 2° ejtőernyős hadosztály részlege lefegyverezte a 220° partvédő hadosztály nettuniai, Castel Fusanó-i, ostiai, fiumicinói és fregenei megfigyelőállomásaiban és szálláshelyein lévő katonáit. A hadosztály csak Fiumicinóban, Porta Santa Luciában (via Portuense), a Tevere torkolatánál, és az Ostia Lidótól keletre lévő Torre Piastrában fejtett ki ellenállást.[119] 21.00-kor a 2° ejtőernyős hadosztály megindult két oszlopban Ostia-Fiumicinótól északra,[120] és az este folyamán sikeresen lefegyverezte a „Piacenza" nagy részét. 20.30-kor a 3° páncélgránátos hadosztály is megindult, szintén két oszlopban. Az egyik Orvietóból indult a via Flaminián, a másik pedig Viterbo-Vetrallából a via Cassián és a via Claudián. A 29° páncélgránátos ezred I° zászlóaljának két százada és egy páncélos felderítő csoport Civitavecchia felé indult Tuscanián-Tarquinián keresztül, hogy kivédjen egy lehetséges szövetséges partraszállást. Az ejtőernyősök 22.00-kor a „Piacenza" via portuensei és via ostiensei támpontjait támadták, és ezzel párhuzamosan lefegyverezték a hadosztály többi részét. Segítette a németeket, hogy a hadosztályban szolgáló volt feketeingesek nem harcoltak ellenük. A „Piacenza" katonái csak kevés helyen fejtettek ki ellenállást, az elszórt alegységek csak szeptember 9-én délutánig bírták visszatartani a németeket. 23.00 előtt a németek már a „Granatieriket" támadták. Fel kellett adni egyes harcálláspontokat az EUR-ban, a via Ardeatinán (Valleranellónál) és a via Ostiensén (Maglianánál), de máshol tartották a frontot. Mivel a Roma San Paolo rádióállomás is veszélybe került, szeptember 10-én hajnalban, 1.00-kor átvezényelték az „Arietéből" a

117 Ez volt a Rómát védő csapatok fő üzemanyag lerakata. TORSIELLO, 1975.
118 TORSIELLO, 1975.
119 A 221° partvédő hadosztálynál is sikerült megtörni az összes ellenállást szeptember 10-éig. TORSIELLO, 1975.
120 Szeptember 9-én hajnali 1.00-kor érkeztek el a Ponte della Maglianához. TORSIELLO, 1975.

„Montebello" lándzsás ezredet és egy 105/25-ös önjáró tüzérosztályt a „Granatierik" megsegítésére, akiket később követett a „Sassari" 151° lövészezredének egy zászlóalja, egy carabinieri zászlóalj, egy bersaglieri zászlóalj, egy műszaki romboló zászlóalj, és a PAI néhány részlege. A „Granatierik" így visszafoglalták az elvesztett álláspontokat. 2.30-kor a németek szabad átvonulást kértek a monterosi előőrsnél, és amikor nem kapták meg, a 3° páncélgránátos hadosztály megindította a támadást (kb. 2.45). A „Cavalleggeri di Luca" páncélos felderítő ezred és a hadosztályi tüzérség visszaverte a támadást, és súlyos károkat okozott a németeknek. 9-én hajnalban egy újabb német oszlop támadta az „Arietét" Manziana és Bracciano között, ezúttal is sikertelenül.

Időközben, 9-én UTILI tábornok, a Vezérkar hadműveleti osztályvezetője két telefonos parancsot küldött szét:

– 1.48-kor a CAM és a XVII° Hadtest parancsnokságának - mivel a XVII° Hadtest parancsnoksága még mindig a védelmi vonalon kívül tartózkodik, ellentétes parancsig a külső védelem minden csapata a CAM alárendeltségében marad.

– 5.37-kor a XVII° Hadtest törzsfőnökének – a „Piacenza" induljon északra, és csatlakozzon a „Granatierikhez". Ezt a parancsot Ezio de Michelis ezredes továbbította a „Piacenza" parancsnokának, és kilátásba helyezte azt a lehetőséget is, hogy Velletri - a XVII° Hadtest parancsnoksága - felé vonuljon, ha ezt Rossi tábornok jobbnak látja.[121]

Hajnalra a németek körülvették Rómát északról, délről és nyugatról, illetve nem lehetett tudni, hogy a „Centauro" megbízható-e. 4 óra körül Roatta Rómát tarthatatlannak ítélte, és szerinte a királynak menekülnie kellett volna, illetve a CAM-nak is keletre kellett volna vonulnia. Először Tivoliig, majd tovább. Erre néhány soros ceruzával írt parancsot készített, amelyet Salvi ezredes később legépeltetett. Carboni szerint a parancsban az állt, hogy csak a CAM menjen Tivoliba.[122] Végül úgy dön-

121 Torsiello, 1975.

122 Roatta 5.15 órás parancsán nem volt sem szám, sem aláírás, csak dátum. Ezt legépeltette Salvi, és a legépelt példányt aláírta de Stefanis tábornok, Utili helyettese. Carboninak úgy tűnt, hogy az átírt változat nem egyezik a ceruzás paranccsal, mivel az utóbbi szerint csak a CAM-nak kellett volna Tivoli környékére vonulni, viszont a gépelt változat szerint Róma teljes védelmének. Carboni szerint a Roatta féle ceruzával írt parancs nem rendelte Róma egész védelmét Carboni alá. A ceruzával írt parancson kívül Utili tábornok 7.33-kor átküldött a CAM és XVII° Hadtest parancsnokságának egy parancsot, ami szerint az összes Róma környéki csapat a CAM fennhatósága alá kerül. 1949. február 19-én a római Katonai Bíróság a Roatta-Carboni perben Roatta javára döntött, és e szerint az egész védelemnek Tivoli felé kellett volna indulni. Torsiello, 1975.

töttek, hogy a „Piave" egy zászlóalja, az „Arietéből" pedig két önjáró tüzérosztály, a „Vittorio Emanuele II" ezred és a „Lucca" ezredből a 109° motorkerékpáros század menjen, hogy kísérjék a királyt és a minisztereket. A parancs szerint Carboninak Tivoliban kellett volna felállítani a parancsnokságot. 5.00-kor, indulás előtt a király megparancsolta Ambrosiónak, aki eredetileg nem utazott volna el, hogy mind ő, mind a katona miniszterek kövessék, majd elindult az első csoport (III. Viktor Emánuel, Heléna királyné, Umberto trónörökös, Badoglio tábornagy, Paolo Puntoni tábornok, a király szárnysegédje, Pietro Acquerone herceg és még pár tiszt). Ambrosio 7 órára állította össze az elutazók listáját, de még számos önjelölt fontos ember is csatlakozott hozzájuk.[123]

A király és a katonai felsővezetés hirtelen eltávozása – amit inkább szökésnek kell minősítenünk – az egyik legvitatottabb kérdés a szeptemberi eseményekkel kapcsolatban. A királynak valóban volt oka, hogy elmenjen, hiszen a személye biztosította a legfőbb hatalom átmentését. Nem szabad elfelejteni, hogy az olasz alkotmány 5. paragrafusa szerint egyedül ő gyakorolta a végrehajtó hatalmat, és ő volt az állam feje, illetve a hadsereg legfőbb parancsnoka. Csak ő köthetett békét, és ő üzenhetett hadat.[124] A katonai felsővezetést viszont nem kellett volna magával vinnie, hiszen így még a lehetőségétől is megfosztotta az olasz hadsereget, hogy szervezett és összehangolt módon válaszolhasson a német támadásra. Lehet, hogy a menekülés terve már régóta készen volt, de az tény, hogy szeptember 9-én nem a király vetette fel. Maga a menekülés útvonala is újabb találgatásoknak ad helyet. Hogyan haladhatott át az autókonvoj a német ellenőrző pontokon? Talán valamiféle egyezségnek köszönhetően Kesselring hagyta őket futni? Még olyan – számomra eléggé irreálisnak – tűnő nézet is létezik, hogy a Banca d'Italia aranykészletével váltották meg a szabad utat. Hogyan tárgyalhattak volna olyan dolog átadásáról, aminek a sorsáról nem rendelkeztek? Hogyan szállították volna el az aranykészletet? Szeptember 9-én reggel zavartalanul szálltak fel

123 6.30-kor a Főparancsnokság az 16733. sz. távmondattal figyelmeztette a három vezérkart, hogy a kormány és a főparancsnokság elhagyja Rómát, és Pescarába mennek. Hozzátette, hogy a vezérkari főnököknek csatlakozniuk kell, és helyben kell hagyniuk a megbízottukat. Valójában a szárazföldi vezérkarnál senkit sem bíztak meg. Elhagyta Rómát a három fegyvernem vezérkari főnöke, az egyesített vezérkari főnök, a SME két vezérkari főnök helyettese és a hadműveleti osztályvezető, vagyis Utili tábornok. Az utóbbi 6.30-kor ideiglenesen fel is oszlatta a vezérkart. TORSIELLO, 1975.

124 A teljes alkotmány (Statuto Albertino) szövege megtalálható az INT15 (2005. 2. 17.) honlapon.

Centocelléről a szállítógépek, talán ezeket lehetett volna felhasználni? Ha igen, akkor hogyan oldották volna meg az aranyszállítmány biztonságos szállítását a harcoló csapatokon keresztül? Illetve, ha sikerült is volna a szállítás, vagyis lett volna tárgyalási alap, Kesselring miért hagyta volna szökni azt, akinek az elfogására kifejezett parancsot kapott Hitlertől? Kesselring és az olasz fél között nem azért nem születhetett semmiféle megállapodás, mert nem maradt fenn dokumentum, hiszen az ilyen döntéseket nem szokás írásba foglalni, hanem mert egyszerűen nem volt tárgyalási alapja az olaszoknak és érdeke a németeknek.

A terveknek megfelelően 5.00-kor Salvi telefonált a „Piavénak", hogy hagyjanak ott minden tüzelőállást, és vonuljanak vissza a Marcellina – San Polo dei Cavalieri zónába, Tivolitól északkeletre. Tabellini tábornok nem értve a parancs okát, és nem akarván fedezetlenül hagyni az éppen harcoló „Ariete" oldalát, késlekedett a parancs teljesítésével. 5:40-kor érkezett az „Arietéhez" a parancs, hogy két önjáró tüzérosztály, a „Vittorio Emanuele II" ezred és a „Lucca" ezredből a 109° motorkerékpáros század menjen Tivoliba és majd nyugatra néző arcvonallal helyezkedjenek el a város körül. Ezek el is indultak, és amikor 11.00-kor jött az ellenparancs, hogy La Stortánál meg kell állniuk, már túl voltak az említett helyen.[125]

9:00-kor elkezdődött a monterotondói csata. Manfredoniából felszállt 50 Ju. 52-es, amelyek a 6° ejtőernyős vadászezred Walter Gericke őrnagy vezetése alatt álló 2° zászlóalját szállították. Céljuk a monterotondói Castello Orsini, és a benne tartózkodó szárazföldi vezérkar[126] elfogása volt. Az erős légvédelmi tűz miatt három Ju. 52-es megsemmisült és a többi is csak a környéken tudta ledobni az ejtőernyősöket. A Kraus főhadnagy vezette 6° és a Thomsen főhadnagy vezette 7° század a Tevere mellett, Monterotondótól kb. 4 km-re, észak-nyugatra értek földet. A Nitzschke főhadnagy vezette 5° század a sportpályák közelében, Monterotondótól kb. 1 km-re, észak-keletre ért földet. Egyedül az Engelhardt főhadnagy vezette 8° század landolt a kijelölt helyen, Monterotondótól kevesebb, mint 1 km-re, a Monterotondo és Mentana közötti úton. Elle-

125 Monelli, 1963.

126 Miután az olaszok nyílt várossá nyilvánították Rómát, ide költöztették a szárazföldi vezérkart. Ez viszont 8-án este titokban visszaköltözött Rómába. A várat 1730 ember, vagyis a 2° carabinieri alegység, a 9° vegyes gránátos század, az „A" gépesített tunéziai zászlóalj 2° százada, a Vezérkar főparancsnokságának kiképző százada, az DIII° páncélelhárító vegyes tüzérosztály, a 481° páncélelhárító zászlóalj, és a XXXI° műszaki aknamentesítő század védte. Torsiello, 1975.

nük vonult a „Piave" hadosztály és Montezemolo ezredes utasítására egy PAI zászlóalj. A „Re" hadosztály 2° lövészezredének a parancsnoki százada Rómába tartva éppen Monterotondón vonult keresztül, amikor belecsöppent a harci tevékenységbe. Harcok folytak Monterotondóban, Mentanában, a Marciliana repülőterén és az Osteria del Grillónál, vagyis a Teverén áthaladó híd és az ezt őrző „Piave" támpont mellett. 14 órára az utóbbi védőit felszabadították, Mentanából egy carabinieri hadnagy vezetésével a lakosok verték ki a németeket, és a vár védőinek köszönhetően 18 órára, amire Gericke bejutott a várba, nem talált semmit, és őt magát is körülfogták a felmentők. A németek tárgyalni kezdtek, és csak azután jöttek ki a várból, amikor Rómát nyílt várossá nyilvánították, valamint a német erők felülkerekedtek a római védelmen.[127] A csata közben, 12 órakor Tabellini személyesen Calvi di Bergolótól kapta meg annak a parancsnak a megerősítését, amit már 5 órakor telefonon közöltek vele (de akkor nem hajtotta végre), és így az 57° lövészezred két zászlóalja kivételével, amelyek tovább folytatták a harcokat, a hadosztály elindult, és estére oda is ért Marcellina és San Polo dei Cavalieri közé. 15 órakor az „Ariete" is kapott egy parancsot, hogy immár a teljes hadosztálynak Tivoli mellé kell vonulni. Egy bombatámadás és az utak zsúfoltsága miatt csak szeptember 10-én hajnalban értek oda. A németek nem zavarták a menetet, a parancsnok pedig, aki nem értette a parancs okát, ellenőrzése alá vonta mind az Aniene völgyét, mind a Rómába, a Valmontonéba és a Palestrinába vezető utakat.[128] Északon a „Re" hadosztály egységei, és a „Sassari" egy része (34° tábori tüzér ezred 2° tüzérosztálya, XII° önjáró tüzérzászlóalj két százada és parancsnoksága) vette át a „Piave" és az „Ariete" helyét, így a védelem továbbra is eredményesen működött, és a 3° páncélgránátos hadosztály nem került közelebb Rómához.[129]

Miközben a harctéren aránylag rendben folytak az események, a parancsnokságon teljes volt a felfordulás. Hajnalban eltűnt Carboni, és 9.30-kor Salvi telefonált Calvinak, hogy vegye át a parancsnokságot, mint a legidősebb hadosztályparancsnok. Calvi nem ismerte a helyzetet, hiszen Carboni eltitkolt előle mindent, ami a hadtestet érintette, és ezért egy ideig vonakodott ettől, majd végül úgy döntött, hogyha Carboni nem kerül elő 16 óráig, akkor átveszi az irányítást. Avezzano felé ment volna

127 Monelli, 1963.; Torsiello, 1975. Int9 (2005. 01. 05.).
128 Monelli, 1963.
129 Torsiello, 1975.

a hadosztályokkal, feladva Rómát, de legalább megmentve a hadtestet, ezért is erősködött, hogy az „Ariete" és „Piave" induljanak el Tivoli felé. Carboni 14 óra körül jelent meg, miután felderítést végzett, és ellenőrizte, hogy Roatta hagyott-e neki valamit Tivoli és Arsoli környékén a carabinieri állomásokon. Ez nem éppen egy tábornok feladata, de legalább visszatért. Carboni ellenezte Calvi tervét, ő inkább feladott volna mindent és feloszlatta volna a hadtestet. Miközben Calvi és Carboni tárgyaltak, megjelent a „Centauro" parancsnokságán egy Schacht nevű német százados. Kurt Student tábornok, a 11° ejtőernyős hadtest parancsnoka küldte, Kesselring tudtával, és egy fegyverletételi tervezetet ajánlott fel, miszerint, ha a „Centauro" leteszi a fegyvert, akkor mindenkit békében hazaengednek. Giaccone, aki fogadta, rögvest átküldte Calvihoz és Carbonihoz. Carboni bele is egyezett azzal a feltétellel, ha ezt kiterjesztik a CAM minden hadosztályára.[130] Frascatiba küldték tárgyalni Giacconét, és Turini főhadnagyot tolmácsként. 20 órára értek oda, de mivel Student csak 21-kor érkezett meg, ekkor kezdtek el tárgyalni. Német részről Kesselring, Student és Siegfried Westphal, Kesselring vezérkari főnöke vett részt a tárgyaláson. 10-én hajnalban, 1.00-kor végeztek, és a következőkben állapodtak meg:

– Róma nyílt város, olasz parancsnoksága van, egy tüzérség nélküli hadosztály és a rendőrök védik, illetve látják el a rendfenntartási feladatokat, a németek nem lépik át a város határát;

– a többi hadosztály feloszlik, hadosztályonként szedik össze a fegyvert (ez pár napi időhúzást jelenhetett volna) és mindenki békében mehet haza;

– a németek elfoglalják az EIAR-t, de a „Roma 2" rádióállomás olasz kézen marad, viszont a németek tovább üzemeltetik a követségüket és a Viminaléban (a Belügyminisztériumban) a német rádióállomást;

– Ha szeptember 10-én 7 óráig nem fejeződnek be a harci cselekmények, a németek felrobbantják a vízvezetéket, és kímélet nélkül bombázzák a várost.

Giaccone kb. 4.30-ra ért vissza Tivoliba. Carboni elfogadta a feltételeket, de mindenképpen Calvira akarta ruházni a CAM parancsnokságét és a „Róma nyílt város kormányzója" tisztet, amibe természetesen Calvi nem ment bele. Ezután Carboni Cadornát akarta kinevezni a Tivoliban

130 Szeptember 9-én este már elterjedt a király, a Kormány, és a katonai felsővezetés szökésének a híre, illetve egyesek már tudtak a megkezdett tárgyalásokról is. Ez jelentősen csökkentette a csapatok harci morálját, és már 9-én elkezdődtek az első szökések. A dezertálások még nagyobbnak tüntették fel a várható katonai összeomlást, és így felgyorsították a tárgyalásokat. TORSIELLO, 1975.

állomásozó erők élére,[131] és azt hozta fel alternatívaként, hogyha a tárgyalás sikertelen lenne, akkor vagy helyben ellenáll, vagy elvezeti az egységeit Abruzzóba. Ez természetesen lehetetlen volt, mert az „Arietének" maximum 50 km-re volt elég az üzemanyaga. Carboni minden alkalommal azzal akarta megindokolni döntését, hogy őt keresik a németek és ha meg akarja menteni az életét, akkor el kell menekülnie. Végül Salvival telefonáltatott Calvinak, hogyha a tárgyalások zátonyra futnának, akkor tovább kell harcolni és Salvit Tabellinihez küldte, hogy térjen vissza Rómába. Egyedül a „Piavénak" voltak nagy üzemanyagkészletei és Tabellini éppen indult, hogy Abruzzóba vezesse a hadosztályát.

Giaccone szeptember 10-én 7 órára visszatért Kesselringhez, aki ki akarta egészíteni az egyezményt, miszerint egy német parancsnokságot is létrehoznak Rómában, ami viszont sértette volna a nyílt város jelleget. Ezt egy ultimátummal is kiegészítette, hogyha Giaccone 16 óráig nem hozza vissza aláírva a dokumentumot (Kesselring nevében azt már aláírta Westphal), akkor felrobbantják a vízvezetékeket és bombázzák a várost. A megbeszélés 10 óráig tartott és 12-re érkezett Rómába, a Palazzo Caprarába, Carboni parancsnoki posztjára. Carboni ekkorra Rómába rendelte Calvit, de ő maga nem volt a helyén, ugyanis közben újra támadt egy ötlete.

Carboni reggel, miután megtette az utat Tivoli és Róma között, megjelent a Hadügyminisztériumban (Via XX Settembre és Via Firenze sarka). Ez szembe található a Palazzo Caprarával (Via XX Settembre 11). Itt találkozott Enrico Caviglia marsallal, aki teljesen véletlenül csöppent bele a római eseményekbe,[132] és éppen táviratot küldött a királynak, hogy ruházza fel ideiglenesen a miniszterelnöki hatalommal, mivel a katonai vezetés nincs a helyén.[133] Caviglián kívül jelen volt még Antonio Sorice tábornok, a hadügyminiszter és Emilio De Bono marsall. Feltehetőleg

131 „Ariete" hadosztály, két század az érkező 18° bersaglieri ezredből, elszórt műszaki csapatok és Montesacróból Tivoliba kellett volna érnie az 1° gyorstüzér ezrednek, de csak a parancsnok érkezett meg. MONELLI, 1963.

132 Szeptember 8-án reggel érkezett Rómába feltehetőleg Ambrosio sugallatára, és kihallgatást kért III. Viktor Emánueltől. Ő ekkor még nem tudott a fegyverletételről és szeptember 9-én reggelre adott időpontot. A marsallt 9 órakor telefonon figyelmeztették, hogy a Quirinálében (a király hivatalos rezidenciája) nincs senki. Caviglia, miután megállapította, hogy semmi sincs rendjén, és alig talált olyan katonai vezetőt, aki a helyén lett volna, kezébe vette az irányítást. MONELLI, 1963.

133 Ezt csak 10-én reggel sikerült elküldeni a Tengerészeti Minisztériumból, a szöveget lásd MONELLI, 1963. 340.

Sorice és Caviglia meggyőzte Carbonit a védekezés fontosságáról, aki kiadta a következő parancsokat:

– 10.00-kor: A „Piave" hadosztály jöjjön Rómába és nyújtson segítséget a „Granatieriknek";[134]

– 10.30-kor: a „Granatierik" mindenképpen tartsák a pozícióikat, és amint lehet, indítsanak ellentámadást. Minden Rómában lévő alakulatnak támogatnia kell a „Granatieriket";[135]

– 10.45-kor: az „Ariete" a 18° bersaglieri RECO-val megerősítve küldjön egy gyorsmozgású hadoszlopot a „Granatierik" segítségére. Ennek ketté kell válnia. Az egyik rész, Alessi ezredes vezetésével, a délről támadó németeket támadja hátba, a másik Dardano Fenulli tábornok, az „Ariete" parancsnok-helyettese vezetésével pedig a 2° ejtőernyős hadosztály oldalát támadja. A két oszlop a via Appia Antica és Capannelle[136] környékén járt, és már majdnem harcérintkezésbe került az ellenséggel, amikor kihirdették a fegyverletételt.[137]

Közben a Porta San Paolo mentén gyülekeztek és harcoltak polgárok, és a „Granatieri di Sardegna" hadosztály az alábbi erősítésekkel:

– a „Sassari" hadosztályból a 151° lövészezred I° és II° zászlóalja, a 152° lövészezred III° zászlóalja, a XII° önjáró tüzérzászlóalj 2 százada, a XII° aknavető zászlóalj egy százada, a 34° tábori tüzér ezredből egy tüzérosztály, és az V° műszaki romboló zászlóalj;

– az „Arietéből" a „Montebello" lándzsás ezred és egy 105/25-ös önjáró tüzérosztály;

– XV° tartalékos tiszt képző iskolazászlóalj;

– egy PAI zászlóalj;

– egy carabinieri iskolazászlóalj és egy „Pastrengo" gyalogos század;

– egy századnyi ejtőernyős;

– a „Genova Cavalleria" keret alegységéből egy gyalogos század;

– a 4° harckocsi ezred keret egységéből egy kiképzés alatt álló zászlóalj;

– a tunéziai rohamzászlóaljból a 3° század;

– a 2° bersaglieri ezred keret alegységéből egy kiképzés alatt álló század.[138]

134 A „Granatierik" és a németek között szeptember 10-én 7.30-kor érvénybe lépett a tűzszünet, de ezt a németek 8 órakor felrúgták. A „Granatierik" ekkor kénytelenek voltak visszavonulni a Ponte della Magliana mögé, a Garbatella – San Paolo fuori le Mura bazilika vonaláig.

135 Monelli, 1963.

136 Ma már beépült a városba, egy út és egy ügető viseli a nevét.

137 Torsiello, 1975.

138 Torsiello, 1975.

A fegyverszünet hírére a csapatok visszavonultak. Az elhagyott fegyverekkel a polgárok késő estig folytatták a harcot.

Carboni ezeket a parancsokat nem a Hadügyminisztériumból, és nem is a Palazzo Caprarából adta, hanem egy Piazza delle Muse-i magánlakásból. Itt, Róma egyik legészakibb pontján (a Villa Ada és a Villa Glori között, a Tevere mellett), titokban állítottak fel a parancsnokságát. Salvi, nem találva Carbonit a parancsnokságon (Palazzo Caprara), úgy gondolta, hogy Carboni nem akarja tovább irányítani a dolgokat és maga is kiadta a saját parancsait. Cadornával egyet értve az egész „Ariete" hadosztályt a gyorsmozgású hadoszlop után küldte, illetve a „Re" hadosztály maradék egységeinek adta a feladatot, hogy védjék a via Trionfalét és a via Cassiát, illetve a „Sassarinak", hogy küldjön ki egy őrjáratot a Piazza del Popolóra, mert a hírek szerint ezt elfoglalták a németek. Csak 16.30-kor szűnt meg ez a kettős helyzet, mert ekkor Gola százados (Carboni egyik állandó kísérője) telefonált Salvinak, hogy Carboni Cadornára ruházza a parancsnokságot.

Giaccone 12.00-kor érkezett Rómába, a Palazzo Caprarába, de nem találta Carbonit. Elérte telefonon, de Carboni nem egyezett bele a módosításokba. Giaccone ezt írásos parancs formájában kérte, erre Carboni átirányította Soricéhez. Ő a Hadügyminisztériumban volt. Sorice nem írta alá a fegyverletételt, és továbbküldte Giacconét Cavigliához, aki egy ismerősénél szállt meg. Caviglia sem írhatta alá a fegyverletételt, mert a király válasza nem érkezett meg, és így nem rendelkezett felhatalmazással,[139] ezért az időközben megérkezett Calvi és Montezemolo ezredes társaságában Giaccone visszament a Hadügyminisztériumba. 14 órára előkerült Carboni is, aki Soricével együtt nem bízott a németekben, de muszáj volt aláírni a fegyverletételt, mert ha haboztak volna, a helyzet csak rosszabbodhatott. Persze senki sem akarta aláírni (Giaccone olvasta a szöveget, rajta kívül Calvi, Sorice és Carboni volt jelen), végül Giaccone kijelentette, hogyha parancsot kap, aláírja Calvi nevében, ahogy tette Westphal Kesselring helyett. „Róma nyílt város" kormányzója végül Calvi lett, aki úgy fogadta el a kinevezést, mintha parancsba kapta volna.

Giaccone 15.30 kor indult el Frascatiba az aláírt dokumentummal, Róma kormányzójának nevével és egy „Róma nyílt város" határait mutató térképpel, de csak 16.30-ra ért oda, mert az utak zsúfoltak voltak, és a németek feltartották. 16.15-kor már felszállt Viterbóból az első bombá-

139 Ezt csak szeptember 10-én 14.10-kor küldték el és soha nem érkezett meg. A szöveget lásd MONELLI, 1963. 346.

zó század és a másik kettő a felszállásra készült; Westphalnak az utolsó pillanatban sikerült visszarendelnie a gépeket.

Később Montezemolo (Carboni új törzsfőnöke, aki Salvi leváltása után foglalta el ezt a beosztást) megmagyarázta a kapituláció pontjait a hadosztályparancsnokok törzsfőnökeinek, ahogy Giaccone a hadosztályparancsnokoknak. Mivel nem pontosították, hogy milyen gyorsan kell átadni a fegyvereket, ezt kellett húzni-halasztani,[140] hátha bekövetkezik még egy közeli szövetséges partraszállás. Tabellini 16.30-kor úgy döntött, hogy nem hajlandó feláldozni a hadosztályát, és elindult Pugliába, a szövetségesekhez. Ő 18.00-kor kapta parancsba, hogy forduljon vissza, mert a „Piavét" jelölték arra, hogy védje Rómát. Csak akkor volt hajlandó visszafordulni, amikor Calvi – aki időközben Frascatiban részleteiben is pontosította a kapitulációt – garantálta, hogy a hadosztály nem kerül német parancsnokság alá. A 108° bersaglieri század előőrsként a Piazza Vescovión, vagyis Róma akkori határán meglepett és szétszórt egy német fosztogató bandát, de a hadosztály csak szeptember 11-én vonult be a városba.[141]

Róma „nyílt" város

„Róma nyílt város" parancsnoksága szeptember 11-én reggel berendezkedett a Hadügyminisztériumban. A német csapatok szabadon mozogtak a városban és fosztogattak, és néhol a fegyverüket átadó katonákat is megtámadták. Kifosztották a Villa Savoiát és a minisztériumok pénztárait, lefoglalták a szállítóeszközöket és megtámadták a Rómába élelmiszert szállító járműveket. Herbert Kappler SS-őrnagy[142] az ejtőernyősökkel elfoglalta a Viminalét, de a Külügyminisztériumban a miniszter szekrényét már üresen találta. Kiszabadították a politikai foglyokat a Boccea erődből és a Regina Coeli börtönből. Ettől függetlenül Calvi megpróbálta megőrizni legalább a látszatát, hogy Róma szabad. Montezemolo ezredest kinevezte a civil ügyek felelősévé, Soricét tanácsadóként tartotta

140 A „Lupi di Toscana" hadosztály ezt annyira jól csinálta, hogy amikor szeptember 11-én német ejtőernyősök megtámadták a parancsnokságot, visszaverték őket, és így nem sikerült rögtön kierőszakolni a fegyverek átadását. TORSIELLO, 1975.

141 MONELLI, 1963.

142 Mussolini tartózkodási helyének kinyomozásáért és kiszabadításáért léptették elő később alezredessé. KATZ, 2003.

maga mellett, Senise maradt a rendőrség élén, aminek a parancsnokságát Maraffa tábornok, a PAI alapítója vette át.

A „Piave" állományát, amely a Borghese Parkban állomásozott, lecsökkentették három zászlóaljra, és feloszlatták a tüzér ezredét. Ettől függetlenül elég agresszív maradt a németekkel szemben, mert azonnal reagált a támadásokra. Szeptember 12-én délután a Via Venetón egy német páncélozott jármű lőtt a „Piave" parancsnoki járművére. Azonnal elindult egy motorkerékpáros csoport, és amikor megláttak az Exelsior hotel előtt (Via Veneto és Via Ludovisi sarka) egy német páncélozott járművet, kilőtték, megölve benne a három utast. 12-én este a Porta Pincianánál harc bontakozott ki a „Piave" őrei és a németek között, mindkét oldalon veszteségeket okozva. Végül elkezdődtek a szökések, egyes századok 80%-a dezertált, a lövészezred létszáma 70–50% közé csökkent. Ennek a megakadályozására 19-én átköltöztették a hadosztályt a Via Asmara és Corso Triste sarkán álló Liceo Classico „Giulio Cesare" épületébe, ahol befejeződött a dezertálási hullám.

Szeptember 11-én ült össze másodszor a minisztertanács (az első alkalom 10-én délután volt), amin Guariglia elnöklete alatt eldöntötték, hogy a miniszterek maradjanak a helyükön a hétköznapi ügyes-bajos dolgok elintézésére. Viszont Kesselring 13-ai rendelete alapján csak a nem politikai miniszterek maradtak hatalmon. Calvi ekkor Guariglia példáját követve – aki már a főtitkárára,[143] Rossóra bízta a minisztériumot – minden minisztérium élére komisszárokat nevezett ki, mivel *„la presente condizione non consente il normale svolgimento dell'attivita politica da parte dei ministeri"*.[144]

Nem sokan tudtak arról, hogy Taylor dandártábornok véglegesen lemondta a szövetséges partraszállást, és arról sem tudhattak a rómaiak, hogy a salernói partraszállást nem követte átütő siker, mert többen is reménykedtek még abban, hogy megjelenik a szövetséges hadsereg és felszabadítja Rómát.

Szeptember 12-én kiszabadult Mussolini, és újra kezdtek előjönni a feketeingesek. Az MVSN tagjai felvonultak (bár többeket fenyegetésekkel vettek rá erre), de csak a főbb utakon, mert máshol megverték őket. Egyes fasiszták afrikai harcosok egyenruhájában a 4° harckocsi ezred

143 Államtitkár szintű beosztás, általában az adminisztratív vagy az igazgatási területért felelős.

144 *„a jelen helyzet nem teszi lehetővé a minisztériumok részéről a politikai tevékenységek normális végzését"* MONELLI, 1963. 375.

raktárából elloptak három M 13-as harckocsit, és le-fel vonultak a Piazza Venezián és a Viale del Corsón, amíg ki nem fogyott az üzemanyag. A rendőrségnek parancsba adták a fasiszták lefegyverzését, de a németek ezt egy Berlinből érkező parancsra hivatkozva megakadályozták. 17-én délután megérkezett Pavolini is, akinek szintén Berlinből jövő parancsra közölni kellett az újságokban és a rádióban a beszédét.

Még aznap Kesselring megparancsolta, hogy adjanak neki 6000 rómait munkaszolgálatosnak cserébe azért a 6 német katonáért, akiket még 10-én meggyilkoltak egy kórházban. Calvi rögtön vizsgálatot rendelt el, amelyben kiderítették – és a bizottságnak két német tagja is volt –, hogy a németeket szabályos harcban ölték meg. Ettől függetlenül a németek továbbra is követelték a 6000 embert. Calvi nem egyezett bele, és egy lista élére felírta a maga és Montezemolo nevét, hogyha túszokat akarnak, akkor kezdjék velük. Erre a németek csöndben maradtak. Természetesen a Calviról alkotott képhez hozzátartozik az is, hogy sorban megerősítette a sajátjaival is a németek olasz katonák lefegyverzését célzó felhívásait.

Szeptember 18-án a nyílt város kormányzóságára hivatták Vincenzo Azzolinit, a Banca d'Italia igazgatóját, és figyelmeztették, hogy a németek a következő nap el fogják szállítani a bank értékeit egy északi városba. Megparancsolták neki, hogy rablást színlelve helyezze biztonságba a nemesfém és a devizakészletet. Azzolini ettől függetlenül két nap múlva jelentette, hogy az egész készletet át kellett adnia a németeknek, akik úgyis ismerték a pontos összeget (1 milliárd valutákban és 2 milliárd aranyban,[145] illetve az albán pénz pénznyomó lemeze).

Szeptember 20-án egy újabb ultimátum érkezett, amely 6000 munkaszolgálatost követelt, mert az előző este megtámadták a német követséget. Az olasz vizsgálat megállapította, hogy a követséget[146] őrző ideges katonák egy motorkerékpár durrogását vélték gépfegyversorozatnak, és ezért lövöldöztek negyed órán keresztül. A követeléseket ezután annyiban hagyták a németek.

21-én a nyílt város parancsnoksága figyelmeztette a „Piave" parancsnokságát, hogy a németek túszul akarják ejteni a hadosztály egyes egységeit, mivel nem tartották be a 10-ei fegyverszünet pár pontját. Tabellini beszélt Stahellel, aki megnyugtatta, hogy nincs alapja a hírnek.

145 Ez kb. 110 tonna aranyat jelentett. KATZ, 2003.
146 Villa Wolkonsky.

23-án Stahel bejelentette, hogy 11.30-kor meg szeretné látogatni Calvit, és örülne, ha Tabellini is jelen lenne. Két századnyi ejtőernyőssel érkezett, akik lezárták a Via XX Settembrét, és a környező mellékutcákat. A katonák automata ismétlőpuskával a kezükben kísérték fel Stahelt az első emeletre, ahol felszólította Calvit, aki éppen Montezemolóval volt, hogy csatlakozzon az új kormányhoz, amelynek a megalakulását 13.00-kor fogják majd bemondani a rádióba. Calvi nemmel válaszolt, lemondott a nyílt város kormányzója tisztségről,[147] és engedélyt kért, hogy elmehessen. Erre Stahel letartóztatta, ahogy Tabellinit is, aki a szomszéd szobában ugyanúgy válaszolt. Stahel elment, de a folyosókon ottmaradtak a fegyveres őrök. Egyedül Montezemolónak sikerült, elöljárója beleegyezésével, civil ruhát öltve elmenekülni, hogy utána a fegyveres ellenállás vezetése közben elfogják, és kivégezzék a Fosse Ardeatine sok áldozatával együtt. Nem sokkal később őrizetbe vették Calvit,[148] Maraffát és Tabellinit, illetve ugyanekkor harckocsik, SS-osztagok és ejtőernyősök vették körül a Viminalét, és letartóztatták Senisét.

Időközben könnyű harckocsikkal és ágyúkkal felfegyverzett németek vették körül a „Piave" laktanyáit. Repülők szálltak el a házak felett, a környező házak ablakaiban helyezték el a fegyvereseket, és kérték a lefegyverzést. A „Piave" tisztjei a menzán ebédeltek, a parancsnok és a törzsfőnöke nem voltak jelen. Az ellenállni akaró katonákat is meggyőzték a tisztek, hogy jobb nyugton maradni. Akik tudtak, elmenekültek.[149] A németek egy szobába zárták a tiszteket és megmutatták nekik a következő parancsot:

„Governo Nazionale. Il capo del Governo. Roma 23 settembre 43. *Oggi 23 settembre 1943 XXI il Duce ha costituito ufficialmente il nuovo governo assumendone la presidenza e delegandone le funzioni. In tale qualita do ordine alla divisione Piave di deporre le armi e di consegnarle alle autorita germaniche. La divisione si rechera in altra localita in direzione nord, in attesa di ulteriori disposizioni. Per il capo del governo, il ministro designato alla firma, Pavolini*" [150]

147 A németek helyette Menotti CHELI ezredest nevezték ki „Róma nyílt város" katonai és civil felelősévé, akit később Domenico CHIRIELEISON tábornok váltott fel. MONELLI, 1963.

148 Calvi később házi őrizetbe került, és sikerült Svájcba szöknie. KATZ, 2003.

149 MONELLI, 1963.

150 „*Nemzeti Kormány. A Kormányfő. 1943. szeptember 23.* Ma, 1943. XXI [a fasiszta időszámítás 1922-től kezdődött] szeptember 23-án a Duce hivatalosan megalkotta az új kormányt, magára vállalva az elnökséget és delegálva a funkcióit. Ezen a jogon megparancsolom a Piave hadosztálynak, hogy tegye le a fegyvert és adja át azt a német hatóságoknak. A hadosztály további rendelkezésekre várva északra, egy másik helyre fog menni. A kormányfő nevében, az aláírásra felhatalmazott miniszter, *Pavolini*." MONELLI, 1963. 381.

A németek tehát addig húzták az időt, amíg kiszabadult Mussolini, és megalakult az új fasiszta kormány. Időközben pedig sikerült összegyűjteni a fegyverek egy részét, nem úgy, mint északon, ahol Rommel merevebben tartatta be a németországi utasításokat, mint Kesselring, és sok fegyvert sikerült elrejteni, hogy majd újra felhasználják a partizánok. A papíron még „nyílt város" véglegesen német kézre került.[151] Természetesen – most már saját érdekükből – a megszállók is el akarták ismertetni a szövetségesekkel a „nyílt város" címet. Ezen törekvésüknek volt köszönhető az is, hogy az új fasiszta állam központja nem lehetett Róma. Mussolininek és a köztársaságiaknak többek között ezért is kellett Észak-Olaszországban elhelyezni a minisztériumokat (nem mindet).[152] Igaz, a németek nem jártak sikerrel, hiszen valójában ők sem akarták kivonni katonáikat és parancsnokságaikat a városból, ezek hiányában pedig a szövetségesek sem voltak hajlandók lépni.

Róma ezzel a támadással túlélte az utolsó igazán komoly hadieseményt, habár a légitámadások ettől függetlenül napirenden voltak. A város közelében folyó heves harcok ellenére 1944. június 4-én a németek nem fejtettek ki ellenállást, hanem egyszerűen kiürítették Rómát.

A német megszállás és a római Ellenállás

Róma távol esett a fronttól, de továbbra is ki volt téve légitámadásoknak. Az 1943. augusztus 14-ei nyilatkozatra senki sem válaszolt pozitívan, de 1943. szeptember 23-ig nem állt érdekében senkinek sem komoly kárt okozni az „Örök" Városban. Ettől függetlenül a fenyegetések csak úgy „repkedtek", hiszen egy komoly légitámadást nem lehetett volna megakadályozni olasz részről, és ezt alaposan kihasználták mind szövetségesek, mind németek. A szeptember 23-ai fordulatnak köszönhetően megváltozott a város értéke a szövetségesek szemében. Az immár szövetséges olasz kormány – bár egy ideig még nem kapták meg ezt a jelzőt – elhagyta Rómát, és így csak a Vatikán szorult kíméletre. A németek meglehetősen nyíltan használták Róma vasúti csomópontjait csapat- és lőszerszállí-

151 MONELLI, 1963.

152 1943. szeptember 27-én Rocca della Camminatéban, az első ülés után a salòi kormány kiadott egy kommünikét, amelyben ez állt Rómával kapcsolatban: *„Rómát nyílt várossá nyilvánították, a kormány székhelyét a fegyveres erők főhadiszállása közelében más helyen jelölik ki."* (ORMOS, 2000. 559. o., az idézet forrása: MUSSOLINI 1959–1980, XXXII. 205.)

tásra, és nappal a fokozódó szövetséges légi fölény kivédésére a város központjában, a fás utcákon, álcázva parkoltak a legkülönfélébb szállítmányok és járműveket, így könnyen érthető, hogy a római vasutak és utak hamar visszakerültek a megsemmisítendő objektumok listájára. Német katonák állomásoztak Rómában, és a főparancsnokságot a Corso d'Italián állították fel. Ezen kívül volt még egy szállítóparancsnokság is a Via Sistinán.[153] Nem csak a németek, hanem a saloi Köztársaság is Rómába telepített számos katonai létesítményt: az összes háborúval kapcsolatos hivatal[154] itt székelt, ahogy számos hadianyag gyár is a városban maradt.[155]

Természetesen a Vatikánban senki sem számított agresszióra, hiszen ez az egész katolikus világ felháborodását vonta volna maga után. Ekkor jött a meglepetés: az egyik korai bevetés során a Vatikánváros is kapott találatokat. Egy rejtélyes gép két-három alkalommal elszállt Róma felett, és vaktában szabadult meg a terhétől. 1943. november 5-én a Vatikán felett repült és 4 bombát dobott le. Eltalált több épületet, köztük a vatikáni vasútállomást, és az egyik közelben felrobbant bomba légnyomásának következtében a Bazilika abszidján kitörtek az üvegablakok. Súlyos személyi kár nem esett. A propaganda rögtön a szövetségesek ellen fordult (amint a vatikáni vizsgálat megállapította, angol gyártmányú bombákat használtak, de ezeket akár a németek vagy az olaszok is ledobhatták), és a fasiszták fellengzős szövegekkel akarták a szövetségesek ellen kelteni a hangulatot, viszont kiderült, hogy nincs benne az akcióban sem a szövetségesek, sem a németek keze. A gépet egy Parmeggini nevű őrmester vezette, Viterbóból szállt fel, és a fasiszta párt szélsőséges vonulatának, lehet, hogy magának Farinaccinak a parancsára cselekedett.[156] Még egy alkalommal szenvedett kárt a Vatikán. 1944. március 1-jén alkonyatkor egy repülő hat kis bombát dobott le a Porta Cavalleggeri környékén. Ezekből négy a Vatikán három extraterritoriális épületéből kettőt talált el, míg a maradék kettő a harmadik területen kívüli épületnél, az Inkvizíció palotájánál ért földet. A levegőbe került törmelékek még a Vatikánban is károkat okoztak, és egy ember meghalt. Most tényleg az angolok voltak a hibásak, mivel a pilóta eltévedt a rossz időben, de a háború végéig London tagadta a felelősségét.[157] Ezeken a rejtélyes támadáson kí-

153 Trevelyan, 1982.
154 Pl.: a Hadügyminisztérium, és a Vezérkar. de Simone, 1993.
155 Pl.: a via Etrurián lévő lőszergyár, vagy a via Flaminiai gyutacsgyár. de Simone, 1993.
156 Monelli, 1963. 388. o.; Blet, 2004.; Katz, 2003.
157 Katz, 2003.

vül még több alkalommal dobtak bombát a városra, néha még a bombariadó sem szólalt meg. 1943. szeptember 16-ától, amikor pár Marauder a Wehrmacht autókonvoját támadta a Via della Maglianán, 1944. június 3-áig, amikor 18 Mitchell a Casilinán kifelé tartó német járműveket támadta, 51 alkalommal érte légitámadás Rómát. Főleg a vasút és a jelentősebb utak voltak a célpontok, de az 1944. február 14-ei, és 16-ai, a március 3-ai, 7-ei, 8-ai, 14-ei és 18-ai súlyos veszteségeket okozott a polgári lakosság körében is. A március 14-ei volt a nyári támadások után a harmadik legsúlyosabb bombázás, amit Róma elszenvedett. Ekkor négy hullában támadott 80 B-17-es, és 64 B-24-es, Lightning kísérettel. Az első hullám bombázói pár másodperccel 11 óra előtt dobta le a bombáit a Tiburtina állomásra, de az első két hullám eltalálta a Nomentano, az Italia és a Prenestino negyedeket is. A harmadik és a negyedik hullám 12.30-kor a San Lorenzo és Tuscolanai pályaudvarra célzott, de károk keletkeztek a Tiburtino és a Tuscolano negyedekben is. Két bomba a veranói temetőbe esett, illetve egy másik megölte Virginio Gayda-t, a fasiszta újságírás egyik nagy képviselőjét, a Giornale d'Italia igazgatóját. Aznap összesen 309 tonna robbanóanyagot dobtak a városra.[158] A szövetségesek többször követtek el alapos hibát. 1944. március 19-én lebombázták a Nomentano negyedet, illetve a Poliklinikát. A bombázást maguk a németek rendelték meg, mert megfejtették az ellenállók és a szövetségesek közötti kódot, és írtak egy hamis üzenetet, amelyben a Poliklinikát nagy háborús raktárnak tüntették fel. Persze utána nem késlekedtek a szövetségesek nyakába varrni a felelősséget.[159] Mivel számtalanszor egyházi épületek is károkat szenvedtek a légi támadások során, a Vatikán és a szövetségesek viszonya a bombázás kérdésében cseppet sem volt békésnek mondható.[160]

1943. szeptember 9-én nemcsak a római harcok zajlottak, hanem ekkor született az olasz fegyveres Ellenállás is. Ahogy a korai Ellenállás, így ez sem lett egységes, és már korán meg lehetett figyelni a milanói és a római, vagyis az északi és a déli szervezkedés közötti különbséget. A fővárosban főleg a vezető értelmiségiek és a politikai elit szervezkedet. Minden apró ellenállásra alkalmas fórumot kihasználtak, akár a királlyal is szövetkeztek és körük rendkívül zárt volt. Északon a fejlett ipari városokban főleg a tömegek azonnali megmozgatása és a közvetlen beavatkozás volt a cél. Mindemellett a közös célok összefogták őket, habár tu-

158 DE SIMONE, 1993.
159 BLET, 2004.; INT5 (2004. 10. 24.)
160 KATZ, 2003.

datában voltak a különbségeknek. A tömegek politikai aktiválása már 1943 első felében elkezdődött, de az északi munkások sztrájkjai még nem jelentettek igazi erőt, csak lehetőségeket. A szervezés ekkor még nem volt megfelelő és többek között ezért is maradt ki a nép a július 25-ei eseményekből.[161]

Rómában Ivanoe Bonomi és Bartolomeo Ruini szeptember 9-én 9 órakor megtudta, hogy a királyi család, a kormány és a katonai felsővezetés elmenekült, így Bonomi (független), Ruini (PDL), Giovanni Persico (PDL), Giorgio Amendola (PCI), Mauro Scoccimarro (PCI), Giovanni Roveda (PCI), Alcide De Gasperi (DC), Giovanni Gronchi (DC), Giuseppe Spataro (DC), Alessandro Casati (PL), Antonio Calvi (PL, Manlio Brosiót helyettesítette), Leone Cattani (PL), Giuseppe Romita (PSIUP), Pietro Nenni (PSIUP), Mario Zagari (PSIUP, Sandro Pertinit helyettesítette), Sergio Fenoaltea (Pd'A), Ugo Lamalfa (Pd'A) és Riccardo Bauer (Pd'A), nélkülük alapították meg 14:30-kor egy via Addai lakásban francia mintára az első CLN-t.[162] Egyedül a PRI tagjai tartották távol magukat a CLN-től, mert semmilyen közösséget sem akartak vállalni a Savoiákkal.[163] A CLN felépítése különbözött északon és délen (ide tartozott Róma is). Az északi CLN résztvevői a kommunisták (PCI), a szocialisták (PSIUP), a liberálisok (PL), a kereszténydemokraták (DC) és az Akciópárt (Pd'A) volt. Délen ehhez hozzáadódott a PDL, Bonomi és Ruini pártja. A fegyveres ellenállás jogi értelemben csak 1943. október 13-ától kezdődött, mert ekkor lépett érvénybe Olaszország hadüzenete Németországgal szemben.[164] Ettől kezdve Olaszországot a szövetségesek együtt harcoló félnek ismerték el. Először a kommunisták szervezték meg a fegyveres ellenállást, és Milanóban megalakították a Garibaldi alakulatok főparancsnokságát. Az ellenállók GAP-okba[165] és SAP-okba tömörültek. Rómában a CLN nyolc részre osztotta a várost, amiből a negyedik felelt meg a városközpontnak. Itt alakultak meg a Központi GAP-ok,[166] amelyek közvetlenül a *Giunta militaré*től[167] függtek. A Giunta

161 Quazza, 1966.
162 Az alapító szöveget lásd Battaglia, 1976. 42–43.; Int16 (2005. 2. 6.).
163 Deizell, 1961.
164 1943. október 11-én, a madridi nagyköveten keresztül juttatták el a németeknek. Battaglia, 1976.
165 Az első GAP-ot 1943. nyarán alapította Olaszországban Mario Lizzero, követve az 1943. július 25-ei padovai PCI gyűlés határozatait. Battaglia, 1976. 66.
166 Négy kis létszámú, 3-6 fős egységre oszlottak. Katz, 2003.
167 Katonai tanács. Katz, 2003. 99.

militarét Riccardo Bauer (Pd'A), Sandro Pertini (PSIUP)[168] és Giorgio Amendola (PCI) irányította, bár a CLN mind a hat pártja képviselve volt. Különben a CLN-ben is a baloldali pártok (PCI, PSIUP, Pd'A) koalíciója volt a meghatározó. A Pd'A partizánjait a *„Comitato Militare"*[169] fogta össze, míg a szocialisták szervezetét *Brigate Matteotti*nak[170] hívták. Az utóbbi nagy fontosságra tett szert szerteágazó és jól működő kémhálózata miatt. A CLN-en kívüli partizán szervezetek közül a legjelentősebb a FMCR volt, míg Róma külső kerületeiben és környékén működött a *„Movimento comunista d'Italia"*,[171] vagy közismertebb nevén a *„Bandiera Rossa"*.[172]

Róma után a többi nagyvárosban is megalakultak a regionális CLN-ek, de súlyos belső konfliktusok osztották meg őket. Északon a milanói CLN határozati javaslata nem nagyon feszengette a Badoglióhoz fűződő viszonyt, mivel nem akarta elmélyíteni a szakadékot a királypárti tisztek és az antifasiszták között. Rómában a király lemondását és egy rendkívüli kormány kinevezését követelték,[173] délen pedig Viktor Emánuel lemondását az unokája javára és egy Régensség felállítását. Az utóbbit támogatta Benedetto Croce, Badoglio és az angolok is, mivel a király személyének a feláldozásával próbálták átmenteni a monarchiát.[174] Ez a belső megosztottság jellemezte a bari kongresszus (1944. január 23–29.) vitáit is. A király személye körüli ellentétek akkor csendesedtek le, amikor 1943. március 19-én III. Viktor Emánuel bejelentette a Minisztertanácsnak, hogy amint felszabadul Róma, fiát, Umbertót, kinevezi helytartónak. A többi probléma viszont csak 1944. április 10-én évült el, amikor Palmiro Togliatti, a PCI főtitkára bejelentette, hogy a kommunisták készek belépni a Badoglio-kormányba. Ez volt a salernói fordulat.[175] A Badoglio–Togliatti-kormány 1944. április 21-én alakult meg (Togliatti, Croce és Carlo Sforza tárca nélküli miniszterként vett részt benne), és így a mérsékelt irányzat erősödött meg.[176]

168 Giuliano *Vassali* helyettesítette, ő volt a Brigate Matteotti parancsnoka. KATZ, 2003.
169 Katonai Bizottság. KATZ, 2003. 99.
170 Matteotti Brigádok. KATZ, 2003. 99.
171 Olasz Kommunista Mozgalom.
172 Vörös Zászló.
173 A kereszténydemokrata Gronchi napirendjét 1943. október 16-án, három nappal a németek elleni hadüzenet beállta után fogadta el a római CLN. QUAZZA, 1963.
174 BATTAGLIA, 1976. 54.
175 KATZ, 1974.
176 TREVELYAN, 1968.

A déli CLN-ek nem bírták hosszasan kiaknázni a népi támogatást, Rómában és környékén a politikai és katonai vezetés nem volt jól összehangolva, így nem volt lehetőség nagyobb méretű harci cselekmények megszervezésére és irányítására,[177] Észak és Közép-Olaszországban viszont az irányítás aránylag hamar összefonódott. Rómában erős volt a széthúzás a pártok között és ezért is Bonomi, akit egyhangúan választottak a római CLN élére, 1944. március 23-án lemondott az elnökségről. A három baloldali párt szövetkezett a CLN-en belül, de a Togliatti féle nyilatkozat után, 1944. április 16-án már csak egy tiltakozásra futotta az erejükből. Újra megerősödött a római CLN-ben a mérsékelt irányzat és Bonomi május 5-én vissza is vonta a lemondását.

A fővárosban az ellenállás sokszor csak a propagandában és a szabotázsokban, illetve a kémkedésben nyilvánult meg. Számos vezető személyiség – bár németellenes volt – félve attól, hogy az alsóbb néprétegek túlságosan erős ellenállása a későbbi politikai megnyilvánulásukat is megerősítené, inkább egy kivárásos megoldáshoz folyamodott. Hasznos információkat játszottak át az ellenállóknak, de kompromisszumot kötöttek a németekkel, abban bízva, hogy majd a szövetségesek úgy is felszabadítják őket. Ezért is az aktív ellenállók inkább az értelmiségiek (tanárok, diákok), a katonák és a munkások köréből kerültek ki. A római társadalom összetétele sem támogatta a fegyveres megmozdulásokat, mivel a fővárosban nem volt nagyszámú könnyen aktiválható munkásréteg, hiszen a lakosság jelentős részét az államigazgatás foglalkoztatta. Ezek pedig inkább a kivárásos taktikát részesítették előnyben. A németek egyik válasza az ellenállóknak a fejadagok csökkentése volt,[178] és így a kialakuló feketepiacokon a szegényebbek jóval nehezebb körülmények közé kerültek. A másik pedig az éjszakai kijárási tilalom fokozatos előrehozása volt. A via rasellai merénylet után ezt 17 órában állapították meg![179]

177 A via rasellai támadásban 13 fő vett részt, és ez egy nagyszabású akciónak számított. Általában párban, vagy hármasával-négyesével bonyolították le a támadásokat. KATZ, 1974.; INT17 (2005. 3. 24.)

178 Habár a fejadagok csökkentését büntetésként alkalmazták, az intézkedés csak a valósághoz való alkalmazkodást jelentette. Mivel a szövetséges bombázások gyakorlatilag használhatatlanokká tették a vasutakat, az élelem is csak autókon volt szállítható, ezek száma pedig egyre inkább fogyatkozott. Mind azért, mert a fronton volt rájuk szükség, mind pedig azért, mert ezek a szállítmányok a szövetségesek kedvenc célpontjaivá váltak. A németek a vatikáni felségjeleket és a vörös keresztet is felfestették járműveikre, hogy védjék azokat, a szövetségesek pedig okulva ebből mindenre lőttek, ami mozgott, és nem kegyelmeztek sem a vatikáni autóknak, sem a vöröskeresztes járműnek álcázott német járműveknek. KATZ, 2003.

179 BATTAGLIA, 1976.

A katonai ellenállást Montezemolo ezredes szervezte meg. A FMCR egy illegális információs hálózat volt, amely különféle partizán bandákat tömörített. Egy részüket volt katonákból és carabinierikből[180] toborozták. 1943. november közepétől kapcsolatban álltak Bolognával és Milánóval, és közvetve Bolognán keresztül Veronával, Velencével, Trevisóval, Bolzanóval, illetve Milanón keresztül Varesével. A FMCR, ha együtt is működött a *Giunta militaré*val, nem állt a legjobb viszonyban vele, és nehezen alkalmazkodott az összeesküvő életmódhoz. 1943. december 10-én a brindisi kormány kinevezte Montezemolót vezérkari összekötő tisztnek az olasz katonai felsővezetés és minden vele együtt dolgozó földalatti szervezettel. Sok társát 1944. január 17–18-án letartóztatták, és többen lelték halálukat, köztük Montezemolo is a Fosse Ardeatina áldozatai között.[181]

A központi Gap eleinte kisebb robbantásokkal nyugtalanította a németeket, de lassan elkezdődtek a nagyobb horderejű támadások is. Az egyik legkorábbi német áldozat egy őrmester volt, akit december 17-én lőttek le a via XXIII Marzón (ma via Bissolati). Táskájában vitte a római és Róma környéki német légvédelmi ütegek energiaellátásának és kommunikációs hálózatának a térképét, amit megkaparintottak a partizánok. Az első megsemmisítendő célpontot, egy trasteverei telefonközpontot, két héttel később robbantották fel. December 19-én bombát robbantottak a Prati negyedben, a németek egyik kedvelt szórakozóhelyén, megölve nyolc német katonát, és még aznap bombát hajítottak a Barberini mozi előtt (Piazza Barberini) a kamionjaikra felszálló németekre. 20-án került sor a legnagyobb jelentőségű támadásra: a központi Gap partizánjai közül négynek sikerült elhelyezni három robbanótöltetet a Hotel Flora[182] első emeleti ablakpárkányára. Csak kettő robbant fel, de ez így is elég volt, hogy súlyos pusztítást okozzon a földszinten. A németek csak a nem német nemzetiségű halottakról és sebesültekről számoltak be, de

180 1944. október 6-án éjszaka Kappler körülvetette PAI katonákkal a római carabinieri laktanyákat, és a 6500 fős állományból több mint 1500-at elfogtak, lefegyvereztek, és Németországba hurcoltak munkásnak. A többiek nagy része – általában sikerült megmenteni a fegyverüket – csatlakozott az Ellenálláshoz, és főleg a FMCR sorait gyarapította. KATZ. 2003.

181 DEIZELL, 1961.

182 Amint szűknek bizonyult a nagykövetség épülete, a németek számos szállodát sajátítottak ki Róma elegáns negyedeiben, és főleg a via Veneto környékén. A Hotel Flora, a via Veneto legmagasabban fekvő szállója volt a megszálló erők főparancsnokságának, a német katonai bíróságnak és a város kormányzójának a székhelye, így jelentős erők védték. KATZ, 2003.

dühíthette őket a merénylet, mert büntetés terhe mellett megtiltották a kerékpár használatát 17 óra után,[183] és 19 órára hozták előre a takarodót. Pár napra rá egy kerékpáros partizán bombát dobott a Regina Coeli börtön előtt a déli őrségváltást végző németekre, majd eltűnt. A válasz egy hirdetmény volt, amelyben az állt, hogy a németek ezentúl kérdezés nélkül lőni fognak a kerékpárosokra, és a biciklit kártérítés nélkül elkobozzák.[184] 1944. január 1-jén bombát dobtak a trasteverei parancsnokságra. Január 22-én egy bravúros akcióval kiszabadították a Regina Coeliből Pertinit és Saragatot.[185] Január 22-én felrobbantottak egy német üzemanyag-szállítmányt a San Pietro in Vincoli templom mellett,[186] január 23-án pedig a Termini vasútállomás és a via Regina Elena következett.[187]

Az anziói partraszállást követően (1944. január 22.), hiszen annyira közel látták a győzelmet, és Róma valóban védhetetlennek tűnt, sok partizán a legalapvetőbb biztonsági előírást sem tartotta be. A legfigyelmetlenebbek a Pd'A és a FMCR tagjai voltak, Montezemolóval az élen, míg a kommunisták tűntek a legvisszafogottabbnak. Kappler és Gestapo ezt ki is használta, és január 22. és 25. között letartóztatta a FMCR vezetőségét. A következő napokban számos partizán követte a sorsukat, és nagyrészt a frissen elfogottakból állították össze azt a 11 embert, akiket 1944. január 31-én kivégeztek a Forte Bravettában. Montezemolo letartóztatásának volt egy fontos következménye: a FMCR által üzemeltetett „Centro X" megszűnt, így a Peter Tompkins, egy amerikai kém által létrehozott „Radio Vittoria" maradt az egyedüli rádió összeköttetés Róma és a szövetségesek között. Tompkins ezt jól ki is használta, mivel a PSIUP szerteágazó és kiváló kémhálózata csak úgy ontotta a híreket, amelyek nem kis mértékben segítették megállítani az anziói hídfőt támadó, és ráadásul még túlerőben is lévő németek sorozatos támadásait. A Radio Vittoria csak márciusban szüntette be az adást, mert Pietro Koch egyik emberének, Francesco Argentinónak sikerült elfogni Maurizio Gigliót, a rádió kezelőjét.[188]

183 Számos partizánakció után kerékpáron sikerült elmenekülni a tettesnek, és a merényletek sokszor a takarodó előtt történtek, mivel ilyenkor kevesen voltak az utakon, és kicsi volt az esély, hogy más is megsérül. KATZ, 2003.

184 KATZ, 2003.

185 1943. október 15-én fogták el őket. Először a Via Tassón, majd a Regina Coeliben raboskodtak. DEIZELL, 1961.

186 KATZ, 2003.

187 KATZ, 1974.

188 KATZ, 2003.

A letartóztatások folytatódtak. Kappler február 1-jén felszámolta a központi Gapok robbanóanyag gyárát, és elfogta az ott tevékenykedőket. Február 2-án Koch bandája és a fasiszta rendőrség betört a San Paolo fuori le Mura bazilikába, és letartóztatták az ott bujkálókat. A bazilika és a hozzá tartozó monostor a Vatikán tulajdona és felségterülete volt, így nagy port vert fel az akció. Különben az első vatikáni tulajdon elleni razziát is Koch vezette, még 1943. december 21-én. A monostorban talált katonákat, carabinieriket és rendőröket azonnal letartóztatták, míg a 9 zsidóból csak 5 sorsa ismeretes. Őket deportálták Auschwitzba, és sohasem tértek vissza. Mivel a Vatikán hangosan tiltakozott, Koch azon terve, hogy a San Giovanni in Laterano bazilika Szemináriumában bujkálókat is letartóztassák (itt tartózkodott a CLN vezetősége), nem talált támogatókat. Koch egyik embere, Francesco Argentino, vagy más néven Walter Di Franco, beépült a Pd'A-ba, és a párt egyik vezető személyiségévé vált. Segítségével először megszüntették a párt lapjának, az *Italia Liberá*nak a nyomtatását, és hat hét alatt lényegében az egész pártot felszámolták.[189]

A partraszállást követő letartóztatások nagyon megviselték az ellenállást, de február végére újjászervezték a központi Gapot és ismét elkezdődtek a németek elleni támadások. Március 2-án két feketeingest öltek meg, megbosszulva Teresa Gullace pár órával korábbi halálát,[190] aki a férje közmunkára hurcolása miatt tiltakozott, amikor lelőtték. Március 8-án a via Claudián egy német tartálykocsit robbantottak fel. A tízezer liternyi üzemanyag bombaként robbant, és a detonáció az egész kerületben érezhető volt. Még a Colosseum is beleremegett. Március 10-én egy fasiszta felvonulást szórtak szét Róma központjában, a via Tomacelliben. Ezt követően Mälzer tábornok betiltotta a felvonulásokat, és csak zárt helyen engedélyezte a gyűléseket. A március 19-ei bombázás után a központi GAP parancsnoksága[191] elhatározta, hogy a német katonákat egyik hagyományos útvonalukon támadják meg. Március 23-án[192] Rosario Bentivegna, kukásnak öltözve, a szűk via Rasellán várta a németek elhaladását. Amint észrevette őket (15.45), meggyújtotta a szemetes kocsiba

189 KATZ, 2003.

190 KATZ, 1974.

191 A római GAP parancsnoka 1944. február 2-ától Carlo Salinari volt. INT17 (2005. 5. 25.); TREVELYAN, 1982.

192 Ez egyben a fasiszta mozgalom alapításának a 25° évfordulója is. A fasiszták felvonulását is meg akarták támadni a gappisták, de az ünnepélyt betiltották a németek, így a via rasellai támadás került előtérbe. KATZ, 1974.

rejtett robbanószer kanócát. A Südtiroler Ordungsdienst[193] 32 tagja azonnal meghalt. A robbanást követően a katonák próbáltak menekülni, miközben további gappisták támadták meg őket. Több mint tíz sérült maradt a földön. A robbanásnak egy Pietro Zuccheretti nevű 13 éves fiú és egy Antonio Chiaretti nevű 48 éves partizán is áldozatul esett. Az utóbbi feltételezhetően a Bandiera Rossa tagjaként egy önálló merényletre készült két társával. A robbanást követően a németek lövöldöztek minden irányba, és megölték az épp akkor érkezett Caruso sofőrjét, Erminio Rossettit,[194] illetve eltaláltak 11 embert, akik közül ketten meg is haltak: egy járókelő és egy nő, aki közvetlenül a robbanás után kinézett a Tittoni palotából, és eltalálta egy német sorozat. Egy katona később, a kórházban halt meg, így Kappler önhatalmúlag 320-ról 330-ra emelte a kivégzendők számát. Hitler parancsát enyhítve (a negyed földig rombolásáról is szó volt) a 33 merényletben meghalt németért 335 embert végeztek ki a következő nap a Fosse Ardeatinénál. Tíz olaszt minden németért, csakhogy öttel[195] „elszámolták magukat". A kivégzés és az azt követő német letartóztatások után[196] sok helyen teljesen újra kellett szervezni az ellenálló csoportokat.

A Gustav-vonal áttörésével a németek lisztet osztottak ki a szegényeknek, nagyobb teret adtak a fasiszta propagandának, így próbálva megnyerni rómaiakat, de hiába akarták növelni bennük a fasiszták iránti lelkesedést, csak a németellenesség nőtt. Erre példa az a tény is, hogy felszabadítóként üdvözölték a P-38-as Lightiningokat, annak ellenére, hogy géppuskázták a mentőket és segítőket szinte minden légitámadás után.[197] Közben a németek szigorították a terrort is, és helyben lelőtték a gyanús embereket. Ahogy közeledtek a szövetségesek, úgy nőttek a német elnyomó intézkedések. Ezzel párhuzamosan nőtt a népfelkeléstől való félelmük, amit úgy próbáltak elkerülni, hogy újabb elnyomó intéz-

193 Déltiroli önkéntes milícia. A megtámadott egység az SS Polizei Regiment 'Bozen' 3° zászlóaljának a 11° százada volt. Ez az ezred partizánvadász feladatot látott el, és a 3° zászlóalj a támadás előtt fejezte be a kiképzést. INT17 (2005. 3. 24.)

194 Caruso engedélyével fegyverrel a kézben szállt ki a kocsiból, és az egyik német katona partizánnak nézte. KATZ, 2003.

195 Ötös csoportokban végezték ki az áldozatokat, és egy csoporttal többet vittek a kivégzés helyszínére. Mivel az utóbbi öt mindent látott, és titokban szerették volna tartani a kivégzés helyét, illetve módját, kivégezték őket is. KATZ, 2003.

196 Április 23-án este elkapták Guglielmo Blasit, amint éppen kifosztott egy lakást. Blasi részt vett a via rasellai támadásban, így sokat tudott, és társai beárulásával mentette a bőrét. Blasi büntetett előéletéről a partizánok nem tudtak. KATZ, 2003.

197 INT5 (2004. 10. 24.)

kedéseket vezettek be. Felkelés csak azért nem következett be, mert a harcos elemek elszigetelődtek, és megtizedelték őket a németek. A fegyveres harc ellen szólt az is, hogy a rómaiaknak csak nagyon későn lett szükségük tömeges megmozdulásokra ahhoz, hogy kielégítsék az alapvető szükségleteiket.[198] Róma nem támaszkodhatott külső partizán egységek támogatására, és nem volt egységes a katonai vezetés, illetve a *Giunta Militare* nem is mindig szimpatizált a monarchia jelöltjeivel. Montezemolót, letartóztatására után, Badoglio Raffaele Cadornával, az „Ariete" volt parancsnokával akarta helyettesíteni, de mivel ő nem akarta összekötni a sorsát a Savoiákkal és nem fogadta el, Quirino Armellini altábornagy került erre a posztra. Ő viszont fasiszta múltja miatt szálka volt a római CLN szemében és arra kényszerült, hogy maga mellé vegye egy kompromisszum keretében Roberto Bencivenga tábornokot.[199] Armellini egy idő után megunta a bizalmatlankodást és lemondott a tisztségéről, de Bencivenga a Vatikánban tartózkodott, és törött lába miatt nem tarthatta személyesen a kapcsolatot a külvilággal.[200] Ez az elszigeteltség annak is volt köszönhető, hogy a Vatikán el akart kerülni mindenféle vérontást, és a békés kiürítést szorgalmazta.[201]

Az ellenállók társadalmi összetételéről, ideológiai beállítottságáról kaphatunk színes képet, ha megvizsgáljuk a Forte Bravettában kivégzettek listáját és a Fosse Ardeatine halottjait. 1932 és 1945 között az erőd volt a római kivégzések fő helyszíne[202] és a Fosse Ardeatinénál történt a legnagyobb méretű római kivégzést a háború során. Természetesen ez a vizsgálat nem tökéletes, mivel csak a halálos ítéleteken alapul, de az alapvető arányok megállapítására jó.

198 Lásd az áprilisi fosztogatásokat, amikor nők rohanták meg a pékségeket. KATZ, 2003.

199 Montezemolo ezredes 1943. szeptember 23-tól 1944. január 25-ig, a letartóztatásáig vezette a katonai ellenállást. 1944. március 24-ig őt követte Quirino Armellini tábornok, majd március 24-től Bencivenga tábornok. Természetesen nem napra pontosan váltották egymást. Voltak átfedések és Armellini rövid ideig együttműködött először Montezemolóval, majd később Bencivengával. CANDELORO, 1988.; TREVELYAN, 1982.

200 TREVELYAN, 1982.

201 BATTAGLIA, 1976.

202 1943. szeptember 8. és 1944. június 4. között 77 kivégzés történt az erődben. 1931 illetve 1945 között a 118 római halálos ítéletből 115-öt itt, kettőt a Forte Braschiban és egyet a Piazza di Sienán hajtottak végre. INT18 (2005. 3. 29.)

A Fosse Ardeatine 335 áldozatából 332-t sikerült azonosítani.[203] Ebből foglalkozásuk szerint:

– 101 volt munkás, szakmunkás, földművelő vagy kisiparos (hentesek, aszfaltozók, asztalosok, lakatosok, elektrotechnikusok, földművesek, sofőrök, kőművesek, pincérek, nyomdász, vízvezeték-szerelő stb., negyvenhárman voltak kommunisták, tizenkilencen a Pd'A tagjai, kilencen szocialisták, öten a CLN tagjai, egy az OSS-nek kémkedett, egy a PDL-hoz tartozott, és egy a FMCR-el működött közre, illetve négyen egyéb partizán alakulatoknak voltak a tagjai);

– 78 volt kereskedő, eladó vagy házaló (tizenhatan voltak tagjai a CLN-nek, nyolcan voltak kommunisták, heten a Pd'A-hoz, és öten a szocialista párthoz tartoztak, egy a FMCR-el működött együtt, egy halott kereszténydemokrata volt, negyvennek pedig nem lehetett megállapítani a hovatartozását. Ebbe a kategóriába azért is kerültek olyan sokan, mert 54 a 75 zsidó származású halottból kereskedő volt, akiket elsősorban vallásuk miatt fogtak el, de többen – tizennégyen – politikai véleményüknek is köszönhették a börtönt, illetve az ezt követő halált);

– 45 volt katona (minden fegyvernemnek volt halottja, több carabinieri is áldozatul esett a kivégzésnek, inkább a tisztek, főtisztek, és altisztek voltak képviselve a halottak között. Öten a Pd'A-nak, négyen a kommunista pártnak, harmincan a FMCR-nek voltak tagjai, a maradék hétből csak ketten nem működtek közre valamilyen más partizán alakulattal);

– 45 volt értelmiségi (10 diák, 9 ügyvéd, 9 tanár, 5 festő, 4 könyvelő, 2 mérnök, 2 orvos, 1 filmrendező, 1 földmérő, 1 építész, 1 művész; közülük tizenhatan a Pd'A soraiba, tízen kommunista szervezetekhez, öten a FMCR-hez, hárman pedig a szocialista párthoz tartoztak, illetve még öten álltak kapcsolatban valamilyen szervezettel: CLN, OSS stb.);

203 Az ezt követő statisztikában önkényesen összevontam a kommunista vagy kommunista színezetű pártokat és alakulatokat (Movimento Comunista d'Italia vagy Bandiera Rossa, PCI, Cattolico Comunista, Brigata Garibaldi, Gap) illetve a szocialista pártokat és alakulatokat (Partito Socialista Polacco, PSIUP, Brigata Matteotti), mert nem a pártok tagjainak a pontos, számszerű aránya, hanem az irányzatok képviselői számának az összehasonlítása volt a célom. A „kommunisták" címszó azért problémás, mert a Bandiera Rossához, habár szigorúan tartózkodott minden monarchikus szövetségtől és nem lett tagja a CLN-nek, sok nem kommunista is csatlakozott, mivel több helyen ez volt az egyedüli antifasiszta erő, illetve mert az általuk végrehajtott rajtaütések száma – főleg 1944. februárjától – felülmúlta a PCI által szervezettekét is. A Gap-ok sem voltak tisztán kommunista összetételűek, bár az igaz, hogy az ideológiai hozzáállásuk erősen baloldali volt.

– 39 volt tisztviselő (kilenc volt kommunista, nyolc a Pd'A-nak, négy a CLN-nek, három a FMCR-nek, kettő a szocialista pártnak, egy a PDL-nek, egy az OSS-nek, egy a *Gruppo Volontari Libertá*nak, egy pedig az *Unione Nazionalé*nak volt a tagja, kilencnek nem lehetett megállapítani, amelyik mozgalomhoz tartozott);

– 4 volt iparos és bankár (a bankárt zsidó származása miatt tartóztatták le, az egyik iparos a FMCR-nek, a másik a Pd'A-nak, a harmadik pedig a kommunista pártnak volt a tagja);

– 1 volt pap (a *Comitato di Soccorso Cattolici Comunisti*[204] tagja volt);

– illetve 19 személy sorolható az egyéb kategóriába[205] (egy tulajdonos volt, egy pedig utazó, de a többiekről nem tudják mivel foglalkoztak. Ketten kommunisták voltak, egy a Pd'A-nak,[206] egy pedig a CLN-nek volt a tagja.).

Összesítve, a Fosse Ardeatine halottai közül 78-an tartoztak egy kommunista szervezet soraiba, 57-en a Pd'A-nak voltak a tagjai, 41-en a FMCR-nek, és 27-en a CLN-nek. 19-en szocialisták voltak, 3-an az OSS-hez tartoztak, 2-en pedig a PDL-hez. A többi szervezetet nem soroltam fel még egyszer, lévén annyira alacsony a képviseltségük.

A Forte Bravettában kivégzett 73 személyből 8 volt köztörvényes bűnöző. Havi lebontásban 1943 októberében hét kivégzés zajlott, ebből hat volt köztörvényes. 1943 novemberében három halálos ítéletet hajtottak végre, amiből egy volt köztörvényes. 1943 decemberében hetet, 1944 januárjában tizennégyet, 1944 februárjában tizet, 1944 márciusában tizenhármat, 1944 áprilisában ötöt, 1944 májusában nyolcat, amiből egy volt köztörvényes, és legvégül 1944. június 3-án 6 embert lőttek le. Az utóbbiak, hatan, mind a FMCR tagjai voltak. A csoportosulások szerint a FMCR tizenhárom tagját végezték ki, a kommunistáknak harminchárom halottja volt, a Pd'A-nak pedig négy. Öt ember nem tartozott egyik csoporthoz sem, a maradék, vagyis tíz, egyéb alakulatoknál (a tízből egy pap volt) szolgált. A kivégzettek között tizenöten voltak katonák.

Mind a két lista alapján kitűnik, hogy a kommunista szervezetek tagjai közül végeztek ki a legtöbb embert, és habár a nagy többség a szegényebb néprétegekből került ki, szinte az egész társadalom képviseltette magát. A FMCR főleg katonákat tömörített és a leginkább megtizedelt csoportok

204 Kommunista Katolikusok Mentő Egyesülete.

205 Kereszti Sándort, az egyedüli magyar áldozatot is ide soroltam, mivel különböző félreértések miatt azonosították huszár hadnagyként. Kilétéről bővebben lásd: SALUSINSZKY, 2003.

206 Kereszti az, de az Ellenállásban való részvételéről csak pontatlan adatok vannak. SALUSINSZKY, 2003.

közé tartozott. A felsorolt szervezetek nagy száma is jelzi, milyen sokféle ellenállást kellett a CLN-nek összefogni. A Forte Bravettában kivégzettek száma szemléletesen mutatja mennyire megugrott a kivégzések száma 1944. elején, ami a partizánakciók gyakoribbá válásának és az ezt követő leszámolásoknak, tisztogatásoknak a következménye.

A szövetségesek bevonulása

Egyidőben a római harcokkal, 1943. szeptember 8-án elkezdődött az Avalanche hadművelet, vagyis a salernói partraszállás. Ami utána történt, az már cseppet sem volt sikeresnek mondható. A szövetséges erők előrenyomulását lassították, majd megállították a németek, akik ügyesen kihasználták a terep, és az időjárás okozta előnyös helyzetüket. Még az 1944. január 22-ei anziói partraszállás sem hozta meg a remélt eredményeket. A helyzet csak 1944. májusától változott a szövetségesek előnyére.

A Luftwaffe 1944. február környékén *„csak napi 160 bevetésre* [volt] *képes, és mindössze 25 korszerű FW. 190 vadászgéppel rendelkezett".*[207] Ennél fogva képtelen volt a légi felderítésre, és mivel a lehallgatható üzeneteket általában maguk a szövetségesek küldték, hogy ezzel félrevezessék Kesselringet, az rosszul állította fel a hadosztályait. Egy partraszállásra várt, miközben a Gustav-vonalnál a szövetségesek majdnem háromszoros túlerőt összpontosítottak. 1944. május 11-én von Vietinghoff és Frido von Senger und Etterlin (1943. október 8-ától a 14° páncélos hadtest parancsnoka) Németországba utaztak, és Westphal is távol volt egy műtét miatt. A szövetségesek erről mind tudtak, hiszen az ULTRA megfejtette a német ENIGMA kódjait. Amire a főtisztek visszatértek a csapatokhoz, a Gustav-vonal összeomlott és von Vietinghoff kénytelen volt visszavonulni a Senger-vonalhoz.[208] Elkezdődött a Diadém hadművelet. Május 23-án a 3° (US) lövészhadosztály, az 1° (US) páncéloshadosztály és a Special Service Force Cisterna di Latina ellen intézett támadást az anziói hídfőből, míg a friss 36° (US) lövészhadosztálynak kellett volna átjutni a tengerparton a német védelmen, és bejutni az albanói és a lepini dombokon keresztül Valmontonéba, tartva az albanói dombokat, amíg csak lehet. A 45° (US) lövészhadosztály tágította volna ki a rést az albanói dombokon keresztül, miközben az északi peremsávon az 1° (Br) lövész-

207 Macksey, 2001. 212.

208 Sant'Oliviától az adriai tenger felé Hitler vonal, Sant'Oliviától a Tirrén tenger felé Dora vonal volt a neve. Ezt május 23-án törték át a VIII° hadsereg kanadai egységei. Jackson, 1967.

hadosztálynak és az 5° (Br) lövészhadosztálynak kellett feltartóztatni az 1° ejtőernyős hadtestet. Az 1° (US) páncélos hadosztály és a 3° (US) lövészhadosztály meglepte a 362° és a 715° lövészhadosztályt, de ezek hamar magukhoz tértek[209] és május 24-25-én erős harcok folytak. A helyzet a németek számára annyira kritikussá vált, hogy Kesselringnek be kellett vetni az utolsó tartalékát, a „Hermann Göring" lövészhadosztályt, amit az OKW egy esetleges partraszállás ellen tett félre. A „Hermann Göring" hadosztálynak nappal kellett vonulnia, így súlyos veszteségeket szenvedett a légitámadások miatt. A pontos veszteségeket nem sikerült megállapítani, de az előrenyomuló amerikaiak Cisterna di Latina felé vezető útját kiégett német járművek torlaszolták el. Végül a május 25-én megérkező, és már jelentősen legyengült „Hermann Göring" nem bírta megfékezni az előrenyomulást, és még aznap létrejött az összeköttetés a 2° (US) és 6° (US) hadtestek között.

Ekkor döntött úgy Mark Wayne Clark altábornagy, hogy inkább a hírnévre, vagyis Róma elfoglalására tör, mint a 10° hadsereg bekerítésére, így átcsoportosította az erőit. Azt javasolta Harold Alexander tábornoknak, hogy a 3° (US) lövészhadosztály támadjon Valmontone felé, miközben a 34° (US), 36° (US), 45° (US) lövészhadosztály és az 1° (US) páncélos hadosztály egyenes támadást intéz május 26-án az albanói domboktól nyugatra a Cézár vonal ellen. Alexander kész tények elé lett állítva, így elfogadta a javaslatot, amennyiben továbbra is Valmontone marad a fő célpont, mivel itt lehetett elvágni a 10° hadsereg visszavonulási útvonalát.

A „római csata" befejezése meglepte az összes főszereplőt. Clark tábornok manővere megkavarta az eseményeket, mivel időt adott a német egységeknek a meneküléshez. A 3° (US) lövészhadosztály továbbra is Valmontone felé nyomult, és már Artenánál járt, de Valmontónét védte a „Hermann Göring", a 334° és a 92° lövészhadosztály. Nem csoda, hogy az előrenyomulás lelassult, így von Vietinghoffnak a 90° páncélgránátos hadosztály és a 1° ejtőernyős hadosztály segítségével sikerült Arce és Ceprano vonalán feltartóztatni a VIII° hadsereget, amíg az 51° hegyivadász hadtest és a 14° páncélos hadtest a Cézár vonal mögé vonulhatott. Végül a 71° és 94° lövészhadosztály maradékai a „Hermann Göringtől" északra kerültek, így annak biztosították az oldalát Valmontone védelme során.

Clark május 29-ére újrarendezte erőit, és a Via Appián haladva támadásba kezdett a Cézár vonal nyugati részén. Von Mackensen a 14° hadsereg főerőit a tengerparton helyezte el, ezért az albanói hegyeknél május 29-én Monte Artemisiónál beszivárgott az őrizetlenül hagyott résbe a

209 A 362° lövészhadosztály erősítést kapott az 1° ejtőernyős hadtestből. JACKSON, 1967.

36° lövészhadosztály (V° hadsereg). Amikor Kesselring ellenük küldte a „Hermann Göring" hadosztályt, Clark általános támadást rendelt el. A 2° (US) hadtest kiegészülve a 3° (US) lövészhadosztállyal az albanói hegyek északi részén, a 6° hadtest a hegyek délnyugati oldalán támadott. A 36° (US) lövészhadosztály pedig elfoglalta Velletrit, és a Monte Artemisióról belátta a környéket, így segíthetett a tűzvezetésben. Június 2–3-ra a „Hermann Göring" lövészhadosztály és a 334° lövészhadosztály a 4° ejtőernyős hadosztály fedezésével az Anienéig vonult vissza.[210] Kesselring június 3-án kérvényezte az OKW-től Róma kiürítését, de már június 1-én, Velletri elestének a hírére eldöntötte a visszavonulást,[211] nem várva be az OKW jóváhagyását.[212] A Tevere Rómától nyugatra eső hídjait elpusztították, Kesselring nyílt várossá nyilvánította Rómát és június 4-én 19.45-kor a 88° (US) hadosztály már a Piazza Venezián volt.[213]

A pápa erőteljes propagandájának köszönhetően a harcoló felek, habár nem kötöttek megállapodást, el akarták kerülni Róma elpusztítását. Kesselring ezt figyelembe is vette, mert Róma védésével nyert volna egy kis haladékot, hogy rendezhesse sorait, de így romvárost hagyott volna maga mögött, ezért is döntött inkább a gyors kiürítés mellett. Hitlertől is azt a parancsot kapta, hogy a Vatikánon keresztül keresse a megegyezést, miszerint Rómát tartsák a háborús zónán kívül.[214]

1944. június 4-én a németek, a bekerítés elkerülése végett sietve elhagyták Rómát. Alexander tábornok hivatalosan is eltávolította a 8° hadsereget Clark útjából, és így Róma felszabadításának a dicsősége az amerikaiaké lett. Az első amerikai egységek már június 3-án betették a lábukat a városba, de a németek kiűzték őket, így 4-re maradt az ünnepélyes bevonulás.[215] A győzelem hirtelen jött, és a nagy felfordulásban a németeknek nem sikerült elhurcolni a Via Tassón raboskodó össze foglyot. Viszont azt a 15 embert, akit elvittek, kivégezték La Stortánál. A szövetségesek 4-én este érkeztek, miközben Bonomi Chirieleison tábornokkal tárgyalt a megadásról.[216]

A város felszabadult, és véget értek a háborús pusztítások. A támadások megszűnte után pedig nem volt többé szükség arra, hogy Róma nyílt város legyen.

210 Jackson, 1967.
211 Battaglia, 1976.
212 Macksey, 2001.
213 Jackson, 1967.
214 Blet, 2004.
215 Katz, 2003.
216 Battaglia, 1976.

Rövidítésjegyzék

A.N.R.P. Associazione Nazionale Reduci dalla Prigionia, dall'internamento e dalla guerra di Liberazione; a Hadifogságból, az internálásból és a Felszabadító háborúból Hazatérők Nemzeti Egyesülete.

BG Bomber Group; Bombázó csoport

CAM Corpo d'Armata Motocorazzato; Gépesített Páncélos Hadtest

CLN Comitato di Liberazione Nazionale; Nemzeti Felszabadító Tanács

DC Democristiano; kereszténydemokrata

DICAT Difesa contraerea territoriale; Területi légvédelem

EIAR Ente Italiano Audizioni Radiofoniche; Olasz Rádió Műsorszóró Szerv, a RAI elődje

FMCR Fronte Militare Clandestino di Resistenza; Földalatti Ellenálló Katonai Front

FW Focke-Wulf

GAP Gruppo d'azione patriottica; Hazafias akciócsoport

MAC Mediterranean Air Command; Földközi-tengeri Légi Parancsnokság

Mc Macchi

MVSN Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale; Önkéntes Milícia a Nemzeti Biztonságért, a fasiszta félkatonai szervezetek utóda, a párt fegyveres ereje. 1943. július 25. után beolvasztották a hadseregbe, a fasiszta jellegét 1943. december 6-án törölték el.[217]

OKW Oberkommando der Wehrmacht; a Fegyveres Erők Főparancsnoksága

OSS Office of Strategic Services; a CIA elődje

OVRA Opera volontaria di repressione antifascista; Önkéntes szervezet az antifasizmus megszüntetésére, a fasiszta titkosrendőrség.

PAI Polizia Africa Italiana; Olasz Afrika Rendőrség. 1936-ban alapították mint gyarmati rendőrséget, 1939-ben kapta az utóbbi elnevezést. Részt vettek mind az észak-afrikai hadmű-

217 INT10 (2005. 1. 9.)

	veletekben, mind Róma 1943-as védelmében. 1943 szeptemberben nem oszlatták fel őket, a háború végén pedig beolvadtak a Rendőrségbe.[218]
PCI	Partito Comunista Italiano; Olasz Kommunista Párt
Pd'A	Partito d'Azione; Akciópárt
PDL	Partito Democratico del Lavoro; Demokratikus Munkapárt
PLI	Partito Liberale Italiano; Olasz Liberális Párt
PNF	Partito Nazionale Fascista; Nemzeti Fasiszta Párt
PRI	Partito Repubblicano Italiano; Olasz Köztársasági Párt
PSIUP	Partito Socialista Italiano di Unita Proletaria; a Proletár Egység Olasz Szocialista Pártja
RAF	Royal Air Forces; Királyi Légierő
RECO	Reggimento esplorante corazzato; felderítő páncélos ezred
SAP	Squadra d'azione patriottica; Hazafias akciócsapat
SIM	Servizio Informazioni Militari; Katonai Információs Szolgálat, a katonai hírszerzésért és kémelhárításért felelős szerv, a SISMI elődje.
SME	Stato Maggiore dell'Esercito; a Szárazföldi Erők Vezérkari Főnöksége
UNPA	Unione nazionale protezione antiaerea; Nemzeti Légvédelmi Egyesület
US	amerikai

A felhasznált irodalom jegyzéke

Árkus

1985 Árkus István: *Itáliai katonacsizma.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985.

Battaglia

1976 Battaglia, Robert – Garritano, Giuseppe: *Breve storia della Resistenza italiana.* Roma, Editori Riuniti, 1976[5].

Benotti

1960 Benotti, Romeo: *Storia della guerra nel mediterraneo (1940–1943).* Roma – Milano –Napoli, Bianco, 1960[2].

218 Int13 (2005. 1. 11.)

Bianchi
1963 Bianchi, Gianfranco: *25 luglio crollo di un regime.* Milano, Mursia, 1963.

Blet
2004 Blet SJ, Pierre: *XII. Piusz és a második világháború: a Vatikán archívumai alapján.* Budapest, Új Ember, 2004.

Candeloro
1988 Candeloro, Giorgio: *Storia dell'Italia Moderna.* X. kötet. Milano, Feltrinelli, 1988.[2]

Ciano
1999 Ciano, Galeazzo: *Ciano gróf naplója.* Budapest, Ármádia, 1999.

Collier
1972 Collier, Richard: *Duce! Duce! Ascesa e caduta di Benito Mussolini.* Milano, Mursia, 1972[2].

Corvaja
2001 Corvaja, Santi: *Hitler és Mussolini. A titkos találkozók.* Pécs, Alexandra, 2001.

Deizell
1961 Deizell, Charles: *Mussolini's Enemies. The Italian Antifascist resistance.* Princeton, Princeton University Press, 1961.

de Simone
1993 de Simone, Cesare: *Venti angeli sopra Roma. I bombardamenti aerei sulla città eterna (il 19 luglio e il 13 agosto 1943).* Mursia, 1993.

Gallo
1967 Gallo, Max: *Vita di Mussolini.* Editori Laterza, 1967.

Hajdu
1967 Hajdu, Gyula: *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon.* Budapest, Akadémiai, 1967[2].

Him I/91/7/a. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár, I. fondfőcsoport, 91. alcsoport, 7. doboz. Katonai és légügyi attasé, Róma: *A római Littorio és Ciampino rep.terek bombázása.* 6 oldal.

HIM I/91/7/b. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár, I. fondfőcsoport, 91. alcsoport, 7. doboz. Ministero dell'Aeronautica: *Particolari sul bombardamento di Roma.* 2 oldal.

HIM I/91/7/c. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár, I. fondfőcsoport, 91. alcsoport, 7. doboz. Katonai és légügyi attasé, Róma: *Olasz légi helyzet és Róma 2-ik bombázása.* 3 oldal.

JACKSON

1967 JACKSON, William Godfrey Fothergill: *The Battle for Italy.* New York, Evanston Harper and Row, 1976.

KATZ

1974 KATZ, Robert: *Halál a katakombában.* Budapest, Kossuth, 1974.

2003 KATZ, Robert: *Roma città aperta. Settembre 1943–Giugno 1944.* Il Saggiatore, 2003.

MACKSEY

2001 MACKSEY, Kenneth: *Kesselring.* Debrecen, Hajja & Fiai, 2001.

MONELLI

1963 MONELLI, Paolo: Roma 1943. Milano, Longanesi, 1963.

MUSSOLINI

1951–1980 MUSSOLINI, Benito: *Opera omnia di Benito Mussolini.* A cura di Edoardo e Diulio SUSMEL. I–XLIV. köt. Firenze, 1951–1980.

ORMOS

2000 ORMOS, Mária: *Mussolini.* II. köt. Budapest, PolgArt, 20002.

QUAZZA

1966 QUAZZA, Guido: *La Resistenza Italiana. Appunti e documenti.* Torino, Gappichelli, 1966.

SALUSINSZKY

2003 SALUSINSZKY, Gábor: Sándor Kereszti, un ungherese nelle Fosse Ardeatine. In.: *Lumière,* 9. (2003) 3. sz. 34–37.

TORSIELLO
1975 *Le operazioni delle unita Italiane nel settembre-ottobre 1943.* Összeállította TORSIELLO, Generale di Corpo d'Armata Mario. Roma, Ministero della Difesa, SME, 1975.

TREVELYAN
1982 TREVELYAN, Raleigh: Rome '44: *The Battle for the Eternal City.* New York, The Viking Press, 1982.

Felhasznált internetes honlapok

INT1 http://www.admin.ch/ch/i/rs/0_193_212/app1.html (2005. 1. 1.)
INT2 Il bombardamento di Roma. In.: Guido MARIANI: *Pio XII e la difesa di ROMA I rapporti Santa Sede – Italia dall'inverno 1942–1943 all'autunno 1943.* http://www.pioxii.150m.com/8.htm (2004. 10. 23.)
INT3 L'azione a difesa di Roma. In.: Guido MARIANI: *Pio XII e la difesa di ROMA I rapporti Santa Sede – Italia dall'inverno 1942–1943 all'autunno 1943.* http://pioxii.150m.com/2.htm (2004. 10. 23.)
INT4 Il Vaticano durante i quarantacinque giorni. In.: Guido MARIANI: *Pio XII e la difesa di ROMA I rapporti Santa Sede – Italia dall'inverno 1942–1943 all'autunno 1943.* http://pioxii.150m.com/10.htm (2004. 10. 23.)
INT5 http://www.cronologia.it/storia/a1943a.htm (2004. 10. 23.)
INT6 http://www.cronologia.it/storia/a1943y.htm (2004. 10. 23.)
INT7 http://www.regiamarina.net/ (2005. 1. 31.)
INT8 http://www.regiaaeronautica.it/home.htm (2005. 2. 7.)
INT9 The Italian capitulation and the airdrop onto Monte Rotondo. http://www.eagle19.freeserve.co.uk/monterotondo.htm (2005. 1. 5.)
INT10 DEOTTO, Paolo: *La Protesi Militare Di Mussolini.* http://www.storiain.net/arret/num59/artic3.htm (2005. 1. 9.)
INT11 CAVATERRA, Emilio: Perché la divisione „M" non reagì al 25 Luglio. In.: *Storia Verità.* Roma, Editrice Settimo Sigillo (1998) 10. szám http://www.italia-rsi.org/dopo8settembre/divisionem.

htm (2005. 1. 1.)
INT12 http://www.italia-rsi.org/farsignr/farsileonessa/Data/mvsn.htm #decret (2005. 1. 18.)
INT13 http://digilander.libero.it/lacorsainfinita/guerra2/armi/polizia.htm (2005. 1. 11.)
INT14 POMPEO, Augusto: *I nomi di 951 vittime del bombardamento su Roma del 19 luglio 1943 nelle carte dell 'Archivio di Stato di Roma.* 30 o. http://www.romacivica.net/anpiroma/bombardamento.rtf (2005. 1. 14.)
INT15 *Lo Statuto Albertino.* http://www.quirinale.it/costituzione/Preunitarie-testi.htm (2005. 2. 17.)
INT16 *Le Lotte Partigiane per la Libertà.* http://www.cifr.it/Capitolo_11.html (2005. 2. 6.)
INT17 *Via Rasella L'altra faccia delle Fosse Ardeatine Incontro con Rosario Bentivegna.* CICCHINO, Enzo Antonio interjúja. 1994. http://www.larchivio.com/rasella.htm (2005. 3. 24.)
INT18 *Forte Bravetta 1932–1945. Storie memorie territorio.* Szerk.: POMPEO, Augusto. Roma, SPQR XVI Circoscrizione Anpi provincia di Roma, 2000. 44 p. http://www.romacivica.net/ anpiroma/Fortebravetta.rtf (2005. 3. 29.)

Az osztrák államszerződés aláírása (1955. május 15.) előtti utolsó őrségváltás a császári palota előtt: az amerikai katonák leváltják a szovjet őrséget ***(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)***

Maruzsa Zoltán

Az osztrák semlegesség és a semlegesség-vita

Ausztria a második világháború után 10 esztendőre a Harmadik Birodalom felett győzelmet arató szövetséges nagyhatalmak megszállása alá került. A diplomatáknak komoly fejtörést okozott ugyanis a békeszerződés elkészítése, hiszen a náci Németország 1938-ban az „Anschluß" programját végrehajtva megszállta az országot, így Ausztria a háború alatt nem létezett, senkivel sem lépett hadba, így nem állt sem a győztesek, sem a vesztesek oldalán. Ausztria ezért egyszerre volt első áldozata és egyben kollaboránsa a német fasizmusnak. A világháború utáni gyors rendezés lehetőségét tovább rontotta a hidegháborús konfliktus élesedése 1947-től, amely a folyamatos tárgyalások ellenére gyakorlatilag minden érdemi négyhatalmi döntést lehetetlenné tett.

Amikor végül 1955-ben hosszas kötélhúzás után speciális körülmények között[1] megszületett az egyezség az államszerződés megkötéséről és Ausztria szuverenitásának helyreállításáról, a hidegháború logikáját követve megegyezés született arról is, hogy Ausztria „önként" törvényben kötelezi magát az örökös semlegességre, azaz a jövőben katonai ereje és területének erőforrásai egyik szövetségi rendszert sem erősítik, ezáltal biztosítandó a status quot Európában.

Ausztria kormánya az államszerződés ratifikálásával párhuzamosan 1955. július 19-én meg is szavaztatta a törvényhozással az alkotmányos erejű örökös semlegességi törvényt,[2] amely az utolsó megszálló csapatok távozását – 1955. október 25. – követő napon életbe is lépett.

Az államszerződés aláírása és a semlegesség deklarálása jelentősen megváltoztatta Ausztria külpolitikai helyzetét: helyreállt az ország szuverenitása, és megnőtt külpolitikai cselekvőképessége. A politikai elit és a lakosság is egyöntetűen fellélegzett, hiszen a függetlenség helyreállása

1 Az államszerződés megkötésének történetét a teljesség igényével dolgozta fel: Stourzh, 1998.

2 A semlegességi törvény szövegét magyarul közli Halmosy, 1985. 308., a német nyelvű eredetit pedig Csáky, 1980. 433.

egyben azt is jelentette, hogy a hidegháborút vívó nagyhatalmak közötti frontvonal – bár továbbra is veszélyesen közel volt – nem Bécs városában és a tartományi határokon húzódott. A hidegháború sajátos viszonyai közepette azonban kérdéses volt, hogy hogyan fog működni a gyakorlatban az örökös semlegesség *(immerwährende Neutralität)* külpolitikai kötelezettsége. Mindazonáltal az osztrák diplomácia a semlegességet olyan lehetőségnek tekintette, amely ugyan több témában megkötötte az ország kezét (például az európai integráció területén), ugyanakkor – bár nem veszélytelen módon – kiváló manőverezési lehetőséget kínált a szembenálló hatalmak között. Ez a momentum elsősorban kereskedelmi kedvezményekben öltött testet, de egyes diplomáciai tárgyalások Bécsbe helyezésénél és a harmadik ENSZ-központ felépítésénél is tetten érhető. A semleges külpolitika alakításában ugyanis az osztrák diplomáciának rendelkezésére álltak politikai példák, ezek között azonban a gyakorlatban jelentős eltérés mutatkozott: nem létezett ugyanis a semlegességnek egységes normarendszere, nemzetközi szabályozása pedig felületesnek bizonyult. Kérdés tehát, hogy milyen is volt ez az osztrák semlegesség, miben különbözött és miben hasonlított a finn, a svéd, a svájci vagy az ír modellhez, és milyen nemzetközi jogi kritériumrendszer szabályozta diplomáciai lehetőségeit. Fontosnak tartom továbbá megjegyezni, hogy a hivatalos diplomáciai semlegességen túl ma már bizonyítható, hogy Ausztria az örökös semlegességet „nem hivatalosan" meglehetősen szabadon értelmezte; titkos tárgyalásokon, információgyűjtéseken túl alkalmanként komolyan együttműködött az Egyesült Államokkal. Nyilvánvaló nyugati elkötelezettsége ellenére azonban betartotta a jogi játékszabályokat, így a semlegesség mint az 1955–1989 közötti külpolitika vezérmotívuma ma is megállja a helyét.

A semlegesség formái, nemzetközi jogi feltételei

A semlegességről tudományos igénnyel először Hugo Grotius 1626-ban megjelent műve, *„A háború és béke jogáról"* egyik fejezetében írt. A semleges államokat a háborúban álló országok közötti „béke szigeteinek" tekintette, vagyis azok a semleges államok, amelyek a háborún kívül *(extra bellum)* helyezkednek el.

A nemzetközi jog szerint a semleges státus jogi alapját az 1907-es hágai egyezményeknek a semlegességre vonatkozó V. és XII. része jelentet-

te, amelyeket 32, illetve 28 állam ratifikált,[3] igaz, ezen egyezmények alapjául döntően a svájci semlegesség modellje szolgált. Ennek békeidőre előírt rendelkezéseit azonban Svájcon kívül a semleges államok sosem tartották be, sőt, a napjainkra döntően megváltozott nemzetközi környezet miatt a nemzetközi jogászok egy része nem is fogadja el a hágai egyezményeket mint a mai semlegesség jogi alapját.[4]

A nemzetközi jog fejlődésével a semlegesség több változatát mutatták ki. A semlegesség kérdésének legismertebb osztrák nemzetközi jogásza Alfred Verdross volt. Kutatásai alapján a semlegesség egyik kulcskérdése mindig annak időtartama: létezik ugyanis az átmeneti (egy adott konfliktusban vállalt) és az örökös (állandó) semlegesség. Az örökös (állandó) semlegességen belül is két csoportot különböztet meg: az egyik egy belső politikai akaratból származó, nemzetközi jogilag nem kötött és ennél fogva megváltoztatható (visszavonható) semlegesség, a másik a nemzetközi jogban is rögzített semlegesség.[5] Az elsőre példa Svédország, a másodikra Svájc esete. Az államszerződési tárgyalások során született moszkvai memorandum alapján – szovjet kérésre – Ausztriának a svájcihoz hasonló semlegességet kellett vállalnia, ezért először a svájci mintát vizsgáljuk meg, majd a többi semleges európai állam jellegzetességeit.

Svájc örökös semlegességét – annak 1813-as egyoldalú deklarálását követően – a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszuson nyerte el. Miután 1815. január 15-én a kongresszus svájci bizottságában megállapodás született a nagyhatalmak között a semlegesség kérdésében, javaslatot tettek a svájci politikai vezetésnek egy nemzetközi szerződés aláírására, amelyet május 27-én elfogadtak. A dokumentumot 1815. november 26-án Párizsban írták alá, és valamennyi aláíró fél – a kongresszus résztvevői – elismerte és garantálta Svájc semlegességét, valamint területi[6] épségét.[7] Az örökös semlegesség kötelezettségeket is jelentett az ország

3 ZEMANEK, 1994. 10. Sosem ratifikálta azonban például a világ akkori vezető hatalma, Nagy-Britannia, így a hágai egyezmények 1907-ben sem alkották mindenütt a jogrendszer részét. Az egyezményeket Magyarország is ratifikálta az 1913. évi XLIII. törvényben, így ezek magyarul is könnyedén hozzáférhetőek például a www.1000ev.hu oldalon.

4 Nem ismeri el a hágai egyezmények békeidőre előírt rendelkezéseit például Svédország. ZEMANEK, 1994. 11.

5 VERDROSS, 1980. 9.

6 A területi garancia ebben a tekintetben nagyon fontos, hiszen ez Ausztria esetében hiányzik. Svájc annyira komolyan vette a területi garanciát, hogy amikor a 19. század végén a Német Birodalommal felmerült egy kisebb határkorrekció kérdése – ami Svájcnak is érdeke lehetett volna –, ezt azzal utasították el, hogy a jogi garanciát nem kockáztathatják, hiszen az a svájci államterület 1815-ös állapotában érvényes.

7 VERDROSS, 1980. 10–12.

számára: elsősorban a képességet területének katonai védelmére – a semlegesség tehát fegyveres semlegességet jelentett –, másodsorban a katonai szövetségekhez való csatlakozás, továbbá bármilyen idegen katonai támaszpont létrehozásának tilalmát területén.[8] Ezen túl a semleges államnak meg kellett akadályoznia, hogy területét – légterét és vizeit is beleértve – bármely katonai erő használja, ennek esetleges komolyabb kísérletét katonai támadásként kellett kezelnie és katonai erővel ellenállnia, kisebb esetekben a diplomáciai tiltakozás is elegendő volt. A semleges állam hadviselő országoknak nem szállíthatott hadianyagot, a szomszédos területeken folyó háború esetén a határait átlépő katonai egységeket köteles volt lefegyverezni, továbbá tilos volt a hadviselő felek részére bárminemű hírközlési, toborzási vagy egyéb katonai jelentőségű tevékenységet engedélyezni. Mindezen katonai jellegű kötelezettségek nem csak deklarált hadüzenetet követően folyó háború esetén, hanem bármilyen, a felek által háborúnak nem elismert fegyveres konfliktus vagy polgárháború esetén is alkalmazandók.[9] Lényeges ugyanakkor, hogy a semlegesség köti ugyan az államot, de nem kötelező az állampolgárokra, azaz nem jár a sajtószabadság vagy a vélemény szabadságának korlátozásával, így nem jelent ideológiai semlegességet. Gazdasági értelemben sem kötelező a semlegesség alkalmazása háború esetén, amennyiben azonban az illető állam gazdasági szankciókkal sújtja a háborúzó feleket, akkor részrehajlás nélkül minden résztvevő féllel szemben ugyanazon eljárást kell végrehajtania. Érdekes megjegyezni, hogy amikor Svájc csatlakozott a Népszövetséghez 1919-ben, külön jogi szerződésben kötötte ki, hogy nem hajlandó részt venni a nemzetközi jogot megsértő államok elleni politikai vagy katonai akciókban, kizárólag gazdasági jellegű blokádokban, elítélő nyilatkozatokban stb. Mivel ezek megítélése a Népszövetség működése során állandó problémát jelentett a svájci delegáció számára, az 1945-ben létrejövő ENSZ-be nem is lépett be,[10] hiszen itt ugyanezek a problémák fennállhattak volna.

A svéd semlegesség nemzetközi jogilag jóval kötetlenebb, mint az ismertetett svájci minta. Svédországban a semlegességet nem rögzítették az alkotmányban vagy törvényekben – bár a törvényhozás 1883-ban,

8 Verdross, 1980. 19.

9 Verdross, 1980. 50–55.

10 Az utóbbi években egyre nyitottabbá váló világ a svájci diplomáciára is komoly hatást gyakorolt, ezért az ország a nemzetközi elszigetelődést elkerülendő 2003-ban az ENSZ teljes jogú tagja lett.

1899-ben, 1902-ben és 1912-ben is tárgyalta a kérdést[11] –, az ország azonban 1814 óta nem vett részt háborúban, megőrizte katonai értelemben vett semlegességét. A jogi kritériumokat azonban, amelyek a hadviselő feleknek nyújtott (hadianyag)szállításokra vonatkoztak,[12] Svédország a világháborúk során sem vette komolyan figyelembe,[13] és ebből komoly anyagi hasznot húzott, különösen a második világháború idején a náci Németországgal folytatott kereskedelemből. A svéd nemzetközi jogászok egyébként – a hidegháború folyamán is – következetesen visszautasították békeidőben a semlegességből fakadó jogi kötelezettségek gyakorlati alkalmazását.[14] Éppen ezért a svéd semlegességet politológiai értelemben Bruno Kreisky, mint egykori svédországi diplomata „szövetségmentes politizálásnak" nevezte, amelynek célja a háború elkerülése. Ez a definíció gyakorlatilag egyezett a svéd külügyminisztérium évtizedekig képviselt hivatalos álláspontjával, amelyet 1957-ben váltott fel a semlegesség fogalma.[15] A svéd semlegességi gyakorlat ismerete minden bizonnyal hasznos tanulmány volt a későbbi osztrák kancellár számára. A svéd semlegesség tehát önként vállalt, de rá kell mutatni, hogy ennek fenntarthatóságában fontos szerepet játszott az a tény, hogy szomszédaihoz képest jelentős katonai és gazdasági erőt felmutatni képes államról volt szó. Érdemes figyelembe venni, hogy a második világháború tapasztalatai alapján a semleges Svédország 1948-ban skandináv (regionális) védelmi szövetség létrehozását javasolta Dániának és Norvégiának, ezek azonban a Szovjetunióval szemben inkább a globális védelemre képesebbnek ítélt NATO-ba léptek be. Svédország ezt követően – a Szovjetunió közelsége miatt is – ismét a szövetségmentesség mellett foglalt állást, ezt azonban a svéd haderő és hadiipar erős fejlesztése mellett tette. Az 1970-es években az osztrákhoz hasonlóan aktív külpolitika folytatása mellett Svédország a költségvetés 10%-át költötte katonai kiadásokra,[16] ami igen komoly összeget jelentett. A svéd politikai elit a fegyveres semlegesség hangsúlyozása mellett a nyugati világgal szimpatizált, és nem hivatalosan katonailag is felkészült a NATO államaival való együttműkö-

11 Luif, 1985. 74.
12 Molin, 2000. 264. Svédország a finn–szovjet Téli Háborúban is szállított hadianyagot Finnországnak.
13 Bohn, 2000. 355.
14 Luif, 1985. 83–84.
15 Luif, 1985. 75.
16 Luif, 1985. 80.

désre egy háborús konfliktus esetén.[17] A politikai kapcsolatok széles körű gazdasági alapokra épültek, hiszen Svédország is részt vett a Marshall-segélyben és az OEEC intézményeiben, alapító tagja volt az EFTA-nak, majd 1972-ben szabadkereskedelmi megállapodást írt alá az EGK államaival. Megállapíthatjuk tehát, hogy a svéd semlegesség igen technokrata alapokon nyugodott, és nemzetközi jogi értelemben alapjaiban tér el a svájci és részben az osztrák modelltől.

Finnország először az első világháború végén a szovjetekkel kötött tartui békében vállalta a semlegességet,[18] ennek tapasztalatai azonban meglehetősen rosszak lettek: a 600 éves svéd és 100 éves orosz uralom után szuverenitását 1917-ben visszanyerő állam 1944-ig képtelen volt kimaradni a regionális konfliktusokból, semlegességét az erősebb szomszédok nem garantálták, és így az ország a német–orosz vetélkedés terepe lett.[19] A második világháború után Finnországban is működött 1947-ig – a párizsi békeszerződés aláírásáig – Szövetséges Ellenőrző Bizottság, amely a szovjet érdekeknek megfelelően befolyásolta az ország politikáját. A békeszerződés aláírása után Moszkva egy bilaterális együttműködési szerződés megkötését szorgalmazta, amelyet végül 1948 áprilisában írtak alá. A Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segélynyújtási Szerződés azonban jelentősen eltért a közép-európai megszállt államokkal kötött hasonló egyezményektől.[20] Először is nem védelmi szerződés volt, csak kötelezte Finnországot területének védelmére, és rögzítette a katonai együttműködést a Szovjetunióval, amennyiben erre képtelennek bizonyul.[21] Másodszor rögzítette Finnország jogát, hogy kimaradjon a nagyhatalmi konfliktusokból.[22] Ezen kitételek alapján fogalmazta meg szovjet egyetértéssel és sugalmazásra Urho Kekkonen miniszterelnök

17 Molin, 2000. 269. – A svéd haderő diszlokációja és a katonai repterek NATO-szabványok szerinti átépítése az 1950-es években egyértelművé tették a svéd védelmi készültség és a várt támadás irányát. Amikor azonban az 1980-as évek elején több katonai incidens történt a szovjet haditengerészettel (1981-ben például egy szovjet tengeralattjáró akadt fenn svéd belvizeken), Svédország Olof Palme külpolitikai koncepciójának megfelelően bizonyította a politikai megoldások primátusát, és nem adta fel a semlegesség politikai doktrínáját. Az incidensekről bővebben ír Luif, 1985. 78–80.

18 Häikiö, 2000. 199. 1920. Finnország ezt követően a Népszövetség tagja lett.

19 Häikiö, 2000. 201–203.

20 Ruddy, 2000. 17.

21 Fischer, 1996. 130. – A szovjet vezetés az új amerikai doktrína (a Truman-elv) miatt engedett Finnország kérdésében, bár Dilas iratai szerint Sztálin utólag már bánta „nagylelkűségét".

22 Häikiö, 2000. 204.

1952-ben a finn semlegesség és a skandináv együttműködés tézisét,[23] amely ezt követően 1991-ig érvényben maradt. Ez valójában a szovjetek számára igen komoly beleszólási lehetőséget biztosított a finn belpolitikába, amelyet folyamatos politikai válságok kísértek. Szó sincs tehát a semlegesség kialakulásának svájci vagy svéd evolúciós modelljéről. A finn semlegesség tehát részben szovjet koncepció alapján, részben a finnek részéről a szovjetek beavatkozási lehetőségének csökkentése érdekében született. Nem véletlen, hogy a nyugati demokráciák számára a finn semlegesség, a „finnesítés", a „finnlandizálás"[24] politikája nagyon negatív jelentéstartalmat hordozott.[25] A finnek gyakorlatilag semlegességük ellenére a belpolitikában is jelen lévő szovjetbarát politikai erőknek köszönhetően jó ideig a Szovjetunió trójai falovának szerepét látták el a nemzetközi szervezetekben, különösen az Északi Tanácsban testet öltő skandináv együttműködésben. Ebben a tekintetben a finn semlegesség politikai gyakorlata jelentősen különbözött a többi semleges állam politikájától.[26] Igaz, a szovjetek hozzájárultak az ország EFTA tagságához (1961) és az EGK-val aláírt szabadkereskedelmi egyezményhez (1973), ami nagyon komoly gazdasági fejlődést eredményezett, de a politikában jóval erősebb szovjet felügyelet működött. Nem véletlen, hogy Finnország a Szovjetunió összeomlásakor 1991-ben felmondta az 1948-as szerződés katonai vonatkozásait, és Brüsszelben benyújtotta csatlakozási kérelmét az Európai Unióhoz, ami mindenképpen a korábbi – Moszkvából diktált – semlegességi politika átértékelését jelentette.

Írország semlegessége több ponton is lényegesen eltért a svájci, a svéd vagy a finn mintától, jogi feltételrendszerét először 1922-ben az Ír Szabad Állam létrejöttekor megkötött brit–ír szerződés rögzítette.[27] A szigeten fekvő Írország geostratégiai helyzete mégis Finnországéhoz hasonló

23 A szovjetek célja Finnország semlegesítésével Dánia és Norvégia NATO tagságának felpuhítása volt. Finnországon keresztül a semleges és atomfegyvermentes skandináv együttműködést lebegtették meg ezen országok előtt.

24 Fischer, 1996. 129.

25 Nielsen, 2003. 216.

26 Die Sowjetunion und Österreich. [Wodak moszkvai osztrák nagykövet levele Waldheim külügyminiszternek Bécsbe. (Moszkva, 1969. november 14.)] AdR 01 Pol-II. 1552. – A szovjetek nem is tekintették Finnországot igazán semlegesnek, csak amikor érdekük úgy kívánta (például amikor Helsinkivel szerveztették meg a csúcstalálkozót). Jellemző erre a szemléletre, hogy amikor Wodak nagykövet és Szemjonov az osztrák–szovjet kapcsolatokat elemzik, Szemjonov következetesen a „két másik semleges államról" beszél – Svédországról és Svájcról.

27 Girvin, 2000. 88.

azáltal, hogy egyetlen közvetlen szomszédja van, amely azonban olyan nagyhatalom, amely évszázadokon át meghatározta Írország politikáját: Nagy-Britannia. Az Ír Szabad Állam létrejöttekor ugyan nemzetközi értelemben is szuverén állam született, a gyakorlatban azonban Írország 1949-ig a Brit Nemzetközösség tagja maradt, államfői tisztségét a brit uralkodó töltötte be, gazdaságát tekintve pedig továbbra is az Egyesült Királyság befolyása alatt állt: 1945-ben az ír export 96,9%-a Angliába irányult, és az ír import 48,5%-a érkezett onnan.[28] A semlegesség politikájának kialakítása tehát az 1920-as évektől kezdve az angol befolyás visszaszorítását célzó következetes politika volt. Egyedülálló sajátosság továbbá, hogy a semleges Írországnak területi követelései voltak az Egyesület Királysággal szemben,[29] és bár Írország a második világháború harci cselekményeiben nem vett részt,[30] kormányának egyes vezetői az angolokat megszorongató németekkel szimpatizáltak. A semlegességi politika és a nácibarát háborús szimpátia eredményeképpen azonban Írország a második világháború végére tökéletes diplomáciai elszigeteltségbe került.[31] Ezt észlelve 1945 után a politikai vezetés aktivizálódott, hogy csökkentse elszigeteltségét: az ország részt vett a Marshall-tervben és az OEEC intézményrendszerében,[32] továbbá csatlakozott az Európa Tanácshoz és az ENSZ-hez – utóbbihoz Ausztriával együtt 1955-ben. Ez a nyitás jelezte, hogy a korábbi szigorú semlegességi politikában átértékelődés következett be, és a brit dominancia fennmaradása mellett Írország nyitást kísérelt meg a háború után létrejövő nemzetközi szervezetek felé. Amikor azonban felmerült a NATO-csatlakozás lehetősége, az ír politikai elit a katonai értelemben vett semlegesség fenntartása mellett döntött.[33] Igaz, ezt könnyen megtehette, hiszen földrajzi helyzeténél fogva úgy is részesült a NATO és Anglia fegyveres védelmében, hogy nem vált a katonai szövetség tagjává. A katonai értelemben vett semlegességnek nagyobb nyomatékot adva Írország 1949-ben a Brit Nemzetközösségből is

28 Zöllner, 2000. 117.

29 Zöllner, 2000. 116. – A területi követelés Észak-Írország 6 megyéjére vonatkozik.

30 Önkéntesek tízezrei szolgáltak ugyanakkor az angol hadseregben a szövetségesek oldalán.

31 Az elszigeteltséget növelte, hogy De Valera a semlegesség jegyében egyetlen külföldi kormányfőként 1945. május 4-én a dublini német nagykövetségen részvétnyilvánító látogatást tett Adolf Hitler halálának hírére. A látogatást a szövetséges sajtó természetesen erős megütközéssel fogadta.

32 Írország kapta a legkevesebb támogatást – mindössze 146,2 millió dollárt –, amelynek 87%-a ráadásul hitel volt.

33 Girvin, 2000. 96–104.

kilépett.[34] A semlegesség doktrínájának átértékelése és a nyitás a Nagy-Britannián kívüli világ felé politikai és gazdasági téren is jelentős eredményeket hozott Írországnak; 1961-re már csak exportja 75%-át vette fel a szomszédos Anglia. Az Angliával szembeni emancipálódási igény magyarázza, hogy Írország miért nem vett részt a brit dominanciájú EFTA megalapításában, ugyanakkor az első bővítéskor belépett 1973-ban – Angliával és Dániával együtt – a szupranacionális jellegű és ezért az ír nemzeti érdekeknek megfelelő EGK-ba.

Az osztrák semlegesség jellemzői

Amint a fenti rövid összefoglaló is mutatja, a semleges államok geostratégiai helyzete és semlegességi tradíciója, illetve gyakorlata meglehetősen eltért egymástól. Az osztrák semlegességi politika kialakításánál tehát az osztrák külpolitika nem támaszkodhatott egyértelmű nemzetközi tapasztalatokra. Igaz, ha következetesen az 1955-ben aláírt nemzetközi megállapodások értelmében jár el, a svájci mintát kellett volna átvennie, az osztrák politikai elit azonban ezt szerette volna a legkevésbé. Ennek megfelelően Ausztria egy sajátos modellt alakított ki, amelyben – nagyon leegyszerűsítve – a svájciaktól a jogi kötöttségek formális betartását, a svédektől az aktív nemzetközi politizálást, az írektől a gazdasági függetlenség növelésének módszertanát, a finnektől pedig a fegyveres területvédelmet mint a nagyhatalmak beleszólási lehetőségeinek minimalizálási eszközét vette át, és alkalmazta a finneknél jóval nagyobb sikerrel.

Az osztrák semlegesség vizsgálata azt mutatja, hogy az első igen kritikus pont születésének pillanatában rejlett. Vitatható ugyanis, hogy a semlegességet saját akaratából vállalta (lásd a svéd mintát), és ez ennek megfelelően – pusztán teoretikus alapon – a körülmények megváltozásával (a hidegháború után) visszavonható, vagy a moszkvai memorandumban szovjet kérésre nemzetközi jogilag vállalta a semlegességet a szövetséges megszállás utáni időre. Ezt azonban csak az tette igazán nemzetközi kötelezettséggé, hogy az osztrák kormány 1955 novemberében minden vele diplomáciai kapcsolatban álló országnak megküldte és elismertette semlegességét az egykori svájci gyakorlat szerint. Bár a vita jogilag

34 Zöllner, 2000. 140.

nyakatekert,[35] tétje a semlegesség visszavonhatósága, ezért fordítottam erre ekkora figyelmet. Az biztos, hogy jogi értelemben Ausztria saját akaratából vállalta semlegességét, és ezt 1957. március 26-ig a világ 61 országa ismerte el,[36] így az nemzetközi jogilag is kötelező érvényűvé vált. A jogi szempontoktól elvonatkoztatva azonban egyértelmű, hogy az osztrák semlegesség a hidegháborús kényszer terméke, a jogilag releváns érvrendszer pedig csak ezen kikerülhetetlen tény megszépítését szolgálja.[37]

Lényeges, hogy az osztrák semlegesség a svájcival ellentétben nem tartalmazott területi garanciát.[38] Ez a tárgyalásokon nem merült fel, az utólagos értelmezésnél pedig a nagyhatalmak (főleg az USA) nem akarták ezzel a semlegesség megsértése ürügyén a katonai beavatkozás lehetőségét nyitva hagyni a másik fél számára. Bár a szovjeteket érdekelte ez a lehetőség, a kérdés azonban a kölcsönös érdeklődés hiánya miatt hamarosan lekerült a napirendről.

A harmadik fontos különbség, hogy a nagyhatalmak elfogadták Ausztria belépési igényét az ENSZ-be,[39] azaz ők maguk is eltértek a semlegesség kialakításának mintájául szabott svájci modelltől. Az ENSZ így az osztrák külpolitikai ambíciók egyik legfontosabb terepévé válhatott. Ezzel azonban konfliktushelyzetet is teremtettek, hiszen a szavazásoknál, szankcióknál Ausztriának folyamatosan figyelnie kellett a sajátos hidegháborús viszonyok közepette, hogy egyik szuperhatalom se vádolhassa meg részrehajlással, bár természetesen ez a sajtó útján mindkét részről többször megtörtént.

A negyedik pont, hogy a hidegháborús logikának megfelelően az osztrák semlegesség is fegyveres semlegesség lett, azaz Ausztriának képesnek kellett lennie területének védelmére, ami a hidegháborús kihívások közepette korántsem volt kis feladat. Az amerikai védelmi minisztérium rendszeresen kérte is az osztrák katonai költségvetés folyamatos növelését, mivel egy esetlegesen kirobbanó világháború esetén az osztrák semlegesség szovjet katonai megsértésével számoltak, ami az osztrák terület-

35 A vita már az 50-es években elkezdődött. Összesen 6 (svájci, szovjet, osztrák, amerikai) nemzetközi szakértő eltérő véleményét és érvrendszerét közli Siegler, 1959. 65–76.

36 Az országok listáját időpontokkal közli: Siegler, 1959. 64.

37 A témának komoly figyelmet szentelt: Nowotny, 1992. 23–31.

38 Hajda, 1993. 27.

39 Siegler, 1959. 65.

védelem összeomlása esetén a Varsói Szerződés haderejének komoly előrenyomulását eredményezhette volna.[40]

Mindezen szempontok alapján Bruno Kreisky kancellár 1973. június 25-én a varsói Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében tartott beszédében[41] egy önálló osztrák semlegességi modellről beszélt, amely egyben a '70-es évek Kreisky-féle „sikeres külpolitika" koncepciójába illeszkedett. Kiemelte, hogy a svájci semlegesség a háborúkból történő kimaradás politikája, ezzel szemben Ausztria aktív békepolitikát folytat a nemzetközi szervezetekben és a nemzetközi közvélemény előtt.

A semlegesség és a szuperhatalmak

Lényeges mindezen összehasonlító jellegű elméleti alapok után tisztázni, hogy a hidegháborús környezetben az ellenséges szuperhatalmak hogyan kezelték a semlegesség kérdését, hiszen azonos kritériumrendszerek esetén ez is igazodási pontot jelenthetett a semlegesek diplomáciai vezetése számára.

Az USA politikai vezetése a hidegháború kezdeti szakaszában – mindenekelőtt John Foster Dulles[42] – igen nehezen fogadta el az osztrák semlegesség, mint nemzetközi politikai lehetőség létét.[43] A kiélezett, feszült politikai helyzetben nyilván az *„aki nincs velünk, az ellenünk van"* elve dominált. A szocialista semlegességről vallott korábbi marxista-leni-

40 Közismert tény, hogy a Magyar Honvédség feladata egy ilyen hadműveletben Észak-Olaszország megszállása lett volna, a támadó szellemiségű magyar katonai doktrína tehát – alighanem a Szovjetunió vezérkarával egyetértésben – szintén nem tartotta sokra az osztrák semlegességet; akár azt is feltételezhetjük, hogy a magyar katonai és politikai vezetés komoly háborús körülmények között az osztrák semlegesség NATO általi megsértésével számolt.

41 VERDROSS, 1980. 37.

42 HAJDA, 1993. 25–26. – Dulles az 1954-es Berlin-konferencián ki is jelentette, hogy az osztrák semlegességet – amennyiben erről nemzetközi megállapodás születik – csak az államszerződésen kívül rögzített formában fogadja el az Egyesült Államok, semmiképpen sem az aláírandó multilaterális dokumentum részeként.

43 Az amerikai álláspont alighanem a két világháború közötti időszak negatív tapasztalataiból táplálkozott, hiszen a semlegesség nem védte meg Norvégiát vagy Belgiumot a náci agressziótól, és Svédország valamint Svájc is csak a nácikkal való korlátozott együttműködés miatt kerülhette el a katonai megszállást.

nista téziseit felülvizsgálva[44] a második világháború utáni hidegháborús időkben a szovjet apparátus is hasonlóképpen vélekedett. Igaz, a szovjet érdekeknek megfelelően Maxim Litvinov már 1944-ben egy, a brit és a szovjet befolyási övezet közötti semleges, a nagyhatalmak együttműködésével kormányzott zóna kialakítását javasolta.[45] A Sztálin halála utáni enyhülési időszakban mindkét oldal felülvizsgálta saját álláspontját: a Szovjetunió felismerte, hogy a „semlegesítés" megakadályozza az érintett országok – Ausztria, Finnország – integrálását a nyugati védelmi szövetségi rendszerekbe, az amerikaiak pedig felmérték, hogy a semlegesítés egyben csökkentheti a szovjet befolyást ezen államokra, és így a gazdasági érdekek mentén ezen államok az amerikai övezetben kötnek majd ki.[46] A korábban már ismertetett körülmények mellett ezen felismerés terméke 1955 után az osztrák semlegesség is. Ezen különböző gyökerű, de azonos eredőjű stratégiai elképzelésekből következik, hogy a hidegháború folyamán a semleges államokat a szuperhatalmak saját szövetségeseikhez képest nagyobb autonóm döntési lehetőséggel ruházták fel, ameddig ez nem sértette nagyhatalmi érdekeiket. Ilyen értelemben tehát a gyakorlati semlegesség nemzetközi követelményrendszerét a hidegháborús konfliktusokhoz kellett alakítania az egyes államok politikai vezetésének.

A semlegesség gyakorlati határait tehát a mindenkori osztrák kormány és a nemzetközi környezet együttesen határozta meg, amelynek első próbája az 1956-os magyar forradalom kezelése volt, hiszen például a menekültek befogadása vagy be nem fogadása, továbbutazásuk támogatása vagy internálásuk is olyan politikai döntés volt, amely ellen a semlegességet elismerő államok tiltakozhattak.

44 Malicek, 1995. 21. – Marxista–leninista álláspont szerint csak forradalmi-felszabadító háború vagy imperialista célokat követő háború létezik. Mivel a Szovjetunió kommunista jellegénél fogva nem viselhet imperialista háborút, a polgárháború lezárultával pedig nem állt hadban senkivel, Korovin 1924-ben megalkotta a szocialista semlegesség tézisét, mely a második világháborúban bekövetkező német támadásig mint szovjet külpolitikai doktrína tartotta magát. A második világháború tapasztalata azonban azt bizonyította be a szovjet vezetés számára, hogy a semlegesség a támadónak kedvez, hiszen például Svájc vagy Svédország semlegessége inkább vált a náci Németország, mint a Szovjetunió előnyére. Éppen ezért a hidegháború folyamán a szovjetek a semlegesség kérdését pragmatikus módon, minden esetben a szovjet előnyök vagy hátrányok szempontjából közelítették meg.

45 Loth, 2000. 80.

46 Loth, 2000. 80–81.

A négy nagyhatalom képviselteti magát az 1955. évi Bécsi Őszi Vásáron *(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)*

A semlegesség elméletén túl tehát szükséges megvizsgálnunk a semlegesség gyakorlatát is a hidegháborús helyzetben. Ha ugyanis a semlegesség legegyszerűbb definícióját fogadjuk el – tudatos kimaradás a háborúkból –, akkor a semlegesség, mint fogalom meglehetősen nehezen értelmezhető a katonai értelemben soha meg nem vívott harmadik világháború és az azt megelőző hidegháború időszakában.[47] Fontos továbbá ismételten leszögezni, hogy a semlegesség az államra, de nem az egyes állampolgárokra vonatkozik; az állam semlegessége a szabad véleménynyilvánítás alapvető emberi jogát nem érinti. Nyilvánvaló, hogy a semlegesség jogi szabályainak durva megsértésére a hidegháború folyamán nem került sor, hiszen az – elvileg – a garantáló hatalmak katonai beavatkozásával és a semlegesség, továbbá a szuverenitás megszüntetésével járt volna. Vannak azonban forrásaink olyan gyanús ügyekről, amelyek alapján feltételezhető, hogy az osztrák kormány esetleg megsértette a semlegesség jogi normáit. A kutatást nagyban hátráltatja, hogy a külügyi iratok közül a nemzetközi jogi osztály aktái 1945-ig visszamenőleg zároltak, és csak belső engedéllyel kutathatóak, ami meglehetősen furcsa 2005-ben egy semleges országban.

A semlegesség gyakorlatának bemutatására kézenfekvően az 1956-os magyar forradalom vizsgálata kínálkozik, amely minden érintett oldal és az alig egy éve semleges Ausztria diplomáciai tevékenységét próbára tette. Az 1956 októberében kirobbanó budapesti forradalom és a vidék megmozdulásai, valamint az ezzel járó katonai és menekültügyi kihívás tökéletesen váratlanul érte az osztrák politikai vezetést. Ausztria katonai értelemben is felkészületlen volt egy ilyen jellegű válságra, hiszen a semlegesség alig egy éve alatt a komoly amerikai fegyverszállítások és szovjet fegyveradományok ellenére sem sikerült a területvédelemre alkalmas haderőt felépíteni,[48] annak magját még mindig az amerikaiak által az 50-es évek elején az esetleges háborús helyzetekre kiképzett különleges rendőri egység, a B-Gendarmerie alkotta, állománya pedig a tervezett 60.000 fős békelétszám helyett még csak 8.000 főt tett ki. Az osztrák vé-

47 Nielsen, 2003. 217.

48 Rauchensteiner, 2003. 239. Az osztrák politikai vezetés tudatában volt katonai gyengeségének. Leopold Figl egy megbeszélésen 1956 nyarán azért szorgalmazta az általános hadkötelezettség kiterjesztését, hogy *„legalább egy olyan haderőnk legyen, amely komoly esetben 5 lövést lead a határon."*

delmi minisztérium is csak 1956 júliusában jött létre, a határvédelemért felelős székben pedig az az Erwin Fussenegger ült, aki nem egészen egy éve hagyta ott a gazdasági szférát, és a nevével is fémjelzett osztrák védelmi stratégia 1956 nyarán néhány sorból állt.[49] Az bizonyos tehát, hogy az erőviszonyok alapján egy szovjet támadást az osztrák haderő lassítani sem lett volna képes, a határőrizet pedig szervezetlen és felkészületlen volt.

A magyar válság, mint kihívás politikai értelemben is súlyosnak bizonyult, hiszen abban minden megfigyelő egyetértett, hogy az események kimenetele a semlegesség politikai szakítópróbáját jelentette,[50] egy esetleges kudarc vagy a válság eszkalálódása pedig döntően megváltoztatta volna a térségben a status quot.

Az osztrák kormány politikai és katonai lépéseket tett a helyzet kezelése érdekében. A katonai intézkedések közül a legfontosabb feladat minden rendelkezésre álló erővel az első napokban nyitva álló osztrák–magyar határszakasz lezárása volt, elsősorban azért, hogy megakadályozzák Ausztria területéről fegyveresek esetleges beszivárgását Magyarországra – aminek alapján a Szovjetunió a semlegesség megsértésével vádolhatná Ausztriát[51] –, valamint a fegyveres akciók átterjedését Ausztria területére. Az osztrák határőrök a határsértőkkel szemben már október 26-án tűzparancsot kaptak,[52] amennyiben ezek megtagadták a fegyverletételt. Erről a bécsi szovjet nagykövetet is tájékoztatták. Október 30-án az egykori megszállók katonai attaséit is meghívták a határövezetbe, hogy együtt ellenőrizzék a határőrizet szigorúságát. Az osztrák tűzparancs végül életbe is lépett, amikor Reichnitz (Rohonc) térségében egy, a határon átsodródott és a fegyverletételt megtagadó, majd visszamenekülni próbáló szovjet katonát egy osztrák határőr november 23-án – tehát már jóval a forradalom leverése után – lelőtt.[53] Ezt az egy fegyveres incidenst leszámítva a menekültek és az esetlegesen átsodródó fegyveresek lefegyverzése és internálása különösebb fennakadás nélkül zajlott

49 A „stratégia" alapvetően két esetet ismert: 1. Csehszlovákia és Magyarország területéről összehangolt támadás éri Ausztriát, Jugoszlávia viselkedése pedig bizonytalan. 2. Magyarország izolált támadást intéz Ausztria ellen. Ebben az esetben a védelmi minisztériumot St. Johann im Poglau térségébe kell telepíteni.

50 Nielsen, 2003. 216.

51 Nielsen, 2003. 228.

52 Rauchensteiner, 2003. 245–246.

53 A határőrt ráadásul ki is tüntették, amit a szovjet vezetés gyakorlatilag provokációnak minősített, ezért tiltakozott is. Később a határőrt áthelyezték.

1956 utolsó heteiben. A Szovjetunió azonban több alkalommal támadta az osztrák határőrizetet, és az osztrák kormányt fegyverek szállításával, kiképzett emigráns csoportok tudatos átengedésével vádolta meg.[54] Az osztrákok természetesen tagadták, hogy fegyveres csoportokat engedtek volna át, ugyanakkor természetesen nem vizsgálhatták minden Magyarországra utazni szándékozó magánszemély szándékát vagy múltját. A szovjet tiltakozás hatására azonban október 28-án az osztrák kormány Burgenland tartományt zárt övezetté nyilvánította, ahová a bejelentett lakóhellyel nem rendelkezők csak külön engedéllyel utazhattak. A rendelkezés betartására az utakon 23 ellenőrző pontot állítottak fel.[55]

Utólag nehéz pontosan feltérképezni, hogy pontosan mi is zajlott le a határon, de az bizonyos, hogy más érintkezési pont nem lévén, a nyugati hatalmak titkosszolgálatai és megfigyelői Ausztrián keresztül szivárogtak be Magyarországra.[56] Kérdés persze, hogy erről az osztrák hatóságokat tájékoztatták-e. Érdekes, hogy több későbbi magas rangú amerikai is a térségbe érkezett 1956 októberében: az egyik legismertebb Dean Rusk, az USA későbbi külügyminisztere, aki egy Vöröskereszt misszióval tartózkodott Bécsben.[57] Bármi is történt, Moszkvából két direkt, pontosan megjelölt akcióval vádolták meg az osztrákokat:[58] a) október 27-én egy 30 fős – Münchenben kiképzett – fegyveres csoport érkezett az osztrák határőrök tudtával Magyarországra, akik ezt követően Budapesten bekapcsolódtak a küzdelmekbe, b) a budapesti osztrák követség előtt fegyverekkel (is) megrakott Vöröskeresztes autókat „láttak" kirakodni október 25-én. Franz Olah szakszervezeti vezető (SPÖ) visszaemlékezéseiben beismerte ugyan, hogy anyagiakkal támogatták a magyar szabadsághar-

54 Österreich und der Aufstand in Ungarn in hiesiger Pressebeleuchtung. [Wodak moszkvai osztrák nagykövet jelentése Figl külügyminiszternek Bécsbe (1956. december 3.)] AdR 01 Pol-II. 1956. 412/c.

55 RAUCHENSTEINER, 2003. 246.

56 GECSÉNYI, 2000. 33. – Norbert Bischoff moszkvai osztrák nagykövet távirata az osztrák külügyminisztériumhoz a magyar eseményekkel kapcsolatos szovjet véleményekről. Moszkva, 1956. október 30., GECSÉNYI, 2000. 34. – „Az osztrák külügyminisztérium feljegyzése a magyar–osztrák határon történt állítólagos határsértéssel kapcsolatos hírekről".

57 Vorsprache bei Staatssekretär Rusk. [Platzer washingtoni osztrák nagykövet jelentése Kreisky külügyminiszternek Bécsbe. (Washington, 1961. február 14.)] AdR 01 Pol-II. 676. – Dean Rusk államtitkár Platzer osztrák nagykövettel beszélget, és közben említi meg, hogy járt már Ausztriában 1956 októberében egy Vöröskeresztes misszióval. Külön érdekes, hogy a szovjet vádak szerint éppen a Vöröskereszt autóiban csempésztek Ausztriából az élelmiszer és a gyógyszercsomagok között fegyvereket is a budapesti felkelőknek.

58 AdR 01 Pol-II. 412/c. Az osztrák nagykövet Moszkvából jelenti 1956. december 3-án.

cosokat,[59] de fegyverek csempészését ő is tagadta. A vádak szerint Ausztrián keresztül érkezett továbbá Magyarországra Fritz Molden, az NSZK titkosszolgálatának ügynöke, akit az osztrákok átengedtek a határon. Egy másik, a szovjet vádakról szóló jelentés[60] azt is tudni vélte, hogy a szovjetek szerint a Vöröskeresztes szállítmányok 80%-a fegyver volt. Moszkva egyébként idővel egyre több vádat a magyar kormány által kiadott Fehér Könyvből vett át. Hivatalosan és hitelesen sosem sikerült bizonyítani az állításokat, bár a Fehér Könyvnek több – egyre bővített – kiadása is megjelent.

A határzárás különösen megszigorodott, amikor november 4-én a szovjet csapatok másodszor is beavatkoztak Magyarországon. Az osztrák katonai egységeket teljes készültségbe helyezték, hátravonták a határ közvetlen közeléből és parancsba kapták a védelmi harc mellett a nyugati irányú visszavonulás és az infrastrukturális rombolások terveit is.[61] A félve várt szovjet támadás elmaradt, tömegével érkeztek viszont a menekültek, akiket osztrák táborokba internáltak. December végéig összesen 160.000 menekült lépte át a határt (más, kevésbé hivatalos osztrák források a 200.000-es számot említik[62]), majd döntő többségük hamarosan nyugati országokba távozott. A megerősített határzárat Ausztria végül 1956. december 15-én oldotta fel.

A katonai határzárás mellett az osztrák kormány politikai lépéseket is tett. A válság kiterjedése esetén az osztrák kormány az első napokban komolyan számolt Ausztria részleges szovjet megszállásával, ezért nyugatbarát és forradalompárti beállítottsága ellenére lépéseket tett annak érdekében is, hogy semlegességét igazolja, és politikai magatartásával védje ki a szovjetek esetleges támadó elképzeléseit. Ez a kettős megfelelni akarás figyelhető meg a kormány lépésein: 1956. október 28-án határozatot[63] fogadott el, amelyben kérte Moszkvát, hogy segítsen a vérontás megállításában, és felhívta a szovjet vezetés figyelmét arra, hogy a *„szabadság helyreállítása az emberi jogok alapján erősíti a békét*

59 Malicek, 1995. 59.

60 Österreich und die Ungarnkrise, ein Gespräch mit einem Funktionär der russischen Botschaft in Paris. [A párizsi osztrák nagykövet levele az osztrák külügyminiszternek Bécsbe. (Párizs, 1957. január 29.)] AdR 01 Pol-II. 470/b.

61 Schmidl, 2003. 262–263. – A visszavonulás esetére Burgenland valamennyi hídjának felrobbantását is parancsba adta Bécs, ezért november 5-én éjjel mindenhová megérkeztek a speciális egységek.

62 Schmidl, 2003. 269–270.

63 A nyilatkozatot magyarul publikálta Gecsényi, 2000. 29.

Európában".[64] Ugyanakkor a szovjet diplomáciai reakcióktól való félelmükben Nagy Ferenc 1947-ben emigrációba kényszerített egykori magyar miniszterelnököt visszafordították a schwechati repülőtérről, és visszaküldték Svájcba.[65]

Julius Raab kancellár ugyanakkor az osztrák semlegesség mibenlétének pontosítására is felhasználta a kínálkozó válsághelyzetet, és rámutatott, hogy az osztrák semlegesség nem érdektelenség,[66] és nyilatkozataiban kiállt a menekültek befogadása, a humanitárius segítség mellett. Ezzel az osztrák semlegesség katonai jellegét erősítette, és következetesen elhárította a szovjet figyelmeztetéseket a semlegesség mélyebb értelmezési lehetőségeire.

Az 1956-os magyar forradalom okozta diplomáciai feszültség több éven keresztül megterhelte a magyar–osztrák kapcsolatokat,[67] de néhány hónapig a Szovjetunió is neheztelt Ausztriára, míg végül 1957. április 24-én Mikojan szovjet miniszterelnök hivatalos bécsi látogatásán nem rendeződtek a kapcsolatok.[68] A válsághelyzetet követő konfliktusok ellenére megállapítható tehát, hogy az osztrák semlegesség 1956-ban jól vizsgázott, és a konfliktus elején feltételezett legrosszabb opciók nem valósultak meg. Ez természetesen nem kizárólag a határozott osztrák intézkedéseknek köszönhető, ennek hiányában azonban az osztrák semlegességbe vetett nagyhatalmi bizalom jóval kisebb lett volna a válság lezárulta után. Az egész világ figyelmét felkeltő 1956-os válságkezeléstől eltérően azonban a „mindennapokban" az osztrák kormány feltételezhetően több alkalommal is megszegte a semlegesség jogi – elsősorban katonai – kritériumait.

A következő érdekes szituációra az osztrák Honvédelmi Minisztérium egyik, a Kancellári Hivataltól információt kérő leveléből[69] derült fény: 1957 februárjában és 1958 januárjában állítólag angol veteránok síbajnokságot szerveztek Bad Gasteinben. A minisztérium helyi információi

64 Nielsen, 2003. 228.
65 Nielsen, 2003 230.
66 Raab, 1964. 36.
67 A fontosabb jegyzékeket és jelentéseket teljes terjedelmükben magyarul publikálta Gecsényi, 2000. 36–55.
68 A megbeszélésekről szóló magyar nagyköveti jelentést magyarul publikálta: Gecsényi, 200. 55–58. és 61–64.
69 Britische militärische Skiübungen in Badgastein. [Az adott cím alatt található levélköteget a Szövetségi Kancellári Hivatal Külügyi Hivatala állította össze a Honvédelmi Minisztérium számára. (Bécs, 1957. március 7.)] AdR 01 Pol-II. 447. – Az aktában található egyes osztrák kormányhivatalok levelezése és egy brit követségi levél, amely azonban már az 1958-as hasonló rendezvény lebonyolításával kapcsolatos.

szerint ugyanakkor a brit hadsereg hegyivadászainak gyakorlatáról volt szó. A Kancellári Hivatal válaszában elismerte ugyan, hogy a helyszínen jelen volt egy ezredes, 1958-ban pedig egy tábornok is, de a tiszteknek semmi közük nem volt a síelő angol veteránokhoz. A válaszhoz mellékelték a britek engedélykérő levelét, melyben előre jelezték, hogy a résztvevők nem viselik majd az egyenruhát. Az ügyből végül nem lett további bonyodalom. Természetesen ez nem bizonyítja a semlegesség megszegését, de jogi értelemben egy katonai gyakorlat – amennyiben arról volt szó – megtartása tilos egy semleges állam területén.

Nemzetközi ügy is lett azonban abból a szintén katonai ügyből, amikor 1977-ben osztrák vámosok a schwechati repülőtéren egy Ausztriából Szíriába tartó teherszállító repülőgépen a Bundesheer készleteiből származó kézifegyvereket és lőszert találtak. Az osztrák kormány nem ismerte el felelősségét, a hadügyminiszter[70] pedig lemondott, de amennyiben az osztrák kormány hadianyagot adott el Szíriának – amely ekkor a nemzetközi jog szerint hadviselő fél volt –, az a svájci értelemben vett semlegesség megsértésének számított.[71] A fegyverexport lehetőségének erkölcsi és jogi kérdése egyébként is foglalkoztatta az osztrák politikát, hiszen a '70-es években Chile és Argentína is vásárolt osztrák fegyvereket, és hamarosan megjelentek a Közel-Kelet vásárlói is, a döntően állami tulajdonban lévő és az olajárrobbanás miatt gondokkal küszködő osztrák nehézipar és hadiipar számára pedig nagyon jól jöttek a pénzes megrendelések. A '80-as években azonban a folyamatosan kiszivárgó információk és az ezekből keletkező kényelmetlen diplomáciai helyzetek miatt a kormányzat végül erősen visszafogta és ellenőrizte a fegyverexportot.[72]

Ezen feltételezésekkel szemben bizonyított tény, hogy 1955 decemberében a frissen felállított osztrák hadsereg tábornoka, Emil Liebitzky tárgyalásokat folytatott az olasz védelmi miniszterrel és a NATO olaszországi parancsnokságával, amelyeknek kimondott célja egy esetleges szovjet támadás esetén a védelem összehangolása volt.[73] Ugyancsak bizonyított tény, hogy az amerikai légierő 1958 júliusában[74] – a Libanonba irányu-

70 Dusek – Pelinka – Weinzierl, 1995. 290.

71 Mivel a levéltári anyagokra 30 éves zárlat és pár éves adminisztrációs korlát vonatkozik, az erre vonatkozó aktákat legkorábban 2011-ben lehet majd kutatni.

72 Rathkolb, 2001. 119.

73 Rathkolb, 1997. 122–123. – Igaz, a hír kiszivárgása után Washington tagadott, és azonnal megszakította a tárgyalásokat.

74 Kisebb tömegben és diplomáciai bonyodalmak nélkül, de az amerikai légtérsértések állandóan napirenden voltak 1955–1958 között.

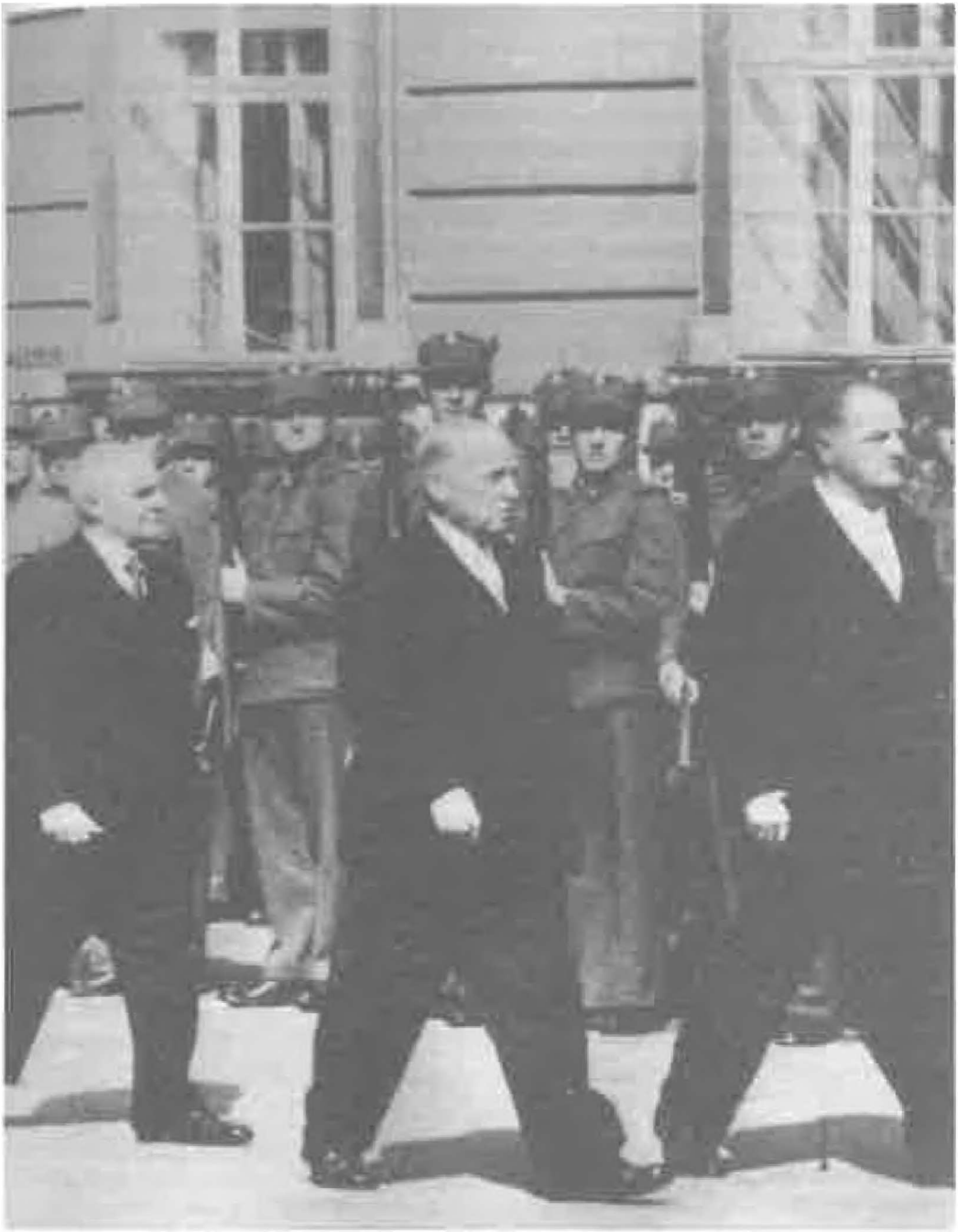
ló csapatszállítás miatt[75] – több száz alkalommal sértette meg az osztrák légteret a Raab-kormány tudtával, holott erre az államszerződés értelmében nem lett volna jogi lehetősége.[76] A szovjetek jegyzékben tiltakoztak a légtérsértések miatt. Ugyanakkor az osztrák kormány 1955 végén megtagadta Csehszlovákiának az Egyiptom felfegyverzésére szánt – és az 1956-os háborúban felhasznált – fegyverek átutaztatására kért engedélyét. Az is tény, hogy az USA nagykövetségén 1955 után a katonai attasé feladata volt veszély esetén az osztrák hadsereggel való kapcsolattartás és a NATO-val való együttműködés megszervezése.[77] Azt nem tudni, hogy a NATO tervei szerint pontosan milyen esetekben avatkoztak volna be Ausztria területének védelmében, abban viszont az elemzők döntő többsége egyetért, hogy ha Ausztriát keletről katonai támadás érte volna, a NATO a status quo kedvezőtlen megváltozása miatt idővel válaszlépéseket foganatosított volna. Ausztria összehangolt katonai védelmének elősegítését szolgálta továbbá, hogy az 1960-as évek közepétől az osztrák haderő egyes tisztjeinek továbbképzéseit az Amerikai Egyesült Államok biztosította.[78] Általános nemzetközi figyelmet keltett 1996-ban a CIA azon bejelentése, miszerint Ausztria területén az 1950-es évek óta elhagyott rejtekhelyeken 79 katonai raktára található, amelyről az osztrák la-

75 HAJDA, 1993. 47–53.

76 Die österreichisch-amerikanischen Beziehungen. [Platzer, washingtoni osztrák nagykövet levele Figl külügyminiszternek. Bécsbe (Washington, 1958. december 9.)] AdR 01 Pol-II. 471. – A Washingtonból 1958. december 9-én Bécsbe küldött jelentés szerint az amerikaiak a libanoni és a berlini krízis miatt komoly katonai szállító tevékenységet folytattak Ausztria fölött, holott engedélyt hivatalosan csak 20-30 repülőgép áthaladásához kértek civil amerikaiak evakuálása érdekében. Ausztria szóban tiltakozott, 1958 júliusában azonban – nyilván a moszkvai tárgyalásokra szánt gesztusként – szigorították a légtérhasználat feltételeit. Ez volt az első olyan éles eset, amikor a szovjet számítás a Svájc–Ausztria semleges ék kapcsán bevált, és Ausztria egykori semlegesítése a NATO katonai tervezését hátrányba hozta.

77 Rathkolb, 1997. 120–128.

78 Aktenvermerk. [Prader osztrák védelmi miniszter levele Kreisky külügyminiszter részére. (Bécs, 1965. augusztus 18.)] AdR 01 Pol-II. 1013 – Az osztrák védelmi miniszter az USA védelmi miniszter-helyettesével (Cyrus R. Vance) tárgyal fegyverek beszerzéséről és a tisztek továbbképzéseiről. Igaz, Prader védelmi miniszter 1966. szeptember 12-én Moszkvában Malinovskij marsallal is tárgyalt, de a katonai együttműködés jóval felületesebb volt. Érdekes, hogy a marsall Pradernél barátságosan rákérdezett, hogy bár tudja, hogy az osztrák haderő diszlokációja alapján inkább keletről jövő támadásra készült fel, de érdekli, hogy a semlegesség amerikai megsértése esetén is lőnének-e? Az osztrák védelmi miniszter biztosította, hogy igen, de jelezte, hogy az osztrák haderő egyik nagyhatalom támadásának sem lenne képes ellenállni, ezért abban bízik, hogy erre egyáltalán nem lesz szükség.

Az osztrák tartományi hadsereg első díszfelvonulása a bécsi Hősök terén: az előtérben Julius Raab kancellár, Adolf Schärf kancellárhelyettes és Emil Liebitzky *(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)*

kosság nem is tud.[79] A kellemetlen bejelentés után történt meg a mintegy 2000 ember állig felfegyverzésére elegendő raktárak feltárása, amelyek többsége a Salzburg–Graz-vonalon feküdt, és érdekes módon még az egykori brit és a szovjet (!) megszállási zónába is jutott belőlük. Igaz, egykor léteztek itt brit fegyverraktárak is, ezeket azonban a britek információi alapján az 1960-as években az osztrák hatóságok felszámolták.[80] A feltárást követő hetekben megszólaló visszaemlékezők az osztrák politikai vezetők személyes érintettségére figyelmeztettek, miszerint Leopold Figl kancellár (ÖVP), Adolf Schärf kancellár-helyettes (SPÖ), Oskar Helmer belügyminiszter (SPÖ), Karl Gruber (ÖVP) külügyminiszter és Ferdinand Graf (ÖVP) belügyi államtitkár tudott a raktárakról (a helyszínekről nem biztos), az esetleges ellenálló csoportok szervezője pedig a hírek szerint Franz Olah szakszervezeti vezető (SPÖ) volt.[81] Arról, hogy a raktárakat 1955 után bármilyen katonai céllal használták volna, nincs semmiféle adat; mivel Ausztria nem keveredett háborúba, így nem is volt rájuk szükség.

A semlegesség alaposabb vizsgálata tehát azt mutatja, hogy Ausztria legalábbis a semlegesség kezdeti időszakában, de feltételezhetően azt követően is a gyakorlatban meglehetősen szabadon értelmezte a semlegesség fogalmát, és a nemzetközi jogi előírások alkalmazását. Fontos azonban azt is leszögezni, hogy a hidegháború folyamán a szuperhatalmak vagy a szomszédos államok sem vádolták komolyan, huzamosabb ideig[82] Ausztriát nemzetközi fórumok előtt a semlegesség megsértésével. Az osztrák külpolitika hidegháború alatti tematikáját elemezve leszögezhetjük, hogy annak a semlegesség végig fontos eleme volt. Az ország vezetése – különösen Kreisky kancellár az 1970-es években – különös hangsúlyt fektetett a semleges státusból fakadó nemzetközi kapcsolatok ápolására, az ENSZ-ben folyó munkára, továbbá aktív részese volt az N+N csoport tagjaként a Helsinki folyamatnak.

79 Rauchensteiner – Ham, 1998. 3–4.
80 Rauchensteiner – Ham, 1998. 55.
81 Rauchensteiner – Ham, 1998. 55–56.

A nyolcvanas évek második felében a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkező változások az osztrák politikai elitre is mély benyomást gyakoroltak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése a földrajzilag a hidegháborús feszültség epicentrumában fekvő Ausztria helyzetét is megváltoztatta: az új világban növekedett az integráció értéke, és veszített jelentőségéből az örökös semlegesség kényszerű, bár papíron önként vállalt politikája.

Mivel azonban a semlegesség 1955 óta a nemzeti identitás fontos alkotóelemévé vált, a lakosság többsége nehezen emésztette meg a politikai változásokat, amelyekben benne rejlett Ausztria külpolitikájának alapvető átrendeződése is. Bár az európai integráció 1989 előtt is az osztrák politikai elit kimondatlan céljai között szerepelt, amelynek irányába – külpolitikai mozgásterének függvényében – lépéseket is tett a mindenkori kormány, ám ez a hidegháborús logika miatt elsősorban a diplomácia vonalán történt, a pártok választópolgáraik felé elsősorban a semlegességet mint politikai értéket sugározták tovább.

A változások belpolitikai hatása először az Osztrák Néppárt soraiban jelentkezett: kezdeményezéseivel az 1980-as évek elejétől kivívta magának az „Európa-párt"[83] hírnevet. Az SPÖ ideologikusabb vezetése lassabban reagált, de az integrációtól béremelkedést és a jólét növekedését remélő szakszervezetek és szociális partnerek nyomására a párton belül is többségbe kerültek a csatlakozást támogató erők. Fontos megemlíteni, hogy a lakosság értékrendszerének megfelelően a pártok egyöntetűen hitet tettek a semlegesség fenntartása mellett is, ami ugyan fából vaskarikának tűnt, az idő azonban bebizonyította, hogy mindez mégiscsak lehetséges.

Az 1980-as évek közepén a Szovjetunió ellenőrzésének lazulása és az európai integrációs folyamatok felgyorsulása Ausztriában is a külpolitika átértékelésének irányába hatottak. Az Európa-politika erősödéséhez hozzájárult, hogy az 1986-os választások után önmagát a Szabadságpárttal szemben definiáló nagykoalíció alakult,[84] amelyben a külügyminisz-

82 Határesetnek legfeljebb néhány szovjet felszólalás számít az ENSZ Közgyűlésén, például az 1956-os magyar forradalom idején, de ezek csak politikai manőverek voltak, mint azt a válság rendezése után a szovjet vezetés osztrák diplomatákkal folytatott megbeszélések alkalmával többször be is ismerte. A magyar kormány 1956–1964 közötti ellenséges magatartása sem a semlegesség megsértésének tényén alapult.

83 Müller, 1997. 281.

84 Khol, 1993. 11.

teri posztot a Néppárt tölthette be. A pártokban lezajlott vita egyértelmű lezárását jelentette a parlamentben 1989. június 29-én tartott szavazás, ahol a képviselők a csatlakozási kérelem benyújtása mellett foglaltak állást,[85] amelyet Alois Mock külügyminiszter 1989. július 17-én adott át Brüsszelben.

Hiba lenne azonban a csatlakozási kérelem benyújtását csupán az osztrák pártok és az osztrák politikai elit eredményének betudni, hiszen mindez nyilván nem történhetett volna meg, ha a nemzetközi közvélemény – elsősorban az ezt korábban sikeresen megakadályozó, de most megroppant Szovjetunió – nem fogadta volna el Ausztria csatlakozásának elvi lehetőségét. Az integráció azonban csak a semlegesség új értelmezése mellett volt elképzelhető.

A semlegesség kérdésének felvetésére csak a nemzetközi politikai változások bizonyossá válása után került sor, bár az elméleti vitákban 1955-től kezdve folyamatosan napirenden volt az osztrák politikai közéletben. Az 1955-ös semlegességi törvényben ugyan kifejezetten *„örökös semlegességről"* volt szó, de a nemzetközi jog és a nemzetközi politika viszonyában a politika primátusából kiindulva nyilvánvaló volt, hogy a megváltozott helyzetben nem lehetetlen Ausztria státusának megváltoztatása.

A 80-as évek végén még nem látszott biztosan, hogy megtorpannak-e a nemzetközi folyamatok, Tartani lehetett a politikai visszarendeződéstől is, ezért az osztrák politikai elit egészen 1989-ig várt a semlegesség kérdésének napirendre tűzésével, és a lakosság meglehetősen semlegességpárti reakciói láttán többnyire azóta is zajlik a téma politikai lebegtetése, a vita tehát napjainkig tart. Ennek lényege, hogy a vasfüggöny lebontása a hidegháborús helyzetben gyakran komoly politikai előnyöket biztosító semlegességben is mélyreható változásokat okozott. Kérdésessé vált a semlegesség fenntartásának szükségessége,[86] hiszen 1989–90 nemzetközi politikai viharainak hatására markánsan megjelent az a vélemény, miszerint az osztrák örökös semlegesség pusztán a hidegháborús helyzet szülötte, a szovjetek által az osztrák kormányokra erőltetett kényszerpálya, amelyet az új nemzetközi környezetben azonnal fel kellene mondani, és az így megnövelt politikai mozgásteret kihasználva belépni a „szabad világ" eddig tiltott szervezeteibe, mint például az Európai Unióba vagy a NATO-ba.

85 Falkner, 1995. 334.
86 Brill, 1999. 447.

Az 1990-es évek elején – főleg a délszláv válság tapasztalatai alapján – a semlegesség értéke a kollektív védelmi rendszerekkel szemben tehát jelentősen csökkent, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a) az Ausztriával szomszédos régió a vártnál instabilabbá vált, b) az európai integráció kiépülő intézményrendszere és az EBEÉ mechanizmusok rendszere egyelőre képtelen a komolyabb konfliktusokat kezelni, c) Nyugat-Európa önmagában nem rendelkezik olyan politikai akarattal és erővel, hogy Közép-Európában a békét fenntartsa.[87]

Az Európai Uniós csatlakozás lehetősége kapcsán is felmerült a semlegesség összeegyeztethetőségének kérdése a mély gazdasági és politikai integrációval. Sok nemzetközi jogi elemzés után az osztrák diplomácia arra a kényelmes álláspontra helyezkedett, hogy mivel 1955-ben az EU-12 államainak mindegyike elismerte az osztrák semlegességet, mégsem emelt kifogást az osztrák csatlakozás ellen – sőt, a minél mélyebb integrációt követelik meg Ausztriától –, a semlegesség nem összeegyeztethetetlen az ország integrációjával.[88]

A semlegesség körül kibontakozó vitában meg kell különböztetni a nemzetközi-jogi és ezzel összefüggésben a státus megváltoztathatóságával kapcsolatos vitát, illetve az osztrák politikai elit belső vitáját a semlegesség fenntartásának célszerűségéről vagy célszerűtlenségéről. A két külön síkon zajló, de igen összefonódott vita nemzetközi jogi vetülete az egyszerűbb. A nagyhatalmak a '90-es években nem gördítettek az osztrák semlegesség esetleges felmondásának útjába semmiféle akadályt, a garantáló államok közül az USA, Nagy-Britannia és Franciaország NATO tagállamok, akikkel a Ballhausplatz kifejezetten szoros kapcsolatot tartott fenn, utóbbi kettővel ráadásul 1995 óta az Európai Unió intézményrendszere biztosította a folyamatos szoros kapcsolattartást és együttműködést. Az integrációs folyamatokban való részvételt is megkönnyítette volna a semlegesség esetleges felmondása, így ez az integráció mélyítésén dolgozó franciák és – kisebb mértékben – a britek érdeke is volt. A negyedik garantáló hatalom, Oroszország számára is tökéletesen politikai és stratégiai értékét vesztette a 90-es évekre az egykor oly fontos semlegesség ügye, ezért Moszkva 1995 októberében – nyilvánvalóan gazdasági megfontolásból és külpolitikai lehetőségeinek ismeretében nyilatkozatban ismerte el az osztrák semlegesség egyoldalú felmondásának

87 Nowotny, 1992. 13.
88 Zemanek, 1994. 13.

lehetőségét.[89] Az osztrák semlegességet egykor elismerő államok között sem volt Ausztriának egyetlen állammal sem olyan rossz viszonya, amely lehetetlenné tette volna a semlegesség egyoldalú felmondását, így az pusztán a belpolitikai döntésre és a semlegességi törvény kétharmados parlamenti többséget igénylő eltörlésére várt. Igaz, a NATO keleti bővítésével az orosz álláspont a '90-es évek végére bekeményedett, Borisz Jelcin már Viktor Klima kancellár 1997-es moszkvai látogatásán jelezte,[90] hogy a semlegesség fenntartásának az orosz diplomácia jobban örülne, mint a felmondásnak, a politikai lehetőséget azonban nem vitatta Oroszország.

A belpolitikai vita és a kormánypártok ingadozó magatartása némiképpen az 1986-tól ismét nagykoalíciós kormányon belül feszülő SPÖ (alapvetően semlegességpárti) – ÖVP (alapvetően technokrata) ellentétnek tulajdonítható, gyökerei azonban ennél sokkal összetettebbek. A kérdésnek ugyanis nagyon komoly költségvetési vetülete is van, hiszen egy esetleges NATO-tagság esetén a közösségi katonai standardok elérése igen komoly katonai kiadásokat feltételez, ami a szociális kiadások szintjét veszélyeztette volna[91] – ennek minden belpolitikai következményével. Nem véletlen tehát, hogy a hidegháborús nyomás megszűnésével erősödött az osztrák részvétel a békefenntartó akciókban, mint nemzetközi katonai projektekben, de nem történtek lépések a semlegesség teljes körű felmondására. Igaz, 1990-ben Ausztria az aláíró hatalmakhoz eljuttatott jegyzékében jelezte, hogy a semlegességnek csak a katonai jellegű rendelkezéseit tartja érvényesnek.[92] Ez lényegében csak a korábbi évtizedek gyakorlatának dokumentált megerősítését jelentette. Az osztrák biztonságpolitika jó érzékkel rátapintott a NATO keleti bővítéséből fakadó biztonsági többletre, és kivárt.

Ez a bizonytalanság tükröződött a kilencvenes évek valamennyi nemzetközi konfliktusában tanúsított osztrák kormányzati magatartásban. Az Öböl-háborúban (1990–91) a semlegességre hivatkozva először lezárták az osztrák légteret a katonai gépek[93] elől, pár hét múlva azonban a tel-

89 Luif, 1998. 22.

90 Luif, 1998. 80.

91 Ma már látjuk, hogy ezeket a kiadásokat minden európai állam (Magyarország is) ügyesen elszabotálja, Ausztria azonban nem vállalta ennek kockázatát.

92 Németh, 1997. 248.

93 Katonai felszerelést vagy csapatokat hivatalosan nem szállítottak Ausztria fölött, de ellenőrző vizsgálatok híján erősen kétséges, hogy az 1500 átrepülés mindegyike humanitárius célokat szolgált volna.

jes légtérhasználatot is engedélyezték az USA részére, amíg nem kezdődött el a háború. A harci cselekmények 1991. január 16-i megindulásakor példátlan gyorsasággal (30 óra alatt) módosították a hadianyagokra vonatkozó törvényt és a büntetőtörvénykönyvet, aminek következtében az ENSZ határozatait érvényesítő akciókat az osztrák kormány ezentúl nem tekinti háborús eseményeknek, csupán rendőri akcióknak, így ezen esetekre nem érvényes a hadianyag szállításának semleges államok számára általános tilalma.[94] 1991 februárjában az USA kormánya páncélosok (103 db M 88-as típus) földi szállításának engedélyezését kérte Bécstől, amelyre az engedély az ENSZ felhatalmazásra hivatkozva napokon belül megérkezett. Irak ezt követően Ausztriára mint hadviselő félre tekintett. Ez akár csak 10 évvel korábban elméleti és gyakorlati téren egyaránt elképzelhetetlen lett volna.

A jugoszláv konfliktus idején (1991) a NATO AWACS gépei számára először szintén megtiltották a légtérhasználatot, majd engedélyezték azzal a feltétellel, hogy Ausztria területe felett kikapcsolják a radarokat. Néhány hónap elteltével egyes osztrák katonai egységek az AWACS gépein közös NATO hadgyakorlatokon vettek részt.[95]

A NATO *Partnerség a Békéért* programjában való részvételt először elutasította az osztrák kormány, majd egy hónap elteltével – mivel Finnország és Svédország elkötelezte magát a projekt mellett – Ausztria is jelezte részvételi szándékát, rövid időn belül pedig a program keretében tartott hadgyakorlatok során több ország katonai egységei léphettek Ausztria területére, ami némi szigorúságot feltételezve nyilvánvalóan ellentétes a semlegesség jogi kötelezettségeivel. A boszniai békefenntartásban először elutasító határozat született, majd egy hónap múltán osztrák békefenntartók érkeztek a helyszínre.[96]

A biztonságpolitika azonban nem csak külpolitikai kérdés, hanem katonai kérdés is, hiszen az osztrák semlegesség fegyveres semlegesség. A hidegháborús viszonyok között az ellenséges nagyhatalmak meg is követelték a *Bundesheer* területvédelmi képességeinek minimumát (bár ennek mértéke arányaiban sem érte el a szembenálló szövetségi rendszerek országainak kiadásait és katonai potenciálját), a megváltozott helyzetben

94 Luif, 1998. 30.

95 Luif, 1998. 6.

96 Ausztria 225 főt bocsátott az SFOR rendelkezésére, aminél kevesebbet csak a románok állítottak ki. Igaz, az osztrák kormány érvelése szerint viszont Ausztria a térség államaihoz képest messze többet költött a boszniai menekültekre.

ugyanakkor az osztrák kormány kezébe került a katonai kiadások kérdése. Egyfelől a nemzetközi békefenntartó és partnerségi műveletekhez szükség lett volna egy jól működő, ütőképes haderőre, másfelől azonban a semlegesség álcája mögé bújva és a katonai fenyegetettség hiányában óriási összegeket lehetett megspórolni a haderő rovására. A megtakarítások eredményeképpen Ausztria a hozzá mérhető államok katonai költségvetésének mintegy felét fordítja haderejére, ezzel azonban komoly nemzetközi kritika céltáblájává vált, hiszen az alacsony katonai potenciál ma már képtelenné teszi Ausztriát bármilyen komolyabb fenyegetés elhárítására. Igaz, a napjainkban már NATO-tagállamokkal (valamint Lichtensteinnel és Svájccal) körbevett Ausztria nyilván nem szerepel senki céltábláján, egy összehangolt NATO-támadás ellen pedig – bármenynyire is elképzelhetetlen ez – úgysem lenne esélye. A területvédelem gyengeségére ellenpéldaként egyébként az osztrák kormányzat általában az ENSZ békefenntartó akcióiban való aktív osztrák részvételre hivatkozott, kritikusai szerint ugyanakkor ezek a katonai költségvetés igen kis szeletét jelentik csupán, ráadásul az ENSZ a kiadások jelentős részét (25–30%) megtéríti.[97] Ahol a visszatérítés nem történik meg (például Bosznia – IFOR/SFOR), ott viszont Ausztria állította ki az egyik legkisebb egységet.[98] Ennek ellenére tény, hogy Ausztria a '70-es évek óta folyamatosan 800–900 békefenntartót bocsát az ENSZ rendelkezésére.[99]

A '90-es évek elején tehát nem került komolyan napirendre Ausztria NATO tagsága, a NATO kétlépcsős keleti bővítésével (és az utóbbi években tapasztalható mély politikai válságával) pedig ez valószínűleg hosszú időre aktualitását is vesztette. Európa mai biztonságpolitikai térképére pillantva ugyanis jól látszik, hogy – az egyébként szintén igen békés – ország minden szomszédja NATO-tag, kivéve az Ausztria számára semmiféle biztonságpolitikai kockázatot nem jelentő Liechtensteint és Svájcot. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kivárás taktikája sikeresnek bizonyult, és Ausztria középtávon a biztonság garanciája mellett is jelentős összegeket spórolhat meg katonai költségvetéséből, hiszen a NATO közös védelmi rendszere úgy garantálja indirekt módon Ausztria biztonságát, hogy eközben az osztrák hadsereg nem járul hozzá a NATO tagállamok védel-

97 Luif, 1998. 69.

98 Luif, 1998. 7. – Ausztria mindössze 234 fős kontingenst küldött azzal az indokkal, hogy a délszláv menekültek tömegeinek befogadása jelentős költségvetési terhet ró az országra.

99 Ezzel Ausztria a '90-es évek közepén –a nagy békefenntartási hullám lecsengése után – a világ élvonalában volt.

méhez, és a szövetséget ért/érő katonai kihívásokra sem kell válaszolnia.[100] Ennek fényében logikusnak tűnik, hogy a semlegesség hivatalos politikája fennmarad. Amint azonban a fent említett konfliktushelyzetek is mutatják, a semlegesség értelmezése olyan pragmatikus elvek szerint történik, ami megkérdőjelezi ennek korábbi jogi értelemben vett komolyságát. Nem véletlen, hogy az osztrák semlegesség emlegetése elfogulatlan szakmai körökben egyre gyakrabban derültség tárgya. A semlegesség presztízse az utóbbi években nagyon sokat veszített egykori fényéből, az elmélet és a gyakorlat nagyon messze került egymástól. A politika egyelőre képesnek bizonyult ennek kezelésére, idővel azonban Ausztria nemzetközi megítélését is negatívan befolyásolhatja biztonságpolitikájának megítélése.

100 Luif, 1998. 81.

Levéltári források, forráskiadványok

Österreichisches Staatsarchiv / Archiv der Republik. Bundesministerium für Äußere Angelegenheiten.
II. Politische Abteilung. (ÖstA/ARD, BmfÄA, II-Pol.)
Der Weg zur Freiheit und Neutralität. Hrsg.: CSÁKY, Eva-Marie. Wien, OA, 1980.
Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964. Szerk.: GECSÉNYI Lajos. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2000.
Nemzetközi szerződések 1945–82. Szerk.: HALMOSY Dénes. Budapest, Gondolat, 1985.
Österreichs Weg zur Souveränität, Neutralität, Prosperität 1945–1959. Hrsg.: SIEGLER, Heinrich. Bonn – Wien – Zürich, Siegler, 1959.

A felhasznált szakirodalom jegyzéke

BOHN

2000 BOHN, Robert: Kommentar zu den Beiträgen Schweden und die europäische Integration 1945–1995. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945-1995.* Hrsg.: GEHLER, Michael – STEININGER, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 355–356.

BRILL

1999 BRILL, Heinz: Österreichs geopolitische Lage im Wandel. In: *Zeitschrift für Politik,* 46. (1999) 4. sz. 441–449. (Hrsg.: Stammen, Theo et alii. München, Hochschule für Politik, 1999.)

DUSEK – PELINKA – WEINZIERL

1995 DUSEK, Peter – PELINKA, Anton – WEINZIERL, Erika: *Zeitgeschichte im Aufriß.* Wien, O.A., 1995.

FALKNER

1995 FALKNER, Gerda: Österreich und die Europäische Einigung. In: *Österreich 1945–1995.* Hrsg.: Sieder et alii. Wien, Gesellschaftskritik, 1995. 331–340.

FISCHER
1996 FISCHER Ferenc: *A megosztott világ*. Budapest, IKVA, 1996.

GIRVIN
2000 GIRVIN, Brian: National Interest, Irish Neutrality and the Limits of Ideology. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945–1995*. Hg.: GEHLER, Michael-STEININGER, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 87–112.

HÄIKIÖ
2000 HÄIKIÖ, Martti: Finland's Neutrality 1944–1994. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 19450–1995*. Hrsg.: GEHLER, Michael – STEININGER, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 199–217.

HAJDA
1993 HAJDA, Lucas: *Die politischen Beziehungen zwischen den USA und Österreich von 1955 bis 1983*. Wien, 1993. (Diplomarbeit)

KHOL
1993 KHOL, Andreas: Neue Außenpolitik. In: *Neue Außenpolitik in einer neuen Welt*. Hrsg.: KHOL, Andreas. Wien, Politische Akademie, 1993. 5–13.

LOTH
2000 LOTH, Wilfried: Neutralität im Kalten Krieg. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945-1995*. Hrsg.: GEHLER, Michael-STEININGER, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 80–83.

LUIF
1985 LUIF, Paul: Die schwedische Neutralität. In: *Österreichisches Jahrbuch für Internationale Politik*. Hrsg.: Österreichische Gesellschaft für Außenpolitik und Internationale Beziehungen. Wien – Köln, Böhlau, 1985. 71–99.
1998 LUIF, Paul: *Der Wandel der österreichischen Neutralität*. Laxenburg, Österrichisches Institut für internationale Politik, 1998.

MALICEK
1995 MALICEK, Heike: *Die Beziehungen Österreich-Sowjetunion 1945-1975*. Wien, 1995. (Diplomarbeit)

Molin
2000 Molin, Karl: The Central Issues of Swedish Neutrality Policy. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945–1995.* Hrsg.: Gehler, Michael – Steininger, Rolf. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2000. 261–275.

Müller
1997 Müller, Wolfgang C.: Der Bundespräsident. In: *Handbuch des politischen Systems Österreichs.* Hrsg.: Dachs, Herbert et alii. Wien, Manzsche, 1997. 138–147

Németh
1997 Németh István: Nemzetközi kapcsolatok a kétpólusú világrendszerben 1945–1995. In: *20. századi egyetemes történet 1945–1995.* II. köt. Szerk.: Diószegi István et alii. Budapest, Korona, 1997. 7–45.

Nielsen
2003 Nielsen, Catherine C.: Neutrality vs. Neutralism: Austrian Neutrality and the 1956 Hungarian Crisis. In: *Die Ungarnkriese 1956 und Österreich.* Hg.: Schmidl, Erwin A. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2003. 215–234.

Nowotny
1992 Nowotny, Thomas: Plädoyer für eine Politik des Abseitsstehens. In: *Europäische Rundschau,* 20. (1992) 4. sz. 11–15. (Wien, o. A., 1992.)

Raab
1964 Raab, Julius: *Selbstporträt eines Politikers.* Wien – Köln – Stuttgart – Zürich, Europa, 1964.

Rathkolb
1997 Rathkolb, Oliver: *Washington ruft Wien. US-Großmachtpolitik und Österreich 1953–1963.* Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 1997.
2001 Rathkolb, Oliver: Österreich zwischen Neutralität und Allianzfreiheit 1953–2000. In: *Zeitschrift für Geschichte der Europäischen Integration,* 7. (2001) 2. sz. 103–125. (Hrsg.: Barthel, Charles. Baden-Baden, Nomos, 2001.)

Rauchensteiner – Ham
1998 Rauchensteiner, Manfried – Ham, Claudia: *Sorry guys, no gold!* Wien, Heeresgeschichtliches Museum, 1998.

Rauchensteiner
2003 Rauchensteiner, Manfried: Die Performance war Perfekt. In: *Die Ungarnkriese 1956 und Österreich.* Hrsg.: Schmidl, Erwin A. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2003. 235–252.

Ruddy
2000 Ruddy, Michael: European Integration, the Neutrals, and US Security Interests. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945-1995.* Hrsg.: Gehler, Michael – Steininger, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 13–28.

Schmidl
2003 Schmidl, Erwin A.: Erste Bewährung: Das österreichische Bundesheer im Einsatz an der ungarischen Grenze 1956. In: *Die Ungarnkriese 1956 und Österreich.* Hrsg.: Schmidl, Erwin A. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2003. 253–274.

Stourzh
1998 Stourzh, Gerhard: *Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs. 1945–55.* Wien – Köln – Graz, Böhlau, 1998.

Verdross
1980 Verdross, Alfred: *Die immerwährende Neutralität Österreichs.* Sonderheft der Schriftenreihe „Politische Bildung". Wien, Geschichte und Politik, 1980.

Zemanek
1994 Zemanek, Karl: Österreichs Neutralität und die GASP. In: *Österreichisches Jahrbuch für Internationale Politik. Hrsg.: Österreichische Gesellschaft für Außenpolitik und Internationale Beziehungen.* Wien – Köln, Böhlau, 1994. 1–17.

Zöllner
2000 Zöllner, Ulfert: Irland und die Anfänge der europäischen Integration. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945-1995.* Hrsg.: Gehler, Michael – Steininger, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 113–143.

1969 áprilisában a szavazók 53,2%-a nemet mondott a de Gaulle által kezdeményezett változásokra. A lemondást követően de Gaulle Írországba utazott. Itt készült a *Visszavonulás* című kép, amely Alain Peyrefitte szerint a *„lázadó és magányos embert szimbolizálja". (Jean-Pierre Bonnotte felvétele – 1969. május)*

Türke András István

Charles de Gaulle konföderatív Európa-terve

A de Gaulle-i Európa-politika mozgatórugói

A legújabb kori Franciaország létrehozása, az V. Köztársaság szilárd megalapozása méltán köthető Charles de Gaulle nevéhez. A tábornok már a második világháború előestéjén szembekerült a hagyományos politikai felfogásokkal, amikor a Maginot-vonal helyett a mobilis francia védelem mellett érvelt. A háború után, 1958-ban – tanulva a III. és IV. Köztársaság kudarcának okaiból – döntő szerepet vállalt az V. Köztársaság erős államfői hatalmat létrehozó alkotmányának kidolgozásában. Államfővé választása után így meghatározó befolyást tudott gyakorolni országa külpolitikájára és a francia Európai-politikára is. Többek között ezzel kapcsolatos nézeteit fejtette ki *„A reménység emlékiratai" (Mémoires d'espoir)* című művében, amelynek első része, *„Az Újrakezdés" (Le Renouveau)* az 1958–1962 közötti időszakot öleli fel. Sajnos a kézirat a második részének *(Az erőfeszítés – L'Effort)* a tábornok 1970-es haláláig csak az első két fejezete készült el, az 1962–1969 közötti események de Gaulle-i mozgatórugóit csak beszédeiből és a vele készült interjúkból próbálhatjuk meg rekonstruálni.

A Charles de Gaulle-ról írt monográfiák közül a legrészletesebb: Edmond Jouve *Le général de Gaulle et la construction de l'Europe (1940–1966)* című munkája (I–II. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1967.). A könyv főleg a napi publicisztikák, a sajtótájékoztatók és egyéb primér források alapján törekszik átfogó képet adni a francia elnök életpályájáról, és külön teret szentel a francia politikai elit kapcsolatai bemutatásának is. Jean-Claude Mascet *L'Union politique de l'Europe* (Paris, P.U.F., 1973.) című munkája szélesebb európai spektrumból elemzi a tábornok politikáját, az európai politikai integráció egyik fázisaként. Ebből a könyvből megismerhető a korszak releváns politikusainak az európai integráció fejlődéséről alkotott véleménye. Paul-Henri Spaak és Joseph Luns a tábornokétól markásan eltérő álláspontját, azok belső ellentmondásait is elemzi a

szerző, és összeveti a de Gaulle-i eszmerendszerrel. Egy viszonylag újabb monográfia Gilles Gozard *De Gaulle face á l'Europe* című munkája (Paris, PLON, 1996.), amely fontos információkkal szolgál a tábornok 1946–1958 közötti terveiről is. Ezek közül egyesek átalakultak, mások szinte teljes mértékben tovább éltek a tábornok elnökségi időszaka alatt.

Jelen tanulmány nem annyira az elemző szakirodalom, valamint a korszak nagyobb feldolgozásai és publicisztikája alapján, hanem az elsődleges forrásokig visszanyúlva próbálja megrajzolni a tábornok Európa-képét. Az elemzés legfőbb kiindulópontjai tehát de Gaulle memoárjai és az *Alain Peyrefitte* által publikált, a kormányüléseken, illetve egyéb eszmecseréken elhangzottak többé-kevésbé szó szerinti gyűjteménye. Kiegészítő aspektusként Konrad Adenauer és Richard Coudenhove-Kalergi gróf emlékiratai szolgálnak. Mi a célunk e módszer alkalmazásával?

A magyar integrációs (tankönyv)irodalomban kialakult általános kép, ha nem is feltétlenül hamisnak, de erősen egyoldalúnak tűnik. A következőkben néhány, számunkra csak megfogalmazásukban érdekes idézetek következnek: *„A brit belépési szándék hatalmas politikai vitát váltott ki a hatok között a Közösség jövőjéről, melyet a franciák kiszorító politikája uralt mintegy 10 éven át."*; *„Adenauer aggódott de Gaulle heves Amerika-ellenessége miatt."*; *„A tábornok 1954-ig hevesen küzdött az EVK tervezete ellen, és sokan tartottak attól, hogy 1958-as hatalomra kerülése után szétrobbantja az EGK-t is."* *„1958. június elsején az európai integrációval kapcsolatban számos fenntartással élő Ch. de Gaulle-t hívták vissza a miniszterelnöki székbe...* [De Gaulle] *a kialakult integrációs keretek... a francia érdekeknek leginkább megfelelő tartalmi kitöltésére koncentrált."*

Az idézetek alapján a francia elnök egy erősen nacionalista, angol- és Amerika-ellenes, az integráció folyamatát gátló különcnek tűnik – úgymond teljes mértékben integrációpárti és európéer gondolkodású politikai ellenfeleivel szemben –, akinek távozása után – némi túlzással élve – minden akadály elgördült az integráció folytatása elől. Vizsgálódásunk terjedelmi okok miatt sajnos nem térhet ki az „üres székek politikája" speciális hátterének bemutatására, amelyről, mint az integráció ellen elkövetett „merényletről", szintén gyakran olvashatunk. A tábornok-elnök életrajzának bemutatására nem térünk ki, ahogy az európai integráció részletesebb bemutatása vagy Charles de Gaulle elnöksége bel- és külpolitikájának részletes taglalása sem feladatunk. Ezen utóbbiakról Magyarországon már számos kiváló könyv íródott, például Gazdag Ferenc *Franciaország története 1945–1995* (Budapest, Zrínyi, 1996.) című munkája.

A továbbiakban tehát a fentebb ismertetett kép árnyalására teszünk kísérletet Charles de Gaulle Európa-politikáját illetően, főleg annak eszmei és intézményi alapjait véve górcső alá.

Az európai integráció de Gaulle hatalomra jutásáig, a IV. Köztársaság Európa-politikája

Mielőtt belekezdenénk a de Gaulle-i gondolatok tárgyalásába, vessünk egy pillantást az EGK helyzetére de Gaulle hatalomra kerülésének pillanatában. Milyen helyzetet „örökölt" az új francia államelnök az európai ügyek területén?

A II. világháború után az európai integráció három, talán legbefolyásosabbnak nevezhető csoportja kormányközi, funkcionalista, illetve föderalista elveket vallott. A Marshall-terv lebonyolítását végző Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete (OEEC – 1948) és az Európa Tanács (1949) létrejötténél lényegében a kormányközi együttműködést szorgalmazók és szerényebb mértékben a funkcionalisták céljai érvényesültek. A német rendezés ügyében a franciákat negatívan érintő angolszász megoldás, Németország gyors gazdasági talpraállítása került előtérbe. Az európai integráció kollektív védelmi vonala *(Bevin-terv, 1948. január 22.)* a kényszerítő nemzetközi helyzet hatására hamar amerikai befolyás alá került *(Észak-atlanti Szerződés, 1949. április 4.)*. A gazdasági-politikai integráció az 1946-os kezdeti nagy nekibuzdulás után hamar „takaréklángra" állt be. Az erővonalak a két fő elméleti irány, a funkcionalista (a nemzetállami sértetlenség és a közös jogrendszer hívei, főleg angolok és skandinávok) és a föderalista-vonal (az Európai Egyesült Államokat és egy európai alkotmányt szorgalmazók, főleg olaszok, franciák, hollandok, belgák) mögött felsorakozó táborok között megmerevedni látszottak.

A IV. Köztársaság Franciaországa tehát e téren Olaszországgal és a Benelux-államokkal állt azonos oldalon, és a szupranacionalizmus mellett kardoskodott. A francia belpolitikát ekkor a parlament alkotmányból adódó túlzott ereje jellemezte, míg a kormányok sűrű egymásutánban követték egymást. Szerencsére a IV. Köztársaság két meghatározó pártja, a kereszténydemokrata Népi Köztársasági Mozgalom (MRP – *Mouvement Républicaine Populaire*) és a szocialista Munkásinternacionálé Francia Szekciója (SFIO – *Section Française de l'Internationale Ouvriere*) egyaránt elkötelezett volt az integráció mellett. A korszak külpolitikájában az MRP meghatározó szerepet játszott, a váltakozó koalí-

ciós kormányokban következetesen ragaszkodott a külügyi tárcához. A párt a korszak 27 kormányából 23-ban vett részt, 3 miniszterelnököt és 7 miniszterelnök-helyettest adott.[1]

Kezdetben a Georges Bidault-féle hagyományos nagyhatalmi (*„gloire"*) francia külpolitika érvényesült a minél kisebb gyarmati önállóság és a hagyományos németellenesség jegyében. Ám 1947-ben Franciaország csatlakozott a Marshall-tervhez, a francia területek pedig csatlakoztak a Bizóniához, ami pedig a Bidault-politika bukását jelentette.[2] Az új külügyminiszter, Robert Schuman új külpolitikai irányelvet hirdetett meg: *„Küzdenünk kell Európa újjáépítéséért, és kutatnunk kell... azon eszközök után, amelyek Németországot kibékítik az európai civilizációval."*[3] A germanofóbia azonban továbbra is fennmaradt. A két ország gazdaságának összehangolására 1950. október 9-én Robert Schuman külügyminiszter előterjesztette a Montánunió javaslatát. Ez a történelmi jelentőségű terv volt az egyik „azon eszközök" sorában, amely külpolitikai szempontból végső soron francia kontrollt jelentett a német nehézipar fejlődése felett, és e kulcsiparágat közös, szupranacionális szerv irányítása alá helyezve, lehetetlenné tett egy esetleges német háborús fegyverkezést. Mindez a jelenlegi EU Bizottság ősének, a de Gaulle által sokat támadott Montánunió Bizottságának felállítását jelentette.

A terv megvalósítása talán – a kétségtelenül szükséges német–francia közeledés ellenére – mégis inkább a francia bizalmatlanság számlájára írható. *„Franciaországban létezik egy félreismerhetetlen bizalmatlanság a német keleti politikával szemben és megvan az a félelem is, hogy Németország egy nap egy keleti szövetség javára meg tudná lazítani nyugati kapcsolatait. Németország számára egy szoros nyugati kapcsolat megteremtése a fegyverkezés területén Franciaországban hatékony eszköznek látszik arra nézve, hogy egy ilyen végkifejletet megelőzzön, illetve veszélyességét csökkentse"*[4] – írta Konrad Adenauer német kancellár,[5] az '50-es évek francia politikájára vonatkozólag. Franciaország tehát a Schuman-tervvel próbált fogást találni Németországon az egyre liberálisabbá váló amerikai Németország-politikát ellensúlyozandó, lényeges kiemelni azonban, azzal hogy a többi európai állam számára lehetővé tette a csatlakozás lehetőségét, az európai integráció új dimenzióit nyitotta meg. Az Egyesült Államokban

1 Gazdag, 1980. 203.
2 Gazdag, 1980. 186–187.
3 *Journal Officiel*, 1948. június 16. 3570. – Idézi: Gazdag, 1980. 186–187.
4 Notwendigkeit zum Zusammenschluss Europas. In: Adenauer, 1967. 252–275.
5 Életrajzát lásd Jánosi – Türke, 2002. 196.

– Jean Monnet[6] emlékiratai szerint – általános félreértés övezte a tervet, egyfajta kartellt véltek benne felfedezni.

A föderalizmus másik előretörési kísérlete – az 1950-es koreai válság hatására – védelmi vonalon már kevésbé volt szerencsés. Az Egyesült Államoktól független, de a NATO-val szorosan együttműködő, közös (nyugat-)európai védelmi politika létrehozását, az MRP politikájában a Schuman-terv által létrehozott gazdasági integráció mintája ösztönözte. Így született meg az európai hadsereg felállítását szorgalmazó *Pleven-terv* (1950. október 24.), amely a megfelelő politikai előkészítés híján és a belpolitikai fordulat miatt (a kereszténydemokraták kisebbségbe kerültek) kudarcra ítéltetett. A terv legfőbb problémaköre a nem NATO-tag Németország erőinek bevonása a védelmi együttműködésbe, amely – úgymond – élvezte a szövetség nyújtotta védelmet, de anyagilag nem járult hozzá ahhoz. A francia megoldás természetesen – a Schuman-terv nyomdokain haladva – újabb (francia) kontrollt jelentett volna a németek felett. Pleven továbbá a föderációt előkészítendő szupranacionális intézmény (európai védelmi miniszter, illetve minisztérium) felállítására tett javaslatot, ami főleg angol részről elfogadhatatlannak tűnt. A kérdést végül is az 1954-ben létrehozott Nyugat-európai Unió oldotta meg.

Az '50-es években a francia Európa-politika kétségbevonhatatlan aktivitása ellenére a belpolitikai instabilitás miatt Franciaország a nyugat-európai államok szemében igen bizonytalan partnernek számított az európai integrációt illetően. Konrad Adenauer emlékirataiban megemlítette, hogy ekkor még csak Olaszországra tudott e téren támaszkodni a német külpolitika. *„A leggyengébb láncszemnek Franciaország bizonyult, ahol hiányzott egy erős személyiség. Franciaországban fennállt a forradalom veszélye. Taviani[7] azon az álláspontón volt, hogy az európai egyesítés politikájának nem kellene megfeneklenie a francia belpolitikai nehézségeken, és hogy a többi államnak valamiképpen lépéseket kellene tenni abba az irányba, hogy Franciaországot némiképpen nyomás alá helyezze. Talán még össze tudná szedni magát Franciaország, ha ráijesztenének, hogy az integráció az ő részvétele nélkül is végbemegy. (...) Franciaország előtt azonban mindig nyitva kell hagyni azt a lehetőséget, hogy bármikor csatlakozhat és együttműködhet velünk"* – írta.[8]

6 Életrajzát lásd JÁNOSI – TÜRKE, 2002. 204.
7 Olasz védelmi miniszter
8 ADENAUER, 1967. 252–275.

Változás csak 1956-ban következett be, ekkor francia részről egy memorandumban a francia–német tengely létrehozására is tettek javaslatot, de ezeket Németország óvatosan azzal hárította el, hogy e bilaterális együttműködés zavarokat okozna a már működő multilaterális munkacsoportokban és grémiumokban. Ekkorra azonban gazdasági téren is kicsúszott a kezdeményezés a franciák kezéből. 1955-ben a messinai konferenciától a Benelux-államok vették át a stafétabotot, a belga Paul Henri Spaak vezetésével. A gazdasági integráció fokozására 1957-ben aláírták a Római Szerződést. A szerződéssel a Montánunió mellé felsorakozott az EURATOM és az Európai Gazdasági Közösség is. De Gaulle, aki már a Schuman-tervet sem nézte jó szemmel, a Római Szerződést (alább részletezendő okok miatt) teljes francia kudarcnak állította be: *„Ez egy olyan gépezet, aminek mindenünket odaadjuk, és nem kapunk vissza semmit."*[9] A három szerződést azzal a kritikával illette, hogy a Montánunió lényegében csak arra volt jó, hogy függetlenül a francia–német közeledéstől Németországot rávegye arra, hogy szénnel és vassal lássa el Olaszországot, és az ezáltal hatékony nehéziparra tehessen szert. Az EURATOM pedig beleszólást biztosított a nukleáris fejlesztések terén igencsak lemaradt többi európai államnak a francia nukleáris programokba.[10] A tábornok szavai szerint nem tudta, hogy az EURATOM vagy az EGK veszélyesebb-e. Kétségtelen tény, hogy e szervek megszűntetése is megfordult a fejében. A Közös Piacról kissé árnyaltabb véleményt fogalmazott meg: *„A vámunió akár még hasznot is hajthat nekünk, ha létrehozzuk a Közös Mezőgazdasági Piacot."*[11] És 1962-ben már teljesen elégedett volt vele, mert kitűnő eredményt hozott, és rákényszerítette Franciaországot a modernizációra.[12] (De Gaulle hatalomra kerülése után mégis szilárdan kiállt az RSZ végrehajtása mellett.)

Az Európa-politikában elvesztett kezdeményező szerepet visszaszerezni és a német–francia kapcsolatok terén döntő áttörést elérni tehát de Gaulle hatalomra kerüléséig nem sikerült.

9 *„C'est une machine ou nous donnons tout et ne recevons rien."* PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 66–70.
10 DE GAULLE, 1970. 192–193.
11 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 66–70.
12 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 109.

1958-ban a IV. Köztársaság bukásával tehát a franciák ismét de Gaulle tábornokra bízták sorsukat. A de Gaulle-i politika új alapokra helyezte Franciaországot mind a belpolitika, mind a külpolitika terén. Ahhoz, hogy megérthessük de Gaulle külpolitikájának újdonságát, néhány mondat erejéig vissza kell térnünk a háború utáni Franciaország helyzetéhez. Franciaország gyakorlatilag elvesztette nagyhatalmi pozícióját, a szövetségesek rendre kihagyták tárgyalásaikból. (Ebből eredt a franciák ún. Jalta-komplexusa.) A francia külpolitika előtt 3 lehetséges út állt:

1) A *„klasszikus út"* szerint a nagyhatalmi helyzet legfőbb biztosítékának a gyarmatok feletti hatalomra épített politika tűnt. A háború után a IV. Köztársaság ezen az úton indult el, ami súlyos kudarchoz vezetett, mivel a gyarmati függetlenedési törekvések ekkorra mindenütt elérték csúcspontjukat.

2) A második utat az *„angol megoldás"* jelentette, ami abban állt volna, hogy Franciaország – Nagy-Britanniához hasonlóan – egyre szorosabbra fűzi kapcsolatát az Egyesült Államokkal. A franciák eltávolodása szövetségeseiktől viszont a háború után egyre nagyobb mértéket öltött, és aztán de Gaulle működésével érte el a csúcspontját. Továbbá Franciaország az angolszász hatalmak szövetségéhez csapódva legjobb esetben is csak a „harmadhegedűs" szerepét játszhatta volna el.

3) Franciaország végül is a harmadik lehetőséget, az *„európai utat"* választotta, és ebben de Gaulle alapozó szerepe kétségkívül döntő jelentőségű volt. A tábornok felismerte, hogy Franciaország csak akkor képes újra megtalálni a megfelelő helyét a nemzetközi porondon, ha újradefiniálja magát önmagával és a külvilággal szemben. Mindez a belpolitika, de főleg a külpolitika terén radikális változásokat jelentett.

Az „európai út" jellegzetesen abból a történelmi tényből indult ki, hogy 1648, a vesztfáliai béke után a kontinens legdominánsabb állama Franciaország lett. A kiindulási alap pillérei között tehát jelentős helyet foglalt el az egykori dominancia visszaszerzése. Ezt a dominanciát elsősorban nem is maguk az európai államok, hanem az Egyesült Államok látszott veszélyeztetni. De Gaulle azonban nem volt Amerika-ellenes, ahogy sokan tévesen hiszik róla. Ő csupán az állam érdekét *(raison d'État)* helyezte mindenek elé, jó reálpolitikushoz méltóan. A Nobel-békedíjas Henry A. Kissinger, a Harvard egykori professzora, az egykori amerikai nemzetbiztonsági tanácsadó és külügyminiszter erről így ír: *„De Gaulle elvileg nem volt Amerika-ellenes. Minden olyan esetben hajlandó*

volt együttműködni, amikor úgy vélte, hogy a francia és az amerikai érdekek valóban egybeesnek. Így például a kubai rakétaválság idején az amerikai tisztviselőket meglepte de Gaulle teljes körű támogatása – a legönzetlenebb támogatás, melyet valaha is élveztek egy szövetséges állam vezetője részéről."[13]

Kissinger véleményét Richard Coudenhove-Kalergi[14] is megerősíti: *„Az ő számára is nyilvánvaló volt az Atlanti Szövetség szükségessége. Visszautasította azonban azt a lehetőséget, hogy az amerikai »központi nap« körül az európai népek bolygóként keringjenek. Az ő célja az Amerikai Egyesült Államok és az egyenjogú európai államok szövetsége közti együttműködés. Ez a kihívás jelentette számára valószínűleg a legsúlyosabb érvet az európai egyesülés mellett. A többi európai államférfi aligha kockáztatta meg, hogy a hatalmas Egyesült Államokat kritizálja, így de Gaulle lett az »európai ellenállás« szóvivője az Amerikához fűződő atlanti hegemóniatörekvésekkel szemben. Ebben csak de Gaulle számos ellensége látott ebben egyfajta Amerika-, illetve atlantizmus-ellenes beállítottságot, ami azzal fenyeget, hogy Európa meggyengüléséhez és izolálódásához vezet. (...)"*[15]

De Gaulle számára az is nyilvánvaló volt, hogy a hegemónia visszaszerzése csak az adott francia erőforrásokra építve, nem kivitelezhető. A francia államférfi zsenialitása az erre talált megoldásban mutatkozik meg. Már korábban is történtek jelentős lépések, főleg az institucionalizmust célul kitűző föderalisták részéről, és főleg a gazdasági téren megindúló integráció terén. Kezdeti eredményeiket a tábornok nem győzte kisebbíteni és bírálni, az áttörés politikai téren végül is az ő nevéhez köthető. Félretéve évszázados külpolitikai előítéleteket, de mégis az eredeti *raison d'État* gondolatból kiindulva francia részről ő tette meg a döntő lépést az egykori engesztelhetetlen ellenséggel, Németországgal való kibékülés felé: 1963. január 30-án, az élysée-i szerződés aláírásával az ősi ellenségek kibékültek, de Gaulle és Adenauer az európai integrációt nagyban elősegítető barátsági szerződést írt alá. A szerződést a francia államfő egy helyen sommásan így értékelte: *„Ketten létre fogjuk hozni azt,*

13 KISSINGER, 1998. 599. – Az USA jellemző módon reagált a krízis lezajlása után: Ismét bilaterális tárgyalásokat kezdeményezett a Szovjetunióval az európai kérdést illetően is. A tábornok persze mindezt nem nézte jó szemmel. Alain Peyrefitte megjegyzése szerint a *„kubai krízis megmutatta az Amerika-ellenesség határait, de erősítette is azt."* PEYREFITTE, 1994–1995. 2. köt. 24.

14 Életrajzát lásd JÁNOSI – TÜRKE, 2002. 120.

15 COUDENHOVE-KALERGI, 1966. 338.

amit a hollandok és belgák megakadályoztak, hogy hatan létrehozzuk."[16] És ha a németekkel sem érnek célhoz? A válasz meglepő: *„...akkor Oroszország felé fogunk fordulni."*[17]

Adenauer szerint ez a szerződés jelentette pályája megkoronázását. Mégsem került bele minden maradéktalanul, amit a francia fél szeretett volna. Pompidou állítása szerint a mezőgazdaság kérdése azért maradt ki a szövegből, mert Adenauer nem akart olyan rendelkezésekbe beleegyezni, amelyek esetleg ellenkeztek volna Brüsszel álláspontjával.[18] Utóbbit az amerikai szenátus 1963. június 19-i állásfoglalása sem bátorította: *„Európának választania kell az atlanti közösség és az autark Európa között."*[19] A németországi kancellárváltás (Adenauert Ludwig Erhard váltotta kormányfőként) a német–francia viszony romlásához vezetett: *„A németek elárulták a francia–német alapszerződés szellemét. És elárulták Európát"*[20] – hangzott a tábornok keserű vádja.

A de Gaulle–Adenauer-szövetség, a „német–francia összeborulás" kérdésében viszont nem kell túlzottan idealistának lenni. A kibékülés szigorú politikai érdekek mentén jött létre. Franciaország ezáltal ki tudott törni a politikai gettóból, míg Németország is hathatós európai szövetségesre tett szert. Az európai egység katalizátorát tehát, mint az egyesülési folyamatokban a történelem folyamán annyiszor, most is a kedvezőtlen külpolitikai helyzet adta. Tény viszont az is, hogy a két államférfi egymás iránti megbecsülése és szimpátiája megteremtette a bizalom és a nyíltság légkörét a bizalmatlan taktikázások helyett, és ezáltal biztos mederbe terelte az együttműködés folyamatát. A közös szálakat a két művelt politikus, ha történelmi téren kevésbé is, kulturális téren mindenképpen fellelte a két nép között. De Gaulle Adenauer iránti megbecsülését jelzi, hogy még bizalmas társaságban is – néhány gunyorosabb megjegyzést leszámítva – mindig tisztelettel beszélt róla, nem így az amerikai kötődéseiről ismert Jean Monnet-ról.[21] *„Adenauer nagy öregnek (vieillard prodige)*

16 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 219.
17 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 260.
18 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 219–225.
19 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 237.
20 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 270.
21 Pl. *„... quelques malades comme Jean Monnet..."* Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 219. Erre a következtetésre a de Gaulle-korszak több kormányában miniszteri tisztséget betöltő, az Académie Française tagjává választott Alain Peyrefitte *C'était de Gaulle I–II.* (Fayard, 1994.) című könyvének átolvasása után jutottam. Ez a könyv számos, a tábornokkal történő bizalmas beszélgetést, illetve zárt kormányüléseken elhangzottakat közöl. A szerző előszava szerint nem kedveli a Memoárokat a valóság torzítása miatt. Véleményem szerint azonban Peyrefitte könyve inkább kiegészíti, mintsem cáfolja de Gaulle visszaemlékezéseit.

számít. Vannak csodagyerekek, de »csodaöregek« is" – jelentette ki egyszer bizalmas társaságban.[22]

A két fél közti együttműködés pedig már a kezdetekben sem tűnt könnyűnek. De Gaulle Franciaországának például csak kára származott volna abból, ha jobban beleártja magát a német egység kérdésébe, amit Adenauer érthető okok miatt sürgetett.[23] A kancellár pedig szintén nyíltan megmondta, hogy csak az együttműködés fenntartása miatt támogatja a francia álláspontot a mezőgazdaság és az angol csatlakozás ügyében, mert ezekből Németországnak valójában csak kára származik.[24] A két államférfi előrelátásának tulajdonítható, hogy e jelentős súlyú problémákat is háttérbe tudták szorítani a nagyobb cél érdekében.

Konföderáció föderáció helyett, a Bizottság és a Parlament kritikája

A tábornok a föderalisták által elgondolt rendszert a következő alapon bírálta:[25] Ennek a rendszernek a két pillére az *„areioszpagosz"*, azaz a Bizottság, ami úgymond a végrehajtó hatalommal rendelkezik, és a törvényhozó hatalom letéteményese, a Parlament. Csakhogy tudni kell, hogy is működne ez a két intézmény: Míg *a döntések előkészítését* – ami a mai (nemzet)állami parlamentek bizottságaiban folyik – *a Bizottság végezné*, addig a döntésekről szóló *vita a Parlamentre maradna*. Amit tehát a nemzeti parlamentek tagjai kétféle minőségükben, azaz bizottsági tagként és parlamenti képviselőként végeznek, azt itt két külön intézmény, tehát nem ugyanazok a személyek végeznék. De Gaulle szerint ez adja az elképzelés abszurditását, hiszen a két tevékenység szervesen összefügg egymással. Ráadásul ebből állna a közösségi politika, de mint írja: *„...ha a politikának számolnia is kell a parlamenti vitákkal és a döntéselőkészítések folyamatával, ő maga nem a parlamenti vitákat és a döntéselőkészítések folyamatát jelenti. A politika ugyanis egy cselekvési forma, azaz az elfogadott határozatoknak, a megtett lépéseknek, a felelősségvállalás kockázatának az együttese, és mindehhez kell a nép támogatása. A kormányok egyedül így vállalhatják a felelősséget a népek előtt."*[26] Éppen ezért máig sem jöhetett lét-

22 PEYREFITTE, 1994–1995. 2. köt. 312.
23 Ld. az 1958. szeptember 14–15-e között Colombery-les-deux-Églises-ben és az azt követő de Gaulle–Adenauer-találkozókon elhangzottakat. DE GAULLE, 1970. 188–189.
24 DE GAULLE, 1970. 188–189.
25 Az 1964. július 23-i sajtótájékoztatóval kapcsolatban ld. DE GAULLE, 1999. 885.
26 Uo.

re „valódi" európai parlament, mert a Bizottság (is) jogkörének egy részét magának vindikálja.

De Gaulle szerint a megoldást a konföderatív alapokon szerveződő Európa jelentené, azaz az államok függetlensége megmaradna, csupán a nemzetközi jog talaján álló kontraktuális politikai-gazdasági (stb.) kapcsolatokat építenének ki egymással. Az együttműködés tárgyalásos úton, a legfelsőbb vezetők szintjén dőlne el. Ezzel egy valódi „Európai Tanács" létrehozására tett javaslatot, ami az együttműködés legfelsőbb szerve lenne. Ugyanakkor, amint az a konföderáció belső logikájából következik, ez az intézmény nem állna a nemzeti intézmények felett.

Tulajdonképpen mit ért a francia államfő a konföderáció alapelve alatt? 1953-ban e téren még egzaktabban fogalmazott: „*... egy konföderáció egy olyan közös szervezetet jelent, amire a különböző államok területük, szellemük és karakterük elvesztése nélkül stratégiai gazdasági és kulturális téren szuverenitásuk egy részéről lemondanak...*"[27] Később finomodott ez az álláspont, lehetőleg kerülve a szuverentiás kérdését: „*Konföderálni annyit tesz, mint közössé tenni bizonyos kompetenciákat, de minden más hatáskör önálló marad.*"[28] 1949-ben a konföderáció közös területeként a következőkkel számol: szárazföldi, folyami és légvédelem, a nemzeti termelések összeegyeztetése, külkereskedelem, közös pénz, a tengeren túli területek némely erőforrásának felhasználása, a kulturális és tudományos fejlődés.[29] A konföderáció alapvető működése fejlődőképes, továbbfejleszthető: „*Nem zárom ki, hogy később a konföderáció közös diplomáciához, biztonságpolitikához, védelmi politikához fog vezetni... de mindezt csak a legitim kormányok koncentrációjával lehet megvalósítani, és nem hazátlan technokraták útján.*"[30]

A francia államfő reálpolitikusi mivolta a konföderáció gondolatán keresztül is kitűnik. Fentebb már említettük, milyen gyakran titulálták angol, illetve amerikaellenesnek, csupán mert a raison d'État-t érvényesítő politikája jórészt az akkori angol és amerikai politika ellen irányult. Az angolokkal szembeni fenntartásokról később még lesz szó. Itt csupán annyit célszerű előrebocsátani, hogy ő valójában egy éles választót elé

27 conférence de presse, tenue a l'hotel Continental, 25 février 1953. De Boissieu, 2002. október 18.

28 „*... mettre en commun certaines compétences, tout en restant indépendant pour tout le reste...*" Peyrefitte, 1994–1995. 1. köt. 60–65.

29 communiqué du Conseil de direction du RPF rédigé par Ch. De Gaulle, 7. aout 1949. De Boissieu, 2002. október 18.

30 Peyrefitte, 1994–1995. 1. köt. 66–70.

próbálta őket állítani: megéri-e lemondaniuk igen fontos kötődésekről az unióért cserébe. Az, hogy a de Gaulle-i koncepció tulajdonképpen nem zárná ki az angolokat a közösségből, és hogy a francia elképzelésű konföderatív uniós együttműködés gyakorlatilag közelebb állna az angolokhoz, mint a Benelux-féle föderatív elképzelés a szupranacionális intézményeken alapuló unióról, azt a következő idézet is bizonyítja: *„Egyedül ez a terv (ti. a konföderációt kiépítő Fouchet-terv) teszi lehetővé egy napon az olyan országok, mint Nagy-Britannia és Spanyolország csatlakozását, amelyek, mint a mi országunk, nem tudnák elfogadni szuverenitásuk elvesztését."*[31] Mindezt Kalergi véleménye is alátámasztja: *„Csak egy leendő szuverén államok szövetsége, mint amiről a Fouchet-terv szólt, hagyta nyitva Anglia számára az ajtót egy későbbi belépés esetére."*[32]

A fentiekből pedig az következik, hogy a konföderáció alapú *Tanács-irányvonal* képviselőjeként élesen szembehelyezkedik a föderáció alapú *Bizottság-irányvonallal.* Utóbbi ugyanis az intézményekben jelen lévő technokraták uralmát jelentené, ami ráadásul a föderációból eredő szupranacionalizmus, azaz a nemzetek felettiség logikáját követve a nemzetállami kormányok, illetve parlamentek fölé helyezett szövetségi végrehajtó szervként funkcionálna. Ez pedig két veszélyt rejt magában:

1) Megkérdőjelezhető a technokraták legitimitása. Végül is „a levegőben lógnak", valódi közvetlen szuverenitás nélkül, akkor pedig hogyan gyakorolhatnák a felsőbb hatalmat a nemzetállamok a demokratikus úton választott parlamentjei felett?

2) A technokratizmus, mint politikaelméleti probléma magának a politikának a létét kezdi ki, elvetve a politikai módszerek alkalmazását a döntéshozatali mechanizmusok terén. Pusztán szakmai alapon dönteni a politikai realitások által megosztott kontinens ügyeiben nem szerencsés dolog. De Gaulle kajánul szemlélte az ilyen alapokon működni akaró Bizottság kezdeti vergődéseit. Ahol csak tehette, mindig kiemelte, hogy mihelyt „komolyra fordult a dolog", azaz konkrét politikai érdekek merültek fel, a Bizottság tehetetlennek bizonyult.

További ellenérvként azt említette, hogy a nemzetállami intézményekkel szemben előretörő Bizottság tulajdonképpen úgy szeretné „készen kapni" a hatalmat, hogy a döntési felelősséget elhárítaná magától – a kormányokra, illetve a parlamentekre. A Közös Piac kiépítésével kapcsolatban így nyilatkozott 1963-ban: *„... ebben a kiterjedt vállalkozásban min-*

31 1965. szeptember 9-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 931.
32 COUDENHOVE-KALERGI, 1966. 345.

den elfogadott határozatot a parlamentek hoztak meg, mert máshol nincs meg ehhez a kellő tekintély és felelősség. De azt is meg kell mondanom, hogy az ügyek előkészítése és megvilágítása terén a brüsszeli Bizottság nagyon objektíven és nagyon helytállóan dolgozott."[33] (A tábornok „tudott" tehát elismerően is nyilatkozni a Bizottság munkájáról!) *„Mert jól tudjuk, hogy a Bizottság tagjai (...) a kormányok közötti megegyezés eredményeképpen lettek kinevezve, de ezentúl egyáltalán nem felelősek nekik, és ugyanígy, mandátumuk lejárta után, a Hatok egyhangúsággal választják ki utódaikat, ami elmozdíthatatlanná teszi őket."*[34]

Mi köze van a hétköznapi francia állampolgárnak ahhoz a bizottsági többséghez, amely a francia kormány által delegált (adott esetben kisebbségben maradt) francia képviselők ellenében, Franciaország kárára fogad el döntéseket? – merülhetett fel a kérdés a tábornokban, utalva a komoly demokratikus deficitre. A nép valahol a rendszer legalján helyezkedik el, mint a szuverenitás letéteményese. A szuverenitás ugyanis folyamatosan gyengül felfelé, leegyszerűsítve: a szuverenitással felruházott parlament szuverenitása egy részét a neki felelős parlamentre ruházza át, amely azt szintén egy neki nem felelős intézménynek „adja tovább". És mindez nemcsak a francia nép alkotmányával áll éles ellentétben. Ez a veszély még tovább hatványozódna egy atlanti közösségbe való integrálódáskor.

A Bizottsággal kapcsolatban a francia elnöknek az a félmondata is elgondolkodtató, hogy csupán a demokratikusság látszata miatt van szüksége a parlamentre.[35] A föderatív rendszer parlamentje szintén *„nemzeti kötődések nélküli lenne"*.[36] Ismerve az európai parlamentben máig jelentkező demokratikus deficitet,[37] érthető, hogy mely szerv(ek)nek nem áll(t) érdekében egy valódi parlament létrehozása. A föderatív-konföderatív nézőpontból szemlélve mindez a konföderációt szorgalmazó de Gaulle-nak sem állhatott érdekében. A mai Bizottság és a Parlament közti viszonyon nem sokat változtat az a tény sem, hogy gyakorlatilag a Parlament ellenőrző funkciót tölt be a Bizottság felett.

33 1963. január 14-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 838.
34 1965. szeptember 9-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 933.
35 DE GAULLE, 1970. 195.
36 DE GAULLE, 1999. 885.
37 A parlament fontos döntéselőkészítő, csak éppen tényleges döntéshozó jogköre nincs, ráadásul a döntések előkészítéséhez a Tanács és a Bizottság is rendelkezik kiterjedt technokrata hálózattal.

Nagyon találó de Gaulle-nak Walter Hallsteinről – az akkori bizottsági elnökről – festett portréja is. Mi fűződik egyébként ennek a német politikusnak a nevéhez? A *Hallstein-doktrína,* ami annyit jelentett, hogy az NSZK minden olyan országgal megszüntette a diplomáciai kapcsolatot (a Szovjetuniót kivéve), amely elismerte a „riválisˮ német államot, az NDK-t. Eme lépés igencsak a nemzetállami gondolkodás talaján fogant.[38] Ha figyelembe vesszük, hogy a politikus a magát technokratának hirdető Bizottság elnöke lett, ez már eleve kritikát fogalmaz meg a Bizottság irányában. Éppen ő mondta bemutatkozó beszédében a három közösség parlamentje előtt: *„Ne felejtsük el, hogy az, amit a Római Szerződés első helyen közössé tett, az nemcsak államaink »gazdasági tevékenysége«, azaz ipari jellegű határozataink és tevékenységünk, munkásaink, bankáraink, tárgyalófeleink és fogyasztóink együttese. Ami közössé vált, az a tagállamok gazdaságpolitikája. Másként fogalmazva, nem a polgárok azok, akik engedményeket tettek a Közösség számára, elvesztve – már ha ez egyáltalán lehetséges – szabadságuk egy részét, amit megőriztek volna, ha a közösség nem jött volna létre. A kormányok azok, akik megtették ezeket az engedményeket. A gazdasági tevékenység fúziója nem más, csak egy következmény, és ezért csupán másodlagos.”*[39]

Ahogy de Gaulle erősen sugallja, a Bizottság valójában (legalábbis az ő idejében már) nem más, csak egy új hadszíntér a politika számára, a technokratizmus köntösében. Miért is akar annyira agresszíven hatalmat – politikai hatalmat – kapni a szupranacionalitás révén az európai nemzetállamok felett? Mindez a másik oldalról nézve érthetőnek tűnik: a döntésvégrehajtáshoz hatalom, politikai hatalom szükséges. A technokrata intézmény politikai hatalma azonban antagonizmusnak tűnik. Ez nem valósulhat meg a Bizottság átpolitizálódása nélkül, ami meg is történt. (Egy mai példa: Romano Prodi, az előző Bizottság elnöke is gyakorló politikus, Olaszország miniszterelnöke volt.[40]) Mindez pedig ellentétben áll a technokrata intézményiséget felvázoló eredeti funkcionalista irányvonallal. Magát Hallsteint éppen az „átmenetˮ egyik jellemző figurájának tekinthetjük, akiről de Gaulle nagyon frappánsan állapította meg: *„...ha Walter Hallstein a maga módján echte európai, ez csak azért*

38 A Hallstein-doktrinát lényegében két esetben alkalmazták: 1957-ben Jugoszláviával, 1963-ban Kubával szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK.

39 Hallstein, 1997.

40 1967-ig összesen csak 5 egykori miniszter volt a biztosok között, a '70-es és '80-as években fokozatosan változott ez az arány, majd Jacques Delors második bizottságában (1990) már egyetlen *nem politikus személy* sem volt. Kende, 2000. 200.

van, mert mindenekelőtt ambíciózusan hazája mellett álló német."[41] A tábornok Hallstein 1965. június 12-i beszédére reagálva kijelentette, hogy az a szupranacionális kormány elnökének tekinti magát, és fő célja az NSZK föderatív struktúrájának európai szintre való felemelése. A Közgyűlést a Bundestag, a Miniszterek tanácsát a Bundesrat mintájára akarja átformálni.[42]

A tábornok megfontolásra érdemes kritikája, hogy az európai politika nem valami magasztos események színtere, hanem csupán a nemzetállami problémák megoldásának új dimenziója, azt tükrözi a tábornoknak Adenauerről és Spaakról adott jellemzése is: Míg előbbi szerinte Németország egyesítését az NSZK-nak a nyugati tömbbe való integrálásával akarta elkerülni (sic!), addig utóbbi a belgiumi centrifugális erőket akarta úgy összefogni, hogy „becipelte őket az európai bunkerba". Kettejüknek tehát az európai integráció kényelmes megoldást jelent a belga és a német kérdés megoldására. Árulkodó a bizalmas körben elhangzott következő csípős megjegyzés: „*Ők azért akarják Európát, hogy az megoldja kicsinyes ügyeiket. Én pedig azért akarom Európát, hogy európai legyen, azaz nem amerikai.*"[43]

A de Gaulle-féle Európa és európai együttműködés

A politikusnál a föderatív út elvetésében az is szerepet játszhatott, hogy a föderalisták mindenáron az amerikai példát akarták követni az Európai Egyesült Államok létrehozásával. Nem győzte hangsúlyozni, mennyire eltérő a két kontinens történelme, a kiindulási helyzet, a szokások, a hagyományok és a kultúra természete. Természetesen Európában is meg lehet találni a népek közötti közös pontokat. Fontos az is, hogy de Gaulle nem azt írta: az európai népek egy nemzetet alkotnak, hanem ezt: *az európai népek egy közösséget alkotnak.*[44] Az európai identitás létezését tehát nem utasította el. Míg előbbi esetben, az USA példájánál, a föderációval egy időben jött létre a nemzetté alakulás, addig Európában az egyesülési folyamat jóval később indulhatott el. Ezért nem jöhet létre egy Európai Egyesült Államok.[45]

41 DE GAULLE, 1970. 195.
42 PEYREFITTE, 1994–1995. 2. köt. 286.
43 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 60–65. (1960. január. 17.)
44 DE GAULLE, 1970. 181.
45 A svájci példa – az állam hosszabb konföderatív szervezetben való létezés után alakult át föderalista jellegűvé 1848-ban – az Európai Unió számára tanulmányozást érdemlő példa lehetne.

A de Gaulle-i gondolatok *a népek szisztematikus egymáshoz való közelítéséről*, korunkban is megfontolásra érdemesek, amikor is nagy csatározások zajlanak, például egyrészt a nemzeti jelleg megőrzése mellett, másrészt a közös (második) nyelv bevezetésének köszönhetően várható asszimilációs olvasztótégely ellen. Az *európai Európa* hangsúlyozásával is egyet lehet érteni, hiszen még így is nap mint nap érzékelhető Európában az amerikanizmus túlereje. De Gaulle szerint az európai Európa azt jelenti, hogy *„önmaga által és önmagáért létezik, azaz a világ közepén önálló politikát folytat"*,[46] vagyis nem az Egyesült Államok világpolitikai ambícióinak megvalósításában egy mellékszereplő.

Mielőtt elhamarkodottan levonnánk a következtetést, hogy mindez igaz, de a II. világháború pusztítása utáni sokkból még fel nem éledt Európa mit is kezdhetett volna egyedül, illetve hogyan is tudott volna ellenállni a Szovjetunió nyomásának, az önálló Európa hangoztatása csak nagyravágyó hőzöngés, vegyük szemügyre a tábornok következő megjegyzését: *„Ha az amerikai protektorátus vagy a szovjet gyarmati lét között kellene választani, akkor az előbbi az előnyösebb. De ez az állapot nem tarthat örökké, azért kell egyesülni, hogy ezt az alternatívát elkerüljék."*[47]

A de Gaulle-i retorika egyik gyakori eleme a „rejtélyes jelentésű", az *Atlanti-óceántól az Urálig tartó Európa* fogalma.[48] Átböngészve a *Mémoires d'espoir*-t és a sajtótájékoztatók szövegeit, e gondolat bővebb kifejtésével nem igen találkozunk. Pompidou szerint mindezt az amerikai, Európát kettészakító megoldás ellen hangoztatta. Még ennél is fontosabb az az észrevétel, hogy az Urálig tartó Európa magának a Szovjetuniónak a létét kérdőjelezte meg.[49]

Hogyan is épülne fel és működne de Gaulle elképzelései szerint egy európai unió? A politikus nem szélsőségesen intézményellenes, nem kérdőjelezte meg azok létét és fontosságát, csupán túlzott hatáskörüket ellenezte. Tehát a de Gaulle-i koncepcióban a közös intézmények is helyet kaptak, mint szükséges elemek – a megfelelő szinten. Tulajdonképpen a hallsteini felfogás ellenkezőjét szerette volna megvalósítani, azaz például gazdasági téren a közös intézmények ne gazdaságpolitikával, hanem ennek hátterével, a közössé tett „gazdasági tevékenységgel"

46 1964. július 23-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 885.

47 PEYREFITTE, 1994–1995. 60–65.

48 Erről anekdota is született: Bohem érdeklődésére Pompidou azt válaszolja, hogy mindez azért született, mert így tanulta az iskolában, amikor gyerek volt. PEYREFITTE, 1994–1995. 2. köt. 25.

49 PEYREFITTE, 1994–1995. 25.

foglalkozzanak.[50] A „nagypolitikát" – beleértve a szakpolitikákat – a legfelsőbb szinten a szakminiszterek, nagykövetek és az állam-, illetve kormányfők tanácsa vitassa meg rendszeres időközönként. Ennek a Tanácsnak az alapja azonban legfeljebb csak körvonalaiban feleltethető meg a Montánunió Jean Monnet-i Bizottságának ellensúlyozására létrehozott, szakmai szintű, valójában csupán másodrangú Tanácsnak. A de Gaulle-féle Tanács egy formálódó konföderáció potens végrehajtó szerve, a konföderáció adta politikai keretek között. Tehát itt is egy erős végrehajtó intézmény létrehozását tartotta fontosnak a „bizottsági anarchia" felszámolására, akárcsak nemzetállami keretek között a IV. Köztársaság válságára hozott alternatívát.

A karizmatikus politizálás híveként feltételezhető, hogy nem mulasztotta el az egyszemélyben kicsúcsosodó európai végrehajtó hatalom lehetőségének elemzését sem. Mindezt azonban a történelmi múlt, a föderalizmus-ellenesség talaján vethette el. Szerinte ugyanis a római császároktól kezdve Nagy Károlyon és Napoléonon keresztül egészen Hitlerrel bezárólag ezek a politikusok mind-mind a nagy „föderátorok" (*fédérateurs*) közé sorolhatóak.[51] Ezzel tehát a Tanács direktórikus jellegével szemben, konkrét elnökkel, azaz vezetővel rendelkező Bizottság ellenzésének újabb okához jutunk.

A fenti intézményekhez egy időnként ülésező „parlament" (*assemblé* – közgyűlés) kapcsolódott volna. De Gaulle egy nemzetállami alapokból kiinduló direktoriális alkotmányt akart Európa számára, ami Európában egyedül az 1848 utáni svájci alkotmánnyal állítható valamennyire párhuzamba (azzal a különbséggel, hogy az egy föderáció, ez pedig egy konföderáció alkotmánya). A demokratikus berendezkedés harmadik hatalmi ága, az igazságszolgáltatás, itt is – akárcsak a francia V. Köztársaság alkotmányában, ahol több vonatkozásban a végrehajtó hatalom alá rendelődik – háttérbe szorult, már ha egyáltalán felmerült közösségi szintű megléte. Az egész berendezkedést pedig – talán már természetes, hogy az V. Köztársaság alkotmányának életbeléptetése mintájára – egy grandiózus népszavazásnak kellett volna szentesítenie. Érdemes elgondolkodni azon, hogy a kezdeti időszakban az integráció fontos állomásainál hogyan fordultak a közvetlen demokrácia eme eszközéhez.[52] A későbbi-

50 vö. a fentebbi Hallstein-i idézettel

51 DE GAULLE, 1970. 181.

52 Bóka Éva szerint az integrációt a politikai elit sajátította ki. Ld. BÓKA, 2001. vonatkozó részét.

ekben pedig rendre nem várt eredményeket is hoztak a referendumok.[53] Talán ma más lenne a helyzet, ha kezdetektől fogva közvetlenebbül bevonták volna a polgárokat az integrációs folyamatba, és nemcsak a (még manapság is) valódi szereppel alig rendelkező, már de Gaulle által látszatparlamentnek titulált Európai Parlament megválasztásában vehetnének részt.[54] Ő ugyanis rendszeresen igénybe vette a népszavazás eszközét a „közhangulat lázmérőjeként" alkalmazva. (Igaz, ezt rendszeresen alkalmazni technikailag a több száz milliós Európai Unióban talán csak az internetes korszak térhódításával lehet majd.)

A de Gaulle-i Európa pillérei

Hogyan vélekedik de Gaulle az európaiságról és az európai politizálásról? Amikor 1965-ben egy televíziós interjúban[55] nekiszegezték a kérdést, hogy ő most tulajdonképpen európai-e vagy sem, találóan ezt válaszolta: *„Attól a pillanattól kezdve vagyok európai, amióta francia vagyok."*

Az európaiság tehát nem egy filozófiai abszurditást, egyfajta „megszelídült kozmopolitizmust", hanem geopolitikai realitást jelent *(„Minthogy adott dolog az, hogy Európában vagyunk,* [...] *ennek természetes következménye, hogy európai vagyok.")*, a közös múlt és jövő pedig egyfajta sorközösségén alapuló szolidaritást is.[56] De Gaulle a nemzetállam elkötelezett híveként nem véletlenül nem beszélt sohasem európai nemzetről, hiszen fogalmai szerint „jó európai" az, aki „jó francia", „jó német" és nem az, aki „szimplán csak" európai. Ennek alapján a tábornok felfogásából arra következtethetünk, hogy az európai politikát nem a nemzeti szintű európai politika – ami szerinte abszurditás lenne, mint ahogy az államok fölött lebegő Európa is az –, hanem az európai szintre emelt nemzeti érdekek képviselete jelentette. Ez pedig nyilvánvalóan úgy és csak addig lehetséges, amíg a nemzeti érdekek egybevágnak, kialakítva a közösségi érdeket. Ez a minimális, de hatékony integráció logikája. Ugyanakkor a

53 Például a norvég népszavazás a csatlakozási tárgyalások közben 1972-ben elutasította a csatlakozást. Legutóbb az ír népszavazás utasította el teljesen váratlanul a keleti bővítést.

54 A választásokon való részvétel progresszíven csökken.

55 M. Michel Droit interjúja, 1965. december 14. DE GAULLE, 1999. 965.

56 *„...abszolút természetes, hogy (ti. amióta megszüntették a háborúra okot adó tényezőket) ezek között a nyugati (ti. nyugat-európai) országok között kiépüljön a szolidaritás. Ez jelenti Európát, és ennek a szolidaritásnak szervezeti formát kell öltenie!"* Uo.

gondolatmenetből levezethető a politikai *spill-over* effektus,[57] nem zárva ki az integráció fokozatos mélyítését.

Köztudott, hogy az Európai Unió három alappillérét ma a következők jelentik: 1) Az európai közösségek, 2) A közös kül- és biztonságpolitika, 3) a bel- és igazságügyek. A de Gaulle-féle európai konföderáció pilléreit – ennek megfelelően – talán a következőképpen lehetne felállítani: 1) Az államok, 2) a kettős (nemzeti + európai) identitás és az ennek megfelelő „kettős politikák", 3) a nemzetek közti szolidaritás és a közös kulturális alapok. (Utóbbi kettőről ugyan tételesen, mint pillér, nem ír, de a fentebb írtak logikája alapján ide sorolható.)

Mindezek kapcsán érdemes egy rövid pillantást vetni azokra az *Eurobarométer*[58] által fokozatosan közzétett felmérésekre, amelyek az európai identitást is vizsgálják. A 2000-ben készült felmérések szerint az EU 15 államából csupán 6-ban érzi magát a többség európainak, ezen a többségen belül pedig a túlnyomó többség saját nemzetiségét rangsorolja az első, és európaiságát a második helyre. Az európaiság-tudat a luxemburgiakban a legerősebb és – talán nem meglepő – az angolokban a leggyengébb. (Franciaország a negyedik, Németország a nyolcadik ezen a listán.) A kizárólag nemzeti kötődés az európaisággal szemben annyira erős, hogy az EU 15-ök átlagának 45%-át teszi ki. Ha ez még napjainkban is így van, akkor De Gaulle nem véletlenül hangsúlyozta annak idején, hogy ő a realitásokról beszél.

Funkcionalizmus és föderalizmus között?

Mindezek ismeretében felmerülhet a kérdés, hogy a tábornok vajon hol helyezhető el az integráció vonulatát végigkövető két nagy eszmei vezérfonal, a funkcionalizmus és a föderalizmus,[59] mint egy fiktív koordinátarendszert meghatározó két egyenes által behatárolt síkban. Vagy esetleg egy teljesen besorolhatatlan irányvonalat képvisel? Valószínűleg a két eszme metszéspontjában, a realitás talaján áll, amely azonban túlmutat a kormányközi együttműködésen. A konföderáció szószólójaként a szövet-

57 A spill-over-elmélet pedig éppen a de Gaulle-i fellépés ellenében jelent meg a szakirodalom szerint, noha véleményem szerint a de Gaulle-i gondolatokból is levezethető. Vö. KENDE, 2000. 85.

58 *Eurobarometre* No 52, 2000. 10.

59 A két irányzat ismérveiről ld. BÓKA, 2001.

ségi gondolat híve. Valójában tehát a föderalistákkal azonos alapokról indul ki, akik szerinte csak túl messzire merészkednek, letérve a realitás mezejéről. Tudta továbbá, hogy a föderatívvá válás sokak szemében (például Jean Monnet) csupán ugródeszkát jelentene az atlanti közösség felé. A föderalisták szorgalmazták mindenáron egy európai alkotmány létrehozását, amit de Gaulle sem kifogásolt (sőt népszavazás elé vitte volna). Határozottan szembehelyezkedett viszont az Európai Egyesült Államok és a szupranacionális intézmények bevezetésének gondolatával a fentebb már részletezett okokból, akárcsak a funkcionalista irányvonal (illetve az unionizmus), aminek viszont a jogi alapokról induló elvont integráció- és a nemzetállamok leépítése felfogásával nem érthetett egyet, szemben a fokozatosan kialakuló, a tagállamok kormányai közötti egyeztetésen alapuló integráció gondolatával.

A Fouchet Bizottság és a Fouchet-tervek (1961–1962)

A Fouchet-terv jelentette tulajdonképpen a de Gaulle-i koncepciók konkrét formába való öntését. A magyar szakirodalomban elterjedt megnevezés: „Fouchet-terv" nem igazán pontos, mivel a terv három változata jelentős mértékben eltért egymástól. Célszerűbb tehát Fouchet-tervekről beszélni. Az elsőt 1961. november 3-án, a másodikat 1962. január 13-án és a harmadikat 1962. január 18-án jelentették be.[60]

1960 júliusa és augusztusa között de Gaulle tárgyalásokat folytatott európai partnereivel Európa politikai rendezését illetően. Ennek kapcsán jött létre Christian Fouchet vezetésével a Fouchet-Bizottság. Végül is egyedül Franciaország állt elő konkrét tervekkel, ez a terv volt az úgynevezett *„Az Államok Unióját létrehozó szerződés"*. A terv első cikkelye kimondta: *„A jelen tervvel intézményesül az Államok Uniója, ami »Unió« néven szerepel a továbbiakban. Az Unió a tagállamok és a népek önállóságának tiszteletben tartására épül: a jogok és kötelezettségek egyenlőségére. Az Unió felbonthatatlan."*[61] A Fouchet-terv harmadik verziója a következő intézmények felállítását tartotta szükségesnek: A legfontosabb az Állam- és Kormányfők Tanácsa *(Conseil)*. Ehhez kapcsolódott volna a 3 miniszteri bizottság: A Külügyminiszterek Bizottsága, a Honvédelmi Miniszterek Bizottsága és az Oktatásügyi Miniszterek Bizottsága. Létre kellett

60 De Boissieu, 2002. október 16.
61 De Boissieu, 2002. október 16.

volna hozni továbbá az Európai Nemzetgyűlést, ami az Európai Közösség közös intézménye lett volna. Az úgynevezett Politikai Bizottság a tagállamok külügyi bizottsághoz tartozó, magas rangú hivatalnokaiból állt volna, rotációs elnökséggel, párhuzamban az Állam- és Kormányfők Tanácsával. Utóbbi bizottság viszont nem hasonlított volna az állandó titkársággal és szupranacionális jellegekkel rendelkező Európai Bizottsághoz. A 16. cikkely pedig azt mondta ki, hogy a szerződést minden harmadik évben felül kell vizsgálni.

A Fouchet Bizottság kudarcának okai és a három fő ellenérv

A Fouchet Bizottság kudarcának tulajdonképpen az volt oka, hogy a másik oldalon de Gaulle méltó ellenfelének bizonyuló belga külügyminiszter, Spaak, a holland külügyminiszter, Luns segítségével képes volt széles egységfontot kovácsolni a francia nézetekkel szemben az angol csatlakozás és a szupranacionalizmus terén. 1964-ben egy sajtótájékoztatón a tábornok emellett még a leendő atlanti szövetség melletti elkötelezettséget – amit a de Gaulle-i koncepció kizárt – említette meg az elutasítás okaként.[62] Ha szemügyre vesszük ezeket az indokokat, rögtön szembetűnik egyrészt belső ellentmondásuk, másrészt ultimátum jellegük.

A visszautasítás első oka tehát a NATO-ra való hivatkozás, amit Franciaország elutasított. Mindezt a Fouchet-terv első változatának második cikkelye így foglalta össze: „*...el kell érkezni a tagállamok közös érdekeire vonatkozó kérdésekben a közös külpolitika elfogadásához, biztosítani kell a tagállamoknak a tudomány és a kultúra területén való szoros együttműködésén keresztül a közös értékek kifejlődését, azoknak az alapoknak a megőrzését, amelyek a civilizáció értékét adják,* együttműködve [tehát nem szövetségben! – T. A. I.] a többi szabad nemzettel *erősíteni kell a tagállamok biztonságát...*"[63] A Fouchet-terv második változata egy árnyalattal egzaktabban fogalmazott: „...az Atlanti Szövetség megerősítésén fáradozó többi szabad nemzettel *együttműködve*".[64]

Nem lehet biztosan tudni, de erősen feltételezhető, hogy ha ekkor valóban létrejött volna az európai biztonságpolitikai együttműködés, és a nyu-

62 1964. január 31-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 871. Vö. az 1964. július 23-i sajtótájékoztatóval a 886. oldalon!
63 DE BOISSIEU, 2002. október 16.
64 Uo.

gat-európai államok ténylegesen összehangolt külpolitikát tudtak volna kialakítani, akkor a de Gaulle-i gondolatoknak megfelelően nagy valószínűséggel sor került volna a NATO és az Európa közti kapcsolatok revideálására. Ez minőségi változásokkal járt volna, megerősítve Európa szerepét a szövetségben. Nem véletlenül szerepel a tervben mindvégig az együttműködés *(coopération)* szó, ami két egyenrangú felet feltételez. A francia államfő fenntartásai ismertek voltak a NATO-val szemben, törekvéseit a NATO „ENSZ-esítésére", javaslatait egy Biztonsági Tanács-szerű szerv létrehozására, amelynek amerikai, brit és francia tagjai lettek volna, a demokratikus partnerek válaszra sem méltatták. Ezen a téren szakmai okokból nem lehetett kifogásolni a Fouchet-tervet, csakis politikai okokból – ismerve a tábornok hozzáállását –, és éppen ez adta az ultimátum jelleget.

Közismert, hogy de Gaulle a hatvanas évek elején tárgyalásba kezdett az angolokkal egy közös európai nukleáris haderő kiépítéséről. Mindezek azonban nem vezettek eredményre. Ezt követte az 1966-os francia kilépés a NATO katonai szervezetéből. Ez azonban a Fouchet-terv bukását követő reakció, és nem de Gaulle eredeti célja volt.[65]

A második és harmadik érvet, az angol csatlakozás és a szupranacionalista intézmények elutasítását célszerű együtt vizsgálni. P. H. Spaak ezt így fogalmazta meg: *„Ha tehát Önök nem akarják az integrációt* [ti. a szupranacionális intézményi keretek továbbvitelét – T. A. I.], *akkor jöjjön Nagy-Britannia, ha pedig nem akarják Nagy-Britanniát, akkor jöjjön az integráció. Nekünk vagy az egyik vagy a másik mindenképpen szükséges. Nem boldogulhatunk sem az integráció, sem Nagy-Britannia nélkül."* Spaak Pythiát megszégyenítő frappáns megjegyzésével azonban baj van, erre (közvetetten) de Gaulle és Kalergi is felhívta a figyelmet. Lássuk erről először de Gaulle véleményét: *„Spaak a legkisebb megütközés nélkül egyszerűen összeházasította az angolszász hegemónia híveinek és a szupranacionalizmus bajnokainak két, egymást kizáró tézisét."*[66] Kalergi is ezt erősítette meg 1966-ban megjelent könyvében:[67] *„Ez a két kifogás egymással ellentmondásban állt. Mert az angol belépés egy európai szövetségi államba – tekintettel Nagy-Britannia elszigetelődési törekvéseire – nem jött szóba. Csak egy leendő szuverén államok szövetsége, mint amiről a Fouchet-terv szólt, hagyta nyitva Anglia számára az ajtót egy későbbi belépés esetére."*[68]

65 Ld. a korábbi Kalergi-idézetet az Atlanti Szövetség szükségességéről!

66 DE GAULLE, 1970. 209.

67 De Gaulle csak 1969-ben, lemondása után kezdett hozzá memoárjai megírásához, így Kalergi legfeljebb beszélgetésekből ismerhette erre vonatkozó véleményét.

68 COUDENHOVE-KALERGI, 1966. 345.

A két szempontról tehát kiderült, hogy antagonisztikus viszonyban állnak egymással. Vajon az angolok a túl erős integráció híveként váltak ismertté a 20. században? Az 1940-es évek végétől az angol(–skandináv) funkcionalista felfogás élesen szembekerült a kontinens többi államának jórészt föderatív együttműködésért küzdő törekvéseivel. A 20. század végén és a 21. század elején pedig Nagy-Britannia állt a monetáris integrációt ellenzők élére. Ez csupán két tény annak alátámasztására, hogy az angol álláspont igen lassan változott e téren. Hogyan várná akkor a Spaak háta mögött felsorakozott „kupaktanács"[69] az integráció további erősítését egy frissen csatlakozott Nagy-Britanniától, attól az országtól, amely maga szabott feltételeket a többi államnak a saját csatlakozásához?

És a másik oldalról közelítve meg a kérdést: A már eddig is komoly feltételeket támasztó, az integráció elmélyülését ellenző Nagy-Britannia hogyan tudna majd csatlakozni a szupranacionalizmus további elmélyítése után a Közösségekhez? Úgy tűnik a két kérdésre nincs válasz. Ebből is látszik, itt valójában csak kifogásokat kellett keresni a de Gaulle-féle terv ellenében, aminek megvalósulása viszont kétségtelenül francia dominanciát jelentett volna a kontinensen.

A két probléma megoldására mégis van válasz. Mégpedig a de Gaulle-i megoldásban, a már említett Fouchet-terv kapcsán. Mint Kalergi írta: *„Hosszú előkészítés után az Közös Piac (Europamarkt) hat kormánya közös programban egyezett meg: ez volt az ún. Fouchet-terv, azaz lényegében a »de Gaulle–Adenauer-Terv«. A Páneurópai Unió támogatta, míg az európai unió ellene volt. (...)"*[70] És ez a terv Anglia számára is elfogadható lett volna, derült ki Kalergi feljebb már idézett soraiból: *„Csak egy leendő szuverén államok szövetsége, mint amiről a Fouchet-terv szólt, hagyta nyitva Anglia számára az ajtót egy későbbi belépés esetére."*[71]

A tábornok minden fenntartása ellenére sem kérdőjelezte meg, hogy Nagy-Britannia belépésére szükség van: *„Nem lehet szó valódi európai politikáról, ha ebben Nagy-Britannia nem vesz részt."*[72] További furcsaságok adódtak, mert egyrészt *„azok az emberek szorgalmazzák Anglia belépését, akik korábban úgy vallották, a Hatok együttműködését Anglia szétrobban-*

69 Hollandia és Belgium az angolokat támogatta, mivel a két ország külkapcsolatai erősen a szigetország dominanciája alatt állnak. Olaszország mindvégig habozott, majd német mondott, véglegesen eldöntve ezáltal a Fouchet-terv sorsát.

70 Coudenhove-Kalergi, 1966. 345.

71 Uo.

72 Peyrefitte, 1994–1995. 1. köt. 301.

taná"[73] és azok az emberek szorgalmazták a szupranacionalizmust, akik a korábbi szerződésekben kínosan ügyeltek arra, nehogy szupranacionális szervek jöjjenek létre. Azt, hogy a németeknek mekkora szerepe volt a Fouchet-terv kidolgozásában, azt a francia forrásokból nehéz objektíven megállapítani. Érthető módon túlhangsúlyozódott, nehogy a terv csupán francia álláspontnak tűnjön. Mindenesetre az 1962. február–márciusi változatban már világosan elkülönült az „Ötök" és Franciaország koncepciója. Peyrefitte szerint az Egyesült Államok gyakorolt nyomást Bonnra, hogy ne egyezzenek ki a franciákkal.[74]

A francia államfő továbbá képtelen volt felfogni azt is, hogy az olyan kis államoknak, mint a Benelux-közösség, miért éri meg Nagy-Britannia felvétele mellett lobbizni, mikor így a nagy államok kerülnek majd többségbe?[75] Az eddigi 3:3 arány 4:3-ra módosult a nagy államok javára. Ám ez a 4:3 arány jön ki úgy is, ha az adott helyzetben közös véleményüket hangoztató Nagy-Britanniát és a Benelux-államokat összegezzük. Felmerülhet annak veszélye is, hogy az angol belépés után a Hatok által egyszer már eldöntött kérdéseket újratárgyalhatják, és többségbe kerülvén akár meg is változtathatják azokat.[76] Ebben alighanem az egyhangú döntéshozatalhoz való tántoríthatatlan ragaszkodás egy újabb indokát láthatjuk.

A Fouchet-terv viszont megbukott. Franciaország, hogy mentse, ami még menthető, 1963. január 22-én Adenauerrel aláírta a fentebb már említett francia–német együttműködési szerződést a külpolitikát illetően. Amit tehát multilaterális alapon nem sikerült elérni, az bilaterális alapon mégis elkezdődött. Az 1963. június 12-én hivatalba lépő új német kancellár, Ludwig Erhard azonban már egyre inkább az Egyesült Államoknak tetsző módon alakította politikáját...[77]

73 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 379.
74 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 150. (1962. május 24.)
75 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 107–108. (1962. április 18.)
76 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 367.
77 Ludwig Erhard professzor sokáig pártonkívüliként a CDU gazdaságpolitikáján dolgozott. Ő mondta magáról: *„...nem szabad elhallgatnom, hogy – tréfásan szólva – »amerikai felfedezés« vagyok..."* FARKAS, 1980.

A Charles de Gaulle európai integrációs elképzeléseit kikristályosító Fouchet-tervek a korban egyedülálló módon próbáltak meg valós és reális válaszokat adni az integrációt érő kihívásokra, illetve az államok közötti együttműködés további elmélyítésére. A politikai unió felvázolt terve figyelembe vette a legmagasabb szintű politikai együttműködés egyéb területekre is kiható pozitív aspektusát, (például a közös mezőgazdasági piac kiépítése) és annak mechanizmusát próbálta meg intézményesíteni, regularizálni, egyszerűsíteni a hatékonyabb integráció és a szorosabb együttműködés érdekében. A politikai unió terve mindeközben tiszteletben tartotta volna a gazdasági együttműködés szerveinek működési mechanizmusát, sőt, mintegy integrálta volna őket a rendszerbe, és – minden ellenkező állítással ellentétben – szupranacionális szintet is épített volna a tervezetbe (Európai Politikai Bizottság vagy Európai Bizottság, esetleg Főtitkárság), nyitva hagyva az utat a jövőben a lépésről lépésre, feltehetőleg hosszabb folyamatban megvalósuló fokozatos föderalizálás felé. A terv – módosítása folyamán – tekintetbe vette az angol csatlakozás időközben felmerült igényét és a realitásokat maximálisan respektálva próbálta meg politikai síkon megkönnyíteni a politikai unióban feltételezett angol részvételt is, amelyet kívánatosnak tartott az európai államok együttműködésének megerősítésében. Az angol fél elégedett volt a francia elképzelésekkel a politikai uniót illetőleg, részben a hátország és a Nemzetközösség erős nyomása miatt, részben a helyzet téves értékeléséből adódóan azonban a gazdasági téren nem volt hajlandó elfogadni a Közös Piac feltételeit, hanem saját feltételrendszerét próbálta meg elfogadtatni a közösséggel, amely természetszerűleg vonta magával két alkalommal is a Bizottság negatív tartalmú állásfoglalását és a francia vétókat. Ezzel a háttérben többen is egyetértettek a Hatok közül, de nyíltan nem merték volna felvállalni az angolokkal való konfrontációt.

A de Gaulle-i gondolatokat kikristályosító Fouchet-terv jelentőségét kiemeli, hogy egyrészt nem volt alternatívája, az Ötök verziói a Fouchet-tervek módosított javaslataiból álltak össze, és lényegében csak kisebb mértékben módosították azt. Másrészt a tervvel szembeni kritikus attitűd logikai szempontból tarthatatlan volt: az angol csatlakozás és a szupranacionalitás egymással ellenkező tételeinek összeházasításának abszurditását a tanulmányban bemutattuk. Harmadrészt jelzésértékű a kritikus attitűd rövid időn belüli megváltozása az ellenzék egyik fő hangadójánál, P. H. Spaaknal aki pár hónappal később immár kész volt az angol csat-

lakozás nélkül is tárgyalni, és a Fouchet-tervekre reflektáló tervet terjesztett be.[78]

Egy terv relevanciáját azonban a leginkább az bizonyítja, ha elemei a későbbiek folyamán – nyilvánvalóan némileg más formában, a kor megváltozott igényeihez igazodva – megvalósulnak. A terv tanulsága – Jean Claude Mascet szerint – a funkcionális alapokról kiinduló integrációelmélet tarthatatlansága: *„a gazdasági területen alkalmazott metódusok nem tűnnek úgy, mintha egységesen átvihetőek lennének a külpolitika és a védelempolitika területére."* Mindez a funkcionalista és neofunkcionalista integrációs elméletet, az átcsordulás *(spill-over)* mechanizmusát kérdőjelezi meg. A de Gaulle-i eszmerendszer is e kételyen alapult: ezért is kritizálta a tábornok az ESZAK, majd a Római Szerződése intézményeit. Szerinte nem a gazdasági integráció az, amely szorosabb integrációra ösztönözve előkészíti a politikai integrációt. Éppen azért kell megkezdeni a politikai integrációt, hogy a gazdaságit mintegy „kihúzza a kátyúból", és az integráció végre más területeken is elindulhasson. Nincs szó itt azonban semmilyen átcsordulásról, hiszen az integrációt a nemzeti kormányok felelős, legmagasabb rangú politikusainak (állam- és kormányfőknek) kell irányítania, és nem szupranacionális szerveknek, amelyek képtelenek ezt a feladatot ellátni. Az integráció nem kontrollálatlan, hólabda-szerű mechanizmus, hanem lépésről lépésre születő, alaposan átgondolt, egyeztetett és kompromisszumokban kikristályosodott politikai szándékok megvalósulásának sorozata – legalábbis a de Gaulle-i út ezt látszik alátámasztani.

Milyen hatást gyakorolt de Gaulle az európai fejlődés menetére?

Mennyiben változtatta meg de Gaulle az európai egység fejlődését, mi él ma is a de Gaulle-i elképzelésekből? A szupranacionális intézményeken alapuló föderális Európa-koncepciót véleményem szerint de Gaulle végképp kerékbe törte. Ha sikerült volna a döntő offenzíva 1962-ben, akkor

78 Paul-Henri Spaak 1964 szeptemberében a nehezedő politikai nyomás hatására a belga választási kampányban kijelentette, hogy immár kész lenne tárgyalni a politikai unióról az angol csatlakozás nélkül is. A belga miniszterelnök egy 3–5 éves kísérleti periódust javasolt, amelyen belül kellene egyezségre jutni a politikai unióról. Ezalatt egy közösségi intézményt szándékozott létrehozni, és egy 3 tagú bizottságot, amely előkészítené a kormányok tárgyalásait.

napjainkban ezt felemlegetve valószínűleg csak egy rövid ideig tartó zsákutcáról beszélnénk. A Tanácsba új életerőt leheltek elképzelései, és ma már talán elmondható, hogy belátható közelségbe került az európai parlament valódi döntéshozói jogkörrel rendelkező parlamentté való átalakítása is. Ma tehát adott nagyvonalakban egy föderalizálódó unió (de Gaulle ezirányban mindig nyitva hagyott azért egy kiskaput[79]), egy föderatív és egy konföderatív csúcsszervvel, a Bizottsággal és a Tanáccsal, az egyértelműen föderatív jellegű Európai Bírósággal és az ezektől jelentőségben testhosszal lemaradó, föderatív jellegeket mutató Parlamenttel. A legfontosabb döntéseket a de Gaulle-i elképzeléseknek megfelelően a kormány-, illetve államfők tanácsa hozza, a Bizottság átpolitizáltsága szintúgy nyilvánvaló, tagjainak legitimitása ma is problémás. Az európaiság-tudat stagnál, a közös szervekbe vetett bizalom fokozatosan csökken. A három csúcsszerv mindegyike külön-külön hatalmas szakapparátust foglalkoztat (összesen kb 20.000 fő körül). A közös kül- és biztonságpolitika, mint az unió második pillére ma már döntő jelentőségű, de olykor-olykor élesen felbukkannak a de Gaulle által kibékíthetetlennek minősített eltérő nemzetállami alapok.[80] Hogy az adott helyzetben döntő áttörés tudjon bekövetkezni egyik vagy másik irányba, ahhoz ma Charles de Gaulle, Konrad Adenauer, Jean Monnet vagy Robert Schuman kaliberű személyek kellenének.

79 Például amikor ezt írja: „Biztosan nem haszontalan arra gondolni, hogy egy nap majd kontinensünk minden népe egy népet fog alkotni, és akkor létrejöhet az Európai Kormány, de ezt addig nevetséges létrehozni, amíg ez a nap el nem jön." 1964. július 23-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 885.

80 Ld. például Jacques Chirac 1996-os izraeli nyilatkozatát, ami nem az Unió állásfoglalását tükrözte.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Adenauer

1967 Adenauer, Konrad: *Erinnerungen, 1955–1959.* Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1967.

Ardagh – Jones

1999 Ardagh, J. – Jones, C.: *A francia világ atlasza.* Budapest, Helikon, 1999.

Coudenhove-Kalergi

1966 Coudenhove-Kalergi Richard: *Ein Leben für Europa – Meine Lebenserinnerungen.* Köln – Berlin, Kiepenheuer & Witsch, 1966.

De Boissieu

2002. október 16. Laurent de Boissieu: Le(s) plan(s) Fouchet (1961–1962). In: *Construire l'Europe gaulliste.* http://gaullisme.free.fr/GEIAParenthese.htm (2002. október 16.)

2002. október 18. Laurent de Boissieu, Gérer la construction européenne des autres http://gaullisme.free.fr/GEIAParenthese.htm (2002. október 18.)

Bóka

2001 Bóka Éva: *Az európai egységgondolat fejlődéstörténete.* Budapest, Napvilág, 2001.

Diószegi – Harsányi – Németh

1997 *20. századi egyetemes történet.* Szerk.: Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István. II. köt. Budapest, Korona, 1997.

Eurobarometre No 52

2000 *Commission Européenne: EUROBAROMETRE – L'opinion publique dans l'Union européenne.* Rapport Numéro 52, Parution: Avril 2000, Terrain: Octobre – Novembre 1999 http://europa.eu.int/comm/dg10/epo/ (2002. október 17.)

FARKAS
1980 Farkas László: A Christlich-Demokratische Union (A nyugatnémet CDU politikája 1945–1957 között). In: *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában.* Szerk.: GERGELY Jenő. Budapest, Kossuth, 1980.

FOUCHET
1961 I. Fouchet-terv (1961. október 19.). In: *Gondolatok Európa egységéről.* Szöveggyűjtemény. Szerk.: JÁNOSI Rita – TÜRKE András István. Budapest, ELTE–ETTDK, 2002. (CD-ROM)
1962 II. Fouchet-terv (1962. február–március). In: *Gondolatok Európa egységéről.* Szöveggyűjtemény. Szerk.: JÁNOSI Rita – TÜRKE András István. Budapest, ELTE–ETTDK, 2002. (CD-ROM)

DE GAULLE
1970 DE GAULLE, Charles: *Mémoires d'espoir.* Paris, Plon, 1970.
1999 DE GAULLE, Charles: *Mémoires d'espoir.* Paris, Plon, 1999.

GAZDAG
1980 GAZDAG Ferenc: A Mouvement Républicaine Populaire (1944–1958). In: *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában.* Szerk.: GERGELY Jenő. Budapest, Kossuth, 1980.
1996 GAZDAG Ferenc: *Franciaország története 1945–1995.* Budapest, Zrínyi, 1996.

HACHETTE
1993 Dictionnaire Hachette 1994. Hachette, Paris 1993.

HALLSTEIN
1997 Walter HALLSTEIN: L'Europe inachevée. In: *Extrait de discours officiels sur l'origine et le sens actuel de la construction européenne.* European Comission – Forward Studies Unit, 1997. http://europa.eu.int/comm/cdp/working-paper/boite-a-outils.pdf (2002. október 17.)

JÁNOSI – TÜRKE
2002 *Gondolatok Európa egységéről. Szöveggyűjtemény.* Szerk.: JÁNOSI Rita – TÜRKE András István. Budapest, ELTE–ETTDK, 2002. (CD–ROM)

Kende
2000 *Európai közjog és politika.* Szerk: Kende Tamás. Budapest, Osiris, 2000.

Kissinger
1998 Kissinger, Henry: *Diplomácia.* Budapest, Panem-Grafo, 1998.

Laczkóné
1999 Laczkóné Tuka Ágnes: *A „kis Európától" a tizenkettek közösségéig.* Pécs, SPTE – Európa Központ, 1999.

Peyrefitte
1994–1995 Peyrefitte, Alain: *C'était de Gaulle 1–2.* Paris, Fayard, 1994–1995.

Tollas Gábor

Willy Brandt Berlinben (1947–1966)

„Tisztában vagyok a politikában fellépő szubjektivizmus veszélyével. Túl hosszú ideig voltam azonban Berlinben és túl sokat tettem érte, hogy ezeket az éveket elfelejthessem."[1]

(Willy Brandt)

Kevés város „büszkélkedhet" azzal, hogy létezése és a körülötte kialakuló válsággóc világpolitikai jelentőségre tett szert, és talán még kevesebb nemzetközileg is jól ismert politikus mondhatja el magáról, hogy sorsa szorosan összefonódott egyetlen városával. Ha az *annales*eket felütjük, láthatjuk, hogy a megosztott Berlin neve mellett szereplő legjelentősebb évszámok kivétel nélkül fontos állomások voltak Willy Brandt életében is. Willy Brandt az 1948/49-es blokád éveiben nyerte vissza német állampolgárságát, tért vissza a szociáldemokrata pártba, és vett részt berlini küldöttként a nyugatnémet alkotmányozás folyamatában, amely a város hovatartozását még szövevényesebbé tette.[2] A Hruscsov-ultimátumra válaszként adott határozott fellépésével már Nyugat-Berlin főpolgármestereként tett szert ismertségre és népszerűségre megosztott hazájában, illetve külföldön egyaránt. Berlin élén találjuk a fal építésekor, nyugatnémet külügyminiszterként pedig szorgalmazta, hogy a Berlinért felelős megszállók tárgyalóasztalhoz üljenek. Egy NATO külügyminiszteri konferencián gyakorlatilag a kezdő lökést adta a négyhatalmi egyezményhez vezető megbeszéléseknek, és kívülről – a nemzetközi enyhülési és elsősorban a nyugatnémet keleti politika hálójában tartva – immáron szövetségi kancellárként befolyással bírt azok menetére is. Különös ajándék az élettől, hogy megélhette a fal leomlását

1 Brandt, 1976. 433.

2 Első fia, Peter a blokád nehéz hónapjaiban gyertyafénynél jött világra.

és Németország újraegyesítését, amelyért oly sokat tett, és amelyek megvalósulása aktív politikai pályája során még nem lehetett reális.

Brandt és Berlin röviden felvázolt és a továbbiakban még részletezendő kapcsolatának a kutatás sajátos módon még nem szentelt megkülönböztetett figyelmet, holott mind a 20. század egyik legsokoldalúbb politikusáról, mind pedig a város hidegháborús történetéről könyvtárnyi irodalom született. A Brandt-életrajzok – beleértve a saját maga által szerzetteket is – a Berlinben töltött éveket többnyire fejezetek szintjére degradálják, egyedüli monográfiának a Willy Brandt Alapítvány által gondozott *Berliner Ausgabe*-sorozatban megjelent dokumentumgyűjtemény tekinthető: *Berlin bleibt frei. Politik in und für Berlin 1947–1966*, amelyet Siegfried Heimann szerkesztett és egészített ki egy 60 oldalas tanulmánnyal Brandt polgármesteri éveiről. Ismerve a kutató szakterületét és egyéb publikációit[3] tőle várható a jövőben egy, a témát alaposabban feldolgozó kötet.

A Brandt-életmű és a Berlin-kérdés a hazai könyvespolcokon mostohagyereknek számít, magyar nyelvű munkához nemigen tudunk nyúlni, így a jelen tanulmány ezeken a területeken is némi hiánypótlásra törekszik, elsődleges célja azonban Willy Brandt nyugat-berlini főpolgármesteri tevékenységének (1957–1966) áttekintése és értékelése, valamint a rendkívül összetett Berlin-státusz értelmezése Brandt politikáján és írásain keresztül.

A Berlinbe vezető út

Az alábbiakban röviden végigfutunk Willy Brandt életútján a születésétől kalandos ifjúkorán át egészen 1947-ig, amikor Berlinbe érkezik, nem is sejtve, hogy aztán milyen fontos szerepet játszik majd a város az életében közel 20 évig. Főleg olyan eseményekre, sorsfordulókra, momentumokra térünk ki, amelyek a későbbiek tükrében kiemelt jelentőségűnek bizonyultak.

1913. december 18-án házasságon kívüli gyermekként látta meg a napvilágot Lübeckben, és miután anyja családnevével anyakönyvezték, a Herbert Ernst Karl Frahm nevet kapta.[4] Apját soha nem ismerte, tuda-

3 ld. Heimann, 2001. vagy Heimann, 1997.

4 Ezt később elhagyva gyakran bélyegezték meg származása miatt, például Adenauer előszeretettel utalt az 1961-es szövetségi választások kampányfinisében riválisa névváltoztatására: „Willy Brandt alias Frahm".

tát és szellemét az áruházi eladó édesanyjának és a teherautósofőr, korábban mezőgazdasági cseléd nagyapjának munkásmozgalmi aktivitása határozta meg. Az alapfokú iskolában kiemelkedő tanulmányi teljesítménye lehetővé tette, hogy 14 évesen a Johanneumba, a város egyetlen reálgimnáziumába iratkozhasson, ami egy magafajta gyerek számára nem volt magától értetődő. Az iskolától, mint ahogy azt érettségi dolgozatában is szóvá teszi, nem sokat kapott.[5] Igazi közösségre is elsősorban a Szociáldemokrata Párt, amelynek már 16 évesen tagja lett, ifjúsági szervezeteiben lelt.

Ezek a közösségek egyfajta politikai iskolát is jelentettek számára: kezébe adták a szükséges szakirodalmat, megtanult vitázni és kisebb előadásokat tartani.[6] Zsebpénzre és zsurnalisztikai szárnypróbálgatás lehetőségére a *Volksbote* lapjain publikált cikkeivel tett szert. A tekintélyes baloldali regionális lap főszerkesztője, Julius Leber, aki egyben az SPD képviselője is volt a Birodalmi Gyűlésben, az ifjú Brandt számára a nagy példaképet jelentette.

Politikai és újságírói tevékenysége végül annyira lekötötte, hogy a gimnázium utolsó éveiben leromlott a tanulmányi eredménye, nemritkán iskolakerülésre adta a fejét. Érettségin mégis jó jegyeket szerzett, amikor azonban bizonyítványát kézhez kapta (1932. február 26.), karrierlehetőségei már beszűkültek. Két SPD-ből kizárt képviselő mellé állt ugyanis a párt balszárnyán elhelyezkedő szocialista ifjúság, amely elutasította a jobboldali kormánnyal szemben folytatott tolerancia-politikát. Brandt is velük tartott, szándékától sem nagyapja, sem pedig Leber nem tudta eltéríteni. Elveszítette ezzel mentorát, aki pedig egyetemi tanulmányok folytatásához nyújtott volna segítséget és állást ígért a pártsajtóban.

A létrejövő SAP (Sozialistische Arbeiterpartei – Szocialista Munkáspárt) nem alkotott maradandót a választásokon, mindössze a baloldal szétesésének kísérőjelenségévé vált, egyébként is küszöbön állt Hitler és az NSDAP hatalomra jutása, amely után nem sokkal betiltották a pártokat, és kezdetét vette a szocialisták és kommunisták utáni hajtóvadászat. Mindezek ellenére mégis megtartották az eredetileg Berlinbe tervezett, végül Drezdába áthelyezett illegális kongresszusukat 1933. március 11–12-én. Az ifjú Frahm ekkor töltött először néhány órát átutazóban a fővárosban. Johanneumos sapkáját viselve Willy Brandt álnéven utazott Szászországba.

5 Brandt, 1982. 31–32.
6 Uo. 23.

Hamarosan felkerült a nácik fekete listájára is, egy balul kiütött akciót követően pedig odahaza nem lehetett többé biztonságban, ezért elhatározta, hogy elhagyja Németországot. A nagyapjától 100 márkát kapott útravalóul, és 1933. április 1-jének éjjelén hajóval Travemündéből Dániába, majd onnan Norvégiába szökött. A következő években Oslo volt a székhelye, bár sokat utazgatott. A Norvég Munkáspárt néhány befolyásos tagja vette szárnya alá, így menekülhetett meg, amikor ideiglenes tartózkodási engedélye lejárt, és Németország a kiadatását kérte. Megélhetést is a párt berkein belül talált, hivatalos lapjuk, az *Arbeiderbladet* szerkesztőségében tette hasznossá magát. Persze mindehhez szüksége volt arra, hogy minél hamarabb elsajátítsa a nyelvet, beilleszkedjen új környezetébe, és hogy kiváló kapcsolatteremtő készséggel rendelkezzen.

A politizálástól ugyan hivatalosan el volt tiltva, de emigráns körökben változatlanul aktív szerepet vállalt,[7] miközben szemlélete, elfogultsága a skandináv viszonyok között működő baloldali párt hatására nagy mértékben módosult. A Norvég Munkáspárt 1935-ben kormányra került, 1939-ben pedig új programot fogadott el. A lemondás a marxizmusról, a proletárdiktatúráról, a nyitás a szélesebb rétegek felé és egyéb kormányzási módszerei két évtized múltán az SPD megújulását célzó godesbergi program egyes elemeiben köszöntek vissza.

Az SAP részvételével zajló külföldi kongresszusok sem minden veszély nélküliek voltak, Hollandiában letartóztatták őket egy nemzetközi összejövetel alkalmával, és Brandtnak nagy szerencséje volt, hogy nem jutott másik négy honfitársa sorsára, akiket a konferenciának otthont adó Laren nácibarát polgármestere átadott a Gestapónak.

1936 nyarán megbízást kapott, hogy állítsa helyre Berlinben a földalatti ellenállás sejtjei közötti kapcsolatot. A Humboldt Egyetem német történelem szakára norvég diákként beiratkozva Gunnar Gaaslandnak álcázta magát.[8] Tevékenységét maga hasznosnak ítélte, kiemelve azt is, nem bánta meg, hogy a „Harmadik Birodalom" mindennapjaiba személyes betekintést nyert, bár sajnálta, hogy az emberek nem mertek őszin-

7 Az ún. „német feladatát" szinte küldetésszerűen végezte. Kötelességének érezte, hogy mindenkit felvilágosítson a nácizmus veszélyeiről, ugyanakkor óva intett attól, hogy minden németet a náci címke alá vegyenek. In: Uo. 102.

8 Brandt korábbi barátnője, Gertrud Meyer 1933-ban követi őt Oslóba, de idővel feladta a reményt, hogy Brandt valaha is elveszi feleségül. Hogy munkavállalási engedélyhez jusson és norvég állampolgárságért folyamodhasson, hozzáment egy jóravaló norvéghoz, Gunnar Gaaslandhoz. Amikor Brandtot Berlinbe küldték, Gaasland beleegyezett, hogy az ő irataival utazzon el. In: PRITTIE, 1973. 25.

tén megnyílni előtte.[9] Berlint ekkor kezdte igazán becsülni, hiszen Lübeckben a fővárost annak idején csak „porosz vízfejnek" nevezték, és ő maga sem túl hízelgő hangon szólt róla érettségi dolgozatában.[10] Karácsony előtt Csehszlovákiába ment, ahol egy Ostravába áthelyezett kongresszuson vett részt. A résztvevők közül sokan itt hallottak először kendőzetlenül a Szovjetunióban zajló tisztogatásokról, és Brandt maga kérvényezte ekkor kiküldetését Barcelonába, hogy haditudósítóként jelen legyen a spanyol polgárháborúban.

Az Ibériai-félszigetet azonban néhány hónap múlva kiábrándultan hagyta el, miután már inkább a kommunisták fenyegették az életét. Rájött, hogy a Komintern szervezeti rendszere szemben áll a munkásmozgalom alapvető elveivel.[11] Az igazi megrázkódtatás azonban 1939 augusztusában érte a Sztálin–Hitler-paktum kapcsán: *„A Szovjetunió reakciós tényezővé vált a nemzetközi politikában. A munkásmozgalomnak ugyanúgy küzdenie kell ellene, mint minden más reakció ellen."*[12]

Az 1930-as évek végén egy segélyszervezet munkatársaként tevékenykedett, 1938. szeptember 5-től hontalanul, aznap fosztották meg ugyanis német állampolgárságától, amely tény Bertolt Brecht megfogalmazásában „nácitlanítással" ért fel. A norvég állampolgárságért benyújtott kérvényét 1939 őszén elutasították. Norvég útlevelet csak később a stockholmi nagykövetségen vehetett fel ottani száműzetése ideje alatt a londoni emigráns kormány jóváhagyásával, Norvégia addigra ugyanis német megszállás alá került.

Az inváziót követően folyamatos bujkálás és menekülés várt rá, miközben várandós barátnőjét, Carlota Thorkildsent is – a hölgy biztonsága érdekében – magára kellett hagyja. Kalandos megmenekülését[13] követően a zöldhatáron át Svédországba szökött, bár akkoriban ott sem volt sokkal nagyobb biztonságban. Miután a hitleri Németország nem

9 Brandt, 1982. 176.
10 Uo. 177.
11 Brandt, 1992. 106.
12 Stern, 1990. 28.
13 Sunsdalban bekerítik őket (a Norsk Folkehjelp és norvég harcoló alakulatokkal együtt), a menekülés jóformán lehetetlen. Ekkor találkozik régi barátjával, Paul René Gauginnel, a híres festő unokájával, akivel a spanyol polgárháborúban ismerkedett meg, és aki norvég katonai egyenruháját odaadja neki. Brandt így kerül német hadifogságba, s valószínűleg ennek köszönhette az életét. A foglyokkal a németek jól bántak, mert Hitler szerint egy fajhoz tartoztak, és hamarosan szabadlábra is helyezték őket. Az egyenruha történetnek persze még volt folytatása: a későbbiekben politikai ellenfelei lehazaárulózták, mondván idegen uniformisban harcolt hazája ellen.

szállta meg Svédországot, újfent illegális határátlépéssel Norvégiába ment, hogy áthozza Carlotát és az időközben világra jött közös gyermeküket. Ezt követően a háború végéig Stockholmban maradtak. Brandt újságoknak írt és könyveket publikált, Carlota pedig a követség sajtóosztályán dolgozott. A svédországi emigráció alatt ismert meg számos olyan politikust, akik később magas rangú tisztséget töltöttek be hazájukban. Életre szóló barátsága Bruno Kreiskyval és Olof Palmeval is itt köttetett.

Franciaország megszállása után Jakob Walcher[14] SAP-vezető az USA-ba emigrált, Brandt pedig teljes körű felhatalmazást kapott a párt ügyeiben. A stockholmi csoportot egyre inkább közelítette a helyi SPD-hez, és 1944 őszén összeolvadt a két párt. Norvégia felszabadulását követően az elsők között tért vissza második, fogadott hazájába. Egy ideig Oslo és Stockholm között ingázott,[15] míg 1945 októberében vissza nem tért Németországba, egész pontosan Nürnbergbe, az *Arbeiderbladet* című napilap, illetve a norvég szocialista párt sajtóosztályának tudósítójaként, hogy beszámolókat küldjön a Nemzetközi Katonai Törvényszék tárgyalásairól: *„A horror, melyet Nürnbergben a szemünk elé tártak, a legerősebb elmét is a szellemi összeomlás szélére, vagy akár azon túlra sodorta."*[16]

1946 végén érkezett Berlinbe norvég diplomata útlevéllel, és körülbelül egy évig a norvég katonai misszió sajtóattaséjaként dolgozott.[17] Már a következő év elején találkozott az SPD-vezetőkkel (Ollenhauer, Schumacher, Richter), akik bíztatták: térjen vissza az SPD-be, szívesen látnák soraikban. 1948 februárjától továbbra is Berlinben, de ezúttal már az SPD megbízásából dolgozott, ő lett a párt szövetséges megszállókhoz delegált kapcsolattartó személye. Kinevezése körül persze nem maradtak el az intrikák, amelyek a múltjában igyekeztek megbízhatatlanságra utaló jeleket találni. Lemondott a norvég állampolgárságáról, a németet pe-

14 Walcher 1946-ban a szovjet megszállási övezetbe tért vissza és ott a NSZEP táborába állt. Barátsága Brandt-tal továbbra is megmaradt, s ezért gyakran támadtak nehézségei, míg 1952-ben végül ki is zárták a pártból. A maga részéről Brandt is vádaskodások célpontjává vált kommunista „kapcsolatai" miatt. In: HEIMANN, 2001. 42.

15 Felesége és lánya Oslóban telepednek le, 1947-ben törvényesen is felbontják házasságukat. Második feleségét, Rut Hansent már Stockholmban ismerte meg a háború évei alatt.

16 BRANDT, 1992. 132.

17 Előbb Párizsba szólt volna egy ugyanilyen megbízás, Brandt pedig még egy ENSZ-pozíciót is – sajtóosztályi referens a gazdasági bizottságban – visszautasított. „Így a sors kerülő úton újra Berlinbe vetett." In: BRANDT, 1982. 424.

dig 1948. július 1-jén visszakapta a schleswig-holsteini tartományi kormánytól lübecki születésére való tekintettel. A Willy Brandt nevet, amelyet 19 éves kora óta használt, és amely a norvég diplomata útlevelében is szerepelt, legálisan megtarthatta.[18]

A Berlin-kérdés

Mielőtt rátérnénk Willy Brandt Berlinben töltött éveinek taglalására, nézzük meg közelebbről, milyen sajátos helyzetbe került az egykori birodalmi főváros.

A szövetségesek a londoni székhelyű Európai Tanácsadó Bizottságban (EAC) már 1944 őszén lefektették elképzeléseiket Németország majdani megszállásának mikéntjéről.[19] Az országot – Kelet-Poroszország és egy szintén Lengyelország javára leválasztott területsáv nélkül – megszállási övezetekre osztották. A Németország egésze feletti szövetséges ellenőrző szervek zavartalan működése érdekében Berlint közösen szállták meg, bár a városon belül szektorokat különítettek el. Az EAC-ban még senki sem gondolta, hogy a zóna- és szektorhatárok majd frontvonalakká merevednek, bár történtek kísérletek a szovjet megszállási övezet szívében elterülő enklávé kiküszöbölésére.

A szovjetek kiterjesztett érdekszférájuk megszilárdítására törekedtek, ezért szinte a kapitulációtól fogva övezetükhöz tartozóként kezelték szektorukat – sőt a nyugatiak Berlinbe érkezéséig az egész várost, amelynek közigazgatása a blokád idején területileg ketté is vált. Keleti fele a létrejövő NDK fővárosa lett, nyugati része pedig a szabad világ kis szigete, amely kétségbeesetten kereste a szoros kapcsolatot a Német Szövetségi Köztársasággal. Léte nyílt kihívás volt a szocialista tábor számára, a nyitott szektorhatár pedig akadályozta az NDK konszolidációját.

Nyugat-Berlin életképessége nagyban függött a három nyugati szövetséges – amerikai, brit, francia – elszántságától, amelyet a légihíd is bizonyított. Gazdaságának talpon maradásához hosszú távon viszont elen-

18 1960. november 25-én az SPD hannoveri pártnapján, melyen kancellárjelöltté választják, adekvát választ ad a névváltoztatását firtató vádaskodásokra, mondván, a Willy Brandt nevet újságíróként és politikusként nemzetközileg megalapozta. Hazatérése után inkább ehhez kötődött, mint a nehéz gyerekkorát felidéző másikhoz. In: BRANDT, 1971. 117.

19 Ez 1945-ben csak annyiban módosult, hogy Franciaország csatlakozásával nekik is juttattak ellenőrzési területet.

gedhetetlen volt „köldökzsinórja", az NSZK-ba vezető összekötő útvonalak használata, amelyek keletnémet területen húzódtak. A kommunista rezsimnek minden oka és eszköze megvolt ahhoz, hogy ezeket a közlekedési útvonalakat „elbizonytalanítsa", különösen érzékenyen reagálva a szövetségi jelenlétre. Az NSZK viszont nem a hatalmas összegű Berlin-segély alapján követelt magának (a szellemi, kulturális és gazdasági azonosságon túlmutató) kötődéseket, hanem szövetségi intézményekkel a város(rész) életben tartására törekedett.

A Szovjetunió és az NDK Nyugat-Berlint a valóságtól elrugaszkodó Szabad Város státusszal kívánta volna felruházni, és ebből kifolyólag a szövetségi jelenlét minden formáját kitiltották volna. A szövetségi kötődés mértéke egyébként vita tárgyát képezte a nyugati szövetségesek és az NSZK között is. Az NSZK-ban többször hangsúlyozták – a megszállók jogainak sérelme nélkül – Nyugat-Berlin szövetségi integrációját, és tartományként való felvételét szorgalmazták. A három hatalom viszont reálisan felismerve a várható következményeket nem kívánt semmiféle alkotmányos kötődést engedélyezni,[20] mert az megszállói és jelenléti jogaikat ásta volna alá. Nem volt kétséges, Nyugat-Berlin szabadsága és életképessége addig volt védhető, amíg a megszállók ott tartózkodtak és megkövetelték az „utánpótlási útvonalak"[21] használatát. Ezért is ragaszkodtak az egész város négyhatalmi státuszához, holott a Szovjetunió keletberlini jogai és felelősségei mögül fokozatosan kivonult, és azokat előbb a magisztrátus, majd felsőbb NDK-szervek vették át. Mindazonáltal a keleti szektorban a végső szó joga továbbra is a Szovjetunióé maradt. A négyhatalmi státusz miatt Kelet-Berlin soha nem vált más NDK városokkal azonos, teljesen integrált területté, habár a keletnémet államot onnan kormányozták. Bizonyos maradványok, mint a négy megszálló

20 Habár a jogi kapcsolatok terén igen komoly engedményeket tett a szövetségi törvények átvétele, a konzuli képviselet, Nyugat-Berlin bevonása az NSZK nemzetközi szerződéseibe, stb. terén.

21 A megközelítési útvonalakra vonatkozóan – a légi közlekedést leszámítva – nem létezett négyhatalmi megállapodás, a megszállás tényéből csak a katonai közlekedés szabadsága volt levezethető, a civilé nem. Egészen pontosan a nyugatiak a Hágai Szárazföldi Hadviselési Szabályzat 43. pontjára hivatkozva teremtették meg a polgári közlekedés jogi alapját. E szerint a megszállt területeken civilizált állapotokat kell fenntartani. A gazdasági életképesség Nyugat-Berlinben csak a nyugatnémet kereskedelmi kapcsolatok révén volt megőrizhető: a város exportjának 97%-a a Szövetségi Köztársaságba, illetve azon keresztül a nyugati világba irányult. A civil közlekedést és a szövetségi jelenlét mértékét végül 1971-ben a Négyhatalmi egyezményben szabályozták. In: MAHNCKE, 1973. 182.

rendszeres járőrözése és mozgásszabadsága egész Berlinben, az NDK-törvények közvetett átvétele, vagy a kelet-berlini képviselők jogállása a Népi Kamarában[22] jól érzékeltették mindezt.

Összességében véve megállapítható, hogy az eredeti négyhatalmi megszállói jog és felelősség egész Berlin felett az idő múltával lebomlott egy erős háromhatalmi megszállói jogra Nyugat-Berlinben, egy gyenge szovjet felelősségre Kelet-Berlinben és egy még gyengébb négyhatalmira egész Berlinben.

Ernst Reuter jobb keze

Ernst Reuter, az egykori berlini városi tanácsos és magdeburgi főpolgármester 1946-ban tért vissza törökországi száműzetéséből, és hamarosan újra a közlekedésért felelős adminisztrációt vezette.[23] 1947 nyarán megválasztották a még osztatlan Berlin főpolgármesterévé, beiktatása azonban a szovjet vétón megbukott, és majd csak miután 1948 őszén kettévált a közigazgatás, foglalhatta el a főpolgármesteri széket – Nyugat-Berlinben.

Brandt az SPD „nagy öregjével" 1947 elején ismerkedett meg Annedore Leber[24] házában, és rövidesen leghűségesebb követőjévé vált. Kettejük viszonyát a csonka családban felnőtt Brandt apa-szindrómája is befolyásolhatta, sokkal lényegesebb azonban Németország jövőjével kapcsolatos elképzeléseik és koncepcióik azonossága. Ennek ellenére, helyesebben mondva éppen ezért politikai karrierje a berlini SPD-ben döcögősen indult. Reuter nézetei miatt ugyanis szembekerült a hannoveri székhelyű SPD-vezetéssel, egyfajta rivalizálást váltva ki közte és az elnök Kurt Schumacher között. Támogatta az adenaueri politikát, amely egy nyugatnémet szövetségi állam megteremtésére és annak nyugati integrációjára irányult. Schumacher viszont nem akarta a német egységre nézve ezzel járó veszélyeket felvállalni.

22 Nyugat-Berlinben is közvetett átvételi eljárás során iktatták be a szövetségi törvényeket, a nyugat-berlini képviselők pedig hasonlóképp nem lehettek a Bundestag és a Bundesrat teljes jogú tagjai (nem szavazhattak, és nem közvetlenül választották, hanem a városi képviselőtestület delegálta őket). Ez utóbbi korlátozást egyébként a kelet-berlini képviselők népi kamarai részvételére nézve 1982-től feloldották.

23 Az 1920-as években egyesítette a létrejövő Nagy-Berlinben a körzeti közlekedési szolgáltatókat, létrehozta a máig fennálló Berlini Közlekedési Társaságot és egységes tarifarendszert vezetett be.

24 Julius Leber özvegye.

Sok berlini politikussal ellentétben Brandt is a nyugatnémet valutareform mellett tette le a voksát. Az SPD tartományi bizottságához benyújtott kérvényében a szovjet politikát tette felelőssé, hogy addig meghiúsult egy össznémet pénzügyi reform. Azzal érvelt, hogy egyedül a nyugati zónák gazdasági és politikai felemelkedése segítheti elő Németország egységének és szabadságának helyreállítását.[25] Egyetértett Reuterral, amikor az Berlint pajzsnak nevezte, amely mögött Nyugat-Németország helyreállítható, ám később belátta, tévedett, amikor azt hitte, hogy a „magállam" a keleti részt is magához vonzza.[26]

1949. január 14-én a világ helyzetéről és az SPD feladatairól tartott beszédében Brandt reményét fejezte ki, hogy a Szabad Berlin megmaradása talán megakadályozza a szovjet megszállási övezet bolsevizálását.[27] Brandt és Reuter egyaránt ragaszkodott ahhoz, hogy Nyugat-Berlin a Szövetségi Köztársaság része legyen. Utóbbi óvta a nyugati szövetségeseket attól, hogy jogi konstrukciók foglyává váljanak, és úgy vélte, a négyhatalmi felelősség nem lehet akadálya, hogy Nyugat-Berlint az NSZK-ba integrálják, vagy legalább a berlini Bundestag- és Bundesrat-képviselőket közvetlenül válasszák.[28] Ez utóbbi ötlettel még McCloy[29] is szimpatizált,[30] a franciák és Adenauer, az alkotmányozó szerv, a Parlamenti Tanács elnöke viszont ellenezték.

1949. május 8-án az SPD tartományi pártnapján Reuter felajánlotta Brandtnak a közlekedésért és az üzemekért felelős városi tanácsosi posztot, amely révén bizonyos fokig utódává tette volna meg. Brandt viszont elhárította a megtiszteltetést, mert a Bundestagba akart menni. Augusztustól egyike a nyolc berlini képviselőnek a Szövetségi Gyűlésben. Bár a nyugati megszállók szuszpenziója értelmében nem rendelkezhettek szavazati joggal, 1957-ig tagja a parlament alsóházának, ahol a külügyi bizottságban tényked ett, az NSZK szövetségesekkel kötött, szuverenitását biztosító szerződéseinek főelőadója volt. Berlin teljes szövetségi integrációja érdekében képviselőként a nyugati szövetségesek fenntartásait tudomásul véve már nem gyakorolt nyomást, de újra és újra javasolta a szövetségi minisztériumok áthelyezését.[31] Miután azonban Németország

25 Brandt, 1992. 12.
26 Brandt, 1982. 433.
27 Prittie, 1973. 83.
28 Brandt, 1982. 434.
29 Amerikai Legfelső Biztos és katonai kormányzó Németországban
30 Brandt, 1992. 16.
31 1956-ban például a postaügyi, a menekültügyi és az össznémet ügyek minisztériumának Nyugat-Berlinbe költöztetését. In: Prittie, 1973. 99.

megosztottsága az 1950-es években elmélyült, baráti körben elkeseredetten követelte Nyugat-Berlin fővárossá tételét.

Ami berlini politikai előmenetelét illeti, 1949 végén Wilmersdorf kerület pártelnökének választották meg, és átvette a pártlap, a *Sozialdemokrat* szerkesztését.[32] 1950 decemberében a városi képviselőtestület tagja lett, a szövetségi ügyek bizottságának elnökévé választják. 1952-ben Reuter biztatta, hogy induljon Berlinben az SPD tartományi elnöki választásán, ám a tisztséget nem tudta elhódítani Franz Neumanntól, 196:135 arányban alulmaradt. Igaz, néhány hét múlva meghalt Kurt Schumacher, és ezáltal Neumann pozíciója meggyengült, 1953-ban azonban Brandt is elveszítette legfőbb támaszát, Reutert. Az 1954-es újabb elnökválasztáson megint kudarcot vallott, ezúttal csak két szavazattal jutott kevesebb neki. Elnökhelyettesi poszttal vigasztalták, majd amikor Otto Suhr a városi parlament elnöki székét a főpolgármesterire cserélte, a képviselőtestület élére került.

Neumannhoz való hűvös viszonya azonban nemcsak kettejük rivalizálására vezethető vissza, ellentétük gyökere a Reuter–Schumacher-elképzelések szembenállásában és Berlinre nézve az abból eredő következményekben keresendő. A berlini SPD-elnök köré tömörült tagság ellenezte a szövetségi törvények berlini átvételét,[33] egyrészt mert azokat a Bundestagban az SPD-frakció ilyen formában nem szavazta meg, másrészt mert a korábbi berlini szociálpolitikai reformokkal összehasonlítva visszalépést jelentettek, különösen az oktatásról, a beteg- és nyugdíjbiztosításról és a köztisztviselők jogállásáról szóló törvények esetében. Reuter és Brandt viszont azzal érvelt, hogy Berlin kötődése a Szövetséghez elsőbbséget élvez, és ezt az álláspontjukat érvényesítették is: *„Nyugat-Berlin nem létezhet a milliárdok nélkül, melyek számára a jelen állás szerint évente szövetségi forrásokból befolynak. Ezért Berlinnek és a berlini SPD-nek tisztáznia kell viszonyát a Szövetséghez, és ezen a téren sajnos nincs alternatíva; a Szövetséghez fűződő kötődést nem veszélyeztethetik a szövetségi törvényekkel szemben megfogalmazódó fenntartások."*[34]

32 Visszanevezi *Berliner Stadtblatt*-ra és 1952-ig, a lap megszűnéséig annak élén marad.

33 Ezt az 1952. január 4-i Harmadik Átvezetési Törvény írja elő, amely egyébként Berlin helyzetét szabályozta a Szövetség pénzügyi rendszerében. (VON DER GABLENZ, 1962. 186–192.) Ezzel kapcsolatban a nyugati szövetségesek előbb kifogásaikat fogalmazták meg, (VON DER GABLENZ, 1962. 192–193.) majd bizonyos feltételek mellett engedélyezték az átvételi eljárást. (VON DER GABLENZ, 1962. 168–169. és 221–222.)

34 Idézet Brandt Kurt Schumachernek címzett kéziratából. In: HEIMANN, 2001. 43.

Bár 1954-ben Berlinben, 1956-ban pedig Münchenben próbálkozott sikertelenül Brandt, hogy bejusson az SPD országos vezetőségébe, az 1950-es évek második felében töretlenül ívelt felfelé a „szerencsecsillaga". 1957-ben az elhunyt Suhr helyét vette át ismét, ezúttal Berlin kormányzó polgármesteri tisztében.[35] 1958 elején aztán harmadik nekifutásra legyőzte Neumannt a berlini SPD-elnökségért folytatott küzdelemben, és még ugyanabban az évben Stuttgartból bejutott az SPD központi elnökségébe.

Mindezen sikerek elérésében viszont nem kis szerepet játszhatott egy közvetve magyar vonatkozású esemény 1956 őszén. November 5-én este a schönebergi városháza előtt mintegy százezres tömeg verődött össze, hogy a magyar forradalom nyugati cserbenhagyása miatt és a szabadságharcosokkal szolidaritást vállalva tüntessenek. A beszédet mondó Neumannt kifütyülték, és a tömeg radikalizálódó része a Brandenburgi kapuhoz akart vonulni. Brandt jól tudta, hogy a szektorhatár túloldalán felsorakoztatott karhatalmista alakulatok csak a provokációra várnak, ezért, bár eredetileg nem tartott volna beszédet, a szószékre lépett, és megpróbálta lecsillapítani a felindult tömeget.

A Steinplatzra invitálta őket, hogy tiszteletüket tegyék a sztálinizmus áldozatainak emlékművénél. Egy néhány ezres, fiatalokból álló és erőszakra kész csoportosulás mégis elindult a Brandenburgi kapuhoz, akiket viszont sikerült „jobb belátásra téríteni", azokkal Brandt a szovjet háborús emlékműhöz vonult. A maradék a nyugat-berlini rendőrséggel és a brit katonákkal konfrontálódott. Brandt az este folyamán többször is beszédet mondott, és az indulatok megfékezésére közös éneklésre bírta a tömeget. Az *„Ich hatt' einen Kameraden"* című dal után, amelyet a harcban elesett bajtársak emlékére szoktak felidézni, még a német himnuszt is elénekelték. Ezen az éjjelen Brandt komoly elismerést vívott ki magának politikai körökben, és egyben belopta magát a berliniek szívébe is.[36]

35 Nyugat Berlin főpolgármesterét kormányzó polgármesternek nevezték. Az október 3-án lezajló választáson 22 tartózkodás mellett 86 igen és 10 nem szavazatot kapott.

36 STERN, 1990. 47.; BRANDT, 1992. 20–22.; HEIMANN, 2004. 196–197.

Berlin bleibt frei[37]

A szovjet vezetés 1958. november 27-én ultimátumban[38] követelte Nyugat-Berlin Szabad Várossá alakítását és demilitarizálását, azaz a nyugati szövetségesek kivonulását. A fontos tényeket figyelmen kívül hagyó, gyakran egymásnak ellentmondó logikai elemekből felépített érvrendszer gyakorlatilag erődemonstráció volt, amely a Szovjetunió fegyverkezési versenyben elért eredményeinek – szputnyik fellövése, interkontinentális ballisztikus rakéták kifejlesztése – diplomáciai aprópénzre váltását jelentette. Túl azon, hogy természetesen reális mozgatórugói is voltak a fenyegetésnek: Nyugat-Berlin kirakat és menekülési útvonal-szerepe révén az NDK gazdasági és politikai konszolidációját akadályozta.[39] A követelések nem teljesítése esetén egy az NDK-val megkötendő különbéke-szerződést ígértek, amely Berlinre nézve – a szovjetek szerint legalábbis – azzal járt volna, hogy az NDK átveszi a területén áthaladó berlini megközelítési útvonalak ellenőrzését. Az Ulbricht irányította pártállamot semmi sem kötelezte volna a továbbiakban. A nyugati hatalmak persze azonnal leszögezték: a Szovjetunió önként lemondhat saját megszállói jogairól, ez azonban nem érinti az egykori szövetségesei felé továbbra is fennálló kötelezettségeit.

Fél évvel később, amikor az ultimátum lejárt, a fenyegetéseket nem váltották be. Ez idő alatt azonban Hruscsov és Ulbricht akaratlanul is hozzájárultak a nyugat-berlini főpolgármester nemzetközi ismertségéhez és népszerűségéhez. Hruscsov egyébként Halvard Langén[40] keresztül Willy Brandt tudomására hozta: a berlini kérdés magától meg fog oldódni. Addig tartják ugyanis nyomás alatt a várost, míg az emberek tömegesen el nem hagyják, gazdasága összeomlik, és így Nyugat-Berlin az NDK ölébe nem hullik.[41]

Az 1958. december 7-i választások a Hruscsov-jegyzék által kiváltott feszült légkörben zajlottak. Az SPD bonni direktívák nélkül, szakítva a hagyományokkal, amerikai mintát követve, ugyanakkor a helyi igényeket

37 „Berlin szabad marad"; ezzel a jelszóval kampányolt Brandt a helyi választásokon 1958-ban a Hruscsov-ultimátum kiváltotta második berlini válság árnyékában.

38 Id. Németh, 1993. 129–133.

39 A szektorhatáron át Nyugatra távozók nem csak lábbal szavaztak a rendszer ellen, hanem pótolhatatlan munkaerő- és szakembervesztéseget is okoztak a keletnémet népgazdaságnak.

40 Norvég külügyminiszter, Brandt közeli jó barátja, egykori főnöke.

41 Brandt, 1992. 23.

figyelembe véve kampányolt, méghozzá meglehetősen sikeresen. Brandt minden népréteget megszólított, a rendezvényeken pedig a politikát összekötötte a szórakozással. Miközben az 1957-es szövetségi választásokon az SPD legnagyobb kudarcát szenvedte el, Berlinben 1958 végén 44%-ról 52,6%-ra nőtt a párt támogatottsága. Az egyedül is kormányképes többség ellenére a CDU-nak egy ellenzék nélküli nagykoalíció lehetőségét kínálták fel, ahogy Brandt nevezte, „szükségközösséget", amely a Berlin státusza ellen irányuló szovjet fenyegetések tekintetében megkerülhetetlen.[42]

A választásokat követően a szövetségi kormány ösztönzésére „világ körüli útra" indult, hogy Berlin érdekében fellépjen. 1959 márciusában az említett körút egyik állomásáról, Indiából visszatérőben leszállt Bécsben, ahol Bruno Kreisky, akkor éppen osztrák külügyi államtitkár, régi jó barátja fogadta egy üzenettel, miszerint Hruscsov kelet-berlini találkozóra invitálná a nyugat-berlini főpolgármestert. A meghívás hátterében az állt, hogy Kreisky egyik 1959 elején elhangzott előadásában a Berlinnel kapcsolatosan megfogalmazott elképzelései mögött a szovjetek Brandtot sejtették, ezért a bécsi szovjet nagykövet informális úton kért találkozót Hruscsov számára.[43]

Brandt pozitív szándékait jelezve üzent vissza, ugyanakkor hangsúlyozta, nem dönthet a nyugati szövetségesekkel és a kancellárral folytatott előzetes egyeztetés nélkül.[44] Adenauer Brandtra bízta a döntést,[45] az amerikaiak viszont ellenezték. Két SPD elnökségi tag (Carlo Schmid és Fritz Erler) Moszkvában tett látogatása sem végződött túl biztató jelekkel, a Berlinnel kapcsolatos merev szovjet álláspont kétségessé tette kézzelfogható eredmények elérését a találkozó során. A szovjetek végül kiszivárogtatták az előkészületeket, és miután azok téves interpretációban nyilvánosságot kaptak, Brandt lemondta a találkozót.

Hogy a személyes megbeszélés fordulatot eredményezett volna, utólag sem hitte, mégis bánta, hogy elszalasztott egy lehetőséget, hogy megadja a kezdőlökést egy esetleges négyhatalmi Berlin-tárgyalásnak, amely talán az 1971-eshez hasonló megegyezéssel zárult volna, ám még a fal megépítése előtt – előnyösebb feltételek mellett.[46] 1963 januárjában az-

42 Heimann, 2001. 47.
43 Brandt, 1976. 111.
44 Brandt, 1992. 41.
45 A kancellár engedékenysége mögött az SPD-ben sokan pártpolitikai csapdát sejtettek.
46 Brandt, 1976. 110.

tán újabb lehetőség nyílott egy Brandt–Hruscsov-találkozóra,[47] Adenauer ezúttal is Brandtra bízta a döntést, a külügyminisztérium kitérő választ adott, a szövetségesek álláspontján pedig nem lehetett eligazodni. Rainer Barzel, az összémet ügyek minisztere viszont hevesen ellenezte. A döntést végül a berlini koalíciós partner CDU heves ellenállása hozta meg. Franz Amrehn, a városi képviselőtestület CDU frakciójának vezetője óva intett attól, hogy Berlin önálló külpolitikát folytasson, és a koalíció felbontásával fenyegetett, amennyiben a találkozó létrejön. Brandt ezért lemondta, Hruscsov pedig nagyon megsértődött a második visszautasításon, ugyanakkor a kelet-berlini szovjet nagykövet Abrasszimov elismerte, Nyugat-Berlint érintő konkrét engedményeket nem lehetett volna elérni.[48]

Merev álláspontjáért a CDU az 1963 februárjában zajló berlini választásokon komoly árat fizetett, miközben az SPD abszolút többségét tovább növelve 61%-ot ért el. A Hruscsov-találkozóval kapcsolatos kudarc Brandtban megérlelte a szakítás gondolatát, és bár az SPD egyedül is kormányozhatott volna, ezúttal az FDP-nek kínáltak fel koalíciót.

A fal

A nyitott szektorhatárral járó negatív következmények az NDK-ra nézve már ismertek. Ennek tükrében érthető, hogy az NSZEP-vezetés Nyugat-Berlin elszigetelésére törekedett. Bár érdekeik azonosak voltak a Szovjetunióéival, korlátozott szuverenitását mutatta, hogy amikor Friedrich Ebert, kelet-berlini főpolgármester 1959-ben a „kínai nagy falról" beszélt, Moszkvából még vétót kapott. Ugyanígy ellenezte az 1961. márciusi Varsói Szerződés-tanácskozáson Hruscsov mellett Kádár János és a román Georghiu-Dej is Ulbricht tervét, hogy szögesdrótakadályt húzzanak fel a városon keresztül.

A szektorhatár lezárása körüli huzavona hírére 1961 nyarán újra magasba szökött az NDK-disszidensek száma, mert a keletnémetek attól féltek, hamarosan nem lesz többé lehetőségük elmenekülni. Ulbricht pedig a Varsói Szerződés tagállamainak augusztus eleji moszkvai találkozóján

47 Hruscsov Kelet-Berlinbe készült a NSZEP pártkongresszusára, Brandtot az ottani szovjet nagykövetség egyik alkalmazottján és a nyugat-berlini svéd és osztrák konzulon keresztül értesítette.

48 Brandt, 1992. 43.

kikényszerítette a drasztikus fellépés engedélyezését, miután azzal fenyegetett, hogy termelési veszteségei miatt az NDK nem tudja teljesíteni a KGST-n belüli szállítási kötelezettségeit.

Amikor augusztus 12-ről 13-ra virradó éjjel Berlin két fele közötti átjárást megakadályozandó szögesdróttal és fegyveres őrséggel vették körül Nyugat-Berlint, Brandt az SPD kancellárjelöltjeként kampánykörúton a Szövetségi Köztársaságban tartózkodott. Előző nap Nürnbergben még a berlini helyzet komolyságáról beszélt, de nem gondolhatta, hogy másnap hajnalban vonaton Hannoverbe érkezvén milyen kellemetlen hírrel ébresztik majd. Azonnal Berlinbe repült, a Tempelhof reptérről pedig a Potsdami térre és a Brandenburgi kapuhoz hajtatott, hogy személyesen győződjön meg arról, mi folyik a városban. Ezután a szövetséges parancsnokság dahlemi rezidenciájára sietett.[49] Miközben a polgármester határozott fellépést sürgetett, Washington óvott az elhamarkodott reakciótól. Brandt kérte a városparancsnokokat, hogy állítsanak megerősített őrséget a szektorhatárra a nyugat-berlini lakosok megnyugtatása végett, ám erre csak 20 órával később került sor.[50]

A szenátus egész nap ülésezett, este pedig összeült a berlini képviselőház is. Brandt az itt tartott beszédében és a Berlin Rádióban elhangzó nyilatkozataiban elítélte a szektorhatár megerősített államhatárrá válását, kirohanást intézett az Ulbricht-rezsim törvénytelen és embertelen akciója ellen, továbbá a lipcsei őszi vásár és más keletnémet rendezvények bojkottjára szólított fel.[51]

„...nem bennünket zártak el erőszakkal a külvilágtól, mint egykor [1948/1949-es blokád – T. G.], *sokkal inkább egy rezsim zárta be saját magát és polgárait előlünk"* – fogalmazott.[52] A szektorhatáron felsorakozó NDK-katonaság jelenlétét a városban a négyhatalmi státusz megsértésének tekintette.[53] A Kommandatúrát (városparancsnokság) arra kérte, ne csak Moszkvába és Kelet-Berlinbe, hanem a Varsói Szerződés valameny-

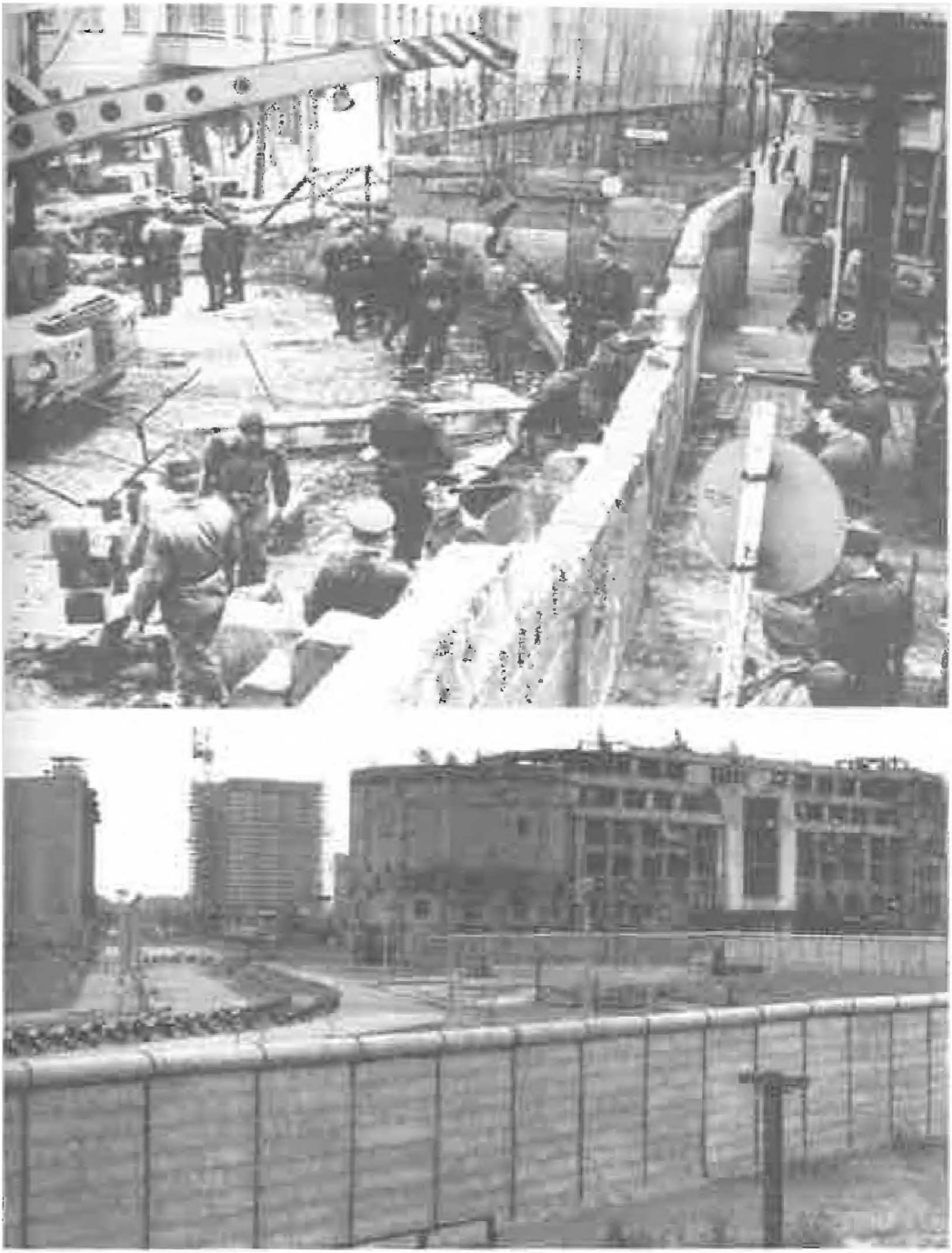
49 Ekkor volt először és utoljára a szövetséges főhadiszálláson, ahol meglepetésére a falon Kotikov tábornok, az egykori szovjet városparancsnok fényképe díszelgett. A nyugati parancsnokok így adóztak Berlin négyhatalmi státuszának. In: BRANDT, 1992. 1.

50 BRANDT, 1976. 13.

51 HEIMANN, 2004. 324–333.; PRITTIE, 1973. 145.

52 BRANDT, 1976. 10.

53 A második világháború végén a fegyverletételt követően életbe léptetett demilitarizációt, amely a német hadseregre vonatkozott, a létrejövő német államokban – egyoldalúan – feloldották az egykori szövetségesek. Berlinben ez azonban nem történt meg, így oda német katona nem tehette be a lábát. Az NDK ezt a tiltást többször is felrúgta, mindannyiszor heves ellenkezést provokálva ki a nyugatiakból.

Fent: **A berlini fal építése 1961 augusztusában**
Lent: **A berlini fal a Potsdamer Platz mellett (1967)**

nyi tagállamának fővárosába küldjenek tiltakozó jegyzéket.[54] A nyugati diplomácia viszont meglehetősen bénultan reagált, hiszen a szovjet városparancsnok[55] csak 40 órával később vehette kézhez a formális tiltakozást, a Szovjetunióba pedig 72 óra elteltével futott be a nyugatiak felelősségre vonó jegyzéke. Biztonsági erők felvonultatásával demonstrálandó energikus politikai akcióra, amelyet Brandt sürgetett, nem voltak hajlandóak, megelégedtek annyival, hogy nyugat-berlini jogaik nem sérültek. Kennedy az új hatalompolitikai környezetben nem kívánt Berlinért egy általános háborút kockáztatni.[56]

Augusztus 16-án negyedmillió ember gyűlt össze a városháza előtt, hogy tiltakozását fejezze ki. Itt hangzott el Brandt Nyugatnak sem tetsző beszéde, amelyben a szavaknál többet érő politikai akciót követelt. Hangsúlyozta, nem kapitulálnak a keletnémet agresszió előtt, kritizálta a nyugati hatalmakat, hogy kiengedték kezükből Kelet-Berlint, holott négyhatalmi jogaik egész Berlinre szóltak. Óva intett ugyanakkor az egyéni akcióktól, amelyek hasztalan vérontáshoz vezethetnek.[57]

Augusztus 15-én levelet írt Kennedynek,[58] amelyben figyelmeztette: ha folytatódik a Nyugat-Berlinre nehezedő nyomás „Szabad Várossá" tétele ügyében, akkor menekültek tömegei fogják elhagyni a várost. Javasolta az amerikai garnizon megerősítését és a nyugat-berlini háromhatalmi felelősség proklamálását. A német kérdést nem szabad befejezettnek tekinteni, és Berlin ügyét az Egyesült Nemzetek Szervezete elé kell vinni. Ez utóbbit egyébként 18-án a Bundestagban mondott beszédében is követelte.

Kennedy válaszul újabb harci egységeket küldött a városba, augusztus 19-én pedig alelnöke, Lyndon B. Johnson tett látogatást Berlinben. A tárgyalást a Szovjetunióval viszont elutasította, mondván, hogy nem kíván nyomás alatt egyezkedni.[59] Szintén a városba küldi Lucius D. Clayt, a lé-

54 BRANDT, 1992. 3.

55 Ilyen tisztség ekkor már gyakorlatilag nem létezett, feladatait a Németországban állomásozó szovjet erők főparancsnoka vette át.

56 A fal Nyugaton sokakban inkább megkönnyebbülést keltett: az NDK-val nem kötöttek különbékét, a nyugati szövetségesek jelenlétét nem vonták kétségbe, és háború veszélye sem fenyegetett. In: BRANDT, 1976. 15.

57 PRITTIE, 1973. 145–147.

58 HEIMANN, 2004. 336–338. – Heinrich von Brentano, NSZK külügyminiszter szemrehányást tett neki, amiért nyomást gyakorolt a nyugati hatalmakra. Azzal is megvádolták, hogy választási esélyeit – 1961 ősze, szövetségi választások – igyekezett megnövelni a berlini válsághelyzet kihasználásával.

59 BRANDT, 1992. 3–4.

gihíd egykori megszervezőjét, akit Berlinben ezúttal is hősként köszöntöttek, és aki jó véleménnyel volt a teljesen együttműködő főpolgármesterről: Brandt igazi vezéregyéniségnek bizonyult a válság pillanataiban.[60]

Alig több mint egy év múlva, 1962. augusztus 17-én lelőttek egy szökni próbáló férfit a Checkpoint Charlie keleti oldalán, amelyre Nyugat-Berlinben demonstrációkkal és agresszív akciótervekkel válaszoltak. Brandt egy esti tüntetést az 1956. november 5-ihez hasonlóan, ám ezúttal egy rendőrségi autó hangszóróján keresztül próbált lecsillapítani: „Erőszakkal nem lehet ledönteni a falat!" Az általa *„a szégyen falának"* nevezett szektorhatár védelmére kirendelte a rendőrséget, amivel még az árulás vádját is magára vette, holott csak a felesleges provokációktól és azok veszélyes következményeitől óvta a berlini lakosokat. Ezután üzleteket és hivatalokat keresett fel, hogy elmagyarázza az embereknek, mi lehetséges és mi nem:[61] *„...meg kell tanulnunk együtt élni a fallal, nem fogadva el ugyan, s még kevésbé szeretve. De türelemmel és elővigyázatossággal átjárhatóvá kell tennünk! Nem tüntethető el, de szélesebb kontextus keretein belül lényegtelenné kell váljon!"*[62]

Passierschein-egyezmények[63]

A berlini fal megépülése után két évnek kellett eltelnie, hogy Brandt előbb idézett szavai legalább részben a gyakorlatban is szerepet kapjanak. A nyugat-berliniek mozgásszabadsága 1952 májusától volt kitéve korlátozásoknak, ekkortól kezdve nem léphettek az NDK területére, 1961. augusztus 13-a után pedig kiterjedt ez a korlátozás Berlin keleti szektorára is, rokoni, baráti vagy éppen kollegiális kapcsolatokat szakítva szét. Habár Ulbricht 1963 februárjában a nyugat-berliniek látogatásának lehetőségeiről „Berlin, az NDK fővárosában" (Berlin, Hauptstadt der DDR) úgy nyilatkozott, hogy csak olyan megállapodás lehetséges, amely megfelel a nemzetközi jog elveinek, Brandt a választási sikerein felbátorodva március 18-án a városi közgyűlés elé terjesztette javaslatait.

A nyugati hatalmak nem elleneztek semmilyen kapcsolatfelvételt gazdasági és kulturális téren, és különösen az amerikaiak mutatkoztak ér-

60 Prittie, 1973. 149.
61 Brandt, 1992. 4.
62 Prittie, 1973. 148.
63 Átlépő igazolvány.

A berlini fal a Brandenburgi Kapunál. A tábla felirata: ***Figyelem! Ön elhagyja Nyugat-Berlint! (Museum Haus am Checkpoint Charlie)***

deklődőnek. Bonn ugyanakkor gyanakvóan szemlélte a közeledést, mert ekkor még nem tartotta lehetségesnek, hogy el nem ismert állammal folytassanak tárgyalásokat, másfelől attól is tartott, az NDK Nyugat-Berlin önálló államiságára próbál majd rájátszani.[64]

A tárgyalásokra a feltételek azonban csak hónapok múltán értek meg. 1963 vége felé jutott Brandték tudomására olyan információ, amely a keletnémet kormány párbeszédkészségére utalt. Dr. Schibold, egy az NDK-val gyakran kereskedő üzletember révén a városháza gazdasági adminisztrációja arról értesült, hogy a fal túloldalán egy látogatási szabályozástól kereskedelempolitikai előnyöket remélnek. Jelzésértékű volt az is, hogy éppen akkoriban könnyítettek először a Varsói Szerződés egyes államai közötti személyforgalmon.

1963. december 5-én Alexander Abusch, az NDK Minisztertanácsának alelnöke ajánlott Brandtnak írt levelében egy korlátozott és határidős átlépő igazolvány-rendezést. A főpolgármester nem habozott, a szenátussal még aznap megtárgyalták az ügyet, és értesítették a szövetségi kormányt. A szövetséges parancsnokokat másnap informálták, és még december 6-án Dr. Kurt Leopold,[65] a Zónaközi Kereskedelemért felelős Állami Vagyonkezelő Vállalat vezetője átnyújtott Kelet-Berlinben egy válaszjegyzéket, egyúttal tudatta: a szakértők készen állnak a gyakorlati kérdések megtárgyalására. A tárgyalásokon a szenátus képviselőinek óvatosnak kellett lenniük, hogy az egyezmény ne öltsön államközi jelleget, ne tartalmazzon semmiféle utalást az NDK elismerésére vonatkozóan, és kikösse, hogy a keletnémetek nem folytathatnak semmiféle szuverén tevékenységet (például a kérvények átvétele) Nyugat-Berlin területén.

December 12-e és 17-e között hét tárgyalás folyt több mint 30 órán keresztül. Az NDK-vezetés a látogatók számát rendkívül szűkre szabta volna, először csak az első- és másodfokú rokonokat engedte volna be. Nem akart az országából elmenekültek „tetteinek" büntető törvénykönyvbeli következményeitől sem eltekinteni, valamint olyan szerződéshez ragasz-

64 A keleti fél szemszögéből viszont elképzelhetetlen volt, hogy a szövetségi kormány tárgyaljon Berlin nyugati felének nevében, mert az Nyugat-Berlin NSZK-hoz tartozásának képzetét keltette volna.

65 Ő volt a nyugat-berlini főpolgármester mindenkori megbízottja, amennyiben az NDK-kormánynál a Berlinbe vezető útvonalakon történt akadályoztatás miatt kellett panaszt tenni. A személyforgalom kérdésében viszont Kelet-Berlin nem akarta őt tárgyalópartnernek elfogadni, közvetlenül a szenátussal kívántak kapcsolatba lépni, amely mögött a keletnémet taktika húzódik meg: közelebb kerülni Nyugat-Berlin Szabad Város státuszához.

kodott, amely nemzetközi jogi jelleget kapott volna. Ehhez képest viszont bámulatosan sokat engedett, és miután a szövetségi kancellár, Erhard távollétében helyettese, Erich Mende az utolsó pillanatban szintén hozzájárulását adta, sor kerülhetett az egyezmény aláírására. Hogy kerüljék az államközi szerződés jellegét, a kelet-berlini hivatalnokok a kérvényeket postai alkalmazottként vették át Nyugat-Berlinben. A kérvények elbírálása és az átlépő igazolványok kiállítása Kelet-Berlinben, átadásuk viszont újfent Nyugat-Berlinben történt. Az egyezmény csak azokra a nyugat-berliniekre vonatkozott, akiknek volt rokonuk a város másik felében, érvényessége 1963. december 19. és 1964. január 5. közötti időszakra (az ünnepek miatt) szólt. 790.000 nyugat-berlini használta ki a lehetőséget 1,2 millió látogatáshoz. 1964. január 9-én Erhard kancellár mégis kritikusan nyilatkozott az egyezményről, szerinte az NDK a „három állam-elméletének" igazolására használja ki az egyezményt, mintha az útlevélegyezmény volna. Ezért február 27-én megbukott az újabb – ezúttal 1964 húsvétjára és pünkösdjére irányuló – *Passierschein*-egyezmény.

Erre Brandt, megbeszéléseket folytatott Erharddal, és miután sikerrel járt, újra felvették a tárgyalásokat a keletnémet hatóságokkal. A 2. *Passierschein*-egyezményt 1964. szeptember 24-én írták alá. Tartalma az előzőhöz hasonló, időbeli hatálya azonban két időszakra is szólt: 1964. október 30.– november 14. és 1964. december 19.–1965. január 3. Az NDK ugyan megpróbált az elismerés irányába mutató elemeket belevinni a szerződésbe, a szenátus viszont nem engedett. Maradt a régi formula: a szabályozás nem bír államközi jelleggel.[66] 1965. február 5-én megállapodtak a húsvéti és a pünkösdi időszakról is. Június 21-én azonban már megbukott a terv, hogy az egyezményt további egy évre meghosszabbítsák. Az NDK rossz néven vette, hogy Brandt állítólag nem válaszolt Stoph egyik levelére.[67]

1965. november 25-én 23 tárgyalási kört követően megszületett a 3., 1966. március 7-én pedig a 4. egyezmény. Az 1966. október 6-án kezdődő tárgyalások az egyezmény folytatására december 13-án végleg megszakadtak, mert az NDK a továbbiakban nem fogadta el a záradékot, hogy a településnevekről és a hivatali megjelölésekről a feleknek nem sikerült egyezségre jutni. Brandt az őt ért szövetségi kritikák elle-

66 Bögeholz, 1996.
67 Uo.

nére sikeresen valósította meg a gyakorlatban a Reutertől örökölt politikai gondolatot: *„Ami jó az embereknek a megosztott országban, az jó a nemzetnek is."*[68]

Gazdasági kihívások és megfelelések – Nyugat-Berlin felvirágoztatása

A megosztott városrész bizonytalan jövője és előnytelen fekvése miatt az 1950-es években jelentős volt az elvándorlás. A háborús időszakból még mindig visszamaradt újjáépítéshez, továbbá a város életképességének fenntartásához fiatal, képzett munkaerőre volt szükség. Ezt az utánpótlást az NDK-ból menekültek csak részben biztosították, mert többnyire továbbmenekültek az NSZK-ba.

A gazdasági nehézségekre adott politikai válasz helyett a gazdaság fellendítésére volt szükség, amelyet szövetségi forrásból finanszíroztak. Különböző kedvezményekkel igyekeztek a keletnémet menekülteket ott tartani, nyugatnémeteket pedig a városba csábítani, mindemellett a nyugat-berlini munkaerő nélkülözhetetlen részét képezték a város keleti feléből átjáró ingázók.

A szövetségi kormány évente 1 milliárd márkát pumpált a nyugat-berlini gazdaságba, aminek következtében a munkanélküliség 3%-ra szorult vissza. 1960-ig, Brandt polgármesterségének első három évében 100.000 új lakás épült, a város bevétele évente 10%-kal nőtt. 1958-ban egymillió látogatót regisztráltak. A Hruscsov-ultimátum hatására, tartva egy esetleges újabb blokádtól, élelmiszerből és tüzelőanyagból fél évre elegendő tartalékot halmoztak fel. A Kurfürstendamm[69] réseit új szállodákkal, irodaházakkal és lakásokkal töltötték ki. A Charlottenburg kastélyt régi fényében állították helyre, a dahlemi képgaléria a Tiergarten kerületben megépülő Nemzeti Galériába költözött. A Reichstag épülete romjaiból újjáéledt, a Freie Universität és a Technische Universität kibővült, új városi könyvtár és kulturális központ épült a Potsdami tér közelében. Berlinnek egyedi arculatot adott a mintegy 100 km hosszúságú városi autópálya-hálózat.

A fal felépülése következtében aztán újabb váratlan nehézségek adódtak: a Nyugat-Berlinben foglalkoztatottak 7%-át, elsősorban kemény fizikai munkát végzőket, egyik napról a másikra elvesztették, a gazdasági

68 Brandt, 1976. 106–107.
69 Nyugat-Berlin „Váci utcája".

növekedés 1%-ra csökkent, miután az export-megrendelések néhány hónap alatt a korábbi 18%-ára redukálódtak. Karl Schiller gazdasági szenátor szerint tőkeinjekcióra és évi 15.000 fő aktív korú beköltözőre lett volna szükség.[70] Ezért a személyi jövedelemadót a nyugatnémet szint alá csökkentették. Speciális kölcsönlehetőségeket nyújtottak a menekülteknek és kisvállalkozásoknak. Az exportőrök nagyobb hitelekhez juthattak. Fiatal nyugatnémeteknek indulási segélyt kínáltak,[71] Berlin és az NSZK közötti repülőutak viteldíját 30%-kal csökkentették, a különbséget a bonni költségvetés vállalta át.

Brandt nagyarányú építési projektet jelentett be: 85 millió DM-et kívánt fordítani a városi autópályára és a metróra, 25 milliót pedig a két egyetem fejlesztésére. A lakásépítési tervet évi 20.000-ről 25.000-re növelték. Mindezek érdekében a szövetségi támogatás évi 2 milliárd márkáról 2,5 milliárdra nőtt.[72]

Willy Brandt főpolgármesterségének 9 éve alatt virágzó várost csinált a halálraítélt településből. Nem szabad azonban említés nélkül elmennünk a munkatársai, a szövetséges hatalmak hozzájárulása és mindenek előtt a bonni kormány pénzügyi támogatása mellett. A fentebb vázoltak ugyanis nem valósulhattak volna meg az NSZK áldozatos kötelezettségvállalása nélkül, amely a közvetlen anyagi segítségen túlmenően, kedvező hitelek nyújtásában, nyugat-berlini vállalatoknak adott megbízásokban, vállalati tevékenység vagy állami szervek Berlinbe történő kiszervezésében, szövetségi vagy nemzetközi rendezvényeknek a városba vitelében nyilvánult meg.

Willy Brandt és Adenauer

Mivel Brandt polgármesteri időszakának nagyobb része Adenauer kancellársága idejére esett, nem volt mellékes, hogyan viszonyultak egymáshoz. Mindez még érdekesebb annak tükrében, hogy egyfelől riválisi pártok vezetőiről volt szó, másfelől Berlint és a Szövetségi Köztársaságot különleges érzelmi kapocs kötötte össze. Ez utóbbi érdekében a szövetségi kancellár még a keleti német területek iránti ellenérzését is félretette, bár alapvetően poroszellenes volt, és ez oly mértékben befolyásolta Ber-

70 Prittie, 1973. 161.
71 100 DM a beköltözés utáni első és 50-50 DM a második és harmadik hónapban.
72 Prittie, 1973. 162.

linhez való viszonyulását, hogy Brandt szerint nem is igen kívánta újból fővárossá megtenni.[73]

Magát Adenauerrel összehasonlítva úgy érezte, hogy sokkal inkább össznémetségben gondolkodó, számára a „Kelet", bár nem onnan származik, ugyanolyan integratív része Európának, mint a Nyugat. Adenauer erről viszont másképp vélekedett, szerinte Ázsia az Elbánál kezdődik, és ezt így látta már a háború előtt is.[74] Brandttal és általában a szociáldemokratákkal szembeni gyanakvását nem tudta levetkőzni, Kennedyt látogatásakor figyelmeztette megbízhatatlanságukra hivatkozva. Willy Brandt személyesen akkor lett szálka a szemében, amikortól hivatalos „kihívója" lett a szövetségi választásokon. A fal felépülése körül kialakult válság idején csak tovább mélyült a szakadék kettejük között. Brandt nehezményezte, hogy a kancellár még a nyugati szövetségeseknél is kisebb aktivitást mutatott az augusztus 13-a utáni nehéz napokban, és csak augusztus 22-én érkezett Berlinbe, ahol ennek megfelelően hűvös fogadtatásban részesült. A főpolgármester nem vette ugyan tudomásul, hogy Adenauert a szövetségesek is visszafogottságra intették, mert nem kívánták provokálni a szövetségi jelenlétre oly érzékeny Szovjetuniót.

Másfelől a kancellár – Brandttal ellentétben – nem szakította meg éppen zajló választási kampánykörútját, sőt hátba támadta a minden erejével Berlin ügyét szolgáló főpolgármestert: Regensburgban tartott beszédében Brandtot hibáztatta cselekvőképtelenségéért[75] és őt tette felelőssé a Berlinben történtekért. Más beszédeiben és választási plakátokon – ez utóbbiakon mutatóujját figyelmeztetőleg felemelve – az augusztus 13-a után történteket Hruscsov Willy Brandtnak és az SPD-nek nyújtott választási segítségeként jellemzi.[76]

Hűvösebb személyes kapcsolatuk ellenére Brandt mégis úgy vélte, berlini főpolgármesteri minőségében mindig nyitva állt előtte a kancellár ajtaja. Ha a Berlin számára nyújtandó pénzügyi segítségről volt szó, Adenauer soha nem mutatkozott kicsinyesnek. Nyugat-Berlin városépítési tervei és a közlekedési hálózat fejlesztése megnyerték a tetszését, és nem egyszer az ő hozzájárulásával „játszották ki" a szövetségi pénzügyminisztert Berlinnek juttatandó extra-segélyek érdekében.[77] Adenauer néhány nappal leköszönése előtt elbúcsúzott Berlintől is, ahol Brandt kezdeményezésére díszpolgárrá avatták.

73 Brandt, 1975, 51.
74 Brandt, 1992. 27–28.
75 Prittie, 1973. 143.
76 Heimann, 2004. 68.
77 Brandt, 1976. 51.

Mint már láttuk, Willy Brandt küldöttként az NSZK megalakulásától kezdve főpolgármesterré választásáig részt vett a Szövetségi Gyűlés munkájában. Mivel a nyugat-berlini kormányzó polgármester automatikusan a Szövetségi Tanács[78] elnöke, így 1957-től értelemszerűen ezt a tisztséget is átvette. Miután az SPD országos vezetőségébe is bekerült, sőt a szociáldemokraták kancellárjelöltje lett, az 1960-as évek elejétől szövetségi ambíciói is megnőttek.

Az 1961-es és az 1965-ös választásokon egyaránt vereséget szenvedett az SPD, és különösen az utóbbi esetében Brandt számára óriási csalódást okozó kudarcok megérlelték benne az elhatározást, hogy a szövetségi politikai életben háttérbe vonuljon. Ez azonban akkor már elképzelhetetlen volt, hiszen 1964-től az elhunyt Ollenhauer utódjaként az SPD elnöke lett. Ráadásul egy évvel a választások után megbukott az Erhard-kormány, és egy CDU/CSU–SPD nagykoalíció állt fel. Brandt megszegte ígéretét, miszerint csak akkor hagyja el Berlint, ha szövetségi kancellár lesz,[79] és alkancellárként és külügyminiszterként Bonnba tette át székhelyét. Főpolgármesterként 1966 folyamán még találkozott három alkalommal Pjotr Abrasszimovval,[80] kelet-berlini szovjet nagykövettel, aki az 1970–71 folyamán lezajlott négyhatalmi megbeszéléseken a Szovjetunió főtárgyalója volt.[81]

A szovjetek gyakran zavarták a nyugat-berliniek nyugalmát mélyrepülésekkel, illetve vadászrepülők hangrobajával, amely különösen az idősebbek és a betegek számára volt terhes. Brandt kérésére[82] néhány nappal május 8-i találkozójuk[83] után Abrasszimov leállíttatta a légi demonstrációkat,[84] és meghívta Brandtot vendégségbe. A főpolgármester azzal

78 A német parlament felsőháza, ahol a tartományok delegáltjai üléseznek.

79 Der Spiegel, 1961. február 8.

80 ld. Brandt feljegyzéseit a találkozókról, In: Heimann, 2004. Nr. 112., Nr. 116. és Nr. 117.

81 Ügyelni kellett arra, milyen minőségben találkoznak. Nemzetközi jogi státuszviták miatt Brandt számára Abrasszimov nem lehetett beszélgetőpartner NDK-ba akkreditált szovjet nagykövetként, hanem csak mint Legfelső Biztos, aki három nyugati kollégájával Németország mint egész és Berlin feletti felelősséggel rendelkezik. A szovjet nagykövet a Legfelső Biztos jogutódja, a biztosi tisztséget ugyanis már az 1950-es években megszüntették.

82 Heimann, 2004. 507.

83 A svéd konzul dahlemi (Nyugat-Berlin) rezidenciáján.

84 Heimann, 2004. 515.

utasította vissza az invitálást, hogy nyugat-berliniek nem léphetnek a keleti szektorba, és ő nem kér a kivételezésből.[85]

Miután konzultált a szövetséges városparancsnokokkal és a szövetségi kabinettel, 1966. október 12-én mégis ellátogatott Kelet-Berlinbe, ahol a jogi nézetkülönbségek figyelmen kívül hagyásának módszerét javasolta Abrasszimovnak. Úgy vélte, mivel egyik fél sem tudott eltekinteni az egymás érdekeivel szembenálló kötelezettségeitől, ezért azokat a kényes kérdéseket nem érintve kellene megállapodni rövidtávú célok érdekében: kereskedelem, kultúra, könnyítések az emberek számára.[86] Ezek a gondolatok pozitív visszhangra leltek a szovjet nagykövetnél, és végső soron ugyanezen elvekből kiindulva jutottak eredményre a berlini négyhatalmi tárgyalások során.

Bonnból Berlinért

Külügyminiszterként, majd 1969 őszétől szövetségi kancellárként Berlinért érzett felelőssége nem csökkent, mindössze minőségileg változott. Miközben kül- és Németország-politikájának fő iránya Kelet felé mutatott, a másik német államban élők sorsa mellett továbbra is szívén viselte a berliniek helyzetét.

1968-ban még a Szövetségi Gyűlés nyári szünete előtt meglátogatta Abrasszimovot a kelet-berlini nagykövetségen, és felvetette neki a javaslatot, hogy az NSZK az autópályadíjakat átalányban fizetné az NDK-nak. A szovjet nagykövet pozitívan reagált, ezért Brandt megemlítette mindezt a három nyugati külügyminiszternek is. Az elképzelés végül bekerült a későbbi négyhatalmi egyezmény szövegébe is.[87] Az Abrasszimovval folytatott megbeszélését követően arra bíztatta a három külügyminisztert, hogy kezdeményezzenek tárgyalásokat a Szovjetunióval a berliniek körülményeinek megjavításáért.

Egy évvel később (1969. április 10–11.) a washingtoni NATO külügyminiszteri konferencián újfent sürgette a közeledést a Szovjetunióhoz Berlin ügyében. A tagállamok képviselői ezen a találkozón fejezték ki rosszallásukat a Berlinbe irányuló közlekedést ért növekvő korlátozásokat illetően, hangsúlyozták a szervezet továbbra is fennálló biztonsági ga-

85 Brandt, 1976. 118.
86 Uo. 121.
87 Id. Németh, 1993, 186.

ranciáit, és támogatásukról biztosították az illetékes három nyugati hatalom fáradozásait, hogy a berlini helyzetet normalizálják.[88] Gyakorlatilag ez adta meg közvetlenül a kezdő lökést a kölcsönös tárgyalási készségről tanúskodó nyilatkozatokhoz, amelyek az 1970 tavaszán kezdődő négyhatalmi megbeszélésekhez vezettek.

Brandték 1969. őszi kormánynyilatkozata is a tárgyalások megkezdését támogatta, a későbbi egyezmény szellemében Berlin helyzetének megkönnyítésére és megjavítására helyezték a hangsúlyt, miközben ragaszkodtak az egész város négyhatalmi státuszának sérthetetlenségéhez. A szövetségi kormány ígéretet tett arra, hogy Berlin életképességének fenntartásáról továbbra is gondoskodni fog.[89] Ennek megfelelően 1970 folyamán Berlin támogatását célzó törvény született, és az ottani munkavállalás elősegítése érdekében irányelveket fogadtak el.

A berlini négyhatalmi tárgyalásokkal párhuzamosan a szövetségi kormány lerakta keleti politikájának alapjait, és megkötötte két legfontosabb szerződését: a Szovjetunióval és Lengyelországgal. Sor került az „egy nemzet két államának" kormányfői találkozóira is, először Erfurtban (1970. március 19.), majd Kasselban (1970. május 21.).

Willy Brandt e két alkalommal az NDK Minisztertanácsának elnökével, Willi Stoph-fal folytatott megbeszélést. Az egymással kibékíthetetlennek tűnő álláspontok ugyan semmit sem közeledtek egymáshoz, az utánuk következő szakértői szintű tárgyalások viszont hasznos tapasztalatokkal szolgáltak 1971 őszén, amikor a német felek a négy megszálló megbízásából a berlini Négyhatalmi egyezmény részleteiről megállapodások sorát írták alá. Brandt Erfurtban a Németország-politikát illetően hat pontban fogalmazta meg elképzeléseit és elvárásait, amelyek közül az utolsó kettő Berlinre vonatkozott. Ezekben felszólított a négy hatalom Németország mint egészben és különösen Berlinben fennálló jogainak és felelősségeinek tiszteletben tartására, továbbá reményét fejezte ki, hogy a négy megszálló erőfeszítései a Berlinben és a Berlin körül fennálló helyzet megjavítására szolgálnak.[90] Közölte Stoph-fal, ha a tárgyalópartnere a realitások elismeréséről beszél, akkor tudomásul kell vennie Nyugat-Berlin létét is, és annak sokszínű kötődéseit az NSZK-hoz.[91] Később pedig azzal hűtötte le az NDK Berlin-közlekedést érintő egyez-

88 VON DER GABLENZ, 1962. 93–94.
89 A szövetségi kabinet kormánynyilatkozata, 1969. október 28. In: SCHMIDT, 1972. 113.
90 PRITTIE, 1973. 242.
91 BRANDT, 1971. 195.

ményre irányuló szándékát, hogy nem tárgyalhatnak négyhatalmi kompetenciába tartozó kérdéseket.[92]

1970. június 7-én nyilvánosan is megfogalmazta a Szovjetunióval folytatott tárgyalások során, hogy mit kér a szövetségi kormány a moszkvai szerződésért cserébe: *„Abból indulunk ki, hogy a négyhatalmi tárgyalások a Német Szövetségi Köztársaság és Nyugat-Berlin közötti szoros kapcsolatok biztosításához vezetnek. Egy ilyen jellegű garancia nélkül az erőszakról való lemondást rögzítő szerződés nem léphet hatályba."*[93]

Hogy a két megállapodás között szoros összefüggés áll fenn, és hogy reményei szerint a szovjetekkel kötött szerződés jótékony hatással lesz a négy hatalom berlini tárgyalásaira, azt Bonnban az elrepülése előtt tartott, és Moszkvában az NSZK–szovjet szerződés aláírását követő napon sorra kerülő sajtótájékoztatón is elmondta. Mindez eufemisztikusan kifejezve kemény feltételek szabását jelentette, azaz a Szövetségi Gyűlés nem cikkelyezte be és léptette ezáltal életbe a moszkvai szerződést mindaddig, amíg nem jött létre egy számukra kielégítő Berlin-rendezés a megszálló hatalmak között.

Az ekkoriban célegyenesbe forduló nyugatnémet–szovjet tárgyalások során Gromiko egy magánbeszélgetésen megígérte Scheelnek, a moszkvai szerződés aláírását követően a Szovjetunió együtt fog működni a Nyugattal Nyugat-Berlin helyzetének megjavítása érdekében. Scheel ugyanakkor felhívta kollégájának figyelmét a szerződés bonni ratifikálása és a Berlin-rendezés hatékonysága közötti szoros kapcsolatra. Az NSZK-külügyminiszter kimondva-kimondatlanul is *junktim*ot állított. Bár a szovjetek ezt nyomatékosan elutasították, a Berlin-tárgyalások során gyakorlatilag a két szerződés tartalmi összefüggésére rendezkedtek be.[94]

Brandt a berlini tárgyalások menetébe egyébként – bár hangsúlyozottan a négy illetékes hatalom jogkörébe tartozó kérdésekről volt szó – gyakran beavatkozott közvetve, de akár közvetlenül is. 1970 decemberében a négyhatalmi megbeszélések intézményesítését és a technikai szintű (szakértői) tárgyalások 5 munkanap/hét rendszerű lebonyolítását szerette volna elérni, mivel az egykori szövetségesek nem akartak az idő

92 Brandt, 1971b. 130.
93 Uo.
94 Die Berlin-Regelung, 1971. 259.

nyomásának engedni, Bonn számára viszont kezdett kínossá válni a keleti politika és a Berlin-rendezés függőségi viszonya.[95]

A Berlin-tárgyalások folyamán állandó kapcsolatban volt a három nyugati nagykövettel, és 1971 nyarán kivételesen Sylt szigetén, és nem Norvégiában töltötte szabadságát, hogy a tárgyalások finisében kollégái könnyebben elérhessék. Amikor a szovjetek hevesen ellenezték, hogy nyugat-berliniek szövetségi útlevéllel utazzanak kelet-európai államokba, a kérdés ráadásul a nyugati szövetségesek számára sem tűnt túl fontosnak, Brandt személyesen, saját kezűleg írt levélben fordult Brezsnyevhez, és elérte, hogy bepecsételve *„Az 1971. szeptember 3-i négyoldalú egyezménynek megfelelően kiállítva"* szöveget, használható legyen a szövetségi útlevél.[96]

A négyhatalmi egyezmény a megosztott város történetének legfontosabb dokumentuma, státuszkérdéseket ugyan nem szabályoz, de a legfontosabb gyakorlati kérdésekben, amelyek ráadásul gyakran konfliktusforrásként szolgáltak, megoldások születtek, illetve könnyítésekre került sor. Brandt úgy vélte, a megállapodással Nyugat-Berlin hősi korszaka lezárult, új kihívások várnak a város lakóira: találkozóhely lesz a Nyugat és Kelet számára.[97]

Brandt és a Berlin-státusz

Az adott fejezetben már részleteztük, mennyire összetett volt a Berlin-kérdés, a város, illetve a városrészek jogi helyzetének meghatározását pedig számos tényező nehezítette. Brandt elképzeléseiben a Szövetségi

95 A moszkvai szerződést 1970. augusztus 12-én írták alá, ratifikációja azonban elhúzódott, mert a feltételül szabott négyhatalmi tárgyalások eredményes kimenetele még 1970 végén is távolinak tűnt, akkorra viszont – december 7-én – már Lengyelországgal is megkötötték a szerződést Varsóban, amelynek életbe lépésére természetesen nem kerülhetett sor a moszkvai szerződés előtt, így az is függő viszonyba került. 1971. szeptember 3-án aláírják a Négyhatalmi egyezményt, a részleteket kidolgozó és rögzítő német–német egyezmények is elkészülnek az 1971. év végéig, belpolitikai válság miatt azonban még az is kérdésessé vált, hogy egyáltalán becikkelyezik a két keleti szomszéddal kötött megállapodást. Moszkva egyébként már korábban türelmét vesztve „ellenjunktimot" állított: a Négyhatalmi egyezmény záró jegyzőkönyvének aláírását, s ezzel a Berlin-megállapodás hatályba lépését a keleti szerződések bonni törvénybeiktatásától tette függővé. – ld. Brandt nemhivatalos látogatása Brezsnyevnél a Krím-félszigeten. In: Brandt, 1976. 465.

96 Brandt, 1976. 514–515.; Brandt, 1992. 216.

97 Prittie, 1973. 264.

Köztársaságban gyökeret vert nézet köszönt vissza, miszerint Berlin (Nyugat) de iure a Német Szövetségi Köztársaság része, a nyugati szövetségesek korlátozó intézkedései folytán azonban – és abból kifolyólag is, hogy ők gyakorolják a legfelsőbb hatalmat a városban – *de facto* nem gyakorol közvetlen államhatalmat felette.[98] Ugyanakkor felfogásában megjelentek a szövetségi politikától független elemek, ami a berlini viszonyokról szerzett életközelibb tapasztalatainak volt köszönhető.

„A szövetségi kormány nem követel szuverenitást olyan német területen, amelyre nem terjed ki alkotmányának érvényessége" – hangoztatta.[99] Csakhogy az Alaptörvényt Nyugat-Berlinben átvették, a nyugatiak mindössze a várost az NSZK alkotmányos szervezetébe bevonó pontokat – 23. cikk és 144. cikk 2. bekezdés – helyezték hatályon kívül. Bár megjegyezte, Bonn-nak nem érdeke a korlátlan szuverenitásra törekvés,[100] ragaszkodott ahhoz, hogy Nyugat-Berlint speciális szövetségi területnek tekintsék.[101] A sokrétű szövetségi kötődések tekintetében ez az elvárás még elfogadható is lett volna, Brandt viszont éppen ezeken a területeken követelt továbblépést: a nyugatnémet törvények közvetett hatálybalépésének megkönnyítését és leegyszerűsítését, a tanácskozó státuszú berlini képviselők szavazati jogának bővítését a Szövetségi Gyűlésben és a Szövetségi Tanácsban és a közvetlen választást,[102] amelyek által éppen a megszállói jogok maradékát számolták volna fel.

Az általa megkövültnek és kiüresedettnek jellemzett négyhatalmi státusz[103] számára csak annyiban bírt jelentőséggel, hogy ezáltal vélte megakadályozhatónak a német nép kettészakítását egy városon belül. Miután az mégis bekövetkezett, Kennedynek írt levelében Nyugat-Berlin hivatalos háromhatalmi státuszának kinyilvánítását kérte. Ez a nyugati szövetségesek álláspontjával élesen szembenálló óhaj komoly bírálatokat váltott ki több oldalról is. Brandt úgy érezte, nem értették meg: az egész Berlinre vonatkozó négyhatalmi egyezmények megszegése után a három hatalom nyugat-berlini felelőssége szerinte érintetlen kell, hogy maradjon, és nem szabad négyhatalmi felelősséggel helyettesíteni.[104]

98 ld. A Szövetségi Alkotmánybíróság 1952. május 12-i határozata az Alaptörvény berlini érvényességéről. In: VON DER GABLENZ, 1962. 128–133.
99 BRANDT, 1969. 129.
100 SCHMIDT, 1972. 157.
101 BRANDT, 1969. 133.
102 SCHMIDT, 1972. 47.
103 BRANDT, 1969. 136.
104 BRANDT, 1971. 75.

Ilyen irányú törekvések egyébként felfedezhetőek voltak a szovjet Berlin-politikában is, Brandt viszont nem látta be, a nyugatiak miért ragaszkodtak kétségbeesetten az utolsó szalmaszálba, amely révén a Szovjetuniót még rászoríthatták feléjük fennálló kötelezettségeinek betartására. A négyhatalmi státusz egész Berlin felett nem szűnt meg, csak minimálisra redukálódott. Willy Brandt berlini státuszkérdésekben éppúgy nem engedett, mint az NDK nemzetközi jogi elismerését illetően. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne törekedett volna a lehetőségek jogi nézeteltérések figyelmen kívül hagyásával maradt keretein belül megoldást találni gyakorlati kérdésekben.

Willy Brandt és Berlin: Egyenleg

Összegezve egy életút és egy várostörténeti korszak összefonódását, megállapítható, Berlin (Nyugat) szabadságának megőrzésében, az egész város területén élők helyzetének megjavításában és a „nyugati szektorok" felvirágoztatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Brandt. Tekintélye a városban 1964-ben érte el a csúcsát, amikor egy reprezentatív minta alapján készült közvélemény-kutatás eredménye azt mutatta, hogy a nyugat-berliniek több mint 89%-a elégedett Berlin-politikájával.[105] 1971-ben a béke Nobel-díj átadásakor a bizottság indoklásában kiemelte a nyugat-berlini lakosságért tett fáradozásait is.

Politikai karrierje Berlinben vette kezdetét, a városban betöltött szerepe és a város világpolitikai jelentősége révén alapozta meg hírnevét nemzetközileg. Szövetségi külügyminiszterként, majd kancellárként kamatoztatni tudta Berlinben gyűjtött tapasztalatait. Nagy hatással volt rá Kennedy 1963-as látogatása és a berlini fal, amelynek tragikus közelsége egyetlen más szövetségi politikust sem érintett olyan érzékenyen, mint a berlini főpolgármestert, ám a későbbiekben éppen ezért volt ő a legalkalmasabb az enyhülési politika végigvitelére. Ez a két élménye tudatosította benne végleg, mekkora felelősséget visel egy politikus az emberek mindennapjainak elviselhetőbbé tételében.

A *Passierschein*-egyezmények, majd a keleti politikával kiegyensúlyozott négyhatalmi egyezmény kevés politikai hozadéka mellett nagyon sok emberi könnyítést tartalmaztak. Mindezt csak egy olyan politikus és a köré szerveződő gárda valósíthatta meg, aki mindenkinél jobban tud-

105 Heimann, 2001. 39.

ta, hogy a fal a Kelet–Nyugat konfliktus feloldása nélkül nem tűntethető el, ám szellősebbé tehető a „kis lépések" politikájával. Ezért vitte magával Bonnba a nyugat-berlini szenátusban bevált munkatársait és idézett elő külpolitikai koncepcióváltást.

„És Berlin? És a fal? A város élni fog, a fal pedig leomlik. De mindig is illúzió volt egy elszigetelt Berlin-megoldás, mely nem jár messzemenő változásokkal Európában és Németország részei között, egy ilyen megoldás az évek múltával sem vált valószínűbbé."[106] Amikor az 1980-as évek végén azonban a hőn óhajtott változások a világpolitika színpadán bekövetkeztek, nem maradtak el annak berlini következményei sem. 1989. november 10-én, a szektorhatár megnyitásának másnapján a schönebergi városháza erkélyén állva, miután megélhette azt, amiért egész életében küzdött, megelégedéssel summázta: *„...most összenő, ami összetartozik."*[107]

106 Brandt, 1992. 461.
107 Bögeholz, 1996.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Források

Brandt

1969 Brandt, Willy: *A peace policy for Europe.* London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.

1971a Brandt, Willy: *Der Wille zum Frieden. Perspektiven der Politik.* Hamburg, k. n., 1971.

1971b Brandt, Willy: *Frieden. Reden und Schriften des Nobelpreisträgers 1971.* Bonn, Neue Gesellschaft, 1971.

1976 Brandt, Willy: *Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960-1975.* Hamburg, Hoffmann und Campe, 1976.

1982 Brandt, Willy: *Links und frei. Mein Weg 1930–1950.* Hamburg, Hoffmann und Campe, 1982.

1992 Brandt, Willy: *My life in politics.* London, Penguin Books, 1992.

Die Berlin-Regelung

1971 *Die Berlin-Regelung. Das Viermächte-Abkommen über Berlin und die ergänzenden Vereinbarungen.* Kiadta: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Bonn, 1971.

Németh

1993 *A német kérdés 1945–1990.* Szerk.: Németh István. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

Schmidt

1972 *Willy Brandt – Bundestagsreden.* Szerk.: Schmidt, Helmut. Bonn, AZ Studio, 1972.

Szakirodalom

Bögeholz

1996 *Deutsch-deutsche Zeiten. Eine Chronik. Deutschland von 1945 bis 1995.* Szerk.: Bögeholz, Hartwig. München, Systhema Verlag GmbH, 1996. (CD-ROM)

HEIMANN
1997 HEIMANN, Siegfried: Politische Remigranten in Berlin. In: *Rückkehr und Aufbau nach 1945*. Szerk.: KROHN, Claus-Dieter – VON ZUR MÜHLEN, Patrick. Hamburg, k. n., 1997. 193–195.
2001 HEIMANN, Siegfried: „Der Mann, der nach vorne ging". Willy Brandt und Berlin. In: *Berlinische Monatsschrift*, 2001. 7. sz. 39–54.
2004 *Berlin bleibt frei. Politik in und für Berlin 1947–1966*. Szerk.: HEIMANN, Siegfried. Bonn – Berlin, Dietz, 2004. (*Willy Brandt – Berliner Ausgabe* 3. köt.)

MAHNCKE
1973 MAHNCKE, Dieter: *Berlin im geteilten Deutschland*. München, Oldenbourg, 1973.

PRITTIE
1973 PRITTIE, Terence: *Willy Brandt. Biographie*. Frankfurt a.M., Goverts-Krüger-Stahlberg, 1973.

STERN
1990 STERN, Carola: *Willy Brandt. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Gütersloh, Bertelsmann 1990.

VON DER GABLENZ
1962 *Dokumente zur Berlin-Frage 1944–1962*. Szerk.: VON DER GABLENZ – KUHN – METTENHEIM – HEIDELMEYER – HINDRICHS. München, R. Oldenbourg Verlag, 1962.

Grenada és a Karib-tenger. A térkép forrása: Williams, Gary: Prelude to an Intervention: Grenada 1983. In: *Journal of Latin American Studies*, 29. (1997. február) 1. sz. 132.

Simon Eszter

Párhuzamos válságkezelés a Reagan-adminisztrációban

Tizenkilencszáznyolcvanhárom októberében az Egyesült Államoknak két akut válsággal is meg kellett küzdenie. Először a pattanásig feszült libanoni helyzetben „békefenntartói" feladatokat ellátó amerikai tengerészgyalogosokról a Grenadán bekövetkezett hatalomátvétel vonta el Reagan elnök és tanácsadóinak figyelmét. Később a helyzet tovább bonyolódott, mert a Libanonban lévő tengerészgyalogosokat ért támadás arra késztette az amerikai vezetést, hogy egyszerre két krízisre is megoldást keressen. Bár a döntéshozók mindkét eseménnyel kapcsolatban felvetették a katonai megoldás lehetőségét, az Egyesült Államok végül elfogadta Grenadán a katonai rendezésre vonatkozó terveket, míg Libanonban a beavatkozás ellen döntött. Annak tudatában, hogy a Reagan-adminisztrációnak a békeközvetítés és a megállapodás végrehajtásában felvállalt ellenőrző szerepe akár az USA Közel-Kelet iránti megkülönböztetett figyelmét is jelenthette volna, Amerika végül nem torolta meg a tengerészgyalogosokat ért támadást. Ezzel szemben a karibi térség legtávolabbi pontján elhelyezkedő, egyedül szerecsendió termelésben elért vezető szerepével kitűnő, és mindössze százezer lakosú Grenadával kapcsolatban a Reagan-kormányzat a szigetet elfoglaló invázió mellett döntött. E látszólag meglepő döntések azonban jól magyarázhatóak Reagan elnök globális stratégiájának, a döntéshozókat leginkább foglalkoztató amerikai külpolitikai kudarcok (a vietnámi háború és az iráni túszválság), valamint a vállalandó kockázat tükrében. A külpolitikai stratégia gyakorlati alkalmazását érintő ellentétek, valamint a döntéshozók között fennálló és a döntési folyamat során megnyilvánult feszültség, rámutatnak azonban arra, hogy ezen döntések korán sem voltak előre „lefutottak". Ez utóbbit látszik megerősíteni az itt tárgyalt két válság egymásra gyakorolt hatása is.

Az 1980-as elnökválasztás során Ronald Reagan volt kaliforniai kormányzó kihasználta az Egyesült Államokban jelentkező enyhülés ellenes indulatokat. Kritizálta az 1970-es évek enyhülés jegyében tett külpolitikai lépéseit, mert véleménye szerint azok gyengítették az Egyesült Államok hatalmi pozícióját, teret engedve a Szovjetunió terjeszkedési törekvéseinek.[1] Ennek megfelelően Reagan amellett kardoskodott, hogy meg kell fordítani az Egyesült Államok Szovjetunióhoz mért relatív „hanyatlását"; meg kell szabadulni a vietnámi kudarc eredményeképpen kialakult önkorlátozástól, amely akadályozta Amerikát hatalmának érvenyesítésében; vissza kell állítani az Egyesült Államok vezető szerepét a szabad világban; és mindennek érdekében fontossági sorrendet kell felállítani a világpolitikai célok között.[2] Reagan helytelenítette a hivatalban lévő elnök politikáját, mert úgy vélte, hogy Carter figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a hidegháború még nem ért véget.[3]

Ronald Reagan nézetei megválasztása után sem változtak. Továbbra is az 1950-es évekre jellemző szigorú hidegháborús külpolitika mellett állt ki, és ismét a Truman-elvet, a dominó-elméletet, a világ bipoláris alapon való szerveződésébe vetett hitet és a globális feltartoztatást tette meg a hivatalos amerikai külpolitika alappillérjévé.[4] Sőt ennél továbbmenve meghirdette a Reagan-doktrínaként ismertté vált alapelvet, amely – túltéve még az 1950-es években vallott hidegháborús nézeteken is – nem annyira a feltartóztatásra, mint inkább a kommunizmus visszaszorítására helyezte a hangsúlyt. Ahogyan azt Reagan kifejtette, a kommunizmus elleni harc az egész világra kiterjedő küzdelem, és ezért az USA-nak világszerte támogatnia kell minden antikommunista mozgalmat.[5] Mindezzel összhangban 1982 decemberében megszületett a reagani stratégiát írásba foglaló nemzetbiztonsági dokumentum *(National Security Decision Directive 75)*, amely 3 pontban határozta meg az Egyesült Államok feladatát: a Szovjetunió feltartóztatása és visszaszorítása, a Szovjetunión belüli nagyobb szabadság irányában végbemenő változások elősegítése a rendelkezésre álló – korlátozott – eszközökkel, és a szovjetekkel való tár-

1 MAGYARICS, 2002. 417. és PATERSON, 1988. 256.
2 BROWN, 1983. 567.
3 RUBIN, 1985. 301.
4 MAGYARICS, 2002. 417. és PATERSON, 1988. 256.
5 MAGYARICS, 2002. 360. és 422.

gyalások fenntartása az USA érdekeit maximálisan figyelembe vevő szerződések megkötésének érdekében.[6]

Eszerint tehát a szovjetekre ismét, mint veszélyforrásra – ellenségre – kell tekinteni. Az elsődleges feladat a Szovjetunió elrettentése, de a konfrontációtól sem szabad visszariadni. Ennek érdekében a diplomáciai tárgyalásokat is csupán a konfrontáció egy módjaként kell kezelni. Így tehát az USA-nak az erő pozíciójából kell tárgyalnia, mindig szem előtt tartva azt a tényt, hogy a szovjet birodalom a forradalmi hatalom,[7] amelynek egyetlen mozgatórugója a szocializmus terjesztése. Ennek megfelelően a szovjet terjeszkedés megállításában az Egyesült Államoknak elsősorban katonai erejére kell támaszkodnia,[8] és ezért a legsürgetőbb feladat a Reagan-adminisztráció által vélt sebezhetőségi ablak (a szovjetek nukleáris paritásának eredménye) és a mobilitási szakadék (a szovjet rakétakilövő állások nagyobb mozgékonysága) megszűntetése volt. A Reagan-adminisztráció 1,1 billió dollárra növelte a katonai kiadásokat, amelynek nagy részét a stratégiai arzenál fejlesztésére, valamint a gyors reagálású erők felállítására költötte. Ez utóbbinak éppen úgy szerepet szántak az amerikai érdekek védelmében, mint az USA szavahihető szövetséges imázsának megteremtésében.[9] Végül pedig e konfrontációs politika legfőbb veszélyét, az egy időben való túlzott katonai kötelezettségvállalást elkerülendő, az Egyesült Államoknak nem szabad hagynia magát belerángatni konfliktusokba: saját feladata megválogatni azokat a térségeket, ahol hajlandó harcba szállni. Ezen pontok kiválasztásánál lényeges szempont, hogy a Szovjetunióval ott kell felvenni a küzdelmet, ahol annak a legnagyobb károkat lehet okozni.[10]

Míg ezen stratégiai alapkérdésekben konszenzus uralkodott Reagan közvetlen tanácsadói, miniszterei és a Nemzetbiztonsági Tanács tagjai között, közelről sem mutatkozott egyetértés a külpolitikai elvek gyakorlati alkalmazásában. A regionális prioritások meghatározásában vitathatatlanul a keményvonalasok, mint például Jeane Kirkpatrick ENSZ nagykövet, és az 1982-ig külügyminiszterként szolgáló Alexander Haig által hangoztatott vélemény volt a meghatározó, elsősorban annak köszönhetően, hogy maga Reagan elnök maga is a keményvonalasok közé tarto-

6 Magyarics, 2002. 417. A dokumentum szövegét lásd: Bailey, 1999. 27–35.

7 A kifejezés a szovjet ideológiának a nemzetközi rendszer felforgatásában való érdekeltségére utal.

8 Brown, 1983. 569.

9 Brown, 1983. 569–570. Lásd még Magyarics, 2002. 417–418.

10 Brown, 1983. 569.

zott.[11] Eszerint, az egyik legfontosabb területet az Egyesült Államok közvetlen szomszédságában fekvő Karib-térség és Közép-Amerika jelentette.[12] E területek kiemelt kezelése részben a földrajzi közelségnek és a hosszú távra visszatekintő latin-amerikai USA dominanciának volt köszönhető, de fokozta a döntéshozóknak a térség iránti érzékenységét az a tény is, hogy az elnök és közvetlen tanácsadóinak többsége előzőleg a kaliforniai politikai életben vállaltak aktív szerepet, ahol a latin-amerikai bevándorlók magas aránya miatta elengedhetetlen volt az USA-tól délre fekvő országokban zajló események naprakész követése.[13]

A Reagan-adminisztráció Latin-Amerika politikája

Reagan szerint Carter elnök Közép-Amerikával szemben folytatott politikája veszélyesen nagy teret engedett a szovjeteknek, illetve karibi szövetségesének – Kubának – ahhoz, hogy látványosan növeljék befolyásukat az USA közvetlen szomszédságában.[14] Meg kell jegyezni, hogy a kommunizmus elleni harc tekintetében az Egyesült Államok pozíciójának megrendülése a Carter évek alatt nem feltétlenül volt téves elképzelés: az emberi jogok érvényre juttatása érdekében az USA meglehetősen hűvösen bánt a latin-amerikai jobboldali diktatúrákkal, amelyek korábban szövetségesek voltak a kommunizmus elleni küzdelemben. Az is igaz azonban, hogy négyéves terminusa vége felé Carter elnök már lépéseket tett, ha nem is a latin-amerikai kapcsolatok javítására, de legalább a térségben jelentkező kommunista veszély megfékezésére.[15] Reagan elnök és tanácsadói számára azonban a Karib-térség különleges

11 Brown, 1983. 578.

12 Brown, 1983. 573. – Szintén a héják közé tartozott Edwin Meese igazságügyi miniszter és William Clark nemzetbiztonsági tanácsadó. Magyarics, 2002. 359. – Ezzel szemben kisebbségben maradt véleményével Caspar Weinberger védelmi miniszter, aki óvatosságra intett, attól tartva, hogy a karibi-térségben és Közép-Amerikában való esetleges katonai beavatkozás elvonná a rendelkezésre álló erőket az általa fontosabbnak vélt térségekből, mint például Nyugat-Európa, a Közel-Kelet vagy a Perzsa-öböl. A katonai megoldásokkal szembeni óvatosságában később gyakran szövetségesre talált az Egyesített Vezérkarban (főleg Latin Amerikával kapcsolatban) és a Haig távozása után George Shultz által vezetett Külügyminisztériumban. Brown, 1983. 578. és Rubin, 1985. 303.

13 Rubin, 1985. 301.

14 Brown, 1983. 573.

15 Lásd például Molineu, 1990. 155.

fontossággal bírt. Úgy tekintettek a Karib-tengerre, mintha az „Amerika tava" lenne, újjáélesztve azt a Karib-tenger-képet, amelynek értelmében a szigetvilág nemcsak stratégiai egységet alkot Közép-Amerikával, de egyben létfontosságú terület is volt az Egyesült Államok nemzetbiztonságának garantálásában.[16] Így mindennemű idegen nagyhatalmi jelenlét Közép-Amerikában és a Karib-térségben érzékenyen érintette az Egyesült Államokat.[17]

A USA majdnem 150 éves gazdasági, politikai és katonai befolyása lehetővé tette azt, hogy Közép-Amerikában és a Karib-térségben azonnal – még az újrafegyverkezés megvalósulása előtt – neki lehetett kezdeni a kommunizmus ellenes harcnak. A frontvonalban elsősorban két közép-amerikai ország, Nicaragua és El Salvador helyezkedett el. Az adminisztráció egyik első lépéseként felhatalmazta a CIA-t, hogy a nicaraguai sandinista rezsim ellen harcoló kontrákat felfegyverezze, illetve hogy az Egyesült Államok területén kiképezze őket. El Salvadorban pedig az USA a népszerűtlen Duarte-kormányt támogatta a nicaraguai és kubai fegyverszállítmányokkal ellátott baloldali gerillákkal szemben. Így tehát a CIA feladata lett az is, hogy a salvadori gerillák forrásait elvágja.[18] A salvadori akció annak az 1981. február 23-án kiadott külügyminisztériumi dokumentum következménye volt, amelyben az Egyesült Államok a salvadori gerilláktól elkobzott iratokkal kívánta bizonyítani a gerillák nicaraguai, kubai, sőt szovjet kapcsolatait.[19]

Ez a dokumentum azonban nemcsak El Salvadort érintette, hanem részletezte a Közép-Amerikában és Karib-térségben lehetséges cselekvési alternatívákat is. Míg a tárgyalásos rendezést vagy merőben elutasította vagy csak félszívvel támogatta a Reagan-kormányzat, a katonai beavatkozás semmilyen válfaját nem zárta ki. Bár kívánatos volt a helyzet titkos CIA-akciók során való rendezése, olyan tervek is születtek, mint Nicaragua és El Salvador tengeri blokád alá vétele. Az elnök emellett nem volt hajlandó teljesen kizárni egy amerikai katonai beavatkozás lehetőségét sem,[20] sőt politikai és gazdasági téren is lépéseket tett az Egyesült Államok. Reagan elnök 1982-ben bejelentette a Karib-térség kezdeménye-

16 Közép-Amerikában és a karibi-szigetvilágban a kommunista veszély elhárításának nemzetbiztonsági fontosságát deklarálta Ronald Reagan például 1983. március 10-én. RUBIN, 1985. 310.

17 VERTZBERGER, 1998. 15.; PATERSON, 1988. 10. és 269.

18 BROWN, 1983. 575.; MAGYARICS, 2002. 360–361.

19 BROWN, 1983. 573–575.

20 BROWN, 1983. 573–575.; RUBIN, 1985. 302–303.

zést (*Caribbean Basin Initiative*). Ez a mini Marshall-terv a kereskedelem és a magántőke segítségével szándékozott gyógyírt találni a Karib-térség gazdasági problémáira. Célja az volt, hogy a szabad piacgazdaság támogatásával tartóztassa fel a szovjet–kubai terjeszkedést.[21]

A Reagan-kormányzat és a Közel-Kelet

A Reagan-kormányzat hasonló magatartást tanúsított a fontossági sorrendben valamivel hátrább rangsorolt Közel-Kelettel szemben is. A hidegháború kezdete óta Amerika három párhuzamos célt próbált megvalósítani a térségben. Először is, az USA a zsidó állam kikiáltása óta szövetségeseként támogatta Izraelt. Másodszor megpróbálta megtalálni azt a politikai megoldást, amellyel biztosítani tudta a térség olajkészletéhez való hozzáférést. Végül ellen kívánt állni a szovjetek regionális terjeszkedésének, amelyre kezdetben a gyarmatbirodalmak felbomlása miatt kialakult hatalmi vákuum, később pedig a regionális instabilitás és ellentétek kínáltak lehetőséget.[22] A három cél közötti rangsorban az 1980-as évek elején az Egyesült Államok a harmadikat tartotta a legfontosabbnak. Ahogy Haig külügyminiszter fogalmazott, a perzsa-öböli olajkészletekhez való hozzáférés biztosításával az USA legjobb esetben is csak a két világrend közötti világméretű küzdelem keretein belül szándékozott foglalkozni.[23]

Az 1980-as évek receptje a Szovjetunió elleni küzdelemben csak intenzitásában különbözött a korábban e térségben folytatott amerikai politikától. Az olajkészletekhez való hozzáférés biztosítása érdekében korábban az Egyesült Államok Izrael-barát politikáját azzal próbálta ellensúlyozni, hogy a mérsékelt arab államokkal is megpróbált baráti viszonyt kialakítani.[24] A kommunizmus elleni küzdelemben szintén egy laza nyugat-barát szövetség kialakítása volt a cél. Ennek keretében az USA növelni szándékozott az olyan nyugat-barát közel-keleti országoknak nyújtott katonai és gazdasági segélyeket, mint Egyiptom, Omán, vagy Szaúd-Arábia. Bár Izrael megmaradt stratégiai szövetségesnek, súlya e bilateralizmuson alapuló szövetségi rendszerben – még ha időlegesen is – valame-

21 Molineau, 1990. 30. Kongresszus azonban az egyes közép-amerikai árukra kivetett importvámokkal korán kudarcra ítélte ezt a kezdeményezést. Magyarics, 2002. 360.

22 Lawson, 1984. 28.; Az Egyesült Államok és szorosabban a Reagan-kormányzat Közel-Kelet politikájáról lásd még Magyarics, 2002. 366–382.

23 Brown, 1983. 568. és 577.; Reagan, 1990. 410. és 418.

24 Magyarics, 2002. 366.

lyest háttérbe szorult. Mi több, az Egyesült Államoknak békés rendezés iránti szándéka is megmaradt, hiszen az amerikaiak úgy vélekedtek, hogyha a regionális ellentéteket sikerül tárgyalások útján megoldani, az csökkenthetné a szovjet terjeszkedés esélyét. 1982 februárjában a regionális fegyverkezés megállításának realitásáról beszélve Reagan elnök úgy fogalmazott, hogy annak egyetlen alternatívája a Carter elnök által megkezdett úton való továbbhaladás, vagyis a közel-keleti konfliktus békés megoldása lehet, mert ebben az esetben a térség *„minden országában a fegyverkezés csak a Közel-Keletet érő olyan külső fenyegetésekkel szemben való védekezés lenne, mint amilyet a Szovjetunió jelent."*[25] Az USA addig sem hátrált meg a térségbeli beavatkozástól, amíg a békés rendezésre lehetősége nyílt volna: 1981 augusztusában a tradicionálisan a térségben szolgáló hatodik flotta légi harcba bocsátkozott líbiai vadászgépekkel, illetve egy többnemzetiségű alakulat részeseként felügyelte a Sínai-félszigetről való izraeli kivonulást, amelyre az 1978-as Camp David-i megállapodás értelmében került sor.[26]

Válság Grenadán

A Bishop-kormány hatalomra jutása és bukása

1983. október 25-én az Egyesült Államok a vietnámi háború óta először kezdett nagyszabású katonai akcióba, mégpedig Grenadában. Ez az egykori brit gyarmat a függetlenedés első lépéseként 1967-től elnyerte a politikai önkormányzás jogát és hét évvel később a Brit Nemzetközösség tagjaként teljes függetlenségre tett szert. A remélt demokrácia azonban sohasem bontakozott ki teljesen, és 1983-ra Grenada már a kifejezetten problémás államok közé tartozott. Az 1967-es első szabad választásokon a Grenadai Egyesített Munkáspárt *(Grenadian United Labour Party)* és annak vezetője – Sir Eric Gairy – győzedelmeskedett. Gairy a súlyos gazdasági problémák közepette két eszközzel – a korrupció bátorításával és a demokrácia megnyirbálásával – próbálta megőrizni hatalmát. Demokrácia-ellenes lépéseivel azonban mindössze a baloldali Új Jewel Mozgalommal *(New Jewel Movement – NJM)* szimpatizáló fiatal munkanélküli értelmiségiekből és szakemberekből álló ellenzék összefogását és radika-

25 Lawson, 1984. 29.
26 Lawson, 1984. 29.

lizálódását sikerült elérnie. 1976-ban Gairy külföldi tartózkodását kihasználva, az NJM puccsot hajtott végre. Bár kezdetben az emberi jogok tiszteletben tartását és valódi demokráciát ígértek, hamarosan felfüggesztették az alkotmányt, betiltották a demokratikus intézményeket és egypártrendszert hoztak létre. 1983-ra a Maurice Bishop vezette kormány kezdeti gazdasági sikerei és ezzel együtt a forradalmi nemzeti kormány népszerűsége is leáldozóban volt, amelynek eredményeképpen kiélesedtek az NJM-en belüli ellentétek, szembeállítva egymással a pragmatikusabb gondolkodású Bishop miniszterelnököt és a Bernard Coard vezette keményvonalas csoportosulást. Egy kompromisszumos megoldásnak köszönhetően – ami a Bishop és Coard közti hatalommegosztáshoz vezetett – szeptemberre rendeződni tűntek a párton belüli ellentétek. 1983. október 12-én azonban kelet-európai, szovjet és kubai körútjáról való hazaérkezésekor Bishopot kizárták a pártból és házi őrizet alá helyezték, mert nem tagadta azon vádakat, miszerint olyan híreket terjesztett, hogy Coard az ő meggyilkolását tervezi. A Bishop menesztésének hírére kitört zavargások azt mutatták, hogy a kommunistának tartott Coarddal szemben még élvezte a grenadaiak támogatását. Október 19-én Bishop a lakosság segítségével kiszabadult, és követőivel megpróbált elfoglalni egy katonai támaszpontot, de hamar megadásra kényszerült. Még aznap délután kettőkor Maurice Bishopot és kormányának hozzá hű tagjait kivégezték. Október 20-én a Coard által bábként mozgatott Austin tábornok vezette Forradalmi Katonai Tanács vette át a hatalmat.[27]

Kezdeti amerikai reakciók

A Gairy-rezsim bukása után az Egyesült Államok óvatosan, de pozitívan reagált a grenadai változásokra. A Bishoppal kapcsolatos hiányos ismeretek és az Eric Gairyvel szembeni növekvő amerikai elégedetlenség arra ösztönözte Carter elnököt, hogy ismerje el az 1976-ban hatalomra került Bishop-kormányt. Amikor azonban egyértelművé vált, hogy Bishop nem hajlandó demokratikus kereteken belül kormányozni, illetve hogy a kommunista Kubával közelebbi kapcsolatot kíván kialakítani, csökkent a Bishop iránti kezdeti amerikai lelkesedés. Az 1981 januárjában hatalomra kerülő Ronald Reagant elődjénél is jobban aggasztották a grenadai események. Mindez oda vezetett, hogy a Reagan-kormány-

27 Vertzberger, 1998. 172–173.; Williams, 1997. 136–144.

zat nem akkreditált nagykövetet a karibi országba, és gondoskodott arról, hogy a Karib-térség Kezdeményezés pénzügyi forrásaiból Grenada ne részesedhessen. Továbbá az Egyesült Államok nem fogadta kitörő örömmel azt a bejelentést, miszerint Grenada nagy nemzetközi repülőtér építésébe kezd. Csak tovább növelte az amerikaiak aggodalmát, hogy az építkezésen számos kubai munkás vett részt, és hogy szokatlanul hosszú – több, mint 3000 méteres – kifutópálya építését tervezték. Az amerikaiak azt gyanították, hogy ez utóbbira szovjet és kubai vadászgépek fogadásához van szükség.[28]

A Reagan-kormányzat nemcsak politikai lépésekkel és a térségben tartott rendszeres katonai gyakorlatokkal, de retorikájával is igyekezett megfélemlíteni a grenadai kormányt. Az adminisztráció Latin-Amerika politikájával összhangban, erős kommunista-ellenesség jellemezte a Grenadával és a Bishop-rezsimmel kapcsolatos megnyilvánulásokat. Először is 1982 áprilisában az elnök úgy fogalmazott, hogy Grenada *„magán hordja a szovjet-kubai védjegyet és a jövőben meg fogja kísérelni szomszédjait is megfertőzni ezzel a vírussal."*[29] Majd később, 1983 márciusában az amerikai nemzetbiztonsági kockázatként értékelt kifutópályáról szólva Reagan elnök úgy nyilatkozott, hogy a kifutópálya Grenada *„szovjet–kubai militarizálására tett kísérlet része"*, vagyis egyértelmű jele *„a kommunizmus regionális terjeszkedésének"*.[30] Vagyis az USA nem úgy tekintett Grenadára, mint egy apró, visszamaradott és érdektelen szigetre, amelynek új, bár baloldali kormánya van, hanem mint *„egy olyan eseménysorozat fontos láncszemére, amelyet ha* [az USA] *enged továbbfolytatódni, létfontosságú amerikai érdekeket veszélyeztethet"*.[31]

Tény, hogy olyan jelekből, mint a kifutópálya hossza, a projekt kubai finanszírozása és a kubai munkások jelenléte, valamint Grenada szovjet blokk melletti ENSZ szavazatai az Egyesült Államok teljesen logikusan következtethetett Grenada kommunista országok felé való közeledéséhez. Mindazonáltal a Reagan adminisztráció antikommunista szemlélete nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az amerikaiak elutasították Bishop magyarázatát, miszerint a repülőtér átépítésére a turizmus fellendítése miatt volt szükség. Más hasonlóan kis karibi országok is építettek a grenadai repülőtér paramétereivel megegyező repülőteret valóban turisztikai céllal, de az nem váltotta ki az Egyesült Államok aggodalmát. Az

28 Beck, 1993. 25–27.
29 Williams, 1997. 134.; Beck, 1993. 29.
30 Beck, 1993. 30.
31 Vertzberger, 1993. 177.

amerikaiak azt sem vették figyelembe, hogy a repülőtér építését csak 20%-ban finanszírozta Kuba. A beruházás további költségeit amerikai, brit és európai cégek biztosították.[32] Mi több, az USA alig rendelkezett a fent említettnél több információval Grenadával kapcsolatban: az amerikai vezetés csupán a technikai hírszerzés eredményeire támaszkodhatott, de nem voltak megbízható kémei Grenadán annak köszönhetően, hogy a CIA takarékoskodásra kényszerült azután, hogy Carter elnök átszervezte és karcsúsította a szervezetet.[33] Sőt azáltal, hogy az USA nem akkreditált nagykövetet Grenadába, csak a barbadosi nagykövet révén juthatott volna hasznos információkhoz, aki azonban felettesei utasítása ellenére sem volt hajlandó szóba állni a Bishop-rezsimmel.[34] Kellett tehát némi szerencse ahhoz, hogy az amerikai értékelés utólag helyesnek bizonyuljon. Az invázió során elkobozott dokumentumok alátámasztották a kommunista kapcsolatot: Grenada Észak-Koreával és Kubával egyaránt kötött kölcsönös segítségnyújtási egyezményt.[35]

Az amerikai megfélemlítés kezdetben nem vezetett eredményre: Grenada hasonlóan kemény szavakkal vágott vissza az Egyesült Államoknak azzal vádolva az USA-t, hogy az el kívánja foglalni a szigetországot. Hamarosan azonban a grenadaiak kommunizmus iránti alacsony fokú szimpátiája, valamint a kormányzó elitben támadt ideológiai ellentétek és az NJM radikális baloldala felől érkező, Bishop hatalmát ért fenyegetések meghátrálásra kényszeríttették a miniszterelnököt. 1983 nyarán tett washingtoni látogatása során Bishop meglepően engedékenynek bizonyult. Hajlandónak mutatkozott elfogadni a grenadai–amerikai kapcsolatok javításához támasztott feltételeket: a demokrácia megteremtését, az Amerika-ellenes propaganda leállítását és a nemzetközi politikában minimálisan elvárt el nem kötelezettséget. És bár Bishop látogatása némileg csökkentette a két ország közti feszültséget, további közeledés nem történt, mivel Bishop belpolitikai problémái nem tették lehetővé az Egyesült Államok által szabott feltételek megvalósítását.[36]

32 Beck, 1993. 30. és 48. (144-es lábjegyzet)
33 Beck, 1993. 92–93.
34 Shultz, 1993. 329.; Weinberger, 1990. 181–182.
35 Beck, 1993. 62.; Menges, 1988. 89.
36 Williams, 1997. 134–135. Lásd még Shultz, 1993. 324–325.

Grenada állandó jelleggel 1983. október 13-ától került fel a Külügyminisztérium által vezetett Tárcaközi Csoport (Restricted Interagency Group – IG) és a Nemzetbiztonsági Tanács napirendjére, ekkor még csak elővigyázatosságból. A szigeten tartózkodó mintegy ezer amerikai állampolgár – közülük 600 ott tanuló egyetemista – biztonságáért érzett aggodalmat már első nap a kommunizmus ellenes globális küzdelem tükrében szemlélték a döntéshozók. Constantine Menges, a Nemzetbiztonsági Tanács egyik Latin-Amerika szakértője úgy vélte, hogy az amerikai polgárok azért vannak veszélyben, mert egy olyan bizonytalan politikai helyzet kellős közepére kerültek, amelynek során Kuba, illetve a Kuba-barát Bishop-támogatók küzdenek a szovjet-barát Bernard Coarddal és szimpatizánsaival. Ennek eredményeképpen október 13-án – hat nappal Bishop meggyilkolása előtt – Menges az javasolta, hogy az USA ne csak az amerikai polgárok evakuálásra törekedjen, hanem a grenadai demokrácia helyreállítására is.[37] Menges javaslata kezdetben nem aratott nagy népszerűséget elsősorban azért, mert az amerikai döntéshozók többsége Mengestől eltérően értelmezte a kommunista veszélyt: nem annyira a szovjet beavatkozás miatt aggódtak, hanem a kubai jelenlét aggasztotta őket attól tartva, hogy az esetleg egy „második Kuba" létrehozásához vezethet.[38]

Menges október 17-én a Védelmi Minisztérium munkatársaival folytatott megbeszélés során megismételte az amerikai inváziót vonatkozó elképzeléseit. Úgy érvelt, hogy a grenadai demokrácia helyreállítása pozitív hatással lenne az egész régió számára, mert demoralizálná a középamerikai kommunistákat. A külügyminisztérium munkatársai kételyekkel fogadták Menges érveit és azt tanácsolták neki, hogyha meg szeretné őrizni az állását, akkor jobban teszi, ha megfeledkezik az invázió tervéről, hiszen egy ilyen terv megvalósulásának nemcsak *„semmilyen esélye sincs ebben az adminisztrációban"*, de Menges közvetlen főnöke, a Nemzetbiztonsági Tanács frissen kinevezett vezetője, Bud McFarlane biztosan nem fogadna kedvezően egy ilyen javaslatot.[39] Némi támogatásra csak Oliver North ezredestől számíthatott, ám Ő is pesszimista volt a terv megvalósulásával kapcsolatban.[40]

37 Beck, 1993. 59. és 72. (19-es lábjegyzet); Williams, 1997. 144.
38 Williams, 1997. 149. és 152.; Vertzberger, 1998. 187.
39 Williams, 1997. 151.
40 Menges, 1988. 63.; Williams, 1997. 147.

E vélekedésekkel összhangban október 14-től a Külügyminisztérium is csupán egyetlen katonai jellegű cselekvési tervvel foglalkozott: ez az amerikai állampolgárok evakuálására irányult, vagyis a terv szerint az USA tartózkodott volna a grenadai hatalmi küzdelembe való beavatkozástól. Egy ilyen akciónak a valószínűsége óráról órára nőtt, mivel a békés rendezési javaslatok meglehetősen kevés esélyt kaptak az amerikai vezetéstől. Egy október 26-án adott interjúban Caspar Weinberger védelmi miniszter nem tagadta a riporter azon kijelentését, hogy az Egyesült Államok nem merítette ki az összes rendelkezésre álló diplomáciai lehetőséget, mielőtt a katonai megoldás mellett döntött volna.[41] Erre utal a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának (*Joint Chiefs of Staff* – JCS) a további katonai előkészületek megkezdésével kapcsolatos tiltakozása is: azzal érveltek, hogy még rendelkezésre állnak békés megoldási lehetőségek is.[42] Mindez nem azt jelenti azonban, hogy semmiféle kísérlet sem történt a békés rendezésre: az USA október 18-án megbeszéléseket kezdeményezett a Coard-rezsimmel az amerikai diákok biztonságának garantálásáért. Ennek jegyében az amerikaiak két lehetőséget vetettek fel: állampolgáraik békés úton való kimenekítését kérték, de hajlandóak lettek volna a diákok biztonságáért vállalt grenadai garancia elfogadására is. Grenada nem sokat késlekedett a válasszal, amelyben biztosította az USA-t, hogy *„a jelenlegi grenadai helyzet semmilyen módon nem veszélyezteti az amerikai állampolgárok érdekeit"*.[43] Némileg meglepő módon a Reagan-adminisztráció mindezt a biztonsági garanciák egyértelmű megtagadásaként értelmezte. Az amerikaiak túl magas elvárásokat támasztottak Grenadával szemben, százszázalékos garanciát kérve.[44] Ez nem véletlen, hiszen az amerikai vezetők emlékezetében még túlságosan is élénken élt az iráni túszválság, ezért fontosnak tartották egy újabb túszdráma megelőzését.[45] Ám a Grenadán uralkodó kaotikus állapotok közepette egyetlen kormány sem lett volna képes ezen elvárásokat teljesíteni. Csökkentette az adott garancia értékét az is, hogy Coard politikai elkötelezettsége negatív irányba befolyásolta szavahihetőségét.

Így Bishop október 19-i meggyilkolását követően egyre inkább a katonai megoldás irányába tolódott el az amerikai döntéshozók preferenciája. Sőt az idő múlásával egyre kevésbé idegenkedtek egy evakuációnál nagyobb méretű katonai akciótól, amelyben nyilván szerepet játszott az

41 Weinberger, 1990. 128.
42 Beck, 1993. 98.; Williams, 1997. 151.
43 Beck 1993, 102.; Williams, 1997. 154.
44 Shultz, 1993.
45 Lásd például Verztberger, 1998. 185. és 192.

ez irányú lobbizás megerősödése, hiszen ekkorra már nem Constantine Menges volt az egyetlen, aki a szigetország inváziója mellett szállt síkra. Október 17-én a barbadosi miniszterelnök, Tom Adams Menges érvelésével szinte azonos indokokkal fordult az Egyesült Államokhoz hangot adva azon véleményének, hogy a Grenadán kialakult helyzet nagyszerű lehetőséget jelent a Karib-térségbeli szovjet jelenlét visszaszorítására.[46] Mindenekelőtt azonban a katonai beavatkozás lehetősége került elsősorban előtérbe, mert az elnök maga is ezt az alternatívát támogatta: a döntéshozatali folyamat minden egyes kritikus pontján az aktív cselekvés politikája mellett kötelezte el magát.[47] Bár George Shultz külügyminiszter ezt azzal indokolta, hogy az elnök nem nézhette tétlenül, hogy amerikai állampolgárok élete veszélyben forogjon,[48] valójában azonban a döntéshozói preferenciáknak az invázió irányában történt elmozdulását nehezen lehetne a szigeten tartózkodó amerikaiak iránti aggodalommal magyarázni. Amennyiben az amerikaiak biztonsága lett volna a döntő tényező, egy egyszerű evakuációs hadművelet is elegendő lett volna. További kétségeket vet fel a diákok fontosságával kapcsolatban az invázió lebonyolítása is: az első amerikai diákcsoportot csak az invázió második napján mentették ki, és voltak olyanok, akiket csak a negyedik napon. Mindez egy 24–96 órás időszakot eredményezett, amelynek során a megtámadott grenadai kormány könnyen túszul ejthette volna a diákokat, mintegy javítva az amerikaiakkal szembeni tárgyalás esélyeit.[49]

Hogy valójában mi is késztette az amerikaiakat az invázió melletti döntésre, az nem teljesen egyértelmű. A JCS bizonyosan játszott némi szerepet ebben azzal, hogy amikor a katonai beavatkozást ellenző álláspontjukat az elnök felülbírálta, a katonai vezetés biztonságosabbnak ítélt egy nagyobb volumenű akciót.[50] Mindez összhangban volt az adminisztráció tagjai által a vietnámi kudarcból levont tanulsággal is – vagyis, hogy nem szabad lehetetlen politikai korlátokat szabni egy katonai akciónak és nem szabad tétovázni az amerikai katonai potenciál kiaknázásával.[51] Ugyanezen okból Weinberger védelmi miniszter utasította a katonai vezetést, hogy duplázzák meg az általuk a bevetéshez szükségesnek ítélt katonai erő létszámát.[52] Ennél is jelentősebb tényezőnek bizonyult, hogy

46 Beck, 1993. 98.
47 Lásd például Shultz, 1993. 327.
48 Shultz, 1993. 328.
49 Beck, 1993. 33.
50 Williams, 1997. 169.
51 Paterson, 1988. 257–259.
52 Weinberger, 1990. 108–109.

egyrészt McFarlane a várakozással ellentétben nem utasította el kategorikusan Menges javaslatát,[53] és másrészt, hogy az idő múlásával legfontosabb döntéshozók egyre inkább Mengeséhez hasonló véleménynek adtak hangot. George Shultz külügyminiszter például arra figyelmeztette kollégáit, hogy gondoljanak a kommunizmus elleni küzdelem egy másik színterére, Suriname-ra is. Reményei szerint egy esetleges beavatkozás Grenadán a megfelelő üzenetet – és pedig a Kubával ápolt szoros kapcsolatok feladását – jelenthette volna a suriname-i diktátornak.[54] Beosztottja, Lawrence Eagleburger azt remélte, hogy az üzenet célba talál Nicaraguában és Salvadorban is. Eagleburger a beavatkozás mellett hozta fel az iráni túszválság miatt a döntéshozókra nehezedő nyomást is, vagyis hogy az Egyesült Államoknak nem szabad haboznia vagy meghátrálnia saját állampolgárai védelmét illetően, mert egy meghátrálás potenciálisan helytelen üzenet lenne szövetségesei felé: hiszen ha saját polgáraiért sem hajlandó kockázatot vállalni, akkor aligha várható el, hogy más országok védelmében tegye ezt meg.[55] Végezetül Menges döntőnek ítélte azt a tényt, hogy az általában a diplomáciai rendezés mellett kardoskodó külügyminisztérium vezetői ezúttal az amerikai beavatkozást szorgalmazták.[56]

Volt viszont néhány tény, ami az invázió ellen szólt. Akármekkora is volt az USA katonai potenciálja, valós erejét a gyorsreagálású egységei tették ki. Ám ezen egységek jelentős részét már lekötötte a libanoni misszióban való részvétel.[57] Meg kell azonban jegyezni, hogy mindez inkább csak megnehezítette a megfelelő csapatok kiállítását, és alig veszélyeztette egy beavatkozás egyébként majdnem biztos katonai sikerét. Továbbá egy esetleges invázió tovább súlyosbíthatta volna az elnök és a Kongresszus között amúgy is problémás viszonyt. A Képviselőház, a vietnámi háború tanulságát abban látta, hogy óvakodni kell mindenféle külföldi katonai beavatkozástól, és ezért különösen ellenségesen viszonyult Reagan elnök agresszív külpolitikájához. Így a tervezett invázió hírének kiszivárogtatása megkötheti volna az elnök kezét a katonai megoldásokat illetően. Részben ez volt az oka annak, hogy az invázió kezdetéig az elnök szigorú titoktartást rendelt el.[58] Még így is komoly belpolitikai kockázatot vállalt azzal, hogy a katonai beavatkozás mellett döntött. Amint egyik be-

53 Menges, 1988. 64.
54 Shultz, 1993. 328.
55 Beck, 1993. 106.
56 Menges, 1988. 74.
57 Weinberger, 1990. 109.
58 Reagan, 1990. 451.

osztottja figyelmeztette, egy esetleges invázió – egy jelentéktelenül kis ország megtámadása – kemény kritikát és komoly politikai veszteséget vonzhat maga után.[59] Azt, hogy végül Grenada sikertörténet lett, és megmentette az elnököt a belpolitikai veszteségektől, Ronald Reagan jelentős részben egy Grenadáról hazaérkező diáknak köszönhette, aki a helikopterből kiszállva a tévé élő adásában lehajolt és megcsókolta az anyaföldet.[60]

Mi több, az akció jogi helyzete is kétséges volt. Márpedig, ha nem is játszott végül döntő szerepet, egy legitim beavatkozás mind otthon, mind külföldön jobban eladhatóvá tette volna az akciót. A Reagan-kormányzat elsősorban az akció belpolitikai legitimitásának lehetőségeivel foglalkozott. Alkotmányjogi szempontból elsősorban a háborús felhatalmazási törvény jelenthetett problámát. Ennek értelmében az elnöknek kongresszusi felhatalmazásra volt szüksége, hogyha hatvan napon túl akart amerikai csapatokat küldeni külföldre. Bár a háborús felhatalmazási törvény október 21-én és 22-én is napirendre került, a döntéshozók végül úgy ítélték meg, hogy az akció még a hatvan napos időkorláton belül be fog fejeződni. Így is történt: az Egyesült Államok december 15-ére kivonta harcoló alakulatait Grenadából.[61] Ezen túlmenően, egy esetleges invázió otthoni fogadtatásában fontos tényező lehetett az, hogy vajon maguk a grenadaiak hogyan fogadják az amerikai inváziót. E faktor fontosságát szintén a vietnámi háború helyezte előtérbe: vagyis fontos volt, hogy egy beavatkozás során a célország lakossága támogassa a megmentésükre készült tervet. Ebben a kérdésben Reagan elnök és tanácsadói elfogadták a karibi országok később helyesnek bizonyult prognózisát, hogy a Grenada lakossága örömmel fogadja majd a Coard féle rezsimtől őket megszabadító amerikaiakat.[62]

A nemzetközi jog betartása és ezzel az akció nemzetközi legitimitásának *ex ante* megteremtése már mostohább sorsra volt ítélve. Tény, hogy több megbeszélésen, így a RIG október 22-i ülésén is szóba került e téma, valamint hogy a Külügyminisztérium jogászai 72 órás megfeszített munkával próbálták megalapozni egy az evakuációnál nagyobb méretű beavatkozás törvényes voltát. Sőt, a Kelet-Karibi Államok Szervezete (*Organization of Eastern Caribbean States* – OECS) beavatkozásra való

59 Beck, 1993. 134.

60 E gesztus jelentőségét maguk a döntéshozók is felismerték. Lásd Speakes, 1988. 159–160.

61 Menges, 1988. 78.; Beck, 1993. 134.

62 Vertzberger, 1998. 185. A CBS televízió 1983 novemberi közvéleménykutatása szerint Grenada lakosságának 92 százaléka támogatta a beavatkozást. Menges, 1988. 88.

felkérését is elég fontosnak vélték ahhoz, hogy Reagan elnököt október 22-én éjszaka felébresszék a karibi országok ez irányú döntésének hírével. Mindez azonban csupán arra utal, hogy az Egyesült Államok szívesebben vett részt egy multilaterális akcióban, bár külső kérés nélkül is hajlandó lett volna beavatkozni.[63] Mi több, az OECS felkérés nem teljesen legális voltáról is nagyvonalúan megfeledkezett az amerikai vezetés: a szervezet alapszabálya előírta, hogy minden tagország pozitív szavazata szükséges az OECS döntésekhez, a hét tagország közül azonban csupán hat szavazat eredményeképpen született meg az OECS-felkérés. A hetedik tagot, Grenadát meg sem hívták a szavazásra.[64] Az esetlegesen nagyobb legitimitást biztosító szervezetek, mint az Amerikai Államok Szervezete vagy az ENSZ hozzájárulását nem is várta az USA. Az utóbbira amúgy is úgy tekintett a Reagan-kormányzat, mint az amerikai érdekekkel szemben ellenséges szervezetre. És bár az USA utólag mindent megtett, hogy bizonyítsa igazát, valójában nem létezett olyan jogi norma, amellyel egy evakuációnál nagyobb méretű beavatkozást alá lehetett volna támasztani. Azt az amerikaiak egyik érve – sem egy regionális szervezet felkérése, sem az állampolgárai biztonságáért érzett felelősség, sem pedig az önvédelem – sem indokolta.[65] Így tehát az Egyesült Államok egy invázió melletti döntéssel nem tehetett mást, mint hogy szembenézett a negatív nemzetközi visszhanggal.

A katonai siker biztos tudatában Reagan elnök azonban hajlandó volt vállalni a felsorolt kockázatokat, bízva abban, hogy a győzelem (bel)politikailag is gyümölcsöző lesz. Miután az elnök jelezte beosztottjai felé, hogy hajlandó elfogadni az OECS felkérését, október 22-én délelőtt a Nemzetbiztonsági Tanács az ezzel kapcsolatos nemzetbiztonsági utasítás szövegét vitatta meg. A georgiai Augustában egy előre „lekötött" programon tartózkodó Reagan, Shultz és McFarlane telefonkonferencián kapcsolódott be a Nemzetbiztonsági Tanács fehér házi értekezletébe, amelynek során Bush alelnök kérdésére az elnök megerősítette, hogy a Menges által fogalmazott dokumentumban foglalt mindhárom céllal egyetért. Vagyis jóváhagyta, hogy a küldetés céljai közt nem csupán *„az amerikai állampolgárok biztonságának garantálása"* szerepelt, hanem *„a demokratikus kormányzás helyreállítása"* és a *„a Grenadán történő jelenlegi és jövőbeni kubai beavatkozás megszüntetése"* is helyet kapott.[66]

63 Lásd például MENGES, 1988. 75.
64 WATERS, 1986. 234.
65 A részeletes jogi érvelés megtalálható BECK, 1993. 213–215. és WATERS, 1986.
66 BECK, 1993. 134.

Csakhogy október 23-án a libanoni mészárlás híre megkérdőjelezte, hogy az elnök hajlandó-e aláírni az előző nap elfogadott dokumentumot. Sokan – köztük Tip O'Neill, a Képviselőház elnöke is – úgy hitték, hogy a grenadai beavatkozással Reagan elnök a Libanonban elszenvedett kudarc és a 241 tengerészgyalogos halálát próbálta meg egy népszerűségnövelő akcióval ellensúlyozni. Mint láthattuk azonban a grenadai invázióról szóló döntés a libanoni válság akuttá válása előtt történt, és az akció politikai fogadtatása sem volt biztos. Mi több, aligha lehetett volna egy katonai akciót alig két nap alatt az elejétől megszervezni. A valóságban az Egyesült Államok már október 20-án megtette a szükséges lépéseket és a Karib-tenger felé irányította azokat az egységeket, amelyeknek a Bejrútban szolgáló csapatokat kellett volna leváltania.[67] Sőt a döntéshozók nem lehetőségként, hanem akadályként értékelték a közel-keleti mészárlást, amely esetleg megkötheti volna az elnök kezét, hiszen kérdésessé vált, hogy ennyi áldozat után bölcs dolog-e olyan akcióba kezdeni, amely további amerikai veszteségekhez vezethet.[68] Október 23-a nagyrészt tehát azzal telt, hogy a libanoni események hatását értékelték a döntéshozók. Végül az elnök tett pontot e találgatásokra. A libanoni válságstábbal tartott értekezletről megérkezve, még egyszer meghallgatta beosztottjai álláspontját, és úgy döntött, *„hogyha a döntés helyes volt tegnap, akkor ma is az"*, és ellátta kézjegyével az előző nap elfogadott nemzetbiztonsági utasítást.[69] Ennek megfelelően október 26-án amerikai csapatok szálltak partra, napok alatt elfoglalták a szigetet, és ezzel véget vetettek Austin tábornok és Bernard Coard hatalmának.

Válság Libanonban

A libanoni polgárháború és előzményei

Libanon évszázadok óta a Közel-Keleten domináló erős, szunnita államok elől menekülő népcsoportok tradicionális célállomása volt. Mindez erősen meghatározta az ország lakosságának összetételét, amelyet különböző keresztény – görög katolikus, görög ortodox és maronita –, valamint muzulmán – drúz, szunnita és síita – csoportok alkottak. A 16. szá-

67 Beck, 1993. 105.
68 Lásd például Beck, 1993. 148.
69 Brown, 1993. 109.

zadban még muzulmán irányítás alatt lévő ország a 19. század végére már egyértelműen keresztény többségű ország lett. Időközben az uralkodó család is a maronita katolicizmus követője lett, és ez – a számszerű többséggel együtt – keresztény színezetett adott a sokvallású Libanonnak. Ezzel párhuzamosan az ország politikai rendszere nyitott maradt a kisebbségek számára, lehetőséget adva nekik a hatalomban való részvételre. Az „ország" 1861-ben francia közbenjárásra az Ottomán birodalom autonóm provinciája lett. Az első világháború alatt Libanon elvesztette autonómiáját, a háború után pedig francia mandátum területté vált. Szíriai területek Libanonhoz csatolásával 1920-ban a franciák létrehozták „Nagy Libanont". Az újonnan létrehozott állam legitimitását nemcsak Szíria, hanem egyes libanoni vallási-etnikai csoportok is megkérdőjelezték. Mi több, a területi növekedés következtében megkérdőjeleződött az ország keresztény többsége is, amelynek eredményeképpen egyes muzulmán csoportok vezető szerepet követeltek a politikai életben.

A második világháború végén kompromisszumos megoldásként egy kis keresztény többséggel rendelkező politikai rendszert hoztak létre, amely az erős központi kormányzaton és a különböző vallási-etnikai népcsoportok együttműködésén alapult. Nem elég, hogy a kompromisszum eredményeképpen bizonytalan egyensúly alakult ki, egyes muzulmán csoportok elutasították magát az 1943-as kompromisszumot is. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy bár a legfontosabb törésvonal a keresztény és a muzulmán vallási ellentét mentén húzódott, súlyos nézetkülönbségek alakultak ki e csoportokon belül is. Mi több, az 1940-es évektől kezdődően a libanoni politikai rendszerre kedvezőtlen hatással voltak még olyan ideológiai áramlatok, mint az arab nacionalizmus vagy a kommunizmus, de meg kellett küzdeniük a befolyását kiterjeszteni szándékozó Szíria, Egyiptom és Szovjetunió részéről érkező kihívásokkal is.

Eltekintve néhány kisebb válságtól, mint az 1958-as rövid polgárháború, amely rámutatott a radikalizálódó csoportok térnyerésének véres következményeire, a libanoni politikai intézmények mintegy harminc éven át életképesnek bizonyultak. Összetartó erőnek bizonyult még a főváros – Bejrút –, amely virágzó kereskedelmi központ volt, és amely kiemelkedő kereskedelmi szerepét csak békében tudta betölteni. Az 1970-es évek elején azonban kulminálódtak a kialakult instabil egyensúlyra negatívan ható erők. Először is a belpolitikai válság megerősödése a központi hatalom gyengülésével járt együtt. Másodszor az 1967-es arab–izraeli háború eredményeként nagy számú palesztin menekült érkezett izraeli területekről Libanonba. A menekültekkel együtt az egész palesztin vezetés is Li-

banonba tette át székhelyét, és a menekült táborokban élő palesztinokat megszervezve átvette az ellenőrzést Libanon egyes területei fölött, valamint libanoni állásaiból izraeli célpontokat bombázott. Ennek eredményeként Izrael is az események szereplőjévé vált: nemcsak a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) távozását követelte, hanem gátat kívánt szabni a biztonságukat veszélyeztető régi ellenlábas Szíria libanoni hatalmi törekvéseinek is. Szíria már jóval Izrael előtt részesévé vált a libanoni politikai küzdelmeknek. A belpolitikai konfliktus kiéleződésével egyre erősebb szíriai befolyás alá került az ország vezetése, míg 1976 áprilisában Szíria katonailag is bevonult Libanonba. A küzdelemben gyorsan változó koalíciók alakultak ki a libanoni belpolitikai csoportok és a külföldi beavatkozók között: például Szíria rövid összefogás után szakított maronita szövetségeseivel és inkább a PFSZ-szel való szorosabb együttműködést választotta, amelynek következtében a maroniták viszont számíthattak Izrael támogatására. 1976-ban a szír fegyveres intervenció során azonban Szíria, amely leginkább akkor tudta befolyását megőrizni, ha egyetlen csoportosulás sem tett szert domináns szerepre, már a küzdelemben felülkerekedni látszó PFSZ *ellen* lépett fel.[70]

Az első amerikai beavatkozás

A Reagan-adminisztráció munkatársainak nem voltak illúziói a közel-keleti békefolyamat folytatásával kapcsolatban, ennek ellenére az elnök – elődeihez hasonlóan – megpróbálkozott a regionális béke tető alá hozásával. Már a béketárgyalások előfeltételének, egy állandó tűzszünetnek a megteremtése is nehézségekbe ütközött azonban azután, hogy Szíria Izrael északi részét szintén veszélyeztető föld-levegő rakétákat telepített Libanonba, és a PFSZ nemcsak folytatta azt észak-izraeli célpontok bombázását, hanem rendszertelenül be is tört izraeli területekre. Válaszreakcióként a határmenti területeken izraeli kommandók harcba bocsátkoztak az ország területét veszélyeztető ellenséggel. Mi több, az amerikaiak olyan információ birtokába jutottak, amely szerint Izrael Libanon megtámadását tervezte. A nagyobb válságot megelőzendő Reagan elnök a veterán diplomatát, Philip Habibot bízta meg azzal, hogy érje el a feleknél egy tűzszüneti terv elfogadását. Habib 1981 júniusáig tető alá hozta a megállapodást, amely apróbb megszakításokkal egy éven át kitartott.

70 Rabinovich, 1985. 18–29.; Weinberger, 1990. 135–143.; Inbar, 1991. 73–75.

Még a közel-keleti arab országok körében növekvő Izrael-ellenes hangulatot is túlélte azt követően, hogy 1981 júliusában Izrael lebombázott egy iraki atomerőművet. A feszültséget tovább növelte az a tény, hogy Izrael bejelentette a Szíriától a hatnapos háború során elfoglalt Golán-fennsík annektálását. A kiélesedő ellentéteket tovább szította az Izraellel való békekötés miatt az Arab Ligából kiközösített Anwar Sadat egyiptomi elnök meggyilkolása is. Mindennek ellenére Izrael tartotta magát a Camp David-i megállapodáshoz és 1982 áprilisában – amerikai és egyéb országok által felállított ENSZ-békefenntartók ellenőrzése mellett – kivonult a Sínai-félszigetről.[71]

Csakhogy eközben Izrael és különösen annak keményvonalas hadügyminisztere, Ariel Sharon már a lehetőséget kereste Libanon megtámadására. A zsidó állam meglehetősen tágan értelmezte a Habib által tető alá hozott tűzszünet azon kitételét, hogy az addig van hatályban, amíg a PFSZ támadást nem indít Izrael ellen. Izrael szerint a tűzszünet végét jelentette minden Izraelt vagy izraelit érő palesztin támadás a világ bármely pontján. Miután a radikálisabb palesztin szervezet, Abu Nidal Izrael londoni nagykövetének meggyilkolásával üzenetet küldött a PFSZ mérsékeltebb politikát folytató vezetőjének, Jasszer Arafatnak, 1982. június 4-én Izrael megtámadta Libanont. A kezdetben hangoztatottakkal ellentétben nemcsak az Izrael biztonságát garantáló határmenti területeket foglalta el, hanem harcba bocsátkozott és legyőzte a Bekaa-völgyben állomásozó szíriai erőket és egyenesen Bejrútig haladt előre, ahol bombázás alá vette a város palesztinok által lakott negyedeit.[72]

A bombázásokat Bejrútban átélő Philip Habib már június 6-i táviratában kérte Reagan elnöktől, hogy a PFSZ Bejrútból történő kivonulását előkészítő amerikai csapatokat küldjön Libanonba. Ám ekkor még az elnök elutasította ezt a megoldást. Az amerikai vezetést két hónappal később a szűnni nem akaró bombázások és a meglehetősen hatásos médiatudósítások késztették arra, hogy elgondolkodjon az esetleges amerikai beavatkozásról. Közvetlen munkatársa, Michael Deaver ösztönzésére és a George Shultz külügyminiszterrel való rövid értekezés után az elnök telefonon követelte Begin izraeli miniszterelnöktől a bombázások leállítását, amelynek Izrael eleget tett. Bár Menachem Begin már Reagan hívása előtt utasította a kormány korábbi felhatalmazását alaposan túllépő Sharon hadügyminisztert a bombázások beszüntetésére, az amerikai ve-

71 Reagan, 1990. 416–421.
72 Reagan, 1990. 422.

zetés a pozitív izraeli reakciót saját befolyásának tulajdonítva,[73] újult erővel vetette magát a libanoni probléma megoldásába. Az USA annál is inkább kihasználta az adódó lehetőséget, mert már 1978-ban elkötelezte magát egy független Libanon mellett, időt és pénzt áldozva a libanoni hadsereg kiképzésére és felszerelésére.[74] Csakhogy az 1982-es izraeli támadás után világossá vált, hogy Libanon szuverenitása, amely garantálhatta volna Izrael biztonságát is, csak úgy teremthető meg, ha a palesztinok elhagyják az országot. A béketeremtés keretében az amerikai csapatok bevetése ismét napirendre került.[75]

Egy ilyen javaslat ismét felszínre hozta az amerikai adminisztráción belüli nézetkülönbségeket, amelyek a Közel-Kelet kapcsán különösen erőteljesen jelentkeztek. Bár a közel-keleti stratégiai koalíció fontosságát mindkét oldal elismerte, a Haig külügyminiszter által vezetett csoportosulás úgy vélte, hogy a mérsékelt arab államok felé való közeledés fontos ugyan, de a stratégiai koalícióban Izraelnek kell vezető szerepet játszania. A Weinberger védelmi miniszter nevével fémjelzett ellenlábasok viszont sokkal kevésbé vallottak Izrael-barát nézeteket. Véleményük szerint elsősorban Szaúd-Arábiának kellett volna nagyobb szerepet szánni és nem látták szükségesnek Izrael bevonását a közel-keleti szovjetellenes koalícióba.[76] Reagan elnök, aki inkább osztotta Haig véleményét, de jobb viszonyban volt Weinbergerrel, egyszerre próbált mindkét félnek igazat adni. Ennek következtében nem alakult ki egységes külpolitikai irányvonal, bár kezdetben úgy tűnt, a Weinberger által vezetett csoportosulásnak sikerült felülkerekednie. Azok után, hogy Külügyminisztérium élére Haig helyett kinevezett George Shultz inkább Weinberger véleményét osztotta, úgy tűnt nézeteik hosszú távon is a hivatalos amerikai külpolitikává válhatnak.

Egy rövid békésebb időszak után azonban a libanoni béketeremtés kérdése újra kiélezte a helyzetet, és ekkor Shultz már nem Weinbergert támogatta. Egyrészről Shultz, Kirkpatrick és Eagleburger, valamint az 1983. október közepén William Clarkot a Nemzetbiztonsági Tanács élén váltó McFarlane nemcsak Izrael vezető szerepe mellett foglalt állást, de úgy látta, hogy ennek megfelelően kemény kézzel kell bánni Izrael ellenségével, Szíriával. Ezzel szemben Weinberger, a JCS és a Külügyminisz-

73 Spiegel, 1985. 417.
74 Weinberger, 1990. 142.
75 Wills, 2003.
76 Spiegel, 1985. 401.

térium Közel-Kelettel foglalkozó diplomatái ellenezték az Izraellel való kapcsolat szorosabbra fűzését, a katonai beavatkozást és a Szíriával való konfrontációt.[77] Így tehát Shultz és Clark támogatta Habib javaslatának alappillérét, vagyis amerikai csapatok küldését, remélve, hogy ezek nemzetközi békefenntartó feladatokat látnak majd el. A Nemzetbiztonsági Tanács szintén támogatta az elképzelést, bár a tengerészgyalogosokat inkább a már Grenada kapcsán is felmerült érv, az Egyesült Államok hitelességének megteremtése érdekében szerették volna a térségben látni. Úgy vélte, hogy az USA mint nagyhatalom hatalmas katonai potenciállal rendelkezett, *„amelyet ha nem használunk ilyen helyzetben akkor az USA csupán egy impotens ország."*[78]

Ezzel ellentétben a katonai vezetés – a vietnámi tapasztalatokat szem előtt tartva – ellenezte a csapatok küldését, mert azok jövőbeni feladata nem volt egyértelmű. Úgy érveltek, hogy a *„hadsereg szereti, ha megmondják neki, hogy kire kell lőni."*[79] Amikor az elnök úgy döntött, hogy egy, a franciákkal és az olaszokkal alakított többnemzetiségű erő keretében az Egyesült Államok csapatokat küld a térségbe, a JCS sikeresen küzdött a tengerészgyalogosok feladatának legszűkebben való meghatározására. Feladatuk az időközben Philip Habib által létrehozott megállapodás végrehajtásának ellenőrzése volt. A megegyezés keretében a PFSZ hajlandó volt kivonulni Bejrútból egy, az Egyesült Államok által adott garancia fejében, amelynek értelmében a kivonulást ellenőrző francia, olasz, és amerikai csapatok garantálják a Bejrútban maradt palesztin nők és gyerekek biztonságát. Jóllehet Habib azt kérte, hogy a tengerészgyalogosok küldetése hatvan napra szóljon, a katonai vezetés elérte, hogy azt harminc napra csökkentsék és a Habib által elképzelt feladatoknak csak egy részét, a repülőtér és a kikötő ellenőrzését engedélyezték számukra. Kilenc nappal a PFSZ kivonulása után és 14 nappal a harminc napos küldetés vége előtt Weinberger úgy ítélte meg, hogy a tengerészgyalogosok teljesítették feladatukat és kivonta őket a térségből.[80]

77 Spiegel, 1985. 403–404.
78 Wills, 2003. 51.
79 Wills, 2003. 51.
80 Wills, 2003. 51–52.

A második amerikai csapatküldés

A sikeres palesztin kivonulás után a Reagan-adminisztráció a diplomáciai megoldás mellett döntött, remélve, hogy ki tudja használni a Libanonban beállt viszonylagos nyugalmat. Reagan elnök 1982. szeptember elején nyilvánosságra hozta a közel-keleti rendezéssel kapcsolatos hosszú távú elképzelését. A terv elismerte a palesztinok nagyobb önrendelkezés iránti követelését anélkül, hogy az Izrael számára elfogadhatatlan független palesztin állam megteremtésére javaslatot tett volna. Vagyis jordán ellenőrzés mellett a palesztinok önkormányzatot nyertek volna a Jordán folyó bal partján.[81] Két héttel később azonban az USA által támogatott megválasztott libanoni elnököt, Bashir Gemayelt meggyilkolták, és ez minden térségbeli rendezési tervet kútba döntött. Gemayelre nemcsak az Egyesült Államok számított az erős libanoni központi kormányzat megteremtésében, de Izrael is kulcsfontosságú szerep szánt személyének: azt remélte, hogy Gemayel elnöksége alatt tető alá lehet hozni a két ország közötti békeszerződést. Korábban bejelentett szándékával ellentétben a felerősödő libanoni polgárháborús küzdelmek és a keletkezett hatalmi vákuum eredményeképpen Izrael bevonult Bejrútba és a falangisták segítségével több mint 700, a szatilai és sabrai menekült táborokban élő palesztin nőt és gyereket gyilkolt meg.[82]

Ez súlyos presztízsveszteség volt az Egyesült Államok számára, amely a korábbiakban ígéretet tett a palesztin vezetésnek, hogy gondoskodik a Bejrútban maradó palesztinok biztonságáról és arról, hogy Izrael nem vonul be a városba. A presztízsveszteség mellett úgy tűnik, az amerikai döntéshozókat a mészárlások is sokkolták. Mi több, az amerikai vezetésből többen egyetértettek azzal a francia véleménnyel, hogy ha a Védelmi Minisztérium nem vonja ki a határidő előtt az amerikai katonákat, akkor mindez nem következik be. Az amerikai vezetésnek az a része, amely szívesen küldött amerikai csapatokat külföldre, ha másért nem, hát azért, hogy ezzel adjon nyomatékot a diplomáciai erőfeszítéseknek, egy meglehetősen merész tervvel állt elő.[83] Amellett érveltek, hogy *„az elnöknek meg kell kockáztatnia nagy létszámú [...] csapat küldését a térségbe"*. A Nemzetbiztonsági Tanács úgy vélte, hogy a független Libanon megteremtése érdekében a csapatküldéssel párhuzamosan ultimátumot kelle-

81 Wills, 2003. 52–53.
82 Wills, 2003. 53.; Spiegel, 1985. 422.
83 Weinberger, 1990. 151.

ne adni mind Izraelnek, mind pedig Szíriának, hogy azonnal vonuljanak ki Libanonból. Mi több, a Nemzetbiztonsági Tanács kérésére a Pentagon még olyan tervet is készített, amelynek keretében az Egyesült Államok 63 000 katonát küldött volna Libanonba azért, hogy lefegyverezze a libanoni milíciákat, biztosítsa a kikötőket és a határokat, és elfoglalja az Izrael és Szíria által ellenőrzött területeket. Ezek a radikális elképzelések azonban megbuktak, ám nem elsősorban a védelmi miniszter és a katonai vezetés rosszallása miatt, hanem azért, mert attól félve, hogy egy ilyen nagyszabású tervet nem támogatna a Kongresszus, Shultz a tervet ellenző Pentagon mellé állt.[84]

A Weinbergerék azonban azt már nem tudták elérni, hogy az USA egyáltalán ne küldjön csapatokat egy újabb nemzetközi kontingens keretein belül. A csapatküldést ellenzők úgy vélték, hogy az USA semmi pozitívra nem számíthat egy kisebb csapat küldése esetén sem, sőt akár egy újabb Vietnámmal találhatja magát szembe, egyrészt mert a térség robbanásra kész puskaporos hordó volt, ahol az USA adott esetben egy szélesebb háborúba is belekeveredhetett. Másrészt úgy vélték, hogy mivel a tengerészgyalogosok feladata – *„megteremtsék jelenlétüket"* és *„olyan helyzetet alakítsanak ki, amely lehetővé teszi, hogy a libanoni fegyveres erők átvegyék Bejrút felett az ellenőrzést"* – homályos volt és eredményessége sem volt mérhető, az Egyesült Államok akár hosszú távon is kénytelen lesz csapatokat állomásoztatni a térségben, növelve ezzel az elsőként megfogalmazott aggodalom bekövetkeztének valószínűségét. Érveik talán hatásosnak bizonyultak volna, ha az amerikai döntéshozók egy része nem érez bűntudatot, és Weinberger a korai kivonulás miatt nem szenved presztízsveszteséget.

Az adott körülmények között azonban az elnök kötelességének érezte, hogy az Egyesült Államok csapatokat küldjön Libanonba. Az amerikai erők számára kijelölt feladat és az ehhez készített utasítás valójában békefenntartó státuszt adott a csapatoknak, akik csak könnyebb fegyverzettel rendelkeztek, és csupán önvédelemből avatkozhattak be. És bár a csapatküldéssel párhuzamosan az USA elkötelezte magát a szír és izraeli csapatok kivonásának gyors megvalósítása mellett, a Libanonba küldött tengerészgyalogosoknak megérkezésük után még nyolc hónapot kellett várniuk arra, hogy végrehajtható megállapodás szülessen.[85] Az 1983. május 17-i megállapodás Libanon és Izrael között csupán Shultz külügy-

84 Wills, 2003. 52.
85 Inbar, 1991. 75.; Weinberger, 1990. 152.

miniszter ingadiplomáciájának eredményeképpen jött létre. Ennek keretén belül Libanon elkötelezte magát a két ország közötti békés rendezés mellett, amiért cserébe Izrael beleegyezett a csapatok kivonásába azzal a kitétellel, hogy csak akkor köteles kivonulni, amennyiben Szíria is kivonul.[86] Csakhogy az USA kihagyta Szíriát az egész rendezési tervből részben talán azért, mert – helyesen – úgy ítélték, hogy Szíria nem lesz hajlandó semmilyen megállapodás megkötésére. Szerepet játszott azonban ebben az is, hogy az USA Szíriát – a palesztinokhoz hasonlóan – elsősorban szovjet bábnak – ellenségnek – tekintette.[87] Volt azért a szírek megítélésében annyi igazság, hogy Szíria az izraeli csapatok libanoni bevonulásával szenvedett súlyos veszteségeket nagyméretű szovjet fegyverszállítmányok segítségével képes volt rendkívül rövid időn belül ellensúlyozni.[88] Az amerikai helyzetértékelés problémája inkább abban rejlett, hogy az Egyesült Államok még 1983 októberében is elsősorban a kommunizmus elleni küzdelem szemszögéből látta a közel-keleti kérdést, és nem volt hajlandó beismerni, hogy a konfliktus elsősorban helyi ellentéteken nyugszik, amelyek legfeljebb lehetőséget adnak a szovjeteknek, hogy a „zavarosban halásszanak".[89] Ennek megfelelően Ronald Reagan például egy rádióbeszédben úgy jellemezte az amerikai beavatkozást, mint ami *„azt volt hivatott megakadályozni, hogy a Közel-Keletet beolvasszák a szovjet blokkba"*.[90]

A várakozásoknak megfelelően Szíria visszautasította a csapatai kivonására tett felkérést, amivel a békefenntartói feladatok végett a térségben tartózkodó amerikai csapatok jelenléte is okafogyottá vált, hiszen nem volt képes a külföldi csapatok kivonásának feltételeit sem megteremteni, sem ellenőrizni.[91] Sőt Szíriának sikerült megteremtenie egy olyan libanoni szunnita, keresztény és drúz koalíciót, amely Libanonon belülről kérdőjelezte meg a megállapodást, és amely hatásosan ásta alá a libanoni kormány hatalmát.[92] Bár a szíriai kivonulás hiányában Izrael nem volt köteles elhagyni Libanont, belpolitikai problémái miatt Izrael mégis a kivonulás mellett döntött,[93] amely teljesen kiszolgáltatottá tette

86 Inbar, 1991. 80.
87 Inbar, 1991. 73.; Reagan, 1990. 409.
88 Shultz, 1993. 233.; Inbar, 1991. 76.
89 Spiegel, 1985. 402.
90 Lawson, 1984. 32. Lásd még Shultz, 1990. 225–226.
91 Weinberger, 1990. 156.
92 Inbar, 1991. 81.; Spiegel, 1985. 425.
93 Spiegel, 1985. 426.

a repülőtér védelmét ellátó amerikai csapatokat, mivel az összeomlás szélén álló libanoni kormány csapatai nem voltak képesek elfoglalni az izraeli hadsereg által szabadon hagyott Shouf hegységet, lehetővé téve, hogy a szíriai támogatást élvező milíciák az izraeli csapatok helyét átvéve kitűnő pozíciót foglaljanak el a tengerészgyalogosok megtámadására.[94] Mi több, miután az amerikai csapatok a libanoni kormány oldalán nyíltan beavatkoztak a polgárháborús küzdelmekbe, ők is állandó bombázás és orvlövészek célpontjává váltak.[95] Ráadásul az USA nagykövetség 1983 áprilisi – iráni és (talán) szír – bombázását az amerikaiak mindenféle megtorlás nélkül hagyták, mert nem voltak egészen biztosak abban, hogy Szíria és az immár hozzá hasonlóan Libanon bekebelezésére törekvő irániak álltak a háttérben. Ezzel azonban akaratlanul azt az üzenet küldték, hogy az amerikai csapatok válaszreakció nélkül megtámadhatóak.[96]

Bár a csapatkivonás kérdése állandóan napirenden volt, és bár az elnök 1983 szeptemberében érezte a helyzet tarthatatlanságát, Reagan jelentősebb mértékben sem beavatkozni, sem kivonulni nem volt hajlandó. A helyzet további súlyosbodásával is csupán a Libanonban tartózkodó csapatoknak adott valamivel nagyobb szabadkezet önmaguk megvédésére, de feladatuk továbbra is a békefenntartás volt.[97] Emellett azonban az USA egyre mélyebben keveredett libanoni belpolitikai küzdelembe azzal, hogy a libanoni kormány a palesztin, drúz és szír csapatok elleni harcok során amerikai ágyútámogatást kért és kapott. A tengerészgyalogosok biztonsága ennek következtében továbbromlott.[98] 1983. október 17-én, amikor a grenadai válság már kibontakozóban volt, a Nemzetbiztonsági Tervezőcsoport (*National Security Planning Group* – NSPG) ülésén Caspar Weinberger ismét a tengerészgyalogosok azonnali kivonását és a térségben tartózkodó amerikai hajókon történő állomásoztatását javasolta olyan titkosszolgálati információk alapján, amelyek egy esetleges terrortámadás valószínűségét aggasztóan magasnak minősítették. Az elnök azonban ismét elvetette a kivonulási javaslatot.[99] A Külügyminisztérium és a Nemzetbiztonsági Tanács által hangoztatott, kivonulás elleni legha-

94 WEINBERGER, 1990. 158. és SPIEGEL, 1985. 426.
95 WILLS, 2003. 59.
96 WILLS, 2003. 56.
97 WILLS, 2003. 59–60.; SPIEGEL, 1985. 426.; SHULTZ, 1993. 222. és 225.
98 WILLS, 2003. 59–60.; SHULTZ, 1993. 222.
99 WILLS, 2003. 61.; SPIEGEL, 1985. 427.

tásosabb érv most is megtette hatását, vagyis hogy hogyan is nézne ki, ha az USA egyszerűen megfutamodna.[100] Igaz, az elnök McFarlane és Shultz kérésének, a Szíriával szembeni politika szigorításának sem tett eleget.

Amerikai reakció a terrortámadás után

Így tehát a tengerészgyalogosok ellen elkövetett, 241 fős veszteséggel járó bombamerénylet nem volt teljesen váratlan, annak híre mégis sokkolta a figyelmüket nagyrészt Grenadának szentelő döntéshozókat. Elsősorban az elnök, de Eagleburger és McFarlane is azonnal a megtorlás mellett foglalt állást. Reagan elnök úgy fogalmazott, hogy a bűnösöknek fizetniük kell, Eagleburger pedig ennél is messzebb ment, azt hangoztatva, hogy tulajdonképpen mindegy kire csap le az USA mindaddig, amíg valakin megtorolja a merényletet. Az október 23-án délután tartott értekezleten már gyanúsított is akadt, bár egyetlen szervezet sem vállalta magára a merényletet. Amerikai titkosszolgálati információk alapján a gyanú Iránra és Szíriára, valamint az általuk támogatott csoportokra terelődött. Ennek hatására fogalmazódott meg a Bekaa-völgyben lévő, iráni támogatást élvező Hezbollah elleni, a libanoni partoknál állomásozó amerikai hajókról indított azonnali rakétatámadás lehetősége. Weinberger és a JCS vezérkar egyes tagjainak érvelése azonban meghiúsította a tervet. Ők úgy vélték, hogy egyes amerikai döntéshozók csupán a saját jóérzésük helyreállítására szolgáló gyakorlatnak tekintették egy olyan helyzetben, amikor nem lehettek teljesen biztosak abban, hogy ki ellen is kellene fellépni. Mi több, a jövőbeni terrorizmus megakadályozását sem szolgálta egy ilyen akció. Attól is tartani lehetett, hogy a még mindig meglehetősen kiszolgáltatott pozíciót elfoglaló tengerészgyalogosokat további terrorista támadás veszélyének teszik ki.[101]

Ezzel szemben egy, a térségben állomásozó amerikai hajókról indított légitámadás gondolata már sokkal pozitívabb fogadtatásra talált Washingtonban, amelynek megtervezésére Reagan utasítást adott a Pentagonnak. Egy esetleges agresszió azonban mind otthon, mind pedig külföldön komoly politikai ellenállásba ütközött. Természetesen a franciák, akiknek libanoni csapatai szintén veszteségeket szenvedtek egy egyidejű

100 Weinberger, 1990. 160.
101 Wills, 2003. 63–64.

terrortámadás következtében, szívesen működtek volna együtt egy válaszcsapás során, és Jordánia sem volt az amerikai megtorlás ellen, feltéve ha az USA hajlandó hosszútávon is a térségben maradni. Ám Egyiptom, Németország és Nagy-Britannia a politikai rendezés fontosságát hangsúlyozta. Mindennél aggasztóbb volt a csökkenő kongresszusi támogatás. A Kongresszus először akkor kezdte felemelni szavát, amikor 1983 májusában a Libanonban tartózkodó tengerészgyalogosok az első katonai veszteségeket elszenvedték, amely a Kongresszus szerint átminősítette a libanoni amerikai jelenlétet. Ha eddig az békefenntartó misszió volt, akkor ezután már harci cselekményben való részvételnek számított, és a háborús felhatalmazási törvény hatálya alá esett.[102] Bár szeptember közepén a Kongresszus 18 hónappal meghosszabbította a libanoni missziót, a színfalak mögött a Reagan-adminisztráció tudtára adták, hogy valójában 3-4 hónapon belül otthon szeretnék látni az amerikai csapatokat. Okóber 23-a után a demokrata képviselők többsége a kivonulást követelte az elnöktől. Sam Gibbons képviselő pedig egyenesen arról beszélt, hogy Libanon nem más, mint „Reagan Vietnámja."[103] Végül is a kivonulásról szóló határozat Tip O'Neill házelnök hathatós közbenjárására 153-274 arányban megbukott.

Shultz emlékirataiból tudjuk, hogy a Kongresszussal való problémák és annak különösen a háborús felhatalmazást érintő aspektusa komolyan foglalkoztatta az amerikai vezetést,[104] nem tudni milyen hatással volt mindez a megtorlással kapcsolatos döntésre. Azt azonban tudjuk, hogy a Kongresszussal való problémák ellenére az amerikai vezetés továbbra is indokoltnak tartotta a válaszcsapást. Bár az akcióhoz az elnök aláírta az általános felhatalmazást, a franciákkal való közös támadáshoz tűzparancsot – úgy tűnik – sohasem adott ki. Bár a beavatkozás párti döntéshozók Weinbergert szabotázzsal vádolták, valószínűtlen, hogy egy ilyen méretű szabotázs esetén továbbra is posztján maradhatott volna. Valószínűbb, hogy Reagan nem adta meg a végső felhatalmazást, és szokása szerint mindenkinek igazat adott, majd jól jött neki, hogy Weinberger vitte el a balhét.[105] Abban, hogy az elnök végül lefújta az akciót, a Kongresszuson kívül a Libanonba vezényelt csapatok sebezhetősége és feltehetőleg az a tény is szerepet játszhatott, hogy Grenada mellett az USA nem akart a világ két táján egyidejűleg nagyobb méretű katonai akcióba bonyolódni.

102 Wills, 2004. 61.
103 Wills, 2003. 66.
104 Shultz, 1993. 225.
105 Wills, 2003. 73–75.; Weinberger, 1990. 161–162.

Annak ellenére, hogy még volt egy katonai erő alkalmazását szorgalmazó javaslat, és az elnök továbbra is úgy fogalmazott, hogy nem hajlandó megfutamodni Libanonban, a kivonulás csak idő kérdése volt. Már a Kongresszus republikánus tagjai is a kivonulást szorgalmazták, 1984 januárjában a libanoni kormány teljes mértékben összeomlott, és az amerikaiak elleni szír atrocitásokat megtorló, amerikai hajókról leadott bombázások teljesen hatástalannak bizonyultak. A konszenzus először 1983 decemberében a minisztériumok alsó szintjén született meg, elismerve a május 17-i megállapodás kudarcát, illetve azt, hogy *„a libanoni válság megoldását nem a további vagy a megnövelt amerikai jelenlétben kell keresni"*.[106] Szép sorjában a vezetés is – George Shultz kivételével – belátta, hogy *„nincs fény az alagút végén"*. A végső ajánlást 1984. február 7-én az elnök és Shultz távollétében fogadta el Nemzetbiztonsági Tanács a kivonulást szorgalmazó Bush alelnök vezetése alatt. Arról, hogy a Külügyminisztériumot leszámítva konszenzus alakult ki a csapatkivonást illetően, Bush alelnök telefonon értesítette a távollévő elnököt. Reagan, akinek az idő múlásával egyre nőttek kétségei a libanoni misszióval kapcsolatban, beosztottjai javaslatát elfogadva hozzájárult a csapatkivonáshoz. Ennek eredményeképpen 1984. február 26-ig az amerikai csapatok elhagyták a közel-keleti országot.[107]

Összefoglalás

Mind a grenadai, mind pedig a libanoni amerikai politikát, mint láthattuk, elsősorban a Reagan-adminisztráció kommunizmus-ellenes világképe határozta meg. Grenadán azért avatkozott be, hogy az USA közvetlen szomszédságában lévő szélsőbaloldali Bernard Coard-tól megszabaduljon. A Közel-Keleten pedig az eredeti elképzelés egy széles antikommunista koalíció megteremtése volt, amelynek előzményeként azonban szükséges volt megteremteni a regionális stabilitást és ezzel együtt Izrael biztonságát. Amíg az amerikai vezetés világnézete nagyrészt helyesnek bizonyult Grenadában, mindaz teljesen alkalmatlan volt az elsősorban regionális alapokon nyugvó közel-keleti konfliktus megoldására. Ennek következtében, míg a Karib-térségben az USA vezető szerepet játszott, addig a Közel-Keleten a helyi konfliktusban résztvevő felek kénye-kedvé-

106 Wills, 2003. 78.; Spiegel, 1985. 429.
107 Wills, 2003. 82.; Shultz, 1993. 230–231.

nek volt kiszolgáltatva, és végül mind Izrael, mind pedig Szíria elérte szándékát az USA-val szemben: a libanoni kudarccal az USA csak úgy tudta biztosítani Izrael biztonságát, hogy ismét elsőrangú közel-keleti szövetségesévé tette és nagyméretű fegyverszállítmányokkal támogatta. Szíriának pedig nem kellett kivonulnia Libanonból.

A helyzetértékelés szintén jelentős, de csak másodlagos eleme volt a vállalandó kockázat mértéke. Ebben mindkét esetben fontos szerepet játszott a vietnámi háború árnyéka (valamint Grenada esetében az iráni túszválság is). Grenadán inkább a katonai akció kockázatának csökkentését, Libanonban pedig a valós kockázatok felismerését segítette a vietnámi példa, akár a döntéshozók, akár a Kongresszus részéről merült is fel a hasonlat. Továbbá Grenadán elsősorban politikai kockázattal találta magát szembe Reagan elnök, ami egy majdnem biztos katonai siker tükrében nagy eséllyel előnnyé alakítható, és ezért vállalható volt. Azok a döntéshozók, akik a Libanonban vállalandó hatalmas kockázatot – egy megnyerhetetlen helyzetbe való óvatos belesodródást – hangsúlyozták, kezdetben alulmaradtak a libanoni politika alakításáért folytatott harcban. Ahhoz, hogy álláspontjuk győzedelmeskedjen – vagyis, hogy az USA ne váljon egy aktív háború részesévé és végül kivonuljon – arra volt szükség, hogy hosszú tétovázás után az amerikai vezetés belássa, hogy a szovjetellenes ideológia nem működik a közel-keleti konfliktus értelmezésében. Amikor ez megtörtént, a döntéshozók sorra ismerték be a libanoni jelenlét tarthatatlanságát.[108]

Végül a várható, illetve az adminisztráción belüli nézeteltérések mértéke befolyásolta a végrehajtó hatalmat ért belföldi és külföldről érkezett kritikáknak tulajdonított fontosságot. A biztos győzelem fényében, illetve a nem túl súlyos döntéshozók közti ellentétek miatt – amelyek az invázió mellett viszonylag hamar kialakuló egyértelmű többség fényében sosem váltak különösen intenzívvé – Grenadában Reaganék szembeszálltak a negatív kongresszusi- és közvéleménnyel. Sőt vállalták a nemzetközi jog megsértéséből fakadó nemzetközi kritikát, és nem tétováztak kivívni leghűségesebb szövetségesük, Nagy-Britannia haragját sem a Brit Nemzetközösség tagországának megtámadásával. Ezzel szemben a Libanonban folytatandó amerikai politika nemcsak egyre nagyobb kongresszusi ellenállással találkozott, de az adminisztráción belül is súlyos ellentétek feszültek. Ronald Reagan a csapatküldéssel a még radikálisabb politikát követelő héják és a be nem avatkozást szorgalmazó békepártiak

108 Spiegel, 1985. 400. és 402.

között egyensúlyozott, ahol végül a terrortámadás az utóbbiakat igazolta, és a kivonulást eredményezte. Végezetül pedig meg kell említeni, hogy a földrajzi közelség sem volt elhanyagolható: Grenada közelsége miatt mindvégig súlyosabban nyomott a latban. Libanon nemcsak messze volt, de az USA mind a közel-keleti olajkészletekhez való hozzáférést, mind Izrael biztonságát garantálni tudta egy független és erős Libanon nélkül is.

Reagan elnök és kormánya 1984-ben. Az ülő sorban balról a második Bush alelnök, mellette jobbra Reagan elnök, George Shultz külügyminiszter és Caspar Weinberger védelmi miniszter. A középső sorban balról a második Jeane Kirkpatrick ENSZ-nagykövet. Az 1983 előtt nemzetbiztonsági tanácsadóként dolgozó William Clark látható a hátsó sorban (jobbról a negyedik).

A felhasznált irodalom jegyzéke

Bailey

1999 U.S. Relations with the USSR. National Security Decision Directive Number 75. In: *The Strategic Plan that Won the Cold War. National Secuirty Decision Directive 75.* Szerk.: Bailey, Norman A. McLean, Virginia, The Potomac Foundation, 1999. 27–35.

Beck

1993 Beck, Robert J.: *The Grenada Invasion. Politics, Law, and Foreign Policy Decisionmaking.* Boulder, Westview Press, 1993.

Brown

1983 Brown, Seyom: *The Faces of Power: Constancy and Change in the United States Foreign Policy From Truman to Reagan.* New York, Columbia UP, 1983.

Inbar

1991 Inbar, Efraim: Great Power Mediation: The USA and the May 1983 Isreali-Lebanese Agreement. In: *Journal of Peace Research,* 28. (1991) 1. sz. 71–84.

Lawson

1984 Lawson, Fred: The Reagan Administration in the Middle East. In: *Merip Reports, No. 128, The Deadly Connection: Reagan and the Middle East,* 1988. 27–34.

Magyarics

2002 Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2002.

Menges

1988 Menges, Constantine C.: *Inside the National Security Council. The True Story of the Making and Unmaking of Reagan's Foreign Policy.* New York, Simon and Schuster, 1988.

Molineu

1990 Molineu, Harold: *U.S. Policy Toward Latin America. From Regionalism to Globalism.* Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1990.

PATERSON
1988 PATERSON, Thomas G.: *Meeting the Communist Threat. Truman to Reagan.* New York – Oxford, Oxford UP, 1988.

RABINOVICH
1985 RABINOVICH, Itamar: *The War for Lebanon. 1970-1985.* Ithaca and London, Cornell UP, 1985.

REAGAN
1990 REAGAN, Ronald: *An American Life: The Autobiography.* New York, Simon and Schuster, 1990.

RUBIN
1985 RUBIN, Barry: Reagan Administration Policymaking and Central America. In: *Central America: Anatomy of Conflict.* Szerk.: LEIKEN, Robert S. New York, Pergamon Press és Carnagie Endowment for International Peace, 1985. 299–318.

SHULTZ
1993 SHULTZ, George: *Turmoil and Triumph. My Years as Secretary of State.* New York, Charles Scribner's Sons, 1993.

SPEAKES
1988 SPEAKES, Larry: *Speaking Out. The Reagan Presidency from Inside the White House.* New York, Charles Scribner's Sons, 1988.

SPIEGEL
1985 SPIEGEL, Steven L.: *The Other Arab-Israeli Conflict: Making America's Middle East Policy, from Turman to Reagan.* Chicago – London, University of Chicago Press, 1985.

VERTZBERGER
1988 VERTZBERGER, Yaacov Y. I.: *Risk Taking and Decisionmaking: Foreign Military Intervention Decisions.* Stanford, Stanford UP, 1988.

WATERS
1986 WATERS, Maurice: The Invasion of Grenada, 1983 and the Collapse of Legal Norms. In: *Journal of Peace Research,* 23. (1986) 3. sz. 229–246.

WEINBERGER

1990 WEINBERGER, Caspar: *Fighting for Peace: Seven Critical Years in the Pentagon.* New York, Warner Books, 1990.

WILLIAMS

1997 WILLIAMS, Gary: Prelude to an Intervention. Grenada 1983. In: *Latin American Studies,* 29. (1997) 1. sz. 131–169.

WILLS

2003 WILLS, David C.: *The First War on Terrorism: Counter-Terrorism Policy during the Reagan Administrations.* Lanham, Rowman and Littlefiled Publishers, Inc. 2003.

Bemutatkozik az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Cseh Gergő Bendegúz

Az 1990 előtt keletkezett állambiztonsági iratok kutatásáról a Történeti Levéltárban

TIZENHAT évvel a rendszerváltás után a teljes magyar levéltárügy a maga teljes köz- és magánlevéltári intézményrendszerével együtt is összességében kevesebb közéleti figyelemben és nyilvánosságban részesül, mint az egyik legfiatalabb és legkisebb archívum, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, vagy korábbi nevén: a Történeti Hivatal. Az érdeklődés persze csak részben – és sajnálatosan kisebb részben – szól az itt kezelt iratanyag történeti értékének, a széleskörű publicitás elsősorban a szenzációs leleplezések gerjesztette, misztikus homályba burkolódzó ún. „ügynökkérdésnek" köszönhető. Bár a szélesebb közvéleményben továbbra is tartja magát az „ügynökhivatal" képe, az intézmény – amely valóban őriz ilyen vonatkozású iratanyagot is –, elsősorban egy állami szaklevéltár, amelynek tevékenységi köre és feladatai nagyban hasonlóak a többi hazai levéltáréihoz.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát, mint a Történeti Hivatal jogutódját a 2003. évi III. törvény hozta létre 2003. április 1-jei hatállyal.

A levéltár tevékenysége:

- szaklevéltárként őrzi és kezeli a 2003. évi III. tv-ben meghatározott iratokat, nevezetesen
  - a Belügyminisztérium volt III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökségének és jogelődeinek (beleértve egyebek mellett az egykori ÁVO, ÁVH, a Honvédelmi Minisztérium vagy a Magyar Néphadsereg állambiztonsági szerveit is) megmaradt iratanyagát;

- a volt III. Főcsoportfőnökség egykori alkalmazottainak, „titkos" és „szigorúan titkos" állományú munkatársainak személyzeti anyagát, illetve az ún. átvilágító bizottságok iratait,[1]
- a törvényben meghatározott feltételekkel biztosítja az érintettek számára személyes adataik megismeréséhez való joguk gyakorlását; vagyis az iratokban szereplő személyek számára adatot szolgáltat a volt állambiztonsági szervek által róluk készített iratokból;
- lehetővé teszi az általa kezelt iratanyagban a tudományos és az ún. magánkutatást;
- levéltár- és történettudományi kutatásokat végez, közzéteszi a kutatás eredményeit;
- ellátja a levéltári törvényben meghatározott egyéb feladatokat.

A fenti száraz felsorolásból egy rendkívül fontos levéltári feladat első látásra is hiányzik: az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (vagy rövidebb nevén a Történeti Levéltár) nem lát el gyűjtőterületi feladatokat, nincs ellenőrzési funkciója az iratkezelés és irattározás területén. Mindez magától értetődőnek is tűnhet, tekintve hogy a törvény lezárt gyűjteményként definiálja az ide rendelt iratanyagot, ebből adódóan nincs már olyan iratképző szerv, ahol a Levéltár gyűjtőkörébe tartozó iratok keletkeznének. Másfelől azonban a Levéltárnak jelenleg sincs, és

1 Az említett törvény konkrétan a Levéltár kezelésébe utalja mindazon iratokat, melyek 1944. december 21. és 1990. február 14. között

„a) a Belügyminisztérium III-as Főcsoportfőnökségénél, ennek területi és helyi szerveinél, illetve elődeiknél (a Magyar Államrendőrség budapesti és vidéki főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályain és a Gazdasági Rendészeti Osztályok operatív csoportjaiban, a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályánál, a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságánál, az Államvédelmi Hatóságnál, 1953 és 1956 között a Belügyminisztérium államvédelmi feladatokat ellátó szervezeti egységeinél, a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályánál), a Belügyminisztérium Határőrség Felderítő Osztályánál, valamint a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályán, a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Csoportfőnökségén, a Honvédelmi Minisztérium Katonai Elhárító Főcsoportfőnökségén, a Honvédelmi Minisztérium IV. Főcsoportfőnökségén, a Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. Csoportfőnökségén, a Belügyminisztérium Külügyi Osztályánál, a Belügyminisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Osztályánál, a Belügyminisztérium Belbiztonsági Osztályánál, a Belügyminisztérium Állambiztonsági Operatív Nyilvántartó Osztályánál vagy

b) a Belügyminisztérium Személyzeti Főosztályánál a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének alkalmazottaival és a "titkos", illetve a "szigorúan titkos" állományú munkatársaival kapcsolatban,

c) illetőleg az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyeket ellenőrző bizottságnál

keletkeztek és irattári anyagába tartoztak."

soha nem is volt érdemi jogosultsága és lehetősége annak felügyeletére, hogy a volt állambiztonsági szervek jogutódai (a III. Főcsoportfőnökség szervezeti egységei közül ugyanis csak az ún. belső elhárítással foglalkozó III/III csoportfőnökség szűnt meg jogutód nélkül) milyen, a Levéltárnak rendelt iratokat kezelnek és milyen formában, azt milyen nyilvántartások alapján használják és milyen segédletek kíséretében adják át, amit végül átadnak, illetve átadtak.

Iratok a Történeti levéltárban

A Történeti Levéltár gyűjtőkörét a 2003. évi III. tv. 1.§ (1) bekezdése határozta meg. A törvény értelmében a levéltár gyűjtőkörébe tartoznak a volt III. Főcsoportfőnökség és jogelődeinek iratai, a Főcsoportfőnökség alkalmazottaira, titkos és szigorúan titkos állományú munkatársaira vonatkozó dokumentumok, valamint az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyeket ellenőrző bizottságok iratanyaga.

A Levéltár által kezelt iratanyag részletes leírása nem tárgya írásunknak,[2] néhány – a kutatás szempontjából fontos – jellemzőt azonban feltétlenül érdemes megemlíteni.

- A „megörökölt" korabeli segédletek az iratok tárgy szerinti kutatását semmilyen formában nem támogatták: a mintegy százhetvenezer, eredeti irattári rendben őrzött dosszié között sem tartalmi elemek, sem az egyes iratok időrendi, földrajzi stb. paraméterei alapján nem volt lehetséges tudományos kutatást folytatni. Rendelkezésre álltak ugyan bizonyos tárgymutató könyvek, ezek azonban nem az eredeti iratok korabeli segédletei voltak, hanem részben az állambiztonsági szervek dolgozóinak, részben pedig az 1990 utáni belügyminisztériumi munkatársak saját készítésű és magánhasználatú regiszteres tárgymutatói. Keletkezésük körülményeiből adódóan ezek a mutatók távolról sem ölelték fel az iratanyag egészét, nem egységes szempontok szerint készültek és nem voltak mentesek a szubjektív szempontoktól, hibáktól sem. Ráadásul a rendkívül sokrétű, szerteágazó, számos ügyet és érintettek százait átfogó dos-

2 Lásd erre vonatkozóan: Petrikné Vámos Ida: *Iratok a Történeti Hivatalban.* In: Trezor 1. 29–58.

sziék sokaságát általában egy-két tárgyszó alá szorították be, ami az utólagos visszakeresést csak igen mérsékelten segítette.

- A különböző típusú (vizsgálati, operatív, munka, beszervezési stb.) dossziékhoz készült eredeti naplók adattartalmuk miatt kutatási segédletként teljességgel használhatatlanok voltak, mivel az irat jelzetén és címén kívül – ez utóbbi általában csak egy név vagy fedőnév – a téma azonosítására alkalmas információt egyáltalán nem tartalmaztak. Ráadásul a több évtizedes folyamatos használat és a szakszerűtlen kezelés[3] következtében ezen naplók többsége rendkívül veszélyeztetett állapotba került, és sokhelyütt helyrehozhatatlan károsodást is szenvedett.

- Az iratok visszakeresését segítő korabeli segédletek közül az operatív nyilvántartást végző, mindenkori állambiztonsági szervezeti részleg által vezetett ún. operatív kartonok bizonyultak leginkább használhatónak. Ez a mintegy 160 ezer kartont tartalmazó nyilvántartó rendszer azonban korántsem tartalmazta az iratokban szereplő személyek teljes körét. Az operatív vagy vizsgálati eljárás alá nem vont személyeket ugyanis nem vették fel az operatív nyilvántartásba, ezért a tudományos kutatás vagy az állampolgári adatszolgáltatás szempontjából fontos, milliós nagyságúra tehető névanyagnak csak egy töredékéhez juthattunk el a fenti kartonrendszer segítségével.

- A dossziék a korabeli iratkezelési gyakorlat és a papírminőség fogyatékosságai következtében többségükben rossz állapotban, szakadozottan, ragasztószalagokkal foltozottan kerültek a Levéltárba, ezért az informatikai rendszer tervezése során az eredeti anyagokat kímélő digitális biztonsági másolatok készítésére és nagy mennyiségben való használatukra is fel kellett készülnünk.

- Az állambiztonsági szervek által készített, illetve összegyűjtött irat-anyag túlnyomó többsége az Adatvédelmi törvény által megfogal-

3 Az állományvédelmi szempontokat semmilyen formában nem vették ugyanis figyelembe az iratok kötésekor, fűzésekor, a szakadozott oldalak ragasztgatásakor. Lásd erre vonatkozóan: B. Balsai Jolán: *Állományvédelem a Történeti Levéltárban.* In: TREZOR 3. 295–299.

mazott ún. különleges adatok – faji eredetre, politikai véleményre, pártállásra, vallásos meggyőződésre, egészségi állapotra, kóros szenvedélyre, szexuális életre stb. vonatkozó adatok – tömegét tartalmazza, ezen kívül nagy mennyiségben tartalmaz jelenleg is minősített iratokat. Ezeknek az adatoknak a fokozott védelme – a közérdekű adatok nyilvánosságának biztosítása mellett – az intézmény kiemelt feladatai közé tartozik.

Az 1997-ben alakult Történeti Hivatal, majd a 2003-ban létrehozott Történeti Levéltár gyűjtőkörét a jogszabályok olyan irategyüttesekben határozták meg, amelyeket számos, különböző időszakban létezett, egymástól szervezetileg és iratkezelés tekintetében is elkülönülten működő állambiztonsági szerv keletkeztetett. Az iratanyag átvétele, feltárása, illetve alapszintű rendezése után lehetett kialakítani egy olyan egységes levéltári rendszert, amelybe az 1944 és 1990 között működött állambiztonsági szervek iratait be lehetett sorolni. Ennek az újonnan kialakított levéltári rendszernek fő csoportjai a következők (az iratanyag részletes tagolása megtalálható a levéltár fond- és állagjegyzékében):

1. szekció: Állambiztonsági (államvédelmi) szervek szervezetével, működésével kapcsolatos iratok

Ez a szekció tartalmazza a volt állambiztonsági szervek szervezeti egységei által keletkeztetett és elkülönítetten kezelt működési iratait.

2. szekció: Szervezeti egységhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok

Ebben a szekcióban a találhatók a több különböző szerv, illetve szervezeti egység által keletkeztetett és kezelt, illetőleg az iratképző által valamilyen szempont szerint külön kezelt irategyüttesek.

3. szekció: Hálózati, operatív és vizsgálati dossziék

Ebben a szekcióban találhatók a levéltár iratainak döntő többségét kitevő vizsgálati, operatív, munka-, beszervezési, lakás, tájékoztató stb. dossziék.

4. szekció: Gyűjtemények

Különböző, az állambiztonsági szervek által használt háttéranyagok és a levéltárnak átadott letétek gyűjteménye.

5. szekció: 1990 után keletkezett iratok

A törvény által a levéltár gyűjtőkörébe utalt, 1990 után keletkezett iratok szekciója.

A Levéltár aktuális fond- és állagjegyzéke bárki számára hozzáférhető az intézmény kutatótermében, illetve letölthető a www.abtl.hu honlapról is.

Az iratok forrásértékéről

A volt állambiztonsági szervek iratainak forrásértékéről röviden szólva érdemes kiragadni három szempontot, amelyet az iratanyag használóinak, konkrétan a Levéltár kutatóinak célszerű szem előtt tartania:

Az 1944 és 1990 között működött államvédelmi, állambiztonsági szervek iratai számos ok miatt meglehetősen hiányosak. Ezen okok között mindenképpen ott szerepelnek – a rendszerváltást megelőző tömeges, illetve korábban lezajlott rendszeres – iratmegsemmisítések is,[4] de nem hagyhatók figyelmen kívül például az „utódszerveknél" maradt, továbbra is minősített iratok, vagy a külföldi levéltárakban feltehetően „rejtőzködő" hazai vonatkozású iratanyag hozzáférhetetlensége sem.

Az iratokat keletkeztető szervek rendszeresen torzított, hamis adatokkal dolgoztak, tendenciózusan felnagyítottak, kiforgattak eseményeket, nem ritkán a semmiből kreálták az „állam biztonságát veszélyeztető" ügyeket.

Az ügyeket feltáró, illetőleg az írásbeli jelentéseket készítő alkalmazottak sok esetben tájékozatlanok, műveletlenek, munkájuk során pedig nem ritkán hanyagok voltak, ezért az információkat a kutatóknak az egyébként is elvárható forráskritikai szemléletet fokozottan betartva célszerű felhasználniuk.

A Levéltárban fellelhető iratanyagot a fentiek okán is célszerű tehát más forrásanyaggal összevetve, azzal kiegészítve értelmezni. Értelemszerűen elsődleges forrás lehet e tekintetben például a korabeli pártanyag, minisztériumi és egyéb hivatali források, bírósági iratanyagok stb.

Az iratok feldolgozásáról

A Történeti Levéltár irataínak mennyisége 2005 végén 3843,16 iratfolyóméter volt, amelynek több mint kétharmadát különböző típusú dossziék, fennmaradó részét pedig a volt állambiztonsági szervek működési iratai, valamint a szervek által készített és használt gyűjtemények, háttéranyagok tették ki. Adathordozóját tekintve a levéltár javarészt papír alapú dokumentumokat őriz, de nagy mennyiségben került kezelésünkbe a vizsgála-

4 Lásd erre vonatkozóan: Baráth Magdolna: Az *állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése.* In: TREZOR 3. 255–279.

ti, valamint operatív dossziékról, illetve a Napi Operatív Információs Jelentésekről (NOIJ) készült egykorú biztonsági mikrofilm-másolat.

A Történeti Levéltár iratainak döntő többségét kitevő, különböző típusú (vizsgálati, operatív, munka, beszervezési stb.) dossziék levéltári feldolgozása három lépcsőből áll:

- a legfontosabb, legtöbb nevet tartalmazó dossziék adatainak rögzítése nyomán 2005 októberére a Levéltár központi adatbázisa mintegy 565 ezer megfigyelt személy nevét és egyéb adatait tartalmazta;
- a legtöbbet használt és/vagy rossz fizikai állapotban lévő dossziékat oldalanként digitalizáljuk és a központi adatbázisban tároljuk, megkönnyítve egyrészt a belső előkészítő munkát, kímélve másrészt a rossz állapotban lévő eredeti iratokat; 2005 végéig több mint négyezer teljes dosszié (mintegy 450 ezer oldal) digitalizálását végeztük el és tettük azt hozzáférhetővé a belső előkészítő munka számára;
- a dossziék tematikus feltárása – amelynek során minden fontosabb, a későbbi visszakereshetőséget segítő információt rögzítünk az irattal kapcsolatban – is több éve zajlik; 2003 őszére közel 4500 dosszié feldolgozását fejeztük be. Mindez nem jelenti azt, hogy csak ennyi dossziéról rendelkezünk információkkal, hiszen irataink legnagyobb részének alapadatait (típus, jelzet, tárgy, évkör stb.) már központi adatbázisunkban is rögzítettük.

A Történeti Levéltár egyéb iratainak – amelyek elsősorban a volt állambiztonsági szervek ún. működési iratait jelentik – feldolgozása is folyamatosan zajlik; a korábban jórészt rendezetlen levéltári anyagok rendezése során elkészülő raktári jegyzékeket és lajstromokat folyamatosan hozzáférhetővé tesszük a Levéltár kutatótermében, ennek az iratanyagnak a teljes feldolgozása azonban csak hosszabb időt vesz igénybe.

A levéltári anyag feldolgozására, nyilvántartására szolgáló központi számítógépes adatbázis a hazai levéltári gyakorlatban egyedülálló módon folyamatosan kutatóink rendelkezésére is áll, hiszen a kutatótermi nyilvános gépeken lehetőség van az adatvédelmi korlátozás alá nem eső információk lekérésére. Terveink között szerepel a központi adatbázis adatvédelmi okokból szűkített változatának közeljövőbeni megjelenítése a Levéltár internetes honlapján is.

Az ún. állampolgári betekintésről

A Történeti Levéltár a törvényi előírások értelmében biztosítja a volt állambiztonsági szervek által készített adatok megismerését. A betekintési kérelem benyújtható a Levéltár formanyomtatványán, vagy saját megfogalmazásban, hagyományos vagy elektronikus levélben, illetőleg az intézmény ügyfélszolgálatán személyesen. Az iratokban szereplő ún. megfigyelt személyek (akikről a volt állambiztonsági szervek célzottan adatokat gyűjtöttek), a hálózati személyek, operatív kapcsolatok és az ún. harmadik személyek esetében a törvény 3. §-a részletesen szabályozza, hogy a személyes adatok mely körének megismerésére jogosultak.

A törvény értelmében a levéltár által kezelt iratokban szereplő megfigyelt személy megismerheti a vele kapcsolatba hozható hálózati személyről, operatív kapcsolatról és hivatásos alkalmazottról az annak azonosításához szükséges adatokat. Amennyiben az érintett nyilatkozik arról, hogy a fenti adatokat meg kívánja ismerni, és a levéltárban kezelt iratok alapján a hálózati személy azonosítása egyértelműen elvégezhető, a levéltár a hálózati személy azonosításához szükséges adatokat a kérelmező számára kiadja.

A megfigyelt vagy harmadik személy halálát követően az e törvény szerint őt megillető jogokat az elhunyt hozzátartozója gyakorolhatja, kivéve, ha azt az elhunyt írásban megtiltotta vagy azt törvény kizárja. A jogszabály értelmében hozzátartozó a házastárs, az élettárs (amennyiben a házasság, illetve az élettársi közösség az irat keletkezésekor és az érintett halálakor is fennállt), az egyeneságbeli rokon, az örökbefogadott, a mostoha- és nevelt gyermek, az örökbefogadó, a mostoha- és nevelőszülő, a testvér. Az iratok megismerésére az a személy is jogosult, akit a megfigyelt vagy harmadik személy halála előtt erre írásban feljogosított.

Amennyiben tehát az iratokban szereplő személy még él, csak az ő írásbeli hozzájárulásával ismerhetik meg a hozzátartozók az érintettre vonatkozó iratokat. Amennyiben az érintett már meghalt, akkor ezt anyakönyvi kivonattal kell a hozzátartozóknak igazolniuk.

Állampolgári kérelmek esetében az érintettre vonatkozó iratok első másolat-sorozatának elkészítése díjmentes, csupán a postai iratmegküldés esetén kérjük utánvéttel a postaköltség kiegyenlítését.

A 2003. évi III. törvény kétféle kutatási lehetőséget biztosít az érdeklődők számára. Az egyik lehetőség a *tudományos kutatás*, a másik pedig az ún. *magánkutatás*.

A törvény meghatározása szerint *tudományos kutatónak* minősül az a személy, aki rendelkezik a levéltári törvény 23.§. (2)–(3) bekezdésében szabályozott kuratórium (Levéltári Kuratórium) által kiadott kutatási engedéllyel. A tudományos kutatók által megismerhető adatok köréről részletesen rendelkezik a törvény 4.§-a.[5] Érdemes kiemelni, hogy a jogszabály értelmében a kutató az ott körülírt személyes adatokat csak megismerheti, de nyilvánosságra hozataluk esetében be kell tartania az adatvédelmi törvény 32.§-ában foglaltakat.[6]

A *tudományos kutatás* a Levéltári Kuratóriumnak címzett, de a Történeti Levéltár kutatószolgálatához eljuttatott kutatási kérelemmel indul. A kérelem benyújtása történhet személyesen, illetőleg postai- vagy elektronikus úton. A kutatási kérelemhez mellékelni kell a támogató állásfoglalást, a részletes kutatási tervet és a kutató publikációs jegyzékét. A levéltár a kutatási kérelmet a mellékletekkel együtt eljuttatja a Levéltári Kuratóriumnak, majd a kérelem elbírálása után értesíti a kutatót annak döntéséről.

5 *„(2) A tudományos kutató az egészségi állapotra, kóros szenvedélyre és szexuális életre vonatkozó adatokat az érintett halálozási évét követő harminc év után ismerheti meg. Ha a halálozás éve nem ismert, a védelmi idő az érintett születésétől számított kilencven év, ha pedig a születés és a halálozás időpontja sem ismert, a levéltári anyag keletkezésétől számított hatvan év. (3) A tudományos kutató a faji eredetre, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozásra, a vallásos vagy más világnézeti meggyőződésre vonatkozó adatokat – a védelmi időn belül – anonimizáltan ismerheti meg. Az Ltv. 23.§ (2) bekezdése szerinti kuratórium az anonimizálás nélküli megismerést akkor engedélyezi, ha a megfigyelés célja a faji eredettel, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozással, illetve a vallásos vagy más világnézeti meggyőződéssel összefüggésbe hozható, és a tudományos kutató igazolja, hogy korábban elkezdett, szakmai folyóiratokban megjelent publikációkkal alátámasztott kutatásához ezen adatok megismerése elengedhetetlenül szükséges."*

6 *„A tudományos kutatást végző szerv vagy személy személyes adatot csak akkor hozhat nyilvánosságra, ha*
a) az érintett abba beleegyezett, vagy
b) az a történelmi eseményekről folytatott kutatások eredményeinek bemutatásához szükséges." (1992. évi LXIII. törvény, 32. §)

Külföldi állampolgárok a levéltári törvényben megfogalmazott szabályok szerint kutathatnak a Történeti Levéltárban: a 15 évnél régebben keletkezett közérdekű adatokat, hacsak nem minősítettek, korlátozás nélkül kutathatják. A személyes adatok kutatásánál feltétel, hogy az MTA kutatási téma szerinti bizottságától vagy kutatóintézetétől kell beszerezni a támogató állásfoglalást, továbbá csak olyan országok állampolgárai számára biztosított a kutatás, ahol a személyes adatokra vonatkozó adatvédelmi szabályok a magyarországival azonosak.

Aki nem rendelkezik a levéltári kuratórium engedélyével, az a levéltári anyagban a 2003. évi III. törvény 5.§-a szerint *magánkutatóként* végezhet kutatást.

A jogszabály értelmében anonimizált formában bárki megismerheti és nyilvánosságra hozhatja a Levéltárban kezelt iratokat, de meghatározott védelmi idő letelte után a személyes adatok is korlátozás nélkül kutathatók. Szintén anonimizálás nélkül adhatók ki a nyilvános rendezvényeken, közszereplésekkel kapcsolatban rögzített adatok, a korábban már jogszerűen nyilvánosságra hozott adatok, valamint a közszereplő hálózati személyek, operatív kapcsolatok és hivatásos alkalmazottak azonosításához szükséges információk.

A jogszabály a közszereplő hálózati személyek azonosításával kapcsolatos kérelem esetén a következő eljárást írja elő. A Levéltár az érintett közszereplőt nyilatkozat tételére hívja fel a tekintetben, hogy közszereplő minőségét elismeri-e. Amennyiben az érintett olyan nyilatkozatot tesz, mely szerint közszereplői minőségét nem ismeri el, a Levéltár az adat megismerésére irányuló kérelmet elutasítja; ellenkező esetben a megismerési kérelemnek eleget tesz. A Levéltár döntésével szemben a levéltári törvény 29. §-ának rendelkezései szerint jogorvoslatnak van helye, melynek során a bíróság az érintett közszereplői minőségéről állást foglal. Ha a bíróság az érintettet közszereplőnek minősíti, a Levéltár a megismerési kérelemnek eleget tesz.

A kutatók az általuk megismert iratanyagról másolatot kaphatnak a kutatóteremben kifüggesztett, mindenkori díjszabás szerint.

A Történeti Levéltár tevékenységéről, az általa kezelt iratanyagról, valamint az 1990 előtti állambiztonsági szervek tevékenységéről további adatok bárki rendelkezésére állnak az intézmény internetes honlapján

(www.abtl.hu), valamint eddig megjelent kiadványainkban[7] (elsősorban a Trezor című sorozat eddig megjelent köteteiben).

A Történeti Levéltár elérhetőségei:

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
1067 Bp. Eötvös u. 7.
tel.: 478-6020
fax: 478-6036
Honlap: www.abtl.hu
E-mail: info@abtl.hu

Rövidítésjegyzék

Trezor 1.
Trezor 1. 1999. A Történeti Hivatal Évkönyve. Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 1999.

Trezor 3.
Trezor 3. 2003. Az átmenet évkönyve. Szerk.: Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004.

7 *Államvédelem a Rákosi-korszakban.* Tanulmányok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 2000. 366 oldal (Állambiztonsági Történeti Tár. Közelmúltunk hagyatéka); *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában.* Szerk.: Okváth Imre. Budapest, 2001. 354 oldal (Állambiztonsági Történeti Tár. Közelmúltunk hagyatéka); *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései. 1953–1956.* I. köt. Az 1953. július 28. és az 1954. június 22. közötti ülések. Összeállította: Kajári Erzsébet. Szerk.: Gyarmati György – S. Varga Katalin. Budapest, 2001. 880 oldal (Állambiztonsági Történeti Tár); *Trezor 1. 1999. A Történeti Hivatal Évkönyve.* Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 1999. 312 oldal; *Trezor 2. 2000–2001. A Történeti Hivatal Évkönyve.* Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 2002. 414 oldal; *Trezor 3. 2003. Az átmenet évkönyve.* Szerk.: Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 424 oldal

Az Atelier felhívása

Az **Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ és Doktorképző**
felvételt hirdet
2006-ban induló három éves doktori programjára.

Műhelyünk az ELTE Bölcsészkarán önálló tanszék, immár tizenhat éve működik sikeresen. Alapítója Granasztói György, tanszékvezetője Sonkoly Gábor. A doktorképzés a Történelemtudományok Doktori Iskola alprogramja. Oktatási programunkat kezdettől fogva közösen bonyolítjuk a párizsi *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* egyetemmel, ahonnan évente hat előadót fogadunk. Diákjaink közül többen szereztek Párizsban oklevelet, diplomát.

Az Atelierben oktatott témakörök:
- Európa társadalomtörténete
- Európai terek: civilizáció, nemzet, régió, város
- A kulturális örökség problematikája

Műhelyünk nagy hangsúlyt helyez a hallgatók által szabadon választható doktori témák kidolgozására, az ehhez szükséges kutatás elméletére, gyakorlatára és arra, hogy az elkészült munkák nemzetközi szinten is megállják helyüket. Ehhez kínálunk:
- Fiatal, nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező oktatógárdát
- Módszertani és historiográfiai képzést
- Interdiszciplináris kutatásokat
- Franciaországi részképzési lehetőséget
- Publikációs lehetőséget szaktudományos folyóiratokban és az *Atelier* saját könyvsorozatában

Az Atelier évek óta sikeresen működő pályázati rendszerrel, önálló társadalomtudományi szakkönyvtárral és informatikai apparátussal rendelkezik.

További tudnivalók az Atelier honlapján: www.atelier-centre.hu; személyesen hétköznap 10 és 13 óra között az ELTE BTK főépület, Múzeum krt. 6–8., I. em. 130-ban (telefon/fax: 1-485-5208), valamint Klement Juditnál: jklement@ludens.elte.hu.

Masát Ádám

Javított kiadás?!

A 15. században a sokszorosítás szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt a könyvnyomtatás feltalálása. A számítógép 20. századi megjelenésével és különösen az internet elterjedésével napjainkban már az elektronikus írásbeliség hódít egyre nagyobb teret. Az írásbeliségnek tehát egy új forradalmát éljük, és számos kutató azt prognosztizálja, hogy az interneten olvasható napilapok, folyóiratok, könyvek, illetve egyéb dokumentumok száma a nyomtatott kiadványok kárára fog növekedni a jövőben.

Az elektronikus írásbeliség megjelenése, az olvasási kultúra hanyatlása és más tényezők nagy mértékben hatnak a könyvpiacra. A könyvekből rendszerint nem nyomtatnak már annyi példányt a kiadók, mint korábban. Különösen azokban az európai országokban jellemző ez a tendencia, amelyeknek a területe kisebb (vagyis eleve kisebb az olvasóközönség) és amelyeknek a nyelvét az országhatárokon túl nem beszélik. Magyarország területét és lakosságszámát tekintve nagyobb, mint Ausztria, a két ország könyvpiacát mégsem hasonlíthatjuk össze, hiszen egy Bécsben kiadott német nyelvű könyvet nagy valószínűséggel Németországban és Svájcban is forgalmazni fognak. Ezen kívül érdemes utalni arra, hogy az egész világon egyre inkább jellemző a specializálódás. A nagyon szűk szakterülettel foglalkozó tudományos könyveket általában csak a témában kompetens szakértők, kutatók olvassák, ezért nem éri meg azokat nagy példányszámban kiadni.

Az egyre csökkenő példányszámok (egyik) következményeként mindennapos jelenség, hogy egy-egy könyvet újra kiadnak. Néha változatlan formában jelenik meg a könyv, néha jelentős átdolgozással lát napvilágot a javított kiadás. Az alábbi írás célja, hogy négy olyan magyar nyelvű kiadványt vegyen górcső alá, amelyeknek valamilyen formában már volt kiadási „előzményük". A négy kiadvány közös jellemzője, hogy mindegyik témája a 20. századi történelemmel kapcsolatos, és mindegyik „javított kiadás" 2005 utolsó harmadában jelent meg. Különbséget jelent viszont a kiadványok műfaja és az „átdolgozás" formája. A négy könyv kö-

zött szerepel ugyanis egy monográfia, egy tankönyv, egy tanulmánykötet, illetve egy lexikon. Célunk nemcsak az, hogy bemutassuk a négy kiadványt, hanem hogy az eredeti kiadással összevetve megvizsgáljuk az „átdolgozás" formáját és mértékét.

1. Az 1990-es évek közepén jelent meg először, és később több kiadást élt meg a *20. századi egyetemes történet* című tankönyv, amely három kötetben 1890-től 1995-ig dolgozta fel az európai és Európán kívüli országok történetét.[1] A rendszerváltozás után ez volt az első olyan kiadvány, amely átfogó képet adott a világ legfontosabb országainak 20. századi történetéről. A három kötetes tankönyv elsősorban egyetemi hallgatók számára készült; több felsőoktatási intézményben nemcsak tananyagként használták, hanem a szigorlati vizsgaanyagot is erre építették. Több mint 30 szerző vett részt a kötetek megírásában, mindenki a saját szűkebb szakterületének megfelelő részt dolgozta fel egy-egy terjedelmesebb tanulmányban. Terjedelmi szempontból kiemelendő, hogy az 1945 utáni rész nagyobb hangsúlyt kapott: az I. kötet átfogta a 20. század első felét, a II. kötet az európai országok 2. világháború utáni történetére koncentrált, a III. kötet pedig az európán kívüli világot mutatta be 1945 után. Ennek a felosztásnak megfelelően az I. és a III. kötet végén volt egy-egy részletes kronológia, életrajzokat is tartalmazó névjegyzék, illetve válogatott szakirodalmi tájékoztató.

Nem kétséges, hogy ez a három kötetes kiadvány szolgált a 2005-ben megjelent új tankönyv alapjául.[2] A korábbi szerkesztőgárdából (Diószegi István, Harsányi Iván, [Krausz Tamás] Németh István) Németh István az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének oktatója egyszemélyben vállalta az új tankönyv szerkesztését. A legelső, ami az olvasónak feltűnik, hogy változott a kiadó, a terjedelem pedig csökkent. Az Osiris Kiadónál megjelent tankönyv már csak két kötetes, az 1.

1 Az egyes kötetek több esetben különböző időpontokban jelentek meg a Korona Kiadó gondozásában. Általánosságban elmondható, hogy a második kiadás 1997-ben, a harmadik 1999-től jelent meg, de a könyvet a későbbiekben is kiadták. Elkerülendő a különböző kiadások összekeverését, itt csak rövid bibliográfiai leírást adunk a három kötetes munkáról: *20. századi egyetemes történet.* Szerk.: Diószegi István et al. I–III. köt. (Budapest, Korona, 1995–)

2 *20. századi egyetemes történet.* Szerk.: Németh István. 1–2. köt. Budapest, Osiris, 2005.

kötet kizárólag Európával foglalkozik, a 2. kötet taglalja az Európán kívüli országok történetét.[3] A kolofonoldalra lapozva kiderül, hogy ennek a tankönyvnek összesen 24 szerzője van. A szerzők alapvetően ugyanazok a történészek, akik a korábbi, három kötetes tankönyv megírásában közreműködtek, és a tartalomjegyzék arról tanúskodik, hogy ugyanazokat a (rész)fejezeteket is írták, mint korábban. A kötetek tartalomjegyzékének alaposabb megvizsgálásakor megállapíthatjuk, hogy a szerzők számának csökkenése nem eredményezett tematikai „csonkulást".[4] A két kiadvány felépítése lényegében megegyezik, bár fontos különbség, hogy a Németh István szerkesztette kötet kronológiailag nem 1890-től, hanem 1914-től, az I. világháborútól indul. Feltétlenül meg kell említeni ezen kívül, hogy a szerzők többsége törekedett arra, hogy a 21. század elejéig írja meg a saját fejezetét, így a legtöbb ország történetét lényegében az ezredfordulóig követhetjük nyomon. További pozitívum, hogy külön alfejezetet képez a szovjet utódállamok története (Oroszország, balti államok, Fehéroroszország, Ukrajna – Krausz Tamás, Lagzi Gábor). Sajnálatos módon viszont egy összevont alfejezetet képeznek az úgynevezett népi demokratikus országok, holott a korábbi tankönyvben mindegyik szocialista országról külön tanulmány született. Németh Istvánnak az NDK-ról, Juhász Józsefnek Jugoszláviáról írt tanulmánya kiegészíti ugyan ezt a részt, mégis hiányérzete van az olvasónak. Természetesen nemcsak országtanulmányok szerepelnek a két kötetben, hanem tematikus összefoglalások is. A szerkesztő érdeme, hogy az 1. kötetben három ilyen összefoglalás olvasható: *Európa megosztása (1945–1949), Európa a kétpólusú világrendszerben (1945–1992)* és *Európa fordulata és újjászervezése (1992–2000)* címmel. A 2. kötetben szintén Németh István tollából a *Nemzetközi kapcsolatok (1945–2000)* című fejezet sorolható még ide, illetve a Fiziker Róbert és Kocsis András által írt *Világjelenségek és -problémák* című rész, amely többek között a globalizáció, a népességnövekedés, a világélelmezés témája mellett kitér a szervezett bűnözésre, a

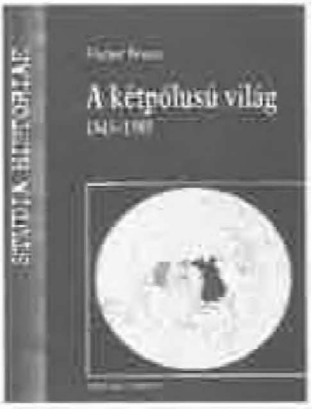

3 Furcsa módon a borítón római, a címoldalon arab számokkal jelölték a köteteket.

4 Pl.: Benkes Mihály helyett Búr Gábor írta az Afrikáról és a Dél-Kelet Ázsiáról szóló részt, Balogh László helyett pedig Kovács Attila írta a Mongóliáról szóló részt.

tömegpusztító fegyverekre, és elemzi a 2001. szeptember 11-i terrortámadás következményeit is.

Természetesen számos szövegszerű egyezést találunk a két kiadásban, ami egyértelmű jele annak, hogy egyes szerzők nem akartak új tanulmányokat írni, legfeljebb a korábban megírt szövegeik „aktualizálását" végezték el. Ez önmagában nem baj, csak sajnálatos módon így továbbra is számos egyenletlenség maradt a kötetekben. Amennyiben az országtanulmányok egységes szempontrendszer szerint lennének megírva, illetve bizonyos szerkesztési elvek jobban érvényesülnének az egész kiadványban, úgy még színvonalasabb tankönyv születhetett volna. Mindazonáltal számos új írás került a kötetbe, a szerkesztő munkájának eredményeképpen pedig sikerült rövidíteni a korábban terjengősnek bizonyult fejezeteket. Utóbbi véleményünk szerint pozitív irányban hatott a tankönyv egészére, mert a szigorlatra készülő egyetemi hallgató valószínűleg így kevésbé fog elveszni a részletekben, és nagyobb eséllyel szűri majd ki a szövegből a legfontosabb információkat. Ezek a szempontok pedig nem elhanyagolhatóak, hiszen erről a tankönyvről is a diákok mondanak majd végleges ítéletet.

2. Fischer Ferenc *A kétpólusú világ* című könyvének szennycímoldalán és címoldalán is olvasható a felirat: tankönyv és atlasz.[5] A kiadvány a *Dialóg Campus Tankönyvek* sorozatban, az Oktatási Minisztérium támogatásával jelent meg (Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Pályázat). Tankönyvként kellene tehát ismertetnünk ezt a kiadványt, mégsem tesszük. Egyrészt a szerző maga mondja az Előszó végén, hogy munkáját *„nemcsak az egyetemi-főiskolai szférának szánja, hanem mindazoknak a fiatalabb és idősebb, a történelem, a földrajz és politika iránt érdeklődőknek is, akik »a rövid XX. század« második felének tágabb és mélyebb egyetemes történeti összefüggései iránt érdeklődnek".*[6] Másrészt egyes tényezők (a könyv előzménye, szerkezete, terjedelme, a kutatómunka „volumene" stb.) arra sarkallnak bennünket, hogy egy olyan vas-

5 FISCHER Ferenc: *A kétpólusú világ. 1945–1989.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2005.

6 Uo. 10. – „...a szerző arra a feladatra vállalkozott, hogy a hidegháború történetéről olyan monografikus jellegű feldolgozást, mondhatni kézikönyvet adjon elsősorban egyetemi-főiskolai oktatók-hallgatók... kezébe, amelyben egyetlen könyvben található három történeti ismereteket közvetítő forma..." Uo. 7.

kos, tudományos igényességgel megírt monográfiának tekintsük ezt a könyvet, amely elsősorban szerkesztési elvei és tördeléstechnikai megoldásai révén kiválóan alkalmas tankönyvnek is.

A Pécsi Tudományegyetem Modernkori Történeti Tanszékének vezetője a rendszerváltozás után, 1992-ben jelentette meg először *A megosztott világ* című könyvét.[7] Magyar szerző tollából akkor még nem készült olyan átfogó monográfia, amely hasonló részletességgel taglalta volna a hidegháború teljes időszakát, így nyugodtan mondhatjuk, hogy Fischer Ferenc könyve a '90-es évek elején úttörő és hiánypótló munka volt. A jelzők használata azért is helytálló, mert a könyvben – amelyet egyébként maga a szerző aposztrofált monográfiaként az Előszóban[8] – eredeti módon lettek ötvözve az elemző részek, a források és a térképek, grafikonok, illetve ábrák.[9] A hidegháború történetét nyolc nagy fejezetben bemutató munkában több mint száz forrásrészletet lehetett olvasni, és további 182 fekete-fehér ábra (térkép, grafikon, táblázat) segítette az olvasót a megértésben.

A kétpólusú világ című könyv mindenekelőtt méretében különbözik a korábbi kiadástól. A '90-es években használt B/5-ös formátum helyett az A/4-es méret mellett döntött a kiadó. A könyvet nyilvánvalóan nehezebb így cipelni, illetve kora reggel az egyetemre menet belegyömöszölni a táskába, de a méretbeli váltás mindenféle szempontból az új kiadás előnyére válik. Egyrészt egy jól áttekinthető és igényesen megtördelt, gazdagon illusztrált könyvet vehetünk kézbe. Másrészt A/4-esnél kisebb formátum esetén nem lehetett volna azokat a színvonalasan elkészített színes térképeket integrálni a kiadványba, amelyeknél előzményt jelentett *A megosztott világ történelmi-politikai atlasza (1941–1991)* című, 1996-ban kiadott atlasz. *A kétpólusú világ* című monográfiának így tulajdonképpen kettős előzménye van, de a szerző szerint *„mind terjedelmében, mind tartalmában, mind pedig tördelési-kötetszerkesztési s módszertani meg-*

7 Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991).* Budapest, IKVA, 1992.

8 Uo. 2.

9 „A szerző megpróbálta ezeket egységbe ötvözni, s remélhetőleg a három alkotó rész, melyek külön-külön is természetesen információt hordoznak, így együtt egymást alátámasztják, kiegészítik s »plasztikusabbá«, könnyebben megérthetővé tesznek egy-egy történelmi epizódot, eseményt." Uo. 7.

oldásaiban egy új könyvet tart kezében az Olvasó."[10] Egyetértünk azzal a sommás véleménnyel, hogy egy új könyv készült, de meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a kötet szerkezete, felépítése, sőt az egyes fejezetek magvát alkotó elemző szövegek érdemben nem sokat változtak.[11] Jelentősen nőtt viszont a forrásrészletek (több mint kétszázra) és a fekete-fehér ábrák (258) száma, illetve az egyes témaköröknél nagyobb hangsúllyal szerepelnek a karikatúrák. További pozitívumként említendő, hogy a szerző törekedett az Európa-centrikus világképtől eltérő térképábrázolások bemutatására. A könyv végén egy részletes irodalomjegyzéket találunk ötös bontásban (forrásgyűjtemények, monográfiák [tanulmánykötetek], atlaszok, cikkek [tanulmányok], tankönyvek), és nem hiányzik a nélkülözhetetlen név- és tárgymutató sem. Levéltári kutatásra utaló megjegyzéssel nem találkoztunk, Fischer Ferenc alapvetően a már megjelent szakirodalmat dolgozta fel, és a könyv új kiadásának összeállításakor dokumentumfilmekre, internetes forrásokra és CD-ROM-ok anyagára is támaszkodott, bár utóbbiak nincsenek feltüntetve a bibliográfiában.

Véleményünk szerint *A kétpólusú világ* című monográfia most nyerte el azt a formáját, amelyet a szerző talán még a '90-es évek elején megálmodott. Ellentétben a korábban bemutatott, *20. századi egyetemes történet* című kiadvánnyal, az új Fischer-könyv továbbra sem az eseménytörténetre fókuszál, és nem országtanulmányokat mutat be, hanem ok-okozati összefüggéseket tár fel, illetve a domináns nemzetközi trendekre koncentrál. A könyvet ezért is lehet majd jól hasznosítani az oktatásban. Bízunk abban, hogy ez a munka arra ösztönzi a magyar történészeket, hogy további kutatásokat végezzenek a hidegháború témakörében.

3. 1939-ben Szekfű Gyula szerkesztésében jelent meg a *Mi a magyar?* című tanulmánykötet.[12] 2005-ben Romsics Ignác és Szegedy-Maszák Mihály szerkesztésében ugyanezzel a címmel adott ki egy tanulmánykötetet a Habsburg Történeti Intézet és a Rubicon Kiadó.[13] Ennek a könyvnek az Előszavában Gerő András leszögezi: nem akarták *„folytatni vagy éppen megismételni a '30-as évekbeli kötetet"*.[14] A cím azonosságán kívül nyilván-

10 Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ. 1945–1989.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2005. 7.

11 A szerző az Előszóban utal arra, hogy a „kötetben bővebb tárgyalást kaptak a geostratégiai, hadászati, haditengerészeti kérdések, az Európán túlmutató globális összefüggések..." Uo.

12 *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939.

13 *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály. [Budapest] Habsburg Történeti Intézet–Rubicon, 2005. – A borítón és a címoldalon i-vel írják Szegedy nevét.

14 Uo. 10.

valóan nem is lehet megismételni a Szekfű által szerkesztett munkát, hiszen a szerzők különböznek, más a szakmai összetételük, más az intellektuális környezet, más a korszak és más a mai világ értékrendje is. A két könyvet összeköti, hogy ugyanaz a címadó kérdés gondolkodtatta el a mai magyar értelmiség néhány jeles képviselőjét, mint az 1930-évek közepén a Szekfű-féle kiadás szerzőit. Ellentétben tehát a korábban bemutatott két munkával, itt egy egészen más típusú „javított kiadásról" van szó. Nagyon nehéz, szinte lehetetlen a 2005-ös kiadás tartalmi előzményeiről beszélni, és nem lehet olyan összehasonlítást végezni, mint azt a Németh István által szerkesztett tankönyvnél és a Fischer Ferenc által írt monográfiánál tettük.

A 13 szerző a magyar-fogalom újradefiniálására tesz kísérletet – ennyiben kétségkívül azonos munkát végeznek a korábbi szerzőgárdával.[15] Nem próbálkoznak viszont a kérdés tudományos megválaszolásával, hiszen a címadó kérdésre nem lehet tudományos mércével mérve egzakt választ adni. Mindegyik szerző a saját szűkebb szakterületén fejti ki az álláspontját, de egyik sem várja, hogy valamiféle „végleges választ" adjon vagy kapjon a kérdésre. A tanulmánykötetnél nehéz fellelni szerkesztési elveket, mert úgy tűnik, hogy az illusztris szerzőgárdának (Esterházy Péter, Fejtő Ferenc, Kornai János, Marosi Ernő, Ormos Mária...) nem kötötték meg a kezét, mindenki más formában és módon vet(h)ette papírra a gondolatait. Ennek az eredménye, hogy átfogó képet adó, illetve részproblémákra koncentráló írások, rövidebb-hosszabb gondolatébresztő esszék, tudományos igényességgel megírt tanulmányok váltogatják egymást az egész kötetben. Ez önmagában nem lenne baj, sőt a kötet előnyére is válna, ha az olvasónak nem lenne a tartalomjegyzék láttán hiányérzete. Ismételten az Előszóból derül ki, hogy a *„felkértek listája bővebb, mint az itt megjelentek névsora. Volt, aki nem ért rá, volt, akinek a határidő nem felelt meg, volt, aki – kitűnő tehetsége elle-*

15 Korniss Pétert itt nem számítottuk a szerzők közé, mert neki csak a fényképeit láthatjuk a kiadványban.

nére – nem érezte magát hivatottnak gondolatai kifejtésére. S természetesen olyan is akadt, aki mások jelenléte miatt zárkózott el a megjelenéstől."[16] A mai rohanó világban egy szerkesztőnek (kiadónak) természetesen tudomásul kell vennie, ha valakinek nem felel meg egy határidő, illetve ha valaki nem érzi magát kellően kompetensnek egy témában, vagy nem érzi magát – szerénységből – hivatottnak egy alapvető kérdés megválaszolására. Az olvasóban felmerülhet viszont, hogy egy ilyen fontos témánál nem lett volna-e érdemesebb kitolni a határidőt, hogy még több szerző írását lehessen közzétenni. Több mint 60 esztendővel a Szekfű-féle kötet után talán megérte volna késleltetni a kiadást, ha jó eséllyel egy még színvonalasabb és érdekesebb tanulmánykötet állt volna össze. Vajon a következő generációk bölcs szerzői, akiknek a feladata lesz a magyar-fogalom újragondolása, nem fognak-e csalódást érezni, vagy nem támad-e nekik is hiányérzetük a 2005-ös kiadás láttán? Ha a szerzők véleményszabadságát maximálisan tiszteletben tartjuk, és szerkesztőként nem határozunk meg szerkesztési elveket, mert egy sokszínű tanulmánykötetet szeretnénk létrehozni, akkor célszerűnek tűnik minél több embert megszólaltatni – legalábbis e sorok írója szerint. Mindez persze egyáltalán nem minősíti a kötetben szereplő szerzők kiváló írásait, legfeljebb a kötet értékéből von le egy keveset. Ami valódi probléma viszont és kifejezetten elszomorító jelenség, hogy egyes felkért szerzők mások jelenléte miatt zárkóztak el a publikálástól. Az el nem készült írásaikból sajnos nem fogjuk megtudni, hogy mi a magyar, de tudni fogjuk: milyen a magyar.

4. Horváth Jenő szerkesztésében 2005-ben jelent meg a *Világpolitikai lexikon (1945–2005).*[17] Az előzőkhöz képest egy más műfajú könyvről van szó. Ennek a kiadványnak szigorú értelemben véve nem volt semmilyen előzménye, hiszen a szócikkek írói első alkalommal publikálták munkájuk, kutatásuk eredményeit. Mindazonáltal a lexikonoknál nehéz azt mondani, hogy nem volt semmilyen előzmény, hiszen ugyanazon szócikkek tartalma rendszerint megegyezik a hasonló szerkesztésű kiadványokban. A *Világpolitikai lexikon* is jórészt olyan szócikkeket közöl, amelyek más lexikonokból hozzáférhetőek. Az újdonság ezért sokkal inkább a gondosan meghatározott szempontrendszerben rejlik. A szerkesztő kilenc pontban foglalja össze az Előszóban, hogy mire terjedt ki a kutatásuk.[18] 1. Bemutatják a világ országait (földrajzi elhelyezkedés, te-

16 *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály. [Budapest] Habsburg Történeti Intézet–Rubicon, 2005. 10.

17 *Világpolitikai lexikon (1945–2005).* Szerk.: Horváth Jenő. Budapest, Osiris, 2005.

18 Vö. uo. 7–8.

rület, szomszédok, lakosság, etnikumok, nyelvek, vallások stb.), és arra törekednek, hogy 2001–2002. évi adatokkal szolgáljanak az olvasónak. A szerkesztő mentegetőzik, hogy nem a legfrissebb adatokat teszik közzé (mert abban az esetben le kellett volna mondaniuk az összehasonlítás szempontjáról), de így is dicséret illeti a szócikkek íróit, mert valószínűleg az ezredfordulós adatok megadása is nagy kutatómunkát igényelt részükről. 2. Csaknem száz ország esetében áttekintik az adott ország külpolitikájának történetét. 3. Az egész könyvben a legnagyobb hangsúlyt a nemzetközi kapcsolatok történetére helyezik. 4. Külön szócikkekben tárgyalják a legfontosabb politikai, gazdasági és katonai nemzetközi szervezeteket. 5. A szócikkekben összefoglalják a legfontosabbnak vélt nemzetközi jogi és diplomáciai ismereteket. 6. Külön elemzik az Európai Unióval, illetve az európai integrációval kapcsolatos kérdéseket. 7. Bemutatják a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat. 8. Szerepel továbbá a szócikkek között a biztonság- és katonapolitika számos kérdése. 9. Közlik a diplomáciai élet kiemelkedő egyéniségeinek az életrajzát.

A szerkesztő tájékoztatása szerint mintegy másfél ezer szócikket közölnek a 672 oldalas, B/5-ös formátumú kiadványban. Ezek a számok önmagukban is jelzik, hogy a tizenegy szerző óriási munkát végzett. Egy olyan lexikont állítottak össze, részletes kronológiával és szakirodalmi áttekintéssel a végén, amely különösen a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szakemberek számára nélkülözhetetlen. A jövőben nem kell különböző lexikonokat felcsapni, ha a fürtösfejű rakétáról, a Johnson-doktrínáról és a nemzetközi jog kodifikációjáról kellenek információk, mert egy kötetből minden információ hozzáférhető. A *Világpolitikai lexikon* legnagyobb erényét tehát abban látjuk, hogy egy kötetben közöl olyan (aktualizált) információkat a nemzetközi kapcsolatok témakörében, amelyek eddig csak különböző szaklexikonokban, nehezen fellelhető (idegen nyelvű) szakkönyvekben vagy interneten voltak hozzáférhetőek. Az egyetlen megemlíthető negatívum, hogy az általunk szúrópróbaszerűen kiválasztott 30 szócikk közül néhányban találtunk pontatlanságot vagy hibát. Ilyen nagy volumenű munka első megjelenésénél azonban ez tolerálandó, és a szerzők a javított kiadásban bizonyára még pontosabban és precízebben megírt szócikkeket fognak publikálni.

Javított kiadás ugyanis biztosan lesz.

Szerkesztőségi közlemények

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. A publikálni kívánt tanulmány, recenzió vagy könyvismertetés két kinyomtatott példányát juttassák el a szerkesztőkhöz.

2. A szerkesztőkkel való egyeztetés után egy floppy lemezen küldjék el az anyagot, figyelembe véve az alábbiakat:
- a dolgozatot lehetőség szerint ne vagy csak nagyon kis mértékben szerkesszék meg,
- a keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik maguk sem tüntetik fel munkáikban,
- folyamatos számozással készítsék el a dolgozat végére kerülő jegyzeteket,
- egységes jegyzetelési rendszert kövessenek, a szerkesztők által megadott sablon alapján.
- kérjük, hogy a szakmunkákra mindig eredeti nyelven hivatkozzanak, ellenkező esetben jelöljék meg a munka fordítóját.

3. A *Sic Itur ad Astra* által támogatott módszer az ún. szerző–évszám jegyzetelés. Eszerint a jegyzetekben csak az említett két adat jelenik meg, a teljes leírást pedig a bibliográfia tartalmazza. Az oldalszám után nem szükséges „o." vagy „p." betűt tenni.

pl. a *jegyzetben:* RÁNKI, 1981. 55.
irodalomjegyzékben:
RÁNKI
1981 RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika.* Budapest, Magvető, 1981.

Ez alól egyetlen kivételt a levéltári források jelentenek, amelyekre a következőképpen hivatkozunk a jegyzetekben:
A forrás címe, [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)] Levéltári jelzet.

A Sic Itur ad Astra által támogatott bibliográfiai leírás:

a) hivatkozás egy szerző munkájára

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év — SZERZŐ: *A könyv címe* [kurziválva]. Kötet száma. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím* sorozati szám)

Például:

KÖRÖSÉNYI

1993 — KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek.* Budapest, Századvég, 1993.

KOSÁRY

1994 — KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története.* 2. köt. Budapest, Osiris – Századvég, 1994.

Megjegyzés:
A szerzőknek mindig csak a vezetéknevét kell KISKAPITÁLISSAL kiemelni.

b) hivatkozás egy szerkesztő által összeállított munkára

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év — *A könyv címe* [kurziválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadási év.

Például:

RICHTER

1990 — *Ellenzéki kerekasztal – portrévázlatok* –. Szerk.: RICHTER Anna. H. n., Ötlet, 1990.

MEZEY

1996 — *Magyar alkotmánytörténet.* Szerk.: MEZEY Barna. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1996.

Megjegyzés:
Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (év nélkül), k. n. (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére. A „szerk.:" rövidítést mindig a kötet nyelvén kell megadni.

c) hivatkozás egy tanulmánykötetben megjelent írásra

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év — A TANULMÁNY SZERZŐJE: A tanulmány címe. In: *A tanul-*

mánykötet címe [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. Oldalszám. (*Sorozatcím*, sorozati szám.)

Például:

OWEN

1993 OWEN, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In: *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992.* Szerk.: BIHARI Mihály. [Budapest] Kossuth, 1993. 43–45.

LOMAX

1998 LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 307–308.

Megjegyzés:
Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

d) hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra

RÖVIDÍTÉS

Megjelenési év SZERZŐ: A tanulmány címe. In: *A folyóirat címe,* évfolyam. (Megjelenési év) Megjelenési szám. Oldalszám.

Például:

SZILÁGYI

1978 SZILÁGYI Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk,* 37. (1978) 2. sz. 116–117.

ACZÉL

1998 ACZÉL Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ,* 24. (1998) 4. sz. 45–48.

e) hivatkozás napilapban megjelenő cikkre:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenés éve SZERZŐ: A cikk címe. In: *A napilap címe,* évfolyam. (Megjelenési dátum) Megjelenési szám. Oldalszám.

Például:

KUN

1998 KUN Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nősültem..." In: *Magyar Nemzet,* 61. (1998. november 28.) 279. sz. 16.

CSAPODY

1999 CSAPODY Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap,* 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

Megjegyzés:
A bibliográfiát célszerű forrásokra és feldolgozásokra osztani, minden esetben fel kell tüntetni a felhasznált levéltári állagokat is.

A bibliográfia elkészítéséhez további hasznos információkat nyújt:

GYURGYÁK János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve.* Budapest, Osiris, 1996. 121–149.

ECO, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* [Budapest], Gondolat – Kairosz, 1996.

Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267.

Szerzőink

Cseh Gergő Bendegúz csgb@abtl.hu
Levéltáros, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára főosztályvezető-helyettese.

Juhász Balázs balazs.juhasz@mail.datanet.hu
Az ELTE III. éves olasz–történelem szakos hallgatója.

Maruzsa Zoltán donvittorio@freemail.hu
2001-ben végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelem, német és politikaelmélet szakon. Az intézmény Történettudományi Doktori Iskolájában 2005-ben szerzett PhD fokozatot. 2003 szeptembere óta a bajai Eötvös József Főiskola tanársegéde, majd adjunktusa, 2005 őszétől pedig az ELTE BTK történelem szakán is óraadó tanár. Kutatási területe a hidegháború diplomáciatörténete, különös tekintettel a bipoláris rendszerben folytatott osztrák semlegességi politikára.

Masát Ádám madame@eotvos.elte.hu
Történelem–politológia szakon végzett az ELTE-n. Jelenleg az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Doktori Programjának végzős hallgatója. Lapunk szerkesztője.

Paksa Rudolf kasparofdul@freemail.hu
Az ELTE történelem szakának VI. éves hallgatója és az Eötvös Collegium tagja. Fő érdeklődési területe a Horthy-korszak, különösen a szélsőjobboldal története.

Papp István pst23@freemail.hu
2002-ben végzett az ELTE BTK történelem–politikaelmélet szakán, majd 2005-ig ugyanitt doktori tanulmányokat folytatott. 2005-től az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának levéltárosa. Fő kutatási területe az 1920 utáni magyar politika- és eszmetörténet.

Romsics Ignác romsicsi@vnet.hu
Történész, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének professzora.

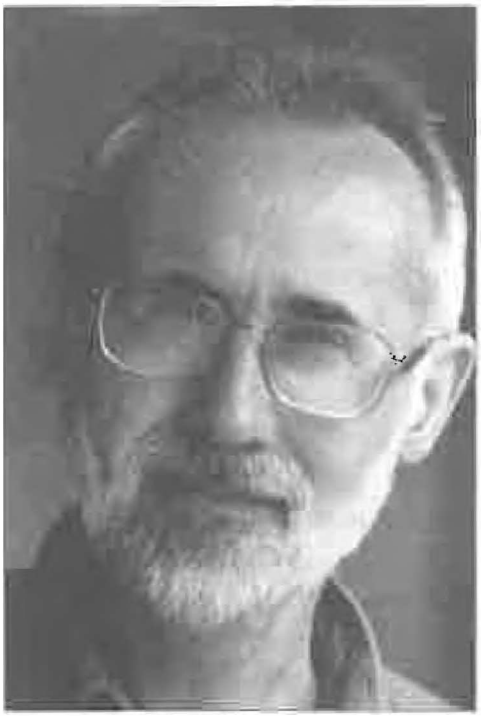
Simon Eszter eszter_simon@yahoo.com
2001-ben végzett a Szegedi Tudományegyetemen amerikanisztika szakán. Jelenleg doktorandusz hallgató a Közép-Európai Egyetem (CEU) politikatudományi doktori programjában. Tagja a Magyar Politikatudományi Társaságnak, valamint a European Political Science Networknek. Fő kutatási területe a külpolitikaelemzés, a külpolitikai döntéshozási folyamat, a hidegháború korszakának brit és amerikai külpolitikája.

Tollas Gábor malkhut@freemail.hu
2004-ben végzett az ELTE BTK történelem és germanisztika szakán. Jelenleg az ELTE II. éves PhD-hallgatója az Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Doktori Programban. Fő kutatási területe a német kérdés, különös tekintettel Berlin helyzetére, valamint a Willy Brandt élettörténete.

Türke András István turkeandras@yahoo.com
2004-ben a nizzai Nemzetközi Tanulmányok Európai Intézetében (IEHEI) szerzett Master-diplomát. 2005-ben végzett az ELTE TÁTK politikaelmélet szakán, 2006-ban az ELTE BTK történelem szakán. 2004 őszétől a Sorbonne Nouvelle – Paris III. Egyetem EEC („Jelenkori Európai Térség") doktori iskola hallgatója. Fő kutatási területe az európai integráció története és az EU kül- és biztonságpolitikája. Az ELTE–ETTDK (Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tudományos Diákköre) elnöke.

„...jó döntésnek tartom, hogy a tanárságot választottam..."

Interjú Romsics Ignáccal

TÖRTÉNÉSZ, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének professzora. 1951-ben született a Bács-Kiskun megyei Homokmégyen. Középiskolai tanulmányait Kalocsán, felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tanárképző Főiskola magyar–történelem, majd az ELTE történelem kiegészítő szakán végezte. 1974-ben levéltárosként kezdett dolgozni Kecskeméten, 1977-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa lett, 1986-ban pedig elvállalta a Magyarságkutató Intézet igazgatóhelyettesi pozícióját. A rendszerváltozás után az ELTE-re került, és 1991-től folyamatosan oktatott az egyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékén. 1985-ben megszerezte a történettudományok kandidátusa, 1994-ben a történettudományok doktora címet, 1996-ban habilitált. 2001-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Számos szakmai szervezet tagja, munkásságát több díjjal elismerték. Fő kutatási területe a 20. század magyar politikatörténete, különös tekintettel a két világháború közötti időszakra. Főbb munkái: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben* (1982), *Ellenforradalom és konszolidáció: A Horthy-rendszer első tíz éve* (1982), *Bethlen István* (1991, angolul 1995), *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században* (1998), *Magyarország története a XX. században* (1999, angolul 1999), *A trianoni békeszerződés* (2001, angolul 2003, németül 2005), *Volt egyszer egy rendszerváltás* (2003).

M. Á.: *Ön a Rákosi-korszak egyik „legkeményebb" évében született. Bebörtönzések, kivégzések, internálások, kitelepítések jellemezték ezt az időszakot, újból bevezették a jegyrendszert, folytatódott a mezőgazdaság kollektivizálása és az egyházak elleni fellépés... Az Ön családja hogyan élte meg a Rákosi-diktatúrát?*

R. I.: Nehezen és nagy szegénységben, bár a családunkból senkit sem telepítettek ki, és senkit sem internáltak. A téeszesítés ekkor többé-kevésbé még önkéntes alapon zajlott, nem is volt nagy bázisa a faluban. Problémát inkább a tagosítás és a beszolgáltatás jelentett. Az utóbbi azért, mert szabott és alacsony áron kellett eladni az állami felvásárlóknak a termény jó részét. Emlékszem, hogy még tojásból is kvóták voltak, úgyhogy ha a tyúkjaink nem igyekeztek, akkor szomszédtól kértünk kölcsön tojást.

M. Á.: *Gyermekként mikor találkozott először a politikával? Van bármilyen emléke például az 1956-os forradalamról vagy Kádár János hatalomra kerüléséről?*

R. I.: Elég pontosan emlékszem arra a mozzanatra, amikor egy-két napos késéssel megérkezett a forradalom híre. Éppen lakodalom volt. A bejelentés után vége szakadt a táncnak, és az emberek szétszéledtek. Ezt mi, gyerekek, nagyon sajnáltuk, mert fentük a fogunkat némi édességre. Másnap hallottam, hogy az éjszaka beverték téglával az egyik 1919-es vörös katona ablakát. A falunkban ennyiből állt a forradalom. Néhány nap múlva megjelent egy félig szétlőtt mentőautó, hogy segítséget vigyen a közben körülzárt fővárosnak. Senki sem jelentkezett, viszont adtak élelmiszert. Ismét eltelt néhány nap, és feltünedeztek a jugoszláv határ felé menekülők. Ezek között civilek és katonák egyaránt akadtak. Őket segítették az emberek. Élelmet adtak nekik és szállást, sőt néha elvitték őket a szomszéd faluig a szekérderékben. Nálunk is aludt valaki egy vagy két éjszaka, s egy hajnalban a nagyapám vitte tovább. Majd megérkezett a Vöröskereszt segélyküldeménye, amelyből mi babot és vajat kaptunk. Nagyjából ugyanekkor tartóztatták le az egyik utcabelit fegyverrejtegetésért. Több évet kapott, de aztán egy-két év múlva kiszabadult. Emlékszem még a szénszünetre, amelynek nagyon örvendtünk, mert nem kellett iskolába menni. Úgy rémlik '58 telén is részünk volt ebben az örömben. A magángazdaságok felszámolása, amit valóban szívszorító volt végigélni, nálunk csak ezután kezdődött.

M. Á.: *Mikor fordult az érdeklődése a történelem felé? Mennyire voltak meghatározóak ebben a tekintetben a középiskolai tanulmányai?*

R. I.: A középiskolában az irodalom és a történelem egyaránt érdekelt. Tagja voltam a honismereti szakkörnek, az egyik nyáron egy nagy országos gyűjtőtábor munkájában is részt vettem. Ez valamiféle kollektív munka volt Salgótarján környékén. Emellett helyi gyűjtéseket is végeztünk. A szakkör vezetőjét Kuczy Károlynak hívták, a magyar- és történelem tanáromat pedig Lisztóczky Lászlónak. Mindkettejüknek volt részük érdeklődésem alakulásában. Lisztócky tanár úr, aki kezdő tanárként akkor érkezett Debrecenből, néha az albérletébe is elhívott, könyveket adott a kezembe, és elbeszélgetett velem az olvasottakról.

M. Á.: *A Szegedi Tanárképző Főiskola magyar–történelem szakára iratkozott be 1970-ben. Felmerült-e más szakpárosítás vagy felsőoktatási intézmény?*

R. I.: Felmerült a francia szak is, de féltem, hogy nem vesznek fel, mivel ebből a tárgyból többnyire négyessel zártam az éveket. Magyarból és történelemből viszont mindig jelessel. Úgyhogy biztosra akartam menni. Nagyon örültem annak, hogy felvettek, és így tanulhattam tovább. Ellenkező esetben dolgoznom kellett volna, esetleg elmehettem volna ipari tanulónak.

M. Á.: *Következett aztán két év kiegészítő képzés az ELTE történelem szakán. Kik voltak azok a meghatározó történészek, tanáregyéniségek, akik hatottak Önre Szegeden és Budapesten?*

R. I.: Ókort Olajos Teréziától, középkort Szántó Imrétől, újkort Nagy Istvántól tanultam. Mivel a 20. század érdekelt, főleg utóbbi segített sokat. Témaválasztásban is, a problémák kezelésében is. Hálás vagyok érte. Aztán meg kell említenem Kováts Zoltán nevét, aki ugyan történeti demográfus volt, ám egyben a diákkör vezetője is. Tőle is sokat tanultam. Az ELTE tanárai közül elsősorban Balogh Sándor előadásaira és szemináriumaira emlékszem. Ahhoz képest, hogy az 1970-es évek közepén jártunk, meglepően nyílt volt. De szerettem Sz. Jónás Ilona középkori előadásait is, noha maga a tárgy nem érdekelt.

M. Á.: *Érdeklődése a 20. század felé fordult, noha a Kádár-korszak diktatórikus viszonyai között talán éppen ezt a történeti időszakot lehetett a legnehezebben művelni történészként. A politika „rátelepedett" a történetírásra is, és a meghatározó 20. századi eseményeknek, személyeknek és történeti jelenségeknek rendszerint létezett egy hivatalos politikai értelmezése, illetve megítélése. Nem félt attól, hogy „fentről" beleszólnak majd a munkájába, ha kutatási eredményeit publikálni akarja? A korábbi történeti korszakok egyáltalán nem érdekelték?*

R. I.: Az 1945 előtti időszakról az 1970-es években már sok mindent meg lehetett írni egzisztenciális kockázat nélkül. Nemes Dezső nem azért érvelt még mindig amellett, hogy a Horthy-rendszer fasizmus volt, mert ezt Kádár János vagy a Központi Bizottság előírta, hanem azért, mert az volt a meggyőződése. Az 1945 utáni korszak persze más volt, de azzal éppen ezért nem is akartam foglalkozni. Amikor Ránki György először hívott a Történettudományi Intézetbe – ez 1975-ben vagy 1976-ban történt –, és ilyen témát ajánlott, talán ezért is, nemet mondtam. A régebbi korok viszont valahogy nem vagy kevésbé érdekeltek. Ezt már Olajos Terézia sem értette az 1970-es évek elején Szegeden, aki – úgy éreztem – jó néven vette volna, ha az antikvitásnál kötök ki.

M. Á.: *Hogyan került a Történettudományi Intézetbe? Nagy váltást jelentett ez az életében?*

R. I.: A *Valóság* 1977. januári és februári számában megjelent az egyik első dolgozatom, amit az 1919-es Kalocsa környéki parasztfelkelésről írtam *(A Duna melléki ellenforradalom)*. Ez elég nagy visszhangot váltott ki. Ez abból is látszott, hogy három pesti állásajánlatot kaptam: Magyar Györgytől az ELTE Jogi Karának Politológiai Tanszékére, Huszár Tibortól az ELTE Szociológiai Tanszékére és Ránki Györgytől a MTA Történettudományi Intézetének immár két világháború közötti történelemmel foglalkozó osztályára. Némi habozás után az utóbbit választottam. Júniustól a ma már legendás Úri utcába jártam hétfő és péntek délelőttönként, az ún. intézeti napokon. Ez minden szempontból óriási változást jelentett az életemben. Mindenekelőtt: a továbbiakban nem az iratbegyűjtés és -rendezés volt a feladatom, hanem a kutatás. Ettől kezdve éveken át nap mint nap könyvtárba és levéltárba jártam. Talán ennél is fontosabb volt az Intézet magas színvonalú és viszonylag szabad intellektuális légköre. Az intézeti vitákon és a párttaggyűléseken – 1979-től párttag

voltam – nagyon tanulságos szópárbajok passzív résztvevője lehettem. Nem is beszélve az intézeti könyvtárról, ahol nemcsak a világ minden fontos szaklapja volt megtalálható, hanem a *Spiegel*, a *Newsweek*, a *Le Monde* és a *Neue Zürcher Zeitung* is. Én ekkor még csak franciául olvastam, de gőzerővel tanultam németül és angolul is. És aztán jöttek a külföldi ösztöndíjak: 1981-ben két hónapot Párizsban, 1984-ben fél évet az NSZK-ban tölthettem. Néhány hetet kutattam Bécsben, Pozsonyban és Kassán, Bukarestben és Erdélyben, majd végül Kelet-Berlinben, illetve Potsdamban. Kinyílt előttem a világ. Ez valami olyan élmény volt számomra, amit az Önök generációja talán már el sem tud képzelni. Szeretném gyorsan hozzátenni: senki sem akart beszervezni ügynöknek, és politikai jelentéseket sem kért tőlem senki.

M. Á.: *1982-ben két nagyobb munkája is megjelent. Az egyiknél nyilvánvalóan azokra a kutatásaira is támaszkodott, amelyeket még Kecskeméten levéltárosként végzett. A másik viszont egy új munka volt, amely a népszerű* Magyar História *sorozatban jelent meg. Ennek a sorozatnak a szerkesztésében a Történettudományi Intézet is közreműködött...*

R. I.: Az első említett munka kéziratát (A Duna-Tisza köze hatalmi politikai viszonyai 1918–19-ben) már 1978-ban leadtam. Csak az Akadémiai Kiadó lassan dolgozott, illetve nagy volt a sorban állás. Ebben addigi – szegedi és kecskeméti – kutatásaimat összegeztem. A másikkal is elkészültem 1979 őszére. Ezzel viszont más jellegű problémák adódtak. Munkahelyi vezetőim és kollégáim többsége úgy találta, hogy „túldramatizálom" Trianont és túlértékelem a bethleni konszolidáció eredményeit. Egyáltalán: mi az, hogy a Horthy-rendszert nemhogy fasizmusnak, még diktatúrának sem nevezem? Ezt egy nyílt vitában is elmondták, amitől a Gondolat Kiadó nagyon, és egy kicsit én is megrettentem. Úgy emlékszem, ekkor jelentek meg az első ősz szálak a hajamban és a szakállamban. Elvtelen kompromisszumot mindazonáltal nem kötöttem, és így végül olyan szöveg jelent meg, amelyet ma is vállalok. Ránki György nyilván megakadályozhatta volna a megjelenését, de nem tette. Szóval – visszautalva egyik korábbi kérdésére – a 20. század első felével sem volt veszélytelen foglalkozni, de nem is volt életveszélyes.

M. Á.: *Ugyanebben az évben Önnek ítélték a Károlyi Mihály-díjat. Meglepődött, hogy Önre esett a választás, vagy úgy érezte, megérdemelten kapta az elismerést?*

R. I.: Természetesen örültem neki, ámbár őszintén szólva nem volt ez igazán jelentős díj. A Történelmi Társulat adta, a díjazott munkájának valahogy kapcsolódni kellett Károlyihoz vagy korához. Nekem a '18–19-es könyvem miatt adományozták. Úgy emlékszem, velem egy időben ugyanezt a díjat Krausz Tamás is megkapta, ő az oroszországi forradalmak kutatásáért. Azóta ennél jóval nagyobb elismerések is értek, utoljára a Széchenyi-díj 2005-ben.

M. Á.: *Egy korábbi beszélgetésünk alkalmával Ön merész lépésként aposztrofálta az 1986-os munkahelyváltását. Miért hagyta ott a Történettudományi Intézetet? Nem bánta meg utólag a döntését? Feltételezem, hogy a Magyarságkutató Intézet igazgatóhelyetteseként nem jutott annyi ideje a kutatásra, mint korábban, bár tudom, hogy 1986 után azért több ízben folytatott külföldön kutatómunkát.*

R. I.: Az 1979-es kéziratvita óta nem éreztem jól magam a Történettudományi Intézetben. Pontosabban: kutatóként élveztem az intézet előnyeit, de emberileg totálisan izolált voltam. Nem tartoztam egyik csoporthoz sem, így aztán bennem sem bízott meg senki. Ezért az 1980-as évek elejétől többször próbáltam „lelépni". A pécsi egyetem akkor szerveződő történeti intézetébe és az ELTE Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékére egyaránt. Próbálkozásaim azonban kudarccal végződtek. Levéltárba viszont én nem akartam visszamenni, és elhárítottam más, a kutatás szempontjából kevésbé vonzó lehetőségeket is. A Magyarságkutató Intézet igazgatóhelyettesi posztjának az elvállalásán is, amelyet Juhász Gyula ajánlott fel 1985-ben, elég sokat gondolkodtam. Végül igent mondtam, de nagyon hamar elegem lett az adminisztrációból. Becsületből csináltam végig a vállalt öt évet, és mert az igazgatóm, Juhász Gyula váltig kért rá. De amikor 1990-ben, lényegében a rendszerváltással egyidőben Pölöskei Ferenc „megkínált" a tanszékén egy docensi állással, habozás nélkül és a legnagyobb örömmel igent mondtam. Pedig az Antall-kormány akkor már a Magyarságkutató Intézet igazgatói posztját ajánlotta számomra. Mindazonáltal a Magyarságkutatóban töltött öt év is nagyon sok tapasztalattal járt. Közelebbi kapcsolatba kerültem a kisebbségi kérdéssel, és a nagyhatalmi politikával foglalkozva továbbra is elég sokat kutathattam külföldi levéltárakban. Ennek eredményei főleg különböző tanulmányaimba épültek be, de a II. világháború alatti amerikai béketervekről egy külön kötetet is kiadtam. Emellett megízleltem, hogy mi a hatalom, és sokat megtudtam az emberi természetről. Ezt mint negatív élményt említem.

M. Á.: *Mit jelentett akkor ez az alternatíva? A jól hangzó és feltételezhetően jól fizető igazgatói pozíció állt szemben egy kevésbé jövedelmező, ám nyugodtabb életvitelt biztosító egyetemi oktatói állással?*

R. I.: A „jól fizető" és befolyásos igazgatói állás két fontos ok miatt nem vonzott. Egyrészt rájöttem, hogy alacsony az ingerküszöböm, és nehezen viselem, ha munkatársaim összevesznek. Nem is beszélve arról, hogy többüket állandóan noszogatnom kellett, mert nem végezték el határidőre a munkájukat, sőt néhányan kifejezetten alacsony teljesítményt nyújtottak. Szembesültem kisebb-nagyobb emberi aljasságokkal és „stiklikkel" is. Korábban nem tudatosult bennem, hogy az emberek milyen mértékben függnek az érdekeiktől és a pénztől. Ezek a tapasztalatok rendkívüli módon nyomasztottak. A másik negatív élményt az adminisztratív munka időrabló és intellektuálisan érdektelen jellege adta. Ismét rádöbbentem, hogy mennyire fontos számomra a kutatás és az írás. A Magyarságkutató Intézet igazgatójaként nagyobb felelősség és még több adminisztratív munka várt volna rám. Úgy gondoltam, hogy az egyetemi munka intellektuálisan izgalmasabb, a tanár-diák viszony pedig egyszerűbb, tisztább és őszintébb, mint a kutatóintézeti légkör. A mai napig nem csalódtam ebben, jó döntésnek tartom, hogy a tanárságot választottam.

M. Á.: *Ezzel azt is sugallja, hogy egyetemi oktatóként nemcsak tanított, hanem kapott is a diákoktól...*

R. I.: ...nem is keveset! Nagyon sokat tanultam a diákjaimtól. Nekik is köszönhetem, hogy úgy-ahogy lépést tartok a korral. Vagy legalábbis törekszem rá. A mai fiatalok teljesen mást tanulnak és olvasnak, mint én hajdanában diákként. A dialektikus materializmus, a tudományos szocializmus, a politikai gazdaságtan, amit hajdanában tanultam, mára teljességgel hasznavehetetlenné vált. A diákjaimmal folytatott szemináriumi beszélgetések megerősítettek abban, hogy docensként, majd professzorként sem dőlhetek hátra a karosszékben, hanem 40–50 évesen is késznek és képesnek kell lennem a dolgok újragondolására. A bőrömből persze nem tudok kibújni, vagyis gyermek- és ifjúkorom élményanyagát sohasem tudom elfelejteni. És ez minden értelmezési és újraértelmezési kísérletemre rányomja bélyegét. De hát ez így van rendjén.

M. Á.: *1991-ben, amikor az ELTE-re került, jelent meg Bethlen Istvánról szóló monográfiája. Leginkább az érdekelne, hogy a sok politikatörténeti írás*

után mennyire volt nehéz politikai életrajzot írni, és egy nagyformátumú személyiség életére, illetve tevékenységére fókuszálni?

R. I.: Ez csak kívülről látszik nagy váltásnak. 1979-es kéziratomnak *(Ellenforradalom és konszolidáció)* a főhőse Bethlen István volt. Már 1980-ban elkezdtem foglalkozni vele, és ettől kezdve ez volt a fő tevékenységem. 1986-ig kizárólag, és jelentős részben azután is. 1989 augusztusában zártam le a kéziratot. Mivel politikai életrajzot írtam, a munka elég szervesen kapcsolódott addigi kutatásaimhoz. Én legalábbis így éreztem. Kétségtelen, hogy egy biográfia nagyobb empátiát és intuíciót kíván, mint a struktúrákkal való foglalkozás. Annak megítélését azonban, hogy ez mennyire sikerült, bízzuk a historiográfiára.

M. Á.: *Sokan azt hiszik, hogy Ön példaképének tartja Bethlen Istvánt...*

R. I.: Ez félreértés. Bethlen Istvánt a 20. század legnagyobb vagy egyik legnagyobb politikusának tartom, de korántsem példaképemnek. Hogyan is tehetném, hiszen ő államférfi volt, én pedig kutató és tanár vagyok. Másrészt ő grófnak született és ettől valószínűleg nem függetlenül konzervatív-liberális beállítottságú ember volt. Az én felmenőim pedig kivétel nélkül szegényparasztok voltak, és én – ettől bizonyára szintén nem függetlenül – néha plebejus indulatoktól is fűtött baloldali demokrata lettem. Ezt egyébként Bethlen-könyvem előszavába is beleírtam.

M. Á.: *A rendszerváltozás óta az ELTE-n tanít, habilitált, újabb könyveket írt és újabb díjakat kapott, külföldön vendégtanárként oktatott, sokat szerepelt a médiában, professzorrá nevezték ki és az Akadémia levelező tagjává választották. Az elmúlt másfél évtizednek melyek voltak a legfontosabb állomásai a szakmai karrier szempontjából?*

R. I.: Az egyik legfontosabb 1991 szeptembere, amikor elkezdhettem tanítani az ELTE-n. Mint már említettem, ma is jó döntésnek tartom, hogy 1990-ben nem az igazgatóságot, hanem a tanárságot választottam. A második 1993 szeptembere, amikor első évemet kezdtem az Indiana Egyetem magyar vendégtanáraként Bloomingtonban. 1993 és 2003 között majdnem annyi időt (9 szemesztert) töltöttem az Egyesült Államokban, mint Budapesten. Óriási tapasztalat volt, ismét rengeteget tanultam. Hálás vagyok érte a sorsnak és azoknak, akiknek ezt a lehetőséget köszön-

hetem. Természetesen az amerikai diákoknak nem azon a szinten beszéltem a magyar történelemről, mint az itthoniaknak. De ez egyáltalán nem zavart. Arra, hogy amerikai diákjaim közül ma van, aki követségi munkatárs itt Budapesten, a Soros Alapítvány New York-i irodájában dolgozik vagy éppen „szakértő" Csecsenföldön, éppen olyan büszke vagyok, mint arra, hogy az itthoniak közül olyan, ma már jól ismert kutatók pályakezdéséhez járulhattam hozzá, mint amilyen Ablonczy Balázs, Papp István, Püski Levente, Ungváry Krisztián, Zeidler Miklós és a fiatalon elhunyt Bán D. András. Végül megemlítem, hogy 1999-ben, majd 2003-ban másodszor is a Magyar Történelmi Társulat főtitkárává választottak. Ez önmagában is megtiszteltetés és érdekes feladat lenne, ám úgy, hogy a szervezet elnöke Kosáry Domokos, különösképpen. Azt hiszem, szükségtelen indokolnom, hogy miért.

M. Á.: *Több kiadást élt már meg az egyik legjelentősebb munkája, a* Magyarország története a XX. században *című monográfia. A történeti munkák között egyfajta bestseller lett ez a könyv: nincs könyvtár, ahol ne állna a polcon akár több példány is, és nincs 20. századi magyar történelemmel foglalkozó történész, aki meg tudná kerülni ezt a munkát. Miben rejlik a könyv sikere?*

R. I.: Erre csak szerénytelen vagy annak tűnő választ tudnék adni, úgyhogy inkább nem válaszolok.

M. Á.: *A könyv előszavában leírja, hogy az Osiris Kiadótól érkezett a felkérés, és magától soha nem vágott volna bele ennek a könyvnek a megírásába. Sosem tervezte, hogy ilyen vaskos könyvet ír, nem gondolta korábban, hogy az 1945 utáni történelemmel is ennyire behatóan fog majd foglalkozni, vagy egész egyszerűen nem szerepelt a tervei között, hogy a 20. századi magyar történelmet ilyen átfogó módon feldolgozza?*

R. I.: Mint említettem, a rendszerváltásig kerültem az 1945 utáni témákat. 1990-től azonban megszűntek a politikai akadályok. Ráadásul Bloomingtonban kifejezetten arra kértek, hogy mindig a jelennel fejezzem be a 20. századi magyar történelemmel foglalkozó két féléves kurzusomat. Valamikor a '90-es évek közepén ezt aztán itthon is kipróbáltam. Az Osiris felkérése egy olyan pillanatban – 1997 tavaszán – ért, amikor ott is és itt is többször végigtanítottam már az évszázad magyar történelmét, s amikor éppen semmi más vállalásom nem volt. Nem kellett tehát kita-

lálnom, hogy miről és mit fogok írni, hanem a verbális produkciót kellett írásos formába önteni. Persze ez sem volt kevés. 1997 szeptemberében kezdtem írni Bloomingtonban, és 1998 szeptemberére fejeztem be itthon. Soha azelőtt vagy azóta nem diktáltam magamnak egy éven át olyan feszített tempót, mint akkor. A szemem – és lehet, hogy más is – meg is sínylette.

M. Á.: *Elsősorban módszertani szempontból érdekelne, hogy kezdettől fogva ebben a tematikus felosztásban gondolkodott-e, vagy más szerkesztési lehetőségeket is fontolóra vett? A kiadó szabad kezet adott Önnek e téren?*

R. I.: A kiadó, illetve annak szakmabéli igazgatója – Gyurgyák János – mindenben szabad kezet adott. A kötet tematikája és szerkezete – ezért lehet haragudni rám vagy szeretni – az én találmányom. Pontosabban csak családtagjaimmal vitattam meg, akik közül a feleségem magyar–történelem szakos tanárnő, a fiam pedig akkor fejezte be az első vagy a második évét angol–történelem szakon. Nem emlékszem rá, hogy pontosan ki mit mondott, csak arra, hogy egy távoli és éjszakai Rolling Stones-koncertre menet és jövet szinte végig erről beszéltünk az autóban. S ha nem, én akkor is ezen gondolkodtam. Mivel döntően politikatörténeti jellegű összefoglalás már akkor is több forgott közkézen, végül úgy döntöttem, hogy a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti aspektusokkal is nagy terjedelemben foglalkozom. Ebből következett, hogy a szerkezetre is valami új formát kellett kitalálni. A megoldás végül az lett, hogy az eseménydús időszakokban az egyszerű kronológiát követtem, konszolidált korszakokban viszont a tematikus tagolást.

M. Á.: *A munka jelentős részét külföldön írta, ezért bizonyára számos nehézséggel kellett szembenéznie. Milyen szakirodalmat talált a bloomingtoni könyvtárban, mi hiányzott onnét leginkább, és mit kellett itthonról postai úton beszereznie?*

R. I.: Mivel összegzésről volt szó, mindössze egy-két régi vagy speciális munka hiányzott. Például Matolcsy Mátyásé az adó- és jövedelemmegoszlásról. Ezeket barátaim és kollégáim – Bán D. András, Püski Levente, Pritz Pál, Szakály Sándor és mások – megküldték fénymásolatban. Egyébként a bloomingtoni könyvtár magyar gyűjteménye hihetetlenül gazdag. A két világháború közötti folyóiratok közül például a *Magyar Szemle* számai éppúgy hiánytalanul megvannak, mint a *Nyugaté*, a *Nap-*

keleté, a *Katolikus Szemléé* vagy a *Századoké*. Az 1945 utáni évekből pedig gyakorlatilag minden.

M. Á.: *Az első kiadással szinte egyidejűleg jelent meg az angol kiadás, furcsa módon egy másik kiadónál. Mennyire kellett átdolgoznia az angol nyelvű változatot a külföldi olvasóközönség számára? Milyen más nyelven jelent meg azóta a könyv?*

R. I.: Az angol változat szövege valamivel rövidebb, nincsenek benne képek és kevesebb a táblázat, illetve grafikon. Más a jegyzetanyaga is. A magyar változathoz egy átfogó annotált bibliográfia csatlakozik, az angolhoz nemzetközi nyelveken kiadott munkák tematikus jegyzéke. Ezen kívül más nyelven nem jelent meg a munka. Néhány éve elkezdték franciára fordítani, de anyagi okokból abbahagyták. Tavaly felmerült az orosz kiadása, de végül másra kellett a pénz. Másfél éve egy japán kiadóval is aláírtam egy szerződést az ottani kiadásról, de őszintén szólva nem tudom, hogy lefordították-e már, vagy még mindig a szöveggel küzdenek. A fő, hogy angolul is megvan, így lényegében az egész világon hozzáférhető. Legalábbis a szakmai közönség számára.

M. Á.: *A 20. századi magyar történelem egyes fejezeteivel azóta külön is foglalkozott. Megjelent például egy hosszabb tanulmánya a trianoni békeszerződésről, Prohászka Imre fotóihoz pedig egy könyvet írt a rendszerváltozásról. Objektivitásra törekvő történészként mi a könnyebb Önnek: írni egy 85 évvel ezelőtti, a magyar nemzet egészét érintő eseményről, vagy írni egy 15 évvel ezelőtti, Ön által is megélt folyamatról, amelynél nehezen tud megszabadulni a saját emlékeitől, élményeitől és tapasztalataitól?*

R. I.: Lehet, hogy csodálkozni fog, de lényegét tekintve mindkét munka egyforma kihívást jelentett számomra. Adott volt két nagy jelentőségű esemény, amelyeket megpróbáltam strukturáltan leírni és megmagyarázni. Mivel a '89–90-es átalakulásban aktívan nem vettem részt, talán sikerült eltávolítani magamtól annyira, hogy történészként szólhattam róla. Tudom, hogy mindegyik korabeli szereplő elégedetlen vele. Mindegyik úgy gondolja, hogy az ő jelentősége nincs eléggé kidomborítva, a többiekére viszont túl sok szót vesztegetek. Ezt sokan közülük el is mondták nekem. Többek között ez az, ami eléggé megnyugtat. Eddig minden munkámban azt írtam, amit legjobb tudásom szerint gondoltam. Ebben is. Lehet, hogy egyben-másban tévedtem, de akkor majd az utánam jö-

vők és a források nagyobb körét használók kijavítanak. Ez mindig és minden témával így van. Soha semmi sem lezárt véglegesen. Trianon-könyvem egy távolabbi és sokkal jobban feltárt eseményről szól, ám ezzel kapcsolatban is tudható, hogy kik, miért és mit nehezményeznek. Eddig majdnem minden írásommal így jártam. Tessék csak utánanézni, hogy 1982 és 1985 között ki és mit írt a Horthy-rendszerrel kapcsolatos értékelésemről, és mit írtak ugyanők néhány évvel később. Úgyhogy ilyen ügyekben edzett vagyok. Ha az egypártrendszer körülményei között és fiatalon vállaltam a véleményem, hogyne vállalnám demokratikus viszonyok közepette és az ötödik X-et elhagyva.

M. Á.: *Milyen tervei vannak a jövőre nézve? Szinte mindent elért már, amit a szakmában el lehet érni. Talán csak az akadémiai rendes tagság várat még magára, minden bizonnyal nem sokáig. Van olyan kutatási téma, amellyel régóta szeretett volna már foglalkozni, de eddig sosem jutott elég ideje rá?*

R. I.: Még két, esetleg három könyvet szeretnék írni. Témáikat is tudom, előfeltevéseim is vannak. Mindkettő, illetve mindhárom a magyar történelemről szólna. Többet egyelőre nem szeretnék mondani róluk.

M. Á.: *20. századi történeti témákkal mindig könnyebb volt megszólítani az embereket, mint a korábbi korszakokkal. Nem tartom ezért véletlennek, hogy Önt sokkal többször lehet látni és hallani a médiában, mint azokat a történész kollégáit, akik a magyar középkorral vagy kora újkorral foglalkoznak. Az Ön „népszerűségének" azonban nyilvánvalóan más okai is voltak és vannak. Mindenféle szerénység nélkül árulja el a titkot: miben rejlik az Ön szakmai és szakmán kívüli sikere és népszerűsége? Mi párosul még a közismert tárgyilagosságához, a rendkívüli alaposságához és a kivételes éleslátásához?*

R. I.: Erre ismét nem nekem kellene válaszolni. Két dologban mindazonáltal biztos vagyok. Az egyik: nincs összefüggésben a külsőmmel. Vagyis vannak előnyösebb megjelenésű, 20. századi magyar történelemmel foglalkozó kollégáim. A másik: kellett hozzá a rendszerváltás, azaz az értékek pluralizmusának szabadsága. Hogy még mi egyéb, azt az olvasó képzeletére bízom.

M. Á.: *Köszönöm az interjút.*

Az interjút készítette:
Masát Ádám

Papp István

A népi tehetségnevelés problémája a szellemi életben a két világháború között

A HORTHY-KORSZAK eszmetörténete sokat vizsgált és vitatott fejezete a magyar történettudománynak. Ezen belül számos tanulmány, tanulmánykötet és monográfia foglalkozott a népi mozgalom történetével is. A kor gondolkodóit megmozgató, széles körű polémiákat kiváltó közéleti kérdéseket (földkérdés, revízió, zsidókérdés, svábkérdés, államforma kérdése, külpolitikai mozgástér) sokan próbálták többféle nézőpontból is elemezni. Ezen írás keretei között arra teszünk kísérletet, hogy a kor egyik centrális kérdésével, nevezetesen a középosztály megújításának problémájával szembenézzünk. Még pontosabban a megoldási módok egyikét, a népi tehetségek sorsának rendezésére vonatkozó javaslatokat vesszük számba. Ez igen széles körű problémahalmaz volt a korban, hiszen a középosztály mellett összefüggött a parasztság helyzetével, a földkérdés megoldatlanságával, a közoktatás állapotával is. Mi nem kívánunk ezzel a rendkívül tág problémakörrel foglalkozni, már csak azért sem, mert ezt most készülő disszertációnkban szeretnénk bemutatni.

Vizsgálódásunk arra irányul, hogy számba vegyük miként vélekedtek a korszak legfontosabb szellemi irányzatainak képviselői a népi tehetségek gondozásának ügyéről. Kronológiai sorrendben fogunk haladni, nem csupán a könnyebb áttekinthetőség miatt, hanem azért is, mivel így szemléletesen kirajzolódik hogyan változott meg a népi tehetségek iskolázatásának kérdéséről vallott közfelfogás. Elsőként az 1920-as évek első felének keresztény-konzervatív gondolkodóinak a nézeteit mutatjuk be, Szekfű Gyulától Czettler Jenőn át Klebelsberg Kunóval bezárólag. Az ő felfogásukra reagálva született meg Szabó Dezsőnek és Karácsony Sándornak a válasza, akik a népi mozgalom egészének álláspontját jelentős mértékben befolyásolták. Az 1920-as évek második felétől a fokozatosan színrelépő népi írói nemzedék tagjai foglalkoztak a kérdéssel. Az 1930-as évek az uralkodó politikai-értelmiségi elit felfogásában is változás állt be, ahogyan azt Szekfű, Teleki Pál és Hóman Bálint megnyilvánulásai-

ban tetten érhető. Tanulmányunk záró részében az első népi kollégiumok fennállásának időszakában tekintjük át, hogyan vélekedtek a kor gondolkodói a népi tehetségek gondozásáról.

Az alapprobléma, amivel minden, a témával foglalkozó írónak, politikusnak, újságírónak szembe kellett néznie, az a szegényparasztság gyermekeinek roppant szerény részvétele a középfokú és felsőfokú oktatásban. Ennek alátámasztására elég csupán egyetlen adatot idéznünk: még az 1941/42-es tanévben is a főiskolák és egyetemek hallgatóinak csupán 11%-a származott kisbirtokos és mezőgazdasági munkás szülőktől, míg több mint 62%-a értelmiségi és nagybirtokos családból. Ez kirívóan aránytalannak számított a társadalmi csoportok abszolút számához képest. Ennek a problémának az orvoslására született 1940-ben az első népi kollégium, a Bolyai Kollégium. Ez szállást és részleges ellátást adott a Budapesten tanuló parasztfiatalok számára, és kezdettől fogva igyekezett plusz képzést is nyújtani, hogy ezzel is elősegítse egy paraszti gyökereihez ragaszkodó értelmiségi csoport kialakulását. A kollégium 1942-ben átalakult, felvette a Györffy István Kollégium nevet, és ekkortól fogva még erőteljesebben fokozódott ennek a népi értelmiségnek a kinevelése. 1945-öt követően ez a kollégium jelentette a magját a kibontakozó népi kollégiumi mozgalomnak, amely több ezer paraszti származású fiatalt indított el az értelmiségivé válás útján.

A népi tehetségnevelés kérdése az 1920-as években

Az 1920-ban útjáró induló új politikai kurzus számára a szociális kérdések megítélésénél az 1918/19-es események jelentették a kiidulópontot. A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság kormányzata is kiemelt jelentőséget tulajdonított a szociális kérdések megoldásának és ennek jegyében radikálisan felforgatta a hagyományos társadalmi berendezkedést. Az újonnan berendezkedő hatalom idején szinte természetesen visszafelé lengett ki a politikai óramutató. Az 1920-as években a hagyományos keresztény-konzervatív elit semmitől sem félt jobban, mint a szociális kérdések erőteljes napirendre tűzésétől, az alsóbb néprétegek bármilyen jelszóval történő felemelésétől. Ez a mentalitás érhető tetten az emblamatikus gondolkodó Szekfű Gyula ez idő tájt fogant műveiben, de még inkább az agrárszakember Czettler Jenő és a kultúrfilozófus Kornis Gyula munkásságában.

Szekfű a *Három nemzedék* első kiadásában csupán futólag emlékezett meg a parasztságról. Úgy vélte, hogy a dualizmus korszakában a kormány és a gazdaegyesületek sikerrel emelték a parasztság szellemi és anyagi nívóját, bár az is igaz, hogy csupán a környékbeli államokhoz képest történt szintemelkedés. Szekfű fő problémának a kivándorlást, a gazdálkodás technikai fejletlenségét és a parasztságot elérő idegen kultúrhatást tartotta. De semmi esetre sem vélte úgy, hogy a parasztságra támaszkodva lehetne és kellene megújítani a nemzeti közösséget: *„Iniciatívát tehát ettől a néposztálytól sem várhatunk: a magyar paraszt házáját vérrel és a béke kézi munkájával,* de nem gondolattal és akarattal szolgálja, (kiemelés – P. I.) *még mindig magával tehetetlen óriásgyermek, készen befogadni mindent, mi egészséges önzésével ellentétben nincsen."*[1] Ehhez képest sokkal erőteljesebben fogalmazott az 1934-ben megjelent Ötödik könyvben, amelyben immár a társadalmi reform által megoldandó kérdések sorában első helyre rangsorolta a nagybirtokosok – mezőgazdasági munkások ellentétét. Bár a földkérdés cím alatt tárgyalta az általunk vizsgált problémát, végkövetkeztetésében már nem csupán gazdasági kérdésként kezelte a szegényparasztság sorsát: *„...el kell ismernünk, hogy a mezőgazdasági munkásosztály megmentése, emberi méltóságba visszaemelése nemcsak nagy, de talán egyetlen nagy nemzeti feladatunk. Mellette nyugodtan félre lehetne állítani minden más feladatot, mert ha ez sikerül, akkor mindent elértünk és újra tetterős, egészséges és bátor és önálló nemzetté lehetünk, melynek anyagi és lelki fegyverzete, kultúrája egyaránt magától fog jönni, ha egyszer ez a széles, alsó réteg támaszává lesz a nemzeti életnek."*[2] Ha nincs is terünk arra, hogy részletesebben elemezzük a Szekfű eszmeiségében bekövetkezett változásokat, azt kijelenthetjük, hogy a jeles történész az 1930-as években jóval nagyobb megértést mutatott a szociális kérdések, ezen belül a népi tehetséggondozás problémaköre iránt. Elég ha utalunk arra a tényre, hogy a Szekfű által szerkesztett *Magyar Szemle*ben a népi írói tábor több fiatal egyénisége publikációs lehetőséget kapott. Így például a pályakezdő Kovács Imre, aki e folyóiratban tette közzé az egyik legsikeresebb osztrák népfőiskolát bemutató írását.[3]

Czettler Jenő, a századforduló egyik legjelesebb agrárius gondolkodója és politikusa a mezőgazdaság és a mezőgazdasági népesség számos

1 Szekfű, 1989. 327.
2 Szekfű, 1989. 421.
3 Kovács, 1935.

problémájáról írt. A korszak elején, 1921-ben vetette papírra *A magyar népfőiskolai gondolat* című kis munkáját. Úgy vélte, hogy minden társadalmi osztály felfelé törekszik, s ha megteremtette a megfelelő anyagi bázist, akkor a „közműveltségből és a közhatalomból" is részesülni kíván: *„Nálunk azért nem volt eddig igazi népfőiskolai mozgalom, mert a kisgazdaosztály csak a legutóbbi időkben jutott el ahhoz az anyagi jóléthez, amely őt társadalmi és politikai kiválásra ösztönzi."*[4] Vagyis Czettler jóval szűkebben húzza meg a felemelkedésre méltó réteg határát, hiszen ő csupán a birtokos parasztság tehetősebb rétegeiről beszél. S őket sem a középosztály megerősítésére, feltöltésére kívánta felhasználni, csupán jobb, intelligensebb gazdálkodó réteget akar, amely jobban végzi a termelő munkát. Ennek a törekvésének az eszközeként használná fel a népfőiskola intézményét és a falvakban élő intelligencia képviselőit. Kultúrértékek cseréjéről beszélt: *„A népfőiskolától nemcsak azt várom, hogy a földműves nép legfontosabb rétegét az általános emberi művelődés egyetemes világnézetének birtokába jutassa, hanem azt is, hogy az intelligencia, különösen annak teremtő rétege: költőink, íróink, művészeink alkotásaikban magyarabbak és nemzetiebbek lesznek."*[5] Itt is felbukkan az a gondolat – mégha nagyon óvatos formában is –, hogy a parasztság a nemzeti gondolat és eszme autentikus megjelenítője. Tanulmányát azzal zárta Czettler, hogy a hazai viszonyok között a 6–10 hónapos, skandináv típusú népfőiskolák nem megvalósíthatóak, helyettük egyelőre népfőiskolai tanfolyamokat vagy gazdagimnáziumokat kell szervezni.

A piarista szerzetes, egyetemi filozófiaprofesszor Kornis Gyula más nézőpontból, a Trianon utáni Magyarország művelődési-oktatási problémái felől közelített a kérdéshez. 1921-ben jelent meg *Kultúrpolitikánk alapelvei* című írása, amely klasszikus liberális-konzervatív alapról vette számba a teendőket. Úgy vélte, hogy csak művelt polgárok tudják a demokratikus intézményeket fönntartani és a számukra megadott jogokat a közösség számára hasznossá tenni. Vagyis az állam legfontosabb tevékenysége a kultúrpolitika, és éppen az volt Trianon egyik fő oka, hogy az államférfiak nem vették észre a kultúrpolitika központi szerepét. Ez négy területen mutatkozott meg leginkább: 1. Nem hajtották végre az iskolakötelezettségi törvényt. 2. Keveset törődtek a falu kultúrájával. 3. Megcsonkították a polgári iskolákat. 4. Elhanyagolták a szakiskolákat. A népiskolákkal kapcsolatban Czettlertől nagyban eltérő, a valóságot jobban

4 Czettler, 1921. 15.
5 Czettler, 1921. 17.

közelítő bírálatot fogalmazott meg: *„A kisgazdák (parasztok) osztálya a magyarság zömét kitevő, legfüggetlenebb, tehát legsúlyosabb társadalmi osztály. S ennek a nemzetfenntartó társadalmi rétegnek (melynek a többi társadalmi réteg is felfrissülését köszönheti) művelődési ügyét aránylag nagyon elhanyagoltuk. A kisgazdaosztály színvonala nem tudott kellően fölemelkedni, mert közoktatásügyi politikánk a falu kultúrájával alig törődött."*[6] Kornis szerint, ha sikerül fellendíteni a falusi iskolahálózatot akkor a kisgazdaosztályból holland/dán mintára igazi középosztály lehet. Megemlíti, hogy jóval több mezőgazdasági szakiskolára lenne szükség, mivel ezek jelentik a kisgazdák gyermekei számára a továbbtanulás természetes irányát. Elemezte a 6-tól 14 éves korig tartó egységes iskolamodellt, amelyet nem tartott jónak. Szerinte két fő érvvel szokták alátámasztani ezen iskolatípus helyes voltát: 1. A tehetségesek kiválasztását minden társadalmi rétegből biztosítani kell. 2. Az egységes iskola áthidalja az egyes iskolatípusok közötti űrt. Kornis szerint azonban egyik érv sem állja meg a helyét. Érvelését kissé hosszabban idézzük, már csak azért is, mert akármilyen furcsának hangzik első hallásra, de megközelítése egybeesik a népi mozgalom egy részének álláspontjával: *„A helyesen fölfogott ember-ökonómia elve, mely szerint szabad utat kell nyitni a tehetségnek, minden ember a maga helyén legyen, hogy erejét a leghatékonyabban fejthesse ki a közösség javára, magától értetődő. Hogy a nép tehetséges fiai a legmagasabb műveltségben is részesüljenek és a legfontosabb pozícióikat is elfoglalhassák, magában szintén helyes elv. Hogy azonban a közoktatás úgy szerveztessék, hogy a nép minden tehetségét magától a néptől elraboljuk számára saját osztályán belül csak a kevésbé tehetségeseket és tehetségteleneket hagyjuk meg az népellenes antidemokratikus kultúrpolitika volna bármennyire népbarát jelszavak alatt indul is meg. A tehetséges emberek zömének az alsóbb néprétegekből való elvonása és akadémikus pályákra terelése csak a felsőbb osztályok helyzetét javítaná, az alsóbbak színvonalát pedig csak lenyomná, mert a népnek az az intelligens eleme, mely eddig a saját osztályának helyzetét iparkodott emelni, most már a felsőbb osztályokhoz tartoznék, s vele nem törődnék. Nem az-e a dolgok természetes rendje, hogy a kiválóság elsősorban a maga társadalmi osztályának a színvonalát emelje, ennek tekintélyét és befolyását növelje? Vajon nincs-e szükség okos parasztokra, kik a falut irányítsák, okos ipari munkásokra, kik az ipari munkásság intelligens vezetői legyenek s így ne külső emberek használják ki a maguk demagóg céljaira?"*[7]

6 Kornis, 1921. 6.
7 Kornis, 1921. 30.

Bár kétségtelenül reális problémákat vetett fel Kornis, hiszen valóban mindig voltak és lesznek is a szegényebb néprétegekből kiemelkedő intellektuális parvenük, de úgy véljük a mondandója lényege mégis inkább az, hogy alapvetően jó a társadalmi szerkezet, azt kell konzerválni. Nem szabad megbolygatni a fennálló viszonyokat, s éppen azért kellenek a művelt parasztok és munkások, hogy ellenálljanak a felforgató eszméknek. 1918–19 forradalmai után alig két évvel keletkezett a fenti szöveg, így nem nehéz a konzervatív filozófus gondolkodásának mozgatórugóit meglelni. Néhány oldallal később ki is jelentette, hogy a középosztályt kell ösztöndíjakkal, internátusokkal segíteni, mivel ez a réteg szolgáltatja *„a nemzet intelligenciájának zömét"*. Végezetül kifejtette, hogy nem szerinte nem lehetséges a közoktatás szerkezetének átalakítása, pszichológiai és didaktikai okokból sem, ezért csak a lassú és folyamatos fejlődés a kívánatos. Éppen ezért nem a radikális oktatási reform a legfontosabb feladat, hanem az, hogy *„A nemzet minél több tagja képességeinek megfelelően a saját körében a társadalmi munkaképesség maximumát érje el s így a nemzet egészének erőkifejtését minél hatalmasabbá tegye."*[8]

Néhány évvel később Kornis önálló tanulmányban foglalkozott a „kisgazda (paraszti) osztály" iskolázási lehetőségével. Már munkájának címe *(A felső mezőgazdasági iskola)* kifejezte a szerző meggyőződését, hogy a birtokos parasztság számára az a legmegfelelőbb, ha gyermekeit mezőgazdasági szakiskolákba küldi. Ezzel a földműves gazdálkodás magasabb színvonalon történő művelését segíti elő az állam. Újból kitért arra a problémára, hogy a kisgazda fiúk felemelkedése nem jó a parasztság egésze számára, mivel ezek az emberek beolvadnak a középosztályba, és nem saját osztályuk befolyását növelik. A népi írók egy részének a véleménye éppen ebben a kérdésben tér majd el radikálisan Kornisétól, de erről majd a maga helyén szólunk. Ugyanakkor Kornis korábbi gondolatát újra megismétli, sokkal erőteljesebben miszerint a kisgazdák *„a magyar faj nagy energia-rezevoárja, mely a felsőbb társadalmi rétegeket, a középosztályt is, állandóan felfrissíti"*.[9]

Az 1920-as évek kultúrpolitikájának meghatározó alakja, Klebelsberg Kunó a népi tehetséggondozást illetően Korniséhoz rendkívül hasonló nézeteket vallott. Ez nem is meglepő, hiszen mindketten a magyar történelem súlyos katasztrófájának, történelmi zsákutcának tekintették 1918–19 eseményeit. A hatalmas társadalmi mozgásokkal járó forradal-

8 Kornis, 1921. 39.
9 Kornis, 1925. 6.

makból mindketten hasonló következtetésre jutottak. Klebelsberg az iskolán kívüli népművelésről tartott beszédében az állampolgári nevelés és gyakorlati oktatás fontosságát hangsúlyozta: *„De maga az állampolgári nevelés is belső revízióra szorul. Korábban e téren felvilágosítani igyekeztek a tömegeket az egyén politikai jogairól. (...) Ma már a veszedelmek nem a fejedelmektől, nem felülről jönnek, hanem alsó rétegekből törnek elő. (...) Az állampolgári nevelésben tehát minálunk nem a jogi, hanem a kötelességi mozzanatot kell előtérbe állítani, mert levegőből az állam nem élhet, és az állam pozitív ereje az, amit számára a kötelességteljesítő polgárok munkában, áldozatban és vagyonban rendelkezésre bocsátanak."*[10]

Klebelsberg számára a szakmai jártassággal rendelkező és a nemzethűség szempontjából megbízható parasztság jelentette a társadalmi élet egyik alappillérét. Ennek érdekében fontosnak tartotta az általános tankötelezettségen alapuló népiskola fejlesztését, de a nemzet megújítását nem a parasztságból származó középosztállyal képzelte el. Sokkal inkább a hagyományos középosztály megerősítésére törekedett: *„A népművelés mellett a magam részéről különös súlyt helyezek az intelligencia művelődési igényeinek kielégítésére, mely értékes néposztály van a legsúlyosabb helyzetben, úgyhogy bizvást el lehet mondani, hogy az összeomlás korának igazi mártírja a magyar intelligencia."*[11] Ugyancsak a középosztály megsegítésének a szándéka húzódott meg a Klebelsberg által indított, és viszonylag kevéssé méltatott diákjóléti program mögött, amelynek során kollégiumok sorát húzták föl az ország egyetemi városaiban. A kultuszminiszter úgy vélte, hogy *„A háború és az infláció által úgyszolván teljesen tönkrement az egész magyar középosztály és így ma a vidéki szülők gyermekeinek neveltetése valósággal gazdasági lehetetlenség. Ez aztán – a mi sajátságos gazdasági állapotunk – egy nagyszabású diákjóléti politika kiépítését teszi szükségessé."*[12]

A nyolcosztályos népiskola szükségessége mellett kardoskodó 1928-as írásában Klebelsberg újból összefoglalta milyen meggondolások irányítják tetteit. Abból indult ki, hogy egyre jobban visszaszorul a kizárólag nyers fizikai erőre építő munka és a termelés gépesítése válik általánossá. Ez megköveteli, hogy értelmes szakmunkásokat képezzenek, akik képesek a gépeket irányítani. Kifejtette Klebelsberg azt is, hogy valláserkölcsi és nemzeti szempontból is szükséges az iskolaidő kiterjesztése, mivel

10 KLEBELSBERG, 1999. 205.
11 KLEBELSBERG, 1999. 206.
12 KLEBELSBERG, 1999. 191.

a serdülőkorban legfogékonyabbak a gyerekek. Utalt a szociáldemokratákra, akik szerinte ügyesen ismerték fel, hogy a pubertáskorú munkásgyerekek könnyen fordíthatók a marxista eszmék irányába. Ez árulkodik a miniszter félelméről is, hiszen ő az iskolarendszer révén akarta többek között kiküszöbölni a munkásmozgalmak befolyását az ifjúságra. Ebben az írásban sincsen tehát szó a szegényebb néprétegekből származású tehetséges fiatalok iskoláztatásáról, az ilyen típusú tehetséggondozás nem volt a klebelsbergi program része.

Az 1920-as évek keresztény-konzervatív gondolkodói számára, mint a fentiekből is kiderült, nem volt elsőrendű probléma a népi tehetségek ügye. Felfogásukat döntően befolyásoló élmény volt az 1918–19-es forradalmak keltette társadalmi felbolydulás. Éppen ezért a szegényparasztság felé némiképpen bizalmatlansággal fordultak és feltétlenül szerették volna biztosítani ezen társadalmi osztály „nemzethűségét" az oktatási rendszer segítségével is. Emellett fontosnak tartották a parasztság műveltségi színvonalának és gazdálkodási szakértelmének az emelését is, mivel ezt elengedhetetlennek tartották a Trianon utáni talpraálláshoz. Az ország gazdasági és szellemi megerősítését, gyarapodását a hagyományos középosztályra támaszkodva kívánták elérni.

A keresztény-konzervatív álláspont kritikája: Karácsony Sándor és Szabó Dezső

A magyar neveléstörténetnek az egyik legsajátosabb fogalomkészlettel bíró, külön iskolát teremtő szerzője volt a korszakban Karácsony Sándor. Tanítványai, akiket alexandrinusoknak hívtak a Bolyai és a Györffy Kollégiumban külön kis csoportot alkottak, mesterük pedig a Györffy Kollégium debreceni fiókintézményének életre hívásánál bábáskodott. Karácsony Sándornak a népi tehetségek gondozására vonatkozó nézeteit 1939-ben napvilágot látott gyűjteményes kötetéből *A magyar észjárás*ból ismerhetjük meg. Ez a kötet három terjedelmes írást tartalmazott, amelyek közül az 1922-ben papírra vetett, de csupán két év múlva napvilágot látott *A magyar nép lelki alkata és a népiskolai reform*[13] a legizgalmasabb. Két okból is ezt a tanulmányt tartottuk a legkifejezőbbnek témánk szempontjából: egyrészt itt taglalta a legrészletesebben a parasztság lelki

13 KARÁCSONY, 1985. 56–130.

alkatára és továbbtanulási nehézségeire vonatkozó felfogását Karácsony. Másrészt ő volt az első, aki név szerint kritizálta Kornis Gyula nézeteit, rámutatva azok igen konzervatív jellegére.

Karácsony alaptézise a népiskolai reform terén a következő volt: „*Reform, szerves, csak egyféleképpen lehet, ha a meglévőt fejleszti tovább. A mi esetünkben a jelenlegi népkultúrát. Fejleszti, vagyis ha nem volna ott, a mai színvonalra emeli. Itt ismét hangsúlyoznunk kell, hogy szervesen, tahát sajátosságainak épségben tartása mellett.*"[14] Ezt követően hosszasan leírja a nép („a legalulra került, legnépesebb tömeg") lelki alkatát, amellyel az a legnagyobb gond, hogy 17. századi állapotban van. Ezt kellene a 20. század szintjére felemeleni, s ehhez szükséges a népoktatás korszerűsítése. Ezen ponton tért rá Karácsony Sándor Kornis Gyula általunk már idézett *Kultúrpolitikánk alapelvei* című, három évvel korábban napvilágot látott tanulmányának bírálatára Karácsony legfontosabb megállapítása az volt, hogy Kornis Gyula „*Nemcsak feltételezi a kasztrendszert, hanem bizonyos mértékben konzerválni is akarja.*"[15] Karácsony véleményével megegyező álláspontra helyzekedünk magunk is. Milyen orvosságot kínált Karácsony a baj gyógyítására? Legnagyobb nehézségnek azt tartotta, hogy sem a népiskola, sem a tanítók nem tudják közvetíteni a 20. század korszerű kultúráját. A továbbtanulni vágyó gyermeknek meg kell küzdenie a tanulást ellenző otthoni légkörrel, a földrajzilag távol eső középiskolával, a tanulás költségeivel és azzal az idegen környezettel, amelybe a gimnáziumba kerülve csöppen.

A fentiekből adódóan Karácsony Sándor erőteljesen szorgalmazta a tanítóképzés színvonalának emelését, a tanyai iskolák számának növelését, a tudománynak a nép nyelvén és lelki alkatának figyelembe vételével való közvetítését és a protestáns gimnáziumok egykori partikuláihoz hasonló iskolarendszer kiépítését. Eszerint a nyolcosztályos népiskola ösztöndíjakkal és internátusokkal felszerelt középiskolával egészülne ki és biztosítaná a nép szegény gyermekeinek az egyetemig vezető útját.

Karácsony az 1920-as évek elején kifejtett nézeteit hosszú időn keresztül megőrizte, ahogyan arról 1938-ban fogant, *A magyar szofokrácia lelki alkata és az egyetemi reform* című terjedelmes írásában vallott. Az írást a különböző egyetemi reformtervek ihlették, többek között a tehetségek felkutatásáról megjelenő elképzelések. Az írásban Karácsony az elitrétegek (Karácsony Kornis Gyulától történt szóátvételében a szofokrácia) lel-

14 Karácsony, 1985. 56–57.
15 Karácsony, 1985. 81.

ki alkatát vizsgálta és arra a következetetésre jutott, hogy nem képviseli a magyarság igazi jellemzőit, a túl sok idegen hatás miatt. Éppen ezért lesújtó véleményt fogalmazott meg bármilyen, kormányzati részről kezdeményezett tehetségkutatással kapcsolatban: *„Jelenleg azért nem reménykedhetünk a selejtezés sikerében, mert nincs mód, hogy utánamenjünk a tehetségeknek falura, tanyára. Még a kisvárosba se nagyon jutunk el. (...) Addig amíg be nem kapcsoljuk kulturális életünkbe a magyarság egyetemét, illúzió minden szelekció."*[16]

Bár Karácsony Sándor korábban tette közzé a népi tehetségnevelés ügyében az uralkodó közfelfogást bíráló álláspontját, de hosszú távon sokkal maradandóbb és szélesebb kört átfogó hatást gyakorolt Szabó Dezső. A magyar irodalom ezen magányos alkotójának gondolatvilága, parasztságról vallott felfogása rendkívül erőteljesen hatott az 1930-as évek elején színre lépett népi írói nemzedékre és ennek a korszaknak számos, útját kereső fiataljára is. A később hangoztatott érvek, a kifejtett gondolatmenetek forrását *Az elsodort falu* írójának életművében lelhetjük meg. Azt a meglátását, hogy a régi középosztály immár nem alkalmas a nemzet ügyeinek intézésére és a parasztságból kell kinevelni az ország sorsát vállára vevő új társadalmi réteget, a népi írók – egyébként meglehetősen tarka – táborának mindegyik tagja osztotta. Olyan axióma volt ez, amelyet Erdélyi Józseftől Bibó Istvánig senki sem kérdőjelezett meg. Éppen ezért tartjuk fontosnak, hogy bemutassuk miként gondolkodott Szabó Dezső erről a kérdésről és milyen módon képzelte el a szegényparasztság tehetséges gyermekeinek a felemelését.

Az 1919 májusában napvilágot látott *Az elsodort falu* című regényében Szabó a parasztlánnyal házasságot kötő, kisnemesi származású Böjthe Jánosban látta a falu és tág értelemben az egész ország megújítóját. Művében mind a történelmi, mind a zsidó és sváb származású középosztály fölött megsemmisítő ítéletet mondott, mégha az előbbi iránt érez is némi rokonszenvet. A regény főhősén keresztül Szabó Dezső megfogalmazta hitvallását: *„A parasztba építem be magamat, mint egy bevehetetlen várba. Mert a parasztban van a magyarság, az egyetlen menedék, az egyetlen jövő. Az arisztokrácia és a középosztály akár ma jobblétre szenderülhetne. Akkor kezdhetnénk mindent alulról."*[17]

Szabó Dezső terjedelmes publicisztikai tevékenysége során három, egymástól világosan elkülöníthető időpontban foglalkozott a népi (pa-

16 Karácsony, 1985. 422.
17 Szabó, 1989. 525.

raszti) tehetségek felemelésének kérdésével: az 1920-as évek közepén, az 1930-as évek közepén és az 1940-es évek elején.

A magyar paraszt című, 1923-ban született írásának bevezetőjében tartalmában megismétli az előbb idézett gondolatot: *„Ha az arisztokrácia és a középosztály valami történelmi csodából máról holnapra eltűnnék: értékes egyének vesznének el, de maga a faj integrálisan megmaradna. A magyarság élete és halála, faji megmaradása, sajátos fejlődése és jövője a magyar parasztban határozódik meg."*[18] Majd rendkívüli tömörséggel meghatározza óriási hatást kiváltott gondolatát: a magyar parasztsággal azonos a magyarság, a magyar faj. A szerző számára az asszimiláció, pontosabban annak milyensége határozza meg a magyarság kritériumait. Szabó szerint a középosztálynál, az arisztokráciánál és a parasztságnál is került sor asszimilációra, idegen népelemek beolvasztására. Azonban az első két esetben csupán nyelvi átvétel történt, míg a parasztságba beolvadt népcsoportok lelki, pszichikai értelemben is magyarrá váltak. Ez azért történhetett így, mert a középosztálynál az elsősorban külsőségekben megmutatkozó hazafias tudat volt a fontos, amely a történelmi és területi egység érdekeivel való azonosulást követelte meg. Szabó úgy vélte a parasztság esetében ez nincs meg, itt faji öntudatról lehet beszélni: *„A faji öntudat alapja az a tudattól nem függő ösztönös lelki állapot, melyben az egyén egyetlen individuumnak, egyetlen élő organizmusnak érzi magát összes egyvérű, egypszichéjű, közös eredetű hasonlójával. (...) Ez a faji ösztön aztán a kultúra bizonyos fokán aztán faji öntudattá fejlődhetik és egy sajátos, gazdag emberi termésnek lehet alapja."*[19]

A továbbiakban kritizálta a korábbi időszak, elsősorban a 20. század második felének parasztábrázolását, elsősorban annak idealizált, anekdotikus jellege miatt. Ezután felsorolta a paraszti lelkiség jellemzőit: a zárkózottságot, a fatalizmusban való hitet és a realitásokhoz való ragaszkodást, a frázispolitikával szembeni ellenérzést. Ez utóbbi tételét igen merész módon öntötte szavakba: *„Senki sem érzi a hosszabb rezgéssel a Himnusz szent szépségét, mint én. És mégis, mint magyarságunk megtartásának alapakszióméját merem kimondani: ezer szerencse, hogy a magyar paraszt egy rideg malacot többre becsül minden himnusznál, minden szép szónál."*[20] Ezután kiemelte a magyar történelem azon a csomópontjait, amelyek szerinte sorsdöntők voltak a parasztság számára: elsőként a Dó-

18 Szabó, 1991. 182.
19 Szabó, 1991. 185.
20 Szabó, 1991. 191.

zsa-felkelést, amelyet a *„magyarság legmélyebb, legegyetemesebb ős célú megnyilvánulásának"* nevezett. Figyelemre méltó, hogy későbbiekben a népi írók közül milyen sokan foglalkoztak Dózsa alakjával, talán itt található az érdeklődés forrása. 1867 katasztrófaként való értékelése Szabó Dezső gondolkodásának egyik sarokpontja volt; itt csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy a népképviseleti rendszer hiányosságait tartotta a legkomolyabb problémának.

Ezt követően Szabó Dezső kifejtette, hogy az 1919-től kiépülő új politikai kurzusnak a parasztságra kellett volna támaszkodnia és a parasztságért kellett volna cselekednie. Hiszen a parasztság súlyos véráldozatokat hozott a világháborúban, ugyanakkor értékes tapasztalatokat is szerzett, hiszen kilépett faluja szűk világából. Ráadásul 1918/19 forgatagában a parasztság maradt a *„magyarság egyetlen nyugodt vára"*. Az újonnan berendezkedő hatalom azonban, bár frazeológiájában nemzetinek mondta magát, de mégis elmulasztotta azokat a politikai, gazdasági és kulturális reformokat, amelyekkel érdemben javíthatott volna a parasztság sorsán. A földreform félresiklása volt a leginkább fájó lépés a parasztság számára, ehhez társult a nyílt szavazás intézménye, amely lehetetlenné tette a demokrácia megvalósítását. Szabó véleménye szerint a titkos választójog bevezetése biztosítaná azt az egészséges folyamatot, *„hogy az arisztokrácia felszámolásával a mostani beteg és idegen középosztály helyébe a magyar parasztság kebeléből fejlesztene középosztályt"*.[21]

Nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy Szabó Dezső komplex problémahalmazként látta a parasztság középosztályosodását és a művelődési-kulturális kérdéseket csupán részelemként tárgyalta. A későbbiek folyamán is ez válik meghatározó kérdéssé: lehet-e reform útján megvalósítani a parasztság középosztályosodását, vagy pedig radikális társadalmi átalakulásra van szükség. Minden, a kérdésről véleményt mondó politikus, író, értelmiségi a két álláspont valamilyét képviselte. Nagy általánosságban megállapítható, hogy a radikális társadalmi átalakulás mellett kardoskodók általában nem dolgoztak ki a parasztság művelődési kérdéseire vonatkozó részletes elképzeléseiket, mivel azt a többi részkérdéssel együtt, nem pedig önmagában megoldható gondnak tartották. Szabó Dezső is a parasztság egészének helyzetét kívánta megváltoztatni, így különösen ebben az alkotói periódusában viszonylag keveset mondott az általunk vizsgált kérdéskörről. Figyelemre méltó meglátása volt, hogy a magyar paraszt az első világháború folyamán nem csupán a harcterek

21 Szabó, 1991. 195.

szörnyűségeit élte át, hanem idegen nyelvű emberekkel, idegen szokásokkal, településekkel, kultúrákkal is találkozott. Ezzel óhatatlanul is kitágult az érdeklődési köre, és ez valóban lehetőséget nyújtott volna egy új művelődési program beindításához. Más kérdés, hogy a Trianont közvetlenül követő időszakban mennyire volt realitása egy ilyen nagyszabású program finanszírozásának. A már idézett *A magyar paraszt* című cikkében további részében rámutatott a népoktatás súlyos problémáira (tantermek zsúfoltsága, tanító-hiány, az iskolaépületek rossz állapota, az analfabéták magas száma), de megoldásként mindössze annyit mondott, hogy: *„Főelvnek kell lenni, hogy a magyar paraszt hatéves korától egész életén át céltudatos, irányított kulturális nevelésben részesüljön."* Az oktatás területén mutatkozó problémahalmazt a „görénykurzus" harmadik nagy bűnének nevezte a szerző, a népképviseleti rendszer torz volta és a földreform elsikkadása után.

Végezetül prófétai hevülettel megfogalmazott felszólítással zárta tanulmányát: *„Magyar tanító, magyar író, magyar művész, magyar tudós, magyar kereskedő, magyar gazdász, magyar ifjúság! (...) Menjetek szét a magyar falvakba. Járjatok szét a magyar paraszt között. Éljétek mindennapját, beszéljétek beszédét, figyeljétek meg élete minden rezdülését. Szívjátok tele a tüdőtöket a lelkével. Hogy bennetek legyen a magyar paraszt, mint kenyér és hús az erős testben, mint az erő a friss növényben, mint hit a keresztes vitézben."*[22] Ennek a felszólításnak sok útját kereső fiatal tett eleget; később sok Bolyai- és Györffy-kollégista említette meg Szabó Dezsőt, mint az a szerzőt, aki a népi gondolat irányába fordította őt.

A továbbiakban nem kívánunk Szabó Dezső társadalompolitikai elképzeléseivel foglalkozni, mivel azok lényegüket tekintve állandóak maradtak a korszak végéig, egyben az író haláláig. Csupán azt szeretnénk bemutatni, hogyan gondolkodott a parasztság iskoláztatásának, oktatásának problémáiról, s hogyan reagált az ezen a téren bekövetkezett változásokra. Ennek nyomát csak az 1930-as évtized közepén írott cikkeiben érhetjük tetten, mivel az 1920-as évek második felére csupán a korábban megfogalmazott társadalombírálat sokkal keményebb, kritikusabb változatával találkozhatunk. Az 1928-ban papírra vetett, *Az ellenforradalom természetrajza* című pamfletjében ekképpen fogalmazott: *„Hol van hát a magyarság? Szétszórva a rög nehéz szeszélyei közt, sáros, csúf, embertelen falvakban, kis ablakú, nagyrészt egészségtelen házakban, az úr és zivatar félelmei közt: él a magyar paraszt... Gyermekei hiába szü-*

22 Szabó, 1991. 199.

letnének széles ölelésű ésszel, gazdag képességekkel: nem teremthetnék meg kincsüket a magyarságnak, nem fejlődhetnének középosztállyá, nem kaphatnának helyet hazájukban."[23]

Az 1930-as évek közepén megfogalmazott tanulmányaiban Szabó Dezső több konkrét javaslatot is tett a parasztság művelődési színvonalának emelése érdekében. *A falu Budapest* című írásában a fővárosba került vidéki emberek sorsával foglalkozik, akik szerinte *„kitépett, szélsodrába került lelkek"*. Mivel veszélyezteti őket a prostitúció, az alkohol, a kártya és a rossz egészségügyi körülmények, ezért ún. népházak felállítását szorgalmazta. Ezek mai kifejezéssel élve a fővárosba került vidéki népesség lelki egészségének megőrzését szolgálták volna. A népházakban könyvtár, előadó terem, népművészeti műhelyek, színpad, tánchelyek és kocsma működött volna. A könyvtárban a népköltészet alkotásait lehetne olvasni, a műhelyekben népi mesterségeket tanítanának, a táncteremben néptáncra oktatnának, a kocsmában magyar kosztot és ételeket szolgálnának fel. Vagyis: *„Gyógyítsd a népet a néppel. (...) A megtántorodott, a nyomorúságban elbetegült és elfásult nép lelkét tedd ismét egészségessé, élővé, alkotóvá azzal, amit a nép lelke a századok folyamán alkotott."*[24] Sőt Szabó Dezső szerint ezekkel a népházakkal nem csupán a fővárosba került paraszti származású népességet lehetne meggyógyítani, hanem egész Budapestet magyarrá lehetne változtatni. A népházakban nevelkedett népesség falujába visszatérve pedig a helyi közösség megújulásának a motorja lehetne. Szabó ebben az írásában szinte készen megfogalmazta a későbbi Bolyai/Györffy Kollégium nevelési alapelveit, csupán nem egyetemistákról beszél. De az elv ugyanaz: a népi kultúra értékeivel kell átitatni és nevelni a népből jött embereket, akik ezáltal az egész magyarságot megújíthatják. Amint majd látni fogjuk, ennek a programnak sokkal részletesebb, de fő gondolatmenetében egyező kifejtését végezte el Györffy István 1939-ben.

Néhány hónappal később, 1935 szeptemberében jelent meg Szabó Dezső *Treuga Dei A nemzeti egység fogalma, határai, feltételei* című politikai pamfletje. Ebben a Gömbös-kormányzatot rendkívül szarkasztikusan és keményen támadó írásban azt állította, hogy a nemzeti egység megteremtéséhez a Magyarországon élő németségnek, zsidóságnak és magyarságnak kell kibékülnie. Ehhez többek között arra van szükség, hogy: *„A magyar kormány abból a célból, hogy a magyar középosztályban olyan*

23 Szabó, 1991. 387.
24 Szabó, 1991. 208.

arányban legyen képviselve a magyar faj, amely számának és történelmi jogainak megfelel: intézményeket létesít, hogy a magyar parasztság és a magyar munkásság arravaló gyermekei az Egyház, a hadsereg, a közoktatás, az ipar, a kereskedelem stb. stb. számára az intéző középosztály tagjaivá emeltessenek."[25] Vagyis visszatért az 1920-as években hangoztatott meggyőződéséhez, amely szerint meg kell újítani a középosztályt. Figyelemre méltó, hogy a parasztság mellett megjelent a munkásság is, mint a megújulás lehetőség társadalmi forrása, ez igen ritka esetben fordult elő a népi mozgalom későbbi képviselőinél. Annak, hogy milyen módon képzeli el a középosztály megújítását önálló tanulmányt szentelt a szerző, amely egy szűk hónappal később jelent meg *A magyar középosztály megteremtése* címmel. Számunkra már ismert módon felvázolta a magyar középosztály legfőbb gondjait és 1867 utáni torz fejlődését. A középosztály felfrissítését Szabó Dezső a parasztság és munkásság gyermekeiből képzelte el. Első lépcsőként szerinte egy állami kézben lévő *„központi információs intézményt"* kell felállítani, amely kapcsolatba állna az ország összes elemi és polgári iskolájával. Itt évről évre részletes jelentést küldenének a tehetséges gyermekekből, azt is megjelölve milyen munkakörre tartják őket alkalmasnak. Következő lépésként *„az Állam kollégium hungaricumokat állít fel Budapesten és a vidék nagy metropolisaiban. Ezekbe a hatalmas internátusokba gyűjti fel a magyar nép azon gyermekeit, kiket az információs intézmények tényleges felülvizsgálatai után alkalmasoknak ítél a kiválasztásra. Ezeket azután hajlamuk szerint küldi az üzleti, ipari, művészi, irodalmi tanítói, jogi, mérnöki, katonai stb. pályákra eljuttató közép- és később főiskolákra. Az internátusoknak csupán nevelői szerepük volna. Az ifjú ezek nevelésében és eltartásában volna egészen addig, míg a közösség szolgálatába lép. A végzett ifjak kötelező elhelyezkedéséről az Állam és az Állam által e célra megszervezett testületek, vállalatok stb. gondoskodnának."*[26]

A magyar paraszt és a magyar kultúra címet viselő, 1936 elején írott tanulmányában Szabó Dezső tovább finomította a parasztság felzárkóztatására vonatkozó javaslatait. Úgy vélte, hogy *„parasztság konjunktúra lett"*, minden politikai irányzat ezt a kérdést tűzi zászlajára, tömegével tűnnek fel a paraszti származású művészek. Ez ellen élesen kikelt Szabó Dezső azt állítva: *„Mintha az a magyar parasztság felemeltetését jelentené, ha soraiból közepes írókat és művészeket rángatunk se-nem-úrrá, se-nem-paraszttá."*[27]

25 Szabó, 1991. 401.
26 Szabó, 1991. 180.
27 Szabó, 1991. 201.

Ehelyett azt ajánlotta, hogy az ún. falutudomány keretében kell megtanítani a parasztság felemelkedéséhez szükséges ismeretanyagot. A falutudomány három nagyobb részből állna: egészségtani, gazdasági és kulturális fejezetből. Az első döntően a mindennapi életben fontos higiéniai követelményeket tartalmazná, a második a tájegységek gazdasági-földrajzi jellemzőit, a kereskedelem, a szövetkezeti rendszer problémáit és előnyeit mutatná be. A harmadik rész, mely természetesen a leginkább kidolgozott, egyrészt gyakorlati technikai, természettudományi, üzleti ismereteket foglalna magában. Ezen túl meg kellene tanítani a parasztságnak a magyar történelemben és irodalomban játszott szerepét is. Ehhez társulnának a népművészet különböző ágai, melyeket fel kell eleveníteni, illetve nem szabad hagyni veszendőbe. Végezetül azt az érdekes javaslatot fogalmazta meg Szabó Dezső, hogy a fennálló iskolarendszert át kell alakítani: lenne egy 8 plusz 2 éves képzés, illetve egy ezen túli 4 esztendős képzés. Magának a falutudománynak a megtanítását pedig a falusi intelligencia tagjaitól (pap, orvos, jegyző, szolgabíró, tanító) várta el a szerző.

Összegezve a Szabó Dezső által kifejtett gondolatokat, az időben egymást követő tanulmányokból szépen kirajzolódik a népi kollégiumoknak a Bolyai, majd a Györffy Kollégiumban testet öltött modellje. A Szabó Dezső-i kollégium hungarikumok ugyanazt a tehetség-kiválasztást és nevelést tűzték ki célul, amely az első népi kollégiumokban megvalósult. S ez párosult a néphagyománynak azzal a tudatos ápolásával és művelésével, amit a népházak és a falutudomány kapcsán az író kifejtett. Vagyis a Szabó Dezső-i életmű olyan örökséget jelentett, amelyből buzgón táplálkozott a népi kollégisták első generációja, de hatása 1945 után is érezhető volt. Egy közismert hasonlattal azt mondhatjuk, hogy mind a népi kollégiumok, a paraszti tehetségek felemelését szorgalmazó értelmiségiek Szabó Dezső köpönyegéből bújtak elő.

A népi tehetségek nevelésről folytatott viták (1928–1938)

A magyar népi mozgalom egyik fontos elődszervezetének tartott Bartha Miklós Társaság vetette elsőként egy olyan intézmény gondolatát, amely a későbbi népi kollégiumok ősének tekinthető. A Társaság 1928 szeptemberében megjelent értesítőjében többek között egy ifjúsági szabadegyetem és népfőiskola felállítását is célul tűzte ki. Felvetették, hogy mi-

ért nincs jelen az egyetemi oktatásban a néprajz, a nemzetiség-szociológia; s miért nem oktatják a kor modern filozófiai irányzatait. Ezt a hiányt az ifjúsági szabadegyetem felállításával akarták csökkenteni. *„Népfőiskolájukat ugyanilyen szellemben kívánták működtetni, s szerették volna egybegyűjteni a falvak, kisvárosok és a munkásosztály vezetőit is. Mindkét iskolájukhoz népházak csatlakoztak volna, melyek behálóznák az egész országot."*[28] A Társaság felhívása visszhang nélkül maradt és Németh László vitára ingerlő, provokatív cikksorozata volt az, ami újból a közélet napirendjére emelte a népi tehetségek kérdését.

Németh László egyszemélyes folyóiratában, a Tanúban tette közzé a magyar művelődésről szóló nagy port felvert írását, *Sznobok és parasztok*[29] címmel. Alaptézise szerint Kelet-Európában kétféle művelődés van: az idegen iskolát járt keveseké és a magára hagyott néptesté. Ez az ellentét a magyar irodalomban is kitapintható, bár a legnagyobbakban feloldódott: *„az európai látókörű magyar volt az, akiben hazai sors és hazai jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott"*. Németh szerint a Nyugat első nemzedékében nem akadt ilyen áthidaló géniusz, de a két szárny megértést mutatott egymás iránt. Ez az ellentét 1934-ben a sznobok és parasztok ellentéte. A sznob úgy viselkedik, mint a gyarmatosítók a bennszülöttekkel. Külföldre utazik, megütődik azon, hogy Debrecen vagy Kecskemét felé utazzon. A közügyek, a magyar irodalom, a nép nem érdekli. *„Száműzetés földje, Tomi neki ez az ország."* Ezzel szemben a parasztok gondolatai, mint *„villámsújtotta madarak esnek le Hegyeshalomnál."* Bezárkóznak, a parasztságtól várnak mindent, mozgalmakat hoznak létre. Németh László mindkét mentalitást rossznak, elvetendőnek tartotta. A sznobokét azért, mert lebecsülik a helyet, ahol élnek és műveltségük meddő. A parasztokét pedig, azért mert elzsibbasztják az egészséges életösztönt. A paraszti tehetségnek is éppen úgy meg kell küzdenie, mint más tehetségeknek.

Németh László írásával mind az urbánus, mind pedig a népi oldal túlzásait, egyoldalú szemléletét kritizálta, így nem véletlen, hogy ezzel az év egyik jelentős közéleti vitáját gerjesztette. A vita mégsem ekkor, hanem néhány hónappal később robbant ki, amihez az apropót a népi szárma-

28 Sebestyény, 1981. 50.
29 Tanú 1934. 8. szám 189–193. és Magyarország 1934. III. 29. 9.

zású művészek 1934. augusztus 19-én megnyílt kiállítása szolgáltatta.[30] A tárlatot megtekintő Németh László *Őstehetségek és fogalomzavar*[31] címmel összegezte a rendezvény kapcsán támadt gondolatait. Úgy vélte két szélsőséges vélemény alakult ki a kiállításról: 1. Milyen tehetséges a magyar nép; hogy teremnek a zsenik 2. Naiv, gyenge színvonalú művészi alkotások a kiállítás képei. Mi is tehetség? – tette fel a kérdést Németh. *„A tehetség képesség a kifejezésre, de azontúl képesség a növekedésre, a szerepteremtésre, a szerep kiszélesítésére... A tehetség közelebb áll az erkölcsi erőhöz, mint az ügyességhez."* A népi kultúra bomlása és a műveltek kultúrájának hígulása tette lehetővé az őstehetségek elszaporodását. Ezt káros jelenségnek tartotta Németh, hiszen ha ezekkel az emberekkel elhitetik, hogy őstehetségek, akkor a komoly erőfeszítések alól mentik fel őket: *„A tüneményt abban kell keresni, amit mond és nem abban honnét származik."* A cikk végén arra a megállapításra jutott az szerző, hogy a népi és az elitkultúra keveredése természetes folyamat és éppen itt mutatkozik meg az értelmiségiek felelőssége: *„a Bartókoknak kell gondoskodniuk arról, hogy az új közös kultúrában mely a keveredés után kialakul, ott legyenek majd a százados népi sors ízei."*

Egy nappal a fenti írás megjelenése után látott napvilágot Németh László programadó cikke, *A nép Eötvös-kollégiuma.*[32] Ez a kis esszé válaszolt azokra a támadásokra, amelyek a Sznobok és parasztok gondolatai miatt érték az írót. Saját maga úgy vélte, hogy a „parasztok" értették félre mondanivalóját, mivel azzal vádolták őt, hogy parasztgyűlöletből gátat akart emelni a népi tehetségek érvényesülése előtt. Ezt visszautasította Németh és azt ajánlotta, hogy valósítsák meg a nép Eötvös-kollégiumát. Gyűjtsenek össze a „nép barátai" annyi pénzt, amennyiből 10–20 tehetséges parasztfiút tarthatnak Budapesten vagy a mellett. Szerinte 20 ezer pengőből fel lehetne állítani építeni egy 4–5 szobás házat, 5–6 holdas birtokkal. Minden délután az írók tanítanák a fiúkat, délelőtt fizikai munkát végeznének. Történelmet, fizikát, orvoslást, magyar irodal-

30 Az Őstehetségek Kiállítás nevet viselő tárlatot a Nemzeti Szalonban nyitotta meg József főherceg. A résztvevő festők és szobrászok közt találunk földművest, kovácsot, számadó juhászt, palagyári munkást, cipészt, uradalmi cselédet. Több prominens közéleti személyiség meglátogatta a kiállítást, többek között Almásy László, a képviselőház elnöke. Antal István, a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, Mayer János, volt földművelési miniszter, Ottlik György, újságíró, Márkus Emília, színésznő. *Budapesti Hírlap*, 1934. augusztus 19.

31 *Budapesti Hírlap*, 1934. augusztus 25.

32 *Budapesti Hírlap*, 1934. augusztus 26.

mat és egy nyelvet tanulnának. Vannak, akikből országos tehetség válna, de a kollégium elsősorban azokat karolná fel, akik visszamennének a szülőfalujukba. *„Ezekben kellene a lelket tartani szóval, könyvvel, tanáccsal, megbízással, feladattal, ha kell anyagi segítséggel is."* Németh László szerint e tehetséggondozó kollégium segítségével 6–7 év alatt 150–200 emberrel lehetne teleszórni a társadalmat. Ez a munka hosszú távon térülne meg, mivel ha társadalmi bajok a felszínre törnek, lesznek *„Európa nagy hagyományaihoz húzó, gondolkodó emberek."* Az író ehhez a merész vállalkozáshoz kérte a társadalom anyagi és erkölcsi támogatását.

Németh László a nagyszabású terv fonalát tovább fonta, hiszen néhány nappal később a rádióról szóló cikkében[33] újra felbukkant a nép Eötvös-kollégiumának terve. Úgy gondolta, hogy a rádióban közzétennék a 200 legjobb európai könyv listáját, amelyből a hallgatók olvasás után kiválasztanák a legjobb 100-at. Pályázat keretében mutatnák be az általuk kiválasztott könyveket, és ezeket a pályaműveket a nép Eötvös-kollégiumának tanárai bírálnák el. A legtehetségesebbnek bizonyuló paraszt- és munkásfiatalokat pedig felvennék a kollégiumba.

Vajon honnan támadt a nép Eötvös-kollégiumának ötlete? Természetesen nyugodtan tarthatjuk Németh László saját elképzelésének is, hiszen eléggé invenciózus gondolkodó volt. A kor sikeres elitképző intézményének, az Eötvös Collegiumnak a példája készen kínálta azt a modellt, amelyet némileg átalakítva a népfiak tanításánál is fel lehetett használni. De bármilyen meglepő, egy a népi mozgalomtól eléggé távol eső gondolkodó, Kerényi Károly volt az, aki a legjobban befolyásolta Németh Lászlót. Németh és Kerényi sokban hatottak egymásra, Kerényi *Sziget* című folyóiratát a *Tanúval* és a *Válasszal* egyenrangúnak tartotta Németh.[34] Éppen a népiek folyóirata, a Válasz volt az, amelynek hasábjain Németh László a nép Eötvös-kollégiuma gondolatának megszületéséről írt: *„Egyik első találkozásunkkor te hoztad elő a népi Eötvös-kollégium tervét. Öröm volt látni, hogy te, a tudós, hittél abban, amiben a hivatásos mozgalmazók alig hittek s el tudtad képzelni, hogy egy ilyen szigeten a legmagasabb szellem közvetlenül hathasson a népünk aljáról felmerült lelkekre."*[35] A jeles klasszika-filológus válaszlevelében az alábbiakat írta: *„Találkozik a Nép-Eötvöskollégium* (sic!) *és az én Téli-Egyetem eszméje. Valamelyik közeli kis faluban: Pilisszentlélek, Szentkereszt vagy Szentlászló.*

33 Rádió és népművelés. *Budapesti Hírlap*, 1934. augusztus 29.
34 Kerényi és Németh László kapcsolatáról lásd LACKÓ, 1981. 268.
35 Németh László levele Kerényi Károlyhoz. *Válasz*, 1935. 15. sz. 15

Itt kell a szigeti szellemiséget megvalósítani: 2-3 idősebb tanár és 2-3 ifjú az Ókortudományi és a Magyar Kultúrmorphológiai Intézetből és a Föld tehetségei. Télen találkozzanak, amikor amúgy is behúzódnak az emberek."[36]

Németh László útra bocsátotta elképzelését, mely a népfőiskolai és a népi kollégiumi modell sajátos keverékét alkotta. A népfőiskolával rokonította az, hogy a közoktatási rendszeren kívüli intézményként, magánszemélyek anyagi támogatásával képzelte el az intézményt. A képzés egy esztendős időtartama hosszabb volt még a skandináv népfőiskoláénál is. A népfőiskolákban szintén a parasztság számára neveltek vezetőket, de Németh László döntően elméleti képzésben gondolkodott. A későbbi népi kollégiumok felé mutatott az, hogy a tagok tehetségét valamilyen előzetes szűrő során felmérték; a tagságot a közéleti szerepvállalásra készítették fel és közismert értelmiségiek vállaltak volna szerepet. Maga Németh László komolyan hitt a terv megvalósíthatóságában, amint arról Fülep Lajosnak írt levele is árulkodik: *„Néhány héten belül összegyűlik a pénz egy kollégiumra, melyben a tehetségesebb paraszt- és munkásfiúk továbbképzéséről gondoskodunk. Ott kell a nép vezéreit képeznünk majd. Ha téged Pestre felhozhatunk, ott számítunk majd személyed erejére."*[37]

A Németh László cikkeinek helyt adó *Budapesti Hírlap* több írót is megkérdezett hogyan látják a nép Eötvös-kollégiumának tervét. Az első hozzászólások között a méltatók hangjai voltak többségben. Illyés Gyula megvalósíthatónak tartotta az elképzelést, amihez szerinte öt-hat ember támogatása elegendő lenne: *„Kellő hozzáértéssel a tervezett népakadémia nem zsenigyár, hanem egyik első csatorna lenne a magyar nép és a magyar értelmiség között."* Hozzá hasonlóan nyilatkozott Cs. Szabó László, aki keserű hangon óvott attól, hogy az állam hozza létre a leendő kollégiumot: *„A nép Eötvös-kollégiuma nem fantasztikum. Ha francia volnék, talán hátulgombolós saint-simonisták gyülekezetének tartanám, nálunk azonban a tudatlanság nemzet-vesztő mítoszától szabadítana meg. (...) A siker egyetlen előfeltétele, hogy az állam ne segítsen. Nem az állam dolga a nehéz sorsú emberek nevelése, hanem az íróké, falusi és városi származásúaké egyaránt."*[38]

Az agrárközgazdász Kerék Mihály szintén támogatásra érdemes elképzelésnek tartotta a nép Eötvös-kollégiumának tervét. Az intézmény felállítását azért is szükségesnek vélte, mert a népművelés szerinte nem volt tekintettel a faluban végbemenő változásokra. Hiszen a világháborút

36 Kerényi Károly válasza Németh Lászlónak. *Válasz*, 1935. 15. szám 19.
37 Németh László levele Fülep Lajosnak 1934. augusztus 27. NÉMETH, 1993. 196.
38 Illyés Gyula és Cs. Szabó László hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 5. 7.

követően először közgazdasági, majd általános művelődési kérdések is foglalkoztatni kezdték a falvak népét. Mivel ezt a tudás utáni szomjat a népművelés nem tudta csillapítani a falu kulturális élete olyan válságba került, mint az ország gazdasága, fogalmazott Kerék. A cikkíró ugyancsak óvott az állami szerepvállalásról és fontosnak látta, hogy a kollégium egy 30–40 hold területű tangazdasággal egészüljön ki.

A *Budapesti Hírlap*nak ugyancsak ebben a számában[39] ismertették Féja Gézának a Magyarország hasábjain publikált írását, amelyben teljes mellszélességgel kiállt a létesítendő kollégium mellett. Féja, mint valamikori Eötvös-kollégista igen grandiózus elképzeléseket fogalmazott meg és az eddigi véleményektől eltérően állami támogatással kívánta felépíteni a kollégiumot. Úgy gondolta, hogy Budapest környékén, legalább 100 holdas területen kellene felállítani a kollégiumot, és mellé egy 20-25 házból álló mintafalut kellene felhúzni. Hogy ez mitől válna mintafaluvá, azt homályban hagyta Féja, bár feltehetően a falusi településszerkezet modernizálásában gondolkodhatott. Erre utalt az a megjegyzése, hogy a kollégiumból hazatérő ifjaknak is ehhez hasonló falvakat kellene majd létesíteniük. Ha kevéssé részletezett és tisztázott formában, de Szerb Antal is kifejtette a véleményét. Álláspontja azért is érdekes számunkra, mivel az urbánus oldalhoz sorolható értelmiségiek kevés kivétellel nem szóltak hozzá a kérdéshez, s talán a jeles irodalmár álláspontja meg is magyarázza, hogy miért tettek így. Szerb Antal úgy vélte, hogy a népnek meg kell szűnnie, mivel törvényszerű a modern világba való bekapcsolódása. Szerinte a nép saját maga is igyekszik megszűnni, mint nép, mivel fő törekvése a középosztályosodás. De ha sikerrel jár ez a törekvés, akkor is meg fogja nemzeti jellegét őrizni. Ha a középosztályba való bekerülésben segít, akkor boldogan üdvözli a nép Eötvös-kollégiumát.

Veres Péter volt a vita első hozzászólója, aki elutasította Németh László elképzelését. Álláspontjának megértéséhez szem előtt kell tartanunk saját életútját, mely az autodidakta módon történő felemelkedésre adott példát. Veres a kollégiumban elsősorban a művészeket felkaroló intézményt látott és úgy vélte, hogy újságírókat, agitátorokat, szaktudósokat lehet ezen a módon nevelni, de művészeket nem. Azért nem, mert a művésznek elsősorban társadalmi és gazdasági szabadság kell. A tehetséget nem lehet fölülről kiválasztani, annak részt kell vennie az élet szelekciós versenyében. *„A szándékolt kiemelés korrumpálja a tehetséget"* – írta Veres

39 Kerék Mihály és Féja Géza hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 6. 9.

Péter.[40] Ezután azt fejtegette, hogy a tehetséget nem szabad elszakítani osztályától, hanem otthon kell marasztalni, hogy ott legyen a szellemi élet irányítója. Végezetül arra a megállapításra jutott Veres, hogy az egész népnek fel kell szabadulnia, mert csak így boldogulhatnak a tehetségek. Ugyanis az „átültetett tehetségek" magukra maradnak.

Az egyre hömpölygő vitából a továbbiakban négy hozzászólást szeretnénk kiemelni, amelyek markánsan kifejeztek egy-egy álláspontot. Pintér Jenő, a keresztény-konzervatív irodalomtörténész az eddigi véleményekkel radikálisan szembefordulva úgy látta, hogy sokkal kevesebb tehetség kallódik el, mint 1867 előtt. Az oktatási reformoknak köszönhetően a szegényember gyermeke, ha jól tanul, könnyedén elvégzi a középiskolát. Ha diplomát szerez, akkor nehéz elhelyezkednie, de ez a Trianon következtében előállt értelmiségi túlzsúfoltsággal magyarázható. Pintér ezen álláspontjával magára maradt a vitában, ami nem meglepő, hiszen érvelése elég érzéketlennek tűnik még utólag szemlélve is, nem is szólva az akkori közegről. Mindenesetre felvetett egy fontos problémát Pintér: el kellene dönteni hogy továbbképző népművelést vagy igazi tehetség-felfedezést akarnak. Minek fedezünk fel tehetségeket, ha a meglévőkről sem tudunk gondoskodni, zárta okfejtését.[41]

Tamási Áron Pintérrel homlokegyenest ellenkező véleményt képviselt. Szerinte éppen az a baj, hogy amíg az írók és művészek megbecsülése nem valósul meg a társadalomban, addig csak morzsákat lehet a tehetségeknek juttatni. Éppen ezért nagy lépés a nép Eötvös-kollégiuma, de nem elegendő. De attól félt, hogyha sikerül felállítani az intézményt, akkor a „nép ellenségei" bizonyítékként használják, hogy íme mindent megtettünk a nép felemelkedése érdekében. Végkövetkeztetése hasonlít Veres Péter felismeréséhez: *„A kultúra szerves összefüggésben van a gazdasági állapottal, egészségügyi állapottal, erkölccsel és politikával."*[42] Figyelemreméltó pillanata volt a vitának Szekfű Gyula megnyilatkozása. Ő maga úgy kezdte cikkét, hogy régi kollégistaként szól hozzá a sokat emlegetett Eötvös Collegium kérdéséhez. Az Eötvös Collegium nem a tehetségek iskolája kívánt lenni, hanem a középiskolai tanárképzést tűzte ki célul. Éppen ezért azt nézték mennyit fejlődik a diák a kollégiumban, alkalmas-e tanárnak. Ha a népi Eötvös Collegium nem művészeket, hanem kisgazdákat és földművelőket akar ellátni magyar nemzeti kultúrá-

40 Veres Péter hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 12. 5.
41 Pintér Jenő hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 15. 7.
42 Tamási Áron hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 16. 6.

val, akkor támogatandó az ötlet, mégha kevesek művelhetők is ilyen módon. A vita végéhez közeledve ismertettek néhány olvasói levelet. Ezek közül Littkey György festőművészé a legérdekesebb. Littkeyt annyira lelkesítette a terv, hogy egyenesen a magyarság nagy népi kollégiumáról beszélt, amelyet nem 6 vagy 10 holdon kell megalkotni, hanem belföldi telepek sokaságával, állami támogatással. Először a nagy népművészeti területeken kell felállítani a kollégiumokat és az államnak belföldi ösztöndíjjal kell tagjaikat támogatni.[43] Littkey az 1940-es évek elején a Györffy Kollégium támogatóinak sorának tűnik majd fel.

A vita lezárásaként Németh László válaszolt[44] a felmerült kérdésekre, hozzászólásokra. Szerinte a népi sors és az úri sors határai közelebb kerültek egymáshoz és a két sors közé kerültekkel kell valamit kezdeni. A megoldás egyik eszközének szánta a nép Eötvös Collegiumának tervét. A vita eredményét az alábbiakban foglalta össze: 1. Senki sem vitatta, hogy nevelni kell a nép fiait. 2. A nép Eötvös-kollégiuma nem az éhes középosztálybeliek számát gyarapítaná, mivel visszaküldené tagjait szülőfalujukba népvezetőnek. S ha egy-két művész kikerül közülük az nem olyan nagy gond. 3. Szerint felülről is lehet nevelni, a nép nem tartaná árulónak ezeket a fiatalokat. Németh szerint Veres Péter személyes okokból támadott. 4. Sokan zseniképzőnek látják a kollégiumot, pedig a szándék nem ez: *„hanem a nép nyugtalanjainak a számon tartása, útravalóval ellátása küzdelmeikre. Nem festőt, költőt, tudóst akarok csinálni a két sors közé kerültekből, hanem tisztán látó embert."* 5. Nem lehet a tehetségek keresését feladni, mert még nem tiszta a módszer ahogyan rájuk akadnak. 6. Nyilvánvaló, hogy a tehetségek felemelkedése elsősorban akkor sikerülhet, ha gazdasági reform is történik. Végezetül kissé keserű szavakkal zárta le cikkét Németh László: *„A nép Eötvös-kollégiumának a terve egy időre megint magánügyemmé vált. Az marad-e? Megértem én már egyszer-kétszer, hogy arról, ami magánügyemnek látszott végül mégiscsak kiderült, hogy közügy. Ha bírom erővel, hiszem most is így lesz."* A történeti hűség jegyében kijelenthetjük, hogy Németh László ebben az esetben éles szemű jósnak bizonyult.

Ha a vita általános mérlegét megvonjuk, akkor a legfontosabb eredmény az volt, hogy kirajzolódtak a kérdést övező legfontosabb törésvo-

43 Szekfű Gyula és Littkey György hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. október 6. 5. és október 14. 8.

44 Németh László: Két sors között (Zárszó az őstehetségek vitájához). *Tanú* 1934. X. 338–342.

nalak. Először is, hogy szükség van-e egyáltalán a népi tehetségek felemelésére, amikor az ország középosztályi munkanélküliséggel küzd. Ezt a véleményt nagyon határozottan fogalmazta meg Ottlik László: *„Tehetségnevelés helyett meg kellene elégednünk a lángelmék kiválasztásával."*[45] Ők meg amúgyis utat törnek, tette hozzá a szerző. Ez a fajta vélemény kisebbségben maradt, az viszont már nem volt egyértelmű mi történjék a népből kiemelkedett tehetségekkel. Háromféle vélemény körvonalazódott: 1. a középosztályba beolvadva nemzeti színekkel gazdagítják azt; 2. visszamennek a falujukba helyi vezetőknek; 3. el sem menjenek a faluból, ott van szükség rájuk. Ezek az álláspontok csatáznak egymással a későbbiekben is. Itt bukkan fel először az ún. janicsár-kérdés. Vagyis annak a veszélynek a megfogalmazása, hogy a nép tehetséges fiai megtagadják azt az osztályt, közeget, falut ahonnét jöttek, és így a nép sorsa nem változik érdemben, csak egyéni szinten lehet javulás. Fontos ütközőpontot jelentett az is, hogy állami segítséggel vagy magánerőből valósítsák meg ezt a kollégiumot. Nyilvánvalóan az állami segítséget elutasítók féltek az eredeti szándékok elsikkadásától, és nem hittek komolyan a kormányzat reformszándékaiban. Ez a kérdés összefüggésben áll a leglényegesebb problémával, ami a vita során is felszínre jött: Van-e értelme bármiféle tehetségmentéssel kísérletezni, ha ez nem párosul átfogó gazdasági és társadalmi reformokkal? Másrészről a tehetségmentés önmagában is a reform eszköze, vélték az ebben hívők. Óvakodnánk attól, hogy igazságot tegyünk, csupán érzékeltetni akartuk, hogy a milyen összetett problémahalmazt jelentett a népi tehetségmentés ügye.

A népi tehetségek ügye a szellemi életben a Bolyai/Györffy-kollégium időszakában (1939–1944)

Az 1934-es vitát követően néhány esztendőre elcsendesedett a népi tehetségek ügyében kibontakozó disputa. Ebből az időszakból leginkább az irodalmi pályája kezdetén járó Vas István elképzelése érdemel említést, aki tovább gondolta a nép Eötvös-kollégiumának ötletét.[46] A fiatal költő egy munkásotthonban tartott előadáson vett részt, ahol egy 10–12 éves kisfiút verset mondott. Úgy érezte, hogy nem szabadna elkallódnia a fiúnak, és ekkor jutott eszébe, hogy sürgős szükség lenne a munkásság

45 Ottlik László hozzászólása. *Budapesti Hírlap*, 1934. szeptember 23. 11.
46 Vas István: Levél egy szocialistához. *Válasz*, 1935. március 215–219.

Eötvös-kollégiumára. Ennek Vas szerint kevesebb akadálya lenne, mint a népi kollégiumnak, mivel valamelyik munkás művelődési egylet helyiségében tarthatnák az előadásokat. Elsősorban közgazdaságtani, társadalomtudományi, filozófiai és történeti kérdésekről esne szó. Fokozatosan ki lehetne képezni egy munkás vezetőréteget, és ezáltal megújulna a magyar szocializmus eszméje is. Vas azzal zárta cikkét, hogy ezt a kollégiumot a citoyen polgárságnak kellene létrehoznia és fenntartania.

A népi írók ekkoriban megjelenő munkáikban szegről-végről érintették a kérdést, de igazából 1938-tól kezdve vált újból fontos és a közélet napirendjére kerülő problémává a népi tehetségek ügye. 1938 tavaszán vetette papírra Györffy István a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz intézett emlékiratát, amely egy évvel később önálló kötet formájában is megjelent, *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* címmel. Az ebben megfogalmazott művelődési program rendkívül nagy hatást gyakorolt a professzor körül gyülekező, zömében paraszti sorból származó egyetemistákra, akik később a Bolyai és a Györffy Kollégium tagságát alkották. A kollégisták mindennapjaiban, nevelési módszereiben tetten érhető e könyv hatása, ezért is fontosnak tarjuk, hogy megismerkedjünk vele. Györffy munkássága azonban meghatározta a Györffy-kollégium mögött felsorakozó támogatói körnek a szemléletét is, különösen a kör egyik legenergikusabb tagjának, Zsindelyné Tüdős Klárának a gondolkodását.[47]

Györffy István könyve megjelenésekor szakmai pályafutásának delelőjén állt, mivel ekkor a Pázmány Péter Tudományegyetem néprajz tanszéket vezette, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke és a Társaság folyóiratának az *Etnographia*nak a szerkesztője volt. Olyan jelentős szakmai elismerést hozó munkák álltak a háta mögött, mint a *Nagykunsági krónika, Az alföldi kertes városok* vagy *A matyókról.* A néhány hónappal a halála előtt napvilágot látott *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* a szerző szellemi végrendeleteként is felfogható.

Györffy alaptézise az volt, hogy Magyarországon külön nemzeti és néphagyományról kell beszélni. *„A nemzet politikai közösség, melyet a közös származás, közös anyanyelv, közös történelem, közös hagyományok tartanak egybe, vagy a közös életviszonyok, életérdekek kovácsolnak össze hosszú idő alatt. (...) Népnek rendesen a nemzet alsó társadalmi rétegét nevezzük.*

47 „Még nem volt egyetemi tanszéke a néprajznak, amikor én Györffy Istvánnal jártam faluzni. Ő nyitotta ki a szememet arra a rémületes mélységre, amiben a magyar mezőgazdasági munkásság vergődött, s arra a vezető rétegek által ismeretlen csudavilágra, ami a népművészet." Zsindelyné 1998. 10.

Tágabb értelemben pedig a nép minden olyan embertömeg, amely nemzetté nem alakult."[48] Györffy szerint a nép és a nemzet különbözősége még a honfoglalás koráig nyúlik vissza, amikor az ugor alapnépességre egy bolgár–török népesség telepedett rá, átvéve az ugor népessége nyelvét. A kettő egybeolvadásából keletkezett a magyarság, amelyen belül az uralkodó bolgár–törökök utóda a nemesség, az ugor előmagyarok utóda a jobbágyság lett. Györffy sietve leszögezte, hogy szerinte ez a kettősség ma már legkevésbé sem áll fent, de mégis más az úri osztály és a parasztság hagyománya. A szerző úgy vélte, hogy *„A nemzetmegtartó hagyományok letéteményese a parasztság, az európai, nemzetközi magas műveltség hordozója pedig az úri osztály. Mindkettőnek a szerepe egyformán fontos. A néphagyomány tart meg bennünket magyarnak s a nemzetközi műveltség tesz bennünket európaivá."*[49] Györffy úgy látta, hogy mivel nem a „nemzetmegtartó hagyományok" ápolásával törődik a magyar középosztály, meg kell változtatni a nemzeti műveltségről vallott eddigi felfogást és a nemzet kétharmadát kitevő nép hagyományát kell a műveltség alapjává tenni.

Legfontosabb teendőnek tartotta Györffy a népnyelv ápolását. Többször hivatkozott művében a finn példára, ennek nyomán szükségesnek látta a Magyar Nyelvtudományi Intézet felállítását, a helynevek tudatos összegyűjtését, a különféle szótárak összeállítását. A népművészet különböző ágainak: a népzenének, a szóbeli hagyománynak, a néptáncnak, a népi díszítőművészetnek a megőrzését, emlékeinek összegyűjtését és a közoktatásba történő beépítését igen fontosnak vélte. Emellett a népi játékok, a népi gazdálkodási ismeretek, a népi építkezés, a magyar konyha hagyományainak megőrzését is lényegesnek gondolta. Nagy hangsúlyt helyezett Györffy István a néprajztudomány intézményi hátterének kiépítésére, külön fejezetben foglalkozott az Akadémia, a Magyar Néprajzi Társaság, a Néprajzi Múzeum és az egyetemi néprajzoktatás helyzetével. Igen fontos javaslata volt, amivel Teleki is egyetértett, hogy a különböző középfokú és felsőfokú intézményekben (katonai főiskolák, teológiák, tanítóképzők) oktassanak népismereti tárgyakat a hallgatók számára, mivel az itt végzettek csak így tudnak a falusi társadalomban eligazodni.

Munkájában több ponton kikelt a különböző magyarkodó frázisok ellen és éles hangon bírálta a parasztságot gúnyoló, középosztálybeli szerzők tollából született írásokat. *„Ma már kiváló népi eredetű, a néppel*

48 Györffy, 1939. 6.
49 Györffy, 1939. 8.

együtt érző fiatal írógárdánk van. Ezek a nép lelkét jól ismerik, ahhoz közel tudnak férkőzni s azt ki tudják elégíteni. Ezekre kell bízni a nép irodalmi szükségletének kielégítését."[50] Nagyon érdekes a mű azon része, ahol Györffy a Kárpát-medencében élő nemzetiségek és magyar néphagyomány kapcsolatáról írt: „*Nemzetiségeinek néphagyományait éppúgy kell tanulmányoznunk, mint a magunkét s az ő hagyományaikban fel kell ismernünk a mi levetett, régebbi műveltségünk emlékeit. Csak azokat a néprajzi sajátosságokat tekinthetjük nemzetiségeink ősi nemzeti hagyományainak, melyek a Kárpátokon kívül élő fajrokonaikéval megegyeznek s amelyek a magyarság múltjában nem mutathatók ki. Ha felismerjük a nemzetiségeink hagyományában a magyar hagyományokat, akkor rögtön ráeszmélünk, hogy őket a közös hagyomány ma is hozzánk kapcsolja.*"[51] Ezenkívül szükségesnek vélte Györffy, hogy aki magyar néprajzzal kíván foglalkozni, az megtanulja valamely Kárpát-medencében élő nemzetiség nyelvét.

A szerző munkája utolsó fejezeteiben a korban nagyon gyakran feltett ki a magyar, mi a magyar kérdésre kereste a választ. Már korábban is többször bírálta a magyarkodást, a törzsökös magyarok külsőségeit és bár három-négy generáció alatt, de lehetségesnek tartotta a magyarsághoz való asszimilálódást. Ezek után nem meglepő az a válasz, amit a fenti kérdésre adott: „*Embertani, genealógiai vagy névelemzési alapon tehát senkinek nem lehet eldönteni a magyarságát. A magyarság nem a test, nem a vér, hanem a lélek kérdése. Azért, hogy valaki törzsökös magyarnak vallja magát, de csak magyarkodik, nem magyarabb, mint a lélekben is teljesen magyarrá vált idegen eredetű magyar.*"[52]

Györffy István nagy rokonszenvvel emlegette Finnország példáját, ahol szerinte jelentékeny eredményeket értek el a népi kultúra megőrzésében és a közművelődésbe történő beépítésében. A jeles néprajztudós mellett Kodolányi János is hangoztatta a finn példa fontosságát. Kodolányit finnországi utazása során az ott látottak olyan mértékben lenyűgözték, hogy 1938 szeptemberében nyílt levélben[53] hívta fel a Helsinkibe látogató Teleki Pál vallás- és közoktatási miniszter figyelmét az északi nép követésre érdemes alkotásaira. Kodolányi soraiból kiderül, hogy Györffy Istvántól értesült Teleki útjáról és megragadta az alkalmat, hogy a miniszter figyelmét felhívja a finn népfőiskolák vonzó példájára.

50 Györffy, 1939. 17.
51 Györffy, 1939. 57.
52 Györffy, 1939. 83.
53 Kodolányi, 1944. 178–181.

Kodolányi úgy vélte 10, 20 vagy akár 100 finn típusú népfőiskolát kellene Magyarországon felállítani. Ezekben az internátusokban sajátíthatnák el a parasztfiatalok a modern mezőgazdaság és nemzetgazdaság, a helyes gyermeknevelés és táplálkozás és a magasabb magyar műveltség alapjait. Tanítókat és tanítónőket kellene ösztöndíjjal Finnországba küldeni a népfőiskolák tanulmányozására. Nincs szükség új iskolaépületekre, néhány felekezeti és polgári iskolát, gazdasági, méhészeti és tejgazdasági intézetet kellene népfőiskola céljaira igénybe venni. Kodolányi a finn népfőiskolai modell segítségével Németh László és Györffy István elképzeléseihez nagyon hasonló célokat kívánt megvalósítani: *„Mit várunk mi finnországi tanulmányainktól és tapasztalatainktól? Várjuk, hogy új, erősebben népi alapra helyezkedjék végre a közoktatás. (...) Hogy szabad út nyíljék minden magyar gyermek előtt az egyetemig; ha nem kívánja bejárni ezt az utat: kapjon minél bőségesebben népi kultúrát a népfőiskolán. (...) Várjuk népi kincseink erőteljesebb védelmét és megmentését, a köztudatba való beépítését. Várjuk a magyar népi kultúra uralomra jutását."*

Az 1930-as évek második felében a keresztény-konzervatív elit felfogásában is változás következett be, és ez – bár kétségkívül összefüggésben van a népi mozgalom fellépésével[54] – a szociális gondolat Európa szerte beköszöntő reneszánszával magyarázható. Ennek alátámasztásául a korszak a két meghatározó politikusát: Hóman Bálint és Teleki Pál véleményét[55] szeretnénk idézni. Kettőjük közül is elsősorban Teleki álláspontját tartjuk fontosnak bemutatni, hiszen barátai, tanítványai, munkatársai közül jó néhányan bábáskodnak majd az első népi kollégiumok születésénél. Elég, ha egyik közeli bizalmasára, Zsindely Ferenc

54 „Ami az évtized elején »alulról« indul el a valóságfeltárás és leleplezés szándékával, fragmentáltan megjelenik – hála Telekinek – *a konzervatív reformelgondolásokban és a »nemzetnevelés eszmekörében«* is. Ennek jegyében megszületik a 8 osztályos népiskola, középiskolai reform zajlik; létrejönnek az állami tehetségtámogatás formái (Horthy-ösztöndíj és kollégium); megjelenik az olcsó »nemes ponyva«, kibővül az irodalompártolás. De mindinkább frázissá kopik a »népi« jelző, és minden mást megelőz a »honvédő szellem« és a területi revízió újabb és újabb hullámát kísérő eufória. Mindenesetre a harmincas évek, majd a háborús esztendők egyik vezető közéleti-publicisztikai és irodalmi témája *a közoktatás és közművelődés, a tehetséggondozás és értelmiségnevelés;* Illyés könyvének címével szólva: a »lélek és kenyér« kérdése." PATAKI, 2005. 84. – A magunk részéről pontosnak és igaznak tartjuk Pataki Ferenc véleményét, amely remekül megjelenítette azt a légkört, amely a születő népi kollégiumokat körülvette.

55 Teleki Pál politikai nézeteire vonatkozóan lásd ABLONCZY, 2005. 320–334.

miniszterelnökségi államtitkárra és feleségére, Tüdős Klárára utalunk, de megemlíthetjük tanítványai közül Elek Péter, Kádár László és Kovács Péter nevét. S ne feledkezzünk meg a névadó Györffy Istvánról sem, aki szintén sokra becsült a tragikus sorsú miniszterelnök.

Teleki Páltól nem találtunk olyan szöveget, amelyben kizárólag a népi tehetségek nevelésének problémájával foglalkozott, de két parlamenti felszólalásában is hosszabban érintette a problémakört. 1937 júniusában az országgyűlés felsőházában a költségvetési vitához szólt hozzá, és a gyermekek szociális hátterét figyelembe vevő oktatási rendszer mellett érvelt: *„Adjuk meg azoknak, akik arra valók, az érvényesülés lehetőségét. Fizessenek a gazdag szülők, akiknek tehetséges a gyermekük, közepes tandíjat; fizessenek a gazdag szülők, akiknek nem tehetséges a gyermekük, bármilyen fokozatú tandíjat, a szegény szülők pedig, akiknek tehetséges a gyermekük, ne fizessenek tandíjat, sőt azok gyermekei ösztöndíjat kapjanak és így neveljék a nemzedéket."*[56] Teleki a fennálló helyzetet nem tartotta megfelelőnek, mivel úgy gondolta, hogy csupán egy *„félcivilizált társadalmat"* nevelnek, hiszen azoknak a gyermekei jutnak el az iskolába, akik már kiemelkedtek a földműves sorból. Ezt a jelenséget azért tartotta veszélyesnek, mivel ezek a gyerekek már elszakadtak *„az eredeti ősi kultúra első rétegétől"*, de még nem tartoznak egy magasabb kultúrához. Alighanem azokra az fiatalokra gondolt itt Teleki, akiket néhány évvel korábban „két sors közöttieknek" nevezett Németh László, mivel a paraszti életformához már nem, a városi polgársághoz még nem kötődnek.

Már ebben a beszédben is találunk utalásokat Telekitől a népi kultúra iránti rokonszenvére, de ezt legösszefüggőbben 1938 júniusában fejtette ki. Ekkor már vallás- és közoktatásügyi miniszterként szólt hozzá a képviselőházban a költségvetés vitájához. Többek között egyetemi oktatás kérdéseit taglalta szónoklatában és felvázolta milyen reformokat lát szükségesnek: *„Beszéltem előbb a magyar nyelv tanításának fontosságáról. A magyar nyelv oktatásának kimélyítésén kívül azonban szükség van még valamire, a magyar népismének kimélyítésére, a magyar néphagyományok ismeretének kimélyítésére. Ebben a tekintetben is sokat lehet tennünk. Ez nemcsak az iskolai, hanem iskolánkívüli népművelésnek is problémája."* Ezután felsorolta milyen konkrét terveket szeretne megvalósítani: törzskönyvezni kell a magyar néprajzi műemlékeket, fel kell állítani a szabadtéri néprajzi múzeumot, a skanzent: *„Mindenesetre azonban az, akinek kezébe ezt*

56 Teleki, 1941. I. 384.

a dolgot le fogom fektetni, a legtörzsgyökeresebb magyar ember, akit T. Ház valaha látott Györffy István." Majd tézisszerűen is kifejtette Teleki hogyan képzeli a magyar kultúra megújítását: „*Bizonyos egyetemi szakokon kötelezővé fog kelleni tenni a néprajzot. (...) Meg kérem az egyházakat is arra, hogy e tárgyra ők is súlyt helyezzenek a tanítóképzésben, azért mert ha a magyar néphagyományt gyűjtjük, mentjük és abban elmélyedünk, azt megszerettetjük, megismertetjük, csak akkor tudja igazán megérteni a magyar lelket a magyar középosztály, amelynek megvoltak a maga hagyományai és amelynek hagyományai mintegy képviselték a nemzeti hagyományt századokon keresztül, de ma már nem képviselik.* A néphagyományból merítve, sőt legfőképpen erre alapítva kell a magyar hagyományt tovább alakítanunk és konzerválnunk azt, ami a magyar hagyományból, akár a néphagyományból, akár a középosztályból megvan. (Kiemelés – P. I.)"[57] Bármennyire rokonszervezett is Teleki Pál a népi kultúrával, semmiképpen sem akarta népi tehetségekkel megújítani a középosztályt. Vagyis reformszándékai igen szűk térre korlátozódtak, inkább művelődési programról, és nem társadalompolitikai reformról van szó.[58]

Telekire alighanem az a Györffy István gyakorolta a legnagyobb hatást, akit már beszédében is nagyon meleg szavakkal méltatott. A jeles néprajztudós egy év múlva jelentette meg *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* című dolgozatát. De mint utaltunk rá, beadványként ekkor már a miniszter asztalán hevert ez a munka, így nem meglepő, hogy Teleki felhasználta azt.[59] Teleki mellett a korszak másik jelentős kultuszminisztere, Hóman Bálint is érzékelte a népi tehetségeknevelés terén fennálló gondokat, és erre vonatkozó nézeteit 1940 júniusában fejtette ki a nyolcosztályos népiskoláról szóló törvény vitájában. A törvény szükségességét az alábbiakkal indokolta: „*A világnézetek mai küszködő korszakában a nép széles rétegei csak akkor gyakorolhatják megnyugtató módon állampolgári jogaikat, ha sikerül kialakítanunk a meggyőződéses nemzeti életszemléletet, sikerül megszilárdítanunk a keresztény erkölcsiséget és sikerül kifejlesztenünk a szociális érzést. Céltudatos nemzetnevelésre és következetes kivá-*

57 Teleki, 1941. II. 19–20.

58 Ahogyan a Teleki Pálról szóló monográfia szerzője írta: „/Teleki/ nem hitt abban, hogy tehetséggondozással, kollégiumok révén rögvest át lehessen ugrani azt a társadalmi szakadékot, amely a szellemileg független tudományos vagy értelmiségi lét és az évezredes rögzültségek által határolt paraszti világ között húzódik. A jófejű parasztfiatalok számára a népfőiskolák és a felekezeti alapon szervezett ifjúsági egyesületek oktató-nevelő munkáját látta célszerűnek." Ablonczy, 2005.

59 Györffy István és Teleki Pál kapcsolatáról lásd Ablonczy, 2005. 343. és 373.

lasztásra van szükség: a legszélesebb néprétegek minél alaposabb kimüvelésére s a társadalom minden rétegében feltalálható magyar tehetségek állandó és folytonos kiválasztására. A népi gondolatot előtérbe állító népi politika korában nem elégedhetünk meg a kevesek kultúrájának gyarapításával, a nemzet vezetésre hivatott szellemi elite alapos kiképzésével, egyesek és csoportok művelődési színvonalának emelésével. A mélybe kell nyúlnunk. A magyar nép egészének értelmi és erkölcsi műveltségét kell magasabb színvonalra emelnünk."[60]

Hóman és Klebelsberget szembe lehetne állítani egymással, azon az alapon, hogy az előbbi a népoktatás, az utóbbi pedig az elitnevelés terén ért el eredményeket. Ha alaposabban szemügyre vesszük a két kultuszminiszternek a népoktatásról vallott nézeteit, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy Hóman folytatta a neves elődja által kigondolt programot. Hiszen Klebelsberg is a nemzeti összérdek szempontjából tartotta fontosnak a népoktatás fejlesztését, nála is hangsúlyos a keresztény erkölcsiség gondolata. Az általa már a húszas években szorgalmazott, de anyagiak hiányában irreálisnak tartotta nyolcosztályos népiskola programját valósította meg Hóman. Bár kétségtelen, hogy Hóman esetében új jelzőként bukkan fel a népi, s általános érvénnyel szól a tehetséggondozásról is, de nincs szó a népi kultúráról, mint a magyar művelődés megújításának forrásáról. Az is figyelemre méltó tény, hogy míg Teleki tanítványi és bizalmasi köre ott tüsténkedett a Györffy Kollégium megalapításánál, Hóman nem sok követ mozgatott meg az ügy érdekében. Sőt a nagy lelkesedéssel beindított népfőiskolai mozgalomnak is inkább akadályozójává válik majd a későbbiekben.

Ha az általunk érintett keresztény-konzervatív áramlat képviselőin végigtekintünk, az láthatjuk az közel két évtized alatt lassú, de mégis érzékelhető elmozdulás történt a népi tehetségek kérdéséhez való viszonyulásban. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1940-es évek elejére létrejöjjön egy olyan mecénási kör, amely gazdasági támaszt és politikai védőernyőt biztosít majd a Györffy Kollégium számára. Magának a kollégiumnak az eszméje a népi mozgalom sáncain belül f ogant, s ezt a folyamatot fogjuk a továbbiakban végig kísérni.

Györffy István, Karácsony Sándor és Kodolányi János könyvei egyengették az utat az első népi kollégium születéséhez, tudatosították a közvéleményben a téma fontosságát. De elsősorban két nagyobb, a sajtó hasábjain lezajlott vita sora segített a népi kollégium eszméjének tisztá-

60 Magyar Törvénytár, 1941. 141.206.

zásában és a kérdés napirenden tartásában. Az első az ún. Kitűnőek Iskolája vita volt 1939–40 fordulóján, amelyhez szervesen kapcsolódott az írók népfőiskolájáról szóló második disputa. A fenti eseményektől függetlenül időre-időre jelentek meg a sajtóban olyan írások, amelyek a népi tehetségnevelés ügyével foglalkoztak. Ezek száma 1939 elejétől kezdett gyarapodni. Elsősorban a népi mozgalom folyóiratai: a *Kelet Népe*, a *Magyar Élet*, a *Magyar Út* és a *Szabad Szó* foglalkoztak a népi tehetséggondozás ügyével és a későbbiekben e lapok adtak helyet a Bolyai és Györffy-kollégisták szárnypróbálgatásainak is.

Eléggé keserű szavakkal jellemezte az egyes kormányzatoknak a „népi politika" jelszó jegyében végzett munkáját Szabó Pál 1939 kora tavaszán. *Kétféle népi gondolat* című írásának legfőbb mondandója, hogy a kormányzat reformlépéseire nem érdemes várni, ezáltal közvetve a népi mozgalom saját erőből történő fellépése mellett kardoskodott: *„A háború óta minden kormány a népi gondolat jegyében indul. (...) Magyarországon a népi gondolatnak tragikusan kettős síkja van. Egyik sík az, amelyet maga a nép vetít ki magából, a másik sík pedig az, amelyet az ún. történelmi rétegek a körülmények kényszerítő hatása alatt, amazoktól átvettek. (...) A felsőbb társadalmi rétegekből jött politikusok, kormányzatok megavult szemléletéből következik, hogy nem tudják áttekinteni a sodródó életünk követelményeit és következményeit. Nem tudják felmérni a népi erők történelmi feszítő erejét. Magyarán mondva: minden kormányzatnak az volt a népi politikája, hogy a letagadhatatlanul jelentkező népi öntudatot a földtől bakarasznyira konzerválja."*[61] Féja Géza osztotta Szabó Pálnak a középosztályra vonatkozó kritikáját és a megoldást a Szabó Dezső-i programban találta meg: *„De az a felfrissítés* (ti. a középosztályé – P. I.) *csakis úgy képzelhető el, ha a tehetséges parasztfiúknak minden módot és alkalmat megadunk a tanulásra, az emelkedésre. Tervszerűen pártolni kellene azokat a fajmagyar parasztfiúkat, akik elsőrangú tehetséggel és kitűnő jellemmel rendelkeznek."* A cikk további részében általánosságban szólt arról, hogy minél több társaságot és szövetkezetet kell alapítani országszerte a tehetséges parasztfiúk felkarolására. A nép Eötvös-kollégiumának tevéért korábban lelkesedő Féja néhány hónappal későbbi írásában 1934-es elgondolásait elevenítette fel: *„Minden megyeszékhelyen kellene működnie egy népegyetemnek. A népegyetemen minden falu legtehetségesebb parasztifjait kellene kiképezni, hogy tisztában legyenek a termelés, a fogyasztás, az értékesítés, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet kérdéseivel.*

61 *Szabó Pál:* Kétféle népi gondolat. *Szabad Szó*, 1939. március 5.

Ők ezután szervezhetnék a falut és kovászai lennének paraszti termelés fellendítésének."[62] Ezeken túl társadalmi és történeti ismerteket is tanítanának a népegyetemeken, így az itt végzett diákok faluvezetőkké válhatnának. Féja felfogása alapvetően a művelt, elsősorban a gazdálkodás terén jártas parasztfiataloknak az közoktatás rendszerén kívül történő művelését célozta, ami önmagában igen mérsékelt reformgondolatnak tekinthető. A cikkben felvetett elképzelésekre egy héttel később Darvas József reagált, aki radikálisabb és az állam szerepvállalásával végbemenő reform mellett tört lándzsát: *„A magyar dolgozó szegénység szociális fölemelése mellett a legfontosabb teendő ezeknek a rétegeknek a szellemi fölemelkedése – ennek a kezdő lépése pedig az, hogy ki kell válogatni és a kulturális emelkedés útján kell segíteni az ebből a sorból származó gyerekeket! (...) Intézményes úton lehetővé kell tenni a nép tehetséges gyerekeinek a továbbtanulását. A tanítók már az elemi iskolában kiválasztanák a tehetségeket és a továbbiakban az állam vállalná a taníttatásukat."*[63]

Ezek az írások visszhangtalanok maradtak, de azt bizonyították, hogy a téma iránti fogékonyság nagyon is jelen volt a népi mozgalom sáncain belül. Egy olyan személyiség kavarta fel a probléma körüli állóvizet, aki inkább személyes ismeretségein keresztül kapcsolódott a népi táborhoz, ugyanakkor a kormányzat felé is posszibilis írónak számított: Zilahy Lajos. Mint a következő írása is bizonyítja Zilahy, a balul végződött Új Szellemi Frontot követően sem mondott le annak lehetőségéről, hogy kormányzatnál kitapintható reformszándékot és a népi mozgalom követeléseit közös utcába terelje. Aligha tarthatjuk véletlennek, hogy a Móricz Zsigmond szerkesztette Kelet Népében tette közzé nagy vitát kiváltó írását, a *Kitűnőek iskoláját.*[64] Az ötletet az Egyesült Államokban működő School of Brilliants adta Zilahy számára, aki nemcsak az iskola nevét, de modelljét is átültethetőnek tartotta magyar földre. Az 1929-ben alapított amerikai iskolai diákjait az elemi iskolától kísérték figyelemmel, eddig 500 hallgatója volt, akik saját közösségükben, ösztöndíjak segítségével tanultak és a jövendő politikai, diplomáciai és szellemi elit tagjait alkotják. Ez eddigi tagok között 15 magyar származásút találunk, vagyis 3%-ot, ami igen nagy szám. Zilahy az amerikaival összehasonlítva a magyar viszonyokat úgy vélte: *„Nálunk még teljesen hiányzik a tehetségek kiválo-*

62 A két cikket lásd Féja Géza: Karoljuk fel a tehetséges parasztfiúkat! *Szabad Szó,* 1939. április 30. és Népfőiskolákat! *Szabad Szó,* 1939. június 25.

63 Darvas József: De mi lesz a tehetséges szegénygyerekekkel? *Szabad Szó,* 1939. július 2.

64 Zilahy Lajos: Kitűnőek iskolája. *Kelet Népe,* 1939. december 15.

gatása, rendszeres felkutatása, nyomon követése, szellemi és anyagi támogatása, ennél fogva felhasználása is." Zilahy felhívta figyelmet arra a tényre is, hogy 1919 után mindössze két paraszti származású miniszter volt, Nagyatádi Szabó István és Vass József. Közülük Nagyatádi politikai okokból jutott előre, Vass pedig pap volt, vagyis egyikük sem a tehetségek kiválogatódásának igazi útját járta be. A helyzet orvoslására létre kell hozni a Magyar Kitűnőek Iskoláját. Ez a tehetségek szabad versenyét biztosítaná és így a népi tehetségek is tudnának érvényesülni. Nem újabb egyetem lenne, csupán egy olyan intézmény, amely közös fedelet adna a különböző társadalmi rétegekből érkező tehetséges fiataloknak. „*Könyvtárával, folyóirataival, de főként állandóan szerződtetett nyelvtanárjaival módot arra is módot adna az igazi tehetségeknek, hogy olyan magasabb műveltséget szerezzenek, ami még egy középosztálybeli egyetemi hallgatónak sincs módjában a mai viszonyok között. (...) A magyar fajnak a kormányzatra, vezetésre alkalmas rétegét céltudatosan kell megteremteni.*" A fentieket Zilahy szerint három hónapos külföldi tanulmányutak egészítenék ki. Évente 40–50 tehetséges fiatal költözne be az intézménybe, amelyet az állam és a társadalom közösen tartana fenn.

Az eddig áttekintett javaslatok közül Zilahy Lajosé volt a legkimunkáltabb, ami következett abból, hogy egy már működő intézmény modelljét vette alapul. Az általa elképzelt kollégium véleményünk szerint inkább egy angolszász college vagy egy modern diplomata-képző irányába mutatott és éppen ezért sokkal inkább értetlenséget, mintsem lelkesedést váltott ki a népi tábor tagjai részéről. Az akkor már több, mint 40 éve működő Eötvös Collegiumhoz sokban hasonlított Zilahy elképzelése, ő maga abban látta a különbséget, hogy az Eötvös bölcsészeket nevelt, míg a Kitűnőek Iskolája a gyakorlati képzés irányában mozdulna el.

Zilahy felvetésre az első válasz, Pap Bélától, a *Magyar Út* szerkesztőjétől érkezett, aki támogatta az ötletet, hangsúlyozva, hogy bár nem oldja meg az egész kérdéskomplexumot, de az első komoly gyakorlati lépés lenne ezen az úton. Fontosnak tartotta azt leszögezni, hogy nem lehet közvetlenül átvenni az amerikai mintát, hanem annak magyar változatát kell kialakítani. A hetilap egy héttel későbbi számában Veres Péter mondta el a kérdésről véleményét.[65] A jeles népi író szerint a Kitűnőek Iskolája újból diplomás túltermeléshez fog vezetni, hiszen a középosz-

65 Hogyan lehetne felfrissíteni a mai középosztályt? Lehet-e új középosztályt nevelni? Parasztságunk felemelésének problémái Veres Péter válasza. *Magyar Út*, 1940. január 18.

tálytól nem lehet elvárni, hogy ne tanítassa gyermekeit és a szegényparasztságból kiemelt néhány diák nem fog új középosztályt teremteni. *„Az egyik parasztgyerekből igazi középosztálybeli ember, sőt valódi áldzsentri lesz, a másikból meg magános értelmiségi, valahol az osztályok között."* Veres abban látta a legfőbb problémát, hogy Magyarországon a középosztály nem tölt be kiegyenlítő szerepet a társadalmi elit és az alsóbb néprétegek között. Ezért a szegény sorból származók nem tudnak otthon hagyott közösségükkel törődni. Ezzel elérkezett a probléma gyökeréhez Veres Péter, amikor rámutatott a fennálló társadalmi-politikai keretek között történő tehetségnevelés korlátozott voltára: *„Megint csak oda értünk, hogy szabadság nélkül, demokrácia nélkül, a parasztság pezsgő közösségi élete és feszengő, helyet kereső harcai nélkül a paraszti tehetségek felneveléséből sem a parasztságnak, sem a magyarságnak nem lehet haszna."* Véleményünk szerint helyesen ismerte fel Veres Péter azt is, hogy a Zilahy-féle Kitűnőek Iskolája az amerikai demokrácia körülményeihez van szabva. Magyarországon hasonló típusú intézményből művészek és tudósok kerülnének ki, nem pedig a nép vezetői. Ezen állítás igazságát alátámasztja az Eötvös Collegium példája is, amely a humánértelmiség, nem pedig a politikai elit nevelésében szerzett érdemeket.

A jeles néptánckutató-koreográfus, Muharay Elemér más meggondolásból ugyan, de lényegében szintén elutasította Zilahy felvetését.[66] Alaptétele szerint: *„Szöges ellenétbe akkor kerülünk a Magyar Kitűnőek Iskolája tervével, amikor azt Zilahy a mai általános társadalmi formák feltétel nélkül való átvételéhez köti."* Majd a továbbiakban kifejti, hogy a magyarság szerencsére 50 évvel le van maradva a Nyugattól, a parasztságnak köszönhetően. Ez a népi életforma mélyebb erkölcsű és a magyarság számára alkalmasabb, mint a nyugati társadalmi berendezkedés. A magyarságra vezető szerep vár a Duna-völgyében, ehhez meg kell teremteni a népi gondolaton alapuló egységes magyar életformát. Önmagában szép terv a Kitűnőek Iskolája, de az egységes magyar élet kialakítása a lényeg. Anélkül, hogy messzebbre kalandoznánk Muharay gondolatinak elemzésekor az nyilvánvaló, hogy a cikk írója Veressel szemben nem annyira gyakorlati okokból, hanem eszmei, ideológiai okokból nem lelkesedett a terv iránt.

Zilahy az ötletét ért kritikákra a Kelet Népe hasábjain válaszolt és egyben tovább finomította elképzeléseit.[67] Az előző cikkéhez képest sokkal

66 Muhoray (sic!) Elemér: A Kitűnőek Iskolája a népi gondolat tükrében. *Kelet Népe*, 1940. január 15.

67 Zilahy Lajos: Fel fogjuk építeni! *Kelet Népe*, 1940. február 1.

erőteljesebben hangsúlyozta, hogy a Kitűnőek Iskolája a népi tehetségek gondozását, felkarolását szolgáná: *„Elmondtam, hogy a Kitűnőek Iskoláját nem állami intézménynek képzelem. A gondolat abból fakadt, hogy a pihent és mélyebb ösztönű népi erőkből nyerjen pótlást az a vezető réteg, amelyben nem szerepel megfelelő arányban a honfoglaló magyarság. Erre a pótlásra, különböző okokból sem a magyarság, sem a középosztály nem képes."* Ezután kifejtette, hogy egy 4 vagy 8 tagból álló magisztrátus állna az intézmény élén, a mindenkori miniszterelnök vezetésével. A tagok a „Ravasz Lászlótól Veres Péterig tartó vonalból" kerülnének ki. Zilahy szerint a társadalom átalakítását éppen azok a miniszterek, államtitkárok, polgármesterek végeznék el, akiket a Kitűnőek Iskolája képezne. A Kitűnőek Iskolájának tervét alapvetően jónak találta, de az alapelképzelést további teendőkkel egészítette ki Boldizsár Iván.[68] Egyrészt attól tartott, hogy a középosztály elaltatja a lelkiismeretét azzal, hogy a Kitűnőek Iskolájával minden megtett a paraszti tehetségek helyzetének rendezéséért. Másrészt a falvakból kiemelt „kitűnőek" nem térnek vissza szülőföldjükre, így nem lesznek művelt parasztok, akik megújíthatnák a magyar falut. A Kitűnőek Iskolájának nem ez a célja, ehhez népfőiskolára van szükség. Az igazi az lenne, ha a népfőiskolákon válogatnák ki a Kitűnőek Iskolájának tagjait, a többiek pedig visszatérnének falujukba. Az idő azonban szorít, ezért a két intézményt párhuzamosan kell felállítani. Azonban néhány napos tanfolyamokkal nem szabad lejáratni a népfőiskola eszméjét, hanem *„ragaszkodnunk kell a dán mintához módszerben, kitartásban, politikamentességben és tiszta, nálunk ismeretlen demokráciájában"* – zárta cikkét Boldizsár Iván.

A Kitűnőek Iskolájának ötlete körül zajló vitában az utolsó és egyben a legszínvonalasabb hozzászólás Szathmáry Lajos nevéhez fűződik.[69] A kiváló pedagógus volt az, aki áldozatos munkájával megteremtette Hódmezővásárhelyen a Tanyai Tanulók Otthonát, amely az első kifejezetten tehetséges parasztgyermekek gondozására létesült intézmény volt Magyarországon. A nagyszerű kis intézményről hiteles képet rajzolt Németh László Égető Eszter című regényében.

Vagyis Szathmáry volt az egyetlen hozzászóló, aki gyakorló pedagógusként és reális tapasztalatok alapján fejtette ki véleményét. Hat olyan gyakorlati problémát vetett fel, amelyeket igazán döntő jelentőségűnek

68 Boldizsár Iván: Kitűnőek iskolája vagy népfőiskola. *Jelenkor*, 1940. február 15.

69 Szathmáry Lajos: A Kitűnőek Iskolája kérdéshez. *Protestáns Szemle*, 1940. október 375–379.

tartott ennél a típusú tehetséggondozó intézménynél. 1. Lehet-e igazságos kiválogatás? Sok gyermek a középiskola küszöbéig sem jut el, nemhogy az egyetemig. 2. Igaz-e, hogy a jelenlegi oktatási rendszer sokkal inkább az ügyeskedőket, és nem a tehetséges magyarokat emeli ki? 3. Nevelhető-e zárt közösségben a gyerek, ha saját egyéniségét akarjuk fejleszteni? 4. Nem okoz-e gondot a kiválasztottság tudata. 5. Nem gond-e, ha valaki ingyen tanulhat? 6. Befogadja-e a végzetteket a felnőtt társadalom? Úgy véljük Szathmáry Lajos szakszerű cikke óhatatlanul is rávilágított a Kitűnőek Iskolájáról folytatott vita lényegére. Gyakorlati tapasztalatok hiányában sokkal inkább a résztvevők ideológiai meggyőződése vagy személyes életútja volt a meghatározó. Ezzel együtt fontos volt a vita, mivel napirenden tartott egy nagyon is életbevágó problémát és egyben felhívta a figyelmet olyan példamutató kezdeményezésekre, mint a népfőiskola vagy a hódmezővásárhelyi tehetségmentő iskola.

A Kitűnőek Iskolájáról folytatott polémiából sarjadt ki az a vita, amely lényegében a nép Eötvös-kollégiuma ürügyén tartott disputa feleleventése volt, újból Németh László főszereplésével és a korábbi hozzászólók újbóli színrelépésével. A kezdő lökést az a Móricz Zsigmond adta meg, aki lapjában, a Kelet Népében közölte Zilahy vitaindító írását, ezzel is jelezve mennyire fontosnak tartja a népi tehetségekkel való törődést. A témával foglalkozó első írása 1940 februárjában látott napvilágot[70] és a népfőiskolában vélte megtalálni azt az intézményt, amivel számottevően lehetne könnyíteni a szegény parasztgyerekek sorsán. Közölte, hogy összse fogják gyűjteni a hazai népfőiskolákra vonatkozó anyagot és ébren tartják a kérdést. *„Jobb polgárt, jobb hazafit s jobb embert nevelni, ez a népfőiskola célja."* – fogalmazta meg Móricz. De arra is rámutatott, hogy a népfőiskola csupán kényszermegoldásnak tekinthető, míg meg nem indul az oktatás. Ugyancsak a népfőiskola mellett kardoskodott Féja Géza, mégpedig nagyon karakteres indoklással, aminek az az érdekessége, hogy ugyanazt a szerepet szánta a népfőiskolának, mint a nép Eötvös-kollégiumának vagy a Kitűnőek Iskolájának. Szabó Dezső szellemisége igen erősen tükröződött Féja alábbi soraiban: *„Nincs iskolatípus, amely a parasztság elitjének műveltségét betetőzi s művelt, hivatott paraszti réteget ad a falunak. Az erős nemzeti állam és a fajvédelem korszakát éljük. Nagyban folyik a gazdasági életben az őrségváltás és az a kormányzat tendenciája, hogy a magyar fajtát a gazdasági életben is megfelelő szerephez jutassa. A végső cél, helyesebben a közéleti cél azonban: megerősödött magyarság ön-*

70 Móricz Zsigmond: Népfőiskola. *Kelet Népe,* 1940. február 15.

kormányzaton nyugvó szabad élete. A paraszti tömegek népi-nemzeti demokráciát kívánnak, s az a kívánság a jövőben döntő szerepet fog játszani a magyar életben."[71] Ennek a bizonyos parasztelitnek a kineveléséhez tartotta fontosnak a népfőiskolák szervezését, olyan módon, hogy először egy anketon kidolgoznák a magyar népfőiskola jogi kereteit, majd állami és magán forrásokból összeadnák az anyagi fedezetet.

Féja Géza felvetése leginkább Németh László érintette meg, aki Móriczhoz írott levelében újra felmelegítette a nép Eötvös-kollégiumának ötletét, kicsit más tartalommal és név alatt.[72] Ezúttal saját, Törökvész úti ház ajánlotta fel parasztkollégium céljára, ahol november 1. és február 1. között 10 fiatal lakhatna és minden nap egy író tanítaná őket. Délelőtt kirándulás, múzeumlátogatás, házi munka lenne, délután pedig előadások a növénytanon át a történelemig. Móricznak annyira megtetszett az ötlet, hogy ennek nyomán összehívta tíz írótársát (Boldizsár Iványt, Darvas Józsefet, Erdei Ferencet, Féja Gézát, Illyés Gyulát, Kerék Mihályt, Kovács Imrét, Németh Lászlót, Szabó Pált és Veres Pétert) és megalapították a Népfőiskolai Társaságot. Úgy gondolta, hogy megyénként egy-egy tehetséges fiatalt kellene meghívni és az iskola sárospataki mintára községként működne, Törökvész néven.[73] Ugyanebben a lapszámban a Társaság két alapítója tagja, Veres Péter és Boldizsár Iván is elmondta véleményét. Veres továbbra sem vetkőzte le a tehetséggondozó intézményekkel kapcsolatos ódzkodását és csak szigorú megkötésekkel támogatta a népfőiskola eszméjét. Szerinte csak társadalomtudományi képzést kell nyújtani, a közéleti típusú embereket kell felkarolni, oklevelet pedig ne adjon a népfőiskola, mert ebben esetben a parasztstréberek látogatnák. Boldizsár Iván sokkal tágabb horizontból szemlélte a kérdést. Úgy vélte, azért van szükség népfőiskolákra és önkéntes paraszti szövetkezetekre, mert így lehet kitermelni azt a vezetőréteget, amely képes lesz egy majdani földreform hasznát élvezni. Szerinte a Népfőiskolai Társaságnak kellene bérelnie vagy vennie épületeket paraszt-internátusok céljára és fokozatosan a környékbeli lakosság venné át az intézmények fenntartását.

71 Féja Géza: A népfőiskola alapjai. *Kelet Népe*, 1940. február 15.

72 Németh László levele Móricz Zsigmondnak. *Kelet Népe*, 1940. március 1.

73 Móricz Zsigmond: Törökvész. Magyar írók első népfőiskola községe. *Kelet Népe*, 1940. március 1. A község kifejzés arra utal, hogy a sárospataki népfőiskola tanárai és hallgatói önerőből létrehoztak egy különálló házakból felépülő telepet, amelynek a Szeretetfalva nevet adták.

A Népfőiskolai Társaság egy másik tagja, Erdei Ferenc szintén tamáskodott az elképzeléssel kapcsolatban. A *Kelet Népé*ben közzétett írásában[74] rá nagyon jellemző módon a magyar és a skandináv társadalomfejlődés eltérő módjaiból indult ki. Úgy vélte, hogy az északi országokban szerencsésen beépült a parasztság a kapitalista rendszerbe, miközben értékeit megőrizte. Magyarországon egészen más a helyzet: *„Nálunk nem a parasztság külön sorsa a probléma és nem a parasztság külön intézményei a megoldások, hanem az egész magyar társadalom fölszabadítása és olyan intézmények, melyek többek között a parasztság számára is megoldást hoznak."* Arra jó a népfőiskola Erdei szerint, hogy a parasztság fölszabadult szellemi energiát megszervezze, de olyan eredményeket nem lehet tőle elvárni, mint a skandináv területeken. Az államtól jó szakiskolákat, ne népfőiskolákat követeljenek, zárta írását Erdei.

Németh László újra egy tehetségmentő-akció kellős-közepén találta magát, de ezúttal szándékai ellenére, amint arról Gulyás Pálhoz intézett soraiból értesülhetünk: *„A népfőiskola ügyét azért nem közöltem Kassán veletek, mert titokban akartam az egészet tartani, hisz épp ez volt a jellege: tenni és nem beszélni. Zsiga azonban puccsszerűen kiböffentette, a Kelet Népében kellett a merényletét olvasnom. Talán igaza van, azóta jött egypár föllelkesedett, segítő kéz, de engem mégis feszélyez. Nincs nekem szükségem arra, hogy a történtek után nagylelkűségem nyugtázzék vagy kétségbe vonják. (...) Ha rajtam áll, én '35 után egész életemmel és vagyonommal arra az útra vágódom – miután a középosztályban nem hiszek többé."*[75] Kétkedése ellenére vagy talán éppen azért mégis rászánta magát, hogy megindokolja miért is tartja szükségesnek az újabb tehetségmentő intézményt.[76] Először is számba vette a nép Eötvös-kollégiumának terve körül kibontakozott disputa tanulságait. Szerinte a vita megmutatta, hogy gyenge a középosztály reformra hajló része és azt is, hogy a népből kiemelkedettek elszakadnak a kibocsátó közegtől. Ebből következően *„Parasztkollégiumokra van szükség, amelyek a magyar elitet a nép felé tágítják."* Utalt a nyilasok előző évi választási sikerére, amelyet a művelt parasztfők hiányával magyarázott, ezért járhatott sikerrel a szociális demagógia. Lényeges pontja volt a cikknek, hogy Németh László élesen elhatárolta a parasztkollégiumokat a népfőiskolától, amire szükség is volt, hiszen eléggé összekeveredtek a fogalmak a vita során. Egy parasztkollégium legalább

74 Erdei Ferenc: Jegyzetek a népfőiskola mozgalomhoz. *Kelet Népe,* 1940. március 15.
75 Németh László levele Gulyás Pálnak, 1940. március 12. NÉMETH, 1993. 347.
76 Németh László: Parasztkollégium. *Magyarország,* 1940. március 24.

3 hónapig tartana és a kiválóak többször is részt vehetnének rajta. Ezzel csupán a hazai népfőiskoláktól határolta el Németh a parasztkollégiumot, mivel az ő elképzelése lényegében a skandináv minta átvételét jelentette volna.

Móricz lelkesedése töretlen maradt és Németh Lászlót is igyekezett rábírni az előkészítő munkában való aktív részvételre. Először áprilisban találkozott a Vallás- és Közoktatási Minisztérium képviselőivel, akik támogatták a Magyar Irók Népfőiskolájának tervét. Majd júliusban levélben[77] kérte Németh Lászlót augusztus közepéig készítse el a népfőiskola tantervét, mivel Hóman Bálint miniszter akkor szeretne a kérdéssel foglalkozni. Az előkészítésben rajtuk kívül Féja Géza és Erdei Ferenc venne részt. Németh László eleget is tett a kérésnek és elkészítette a Budapesti Népfőiskola tantervét. Ebben aprólékosan kidolgozta a tanfolyamok időpontját, a résztvevők körét és kiválogatását, az előadások idejét, a tanítandó tárgyakat. Mire azonban a terv napvilágot látott megfeneklettek az írók népfőiskolai tervei. Ugyanis a minisztériumban készülő népfőiskolai törvény tervezete 25 főben jelölte meg a népfőiskola minimális létszámát és Németh tervezete 15 diákkal számolt. Ezért Móricz bejelentette, hogy a maguk részéről lezárják a kezdeményezést.[78] Ráadásul Németh László is megorrolt Móriczra már amiatt is, hogy márciusban nyilvánosságra hozta gyerekcipőben járó elképzelését: *„Most meg elküldtem magam helyett egy találkozóra egy kis vázlatot – Neked és Féjának –, s viszontlátom a Kelet Népében a magában is vázlatot tovább torzítva. Borsódzik a hátam, hogy ilyen mondatok felett áll a nevem."* Pár sorral később már egyenesen arról írt, hogy *„kár volt magunkat ezzel a keszeg tantervvel éppúgy, mint a leintett Törökvésszel magunkat s népfőiskolánkat kompromittálnunk. (...) A legokosabb lett volna nekünk Törökvész lefújása után azonnal visszalépnünk, mert így lassan kínoznak el és emésztenek fel."*[79]

Összességében Németh László ezen elképzelése sem járt sikerrel, sőt még keserűbb szájízzel zárta le a vitát, mint az 1934-est. A vita mindenesetre kristálytisztán megmutatta azt a tarkaságot és zűrzavart, ami a né-

77 Móricz Zsigmond levele Németh Lászlónak, 1940. július 15. NÉMETH, 1993. 354.
78 Móricz Zsigmond: Népfőiskolai törvény előtt. *Kelet Népe*, 1940. augusztus 15.
79 Németh László levelei Móricz Zsigmondnak, 1940. augusztus 18. NÉMETH, 1993. 359.

pi tehetségek problémája körül még a népi mozgalmon belül is uralkodott. Már az alapfogalmakat – népfőiskola, parasztkollégium, parasztinternátus – is eléggé zavarosan és ellentmondásosan használták a résztvevők, szinte mindenki mást értett rajtuk. Ez eléggé következett a célok sokféleségéből: volt aki művelt parasztságot akart, volt aki paraszti származású középosztályt; ezeket az elképzeléseket nem lehetett összebékíteni. Ráadásul abban sem tudtak megegyezni a szereplők, hogy van-e értelme reformokkal kísérletezni, és ennek részeként népfőiskolákat és/vagy parasztkollégiumokat alapítani, vagy nincs ilyesmire szükség, hiszen radikális társadalmi átalakulás kell fokozatos reformok helyett. A fentiek következtében a népi tehetségekről folytatott vita nem zárulhatott közös megegyezéssel, hiszen azon kívül, hogy a tehetséges parasztfiatalok előrejutását segíteni kell, semmiben nem jutottak közös nevezőre a résztvevők. Véleményünk szerint ezek a viták tökéletes lenyomatai voltak a néhány alapcélban egyetértő, de a részletekben változatos eszmei tarkaságot mutató népi mozgalomnak.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Ablonczy

2005 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Osiris, Budapest, 2005.

Czettler

1921 Czettler Jenő: *A magyar népfőiskolai gondolat.* Budapest, 1921.

Györffy

1939 Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés.* Budapest, A Magyar Táj és Népismeret Könyvtára, 1939.

Klebelsberg

1999 Klebelsberg Kunó. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. Kiss Tamás. Budapest, Új Mandátum, 1999.

Kodolányi

1944 Kodolányi János: *Suomi.* 2. kiadás. Budapest, Püski, 1944.

Kornis

1921 Kornis Gyula: *Kultúrpolitikánk alapelvei.* Budapest, Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, 1921.

1925 Kornis Gyula: *A felső mezőgazdasági iskola.* Budapest, k. n., 1925.

Kovács

1935 Kovács Imre: A hubertendorfi népfőiskola. In: *Magyar Szemle,* 1935. október 123–131.

Laczkó

1981 Laczkó Miklós: Sziget és külvilág. In: Laczkó Miklós: *Szerep és mű.* Budapest, Akadémiai, 1981.

Magyar Törvénytár

1941 *1941. évi törvénycikkek.* Szerk.: Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Budapest, Franklin, 1941.

NÉMETH
1993 *Németh László élete levelekben 1914–1918.* Szerk.: NÉMETH Ágnes. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1993.

PATAKI
2005 Pataki Ferenc: *A Nékosz-legenda.* Budapest, Osiris, 2005.

SEBESTYÉN
1981 SEBESTYÉN Sándor: *A Bartha Miklós Társaság.* Budapest, Kossuth, 1981.

SZABÓ
1989 SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu.* Debrecen, a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1989.
1991 SZABÓ Dezső: A falu Budapest. A magyar középosztály megteremtése. A magyar paraszt. A magyar paraszt és a magyar kultúra. Az ellenforradalom természetrajza. Treuga Dei. In: SZABÓ Dezső: *Az egész látóhatár.* I–II. kötet. Budapest, Püski, 1991.

SZEKFŰ
1989 SZEKFŰ Gyula: *A három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, ÁKV–Maecenas, 1989. (reprint)

TELEKI
1941 *Teleki Pál országgyűlési beszédei.* Szerk.: PAPP Antal. I–II. kötet Budapest, 1941.

ZSINDELYNÉ
1998 ZSINDELYNÉ Tüdős Klára: *Csizma az asztalon.* Budapest, Harmat, 1998.

Öt évvel a Fajvédő Párt megalakulása után együtt a két alapító, Héjjas Iván és Gömbös Gyula (balról az első és a harmadik). Kettejük között Endre László, aki később belügyi államtitkárként a deportálásokat szervezte, jobb szélen pedig Borbély-Maczky Emil, a párt 1926-os listavezetője. ***(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)***

Gömbös Gyula a Turul Szövetség vezetőivel az 1930-as évek elején ***(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)***

Paksa Rudolf

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt megalakulása és a fajvédők programja

TANULMÁNYOMBAN a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt* (röviden és közismert nevén Fajvédő Párt) megalakulásának körülményeit és a párt által meghirdetett programot fogom megvizsgálni, mivel a Fajvédő Párttal kapcsolatosan számos tévhit és pontatlanság olvasható, még szakirodalmunkban is.[1] Munkám a Fajvédő Párt történetének 1924. október 19-e és november 13-a közötti, alig egy hónap terjedelmű eseményeivel foglalkozik. Azaz a Fajvédő Párt hivatalos zászlóbontásától a párt budapesti klubhelyiségének ünnepélyes megnyitásáig követi nyomon az eseményeket, bemutatva, hogy a pártprogram kihirdetésétől kezdve milyen lépésekben történt egy új párt megszerveződése és elhelyezkedése a korabeli politikai palettán.[2]

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt 1924. október 19-én alakult Kecskeméten, ahol Gömbös Gyula,[3] a fajvédő mozgalom vezére bejelentette, hogy hét képviselőtársával – akik vele együtt hagyták el a Bethlen[4] vezette kormánypártot 1923 nyarán – megalakítják az országgyűlés fajvédő frakcióját.[5] A Fajvédő Párt parlamenti képviselői Gömbös Gyula pártelnök mellett Eckhardt Tibor,[6] Ulain Ferenc, Zsilinszky Endre,[7]

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Gergely Jenőnek a téma iránti érdeklődésem felkeltéséért és Romsics Ignácnak a tanulmányhoz fűzött kritikájáért. Hálás vagyok Székelyné Kőrösi Ilona és Székely Gábor segítségéért, amellyel számos Kecskemétre vonatkozó adatot hozzáférhetővé tettek számomra.

2 A Fajvédő Párt történetéhez lásd: GERGELY, 2001.

3 Életrajzát lásd a Függelékben.

4 Életrajzát lásd a Függelékben.

5 1923 augusztus másodikán Gömbössel együtt Eckhardt Tibor, Zsilinszky Endre, Bell Miklós, Hir György és Kontra Aladár lépett ki az Egységes Pártból. A fajvédő csoportnak tagja lett még Ulain Ferenc, aki már korábban távozott a kormánypártból. Továbbá pártonkívüli szélsőjobboldali képviselőként Zsirkay János, Kiss Menyhért és Lendvay István működött még együtt Gömbösékkel. Ld. GERGELY, 2001. 151.

6 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. VIRÁGH, 1998.

7 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. VÍGH, 1992.

Bell Miklós,[8] Lendvai István,[9] Zsirkay János[10] és Kiss Menyhért[11] voltak. A Fajvédő Párt vezérkarához tartozott még Héjjas Iván,[12] Kádár Lehel[13] és Anka János.[14]

A párt zászlóbontásáról a sajtó a következő napok során több-kevesebb részletességgel és a különböző politikai irányultságoknak megfelelően számolt be. A legrészletesebben természetesen a fajvédők hivatalos lapja, a Zsilinszky által szerkesztett *Szózat*[15] és a fajvédő gondolattal szimpatizáló, a *Szózat*nál bulvárabb hangvételű *A Nép*[16] foglalkozott az eseményekkel. A pártprogram meghirdetése után gyorsan követték egymást a történések: egy héttel a pártalapítás bejelentése után a párt vezérkara megtartotta pártismertető országjáró körútjának első rendezvényét Jászberényben, október 30-án megnyílt a budapesti klubhelyiség, amelyet ünnepélyes külsőségek között november 13-án adtak át. Ekkor jelentette be Gömbös, hogy pártja szövetségre lép a budapesti keresztény-jobboldali Wolff-párttal.[17]

Az események történeti „környezete"

A politikai helyzet, amelyben a Fajvédő Párt megalakulása bekövetkezett, a következő események felvillantásával jellemezhető röviden.

8 Életrajzát lásd a Függelékben.
9 Életrajzát lásd a Függelékben.
10 Életrajzát lásd a Függelékben.
11 Életrajzát lásd a Függelékben.
12 Életrajzát lásd a Függelékben.
13 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. LENDVAI, 1938.
14 Életrajzát lásd a Függelékben.
15 Az Ulain Ferenc alapította *Szózat* a fajvédő gondolat népszerűsítésére elindított politikai hetilap, amely 1919 és 1931 közt működött. 1924-ben a lap főszerkesztője Zsilinszky Endre.
16 *A Nép* az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) politikai napilapja, amely 1919-től 1925-ig működött.
17 A Horthy-kor bonyolult nevű pártjaira a mindennapokban rövid névalakkal hivatkoztak. Így volt ez a kormánypárt és a kisebb pártok esetében is. Ez a rövidítés vagy a párt programjára, vagy a párt vezetőjére utalt. A Wolff-párt hivatalos neve Keresztény Községi Párt volt. A számos keresztény párt egyikeként létrejött párt 1920 július 14-én alakult Wolff Károly vezetésével, és kizárólag Budapesten indult. A párt a budapesti törvényhatósági választásokon rendre a legnagyobb frakciót küldhette a fővárosi közgyűlésbe.

A Bethlen István vezette Egységes Párt[18] győzelmében tevékenyen részt vállaló Gömbös Gyula – aki az Egységes Párt ügyvezető alelnöke volt – és a pártelnök Bethlen közti viszony az 1922-es választási győzelem után egyre feszültebb lett, mivel Bethlen a forradalmak előtti gazdasági-társadalmi rend visszaállítására és megszilárdítására, Gömbös pedig azok jobboldali és antiszemita jellegű átalakítására törekedett. Céljai megvalósítása érdekében Bethlen ellentmondást nem tűrően tolta félre korábbi szövetségeseit, Gömbös pedig bírálta a kormány különböző konszolidációs lépéseit. Bethlen és Gömbös között 1923. augusztus 2-án következett be a szakítás, amikor Gömbös – és fent említett hívei – kiléptek a kormánypártból, amelynek így jobboldali parlamenti ellenzékévé lettek. Gömbösék magukat továbbra is a szegedi gondolat örökösének tekintették, Bethlent pedig éppen a korábbi (1919-es) közös alapot jelentő eszmék árulójának tartották. (Noha nyilvánvalóan Horthy[19] is távolodott a szegedi gondolattól, amikor Bethlen politikáját támogatta, vele szemben mégsem fogalmaztak ilyen élesen Gömbösék – feltehetőleg egyrészt a kormányzó és fővezér iránti mélységes tiszteletből, másrészt mert katonai gondolkodásmódjuk szerint a Horthyval szembeni kritika tulajdonképpen függelemsértésnek lett volna tekinthető.) A kormánypártból 1923 nyarán kilépett képviselők eszmeiségét tehát továbbra is a radikális nemzeti-keresztény gondolat, azaz a fajvédő álláspont határozta meg.

A kormánypártból kilépett Gömböst a húszas évek elején két jelentős társadalmi szervezethez is szorosabb kapcsolat fűzte: a Magyar Országos Véderő Egyletnek[20] és az Ébredő Magyarok Egyesületének[21] akkor is meghatározó alakja volt, amikor történetesen épp nem viselt tisztséget e szervezetekben.[22] Az ÉME szervezetei pedig keresztül-kasul behálózták

18 Bethlen István miniszterelnök 1922 februárjában belépett a Kisgazdapártba, majd jelentősen átalakította azt: agrárpártból széles szavazóbázisú gyűjtőpárttá, beolvasztva a konzervatív–keresztény képviselők csoportjait is. A pártot Bethlen irányította, de a pártelnök Nagyatádi Szabó István maradt. Az 1922-es választási kampányt a kormányból Klebelsberg Kunó belügyminiszter, a pártból Gömbös Gyula ügyvezető alelnök irányította. A röviden Egységes Pártnak nevezett kormánypárt (hivatalos neve Keresztény–Keresztyén Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt) a harmincas évek közepéig működött ezen a néven. 1935-ben Gömbös Gyula már az Egységes Párt jelentős átalakításával megszervezett Nemzeti Egység Pártjával nyerte meg a választásokat. Ld. Sipos, 1985.

19 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. Sakmyster, 2001.

20 A Magyar Országos Véderő Egylet történetéhez lásd Dósa, 1972.

21 Az Ébredő Magyarok Egyesülete történetéhez lásd zinner, 1978.

22 Vö. Serfőző, 1976.

az országot. Gömbös politikai nézeteinek terjesztésére tehát a *Szózat* és *A Nép* című lapok mellett az ÉME által szervezett vidéki nagygyűlések is alkalmat teremtettek. Nem mellékesen a Fajvédő Párt kecskeméti megalakulásakor is a helyi ÉME szervezet hívta meg a fajvédő mozgalom vezetőit – a szerveződő párt vezérkarát.

A belpolitikai életben azonban 1924 őszén nem Gömbösék miatt volt nyugtalanság. 1924 októberében elülni látszottak a kormány „elvtelen" külpolitikája miatt kitört vihar hullámai. Bethlen kormányát – elsősorban a jobboldali sajtó – azzal vádolta, hogy a Szovjetunióval való kokettálása Magyarország becsületét sérti. 1924 szeptemberében a kormány ugyanis egyezményt kötött a Szovjetunióval a két állam gazdasági együttműködéséről. Az egyezmény ratifikálását azonban a parlament megtagadta és Horthy is ellenezte.

A rendszeres kormányválságok okát egyébként abban találhatjuk meg, hogy a Bethlen mögött álló kormánypárt, amely köztudomásúlag két pártból olvadt össze, valójában számos törésvonal mentén tagolódott. Eredendő különbség volt a kisgazdapártiak és az egykori KNEP-tagok között,[23] de voltak a kormánypártban szabad királyválasztók és legitimisták is.[24] 1924-ben azonban már helyesebb úgy fogalmazni, hogy az 1922-es választásokon győztes kormánypárt képviselői három markáns személyiség köré voltak csoportosíthatók. A kormánypárt legmeghatározóbb alakja kétségkívül a párt vezére, Bethlen István volt. Mellette ott állt viszont a hasonlóan nagy támogatottsággal rendelkező kisgazda vezető, Nagyatádi Szabó István[25] is. Kisebb számban azonban a kormánypárton belül is számolni kellett még a Gömbös iránt elkötelezettekkel. 1924 októberében a kormány tehát – mint ahogy korábban és később is számos alkalommal – éppen válságban volt, mivel Nagyatádi a földtörvény következetesebb végrehajtása érdekében a kormányból való kilépés lehetőségének kilátásba helyezésével próbálta Bethlent a számára kívánatos irányba terelni.[26] Az ellenzéki lapok a kormányválság súlyosságát talán némiképp túlbecsülve – illetve nem számolva Bethlen művészivé fejlesztett taktikai érzékével és a Bethlen „kezére játszó" váratlan tragédiával (Nagyatádi november eleji halálával) – már Apponyi Albertben,[27] a poli-

23 A Kisgazdapárt történetéhez lásd Sipos, 1985.
24 A legitimisták és szabad királyválasztók vitájához lásd Vargyai, 1964.
25 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. Nagyatádi, 1995.
26 Nagyatádi és a bethleni konszolidáció történetéhez lásd Sipos, 2002.
27 Életrajzát lásd a Függelékben.

tikai élet doyenjében, a jászberényi választókörzet független képviselőjében vélték látni a következő kormányfőt.

Ekkor jelentették be Gömbösék a párttá alakulást, ami érthető módon némi izgalmat okozott az ellenzéki (liberális) körökben – amit jól mutat, hogy a liberális, illetve a baloldali sajtó kissé túlreagálta Gömbösék pártjának megalakulását –, ugyanis attól tartottak, hogy Bethlen a jobboldal felé való nyitással fogja szélesíteni mozgásterét a kormánypárton belül Nagyatádival szemben. A Fajvédő Pártot azonban politikai súlya nem tette alkalmassá arra, hogy komoly szerepet játsszon Bethlen politikai manővereiben. Jól mutatta mindezt, hogy a fajvédő gondolatot terjesztő lapok alig egy-két ezer példányban keltek csak el, a pártnak mindösszesen nyolc parlamenti képviselője volt, és legfeljebb egy-két tucat Gömbössel szimpatizáló képviselő ülhetett még a kormánypárt soraiban. A legegyértelműbben azonban az mutatja e lehetséges (pontosabban: elméletileg felvethető) politikai kombináció életképtelenségét, hogy a kormánypárti lapok egyszerűen nem foglalkoztak a Fajvédő Párttal. Egyúttal az államigazgatás eszközeivel a kormányzat mindent megtett, hogy korlátozza az új párt lehetőségeit: nyilvános és szabadtéri gyűléseiket nem engedélyezte, ahogyan általában is potenciális felforgatókként tekintett a rendfenntartás az ilyen jellegű politikai megmozdulásokra. Közismert Horthy kijelentése, miszerint *„ebben az országban végre rendnek kell lenni, és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, legyen a rendetlenség akár bal, akár jobb oldalon."* A kormányválság megoldódását és Bethlen pozícióinak végleges megszilárdulását egyébként Nagyatádi két héten belül bekövetkező hirtelen halála tette majd lehetővé.

Az ország ekkori közhangulatára jellemző két, zsidóellenes esemény. Az egyik során a soproni diákok kizárták maguk közül a zsidó hallgatókat – a kizárás tényét Klebelsberg[28] éppen az általunk vizsgált napokban hagyta jóvá. A másik eset az ország másik sarkában, Szegeden történt, ahol az orvosi egyetem vezetése a zsidó orvostanhallgatókat mindaddig kizárta a bonctani gyakorlatokról, amíg a zsidó hitközség vallási okokra hivatkozva nem engedi át a hozzátartozó nélkül elhalt zsidók testét az orvosképzés céljaira.[29]

Érdekességként megemlítjük, hogy a fajvédők fellépésével egyidőben Apponyi Albert Jászberényben tartott nagygyűlésén a demokratizálás fontosságáról beszélt. (Mint fentebb említettük a Fajvédő Párt egy héttel később ugyanitt tartotta pártismertető országjáró körútjának első nagygyűlését.)

28 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. T. Kiss, 1999., illetve Klebelsberg, 1995.
29 Az ország antiszemita közhangulatába betekintést nyújt Gyurgyák, 2001.

Ebben a környezetben következett be tehát a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt megalakulása 1924. október 19-én, Kecskeméten.[30] Az esemény főszereplői a kecskeméti ÉME szervezet által meghívott vendégek, akik a fajvédő mozgalom prominens képviselői voltak: Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc, Zsilinszky Endre, Lendvai István és Héjjas Iván – utóbbi tősgyökeres kecskeméti –, akik mellett ide számíthatjuk Kádár Lehelt, Zsirkay Jánost és Anka Jánost is a megjelentek közül. A Budapestről vonattal érkező fajvédőket az ÉME által szervezett tömeg fogadta október 18-án, szombaton este fél hétkor a kecskeméti pályaudvaron. Héjjast – aki 1919 őszén néhány társával együtt forradalmárokat, illetve forradalmárnak vélt személyeket (többnyire zsidókat) gyilkolt meg, majd 1921-ben részt vett a nyugat-magyarországi felszabadító harcokban – egy a felkelők egyenruháját viselő díszszakasz mint fővezért fogadta. A pályaudvaron sor került egy antiszemita atrocitásra, amikor is egy vonaton utazó „szíriai pofa" (zsidó) megjegyzést tett az esemény láttán a törvényes állapotok hiányára, amire *„csattanós választ kapott szóban"*.[31] Az eseménynek politikai jelleget ad(hat)ott, hogy ezen jelenetek néma szemtanúja volt a vonattal Szegedre utazó Koszó István[32] belügyi államtitkár. A fajvédő vezérkart Papp György,[33] a kecskeméti ÉME elnöke köszöntötte, aki a látogatás házigazdája volt.

A *Szózat* tudósításából kiderül, hogy a helyi hatóságok nem engedték, hogy a vendégeket egy 170 fős lovasbandérium kísérje a városházára. Az este folyamán a MANSz (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége)[34] kultúrestjét nézték meg a vendégek.

Vasárnap délelőtt – némi késéssel – háromnegyed tizenegy körül vette kezdetét a mintegy ezer fős közönség előtt a pártalakítást bejelentő

30 Az események rekonstruálását a korabeli sajtó tudósításai, elsősorban a *Szózat* és *A Nép* riportjai alapján végeztem el.

31 Forrásainkból nem derül ki egyértelműen, hogy a „csattanós válasz szóban" kifejezés alatt valóban tettlegességet avagy egy tettlegességet kilátásba helyező gúnyolódó visszaszólást kell-e értenünk. Magunk inkább az utóbbit tartjuk valószínűnek.

32 Életrajzát lásd a Függelékben.

33 Életrajzát lásd a Függelékben.

34 A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége programját lásd MANSZ, 1928.

nagygyűlés az Iparos Otthonban,[35] mivel a hatóságok nem engedték a gyűlést nyílt téren tartani. A hallgatóság soraiban Magyarország minden tájegysége képviseltetve volt, a határon túli magyarságot is beleértve. Papp György megnyitója után Gömbös bejelentette a párttá alakulás tényét, majd a párt vezérkara ismertette a pártprogramot. A praeambulumot és az általános bevezető részeket Gömbös Gyula, a külpolitikai elképzeléseket Eckhardt Tibor, a gazdaságpolitikai programot Ulain Ferenc, a kultúr- és szociálpolitikai terveket Zsilinszky Endre olvasta fel. Végül Lendvai István mondott programbeszédet. A közönség a jelenlévő, ismert csongrádi fajvédőt, Piroska Jánost[36] szerette volna még hallani, ám ő elhárította a felkérést. Végül Borbély József, az ÉME helyi szervezetének korelnöke köszönte meg az előadást.

Délután a vendégek és a vendéglátók együtt vonultak át a Vasúti Vigadóba (Diószeghy-féle vendéglő), ahol 200 terítékes bankettet tartottak. Itt Papp György köszöntőt mondott Horthyra, majd Szakács István, az ÉME kecskeméti szervezetének titkára bejelentette, hogy a nagygyűlés táviratban köszöntötte Horthyt, és tudatta vele az új párt zászlóbontását. Ezután Borbély József köszönte meg a vendégek jelenlétét, Vannay László pedig Héjjas Iván üdvözölte. Végül beszédet mondott Gömbös, majd Kádár Lehel, Lendvai István, Ulain Ferenc, Eckhardt Tibor és Zsilinszky Endre. A vendégek, akiktől a helyiek cigányzenekarral búcsúztak, délután öt órakor vonattal indultak vissza a fővárosba.

A pártprogram és annak hangsúlyai

A fajvédő párt tehát hivatalosan a kecskeméti nagygyűlésen alakult meg, ahol a párt vezérkara ismertette programjukat. Gömbös, a párt vezére, kiemelte, hogy az elmúlt másfél évben[37] elszórtan, de közös célért dolgoztak a fajvédő gondolattal egyetértő jelenlévő politikusok: mindannyi-

35 Az Iparos Otthon Kecskemét központjában található. A szecessziós épület Komor Marcell és Jakab Dezső tervei alapján 1907-ben készült el. Az Iparos Otthon nagytermének mennyezetét Róth Miksa üvegmozaikjai díszítették. A nagytermet 1937-ben mozivá alakították. A második világháború után a Kecskeméten állomásozó szovjet csapatok kultúrháza lett az épület. Jelenleg mint Ifjúsági Otthon működik. 2004-ben sikerült visszaállítani a nagyterem eredeti szépségét a Róth-féle üvegmozaikok restaurálásával.

36 Életrajzát lásd a Függelékben.

37 Gömbös és elvbarátainak a kormánypártból való kilépése óta eltelt időről van szó.

an az „ellenforradalmi gondolat továbbéltetését" tekintették céljuknak. Gömbös szerint a fajvédelem elsősorban világnézet, de reális politikai program is. Gömbös ezzel egyúttal biztosítékot adott a hallgatóságnak a fajvédő törekvések parlamentáris jellegéről. A pártprogram[38] praeambulummal kezdődik, amit a párt nevének megadása követ: Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (röviden: fajvédők). Ezután az általános rész, majd a szakpolitikai fejezetek (külpolitika, közgazdaság, közjog, kultúrpolitika és szociálpolitika) következnek.

Gömbös a nagygyűlésen tartott beszédében kijelentette, hogy eljött az idő a másfél év tapasztalatai alapján a magyar újjászületés politikai programjának megadására. Ezután felolvasta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt programjának általános elveit. Kiemelte, hogy a háborús szenvedés eggyé kovácsolta a nemzetet, ezért elvetette a szocialista mozgalmak azon szemléletét, hogy a társadalmat újra egymással szemben álló osztályokra tagolják. Ehelyett a vérközösség fontosságát és a keresztény felekezetek együttműködésének szükségességét hangsúlyozta. Elmondta, hogy programjuk legfontosabb, de nem kizárólagos eleme a fajvédelem. Hitet tett a nemzeti gondolat és a függetlenség eszméje mellett, tehát a nemzeti királyság mellett foglalt állást, elutasítva mind egy Dunai Konföderáció tervét, mind a Habsburg Monarchia visszaállításának gondolatát. Gömbös beszéde végén a hallgatóságot a fajvédő sajtó (a *Szózat* és *A Nép*) vásárlására buzdította. Legvégül hangsúlyozta, hogy a magyar tőke valójában nem magyar, csak magyarországi.

Ezután Eckhardt Tibor ismertette a párt külpolitikai programját. A programhoz fűzött megjegyzéseiben a Millerand-levélre[39] is hivatkozva követelte a trianoni békeszerződés revízióját, ezért elutasította az általa belenyugvónak nevezett bethleni külpolitikát, amely „állandósítja Trianont". Miután kijelentette, hogy a jelenlegi csonka ország életképtelen, felhívta a figyelmet arra, hogy míg Magyarország szomszédjai korlátlanul fegyverkezhetnek, addig Magyarországot katonai ellenőrzés sújtja. Egyértelműen elutasította a kormány külpolitikáját, amely a kisantant és a nagyantant meggyőzésére irányul, hogy Magyarország beletörődött a békébe. Eckhardt ehelyett legalább a nagy egységes nyelvi területek visszacsatolásának követelését hangsúlyozta, nem felejtve a határon túli magyarság kisebbségvédelmének követelését sem. Eckhardt a magyar faj fennmaradásának világtörténelmi veszedelmének a pánszlávizmust ne-

38 *Szózat*, 1924. október 21. 1-2. Közli: PÁRTPROGRAMOK 1919–1944, 1991.
39 A Millerand-levélről lásd ROMSICS, 2005.

vezte meg, ami akár békés penetráció útján is az ország elsöprésével fenyeget. Éppen ezért Magyarország természetes szövetségese Olaszország és a szlávokkal szembenálló nyugati népek. Éppen a szláv veszély miatt utasított el bármifajta Dunai Konföderációt, illetve a Szovjetunióval való kapcsolatfelvételt is.[40] Sőt – az ellenforradalmi rendszer „ellenforradalmisága" miatt – a bolsevizmus elleni küzdelmet a magyarság becsületbeli ügyének nevezte.

Ulain Ferenc szerint a kormány gazdaságpolitikáját a hozzánemértés és a lelkiismeretlenség jellemzi, ezért alakulhatott ki rossz gazdasági rendszer, és így csúszhattak újabb hatalmas vagyonok a zsidóság kezeibe.[41] Ulain szerint az új gazdasági rendet állami intézkedésekkel kell megteremteni. Elsőként a német mintára szervezendő községi takarékpénztárak rendszerének gondolatát vetette fel, ami szerint a húszezer főnél kisebb lélekszámú községekben a helyi hitelintézetnek községi tulajdonban kell lennie, hogy azok jövedelme a helyi közösség hasznára váljon, mert jelenleg a hitelintézetek a fővárostól az utolsó faluig zsidókézben vannak. Ulain abból a szempontból is kritikával illette az egészségtelennek tartott hiteléletet, hogy a felvett hitelek a különböző bankok érdekeltségi körébe tartozó iparvállalatok számlájára mentek, amelyek a gyáripar túlerőltetésével tönkretették a magyar kisipart. Ulain szerint esélyt kell adni a magyar kisiparnak. A vámkérdés fő irányelveit a következőkben foglalta össze: olcsó agrárkivitelt, olcsó iparbehozatalt, mivel ez kedvez egy agrárállam igényeinek. A pártprogram javasolta egy úgynevezett foglalkoztatási kataszter bevezetését, amely községenként és szakmánként mintegy 10–20 év alatt a zsidók gazdasági visszaszorítását eredményezte volna a tervek szerint. Ulain hangsúlyozta, hogy nem kell mindenhol hat százalékra leszorítani a zsidók arányát, de felháborító hogy egyes szakterületeken egyre emelkedik a számuk és arányuk. Ulain nézete szerint jelenleg a zsidó tőke rabszolgaként kizsákmányolja a magyar szakembert. Az „élet jogára" hivatkozva az igazságosság – valójában

40 Ezzel a megjegyzéssel a Bethlen-kormány kihűlőben lévő külpolitikai afférjára emlékeztette Eckhardt a hallgatóságot.

41 A Bethlen nevéhez köthető gazdasági konszolidáció eredményei elsősorban az olyan makróadatok szintjén jelentkeztek, mint az államháztartási hiány, az infláció és a gazdasági növekedés, azonban ez az életszínvonal emelkedésével nem járt együtt. Ulain a konszolidációt tehát olyan folyamatnak láttatta, melynek során a gazdagokat támogatták ahelyett, hogy a szegénységet enyhítették volna. Ulain tőkeellenessége azonban antiszemita színezetet nyer azáltal, hogy a konszolidáció során megerősített tőkéseket egyértelműen zsidóknak láttatja, tehát súlyosan csúsztat azáltal, hogy a valós folyamatokat túlzón egyszerűsítő állításai végül már nem állnak a valóság talaján.

a demagógia – jegyében követelte a többségnek is ugyanazokat a lehetőségeket, amik a zsidóknak rendelkezésükre állnak. Ulain azt is hangsúlyozta, hogy a fajvédő politikusok semmi szín alatt sem nevezhetők karrieristáknak – hiszen éppen a kormánypártból léptek ki –, sőt éppen ez bizonyítja törekvéseik tisztaságát: *„Mi a magyar nemzet feltámadási harcának katonái vagyunk"* – fogalmazta meg küldetésüket. Ulain szerint '48 óta a fajvédő mozgalom a *„legnagyobb igazságos mozgalom"*.

Zsilinszky Endre, miután a párt közjogi, kulturális és szociális programját ismertette, drámai képet festve kijelentette, hogy nemcsak Magyarország, nemcsak Európa, de az egész világ óriási válságban van: a „munka és a tőke válságában". Zsilinszky szerint a bajok forrása a megoldatlan szociális kérdés, ami már vezetett forradalomra Magyarországon. Véleménye szerint a liberális állam bűne az, hogy hagyta, hogy forradalom legyen. Azt is kiemelte azonban Zsilinszky, hogy az ellenforradalom kevesebbet tett a szociális kérdés ügyében, mint a forradalom előtti liberális állam: *„Ez a rendszer* [mármint az 1919 utáni ellenforradalmi] *az országot bérbeadta a nagytőkének* [...] *és a bankokráciának."* A gazdasági-társadalmi probléma megoldását a tőke és a munka „egyenjogúsítása" jelenthetné Zsilinszky szerint, hangsúlyozva azonban, hogy az osztályharc nem megoldás. A bethleni gazdaságpolitika hibája, hogy *„a nagytőkét egyoldalúan erősíti a mezőgazdasággal és a munkával szemben."* Zsilinszky szerint a szociális kérdés megoldására a liberális állam tehetetlen, a forradalmi szociálpolitika pedig gyászos eredményre vezet, amint az Oroszország esetében látható. A fajvédők szerint a helyes, harmadik út a tőke és a munka egyenjogúsítása. Zsilinszky szerint az osztályharc helyett a keresztény erkölcs és vallás alapján a fajtestvéri gondolat jegyében kell a kérdést megoldani, azaz az osztályok a nemzeti szolidaritás alapján kell álljanak. (Meglátásunk szerint ez a gondolat úgy fordítható le, hogy a társadalom minden szegmensének problémáit a zsidóság visszaszorítása orvosolná.)

A pártprogram ismertetése után Lendvai István a politikai helyzetről tartott – a zsidóellenes érzelmeket felkorbácsoló – összefoglalójában kiemelte, hogy az ellenforradalmi gondolatot a politikai kalandorok elsikkasztották. Lendvai szerint a hadirokkantak szinte kizárólag magyarok, míg a jólétben élők szinte kizárólag a *„kiválasztott faj tagjai"*. Mindazonáltal Lendvai azt tekinti az elmúlt évek pozitívumának, hogy kiderült, kik az ellenforradalmi gondolat árulói; és noha az ellenforradalom eddig nagy vargabetűt tett, de nemsokára eljut oda, ahova '19 novemberében kellett volna: a dolgozó magyarság keresztény Magyarországához. Beszé-

dében Lendvai utalt az országos hírűvé lett soproni eset kapcsán arra, hogy nyilván a soproni diákságnak jó oka van rá, hogy nem akarja befogadni a zsidó diákokat. A beszédek után a jelenlévők a Himnusz eléneklésével zárták a programadó nagygyűlést.

A délutáni banketten Gömbös a testvériesség, hazaszeretet, fajszeretet hármasságát hangsúlyozta. Elmondta továbbá, hogy jelen volt, amikor *„jeles férfiak antiszemita fogadalmakat tettek"*, de úgy tűnik számára, hogy ez csak ideiglenes álláspont volt részükről. Kádár Lehel hozzászólása szerint a politikában új emberek kellenek, mert a régiek csak addig szolgálnak egy gondolatot, amíg annak pártkasszája van. Lendvai István elmondta, hogy politikai ellenfelei gyakran szemére vetik német származását, de ez is csak arra példa – folytatta Lendvai –, hogy a magyar minden fajt tudott asszimilálni a zsidót kivéve. Beszédét a szovjet–magyar kormányközi közeledés frappáns kritikájával zárta, amely szerint „Szegednek Moszkva lett a vége."

Ulain Ferenc elmondta, hogy szerinte az erkölcsileg megbízhatatlan Bethlen egy hónapon belül meg fog bukni. Utalt arra, hogy a mostani kormányválságnak majdnem két éves gyökerei vannak: Nagyatádi már 1923 januárjában ki akart lépni a kormánypártból, de akkor Bethlen Gömböst, Eckhardtot és őt (Ulaint) küldte, hogy győzzék meg, és marasztalják a kormánypártban a kisgazdavezér Nagyatádit. Nagyatádi akkor kilenc pontban foglalta össze maradásának feltételeit, amit Bethlen megígért ugyan, de ebből semmit nem tartott be, ezért a kisgazdák ki fognak lépni az Egységes Pártból. Ulain sokat sejtetően megjegyezte, hogy a kisgazdák a nemzetiek szövetségesei, nem pedig a judeoszocializmusé.

Eckhardt Tibor a politikai élet kufárjai ellen emelt szót. Példaként hozta a kecskeméti közönségnek az Egységes Párt helyi országgyűlési képviselőjét, Zsitvay Tibort,[42] aki a parlamentben egyedüli felszólalóként asszisztált Ulain Ferenc megrágalmazásához: a bíróság azonban felmentette Ulaint a haza elleni szervezkedés vádja alól.[43] Zsitvay azonban megkapta jutalmát tettéért: ma az országgyűlés alelnöke – mutatott rá a vélt összefüggésre Eckhardt, aki beszédét a politikai élet kufároktól való megtisztítására való felszólítással zárta.

42 Életrajzát lásd a Függelékben. Visszaemlékezései: Zsitvay, 1999.

43 Az esetet Bethlen Ulain Ferenc lejáratására és politikai diszkreditálásra használta fel. Zsitvay Tibor tehát ilyen értelemben valóban Bethlen eszköze lehetett.

A délután utolsó szónoka, Zsilinszky Endre elmondta, hogy eddig a fajvédőket álmodozóknak tartották, de most már itt van a párt programja. A kor két legnagyobb problémája kapcsán hangsúlyozta, hogy egyrészt Trianont a döntést végrehajtó kormány tette valósággá beletörődő politikájával, másrészt Zsilinszky szerint a magukat konzervatívnak mondók csak a nép nyomorát és szolgaságát konzerválják. Zsilinszky válaszolt azoknak, akik szerint a fajvédők nem vesznek tudomást az ország lehetőségeiről: ahogyan a nagynémet gondolat a Napóleontól elszenvedett vereség után született, úgy született Magyarországon a fajvédő gondolat a vesztes háború után. Bismarck nagynémet gondolata mellett – folytatta Zsilinszky – Mussolini is sikerre vitte eszméjét, a fasizmust. Arról már nem is beszélve – érvelt tovább beszédében –, hogy a magyar forradalmárok, a fantaszta szocialisták is alig több mint 200 ezer ipari munkással a hátuk mögött tudtak uralomra jutni. Zsilinszky újra hangsúlyozta, hogy a fajvédők célja a történelmi Magyarország helyreállítása, és az ehhez vezető útnak csak első szakasza a kecskeméti program. *„Mátyás király birodalma lebeg szemünk előtt"* – mondta Zsilinszky, majd hozzátette, hogy a szerb nép is megvalósította birodalmát.

A pártprogram és az azt kommentáló pártvezetés jól láthatóan azokat kívánta megszólítani, akik a szegedi gondolat jegyében úgy hitték, hogy az ellenforradalmi rendszer rájuk építve fogja megreformálni a dualizmuskori társadalmi és gazdasági struktúrát. Ezzel szemben ez a militarista, rendpárti, elsősorban középosztálybeli réteg éppen hogy az egyik nagy vesztese lett a bethleni konszolidációs politikának, amely elsősorban a születési- és a pénzarisztokrácia érdekeit képviselte. A hatalom centrumától egyre távolabb kerülő fajvédők tehát ezt a hatalomra és különböző előnyökre éhes tömegbázist akarták választóikká tenni. Szociális elégedetlenségüket pedig elsősorban antiszemita megnyilvánulásokban fejezték ki, ebben láthatjuk a vizsgált szövegek durván vagy bújtatottabban zsidóellenes kirohanásainak magyarázatát.

E sorok írójának eddigi tanulmányai szerint[44] a fajvédők szövegeire jellemző nemzeti hangvétel, szociális érzékenyég és a társadalmi problémákra adott leegyszerűsítő antiszemita válaszok akár a negyvenes évek valamelyik magyar nemzetiszocialista lapjában is megjelenhettek volna. Ilyen értelemben kijelenthető, hogy a fajvédők magyar nemzeti, antiszemita és szocialista politikát folytattak. Ám ahogy a fajvédő politikusok életútja is bizonyítja, az a tény, hogy a húszas évek közepén valaki a Faj-

44 Vö. Paksa, 2004.

védő Párt tagja volt, nem jelentette azt, hogy az illető a harmincas-negyvenes években szükségszerűen a nemzetiszocialista mozgalmak valamelyikében is felbukkant. Annak megválaszolása, hogy a fajvédő mozgalom csak időben előzte-e meg a mintegy tíz évvel későbbi nemzetiszocialista mozgalmakat és csupán a hasonló kérdésekre adott hasonló válaszok miatt tűnnek-e rokoníthatóknak, vagy valamiféle oksági összefüggés is található az időben és térben egymástól távol eső politikai csoportok között, további kutatásokat igényel.

Sajtóvisszhang

A párttá alakulás sajtóvisszhangjára jellemző, hogy kormánypárti sajtó alig számolt be az eseményről, míg a liberális és baloldali lapok nagyobb teret engedtek az eseménnyel kapcsolatos írásaiknak – elsősorban kritikáiknak.[45]

A fajvédő publicisztikában *„sötét zsidó újságnak"* nevezett *Az Est*[46] október 21-ei számának címlapján kritikával illette a Fajvédő Párt hivatalos nevét, mivel a Függetlenségi Párt megnevezés használatát címbitorlásnak, Kossuth nemes eszméi meglopásának tartotta. A lap hangsúlyozta a fajvédő politikusok sváb-tót származását, és az ellenforradalmi terror időszakának rémét festette fel: *„az orgoványi*[47] *függetlenség bontogatta sötét lobogóját."* A fajvédők kecskeméti gyűlésével párhuzamba állította Apponyi Albert aznapi jászberényi nagygyűlését, kiemelve, hogy míg Apponyi nagy tömeg előtt szónokolt, addig Kecskeméten egy népgyűlésnyien se voltak. Egyúttal bírálta Bethlen *„duplavágányú politikáját"*, amellyel az országgyűlésben ugyan hadakozott a fajvédőkkel, de az országban szervezkedni engedte őket. (Mint láttuk, ezt a fajvédők nem így érezték.)

45 A hivatkozott cikkek bibliográfiai leírását a dolgozat végén közölt forrásjegyzék tartalmazza. A korszak sajtóéletére lásd Buzinkay, 2001. Az egyes lapok adatait a Voit-féle sajtóadatbázis tartalmazza (Voit, 2000).

46 A Miklós Andor által kiadott *Az Est* 1910 és 1939 közt megjelenő politikai napilap volt. Az Est-lapokról a repertóriumhoz készült bevezető nyújt értékes ismereteket (Pesti, 1982).

47 Orgovány neve a korabeli publicisztikában a fehérterror során Héjjas nevéhez köthető tömeggyilkosságok szimbólumaként jelent meg. A település korabeli történetéhez – bár éppen az 1919-es évre vonatkozóan erősen hiányos – forrásunk: Molnár, 2002.

Az Újság[48] október 21-ei címlapján közölt vezércikkében foglalkozott a fajvédőkkel. Úgy látta, hogy a fajvédők a *„súlyt pótolják hanggal, a meggyőző igazságokat a vért izgató hazugságokkal és frázisokkal"*. A lap a harmadik oldalon a kecskeméti gyűlést „csúfos kudarc" cím alatt elemezte, hangsúlyozva, hogy minden egyes szónoklatnál csoportokban fogyott a néhány száz fős hallgatóság. A cikk írója nevetségessé tette az olyan „furcsa" gondolatokat, mint a bankmonopólium vagy a foglalkoztatási kataszter. A lap kiemelte, hogy a hivatalos program az epiteton ornansokban beszélő Gömböstől – akinek mondanivalójának kulcsát a *Szózat* és *A Nép* című lapokra való előfizetésre való buzdításban jelölte meg – Zsilinszkyig tartott, majd következett Lendvai, aki az „autózó Rebekákról" beszélt, és megfeddte Héjjas Iványt, hogy nem nyúzott le több zsidóbőrt. A lap egyúttal azt is kifogásolta, hogy Héjjast fővezérnek szólították a tiszteletére megjelent felkelőszakasz a kecskeméti pályaudvaron.

A *Magyarország*[49] október 21-ei száma címlapon közölt vezércikket *Kossuth nevében* címmel, amelyben azt kérdezte olvasóitól, vajon Kossuth-e Héjjas, Helfy-e Eckhardt, Petőfi-e Lendvai-Lehner, Vasvári-e Ulain, Irányi-e Zsilinszky? (Érdekes, hogy Gömböst nem említette meg a szerző.) A cikk szarkasztikusan megjegyezte, hogy az új párt a tömegektől tette magát függetlenné. A lap kilencedik oldalán közölte, hogy Héjjas fővezérsége ügyében parlamenti interpelláció készült. A *Magyarország* október 23-ai címlapján is a fajvédőkkel foglalkozott *Hátrafelé* című cikkében, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a hat ellenzéki fajvédő képviselő mellett Gömbösnek a kormánypártban is ült 20-25 híve.

A *Pesti Napló*[50] már október 19-én címlapon közölte, hogy Héjjas Iványt fővezérként üdvözölték Kecskeméten, a vonaton tartózkodó Koszó belügyi államtitkár „néma jelenléte mellett".

A *Világ*[51] október 21-én *Újból lángolnak a tüzek* címmel közölt tudósítást az eseményekről. A lap szerint nem lehet véletlen, hogy éppen most aktivizálódtak a fajvédők, és a nyílt ellenforradalmi rendszerhez való visszatérést vizionálta a cikk. Ezzel hozta összefüggésbe Klebelsberg azon – jelzésértékűnek tekintett – döntését is, amellyel a kultuszminiszter

48 *Az Újság* címmel 1903 és 1925 közt jelent meg politikai lap, amelynek 1924-ben Kóbor Tamás volt kiadó-szerkesztője.

49 *Magyarország* címmel 1893-tól 1944-ig jelent meg politikai napilap.

50 A *Pesti Napló* 1854-ben indult politikai napilap volt, melynek megjelenését 1938. május 27-től 1939. október 31-ig betiltották, de csak a világháború éveiben szűnt meg véglegesen.

51 *Világ* címmel 1910 és 1926 közt jelent meg politikai újság.

helybenhagyta a Sopronban kialakult állapotot, azaz a zsidó diákok kizárását. A cikk végül megállapította, hogy a kormány a szélsőjobbról a legszélsőjobbra tolódik, és a „jogrend foszló palástjába öltözött ellenforradalom" újra nyílt ellenforradalomba megy át. Az október 22-ei lap *Kunfi*[52] és *Klebelsberg* című vezércikkében megállapította, hogy a fajvédők dilettáns programja a fajvédelem, a parasztdemokrácia, a feudalizmus, a fasizmus és a bolsevizmus összegyúrásának eredménye. A programot röviden úgy összegezte a cikk, hogy a fajvédők magyar paradicsoma a zsidómentes Magyarország. Ezek után Klebelsberget vádolta antiszemitizmussal a szerző, és megállapította, hogy az ország 1919 márciusához (!) tért vissza, mivel *„Kun Béla*[53] *úgy vádolta Kunfit, mint most Gömbösék Klebelsberget."* A vezércikk kijelentette, hogy noha a lap Bethlen ellenzéke, féltik az országot a fehér bolsevizmustól.

A *Népszava*[54] október 19-ei számának címlapján közölt *Orgovány párttá alakul* című írás elsődleges üzenete, hogy „a kormány teremtett lehetőséget ezeknek". A *Népszava* 21-i lapszáma *A programok* címmel számolt be a kudarcként bemutatott nagygyűlésről, hangsúlyozva, hogy az igazi program Lendvai-Lehner beszéde volt, amelyben elítélte Héjjast, mert nem „írtotta ki őket [a zsidókat]". A Népszava szerint az igazi program tehát nem más, mint Lendvai, Kádár Lehel, Héjjas Iván és Piroska János személye. Kritikusan megjegyezte a cikk, hogy a rendezvényről a parasztság távolmaradt, majd a kecskeméti nagygyűlést párhuzamba állította a királypárti Apponyi aznapi jászberényi beszédével, amely több szabadságot követelt. A *Népszava* megállapította, hogy a kormány a fenti két álláspont között áll, mivel a több szabadságot az ébredők gáncsolják, míg a terrort a nyugat nem nézné jó szemmel.

Az *Esti Kurír*[55] október 21-ei száma címlapján *Jászberény és Kecskemét* címmel hozta a két esemény összehasonlítását, kiemelve, hogy a fajvédők programja Kecskemét, zászlójuk Héjjas. Ugyancsak a címlapon olvashatjuk, hogy Bethlennek a kormánypárti fajvédők kiszorításához Nagyatádira van szüksége.

A *Reggel*[56] című lap október 20-i számának harmadik oldalán *A Gömbös–Héjjas-párt zászlóbontása Kecskeméten* címmel olvashatunk

52 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. Köves – Erényi, 1974.
53 Életrajzát lásd a Függelékben. Vö. Borsányi, 1979.
54 A *Népszava* 1880. május 21-én indult politikai napilap.
55 Az *Esti Kurír* című politikai napilap 1923-ban indult és 1944-ben szűnt meg.
56 Lázár Miklós kiadó-szerkesztő lapja, *A Reggel* címmel jelent meg 1922 és 1938 közt hetente egyszer.

hosszabb tudósítást a fajvédő párt megalakulásáról. A lap hiányolta a rendezvényről az alföldi tömegeket, hangsúlyozva, hogy szombat este alig száz-százötven fős tömeg fogadta a fajvédőket a pályaudvaron, és a vasárnapi nagygyűlést is csak mintegy háromnegyed órás késéssel sikerült elkezdeni a mintegy ezerötszáz érdeklődő előtt. A lap röviden – címszavakban – ismertette a fajvédők programját, majd szóvá tette, hogy az ébredőjelvényes fiatalemberek lepisszegték a gyűlésről távozókat. A szerző Lendvaitól idézett: *„Magam is program vagyok, ahogy Önök előtt állok"*. Végül az egykori függetlenségi képviselőt, a kecskeméti Horváth Mihályt[57] szólaltatta meg a cikk, aki elmondta, hogy a rendezvényen a Héjjas család barátai és ismerősei voltak jelen, de az embereket mostanában nem érdekelte a politika. Ugyanezen lapszám ötödik oldalán hozta az újság Vázsonyi Vilmos[58] helyzetértékelő nyilatkozatát, aki szerint *„magára kell hagyni a reakciót vagy megteremteni a szabadelvű elemek testvéri egységét!"* A cikk nem mulasztotta el közölni, hogy a kormánypárt többségét a jelenlegi fajvédő vezérek hozták össze, megemlítve hogy a fővárosi Wolff-párt is fajvédő politikát csinált és ellenzékből támogatta a kormányt. A lap kritikája szerint a kormány bűne, hogy *„tombol a gyűlölet"* és az ország *„nyakig van a szegénységben"*. A cikk végén újra Vázsonyi álláspontja került megfogalmazásra, miszerint vagy vissza kell vonulni és hagyni a kormányt és fajvédő ellenzékét, vagy a demokratikus és szabadelvű elemek testvéri egységét kell megvalósítani.

A pártszervezés első lépései

A fajvédő párt programjának kecskeméti kihirdetése után megkezdődött a párt politikai nézeteinek propagálása és a politikai színtéren való helyfoglalás. Október 26-án – tehát a párttá alakulás után egy héttel – a fajvédők (talán a sajtóban megjelent összehasonlítások okán) éppen Jászberényben tartották országjáró propagandakörútjuk első nagygyűlését. Itt Gömbös hangsúlyozta, hogy ez nem politikai korteskedés, hiszen Jászberénynek negyven éve Apponyi a képviselője. Tehát a fajvédők csak nézeteiket szeretnék megismertetni a tömegekkel. A nagygyűlés megszervezésének módja hasonló volt a kecskemétihez, amennyiben itt is a helyi

57 Életrajzát lásd a Függelékben.
58 Életrajzát lásd a Függelékben.

ÉME elnök (Fazekas Ágoston[59]) hívta meg az országos hírnévnek örvendő fajvédő politikusokat. A rendezvényen Gömbös a kecskemétinél nyíltabban fejtette ki antiszemita nézeteit, hangsúlyozva, hogy *„az idegeneket csak addig tűrjük, amíg szerényen meghúzódnak"*, illetve a faji öntudat kapcsán azt is kiemelte, hogy *„a magyar embernek különbnek kell éreznie magát a zsidó bankárnál is"*. A gyűlésen Ulain Ferenc, Zsirkay János és Kiss Menyhért tartott a pártprogramot ismertető antiszemita szólamokkal megtűzdelt beszédet.

A következő jelentős állomás a fajvédő párt megszervezésének történetében a fővárosi klubhelyiség – mai szóval pártiroda – megnyitása volt az Irányi utcában. Noha a tényleges megnyitóra már október 30-án sor került, számunkra a klubhelyiség november 13-ai ünnepélyes megnyitása az érdekes. Az esemény jentőségét azonban nem a klubhelyiség nyitás presztízsértéke adja, hanem az a tény, hogy az este során Gömbös bejelentette, hogy a fajvédő párt szövetséget köt a budapesti Wolff-párttal. A szövetséget kölcsönös jókívánságok hangoztatása mellett Gömbös Gyula és Wolff Károly[60] együtt jelentette be. A megállapodás értelmében a fővárosi Wolff-pártnak a vidéki bázisú fajvédők nem állítanak ellenjelöltet Budapesten. Az esemény jelentőségét emelte, hogy a jelenlévők közt ott volt a fajvédők részéről Gömbös mellett Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc, Bell Miklós, Lendvai István, Hir György, Zsirkay János és Kiss Menyhért (Zsilinszky Endre betegség miatt maradt távol), továbbá Wolff Károlyon kívül eljött az ellenforradalmi idők két szimbolikus személyisége: Friedrich István[61] és Héjjas Iván is. A megnyitón néhány kisgazda is részt vett. Az est során Gömbösön és Wolffon kívül Bell Miklós tartott ideológiailag orientáló beszédet, amit Méhely Lajosnak[62] a fajok közti harcról szóló előadása, majd Mitrovics Gyulának[63] a nemzetnevelés fontosságát hangsúlyozó előadása követett.

Ezzel az eseménnyel tulajdonképpen le is zárult a párt megalakulásának időszaka, hiszen a párt nyilvánosan bejelentette megalakulását, meghirdette programját, amelynek népszerűsítésére vidéki korteskörútra indult a párt vezérkara, s végül a fajvédők választási szövetséget kötöttek a Wolff-párttal. Mindezek révén az újonnan alakult Fajvédő Párt egyértelműen kijelölte helyét a korabeli politikai palettán: a kormánypárt jobboldali ellenzéke lett, amely a szegedi gondolathoz való visszakanyarodást tekintette céljának.

59 Életrajzát lásd a Függelékben.
60 Életrajzát lásd a Függelékben.
61 Életrajzát lásd a Függelékben.
62 Életrajzát lásd a Függelékben. Méhely nézeteihez lásd GÁSPÁR, 1931.
63 Életrajzát lásd a Függelékben. Életútjához lásd MITROVICS, 1939., illetve HANÁK, 1993.

Függelék

Anka János (Mezőtóhát, 1883. május 5. – ?, 1941) költő, újságíró. Székelyudvarhelyen érettségizik, majd Kolozsvárott jogot tanul. 1907-től az *Alkotmány* munkatársa, 1918-tól *Az Élet* szerkesztője. 1920-ban a *Nem, Nem, Soha* című politikai hetilap főszerkesztője, majd *Az Élet* felelős szerkesztője, utóbb a *Magyar Falu* munkatársa.

Apponyi Albert (Bécs, 1846. május 29. – Genf, 1933. február 7.) gróf, politikus. Az MTA, a Kisfaludy Társaság és a Szent István Akadémia tagja. 1869-től vesz részt a főrendiház és 1872-től a képviselőház munkájában. Két alkalommal közoktatási miniszter. 1919–20-ban a magyar békedelegáció elnöke. 1921-től az Aranygyapjas Rend lovagja. 1923-tól Magyarország fődelegátusa a Nemzetek Szövetsége közgyűlésében.

Bell Miklós (Ököritó, 1879 – Eger, 1938. június 6.) főszolgabíró (Heves vm.). 1922-ben kormánypárti nemzetgyűlési képviselő. 1927-ben visszavonul, és mint téglagyáros és földbirtokos él Recsken. Elsősorban gazdasági kérdésekkel foglalkozott.

Bethlen István (Gernyeszeg, 1874. október 3. – Moszkva, 1946. október 5.) gróf, politikus, miniszterelnök. A bécsi Theresianum után jogot és gazdálkodást tanul. Hosszabb tanulmányutat tesz Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. 1901–1903 szabadelvű, 1904–1913 függetlenségi, 1913–1918 alkotmánypárti képviselő. Az OMGE igazgatósági tagja, az Erdélyi Társaság tiszteletbeli elnöke. A kommün idején Bécsben szervezi az Antibolsevista Comité. 1920-ban tagja a magyar békedelegációnak, majd a Menekültügyi Hivatalt vezeti. 1921-től 1931-ig miniszterelnök. 1935-ben kilép az Egységes Pártból. 1939-től a felsőház örökös tagja. A német megszállás idején a Gestapo elől bujkálni kényszerül, 1944 decemberétől a szovjet főparancsnokság tartja házi őrizetben, majd 1945 márciusában a Szovjetunióba viszik, ahol börtönben hal meg. 1994-ben helyezik örök nyugalomra Budapesten.

Eckhardt Tibor (Makó, 1888. október 26. – New York, 1972. szeptember 10.) politikus. Miután 1908-ban államtudományi, majd jogi doktorátust szerez, Csanád vármegye szolgabírája lesz. 1911-ben főispáni titkár Makón, majd a belügyminisztériumban teljesít szolgálatot. 1919-ben az aradi és a szegedi kormány államtitkára, utóbb a miniszterelnökség saj-

tóosztályának vezetője. 1922-től nemzetgyűlési képviselő. 1923-tól fajvédő, ugyanekkor az Ébredő Magyarok Egyesületének elnöke. 1926-ban kilép a Fajvédő Pártból, 1927-től a Magyar Revíziós Liga ügyvezető alelnöke. 1930-ban csatlakozik Gaál Gaszton Független Kisgazdapártjához, melynek Gaál halála (1932) után elnöke lesz. 1931-től országgyűlési képviselő. 1933-tól Magyarország népszövetségi fődelegátusa. 1940-ben lemond pártelnöki tisztéről. Horthy és Teleki Pál megbízásából 1941 márciusában az Egyesült Államokba utazik, ahol a magyar ügyet képviseli. 1956-ig az amerikai magyar emigráció egyik vezetője.

Fazekas Ágoston (Kiskunfélegyháza, 1880. szeptember 4. – ?, 1940 után) gimnáziumi tanár. A budapesti egyetemen történelem–latin szakos tanári oklevelet szerez. 1903-ban Kisszebenben helyettes tanár, 1905-ben Kaposvárott, majd 1906-ban Bártfán gimnáziumi tanár. 1911-től nyugdíjazásáig a jászberényi állami gimnázium tanára. A jászberényi Keresztény Kisgazda és Földműves Párt elnökeként a *Jász Hírlap* felelős szerkesztője volt.

Friedrich István (Malacka /Pozsony m./, 1883. július 1. – Vác, 1951. november 25.) gépészmérnök, gyáros, politikus, miniszterelnök. A szakszervezeti Peidl-kormányt puccsal megbuktató ún. Fehér Ház csoport vezetőjeként 1919 augusztusától a Huszár-kormány megalakulásáig (1919. november) miniszterelnök. Az 1919. évi választójogi rendeletek kibocsátója. A Huszár-kormányban hadügyminiszter 1920. március 15-ig. Miniszterségе után szélsőjobboldali ellenzéki képviselő, a Keresztény Ellenzék vezére. A második világháború után a Mindszenty-perben letartóztatják és elítélik..

Gömbös Gyula (Murga, 1886. december 26. – München, 1936. október 6.) A katonai pályára lépő Gömbös az első világháborúban vezérkari századosi rangot kap. A román betöréskor az evakuálás megszervezésével, a románok kiszorítása után a repatriálásoknál való segédkezéssel bízzák meg. A Károlyi-kormány idején a honvédelmi minisztériumba vezénylik. 1919 januárjában a néhány hónapja alakult MOVE elnöke lesz. A tanácsköztársaság elől Bécsbe emigrál, ahol részt vesz az Antibolsevista Comité szervezésében, és *Bécsi Magyar Futár* címmel hetilapot ad ki. Áprilisban Belgrádon keresztül Szegedre utazik, ahol a szegedi kormány hadügyi államtitkára lesz, majd július 31-én francia nyomásra

visszatér Bécsbe. 1919. augusztus 7-én érkezik Budapestre, ahol vezérkari tisztként beosztást kap a Nemzeti Hadseregben, és folytatja a MOVE szervezését. 1920-ban kisgazdapárti programmal nemzetgyűlési képviselő. 1921-ben fontos szerepet játszik IV. Károly visszatérésének meghiúsításában. 1922-ben az Egységes Párt ügyvezető alelnökeként nemzetgyűlési képviselővé választják. 1923 nyarán kilép a kormánypártból, és a fajvédők vezére lesz. 1926-ban fajvédő programmal kerül be az országgyűlésbe, de pártja választási eredménytelenségét látva 1928-ban visszatér az Egységes Pártba, és hadügyi államtitkárrá nevezik ki. 1929-től a Bethlen- illetve a Károlyi-kormányban hadügyminiszter. 1932-től haláláig miniszterelnök.

Héjjas Iván (Kecskemét, 1890. január 19. – Vigo (Spanyolország), 1950. december) katonatiszt, politikus. Az Ébredő Magyarok Egyesületének társelnöke, Horthy nemzeti hadseregének tagja. 1919–20-ban a Duna–Tisza-közén a fehérterror irányítója. 1921-ben a nyugat-magyarországi felkelés szervezője Prónay Pállal, itt az I. hadsereg parancsnoka. 1927-től a Fajvédő Párt országgyűlési képviselője. 1938–39-ben Kárpátalján a Rongyos Gárda osztagparancsnoka. 1944-ben Németországba, majd Spanyolországba emigrál. Az 1919-ben irányításával elkövetett tömeggyilkosságok miatt a népbíróság 1947–48-ban távollétében halálra ítéli.

Horthy Miklós (Kenderes, 1868. június 18. – Estoril (Portugália), 1957. február 9.) katona, politikus. A Monarchia tengerésztisztje, 1909–1914 között Ferenc József szárnysegédje. Az első világháború alatt cirkálóparancsnok, majd flottaparancsnok, végül az osztrák–magyar flotta főparancsnoka. A Monarchia szétesésekor kenderesi birtokára vonul vissza. 1919-ben a szegedi ellenforradalmi kormány hadügyminisztere, majd a Nemzeti Hadsereg megszervezője és fővezére. 1919. november 16-án bevonul Budapestre, 1920. március elsején a Nemzetgyűlés kormányzóvá választja. 1921-ben két alkalommal is megakadályozza IV. Károly visszatérését. 1944. október 15-én, a sikertelen kiugrási kísérlet után lemond és átadja a hatalmat Szálasi Ferencnek, ezek után a Gestapo Németországba viszi, majd a háború végén amerikai fogságba kerül. A jugoszláv kormány mint háborús bűnöst akarja felelősségre vonni, de az amerikai kormány a kiadatást megtagadja. A nürnbergi perben tanúként hallgatják ki. Haláláig Portugáliában él. 1993-ban Kenderesen újratemetik.

Horváth Mihály (Kecskemét, 1859. június 24. – Kecskemét, 1937. március 16.) orvos, országgyűlési képviselő. Apja praxisát megörökölve Kecskeméten lesz orvos. A városi törvényhatósági bizottság tagja, a közegészségügyi bizottság elnöke. 1910-től 1918-ig országgyűlési képviselő függetlenségi és 48-as programmal. 1918-ban a kecskeméti Nemzeti Tanács elnöke. A város gazda- és kereskedelmi életének aktív résztvevője és szervezője. A református egyház presbitereként iskolai ügyekkel is foglalkozik. Zsitvay Tibor után, 1927-től ismét parlamenti képviselő. Széleskörű publicisztikai tevékenysége politikai, közgazdasági és egészségügyi kérdésekre is kiterjedt.

Kádár Lehel (Temesvár, 1884. január 18. – Budapest, 1935. április 8.) újságíró, író, szerkesztő. 1919-ig a *Pesti Hírlap*, a *Budapesti Hírlap*, majd *Az Est* munkatársa. 1919–20-ban a *Nemzeti Újság*nál, 1930–32-ben a *Reggeli Újság*nál, 1934-től haláláig a *Magyarság*nál dolgozik. A fajvédő politika egyik legharcosabb képviselője.

Kiss Menyhért (Nyárádköszvényes, 1880. március 19. – Budapest, 1934. október 14.) író, költő, újságíró, tanár, politikus. 1906-ban, budapesti és kolozsvári tanulmányai végeztével államtudományi doktorátust szerez. 1920-ban keresztény-nemzeti, fajvédő programmal lesz nemzetgyűlési képviselő.

Klebelsberg Kunó (Magyarpécska, 1875. november 13. – Budapest, 1932. október 11.) gróf, politikus, kultuszminiszter. Jogi tanulmányai után a miniszterelnökségen segédfogalmazó, osztálytanácsos, közigazgatási bíró, majd 1914-től 1917-ig kultuszminisztériumi államtitkár, utóbb a miniszterelnökség politikai államtitkára. 1917-től országgyűlési képviselő. Tisza István lemondásakor megválik hivatalától. A kommün idején vidéken rejtőzködik. 1920-tól nemzetgyűlési képviselő. 1921–1922-ben belügyminiszter, majd 1931-ig kultuszminiszter. Számos társaság, egyesület tagja illetve vezetője.

Koszó István (Szeged–Alsótanya, 1864. december 17. – Szeged, 1932. július 7.) államtitkár, királyi közjegyző. Jogi tanulmányai befejeztével Szegeden helyezkedik el ügyvédként. A szegedi Függetlenségi és 48-as Párt titkára, majd elnöke 25 éven át. 1917-ben országgyűlési képviselő Apponyi-párti programmal. 1918 őszén visszavonul a politikától, de Szeged francia megszállása idején az Antibolsevista Comité szervezője. Ve-

zetője az ellenforradalmi propagandabizottságnak, majd 1919-ben a szegedi kormány munkájában is részt vesz. 1919 őszén belép a Kisgazdapártba, 1920-tól a Nemzetgyűlés tagja. A Teleki-kormányban elvi okokból nem vállalja a belügyminiszteri tárcát. 1921-ben miniszteri biztosként átveszi a szerb kormánytól a Tisza–Maros háromszög közigazgatását. 1921–1925 között a Bethlen-kormány belügyi államtitkára. 1926-ban Szeged városa felsőházi taggá választja, amelyről 1927-ben egészségügyi okokból lemond. 1929-ben szegedi királyi közjegyzőnek nevezik ki, Szeged város törvényhatósága pedig örökös tagjává választja.

Kun (Kohn) Béla (Lele, 1886. február 20. – 1938. augusztus 29.) újságíró, politikus. Kommunista nézetei az első világháborús orosz hadifogságban alakulnak ki. Szovjet-Oroszországban ismerkedik meg többek között Leninnel és Buharinnal is. 1918. november 24-én megalapítja a Kommunisták Magyarországi Pártját, melynek elnöke lesz. A *Vörös Újság* kiadója. A tanácsköztársaság idején külügyi népbiztosként a Forradalmi Kormányzótanács tényleges irányítója. A tanácsköztársaság bukása után Ausztriába emigrál, ahol internálják. 1920-ban Szovjet-Oroszországba megy, és itt is hal meg a sztálini terror áldozataként.

Kunfi Zsigmond (Nagykanizsa, 1879. április 28. – Bécs, 1929. november 18.) újságíró, politikus. A Magyar Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagja (1909–1918), a *Népszava* főszerkesztőhelyettese (1907-től). 1918. október 23/24-én részt vesz a Magyar Nemzeti Tanács megalakításában. A Károlyi-kormányban munkaügyi és népjóléti miniszter, a Berinkey-kormányban közoktatási miniszter, majd a Tanácsköztársaság idején közoktatásügyi népbiztos. A kialakuló diktatúra ellenzőjeként 1919. június 24-én Bécsbe emigrál., ahol az Osztrák Szociáldemokrata Párt lapjának, az *Arbeiter Zeitung*nak a külpolitikai rovatvezetője lesz.

Lendvai (Lechner) István (Budapest, 1888. július 5. – Szombathely, 1945. március 15. ?) költő, újságíró. A kalocsai érseki tanítóképző elvégzése után hírlapíró Szegeden, majd Budapesten. 1914-től az *Új Nemzedék* munkatársa, melynek *Pardon* rovatát Kosztolányival együtt szerkeszti. 1919 márciusában egy cikkével megtámadja Babits Mihályt. 1923-ban Cegléden fajvédő programmal választják képviselővé. A Pethő Sándor szerkesztette *Magyarság*ba, majd a *Magyar Nemzet*be „Nomád" álnéven ír németellenes, a magyar függetlenséget védő cikkeket. 1945-ben a nyilasok elfogják, s feltehetőleg Szombathelyen kivégzik. Írásai jelentek

meg a *Nyugat*ban, *Az Élet*ben, az *Új Nemzedék*ben, a *Magyarság*ban, *A Hét*ben, az *Alkotmány*ban, a *Pesti Napló*ban és a *Mai Nap*ban. Számos irodalmi művet fordított magyarra.

Méhely Lajos (Kisfaludszögi, 1862. augusztus 24. – Budapest, 1953. február 4.) zoológus, biológus. Az állatok fejlődéstanának és rendszertanának kutatójaként az MTA és több külföldi tudományos társaság tagja. 1919 után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Anthropológiai Intézetének igazgatója, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője. 1926 májusától 1940 márciusáig *A Cél* című folyóirat szerkesztője. Fajbiológiai nézeteit és antiszemitizmusát bíráló kritikák miatt 1931-ben lemond akadémiai tagságáról, majd 1932-ben nyugdíjba vonul. 1946-ban a népbíróság 10 évi börtönbüntetésre ítéli.

Mitrovics Gyula (Sárospatak, 1871. június 29. – Stuttgart, 1965. március 17.) esztéta, pedagógus. Az MTA tagja. 1918-tól 1941-ig a pedagógia nyilvános rendes tanára a debreceni Tisza István Tudományegyetemen.

Nagyatádi Szabó István (Erdőcsokonya, 1863. szeptember 17. – Erdőcsokonya, 1924. november 1.) politikus, miniszter. Több társadalmi–politikai szervezet megalakításában való részvétel után 1909-ben az Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt egyik alapítója és a párt vezére lesz. 1908-tól országgyűlési-, 1920-tól nemzetgyűlési képviselő. 1918–19-ben az Országos Kisgazdapárt elnöke. A Berinkey-kormányban tárcanélküli, majd népgazdasági miniszter. A Friedrich-, Huszár-, Simonyi-Semadam-, Teleki- és Bethlen-kormányokban földművelési miniszter. Nevéhez fűződik a földbirtokreformot elrendelő 1920:XXXVI. tc.

Papp György (Kecskemét, 1868. augusztus 15. – ?, 1924 után) kecskeméti főkapitány. Jogi tanulmányok után 1892-ben Krassó–Szörény vármegyében közigazgatási gyakornok és szolgabíró. 1893-ban tiszteletbeli aljegyzőnek tér vissza Kecskemétre, 1906-tól városi főkapitány. 1920-ban, a rendőrség államosításakor nyugalomba vonul, ekkor a kormányzó kerületi rendőrfőkapitányi címmel tünteti ki.

Piroska János (Csongrád, 1894. június 25. – Csongrád, 1987. március 21.) politikus, festő. 1933-tól 1939-ig Csongrád polgármestere. Tervei

alapján készült a csongrádi városháza. Festészetében az alföldi tájak és emberek jelennek meg.

Vázsonyi Vilmos (Sümeg, 1968. március 22. – Baden am Wien, 1926. május 29.) ügyvéd, politikus. Jogi tanulmányai befejeztével ügyvédként helyezkedik el Budapesten. Egyik kezdeményezője a párbajellenes mozgalomnak, majd ő indítja a zsidó vallás recepciójára irányuló vitát. 1894-től a Főváros képviselőtestületének tagja, 1901-től országgyűlési képviselő, 1917-ben a főváros díszpolgárává választják. 1900-ban *Új Század* címen politikai hetilapot indít. Az általa alapított Demokrata Párttal 1917-ben csatlakozik a Választójogi Blokkhoz. 1917–1918 közt az Esterházy-kormány és a Wekerle-kabinet igazságügyminisztere, illetve választójogi tárca nélküli miniszter. 1918-ban a „király valóságos belső titkos tanácsosa" címet kap. Szemben áll a háborúellenes és forradalmi mozgalmakkal, 1918. november elsején Münchenbe, majd Svájcba emigrál. 1919-ben, a diktatúra bukása után rövidebb időre, majd 1921-ben véglegesen hazatér. Gál Jenővel megalakítja a Nemzeti Demokrata Polgári Pártot, s bekerül a Nemzetgyűlésbe. 1924-ben részt vesz a baloldali Demokrata Blokk létrehozásában. A frankhamisítási ügy kivizsgálására szerveződő bizottság tagjaként ő fogalmazza a bizottság kisebbségi véleményét, amiért nyilvánosan inzultálják.

Wolff Károly (Érsekújvár, 1874. október 1. – Csopak, 1936. július 23.) bíró, politikus. Jogi tanulmányainak befejeztével, 1899-től az igazságügy minisztériumban dolgozik. 1901-től a bécsi főudvarnagyi hivatal munkatársa, 1906-tól a közös külügyminisztériumban a magyar közjogi ügyek előadója. 1909–1918 között a magyar főudvarnagyi bíróság elnöke. 1920-tól az Egyesült Keresztény Liga ügyvezető elnöke. A fővárosi törvényhatósági bizottságban legnagyobb frakcióval rendelkező Keresztény Községi Párt elnöke 1920-tól 1936-ig. Politikájának célja a keresztény polgárság gazdasági térnyerésének elősegítése. 1922-től 1936-ig nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt egyik vezetője.

Zsilinszky Endre (Szarvas, 1886. június 6. – Sopronkőhida, 1944. december 24.) publicista, politikus. Kolozsvárott, Lipcsében és Heidelbergben folytatott jogi tanulmányok után Békéscsabán lesz ügyvédjelölt. 1911-ben testvérével együtt dulakodás közben megölik Áchim

L. András parasztvezért. 1912-ben Árva megyében főispáni titkár. Az első világháború során megjárja a szerb, olasz és orosz frontot. 1918 novemberében a MOVE egyik alapítója. A kommün idején Bécsbe, majd Németországba emigrál. 1919-ben csatlakozik a szegedi kormányhoz, ahol az Eckhardt Tibor vezette sajtóosztályra kerül. 1919-től a *Szózat* munkatársa, majd 1922-től főszerkesztője. 1923-ban kilépett a kormánypártból, s a Fajvédő Párt tagja lesz. 1925-ben a MOVE ügyvezető elnöke, ugyanekkor vitézzé avatják (ekkor vette fel anyja nevét is). 1927-től a Pethő Sándor szerkesztette *Magyarság* vezércikkírója, majd 1928-ban elindítja az *Előőrs* című fajvédő lapot, amely 1932 és 1936 között Szabadság néven jelenik meg. 1930-ban megalakítja a Nemzeti Radikális Pártot, melynek programjával 1931-ben képviselővé választják. Az 1935-ös választási vereség során ért sérelmei miatt lemond vitézi rangjáról. 1936-ban pártja fuzionál a Kisgazdapárttal, majd 1939-től ismét országgyűlési képviselő, s a *Független Magyarország* felelős szerkesztője. 1940-től a *Szabad Szó* főszerkesztője. 1942-ben csatlakozik a Történelmi Emlékbizottsághoz. 1944. március 19-én fegyverrel fogadja a Gestapo embereit, akik letartóztatják. 1944 októberében a Lakatos-kormány kikéri a németektől és október 15-én szabadon bocsátja. Novemberben a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnökeként a nyilasok elfogják. A nyilas képviselőház kiadja a nyilas Számonkérőszéknek, amely december 23-án halálra ítéli. 1945. május 27-én kerül sor ünnepélyes újratemetésére.

Zsirkay János (Nagyvárad, 1880. szeptember 4. – Rákospalota, 1940. február 25.) író, újságíró. 1919-ben a szegedi *Tűz*, *Új Magyarország*, *Szegedi Nemzedék*, majd 1922-ben (már Budapesten) *A Nép* segédszerkesztője. Juhász Gyula támadóinak egyike. Keresztényszocialista programmal 1922 és 1926 közt nemzetgyűlési képviselő. Több regénye folytatásokban jelent meg a *Budapesti Hírlap*ban.

Zsitvay Tibor (Pozsony, 1884. november 10. – Alpnachdorf /Svájc/, 1969. július 9.) jogász, országgyűlési képviselő, miniszter. 1919–20-ban Kecskemét kormánybiztos főispánja. 1921-ben kezdeményezésére jön létre Kecskeméten az Egységes Párt, amelynek programjával 1922-ben országgyűlési képviselő lesz. 1929–32 közt igazságügyminiszter. Az Etelközi Szövetség egyik vezetője. A második világháború után emigrál.

A felhasznált források jegyzéke

A fajvédők kecskeméti programmja. Megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt. In: *Szózat,* 1924. október 21. 1–2.

Kecskemét lelke megszólalt. A fajvédő vezérkar az Alföld fővárosában. In: *Szózat,* 1924. október 21. 2–3.

Programmvallás a nagygyűlésen. Független Magyarországot, cselekvő külpolitikát, gazdasági újjászervezést és erőteljes szociálpolitikát követelnek. In: *Szózat,* 1924. október 21. 3–5.

Fehérvirágos asztaloknál... Társasebéd a Vigadóban – Forró szavak a magyarság felszabadulásáról. In: *Szózat,* 1924. október 21. 5–6.

Nagyatádi már 1923 januárban akart szakítani Bethlennel. „Bethlen gárdája nem fog meghalni, de megadja magát" – Beszédek a kecskeméti banketten. In: *A Nép,* 1924. október 21. 2.

Új Magyarországot jelent a fajvédelem programmja. A fajvédőpolitika zászlóbontása Kecskeméten – Az Alföld népe tömörül a fajvédők zászlója alatt. In: *A Nép,* 1924. október 21. 3–5.

A liberális sajtó és a kecskeméti zászlóbontás. A zsidóság riadtan és félelemmel kommentálja a kecskeméti napot. In: *Szózat,* 1924. október 23. 5.

Jászberény keresztény lakossága a fajvédő zászló alatt. Többezernyi lelkes tömeg a fajvédők nagygyűlésén. In: *Szózat,* 1924. október 28. 5.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt új otthonának felavatása. Keresztény tömörülés a demokrata szövetséggel szemben – A fajvédők a fővárosi választásokon Wolffot támogatják. In: *Szózat,* 1924. november 14. 5–6.

Héjjas Iványt felkelőkalaposok fővezérül üdvözölték Kószó belügyi államtitkár néma jelenléte mellett. Vasárnap a fajvédők politikai párttá alakulnak az ellenforradalom jogfolytonosságának alapján. In: Pesti Napló, 1924. október 19. 1.

Orgovány – párttá alakul. In: *Népszava,* 1924. október 19. 1.

A Gömbös–Héjjas-párt zászlóbontása Kecskeméten. Hiányoztak az „alföldi tömegek" a Magyar Nemzeti „Függetlenségi" párt megala-

kulásán – Csongrádi Piroskának volt a legnagyobb sikere. In: *A Reggel,* 1924. október 20. 3.

Vázsonyi Vilmos szenzációs nyilatkozatban jelöli meg a kibontakozás útját. „Magára kell hagyni a reakciót vagy megteremteni a szabadelvü elemek testvéri egységét." In: *A Reggel,* 1924. október 20. 5.

Jászberény és Kecskemét. In: *Esti Kurír,* 1924. október 21. 1.

Bethlennek a kormánypárti fajvédők kiszorításához van szüksége Nagyatádiék támogatására. In: *Esti Kurír,* 1924. október 21. 1.

A programok. In: *Népszava,* 1924. október 21. 1.

Újból lángolnak a tüzek. In: *Világ,* 1924. október 21. 1.

Kunfi és Klebelsberg. In: *Világ,* 1924. október 22. 1.

Rovás. In: *Az Ujság,* 1924. október 21. 1.

Csúfos kudarcot vallott a fajvédők kecskeméti zászlóbontása. Minden egyes szónoklatnál csoportokban fogyott a hallgatóság. Bankmonopólium, foglalkoztatási kataszter és egyéb furcsaságok. In: *Az Ujság,* 1924. október 21. 3.

Kossuth nevében. In: *Magyarország,* 1924. október 21. 1.

Interpelláció Héjjas Iván fővezéri címe ügyében. In: *Magyarország,* 1924. október 21. 9.

Hátrafelé. In: *Magyarország,* 1924. október 23. 1.

Cimbitorlás. In: *Az Est,* 1924. október 21. 1.

A felhasznált szakirodalom jegyzéke

Bajcsy-Zsilinszky

1986 *Bajcsy-Zsilinszky Endre, 1886–1986. Tudományos tanácskozás születésének centenáriuma alkalmából.* Szerk.: Pintér István. Budapest, TIT HN, 1986.

Borsányi

1979 Borsányi György: *Kun Béla.* Budapest, Kossuth, 1979.

Buzinkay

2001 Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története.* Budapest, Sajtóház Kiadó, 2001.

Dósa

1972 Dósa Rudolfné: *A MOVE, 1918–1944. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet.* Budapest, Akadémiai, 1972.

Gáspár

1931 Gáspár János: *Méhely Lajos és a tudományos fajvédelem Magyarországon.* Budapest, Stephaneum, 1931.

Gergely

2001 Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, Vince, 2001.

Gyurgyák

2001 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris, 2001.

Hanák

1993 Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében.* Budapest, Göncöl, 1993.

Klebelsberg

1995 *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete.* Szerk.: Zombori István. Szeged, Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, 1995.

Köves – Erényi

1974 Köves Rózsa – Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond életútja.* Budapest, Kossuth, 1974.

Lendvai

1938 Lendvai István: Kádár Lehel. In: *Magyarság Évkönyve.* 1938.

MANSZ
1928 *Tudnivalók a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége hivatásáról.* Budapest, MANSZ, 1928.

MITROVICS
1939 *Tanulmányok Mitrovics Gyula tiszteletére.* Szerk.: BARÁNSZKY-JÓB László. Budapest, k. n., 1939.

MOLNÁR
2002 MOLNÁR Gergely: *Orgoványi napló.* Budapest, Kortárs, 2002.

NAGYATÁDI
1995 *Nagyatádi Szabó István emlékkönyv 1863–1924.* Szerk.: KOVÁCS László. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Kiadó, 1995.

PÁRTPROGRAMOK 1919–1944
1991 *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944.* Szerk.: GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc. Debrecen, k. n., 1991.

PAKSA
2004 PAKSA Rudolf: Az Új Európa. In: *Rubicon,* 2004. 11. sz. 76–79.

PESTI
1982 PESTI Ernő: *Az Est-lapok, 1920–1939. Repertórium.* Budapest, PIM, 1982.

ROMSICS
1999 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, Osiris, 1999. (2. kiadás)
2005 ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2005.

SAKMYSTER
2001 SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovon.* Budapest, Helikon, 2001. (Ford. ROMSICS Gergely)

SERFŐZŐ
1976 SERFŐZŐ Lajos: *A titkos társaságok és a konszolidáció 1922–1926-ban.* Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1976. (Klny.: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta historica,* 57. szám)

Sipos

1985 Sipos József: A Kisgazdapárt struktúrája és a bethleni konszolidáció kezdetei. In: *Parasztkérdés, 1890–1930.* Szerk.: Juhász Antal – Sipos József. Szeged, Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. 200–232.

2002 Sipos József: Nagyatádi Szabó István és a bethleni konszolidáció történeti problémái. In: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Szerk.: Püski Levente – Valuch Tibor. Debrecen, 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002. 177–188.

T. Kiss

1999 T. Kiss Tamás: *Klebelsberg.* Budapest, Új Mandátum, 1999.

Vargyai

1964 Vargyai Gyula: *A legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1964.

Vígh

1992 Vígh Károly: *Bajcsy Zsilinszky Endre, 1886–1944 a küldetéses ember.* Budapest, Szépirodalmi, 1992.

Virágh

1998 Virágh Ferenc: *Makótól New Yorkig. Eckhardt Tibor, az államférfi.* Budapest, FKGP Országos Elnökség, 1998.

Voit

2000 Voit Krisztina: *A budapesti sajtó adattára, 1873–1950.* Budapest, Argumentum, 2000.

Zinner

1989 Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923.* Budapest, Akadémiai, 1989.

Zsitvay

1999 Zsitvay Tibor: *Magyarország, 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai.* Szerk., bev. Sipos Péter, s.a.r. Csiffáry Tamás. Budapest, Palatinus, 1999.

Juhász Balázs

Róma „nyílt" város

Kétezeröt február 13-án volt 60 éve, hogy a szovjet csapatok bevették Budapestet. Ekkor ért véget az ostrom, amely romvárossá változtatta az „erődvárost". Budapest kedvező földrajzi adottsága magyarázza az érte folytatott harcokat, habár a szövetségeseknek nem kellett alaposan alátámasztott indok, hogy földig romboljanak városokat, ahogy persze a tengelyhatalmaknak sem. Erre példa Drezda esete is, hiszen nem volt sem katonai, sem ipari célpont, mégis lebombázták. A második világháború légitámadásait Európa városai nagyon megszenvedték, és csak kevésnek adatott meg az a „kiváltság", hogy nyílt várossá nyilvánítsák. Igaz, ez sem nyújtott biztos védelmet, ha valamely fél meg akarta támadni az adott várost.

A nyílt város kifejezést az 1874-es brüsszeli nyilatkozat alapján eredetileg a meg nem erősített városokra alkalmazták.[1] A modern értelmezés szerinti nyílt város státus jogalapja az 1907. október 18-ai IV. és IX. Hágai Egyezmény. Ezek nem beszélnek nyílt városról, csak védtelen településekről, amelyeket nem szabad megtámadni vagy bombázni (IV. egyezmény, 5. cikkely). Ezt a szűkszavú mondatot fejti még ki a IX. egyezmény első fejezete. E szerint tilos ágyúzni a védtelen kikötőket és településeket (1. cikkely), de nem tartoznak ebbe a védett kategóriába a katonai épületek, a fegyver és hadianyag lerakatok, a hadsereg vagy a flotta által felhasználható műhelyek és a kikötőben horgonyozó hadihajók (2. cikkely). A parancsnok ezeket az objektumokat ágyúzhatja, és nem tartozik felelősséggel az ágyúzás alatt akaratlanul keletkezett károkért. A nyílt várossá nyilvánítás ezen a pár cikkelyen alapul, és ez is mutatja, hogy a háborús jog mennyire pontatlan és meg nem határozott oldaláról van szó.[2] Akármennyire pontatlan is a jogi alátámasztása, egy városnak ezeknek a feltételeknek kell megfelelni, ha nyílt városnak akarják elismertetni: *„katonailag ki legyen ürítve; a rendfenntartó alakulatokon kívül fegyveres erő*

1 Hajdu, 1967.
2 Intl (2005. 1. 1.)

nem állomásozhat benne; [...] nem szolgálhat az utánpótlás vagy csapatmozdulatok közlekedési támaszpontjául; készletei kizárólag a polgári lakosság céljait szolgálhatják."[3]

Az első világháború után Fiume (Rijeka) kapott ilyen titulust (1920), és az olaszok ettől függetlenül elfoglalták (1924). Hasonlóan nem kímélték meg a németek Belgrádot, illetve a japánok Manilát. Róma is hasonló sorsra jutott. A város második világháborús története igazán különleges mind az érte folyt hadi cselekmények, mind a státusza miatt. Nyílt városnak nyilvánították, mégis bombázták, és kemény harcok folytak a birtoklásáért. Az „Örök" város emberekkel és épületekkel is áldozott a háborúnak. Róma a katolikus világ központja, és itt, a Vatikánban székel a Pápa. A város felbecsülhetetlen művészeti kincseivel akkora gazdagságot képvisel, amelyet egy egész élet során sem lehet megismerni. Ennek ellenére sem kímélték meg a háborús pusztítástól. Ebben a tanulmányban szeretném összefoglalni az „Örök" város elleni hadi cselekményeket az első légitámadástól az 1944. június 4-i szövetséges bevonulásig.

A bombázásveszély felmerülése utáni tárgyalások

1940. június 10-én Olaszország belépett a második világháborúba. Mivel Mussolini villámháborúra számított, és mindenképpen részt akart venni Hitler minden akciójában, hogy majd ő is érvényesíthesse igényeit a rövidesen megkötendő béketárgyalásokon, olasz pilóták is részt vettek az angliai csatában. Erre egyfajta válaszlépésként az angolok is fenntartották maguknak a jogot Róma bombázására,[4] amelyből egyelőre nem lett semmi. A háború során mind a szövetségesek, mind a tengelyhatalmak gyakran zsarolták a másik felet, hogy „x" város bombázása esetén melyik másikat támadják meg.[5] A pápa tárgyalásai Róma érdekében megakadtak, és eredménytelennek bizonyultak. 1941. március 23-án az angol kormány átadott egy ultimátumot, miszerint Athén német vagy olasz részről történő bombázása esetén Róma is hasonló sorsra jut.[6] Ez természetesen senkit sem állított meg, hiszen 1940. október 20-án, az olasz hadüzenet átadása után szinte azonnal egy Athén elleni támadás következett.[7]

3 Hajdu, 1967. 673.
4 Int3 (2004. 10. 24.)
5 Int3 (2004. 10. 24.)
6 Blet, 2004.
7 Monelli, 1963.

Az olasz városokat a háború igen korai szakaszában érték légitámadások. Pontosan egy évvel és egy hónappal a hadiállapot kihirdetése után bombázták Nápolyt (1941. július 10.), úgy, hogy a városnak nem volt megszervezett légvédelme.[8] Róma annak ellenére, hogy a szövetségesek fenntartották maguknak a jogot a város bombázására, különleges helyzetet élvezett annak okán, hogy a katolikus világ központjában egyik harcoló fél sem akart kárt okozni. A háború kezdeti időszakában azonban ezt a kivételezett helyzetét a város annak is köszönhette, hogy túl távoli célpontnak bizonyult a brit bombázógépeknek, eléréséhez nem volt elegendő üzemanyaguk. A város akkor került igazán veszélybe, amikor a szövetségesek partra szálltak Marokkóban és Algériában, mivel ettől kezdve elérhetővé vált a nagy hatótávolságú amerikai bombázók számára.[9] Ciano gróf naplójában, 1942. december 5-én azt írta, hogy *„Guariglia*[10] *Róma bombázásának ügyéről beszél Maglionéval.*[11] *A Szentszék minden tőle telhetőt elkövet annak elhárítására* [...]. *Anglia meghatalmazott minisztere, Osborne,*[12] *azt válaszolta erre, hogy Róma nemcsak a katolikusok városa, hanem a főparancsnokság főhadiszállása is, fontos német parancsnokság; sok repülőtere van és igen jelentékeny vasúti csomópont. A Szövetségesek ezért fenntartják maguknak a szabad cselekvés teljes jogát, legalábbis katonai célpontok ellen. Maglione bíboros ebből kiindulva kifejtette, a parancsnokságok eltávolítása Rómából megkönnyítené a Szentatya feladatát."*[13] A tárgyalások elkezdődtek, és sikerrel kecsegtettek, mert Mussolini beleegyezett volna Róma katonai „kiürítésébe" (1942. december 6-ai bejegyzés), és a lakosság körében *„a tegnapi két riadó is* [1942. december 11.] *éppen elég volt a legnagyobb nyugtalanság előidézésére".*[14] Ezzel szemben Mussolininek *„egyáltalában nincs szándékában elhagyni a várost, mivel egy fasiszta hierarcha* [Tullio Cianetti] *hevesen követelte, hogy Róma részesüljön abban a megtiszteltetésben, hogy ugyanúgy bombázzák, mint a többi olasz várost".*[15] December 16-ai bejegyzéssel ez olvasható: *„A Duce megerősíti a német parancsnokság áthelyezését Rómából és én kiadom az utasítást [...]. Noha nem kapjuk meg az angolok biztosítékát arra, hogy nem*

8 Gallo, 1967.
9 Corvaja, 2001.
10 Raffaelo *Guariglia* – olasz nagykövet Spanyolországban, Franciaországban, Németországban, a Szentszéknél, majd Törökországban. Külügyminiszter a Badoglio-kormányban.
11 Luigi *Maglione* bíboros – a Szentszék államtitkára XII. Pius pápa alatt
12 Sir Francis D'Arcy Godolphin *Osborne* – angol meghatalmazott miniszter a Szentszéknél.
13 Ciano, 1999. 458.
14 Ciano, 1999. 460.
15 Blet, 2004. 231.

fognak bombázni, de én továbbra is optimista maradok."[16] Az angolok és az amerikaiak végül nem bombáztak, de nem is adták meg a garanciát, hogy a későbbiekben sem fognak. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a parancsnokságok és a csapatok kitelepítése nem történt meg, maga a vezérkar és Mussolini (egy személyben a hadügyminiszter és az egyesített vezérkari főnök[17]) is maradt a helyén.[18] A katonák legfeljebb civilben jártak, a Wehrmacht autói római rendszámot vagy turistajelzést kaptak, a fegyverlerakatokat pedig nem is nagyon álcázták. A ciampinói repülőtéren a felhalmozott bombákat a vasútról is lehetett látni.[19] A helyzet nem változott, és Ciano is csak az utóbbit jegyezte meg: „*Egy jó pont Róma bombázásának kérdésében: elcsípett sürgönyből megtudjuk, az amerikaiak nemleges választ adtak Eden drákói kérésére és kijelentették, nincs szándékukban Szent Péter városának bombázása, mert ebből több hátrány, mint előny származna a Szövetségesekre. Úgy vélem tehát, az ügyet elintézettnek tekinthetjük. Legalábbis egyelőre.*"[20] Roosevelt kezdetben azért sem egyezett bele a bombázásba, mert nem akarta elveszíteni a katolikusok voksait.[21]

Olaszország katonai helyzete

Mussolini nem a legjobb módon készítette fel Olaszországot a háborúra és Rómát a lehetséges légitámadásra. A villámháborús terveknek megmutatkoztak a következményei mind az üzemanyag, mind a nyersanyagellátásban. Csak a flotta élvezett bizonyos előnyt, mert logisztikusaik meghamisították az üzemanyag kimutatásokat, és így a felhalmozott mennyiség 1943 végéig elegendő volt.[22] A csapatok kiképzettsége alacsony szintű, létszáma elégtelen, a fegyverzet pedig szánalmas volt. A legjobb alakulatok felmorzsolódtak Tunéziában és Oroszországban. A partvédelem elavult, régi fegyverekkel volt felszerelve. A légierő is csak a németek támogatására rendelkezett elegendő repülőgéppel és üzem-

16 Ciano, 1999. 461.
17 1940. június 4-én az 5569. sz. körözvénnyel Mussolinit kinevezték a fegyveres erők éppen létrehozott egyesített vezérkarának az élére. Bianchi, 1963.
18 Blet, 2004.
19 Int2 (2004. 10. 24.)
20 Ciano, 1999. 465.
21 Corvaja, 2001.
22 Monelli, 1963.

anyaggal, önmagában alkalmatlan volt feladata ellátására. A katonák morálja is csökkent, a lelkesedés néhol teljesen kihunyt.[23] 1943. július 10-én a szövetségesek partra szálltak Szicíliában, és nem kevesebb, mint 64 hadosztályt vetettek be magas szintű technikával, elsöprő tengeri és légi fölénnyel. Olasz részről *„egy arcvonal-kilométerre 36 katona, két golyószóró, alig három géppuska, s minden négy kilométerre egy aknavető és kilenc kilométerenként egy tüzérüteg jutott. A többi olasz egységnél sem volt jobb a helyzet."*[24] 1943. július 25-én az olasz félszigeten 30 hadosztály és 3 dandár állomásozott,[25] amiből összesen 9 volt bevethető állapotban. Hatot újjászerveztek, egyet feltöltöttek, és a 11 partvédő hadosztály, illetve a 3 partvédő dandár a legkorszerűtlenebb fegyverekkel volt felszerelve, illetve az itt szolgáló katonákat is az öregebb korosztályokból sorozták. *„Az olasz haditengerészetnek ekkorra mindössze hat bevethető rombolója és cirkálója volt, a többin javítási munkákat végeztek, s a tíz még üzemben levő torpedóromboló [pedig] rendkívül elavult típus volt."*[26] Anyahajóval egyáltalán nem rendelkezett. Az építés alatt álló „Aquila" és „Sparviero" sohasem készült el, és az első olasz repülőgép anyahajó, vagyis a Garibaldi, csak 1985-ben futott ki a vizekre.[27] *„A légierő szintén rendkívül súlyos kudarcokat szenvedett. Csupán 1942. november 1-je és 1943. június 30. között* [...] *Olaszország 2190 repülőgépet vesztett, részben a légi harcokban, részben a repülőtereken* [...]. *A még harcképes repülőgépek bevetését is gyakran akadályozta a mind súlyosabb üzemanyaghiány."*[28] Az üzemanyag és nyersanyaghiány azért is jelentős, mert éppen ekkor, 1942 és 1943 fordulóján adták át az úgynevezett „5-ös" szériát, vagyis a Mc. 205-öst, a Fiat G. 55-öst és a Re. 2005-öst. Ezek a harci repülőgépek már hatékonynak bizonyultak a szövetséges harci gépekkel szemben, de a nyersanyaghiány miatt csak keveset tudtak gyártani belőlük, és az üzemanyaghiány miatt a legyártott példányok is csak szórványos bevetésre voltak képesek.[29] *„Jellemző, hogy Szicília inváziójának előestéjén 131 szolgálatban álló olasz bombázó közül csak 35 volt felszállásra képes, a 179 va-*

23 Bianchi, 1963.
24 Árkus, 1985. 37.
25 Gyorsmozgékonyságú erők [10 lövészhadosztály (5 újjászervezés alatt), 4 alpesi hadosztály (3 újjászervezés alatt), 2 páncélos hadosztály (1 feltöltés alatt), 1 gépesített hadosztály, 1 megszálló tevékenységet végző hadosztály, 1 gyorshadosztály (újjászervezés alatt)]; 11 partvédő hadosztály, 3 partvédő dandár. Torsiello, 1975.
26 Árkus, 1985. 37–38.
27 Int7 (2005. 1. 31.)
28 Árkus, 1985. 38.
29 Int8 (2005. 2. 7.)

dászbombázóból 97, a 389 vadászrepülőből csak 210 rendelkezett üzemanyaggal. Ugyanez akadályozta a mediterrán térségben tevékenykedő 750 [német] *harci repülőgépet abban, hogy komoly támogatást nyújtson az olasz vezérkarnak.*

A katasztrofális helyzet valóságos pánikhangulatot keltett a felső vezetésben a szicíliai partraszálláskor. Az olasz hadiipari monopóliumok urai teljes erővel igyekeztek termelni. A nagy veszteségek a frontokon, a bombázások, amelyek üzemek egész sorát rongálták meg, a nyersanyaghiány és a dolgozók sztrájkjai és munkalassító akciói azonban alaposan csökkentették az utánpótlást. Tekintve, hogy a nyersanyagok többsége [...] *Németországból érkezett, a fegyvergyártó monopóliumok panaszos listákkal bombázták a Mussolini-kormányt az akadozó és elmaradó szállítások miatt. Beadványukban szerepelt, hogy Németország 1940-ben vállalt 240 ezer tonna acélszállítási kötelezettségéből csak 27 ezer tonnát teljesített és 1942-ben e szállítások elmaradása már elérte a 270 ezer tonnát. Szénből és kőolajból még kevesebbet szállítottak. Ilyen okokból 799 ipari üzem tevékenységét kellett felfüggeszteni. 1942 októberében és novemberében a helyzet súlyosbodott, mivel a szövetségesek nagyszabású légitámadásokat hajtottak végre Torino, Milano és Savona ipari centrumai ellen. A következő év februárjában a légi hadviselésnek ez a módja fokozódott, s a milánói, nápolyi és torinói hadiipari* [üzemek] *termelése a korábbinak ötven százalékára zuhant. A munkások sztrájkakciói is mind nagyobb termeléskiesést okoztak. 1943 márciusában munkabeszüntetés kezdődött a torinói FIAT-Mirafiori gyárakban és hamarosan átterjedt Észak-Olaszország számos hadiüzemére."*[30]

Emellett a Mussolini-féle háborús propaganda is megtette a hatását. Amint Nápolyt megtámadták, Rómában is megszólalt a riadó.[31] Az előbb említett december 11-ei riadó is ilyen lehetett. Persze a gondokra csak éles helyzetben, a bombázás során derült fény.

Angol kísérlet Mussolini meggyilkolására

Időközben Mussolini élete is veszélyben forgott. Amint a Trident konferencia szabad utat adott az olaszországi hadműveletekhez, és így közvetve Róma bombázásához is, mind az amerikaiak, mind az angolok elké-

30 Árkus, 1985. 38. – Bár más források más adatokat is hozhatnak, az arányok nagyjából mindenhol hasonlóak.

31 Gallo, 1967. 261.

szítették a terveiket. Charles Portal tábornok, a RAF vezérkari főnöke, 1943. július 13-án eljuttatott Churchillnek egy üzenetet, amiben Arthur Harris repülőmarsall – a brit bombázók parancsnoka – javaslatára fényes nappal lebombáznák Mussolini két fő tartózkodási helyét, a Palazzo Veneziát, és a Villa Torloniát. Az akció során, amelyet Dux műveletnek keresztelt el, egy Avro Lancasterekből álló repülőszázad – a 607° repülőszázad – kiválasztott pilótái alacsonyan repülve megsemmisítenék a két épületet, megölve így Mussolinit. Érdekes módon Harris, a szőnyegbombázás meggyőződéses híve a precíziós támadást javasolta. Portalnak tetszett a terv, de a vállalkozás tétje miatt szükség volt a kormány belegyezésére. Ezért is került a javaslat Churchill elé.[32] Harris az olaszok morálján a további csökkenését, és a félsziget megszállása esélyeinek a növekedését várta a támadástól. Eden nem pártolta az ötletet (július 14.), lévén a vállalkozás nagyon kockázatos, valamint semmi sem biztosítja, hogy Mussolini a bombázás ideje alatt a két kiszemelt célpontban tartózkodik, és hogy meg is tudják ölni. Sikertelenség esetén megnőhet mind Mussolini népszerűsége, mind az angolok elleni gyűlölet, mert tömérdek civil áldozat esne áldozatául egy hadászatilag eredménytelen vállalkozásnak, siker esetén pedig mártírrá válna. Churchill Eden megjegyzése alá csak azt írta július 16-án, hogy *„I agree"*[33]. Harris nem kapta meg időben a nemet, ezért a július 14. és 15. közötti éjszakán Algériába, Blidába vezényelte a kiszemelt gépeket, majd július 16-án, és 18-án összesen 42 repülőgépet küldött Olaszország fölé, hogy bombázzák Lombardiát, Emiliát és Liguriát. Ugyanezen gépek kapták volna visszatértük után, július 19-én a feladatot, hogy a célra félretett 85 tonna bombával végrehajtsák a Dux műveletet. Csak 33 gép tért vissza, és őket már várta Churchill válasza. 19-én bombáztak az amerikaiak, és mint kiderült, Mussolini aznap nem is volt a két célpont közelében, vagyis Eden aggodalmai beteljesültek volna. Az immár „feleslegessé" vált 85 tonna bombát július 24–25-én, hazafelé tartva, Livorno felett ürítették ki a Lancasterek.[34]

32 DE SIMONE, 1993.
33 CORVAJA, 2001. 320.
34 CORVAJA, 2001. 318–320.; INT6 (2004. 11. 17.).

1943. január 14–26. között, a casablancai konferencián a szövetségesek eldöntötték, hogy összehangolt támadást indítanak Észak-Afrika felől Olaszország ellen, és ennek keretében elkezdték a dél-európai célpontok erőteljes bombázását.[35] A hadműveletek összehangolására megszervezték a MAC-ot, ami összefogta az összes légi egységet a Földközi-tenger térségében. 1943. július 9-én a szövetségesek partra szálltak Szicíliában és azt augusztus 16-ára el is foglalták. A továbbiakban az észak–dél irányú vasúti forgalmat meg kellett bénítani, hiszen ezen áramlott az utánpótlás. Róma az egyik fő vasúti csomópontnak számított és Eisenhower kérésére engedélyezték a légitámadást.[36]

1943. május 17-én hajnalban, 2.07-kor Mitchellek és Wellingtonok a 12° légierő (US) kötelékeiből 800 és 1200 m magasan repültek át Róma felett. Világító rakétákat dobtak, majd légi felvételeket készítettek a Prati, Flaminio negyedekről, a Termini pályaudvarról és a Porta Maggiore környékéről. Másodszori fordulóval több tonnányi röplapot dobtak le. Ez volt az első ilyen alkalom. A DICAT[37] későn válaszolt, keveset lőtt, amelyből egy sem talált. Pár vadászgép is a levegőbe emelkedett, de csak akkorra, amikor az amerikai gépek már visszafordultak. A DICAT lövedékeinek pár repesze a Vatikán területére esett, amiért azonnal tiltakozott az Államtitkárság. 1943. július 4-én 0.36-kor amerikai gépek ejtőernyővel világító rakétákat, majd 4 bombát dobtak Fiumicinóra és Ostiára,[38] és aznap, 2.35-kor négy Douglas A-20-as röplapot szórt Rómára. Július 15-én 12 órakor nyolc amerikai bombázó repült el a város felett, és röplapokat szórtak. Ez volt az első alkalom, hogy az amerikaiak átrepültek a városközpont felett. A július 16-ról 17-re virradó éjszakán újabb átrepülés történt: amíg B-25-ös és B-26-os bombázók, P-38-as va-

35 Többek között itt született a feltétel nélküli megadásra való felszólítás is, ami annyira megnehezítette az olasz kiugrásról szóló tárgyalásokat. DE SIMONE, 1993.

36 CORVAJA, 2001. 333.

37 A DICAT a fasiszta Milícia alá tartozott. 1940. június 10-én, a hadba lépéskor, 227 üteg védte Olaszországot. Ezek mind 75/46-osak, vagy 75/27-esek voltak, még az első világháborús követelményeknek feleltek meg, legfeljebb 6000 méterig voltak eredményesek, és a 40 mm-es támogató gépágyú még a vadászgépek ellen sem volt igazán hatásos. Két év alatt kb. 30 darabbal nőtt az ütegek száma, de sok megsemmisült, és 1943. júliusára csak 202 maradt belőlük. Még 1942 őszén Mussolini kért kb. 50 német üteget, amelyeket Róma és a legfőbb katonai célpontok védelmére telepítettek. Ezek 88 mm-es ágyúkkal lőttek, és 10.000 m volt a hatótávolságuk. DE SIMONE, 1993.

38 A károk lásd DE SIMONE, 1993. 58. oldalán.

dászok támogatásával támadták a littoriói és ciampinói reptereket, még a földön elpusztítva több repülőt, és megölve 22 katonát, addig az amerikai 12° légierő 155° repülőszázadából hat B-26-os röplapokat szórt.[39] Július 17-én erősen bombázták Nápolyt, és 14 órakor Rómában is megszólalt a riadó, mivel a parancs szerint a bombázás után Róma déli határánál fordultak vissza a bombázók, hogy a rómaiak hallják a motorok hangját, és értsék meg, mekkora veszély fenyegeti őket. Július 18-án éjfélkor a szövetségesek géppuskázták a ciampinói és littoriói repülőteret, és július 19-én 0.32-kor újra röpcédulákat dobtak le Rómába, amelyeken figyelmeztették a lakosságot, hogy légitámadás van ellenük készülőben. A rendőrség és a carabinierik[40] majdnem az összeset begyűjtötték, és ami maradt, azt is kevesen vették komolyan. Senki sem gondolta, hogy bárki is bombázni merné Rómát. Carlo Scorza, a PNF titkára parancsba adta, hogy mint rémhírterjesztőt, le kell tartóztatni azokat, akik felveszik a lapokat.[41] Amikor az egyik ilyen röplap szövegét Mussolini teljes egészében leközöltette július 18-án az újságokkal, hogy bosszantsa a németeket, akik árulással gyanúsították az olaszokat a harctéri vereségek miatt, és hogy bebizonyítsa, mennyire nem veszi komolyan az ellenséges propagandát, valóban kevesen hittek az olvasottaknak. Viszont egy szóval sem próbálta megcáfolni a röpiratban foglaltakat, annak ellenére, hogy ebben a szövetségesek bírálták Mussolini politikáját, ennek tulajdonították az olasz vereségeket és a németeket árulással vádolták, mivel magukra hagyták az olaszokat több fronton.[42] Mussolini meglehetősen furán használta fel és tévesen hatástalannak ítélte a propagandát, mert túlságosan hitt az olaszok fasizmus melletti kiállásában. A leközölt cikkben ugyan óvatosságra intette a lakosságot, de az ezt megelőző sorozatos hamis riadókkal már lerombolta saját szavahihetőségét. A röplap egyike azon dokumentumoknak, amiket egyszerűen csak a pszichológiai hadviselés eszközének tekintettek és semmire sem szolgáltak. Mussolini megdöntését már a röplap ledobása előtt eltervezték, népfelkelésre pedig nem lett volna mód, mert ez csak megrémítette volna a királyt, aki ezt akár fasiszta szövetségben is, de leverette volna. III. Viktor Emánuel a Badoglio-kormány alatt is ódzkodott attól, hogy demokratikus irányban tegyen lépéseket.

39 Mussolini ezt a röplapot publikáltatta július 18-án a *Corriere della Sera* címoldalán.

40 Az olasz csendőrök. Katonai és polgári feladatokat is ellátnak. Háborús időszakban a katonai rendészeti feladataikra helyezik a hangsúlyt. Békeidőben a különösen veszélyes bűnözők elleni harc az elsőrendű feladatuk.

41 DE SIMONE, 1993.

42 MONELLI, 1963.

Az első valódi riadó július 19-én szólalt meg, 11.05 perctől 14.07 percig tartott (Mussolini éppen nem tartózkodott a városban, mert Hitlerrel találkozott Feltre közelében, a Villa Gaggiában). Capodichinónál 10.28-kor észlelték a repülőket, de a légügyi minisztériumnál senki sem gondolta, hogy Róma lenne a cél. Csak akkor tudatosult a veszély, amikor 10.52-kor, a furbarai megfigyelő pontnál, a via Aurelia magasságában is észlelték a repülőket, amint Róma felé tartottak. Azonnal riasztották a ciampinói, littoriói és cerveteri elfogó vadászrepülő századokat, de már elmúlt 11 óra, amikor megszólalt a repülőtereken a riadó, és a városban a szirénák még működésbe se léptek. A bombázók 11 óra 1 perc 50 másodperckor oldották ki az első bombákat, amik 11.03-kor értek földet. A támadás első része 12.10-ig a littoriói repülőtér melletti vasútállomás, a S. Lorenzo rendező-pályaudvar és a S. Lorenzo pályaudvar közelében lévő 3 db. kilencemeletes épület (benne számos német parancsnoksággal) ellen irányult, 12.12 és 13.35 között pedig a repülőtereket (Ciampino Sud, Ciampino Nord, littoriói[43]), támadták. Összesen hat támadó hullámot lehetett megkülönböztetni. A repülési magasságok és az észlelésük időpontja a Fosse Cupo-i szektorban: első hullám (5.400–5.000 m, 10.58-12.05); második hullám (6.000 m, 12.30–13.10); harmadik hullám (4.000–6.000 m, 12.47-től); negyedik hullám (5.000 m, 13.05-től); ötödik hullám (3.500 m, 13.00-tól); hatodik hullám (6.000–7.000 m, 13.02-től). Pár gép akár 1200 méterig is leereszkedett. Az első, a második és a negyedik hullám észak-dél irányban haladt el a Tevere völgye fölött. Az ötödik hullám a San Lorenzo vasútállomást vette célba. A harmadik hullám a ciampinói repülőtereket támadta.[44]

Most derült csak igazán fény a légvédelem felkészületlenségére. A riadó akkor szólalt meg, amikor már földet értek az első bombák. Kevés volt az óvóhely, és nem voltak biztonságosak. Az áldozatok 35–45%-a azért halt meg, mert az óvóhely nem állt ellen a bombáknak, vagy mert bent ragadtak az óvóhelyen. Az 1934-ben alapított UNPA, a rezsim egyik büszkesége, egy óriási szervezetté nőtte ki magát, amely legfeljebb saját magát tudta eltartani, és a rengeteg pénz, amit beleöltek, néhány spekulánst tett gazdaggá. Rómában mindenki hitt abban, hogy a pápára való tekintettel nem bántják a várost, így nem is erőltették az óvó-

43 Ma „Aeroporto dell'Urbe" néven, polgári kisgépes repülőtérként üzemel.
44 DE SIMONE, 1993. 158–160.

helyépítést.[45] A légvédelmi ágyúk tüze pedig meg se karcolta a szövetséges gépeket, valamint a lőszer is idő előtt elfogyott. A lövedékek félúton robbantak fel a 6.000 láb[46] magasan köröző repülőgépek és a föld között.

Róma légterét a Cerveteriben, Ciampinón és a littoriói repülőtéren állomásozó vadászrepülők védték. Vagyis kellett volna, hogy védjék, de még a röpcédula dobálást sem tudták megakadályozni. Mindössze 38 olasz vadászgép szállt fel 11.06 és 11.30 között, hármat közülük le is lőttek. Ketten meghaltak: Bruno *Serotini* főhadnagyot a Mitchell lelövése után üldözőbe vette egy Lightning. Ki akart ugrani, de mellen találta egy géppuska sorozat; Edmondo *Massi* százados pedig ellőtte az összes lövedékét a Re. 2001-esével, így leszállt Ciampinóra, és miközben felszállni készült egy Mc. 205-össel, bombatámadás érte a repülőteret. Kisodródott, és egy német Dornier-217-esnek ütközve kigyulladt a gépe. A pilóta bennégett.

Guidóniáról szállt fel 11.06-kor két Mc. 205-ös, ők voltak az elsők. Cerveteriről 11.10-kor szállt fel a 85° és a 65° repülőszázad (9 gép, ebből egy Bf. 109-es, ami a 70° századhoz tartozott, és javítás alatt állt Cerveteriben). A littoriói repülőtérről 11.12-kor indult az első két Re. 2001-es. Összesen 9 emelkedett a levegőbe. Ciampino Sud-ról 11.30-kor indult két Mc. 202-es a 167° zászlóaljból (az egyik a 95°, a másik a 75° századból), 12 gép követte őket. Furbarából egy Re. 2001-es szállt fel, Folignóból pedig egy régi Mc. 200-as. 11.15-kor kezdtek felszállni Capuáról és Capodichinóról a repülők (23 gép, ebből 5 Dew. 520-as). Mivel a Dewoitenekben nem volt rádió, a repülőterek felett köröztek, és a többi gép sem indult Róma felé, mert azt hitték, hogy Nápolyt is bombázni fogják, így csak a hazafelé vezető úton támadták meg az amerikaiakat.[47]

A szövetségesek még akkor is különleges bánásmódban részesítették Rómát, amikor bombázták. Gondoskodtak a túlbuzgó protestáns pilóták távolmaradásáról, és számos katolikus pilóta kérte felmentését lelkiismereti okokból. Csak tisztán kivehető célpontokat jelöltek meg, ezért is kímélték meg a Termini pályaudvart, ami túlságosan beékelődött a lakó-

45 Rómába összesen 45 nyilvános óvóhely működött. Ezeken kívül kevés olyan magánóvóhely épült, ami megfelelt az elvárásoknak. Általában csak a pincéket nevezték át óvóhellyé, és legfeljebb a mennyezetet támasztották alá valamivel. A nyilvános óvóhelyek helyét lásd DE SIMONE, 1993. 288–289.

46 1000 láb = 300 m, ami egy „angel", innen a katonai kifejezés: „twenty angels", vagyis 6000 méterrel a föld felett

47 DE SIMONE, 1993.

negyedekbe. Hogy ne találjanak el nem katonai objektumokat, a pilóták alaposan áttanulmányozták a térképeket, és kölcsön kértek pár igen jó irányzót is. Kivételesen tiszta volt az ég, a szél se fújt. Telibe is találták a San Lorenzo pályaudvart, hihetetlen pontossággal semmisítve meg a vasúti szerelvényeket és az infrastruktúrát. Két lőszert szállító szerelvény is felrobbant, és egy a frontra igyekvő katonákat szállító vonatot is eltaláltak. Bár a katonák időben kijöttek a vagonokból, több mint kétszázuk holttestét találták meg később. A következő hullámban támadók viszont a kapott utasítások szerint a füstre céloztak, amely természetesen terjedt, és így a szórási terület egyre inkább a San Lorenzo lakónegyed és nem a pályaudvar lett. Eltalálták a pápai tulajdonban lévő S. Lorenzo fuori le Mura bazilikát, a veranói temetőt,[48] a Poliklinikát, a Tiburtino és Prenestino kerületet, az egyetemi várost (ahol aznap szerencsére nem volt tanítás), valamint *„a közelben fekvő Fiat javítóműhelyt"*.[49] A legnagyobb károk a Piazza Sisto V, a Piazza Porta Maggiore és a Piazzale San Lorenzo alkotta háromszögben keletkeztek. Ezekről a károkról a BBC nem tudósított, és erősen meghamisítva közölték a tényeket. Az angol rádió hallgatói szinte kizárólag az el nem ért célokat hallották. Akármennyire is jól szervezték meg a támadást, sok műemlék megsemmisült, és a civil áldozatok száma máig sincs tisztázva, számuk 1.400 és 1.600 között mozog.[50] A félrecélzott bombákon kívül, feltételezhetően egy B-17-es elektronikus hibája miatt, korábban dobtak le egy 500 fontos bombát, és kis híja, hogy nem halt meg még több ember, amikor 11.25-kor a Via di Val Melainán eltalált egy 560 lakásos épületet. Szerencsére nem robbant fel, és sikerült hatástalanítani.[51]

„A gépek Rómát észak felől közelítették meg, úgyhogy a Rómától kb. 30 km-re északra fekvő Civitavecchia-Marinara környékén értek a félszigetre és onnan fordultak dél felé."[52] A jelentésben foglaltakhoz csak annyit kell hozzátenni, hogy a közepes bombázók Rómától délre, Nettunónál értek a szárazföld fölé, és onnan haladtak tovább egyenesen Ciampino irányába. A jelentések majdnem mindenhol ugyanazt a repülési magasságot

48 Óriásiak voltak a személyi károk, mert a temető bejárata előtti árusok, vevőik és a temetőbe látogatók a bejárat íve alá, vagy a falak mellé menekültek, ahol a repeszek és a bombák halomra ölték őket. DE SIMONE, 1993.

49 HIM I/91/7/a. 6.

50 Egy részletes, 951 főt tartalmazó, de nem teljes lista megtalálható az INT14 (2005. I. 23.) internetes honlapon.

51 DE SIMONE, 1993.

52 HIM I/91/7/a. 1.

közlik (4.000–8.000 m között,[53] kb. 6.000 m[54]), viszont érdekes eltérések figyelhetők meg a támadó gépek, a ledobott bombák számának és típusának, illetve a légvédelmi eredmények közlésénél. Az olasz légügyi miniszter asztalára kerülő jelentésben 100 és 250 kg közötti bombákról, illetve kb. 500 repülőről tudnak,[55] ezek típusa Repülő Erőd és *„Lockeed"* [sic!][56]; nem említik meg, hogy két részletben támadtak. Erről a magyar katonai attasé sem ír és „csak" 500 Liberatorról tud. Ő viszont nagyobb bombamérettel számol (összesen kb. 700 tonnát dobtak le,[57] egyenként 250–300 kg-osakat). Egyik jelentés sem említi, hogy a támadás második felében (ez irányult a repülőterek ellen) B-26-os Marauder, B-25-ös Mitchell közepes bombázók és Lockheed gyártmányú, P 38-as Lightning típusú kétmotoros vadászok vettek részt, ráadásul az egyedüli hivatalos olasz jelentés is Halifaxokról és Wellingtonokról ír a Marauderek és Mitchellek helyett.[58] A lelőtt gépek számbavétele tekintetében a jelentések teljesen ellentmondanak. Az egyik olasz jelentés szerint 2 db B-17 Repülő Erőd biztosan lelőve, 2 db B-17 és 1 db Lochkeed típusú nehéz vadász (csak a P-38-as Lightning lehet) valószínűleg lelőve és 40 db B-17 eltalálva, de csak a vadászok sikeres működését dicséri. Ezen kívül az olaszok azt derítették ki, hogy 7 angol-amerikai gép nem tért vissza a bázisra (ez azért sem pontos, mert aznap csak az amerikaiak bombáztak). A magyar katonai attasé szerint a légvédelmi tüzérség 7, és a vadászok 1 gépet semmisítettek meg.[59] Ezzel ellentétben a délután folyamán csak egy Maraudert és egy Mitchellt lőttek le. A Maraudert a Pratica di Mare-i német légvédelem találta el, és Nettuno környékén zuhant le, a Mitchellt pedig Bruno *Serotini* főhadnagy lőtte le, amely Ardea – Santa Palomba környékén csapódott a földbe.[60] A DICAT gyatra teljesítményét mutatja

53 HIM I/91/7/b.
54 HIM I/91/7/a.
55 Valójában 222 B-17-es, és 140 B-24-es vett részt a délelőtti támadásban, illetve 146 B-26-os és 154 B-25-ös a délutániban. 268 Lightning kísérte a bombázókat. Ez pedig 930 gépet jelent. DE SIMONE, 1993.
56 HIM I/91/7/b. 1. – Ez az elírás többször is megfigyelhető az olasz dokumentumokban.
57 Pontosabban 1060 tonnát. Ez volt az addigi legsúlyosabb légitámadás Olaszország ellen. DE SIMONE. 1993.
58 DE SIMONE, 1993.
59 Ezt írják az 1151. sz. hadi közleményben is, ami július 21-én reggel jelent meg az újságokban. Július 28-án küldte el a jelentését a katonai attasé, tehát lehet, hogy innen szedte az adatokat. DE SIMONE, 1993.
60 DE SIMONE, 1993.

az is, hogy *„a bombázás teljesen derült ég mellett"*[61] zajlott, illetve a támadás során Észak-Olaszországban tartózkodó Mussolini is azt a jelentést kapta, hogy *„a légelhárító ütegek alig válaszolnak"*.[62] Az itt bemutatott ellentmondás is példázza a hírszerzés megbízhatatlanságát, illetve a harcoló felek információinak a pontatlanságát.[63] A lelőtt gépek számának téves megállapítása azért is gyakori, mert nem ellenőriztek minden eltalált gépet. Amelyik füstölni kezdett, vagy súlyos kárt szenvedett, lelőttnek számított. Minden légi győzelem után pénzjutalom járt, és a lelőtt pilóták özvegyeit sokszor úgy segítették, hogy az elhunytnak tulajdonítottak pár légi győzelmet, mert az érte járó jutalmat így az özvegy kapta meg.

A légitámadás legmagasabb rangú áldozata Azolino Hazon hadtesttábornok, a carabinierik főparancsnoka volt. 11.25-kor, a második és a harmadik hullám közötti szünetben elindult megszemlélni a károkat, amikor is 11.30-kor a Viale Regina Elenáról a Piazzale San Lorenzóra hajtó tábornok kocsiját telibe találta a harmadik hullám egy 500 fontos bombája. Meghalt a vezérkari főnöke, a sofőr, és súlyos sérüléseket szenvedett a szárnysegédje. Halála nem jött jól, mert be volt avatva a Mussolini félreállítását célzó előkészületekbe. Vittorio *Ambrosio* tábornok, a hadsereg vezérkari főnöke, aki éppen Mussolini mellett tartózkodott a Villa Gaggiában, egész nap aggódhatott, hogy Hazon hagyott-e az asztalán valamilyen kompromittáló iratot, és ha igen, ki találja meg először. Szerencsére Hazon előrelátó volt, és az új főparancsnok, Angelo Cerica hadtesttábornok, elődje összeesküvésben betöltött helyét is átvette.

Az áldozatok számának megállapítása körüli bizonytalanság a fasiszta rendszer titoktartásának a következménye. Mussolini éppen a Villa Gaggiában hallgatta Hitler szónoklatát, amikor 11.30-kor személyes titkára, Nicolo De Cesare átadott egy üzenetet, rajta a hírrel, hogy Rómát erősen bombázzák. Mussolini szorult helyzetbe került aznap, mert Hitlertől nem kapta meg a várva várt segítséget. A római támadás kiélezte az amúgy is nehezen kezelhető problémákat, amelyeket az óvóhelyekre szánt összegek elsikkasztásából és a védelmi építményekkel kapcsolatos

61 HIM I/91/7/a. 1.

62 CORVAJA, 2001. 328.

63 Ehhez természetesen hozzátartozik az a tény is, hogy mindkét harcoló fél szándékosan torzította a valós veszteségeket és győzelmeket. Ennek propaganda célzata volt a lakosság irányába és az ellenség megtévesztését is szolgálta. Egy adott ütközet után a katonai vezetők közül sokan „kozmetikázott" jelentéseket küldtek a felső hadvezetés részére az elért érdemeik megnagyobbítására. Ez mindegyik hadviselő félnél nyomon követhető.

mulasztásokból adódtak. Róma különleges státust élvezett,[64] és minden lehető eszközzel titkolták a hatóságok a rómaiak előtt a háború borzalmait. Erre példa, hogy amikor elhelyezték a civitavecchiai kibombázottakat a környező városokban és falvakban, Rómában a hivatalok megpróbálták minél hamarabb „elrejteni" az áldozatokat, és kordonnal tartották távol a lakosokat, hogy azok ne érintkezhessenek a kibombázottakkal. Rómában senki sem számított bombázásra, ezért nem erőltették az óvóhelyépítést, illetve nem volt terv a bajbajutottak segítésére. Így az áldozatok a kezükkel kotorhatták ki szeretteiket a romok alól, és a pár katonán kívül lényegében csak a tűzoltók segítettek nekik. Természetesen ők is ásókkal, és talicskákkal, mivel más eszköz nem állt a rendelkezésükre. Az óriási hiányosságokat a rendszer nem tudta megoldani, így megpróbálta eltussolni azokat. A példa nélküli forróságra hivatkozva kordonnal zárták körül a San Lorenzo negyedet, és csak az mehetett be, aki igazolni tudta, hogy ott lakik. Ez volt a kormány első rendelkezése, amint Mussolini visszatért Feltréből. Szinte azonnal megtisztították a törmelékektől a via Tiburtinát, a Piazzale Veranót, a Piazzale San Lorenzót és a Viale Regina Elenát, de a kordonon belüli utakra kívülálló nem léphetett be, így ott minden maradt annyiban. Ez az úttisztítás volt a kormány második rendelkezése. A halottak számát nevetségesen alacsonyra becsülték,[65] és mindez tudatos volt, mert ekkor már létezett mind a tűzoltók, mind a carabinierik, mind a légügyi minisztérium jelentése, amelyek legalább 2.000 halottról tudtak. Az újságírók csak a miniszterelnök kabinetjének különleges engedélyével léphettek be, és két rendelet tiltotta meg a számukra, hogy olyat írjanak le, amit nem egyeztettek a megfelelő hivatallal.[66]

64 Ez a különleges státus felkeltette azok irigységét, akik viszont elszenvedték a bombázásokat. A milánói lakosság például az OVRA jelentései szerint kifejezetten kívánta Róma bombázását, és a támadás után örült, mivel szerintük így a római „fejesek" is megértették, mi is a háború. DE SIMONE, 1993.

65 A július 21-ei 1151. sz. hadi közlemény szerint 175 halott és 1659 sebesült; a július 23-ai *Messaggero* szerint 717 halott és 1599 sebesült; a római kormányzóság szerint 757 halott. DE SIMONE, 1993.

66 DE SIMONE, 1993.

A támadás maga jelképes tartalommal is bírt, jelezte, hogy ezentúl nincs kímélet senki és semmi ellen. A vasúti közlekedés megbénult, és akadozni kezdett az élelmiszerellátás, hiszen a környékbeli falvakból a földművelők a bombázástól félve már nem mertek bejönni a városba, és az a kevés is, amit behoztak, nehezen volt elérhető a bombázást szenvedett területen, mivel ott nem üzemeltek többé a kerületi piacok. Használhatatlanná vált szinte az összes Róma környéki repülőtér. Mussolini is csak Centocellén tudott leszállni július 19-én este.[67] Azonnal értesítették, hogy a pápa és a király megtekintette a bombázott területeket, illetve arról is, hogy a királyt ellenségesen fogadta a lakosság, és felelősségre vonták a háború okozta szenvedésekért.[68] Mussolini ezek tudatában meg se kísérelte látogatni a San Lorenzo negyedet, viszont július 20-án reggel megtekintette a ciampinói és littoriói repülőteret, és parancsot adott a károk kijavítására,[69] de hamar napirendre is tért felettük.[70] Csak a július 22-éről 23-ra virradó este, erős kísérettel látogatta meg a San Lorenzo negyedet. Sor került még egy nappali látogatásra is július 25-én, közvetlenül a számára végzetes királyi fogadás előtt, így komolyabb intézkedések megtételére már nem volt ideje, mert letartóztatták.[71]

A bombázás erősen hatott a rómaiak hangulatára. A fasiszta vezetés várakozásaival szemben megerősítette a fasiszta-ellenességet, bár nem szabad túlértékelni a támadás ilyen irányú jelentőségét. Az első megmozdulá-

67 A littoriói pályaudvar olyan súlyos károkat szenvedett, hogy nem volt többé alkalmas a teherforgalom lebonyolítására. A repülőtér kifutópályája használhatatlanná vált. A ciampinói repülőterek kifutópályája is tele volt lyukakkal, így alkalmatlanná vált a légi forgalom lebonyolítására. 46 repülőt eltaláltak, nagy részük használhatatlanná vált. Egy Szicíliába tartó FW. 190-es alakulatot, mely a bombázás reggelén szállt le, hogy üzemanyagot tankoljon, lesöpörték a támadás során. Július 20-án a RAF felderítői fényképezték a várost, és a felvételeken 130 találatot számoltak össze a vasúti vonalak mentén, amelyek így 49 ponton lettek megszakítva. Csak a littoriói pályaudvaron 70 vagont találtak el. DE SIMONE, 1993.

68 A pápától a rómaiak elfogadták az anyagi segítséget, viszont a király pénzét visszautasították. Nem sok hiányzott, hogy az uralkodót tettlegesen is bántalmazzák. III. Viktor Emánuelt időben kimenekítette a kísérete, de így megismerhette az olasz nép véleményét a háborúról, és az azt kirobbantó rezsimről. A király a bombázást a littoriói repülőtér melletti Villa Savoiából (ma Villa Ada, 1946 előtt a Savoiák magánrezidenciája) nézte, és tisztában volt a szövetségesek elsöprő légi fölényével. DE SIMONE, 1993.

69 HIM I/91/7/a. 4.

70 ORMOS, 2000.

71 DE SIMONE, 1993.

sok már 1942. március 28-án elkezdődtek az éhség miatt szenvedő lakosság körében, de fasiszta-ellenes színezetet csak egy év múlva, 1943. március 5-étől kaptak. Ekkor kezdtek sztrájkba az észak-olasz munkások, amelyek megszervezésébe kommunista elemek is kerültek.[72] Az olaszok nem érezték magukénak a háborút, és amikor szembesültek az első kudarcokkal – lassan ugyan, de – a rendszer ellen fordultak. A bombázás sem növelte a fasizmus, pontosabban Mussolini népszerűségét. Ahogy már történelmi olasz területek is ellenséges kézbe kerültek, a rezsim presztízse kezdett összeomlani. Talán legelőször a nagytőkések, Giovanni Agnelli, Alberto Pirelli, Guido Donegani, Giuseppe Volpi és Vittorio Cini, vagyis a legfőbb pénzemberek távolodtak el a fasizmustól, hiszen az egyre érezhetőbb belső gazdasági problémákkal, meg az egyre erősebb szövetséges bombázás okozta károk miatt veszteséges termeléssel már nem remélhettek nyereséges üzleteket egy vesztésre álló rezsim segítségével.[73] A feltrei tanácskozáson kiderült, hogy Hitler nem fog nagy áldozatokat hozni Szicília visszafoglalására, és ez a hadsereg felső vezetését is végleg a Duce ellen fordította.[74] Mussolini a király személyében sem számíthatott támogatásra, mert a háború okozójának nyújtott túlzott támogatás a monarchia számára is végzetes lett volna. A bombázás a királyra is hatással lehetett, hiszen ekkor közölte Pietro Acquerone herceg (duca)[75] személyén keresztül a volt és leendő rendőrfőnökkel, Carmine Senisevel, hogy készen áll a fasizmussal való szakításra, és a szövetségesekkel való külön békére.[76] Acquerone amúgy szintén a pénzemberekhez tartozott.[77] A fasiszta párt és a tábornokok soraiban szövődő összeesküvések vezettek július 24-25-éhez, a Fasiszta Nagytanács szavazatához. Az ekkor beterjesztett három határozat szövege (Grandi, Farinacci, Scorza indítványa) mind utal a háborúra és Scorzáé a pár nappal előbbi bombázásra is: „*...saluta le citta straziate dalla furia nemica e le loro popolazioni che in Roma – madre del Cattolicesimo, culla e deposi-*

72 Gallo, 1967.

73 Candeloro, 1988.

74 Ambrosio megígértette Mussolinival, hogy beszél Hitlerrel, és elintézi Olaszország kilépését a háborúból. Végig Hitler szónokolt a találkozón és Mussolini nem intézett el semmit. Torsiello, 1975.

75 A magyar nyelv nem tesz különbséget a principe és a duca között, mindkettőt hercegnek fordítja. Ezért mindig jelölöm, melyikről van szó.

76 Bianchi, 1963. 497.

77 Genovai pénzemberként kezdte, 1934-ben lett szenátor a vagyona alapján, és 1939-ben a király a Királyi Ház miniszterévé nevezte ki. Tőle kapott előbb grófi, majd hercegi címet. Érdekelt lévén számos vállalatban, gondosan ápolta kapcsolatait a legfőbb iparmágnásokkal és pénzemberekkel. Candeloro, 1988.

taria delle piu alte civilta – trovano l'espressione piu nobile della loro fermezza e della loro disciplina..."[78] Ez a fennkölt szónoki stílus persze csak a mellébeszélés, és nem akadályozta meg, hogy Dino Grandi indítványát fogadják el azon az éjjelen. A királyra ruházták a fegyveres erők parancsnokságát, aki letartóztatta Mussolinit. Egy másik érdekes adalék a bombázásról és a politikai következményeiről: 24-én este nem Mussolini gárdistái őrködtek a Palazzo Veneziában, mivel a Duce elküldte őket, hogy segítsenek a San Lorenzo negyedben a romeltakarításban és a mentési munkálatokban. Helyettük egy különleges rendőri alakulat védte a Gran Consigliót, pontosabban inkább elszigetelte, így az MVSN vezérkari főnöke, Enzo Galbiati tábornok a 15 perces szünet során nem tartóztathatta le a Mussolinihez hűtlen hierarchákat. Mussolini a szavazás eredményét nem tekintette döntőnek, így addig habozott, amíg nem maradt ideje letartóztatni Grandit és a többi igennel szavazót, mert őt magát fogták el.

Komoly katonai művelet nem kísérte a letartóztatást. A feketeingesek nyugalmának egyszerű prózai okai voltak: Scorza vigyázatlanul elment Cericához, aki pedig rögtön megzsarolta, hogy csak abban az esetben hagyja futni, ha kiadja a parancsot a feketeingeseknek, hogy ne mozduljanak. A 16° comói „M" zászlóaljat, amely Marabini alezredes parancsnoksága alatt teljes fegyverzetben vonult Róma felé Ponte Galerából, a hadsereg egy vegyészezrede állította meg. Az „Ariete" hadosztály három M 42 75/18-as önjáró lövege 20.30 körül felvonult a Milícia parancsnoksága elé,[79] a Piazza Romaniára, és Galbiati irodájának az ablakára sze-

78 „... *üdvözlet az ellenség tombolása által megkínzott városoknak, és lakosságuknak, melyek Rómában – amely a Katolicizmus szülőanyja, a legmagasabb rangú kultúrák bölcsője és letéteményese – megtalálják helytállásuk és kitartásuk legnemesebb példáját ...*" BIANCHI, 1963. 591. – Amennyiben nincs külön jelölve, a fordításokat a szerző készítette.

79 Galbiati 19:00-kor már 2 órája várta Mussolini hívását a földszinti irodájában, és nem sejtett semmit. Megpróbálta hívni a Palazzo Veneziát, de senki sem válaszolt. Egy küldönc útján megtudta, hogy Mussolini Asturája már fél órája elhagyta a Villa Savoiát, de a küldönc azt már nem figyelte meg, hogy a kocsiban Badoglio ült. 19.30-kor Conticelli tábornok, Galbiati helyettese tájékoztatta főnökét, hogy Mussolini lemondott. Ezt a belügyi államtitkártól, Umberto Albinitól tudta meg. Az MVSN épületében azon nyomban óriásira nőtt a fejetlenség. Nem tudták, hogy ki állt Mussolini lemondása mögött, az sem volt biztos, hogy önszántából mondott-e le, összeköttetés pedig továbbra sem jött létre, mivel Cerica parancsára a carabinierik elfoglalták az EIAR épületét és a Belügyminisztériumot. 20.00-ra már senki sem tudta, hogy mihez kezdjen, viszont világossá vált, hogy Ambrosio miért vonta ki nem régen a Milícia egyes egységeit – többek között a „Littoriót" is – Galbiati parancsnoksága alól, és miért helyezte őket a sajátja alá. Ekkor jöttek az önjáró lövegek. (COLLIER, 1972.)

gezte a csövét, akinek elvették a kedvét attól, hogy az utasítsa a Campagnano Romanóban[80] állomásozó „Littorio" páncélos hadosztályt Mussolini kiszabadítására. Igaz, ez még nem garantálta a vértelen győzelmet. A parancsnok, Alessandro Lusana vezérőrnagy éppen Terracinában tartózkodott engedéllyel, így ő nem intézkedhetett. A törzsfőnököt viszont meglepte, hogy az „Ariete" 23-án este megelőzte a „Littoriót", és lezárta a via Cassiát. A szárazföldi vezérkar egyik célja a félszigeten tartózkodó fasiszta erők semlegesítése és áthelyezése volt. Ennek keretében július 21-én parancsba adták a „Littoriónak", hogy induljon Pugliába, és adja át a helyét az „Arietének". Ennek ellenére a „Littorio" még 25-én is Campagnano Romanóban állomásozott. Amikor a törzsfőnök küldönce beszélt Galbatival, az ismételten nyugalomra intette a hadosztályt. Ekkorra, bár a „Littorio" jól fel volt szerelve, magától már nem indulhatott volna meg.[81]

Hans Georg von Mackensen, a római német nagykövet óriási tévedése volt az egyik tényező, ami meggátolta az összes környéken állomásozó német egység azonnali beavatkozást. Mackensen az alábbi üzenetet küldte Ribbentropnak július 25-én 14.30 körül: *„La posizione del Duce non è mai stata così forte."*[82] Mussolini 16:56-kor érkezett meg a Villa Savoia elé, ahonnan kijőve már a carabinierik várták. Nagy hiba volt, Mackensennek a posztjába került.[83] Mackensen hibás helyzetfelismerése nyugalomba ringatta a német hadvezetést, így Kesselring, aki viszont helyben lévén, tökéletesen tájékozódott a történtekről, nem kaphatott parancsot az azonnali beavatkozásra.

Másik gátoló tényező volt az „Ariete" hadosztály egységeinek a felvonulása, hiszen a viterbói 3° német páncélgránátos hadosztály készen állt a közbeavatkozásra, de az „Ariete" július 23-a este óta La Stortánál állomásozó egységei már eléggé elrettentő erőnek számíthattak mind a „Littoriónak", mind a németeknek.[84]

Végül pedig Pietro Badoglio marsall, az új kormányfő híres-hírhedt beszédét lehetne megemlíteni, amiből is a következő rész szólt a német szövetséges melletti elkötelezettségről: *„La guerra continua. L'Italia, [...]*

80 Campagnano di Romaként is ismert.
81 INT11 (2005. 1. 1); INT10 (2005. 1. 1.); MONELLI, 1963.; COLLIER, 1972.
82 *„A Duce helyzete soha sem volt ennyire erős."* COLLIER, 1972. 269.
83 COLLIER, 1972.
84 INT12 (2005. 1. 18.); INT11 (2005. 1. 18.)

mantiene fede alla parola data."[85] A szöveg inkább egy katonai napiparancshoz hasonlít, mint egy kormányfő bemutatkozó beszédéhez. Tele van kétes értelmű utasításokkal. Az egyik mondat a német-olasz szövetség mellett foglal állást, a másik viszont a király személye köré kívánja tömöríteni az olaszokat. Egy pontosan ki nem fejtett utasításra hivatkozik, de azt már az olvasónak kell eldöntenie, hogy a királyhűségre, a németekkel való együttműködés folytatására, vagy esetleg egy kiugrási kísérlet előkészítésére utal-e. Végül egy cseppet sem bizalomgerjesztő mondattal zár, miszerint a közrend megzavarói könyörtelen büntetésre számíthatnak. Ezzel minden politikai megmozdulás és szervezet el lett hallgattatva. Maga a mondat: *„La guerra continua"*,[86] elég volt a szövetséges válasz kialakításához. Ők komolyan vették a kijelentést, és folytatták a háborút, vagyis a bombázást is.

Róma második bombázása (1943. augusztus 13.)

Mussolini bukását és a fasizmus gyors leszerelését lelkesen üdvözölte a lakosság, de a hadiállapot és a diktatúra továbbra is fennmaradt, ami erősen lehűtötte a lelkesedést. Végül is ugyanazt a hatalmat más személy, más csoportra támaszkodva gyakorolta, a háború okozta szenvedés pedig megmaradt. Ezt megerősítette Róma második bombázása is. Mivel a szövetségesek úgy gondolták, hogy egy olyan Olaszország, amely lerázta magáról a fasizmust, veszélyesebb ellenség, növelték a támadások intenzitását. 1943. augusztusában és öt órával a fegyverszünet[87] kihirdetése megelőzően[88] további bombázásokat hajtottak végre, amelyek nagyon nagy károkat okoztak az olasz városokban.[89] Azt persze kevesen tudták, hogy a Badoglio-kormány béketapogatózásokba kezdett a szövetségesek-

85 *„A háború folytatódik. Olaszország,* [...] *fenntartja az adott szó hitelét."* CANDELORO, 1988. 193.

86 *„A háború folytatódik."* CORVAJA, 2001. 341.

87 Az olaszok végig fegyverszünetnek hívták azt, amely egy feltétel nélküli megadás volt.

88 Szeptember 8-án, kevéssel dél előtt, a Frascatiban székelő Kesselring, illetve a német főparancsnokság is kapott egy adagot, egy kivételével meg is szakadt az összes távközlési vonal. A parancsnokság helyszínéről szóló információkat Castellano szolgáltatta a szövetségeseknek. Ez is egyike volt azoknak a bizalmas adatoknak, amik elárulásával bizalmat akart ébreszteni a szövetséges hadvezetésben a Badoglio kormány. MACKSEY, 2001.; A 12° légi hadsereg 301° BG-jából két századnyi B-17-es támadta Frascatit. DE SIMONE, 1993. 309.

89 MONELLI, 1963.

kel, és hogy 1943. augusztus 12-én Giuseppe Castellano dandártábornok kiutazott Madridba, majd Lisszabonba (24-én Giacomo Zanussi tábornok követte, bár teljesen feleslegesen, hiszen a szövetségesek nem tárgyalni akartak, hanem elfogadtatni a feltételeiket, Castellano pedig már megkapta a követelés listát. Zanussi megjelenése csak megkérdőjelezte Castellano megbízását).[90]

A második támadás augusztus 13-án 11-kor kezdődött, és a légiriadó végét jelző szirénák 12.33-kor szólaltak meg. A támadás pár perccel előtte fejeződött be. 409 repülő, vagyis 106 B-17-es, 45 P-38-as védelme alatt, 102 B-26-os, és 66 B-25-ös 90 egyéb vadászrepülő kíséretében 500 tonna robbanóanyagot dobott Rómára. Ezúttal csak a 12° légi hadsereg repülői vettek részt a támadásban, James H. Doolittle tábornok személyes felügyelete alatt. Az augusztus 14-én megjelent 1176. sz. hadi közlemény szerint az amerikaiak 9 gépet vesztettek,[91] az Északnyugat-afrikai Légierő parancsnoka, Carl Spatz vezérőrnagy viszont két B-26-os elvesztéséről tájékoztatta augusztus 31-én Henry H. Arnold tábornokot, a Légierő vezérkari főnökét.

A második légitámadás célpontja hivatalosan ugyanúgy stratégiai, vagyis a vasúti és a légi közlekedés megbénítása, de most is kapott politikai színezetet, mert arra ösztönözte a Badoglio-kormányt, hogy minél előbb szakítsa meg a németekkel a szövetséget. Eltalálták a littoriói és a ciampinói repülőtereket, a San Lorenzo, a tuscolanai, a prenestinai és a casilinai rendező-pályaudvarokat. A civilek között most is sok volt a halott és a sebesült. Habár a Tuscolano és Casilino negyedek kerültek a bombázás epicentrumába, a Portonaccio és a San Lorenzo negyedek sem lettek megkímélve. A Piazza Lodi és Piazza Ragusa között, a via Enna mentén számos házat ért találat. Két bomba eltalálta a síneket és felfordította a mozdonyt a Ponte Casilinónál, megállítva egy a Termini pályaudvar felé tartó vonatot, amely 1.200 Olasz Kelet-Afrikából hazatelepített menekültet szállított. Az utasok kimenekültek, és megpróbáltak átmászni a falon, ami elválasztotta a vasúti síneket a Via Casilinától, miközben két Lightning, alacsonyan repülve, belelőtt a tömegbe. Aki csak bírt, a közeli Sant'Elena fuori Porta Maggiore templomba menekült. A plébánost is eltalálták a repülők, miközben az utolsó kenetet adta fel a haldoklóknak a templom előtt. Ilyen kis magasságból végrehajtott „megsorozásra"

90 Corvaja, 2001.

91 Hármat a földi légvédelemnek tulajdonítottak, hatot pedig a vadászoknak (3 négymotoros és 3 kétmotoros repülőt). de Simone, 1993.

többször és több helyen került sor. A via Caltagirone 6 szám alatti laktanyát egymás után három bomba találta telibe, és egyedül a parancsnok előrelátásának köszönhető, hogy „csak" heten haltak meg, mert megengedte a legénység nagy részének, hogy a tisztjeik vezetésével a közeli óvóhelyekre menjenek, mivel a laktanyának sem óvóhelye, sem pincéje nem volt.[92] A bombák többek között súlyosan megrongálták a Santa Croce in Gerusalemme bazilikát, és földig rombolták a Santa Maria dell'Orto templomot.[93]

A mentést sokkal jobban oldották meg, mint július 19-én, mivel kivonultak a PAI, a tengerészet, a vöröskereszt, a hadsereg, a tűzoltók és az UNPA egységei. Nehezítette a kutatást az elektromos közvilágítás és a szükséges felszerelés hiánya, így a több tonnás törmelékek eltakarítását is kézi erővel kellett elvégezni.

A magyar katonai attasé a littoriói repülőteret és pályaudvart ért károkról ír: *„a reptér* [...] *második bombázása az elsőnél súlyosabb volt. A támadást kb. 120 repgép 1.500-3.000 m magasságból, 4 hullámban hajtotta végre".*[94] A magasság alacsonyabb, és a bombázás is pusztítóbb, utána pedig szisztematikusan végiggéppuskázták a repülőteret. Majdnem minden hangár telitalálatot kapott, és a repülőgépek nagy része megsemmisült, elégett. Még inkább felgyorsult az olasz légierő pusztulása, amit így egyre gyorsabban múltak felül a szövetségesek. Erősen támadták a közeli vasútállomást is, hiszen az a Róma–Firenze fővonalon fekszik. Érdekes a megjegyzés a légvédelemről: ez *„gyengébben lőtt, mint az előző bombázásnál, tekintettel arra, hogy az első hullám a légvédelmi tüzérségre is lecsapott".*[95] Két lehetőség van: vagy az olasz tüzérség magára talált és kihasználta, hogy a bombázók alacsonyabbról támadnak, és ezért a szövetségesek erősebben támadták, vagy csak egyszerűen a súlyos lőszerhiány és a nem megfelelő kiképzettség miatt képtelenek voltak megfelelő hatékonysággal tüzelni az ellenséges repülőgépekre. Ismerve az olaszok múltkori gyatra teljesítményét, az utóbbi látszik valószínűbbnek.

A pápa mind a két bombázás után meglátogatta a támadás helyszínét, de diplomáciailag nem tudott sokat elérni. Már maga Mussolini is foglalkozott július 25-én azzal, hogy nyílt városnak nyilvánítsa Rómát, miután meglátogatta a károsultakat, és mielőtt letartóztatták volna. Erre azonban csak az augusztus 13-ai bombázás másnapján került sor, amikor

92 DE SIMONE, 1993.
93 INT4 (2004. 10. 24.)
94 HIM I/91/7/c. 1. o.
95 HIM I/91/7/c. 2–3.

is az olasz hatóságok egyoldalúan „nyílt várossá" nyilvánították Rómát.[96] Ennek keretében a Főparancsnokság parancsba adta a római légvédelmi ütegeknek, hogy ne reagáljanak semmiképpen se, ha a szövetségesek átrepülnek Róma felett. Ezt azonnal próbára is tették, mivel augusztus 21-én éjszaka az Északnyugat-afrikai Légierő kb. tíz gépe röpcédulákat szórt és légi felvételeket készített. Az ütegek a parancshoz hűen nem reagáltak, és a fényszórókat sem kapcsolták be. A kijelentésre német részéről nem érkezett válasz, a szövetségesek pedig nem akarták korlátozni a saját mozgásszabadságukat, így elégnek tartották a Vatikán felségjogainak a tiszteletben tartását. Mindenesetre a szövetségesek egy ideig békén hagyták a várost, majd 1943. szeptember 16-ától egészen 1944. június 3-ig támadták a külső kerületeket és egyes negyedeket.[97]

A fegyverletétel kihirdetése és az ezzel kapcsolatos előkészületek

Az olaszok már 1943. augusztus elején érdeklődtek a szövetségesekkel kötendő fegyverszünet lehetőségeiről, de nem ruházták fel a tárgyalásra küldött személyeket a megfelelő jogkörrel. Közben pedig a németeket próbálták leszerelni, emiatt találkozott Guariglia Tarvisióban Ribbentroppal, ahol becsületszavát adta, hogy Olaszország nem tárgyal a szövetségesekkel.[98] Bolognában, augusztus 15-én sort kerítettek még egy olasz–német megbeszélésre, de ez kizárólag katonai szinten folyt, és nem hozott semmi jót az olasz félnek, bár ők ezt még nem így gondolták. Sikerült elérni, hogy egyes hadosztályokat délre vezényelhessenek, de Észak-Olaszország területén legalizálták a Rommel vezetése alatt álló hadseregcsoport jelenlétét. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a németek békés eszközökkel szerezték meg Észak-Olaszországot. A Badoglio-kormány az időhúzással nem ért el eredményeket, ezért augusztus 12-én Castellano tábornok személyében végre egy katona utazott ki Portugáliába. A szövetségesek elfogadták tárgyaló félként, de Castellano nem írhatott alá semmit, csak arról kellett érdeklődnie, hogy hogyan lehetne megszabadulni a németektől és átállni a szövetségesekhez. Még mindig

96 A kommüniké szövegét lásd DE SIMONE, 1993. 304. oldalán.

97 DE SIMONE, 1993.

98 Egy nappal a találkozó előtt, augusztus 5-én került sor az első tanácskozásra. Ettől függetlenül Guariglia nyugodtan adhatta a becsületszavát, mert ekkor az olasz fél még nem tárgyalt, csak tapogatózott, hogy milyen feltételek mellett tárgyalhatna.

nem értették meg, hogy egy összeomlás szélén álló ország nem szabhat feltételeket, és nem várhatja el, hogy ne neki kelljen az első lépést megtenni. Castellano kalandos hazautazása után felgyorsultak a dolgok, és szeptember 3-án Castellano Badoglio nevében, Walter *Bedel Smith* tábornok, Eisenhower vezérkari főnöke pedig Eisenhower nevében Cassibilében (Szicília, Siracusától délre) alá is írta a fegyverletételről szóló okmányt (az olaszok tudták, hogyha nem írják alá, akkor indulnak Tunéziából a szövetséges bombázók Róma felé). Ez persze beszüntette a bombázást, csakhogy a németek túl gyorsak voltak, és a szeptember 8-ai kihirdetés után már egy nappal Rómában harcoltak, amit szeptember 10-ére el is foglaltak.[99]

Maga a német támadás előre látható volt. Már a július 25-ei összeesküvők is számíthattak rá, de az akkor még kisszámú, és elszórtan elhelyezett német egységektől nem tartottak. Nem is volt részletes tervük, hogy egy esetleges támadást hogyan hárítsanak el. A német jelenlét a félszigeten pedig csak nőtt. Sehogy sem sikerült leállítani a csapatok felvonulását, és a stratégiai helyek elfoglalását. A német hadsereg beáramlása igazából korábban, még 1943. májusában kezdődött, de ekkor még az olaszok hívására. Ambrosio tábornok eléggé szorult helyzetben érezhette magát, mert a Mussolini félreállítását célzó előkészületek csak lassan haladtak előre, ehhez pedig csak akadály volt a beáramló német hadsereg, de Olaszország védelmét biztosítandó, muszáj volt elfogadnia a német segítséget. Ezen kívül még a Róma közelében állomásozó fasiszta egységektől is meg kellett szabadulnia, hiszen az 1943. július 10-ei hadgyakorlaton a saját szemével láthatta, mekkora tűzerővel rendelkezik az éppen akkor kiképzett „Littorio" hadosztály.[100] 1943. május 4-én még csak egy, 6-án már három, 7-én pedig öt hadosztály került felajánlásra. Az első kettő ajánlatot Ambrosio még elfogadta, de az utolsót már visszautasította. Ezzel, többek között, fény derült politikai terveire is. Hitler már erőszakos lépésre készült, amikor Kesselring május 22-én elérte, hogy fogadják el az öt felajánlott hadosztályt és a Hans Hube vezette 14° páncélos hadtestet is. Június 1-jén, Pantelleria elvesztésének az előestéjén Ambrosio már maga volt az, aki kérte a német segítséget, vagyis már fontosabbnak tartotta Olaszország védelmét a német hatalomátvételtől való félelemnél. Június 17-én már elfogadta a hatodik hadosztályt és kérte a hetediket is.[101]

99 Monelli, 1963.
100 Int12 (2005. 1. 18.)
101 Macksey, 2001.

Mussolini letartóztatása váratlanul érte a németeket, de a gyors felocsúdást a leghihetetlenebb tervek követték. Hitler el akarta fogatni a királyi családot és a kormányt, de szerencsére sikerült lebeszélni róla. A katonai műveleteket viszont ettől nem állították le. Július 27-én hajnalban a német 44° lövészhadosztály és a 136° „Doehla" hegyi dandár kierőszakolta az átkelést a Brenner hágón. Ettől kezdve a német egységek beáramlása felgyorsult és augusztus 17-éig a következő magasabb egységek érkeztek:

– Franciaországból Liguriába a 76°, 94° és 305° lövészhadosztály;
– Franciaországból Lazióba a 2° ejtőernyős hadosztály;
– Németországból Alto-Adigébe a 44° lövészhadosztály és a 136° hegyi dandár;
– Németországból az emiliai Appenninek területére a 65° lövészhadosztály, a 24° és az SS „Hitler" páncélos hadosztály.

Július 26. és 31. között kb. 2000 ejtőernyőst dobtak le még utánpótlás gyanánt Viterbónál. Ezeken a magasabb egységeken kívül már Kesselring alá tartoztak az alábbi hadosztályok:

– Szicíliában (de részben már Calabriában) a 15° és 29° páncélgránátos hadosztály, a „Hermann Goering" páncélos hadosztály, és az 1° ejtőernyős hadosztály részei;
– Szardínián a 90° páncélgránátos hadosztály;
– Toscanában a 3° páncélgránátos hadosztály;
– Campaniában és Pugliában a 16° és 26° páncélos hadosztály, illetve az 1° ejtőernyős hadosztály részei.[102]

Július 27-én a német Legfelsőbb Parancsnokság, Alfred Jodl tábornok elnökletével, elfogadta az „Alarik" hadművelet tervét, amely az olasz fél egyoldalú békekötése esetén lépett volna életbe. A terv szakaszai a végrehajtás sorrendje szerinti:

– Eiche hadművelet (Mussolini kiszabadítása);
– Student hadművelet (Róma elfoglalása és a fasiszta kormány visszaállítása);
– Achse hadművelet (A flotta megszerzése olasz fegyverletétel esetén);

102 Összefoglalva, Kesselring ezekkel a magasabbegységekkel rendelkezett: Lazióban a XI° Hadtest (2° ejtőernyős hadosztály, 3° páncélgránátos hadosztály); Szardínián a 90° páncélgránátos hadosztály; dél-Olaszországban a XIV° Hadtest (15° páncélgránátos hadosztály, 16° páncélos hadosztály, „Hermann Goering" SS páncélos hadosztály); a LXXVI° Hadtest (1° ejtőernyős hadosztály, 26° páncélos hadosztály és a 29° páncélgránátos hadosztály); elszórt elemek (összekötők, katonai objektumok őrsége..., számuk a tízezret is meghaladta, és nagyon sok helyen jelen voltak). TORSIELLO, 1975.

– Schwarz hadművelet (Az olasz hadsereg leverése és a stratégiai pontok elfoglalása).[103]

Augusztus 17-én pedig Heinrich von Vietinghoff páncélos parancsnok vezetésével felállították a *„10° hadsereget a Közép- és Dél-Olaszországban állomásozó 14° és 76° páncélos hadtestek irányítására. Von Vietinghoff közvetlenül Kesselring parancsnoksága alá tartozott. Ezzel egyidejűleg Hitler közölte Von Vietinghoffal, hogy a német erők közép-olaszországi visszavonulása esetén Rommel átveszi a parancsnokságot [eddig csak az észak-olasz területeken állomásozó német hadseregcsoport volt az irányítása alatt] Kesselringtől, az utóbbi pedig elfoglalja Rómát, és – Mussolini megtalálása és kiszabadítása esetén – visszahelyezi a Ducét a hatalomba."*[104] Éles helyzetben azért egy kicsit máshogy folytak a dolgok, de a németeknek legalább működőképes tervei voltak.

Az olaszok eleinte csak tiltakoztak a német hadosztályok beáramlása ellen, majd próbálták megerősíteni a fontos létesítményeket és városokat őrző erőket. Ennek érdekében egyes hadosztályokat a keleti határ közelébe rendeltek, másokat hazahívtak. Ezeknek az erőknek kellett volna ellenőrizni a beözönlő németeket, de inkább a németeknek sikerült körülfogni az olaszokat.[105] A SME szeptember 2-án kiadta a „Memoria 44 Op."-ot, amelyben az ellenséges erők elleni fellépésről beszélt. A parancsot eljuttatták mindegyik hadsereg parancsnokságához, de az alsóbb szinteken nem tudtak róla. Ezen kívül a parancs másik hibája az volt, hogy nem szólt a készülő fegyverszünetről, és így az „ellenséges erők" alatt egyesek a szövetségeseket értették. Az olasz katonai vezetés elgondolásában az volt az egyik általánosan támadott rész, hogy a németeket nem kell provokálni, és ezért csak az ellenség támadására szabad válaszolni. A németek támadó szándéka már a július 27-én kiderült, amikor átkeltek a Brenner-hágón, így az olaszok már nem sokat ronthattak egy agresszívebb hozzáállással.

Az olaszok a hazahívott hadosztályok egy részével Rómát kívánták védeni. Különben a július 25-én szerepet játszó „Ariete" is Lombardiából lett a fővárosba rendelve. Még július 25-én este érkezett meg a „Piave",

103 Torsiello, 1975.

104 Macksey, 2001. 182.

105 Már 1943. július 25-én városi rendfenntartó erőkként működtek az alábbi hadosztályok: 6° „Alpi Graie", 135° „Ariete", 5° „Cosseria", 4° „Cuneense", 21° „Granatieri di Sardegna", 103° „Piacenza", 10° „Piave", 12° „Sassari", 2° „Tridentina", 3° gyorshadosztály, illetve Venezia-Giuliában a 2° „Sforzesca" és az 52° „Torino". Torsiello, 1975.

majd szeptember 3-án rendelték Róma védelmére Franciaországból a „Lupi di Toscana" hadosztályt és a 18° bersaglieri RECO-t, illetve Horvátországból a „Re" hadosztályt.

1943. augusztus 12-én a 21/224840/3. sz. paranccsal, Giacomo Carboni tábornok vezetése alatt létrehozták a Gépesített Páncélos Hadtestet [„Ariete", „Centauro", „Piave", „Granatieri di Sardegna" hadosztályok]. Ennek, meg a XVII° Hadtesthez tartozó „Piacenza" hadosztálynak kellett volna alkotnia Róma külső védelmét. A belső védelemért az Alberto Barbieri tábornok alá tartozó Római Hadtest [„Sassari" hadosztály, a „Granatieri di Sardegna" hadosztály egy harccsoportja (1 zászlóalj és 1 tüzérosztály) és a Presidio, vagyis a római Helyőrség] felelt. A környéken állomásozó XVII° Hadtest maradék magasabb egységei [220° és 221° partvédő hadosztályok] főként partvédelmi funkciókat láttak el. Ennek a felállásnak az volt a gyenge pontja, hogy nem hoztak létre manőverező csoportot, így a védelem nagyon merevvé vált. Ennek ellensúlyozására Róma védelmére rendelték, a „Re", illetve „Lupi di Toscana" hadosztályokat, és a 18° bersaglieri RECO-t. Az új felállás változatlanul hagyta a Római Hadtestet, de létrehozott egy álló és egy mozgó védelmet. Az álló védelmet Giovanni Zanghieri tábornok, a XVII° hadtest parancsnoka irányította volna, az alárendeltségébe tartozó XVII° hadtesttel, illetve a „Granatieri di Sardegna", „Piacenza", „Lupi di Toscana", és „Re" hadosztályokkal. A manőverező csoport élére viszont Carboni került volna, és az „Ariete", a „Piave", a „Centauro" hadosztályok, illetve a 18° bersaglieri RECO álltak volna a rendelkezésére. Mindettől függetlenül létrehoztak egy támpontot Monterotondóban, a SME operatív központjának (fedőnevén Centro Marte) védelmére, amit egy tunéziai olaszokból álló gépesített zászlóalj, négy légvédelmi üteg és pár páncéltörő löveg védett. Továbbá Rómától több mint 100 km-re, Tarquiniában állomásozott a kiképzés alatt álló XVIII° ejtőernyős zászlóalj (400 fő). Partvédelmi tartalék erőnek szánták őket. Viterbóban állomásozott a 3° gránátos ezred és egy ejtőernyős keret egység. Ezeken az egységeken kívül rendelkezésre állt még továbbá a csapat légierő, és a Harmadik Repülőhadtest 64 működőképes vadászrepülője, és 57 bevethető bombázója, amelyek Castiglione del Lago, Cerveteri, Capodichino, Foligno, Metato, Perugia és Viterbo repülőterein állomásoztak.

Róma védelmének fontosságát jelezte az is, hogy szeptember 5-én a 11/35773. sz. paranccsal minden Rómát védő egység egyenesen Mario

Roatta hadseregtábornok, a SME vezérkari főnöke parancsnoksága alá került az 5° hadseregnek parancsoló Caracciolo tábornok fennhatósága alól.[106]

Szeptember 8-án csak a CAM, a Római Hadtest, a „Piacenza", és a két partvédő hadosztály volt a helyszínen. A „Lupi di Toscana" és „Re" hadosztályoknak csak egyes részei érkeztek meg. Ennek az volt az oka, hogy az olaszok nem gondolták, hogy az amerikaiak ilyen hamar bemondják a fegyverletétel hírét a rádióba. Szeptember 12-ére számítottak, és eddigre terveztek be mindent. Az üzemanyag-felvétel sorrendje is ezt tükrözi. Szeptember 8-án a „Piave" tankolt, 9-én az „Ariete" lett volna a soros, 10-én pedig a „Centauro" következett volna. Természetesen csak a „Piavéra" került sor, és így egyedül ennek volt elegendő üzemanyaga és lőszere. Az olasz késlekedés egyik oka az volt, hogy Castellanónak nem sikerült megtudnia a partraszállás pontos időpontját – ezt szándékosan titokban tartották a szövetségesek – és Smith tábornok szeptember 4-ei kijelentése alapján[107] szeptember 12-re gondolt, hiszen ekkor fejeződött be a következő hét. Badoglióék biztosra vették Castellano feltételezését, és semmi sem tudta meggyőzni őket az ellenkezőjéről. A szövetségesek ráadásul szeptember 6-án két üzenetben is figyelmeztették az olasz vezérkart, hogy 7-e és minden azt követő nap lehet a partraszállás napja. Még a partraszállás helyét is ki lehetett volna találni, hiszen megmondták, hogy a vadászgépek hatósugarán belül fog zajlani, ez pedig a szicíliai bázisokról számolva legfeljebb Nápolyig terjedt.[108]

Szeptember 3-án aláírták a fegyverletételt, így már nem kellett többé félni a szövetséges partraszállástól, tehát nem volt többé szükség arra, hogy a „Granatieri di Sardegna", a „Piacenza" és a „Sassari" védje a tengerpartot, így az első kettő a külső védelem része lett, a „Sassari" pedig a belső védelemé.

A fegyverszünet aláírását követően tervbe vették, hogy az amerikai 82° légi szállítású hadosztályt ledobják a Róma környéki repülőterekre, és a Tevere torkolata közelében, Fiumicinónál partra kellett volna szállni egy körülbelül 100 páncéltörő ágyút szállító kétéltű egységnek. Ezek mind Carboni alá tartoztak volna, hogy védjék Rómát az esetleges német támadásoktól, amíg a szövetségesek főerői oda nem érkeznek (Giant 2 hadművelet). A szállítás két részletben, és több napon keresztül történt

106 TORSIELLO, 1975.
107 „entro due settimane" [„két héten belül"] CANDELORO, 1988. 214.
108 CANDELORO, 1988.

volna. Szeptember 9-én 90 repülő szállította volna 45 vadászrepülő kíséretében az 504° ejtőernyős ezred egy részét, egy páncéltörő tüzérüteget és a támogató csapatokat, míg a Teverén felúszott volna 3 gyalogsági partraszállító jármű a 82° hadosztály egy részével, és egy kétéltű harckocsival. Az olaszoknak semlegesíteni kellett volna a Tevere mentén egy 20 mérföldes sávot, és elűzni innen a német erőket, illetve biztosítani kellett volna 4 napon keresztül a littoriói, a centocellei, a guidoniai, a furbarai és a cerveterei repülőterek védelmét, illetve 400 teherautót is kéznél kellett volna tartani, hogy megoldják a hadosztály elszállítását a szállás körzetükbe. A 82° hadosztályt csak a partraszállás befejeztével lehetett volna bevetni.

Mivel a biztosítandó repülőterek közül sem a cerveteri, sem a guidoniai, sem a furbarai repülőteret nem foglalták bele az álló védelem által körülhatárolt területbe, a szeptember 6-án és 7-én kiadott parancsok a következőképpen változtatták meg a felállást:

– a „Lupi di Toscana" a XVII° Hadtest alárendeltségében maradt, de kivették az álló védelemből, és a cerveteri, illetve a furbarai repülőterek védelmére rendelték, ezért az éppen úton lévő hadosztálynak a palói, ladispoli, tarquiniai kirakodó-pályaudvarokat jelölték meg célpontként;

– a „Centaurót", habár a CAM alárendeltségében maradt, Guidonia védelmére rendelték, így viszont nem lehetett többé számítani rá, mint tartalékra;

– a „Sassari" mellé rendelt harccsoportnak vissza kellett térnie a „Granatiérikhez", a harccsoport helyét carabinierik és keret alakulatok vették át;

– a „Sassari" egy része (1 lövészezred és 1 tüzérosztály) a XVII° Hadtest alárendeltségébe került, és Civitavecchia kikötőjét kellett védenie a szárazföld felől érkező támadásoktól;

– a CAM parancsnokságának ki kellett jelölni egy szállás körzetet Rómától keletre, hogy ott szerveződjön meg a 82° hadosztály;

– a monterotondói Centro Marte különleges hadműveleti részlegének készen kellett állnia, hogy Rómába költözzön, mert így jobban össze tudták hangolni a SME parancsnoki tevékenységét.[109]

Carbonit időközben kinevezték a SIM élére is, aki ezután teljesen belefeledkezett a politikai kémkedésbe. Erről a tisztségéről le kellett volna mondania, hogy teljes erővel végezhesse a dolgát, mint a mozgó védelem parancsnoka. A csapatok helyzete a vártnál korábban kezdődő harcok

109 Torsiello, 1975.

miatt kétségbeejtőnek tűnt, mert hiányzott a lőszer és az üzemanyag,[110] és nem sikerült leváltani a németbarát tiszteket, így Carboni felvette a kapcsolatot a polgári ellenállással, és fegyvereket osztott ki a lakosságnak, hogyha összeomlik a hadsereg – és szerinte ez közel is volt – legyen mivel védekezni a rómaiaknak. Ezt a döntését sem valósította meg teljesen, mert az ellentétes parancsok miatt sok esetben a carabinierik foglalták le az éppen kiosztott fegyvereket és lőszert.[111]

Szeptember 7-én, 22 órára Rómába érkezett Maxwell Davenport Taylor dandártábornok, a 82° ejtőernyős hadosztály parancsnokhelyettese, illetve William Tudor Gardiner repülő ezredes, a szárnysegédje, akiknek segíteniük kellett az együttműködés megszervezésében. Amikor megtudták, hogy az olaszok a jelenlegi helyzetben képtelenek biztosítani a repülőtereket,[112] és hogy mennyire tragikus a csapatok helyzete, akkor lemondták a partraszállást és a légi úton történő erősítés küldést. Ez az üzenet csak szeptember 8-án 11.30-kor, vagyis az utolsó pillanatban érkezett meg a szövetséges főhadiszállásra.[113] Badoglio a kaotikus viszonyokról szóló jelentés hallatán a fegyverszünet kihirdetését is el akarta halasztani és táviratot írt a szövetséges főparancsnoknak. Ebből viszont egy bizalmatlan olvasó csak arra következtethetett, hogy az olaszok megfutamodnak, mert a németek megfélemlítették őket, tehát Eisenhower rögtön a „nagyobb fenyegetés a hatásosabb fenyegetés" elve alapján azt válaszolta, hogy a fegyverszünet nem időbeli kihirdetése esetén végleg megszűnik minden olaszokba vetett bizalom és így minden lehetőség is a német oldalról való leválásra. Eisenhower fenyegető válaszára Badoglio mégis bemondta a fegyverszünetet 19.45-kor a rádióba (Eisenhower ezt 17.45-kor tette meg).[114] Ez már a második olyan beszéde volt Badogliónak, amelyben nem fejtette ki pontosan, mi lesz a németekkel. Hiába sikerült megszervezni és végig titokban tartani a németek elől mind a július 25-ei államcsínyt, mind a fegyverszünetet, ha a hadsereg nem kapta meg időben a szükséges és egyértelmű parancsokat. Ilyen

110 Egy bombázás következtében leállt a piacenzai lőszergyár, és így megszűnt a páncéltörő lövedékek gyártása. Ennek ellenére még maradtak raktári készletek, csak erről nem tudott mindenki. TORSIELLO, 1975.

111 MONELLI, 1963.

112 Valójában nem minden repülőtér került német kézre, hiszen szeptember 9-én reggel zavartalanul tudott felszállni az összes szállítógép Centocelléről. MONELLI, 1963.

113 JACKSON, 1967.

114 BENOTTI, 1960. Badoglio és Eisenhower távirata BENOTTI, 1960. 313., illetve BENOTTI, 1960. 314.; Badoglio kiáltványa INT7 (2005. 3. 22.).

helyzetben pedig tényleg nem lehet csodálkozni, hogy minden parancsnok a lelkiismerete, egyéni adottságai, hajlamai és ami a legfontosabb, teljesen elszigetelve döntötte el, mit is fog cselekedni. A német hadvezetés így erőhátrányban és szinte kilátástalan helyzetekben is át tudta venni a helyzet irányítását. Valójában Badoglio nélkül is bizonyítani lehetett volna, hogy az olaszok aláírták a fegyverszünetet, mert a Cassibilében történteket lefotózták, a szöveget pedig lemezre vetették Badoglióval és ez a hanganyag a szövetségesek kezén volt. Badoglio kérése azért is volt teljesíthetetlen, mert a partraszállásra készülő hajók már a célnál voltak.

Róma védelme

Szeptember 8-án, a fegyverletétel kihirdetése napján a Róma védelmére rendelt erők egy része nem érkezett meg, így le kellett mondani arról, hogy mozgó védelmet is felállítsanak. Maradt a 15 nappal korábbi terv, miszerint létrehoznak egy külső és egy belső védelmet, illetve egy közbülső vonalat is, amit biztonsági övnek neveztek. A manőverező csoportot az „Ariete" és a „Piave" tartalékából képezték, vagyis a „Lancieri Vittorio Emanuele II" páncélos felderítő ezredből és az 58° „Abruzzo" lövészezred részeiből.

Rómának 12 fontos bekötő útja van: a via Aurelia, a via Cassia, a via Flaminia, a via Salaria, a via Tiburtina, a via Casilina, a via Tiburtina, a via Anagnina, a via Appia, a via Trigoria, a via Ostiense és a via Portuense. Ezeket mind el kellett állni, ráadásul megnehezítette a védők feladatát, hogy a bekötő utak között nagyrészt sík a terület, és tökéletesen alkalmas bekerítő manőverek végrehajtására. A védelem nehézségeit növelte, hogy Róma központjától (Piazza Venezia) légvonalban Lido di Ostia 25 km-re, Pomezia 24 km-re, és Frascati 18 km-re fekszik, vagyis délen hiányzott a kellő mélység, hogy hatásosan, és hosszú ideig működhessen az álló védelem, mivel nem lehetett sem manőverezni, sem késleltető harcokat vívni. Északon a mélység meg volt, de Fiumicino után a partvonal észak-nyugat felé távolodik, és Civitavecchia–Moricone (Tivolitól 18 km-re északra) vonalán már 80 km-es volt az a frontvonal, amit tartani kellett volna. Természetesen ehhez óriási erőkre lett volna szükség, ami viszont hiányzott, így csak arra futotta az „Ariete" és a „Piave" erejéből, hogy bizonyos távolságra egymástól megfelelő mélységgel rendelkező ellenőrző pontokat hoztak létre. Szintén a védelem esélyeit rontotta, hogy Rómának nem voltak erődítései. Ezeket hirtelen kellett elké-

szíteni, és a lehető legkisebb feltűnést is kerülve, nehogy a németek idő előtt gyanút fogjanak. Természetesen ezek az erődítmények nem sokat értek, tábori jellegűek voltak, és több ezer aknával nehezítették meg a megközelítésüket. Északon a németeknek elég volt a győzelemhez, hogy egy ponton áttörjenek, és a résen keresztül behatolva hátba támadják a védőket. Ilyen helyzetbe pedig megtörtént volna az, ami a Rómától délre harcolóknál szinte rögtön, a harcok kezdetekor bekövetkezett, hogy a külvárosok közvetlen közelében kellett harcolni, véletlenszerű körülmények között.

Szeptember 8-án Rómától északra állomásozott a 3° páncélgránátos hadosztály; Pratica di Marétól Frascatiig a 2° ejtőernyős hadosztály; illetve Frascati környékén Rainer *Stahel* tábornok[115] alatt még pár ezer ember (szabadságról visszatérők, felgyógyulók, egészségügyi osztagok, kiszolgáló egységek). A német csapatok úgy helyezkedtek el, hogy egyszerre ellenőrizhessék Rómát, illetve siethessenek egy esetleges szövetséges partraszállás esetén a partvédelem segítségére. A 3° páncélgránátos hadosztály – ehhez az elvhez híven – Tarquiniánál Civitavecchia felé, Viterbónál és Vetrallánál pedig, a via Cassia és a via Claudia mentén, illetve a bolsenai tótól, egy kis kitérővel a via Flaminia és a via Salaria mentén, Róma ellen irányította erőit. A 2° ejtőernyős hadosztály keleti egységei az Appia és a Casilina mentén támadhattak, és megkerüléssel fenyegették a várost a Tiburtina felől, míg a nyugaton állomásozó egységek a via Aurelián indulhattak el Róma felé.

1943. szeptember 9-én 12 óráig Róma külső védelmét a CAM, és a XVII° Hadtest látta el. A belső védelmet a Római Hadtest, a biztonsági övet pedig a „Sassari" alegységei és egyéb alakulatok biztosították, de a „Sassari" alegységeit később rendőrökkel helyettesítették volna.

A szeptember 8-ai 11/36301. sz. paranccsal a SME elrendelte, hogy szeptember 9-én 12 órától:

– a „Granatieri di Sardegna" hadosztály a XVII° Hadtest alárendeltségébe tartozik;

– Róma külső védelme a XVII° Hadtest feladata a „Granatieri", „Piacenza", „Re" (ez váltotta volna fel a „Piavét"), „Lupi di Toscana" hadosztályokkal és a „Sassari" harccsoportjával (1 lövészezred, és 1 tüzérosztály);

115 1943. szeptember 23-ától Róma német helyőrségének a parancsnoka. 1943. október 30-ától 1944. június 4-ig Kurt *Mälzer* tábornok követte a beosztásban. CANDELORO, 1988.

– A „Piave" külső védelemből való kiválása után a CAM [ebben az esetben csak az „Ariete", a „Piave" és a „Centauro"] ellentámadásba kezd.

Szeptember 8-án este a Rómát védő erők a következőképpen álltak fel:

– Az „Ariete" Rómától észak-keletre, a braccianói tó mellett és ettől délre, a Via Cassiától a Via Claudiáig helyezkedett el. Előőrsei voltak Monterosiban (via Cassia) és Manzianában, illetve Braccianóban (Via Claudia). A hadosztály tartalék az Anguillara–Olgiata vasúti állomásnál, La Storta közelében, a via Cassia és a via Claudia elágazásánál állomásozott. Volt egy kis létszámú részlege Isola Farnesében. Az előőrsei Rómától[116] 40 km-re voltak, a németektől pedig 38 km-re.

– A „Piave" a Rómától észak-keletre lévő szektort védte. Félkörben állt fel a via Flaminia, via Salaria, via Tiburtina és Róma (Monte Sacro negyed) között, és alá tartozott a via Cassia védelme is La Stortától Rómáig. A legtávolabb erői Rómától 25-30 km-re voltak, míg a németektől 28-30 km-re. A „Piave" szektorában volt a monterotondói Centro Marte is, amelyet külön erők védtek. Támpontjai voltak Morlupóban (a via Flaminia mellett), Casa Girardiban, Ponte del Grillón (híd a Teverén, a via Salaria mellett), La Storta felett és La Giustinianában (via Cassia), Prima Portában a via Flaminián, Castel Giubileóban a via Salarián, Casal dei Pazziban és a Monte Sacro negyedben, Rómában. Összesen 5 útzárat létesítettek.

– A „Centauro" és a 18° bersaglieri RECO részei Tivoli térségében, Guidonia-Monteceliótól délre, Acque Albule, Ponte Lucano, Villa Adriana, Corolle, San Vittorino, és Passerano helységekben állomásoztak. A Tiburtinán hoztak létre útzárat. Legtávolabb elemei Rómától 23 km-re voltak, míg a németektől 45 km választotta el. Nem voltak átállási kísérletek és szökések, de nem is került harcérintkezésbe a németekkel.

– A „Granatieri di Sardegna" a Rómától délre lévő utakat ellenőrizte. Alájuk tartozott a Ponte della Magliana védelme és a via Aurelia, illetve a via Casilina közötti több mint 30 km-es szakasz. Az előretolt elemei 9 és 11 km-re voltak légvonalban Rómától. Átlagosan 8 km-re volt a német erőktől. Támpontot hoztak létre az alábbi helyeken: Casalotti, Maglianella di Sotto (Aurelia), Casale Pisano, Magliana Vecchia (Portuense), Cascina di Acquacetosa (Trigoria), Magri, Cascinale San Cesareo, Capannelle vasúti állomás (Appia), Osteria Torre di Mezzavia Frascati

116 A hadosztályok felállásánál a Rómától való távolságot mindig a piazza Veneziától számolja TORSIELLO, 1975.

(Tuscolana és Anagnina), due Torri (Casilina), Tor Sapienza, Torre di Tre Teste. 11 útzárat létesítettek a főbb utakon.

– A „Sassari" Rómában helyezkedett el, ahol a „Granatierik" erősítésével és a Római Hadtest további erőivel a belső védelmet látta el.

– A „Piacenza" Rómától délre, a Castelli Romani területén, a via della Magliana és Velletri között állomásozott. Zászlóaljai voltak Genzanóban, Lanuvióban, Velletriben és a via Ostiense mentén. Támpontokat hozott létre Risaróban (via Ostiense), Casale Malpassóban, Castel di Decimában, Torre della Mandriolában, Monte Migliorén (Trigoria), Pavonában, Cecchina vasútállomáson, a Rossi pékségnél a Via Appián, Lanuvióban, Velletrin. Róma központjától átlagosan 17-33 km-re állomásozott. A hadosztály teljesen keveredett a német egységekkel.

– A 220° partvédő hadosztály elszórtan, Tarquinia és Anzio között, egy 75 km-es partvonalon, megfigyelőpontokban állomásozott. Alá tartozott a fiumicinói és a Porta Santa Lucia-i támpont a via Portuensén, a Tevere torkolatánál, az Ostia Lidói a via Ostiensén és Torre Piastrai 5 km-re Ostia Lidótól. Ezek mind összekeveredtek a német 2° ejtőernyős hadosztály szállásaival.

– A „Re" hadosztály Rómába érkezett egységei a következőképpen helyezkedtek el. A hadosztályparancsnokság C. Ottaviában, majd szeptember 9-én 5.30-tól Rómában, a Farnesinában (Külügyminisztérium) székelt. A Monterotondóba érkezett zászlóalj a Centro Marte és a város melletti vasúti pályaudvart védte. A hadosztályparancsnokság részei szeptember 7-én este, az egész parancsnokság pedig 8-án érkezett meg. Szeptember 8-án érkezett meg egy lövész zászlóalj, egy kísérő üteg, az egészségügyi részleg és az élelmezési részleg. 9-én éjszaka jött meg két lövész zászlóalj és egy tüzérosztály.

– A „Lupi di Toscana" Rómába érkezett egységei Ladispolitól délre, az „Ariete" és a „Granatieri" között helyezkedtek el, ahol kivagonírozták, hogy majd ellenőrzésük alá vonják Cerveteri és Furbara repülőtereit. Szeptember 8-án megjött a hadosztályparancsnokság és számos további egység része, 9-én két lövész zászlóalj, egy kísérő tüzérüteg, 5 tüzérüteg, és a hadosztály páncélelhárító ütege. Észak felé néző arcvonallal, a braccianói tótól nyugatra kellett volna felsorakozniuk, hogy támogassák az „Arietét".

A lőszerellátás akadozott, mivel Frosinonéba vitték a készleteket, hogy megvédjék őket a bombázásoktól, és a fegyverszünet bemondásakor nem volt elegendő idő és szállítóeszköz a vételezéshez. Számos szeptember 10-ére várt lőszert szállító vonat sohasem érkezett meg, mivel lefoglalták

a németek. Hiába rendelkeztek bőséges üzemanyag készletekkel Mezzocamminóban és Valleranellóban,[117] ha a németek szeptember 8-án este 22.30-ra elfoglalták őket, és így csak a „Piavénak" volt elegendő kb. 300 km-re az üzemanyaga. A többi hadosztálynak átlagosan 100 km alatt volt az autonómiája. Nem állt rendelkezésre megfelelő számú rádió, és korlátozott volt a vezetékes eszközök száma, így az összeköttetés nagy része a városi telefonhálózaton keresztül zajlott, és még azt sem engedélyezték, hogy a polgári kommunikációt korlátozzák.[118]

Szeptember 8-án este 20.00-kor riadóztatták az egységeket. Alkonyatkor Pratica di Mare-i és Fregene-Maccarese-i önálló német alegységek és a 2° ejtőernyős hadosztály részlege lefegyverezte a 220° partvédő hadosztály nettuniai, Castel Fusanó-i, ostiai, fiumicinói és fregenei megfigyelőállomásaiban és szálláshelyein lévő katonáit. A hadosztály csak Fiumicinóban, Porta Santa Luciában (via Portuense), a Tevere torkolatánál, és az Ostia Lidótól keletre lévő Torre Piastrában fejtett ki ellenállást.[119] 21.00-kor a 2° ejtőernyős hadosztály megindult két oszlopban Ostia-Fiumicinótól északra,[120] és az este folyamán sikeresen lefegyverezte a „Piacenza" nagy részét. 20.30-kor a 3° páncélgránátos hadosztály is megindult, szintén két oszlopban. Az egyik Orvietóból indult a via Flaminián, a másik pedig Viterbo-Vetrallából a via Cassián és a via Claudián. A 29° páncélgránátos ezred I° zászlóaljának két százada és egy páncélos felderítő csoport Civitavecchia felé indult Tuscanián-Tarquinián keresztül, hogy kivédjen egy lehetséges szövetséges partraszállást. Az ejtőernyősök 22.00-kor a „Piacenza" via portuensei és via ostiensei támpontjait támadták, és ezzel párhuzamosan lefegyverezték a hadosztály többi részét. Segítette a németeket, hogy a hadosztályban szolgáló volt feketeingesek nem harcoltak ellenük. A „Piacenza" katonái csak kevés helyen fejtettek ki ellenállást, az elszórt alegységek csak szeptember 9-én délutánig bírták visszatartani a németeket. 23.00 előtt a németek már a „Granatieriket" támadták. Fel kellett adni egyes harcálláspontokat az EUR-ban, a via Ardeatinán (Valleranellónál) és a via Ostiensén (Maglianánál), de máshol tartották a frontot. Mivel a Roma San Paolo rádióállomás is veszélybe került, szeptember 10-én hajnalban, 1.00-kor átvezényelték az „Arietéből" a

117 Ez volt a Rómát védő csapatok fő üzemanyag lerakata. TORSIELLO, 1975.
118 TORSIELLO, 1975.
119 A 221° partvédő hadosztálynál is sikerült megtörni az összes ellenállást szeptember 10-éig. TORSIELLO, 1975.
120 Szeptember 9-én hajnali 1.00-kor érkeztek el a Ponte della Maglianához. TORSIELLO, 1975.

„Montebello" lándzsás ezredet és egy 105/25-ös önjáró tüzérosztályt a „Granatierik" megsegítésére, akiket később követett a „Sassari" 151° lövészezredének egy zászlóalja, egy carabinieri zászlóalj, egy bersaglieri zászlóalj, egy műszaki romboló zászlóalj, és a PAI néhány részlege. A „Granatierik" így visszafoglalták az elvesztett álláspontokat. 2.30-kor a németek szabad átvonulást kértek a monterosi előőrsnél, és amikor nem kapták meg, a 3° páncélgránátos hadosztály megindította a támadást (kb. 2.45). A „Cavalleggeri di Luca" páncélos felderítő ezred és a hadosztályi tüzérség visszaverte a támadást, és súlyos károkat okozott a németeknek. 9-én hajnalban egy újabb német oszlop támadta az „Arietét" Manziana és Bracciano között, ezúttal is sikertelenül.

Időközben, 9-én UTILI tábornok, a Vezérkar hadműveleti osztályvezetője két telefonos parancsot küldött szét:

– 1.48-kor a CAM és a XVII° Hadtest parancsnokságának - mivel a XVII° Hadtest parancsnoksága még mindig a védelmi vonalon kívül tartózkodik, ellentétes parancsig a külső védelem minden csapata a CAM alárendeltségében marad.

– 5.37-kor a XVII° Hadtest törzsfőnökének – a „Piacenza" induljon északra, és csatlakozzon a „Granatierikhez". Ezt a parancsot Ezio de Michelis ezredes továbbította a „Piacenza" parancsnokának, és kilátásba helyezte azt a lehetőséget is, hogy Velletri - a XVII° Hadtest parancsnoksága - felé vonuljon, ha ezt Rossi tábornok jobbnak látja.[121]

Hajnalra a németek körülvették Rómát északról, délről és nyugatról, illetve nem lehetett tudni, hogy a „Centauro" megbízható-e. 4 óra körül Roatta Rómát tarthatatlannak ítélte, és szerinte a királynak menekülnie kellett volna, illetve a CAM-nak is keletre kellett volna vonulnia. Először Tivoliig, majd tovább. Erre néhány soros ceruzával írt parancsot készített, amelyet Salvi ezredes később legépeltetett. Carboni szerint a parancsban az állt, hogy csak a CAM menjen Tivoliba.[122] Végül úgy dön-

121 Torsiello, 1975.

122 Roatta 5.15 órás parancsán nem volt sem szám, sem aláírás, csak dátum. Ezt legépeltette Salvi, és a legépelt példányt aláírta de Stefanis tábornok, Utili helyettese. Carboninak úgy tűnt, hogy az átírt változat nem egyezik a ceruzás paranccsal, mivel az utóbbi szerint csak a CAM-nak kellett volna Tivoli környékére vonulni, viszont a gépelt változat szerint Róma teljes védelmének. Carboni szerint a Roatta féle ceruzával írt parancs nem rendelte Róma egész védelmét Carboni alá. A ceruzával írt parancson kívül Utili tábornok 7.33-kor átküldött a CAM és XVII° Hadtest parancsnokságának egy parancsot, ami szerint az összes Róma környéki csapat a CAM fennhatósága alá kerül. 1949. február 19-én a római Katonai Bíróság a Roatta-Carboni perben Roatta javára döntött, és e szerint az egész védelemnek Tivoli felé kellett volna indulni. Torsiello, 1975.

töttek, hogy a „Piave" egy zászlóalja, az „Arietéből" pedig két önjáró tüzérosztály, a „Vittorio Emanuele II" ezred és a „Lucca" ezredből a 109° motorkerékpáros század menjen, hogy kísérjék a királyt és a minisztereket. A parancs szerint Carboninak Tivoliban kellett volna felállítani a parancsnokságot. 5.00-kor, indulás előtt a király megparancsolta Ambrosiónak, aki eredetileg nem utazott volna el, hogy mind ő, mind a katona miniszterek kövessék, majd elindult az első csoport (III. Viktor Emánuel, Heléna királyné, Umberto trónörökös, Badoglio tábornagy, Paolo Puntoni tábornok, a király szárnysegédje, Pietro Acquerone herceg és még pár tiszt). Ambrosio 7 órára állította össze az elutazók listáját, de még számos önjelölt fontos ember is csatlakozott hozzájuk.[123]

A király és a katonai felsővezetés hirtelen eltávozása – amit inkább szökésnek kell minősítenünk – az egyik legvitatottabb kérdés a szeptemberi eseményekkel kapcsolatban. A királynak valóban volt oka, hogy elmenjen, hiszen a személye biztosította a legfőbb hatalom átmentését. Nem szabad elfelejteni, hogy az olasz alkotmány 5. paragrafusa szerint egyedül ő gyakorolta a végrehajtó hatalmat, és ő volt az állam feje, illetve a hadsereg legfőbb parancsnoka. Csak ő köthetett békét, és ő üzenhetett hadat.[124] A katonai felsővezetést viszont nem kellett volna magával vinnie, hiszen így még a lehetőségétől is megfosztotta az olasz hadsereget, hogy szervezett és összehangolt módon válaszolhasson a német támadásra. Lehet, hogy a menekülés terve már régóta készen volt, de az tény, hogy szeptember 9-én nem a király vetette fel. Maga a menekülés útvonala is újabb találgatásoknak ad helyet. Hogyan haladhatott át az autókonvoj a német ellenőrző pontokon? Talán valamiféle egyezségnek köszönhetően Kesselring hagyta őket futni? Még olyan – számomra eléggé irreálisnak – tűnő nézet is létezik, hogy a Banca d'Italia aranykészletével váltották meg a szabad utat. Hogyan tárgyalhattak volna olyan dolog átadásáról, aminek a sorsáról nem rendelkeztek? Hogyan szállították volna el az aranykészletet? Szeptember 9-én reggel zavartalanul szálltak fel

123 6.30-kor a Főparancsnokság az 16733. sz. távmondattal figyelmeztette a három vezérkart, hogy a kormány és a főparancsnokság elhagyja Rómát, és Pescarába mennek. Hozzátette, hogy a vezérkari főnököknek csatlakozniuk kell, és helyben kell hagyniuk a megbízottukat. Valójában a szárazföldi vezérkarnál senkit sem bíztak meg. Elhagyta Rómát a három fegyvernem vezérkari főnöke, az egyesített vezérkari főnök, a SME két vezérkari főnök helyettese és a hadműveleti osztályvezető, vagyis Utili tábornok. Az utóbbi 6.30-kor ideiglenesen fel is oszlatta a vezérkart. TORSIELLO, 1975.

124 A teljes alkotmány (Statuto Albertino) szövege megtalálható az INT15 (2005. 2. 17.) honlapon.

Centocelléről a szállítógépek, talán ezeket lehetett volna felhasználni? Ha igen, akkor hogyan oldották volna meg az aranyszállítmány biztonságos szállítását a harcoló csapatokon keresztül? Illetve, ha sikerült is volna a szállítás, vagyis lett volna tárgyalási alap, Kesselring miért hagyta volna szökni azt, akinek az elfogására kifejezett parancsot kapott Hitlertől? Kesselring és az olasz fél között nem azért nem születhetett semmiféle megállapodás, mert nem maradt fenn dokumentum, hiszen az ilyen döntéseket nem szokás írásba foglalni, hanem mert egyszerűen nem volt tárgyalási alapja az olaszoknak és érdeke a németeknek.

A terveknek megfelelően 5.00-kor Salvi telefonált a „Piavénak", hogy hagyjanak ott minden tüzelőállást, és vonuljanak vissza a Marcellina – San Polo dei Cavalieri zónába, Tivolitól északkeletre. Tabellini tábornok nem értve a parancs okát, és nem akarván fedezetlenül hagyni az éppen harcoló „Ariete" oldalát, késlekedett a parancs teljesítésével. 5:40-kor érkezett az „Arietéhez" a parancs, hogy két önjáró tüzérosztály, a „Vittorio Emanuele II" ezred és a „Lucca" ezredből a 109° motorkerékpáros század menjen Tivoliba és majd nyugatra néző arcvonallal helyezkedjenek el a város körül. Ezek el is indultak, és amikor 11.00-kor jött az ellenparancs, hogy La Stortánál meg kell állniuk, már túl voltak az említett helyen.[125]

9:00-kor elkezdődött a monterotondói csata. Manfredoniából felszállt 50 Ju. 52-es, amelyek a 6° ejtőernyős vadászezred Walter Gericke őrnagy vezetése alatt álló 2° zászlóalját szállították. Céljuk a monterotondói Castello Orsini, és a benne tartózkodó szárazföldi vezérkar[126] elfogása volt. Az erős légvédelmi tűz miatt három Ju. 52-es megsemmisült és a többi is csak a környéken tudta ledobni az ejtőernyősöket. A Kraus főhadnagy vezette 6° és a Thomsen főhadnagy vezette 7° század a Tevere mellett, Monterotondótól kb. 4 km-re, észak-nyugatra értek földet. A Nitzschke főhadnagy vezette 5° század a sportpályák közelében, Monterotondótól kb. 1 km-re, észak-keletre ért földet. Egyedül az Engelhardt főhadnagy vezette 8° század landolt a kijelölt helyen, Monterotondótól kevesebb, mint 1 km-re, a Monterotondo és Mentana közötti úton. Elle-

125 Monelli, 1963.

126 Miután az olaszok nyílt várossá nyilvánították Rómát, ide költöztették a szárazföldi vezérkart. Ez viszont 8-án este titokban visszaköltözött Rómába. A várat 1730 ember, vagyis a 2° carabinieri alegység, a 9° vegyes gránátos század, az „A" gépesített tunéziai zászlóalj 2° százada, a Vezérkar főparancsnokságának kiképző százada, az DIII° páncélelhárító vegyes tüzérosztály, a 481° páncélelhárító zászlóalj, és a XXXI° műszaki aknamentesítő század védte. Torsiello, 1975.

nük vonult a „Piave" hadosztály és Montezemolo ezredes utasítására egy PAI zászlóalj. A „Re" hadosztály 2° lövészezredének a parancsnoki százada Rómába tartva éppen Monterotondón vonult keresztül, amikor belecsöppent a harci tevékenységbe. Harcok folytak Monterotondóban, Mentanában, a Marciliana repülőterén és az Osteria del Grillónál, vagyis a Teverén áthaladó híd és az ezt őrző „Piave" támpont mellett. 14 órára az utóbbi védőit felszabadították, Mentanából egy carabinieri hadnagy vezetésével a lakosok verték ki a németeket, és a vár védőinek köszönhetően 18 órára, amire Gericke bejutott a várba, nem talált semmit, és őt magát is körülfogták a felmentők. A németek tárgyalni kezdtek, és csak azután jöttek ki a várból, amikor Rómát nyílt várossá nyilvánították, valamint a német erők felülkerekedtek a római védelmen.[127] A csata közben, 12 órakor Tabellini személyesen Calvi di Bergolótól kapta meg annak a parancsnak a megerősítését, amit már 5 órakor telefonon közöltek vele (de akkor nem hajtotta végre), és így az 57° lövészezred két zászlóalja kivételével, amelyek tovább folytatták a harcokat, a hadosztály elindult, és estére oda is ért Marcellina és San Polo dei Cavalieri közé. 15 órakor az „Ariete" is kapott egy parancsot, hogy immár a teljes hadosztálynak Tivoli mellé kell vonulni. Egy bombatámadás és az utak zsúfoltsága miatt csak szeptember 10-én hajnalban értek oda. A németek nem zavarták a menetet, a parancsnok pedig, aki nem értette a parancs okát, ellenőrzése alá vonta mind az Aniene völgyét, mind a Rómába, a Valmontonéba és a Palestrinába vezető utakat.[128] Északon a „Re" hadosztály egységei, és a „Sassari" egy része (34° tábori tüzér ezred 2° tüzérosztálya, XII° önjáró tüzérzászlóalj két százada és parancsnoksága) vette át a „Piave" és az „Ariete" helyét, így a védelem továbbra is eredményesen működött, és a 3° páncélgránátos hadosztály nem került közelebb Rómához.[129]

Miközben a harctéren aránylag rendben folytak az események, a parancsnokságon teljes volt a felfordulás. Hajnalban eltűnt Carboni, és 9.30-kor Salvi telefonált Calvinak, hogy vegye át a parancsnokságot, mint a legidősebb hadosztályparancsnok. Calvi nem ismerte a helyzetet, hiszen Carboni eltitkolt előle mindent, ami a hadtestet érintette, és ezért egy ideig vonakodott ettől, majd végül úgy döntött, hogyha Carboni nem kerül elő 16 óráig, akkor átveszi az irányítást. Avezzano felé ment volna

127 Monelli, 1963.; Torsiello, 1975. Int9 (2005. 01. 05.).
128 Monelli, 1963.
129 Torsiello, 1975.

a hadosztályokkal, feladva Rómát, de legalább megmentve a hadtestet, ezért is erősködött, hogy az „Ariete" és „Piave" induljanak el Tivoli felé. Carboni 14 óra körül jelent meg, miután felderítést végzett, és ellenőrizte, hogy Roatta hagyott-e neki valamit Tivoli és Arsoli környékén a carabinieri állomásokon. Ez nem éppen egy tábornok feladata, de legalább visszatért. Carboni ellenezte Calvi tervét, ő inkább feladott volna mindent és feloszlatta volna a hadtestet. Miközben Calvi és Carboni tárgyaltak, megjelent a „Centauro" parancsnokságán egy Schacht nevű német százados. Kurt Student tábornok, a 11° ejtőernyős hadtest parancsnoka küldte, Kesselring tudtával, és egy fegyverletételi tervezetet ajánlott fel, miszerint, ha a „Centauro" leteszi a fegyvert, akkor mindenkit békében hazaengednek. Giaccone, aki fogadta, rögvest átküldte Calvihoz és Carbonihoz. Carboni bele is egyezett azzal a feltétellel, ha ezt kiterjesztik a CAM minden hadosztályára.[130] Frascatiba küldték tárgyalni Giacconét, és Turini főhadnagyot tolmácsként. 20 órára értek oda, de mivel Student csak 21-kor érkezett meg, ekkor kezdtek el tárgyalni. Német részről Kesselring, Student és Siegfried Westphal, Kesselring vezérkari főnöke vett részt a tárgyaláson. 10-én hajnalban, 1.00-kor végeztek, és a következőkben állapodtak meg:

– Róma nyílt város, olasz parancsnoksága van, egy tüzérség nélküli hadosztály és a rendőrök védik, illetve látják el a rendfenntartási feladatokat, a németek nem lépik át a város határát;

– a többi hadosztály feloszlik, hadosztályonként szedik össze a fegyvert (ez pár napi időhúzást jelenhetett volna) és mindenki békében mehet haza;

– a németek elfoglalják az EIAR-t, de a „Roma 2" rádióállomás olasz kézen marad, viszont a németek tovább üzemeltetik a követségüket és a Viminaléban (a Belügyminisztériumban) a német rádióállomást;

– Ha szeptember 10-én 7 óráig nem fejeződnek be a harci cselekmények, a németek felrobbantják a vízvezetéket, és kímélet nélkül bombázzák a várost.

Giaccone kb. 4.30-ra ért vissza Tivoliba. Carboni elfogadta a feltételeket, de mindenképpen Calvira akarta ruházni a CAM parancsnokságét és a „Róma nyílt város kormányzója" tisztet, amibe természetesen Calvi nem ment bele. Ezután Carboni Cadornát akarta kinevezni a Tivoliban

130 Szeptember 9-én este már elterjedt a király, a Kormány, és a katonai felsővezetés szökésének a híre, illetve egyesek már tudtak a megkezdett tárgyalásokról is. Ez jelentősen csökkentette a csapatok harci morálját, és már 9-én elkezdődtek az első szökések. A dezertálások még nagyobbnak tüntették fel a várható katonai összeomlást, és így felgyorsították a tárgyalásokat. TORSIELLO, 1975.

állomásozó erők élére,[131] és azt hozta fel alternatívaként, hogyha a tárgyalás sikertelen lenne, akkor vagy helyben ellenáll, vagy elvezeti az egységeit Abruzzóba. Ez természetesen lehetetlen volt, mert az „Arietének" maximum 50 km-re volt elég az üzemanyaga. Carboni minden alkalommal azzal akarta megindokolni döntését, hogy őt keresik a németek és ha meg akarja menteni az életét, akkor el kell menekülnie. Végül Salvival telefonáltatott Calvinak, hogyha a tárgyalások zátonyra futnának, akkor tovább kell harcolni és Salvit Tabellinihez küldte, hogy térjen vissza Rómába. Egyedül a „Piavénak" voltak nagy üzemanyagkészletei és Tabellini éppen indult, hogy Abruzzóba vezesse a hadosztályát.

Giaccone szeptember 10-én 7 órára visszatért Kesselringhez, aki ki akarta egészíteni az egyezményt, miszerint egy német parancsnokságot is létrehoznak Rómában, ami viszont sértette volna a nyílt város jelleget. Ezt egy ultimátummal is kiegészítette, hogyha Giaccone 16 óráig nem hozza vissza aláírva a dokumentumot (Kesselring nevében azt már aláírta Westphal), akkor felrobbantják a vízvezetékeket és bombázzák a várost. A megbeszélés 10 óráig tartott és 12-re érkezett Rómába, a Palazzo Caprarába, Carboni parancsnoki posztjára. Carboni ekkorra Rómába rendelte Calvit, de ő maga nem volt a helyén, ugyanis közben újra támadt egy ötlete.

Carboni reggel, miután megtette az utat Tivoli és Róma között, megjelent a Hadügyminisztériumban (Via XX Settembre és Via Firenze sarka). Ez szembe található a Palazzo Caprarával (Via XX Settembre 11). Itt találkozott Enrico Caviglia marsallal, aki teljesen véletlenül csöppent bele a római eseményekbe,[132] és éppen táviratot küldött a királynak, hogy ruházza fel ideiglenesen a miniszterelnöki hatalommal, mivel a katonai vezetés nincs a helyén.[133] Caviglián kívül jelen volt még Antonio Sorice tábornok, a hadügyminiszter és Emilio De Bono marsall. Feltehetőleg

131 „Ariete" hadosztály, két század az érkező 18° bersaglieri ezredből, elszórt műszaki csapatok és Montesacróból Tivoliba kellett volna érnie az 1° gyorstüzér ezrednek, de csak a parancsnok érkezett meg. MONELLI, 1963.

132 Szeptember 8-án reggel érkezett Rómába feltehetőleg Ambrosio sugallatára, és kihallgatást kért III. Viktor Emánueltől. Ő ekkor még nem tudott a fegyverletételről és szeptember 9-én reggelre adott időpontot. A marsallt 9 órakor telefonon figyelmeztették, hogy a Quirinálében (a király hivatalos rezidenciája) nincs senki. Caviglia, miután megállapította, hogy semmi sincs rendjén, és alig talált olyan katonai vezetőt, aki a helyén lett volna, kezébe vette az irányítást. MONELLI, 1963.

133 Ezt csak 10-én reggel sikerült elküldeni a Tengerészeti Minisztériumból, a szöveget lásd MONELLI, 1963. 340.

Sorice és Caviglia meggyőzte Carbonit a védekezés fontosságáról, aki kiadta a következő parancsokat:

– 10.00-kor: A „Piave" hadosztály jöjjön Rómába és nyújtson segítséget a „Granatieriknek";[134]

– 10.30-kor: a „Granatierik" mindenképpen tartsák a pozícióikat, és amint lehet, indítsanak ellentámadást. Minden Rómában lévő alakulatnak támogatnia kell a „Granatieriket";[135]

– 10.45-kor: az „Ariete" a 18° bersaglieri RECO-val megerősítve küldjön egy gyorsmozgású hadoszlopot a „Granatierik" segítségére. Ennek ketté kell válnia. Az egyik rész, Alessi ezredes vezetésével, a délről támadó németeket támadja hátba, a másik Dardano Fenulli tábornok, az „Ariete" parancsnok-helyettese vezetésével pedig a 2° ejtőernyős hadosztály oldalát támadja. A két oszlop a via Appia Antica és Capannelle[136] környékén járt, és már majdnem harcérintkezésbe került az ellenséggel, amikor kihirdették a fegyverletételt.[137]

Közben a Porta San Paolo mentén gyülekeztek és harcoltak polgárok, és a „Granatieri di Sardegna" hadosztály az alábbi erősítésekkel:

– a „Sassari" hadosztályból a 151° lövészezred I° és II° zászlóalja, a 152° lövészezred III° zászlóalja, a XII° önjáró tüzérzászlóalj 2 százada, a XII° aknavető zászlóalj egy százada, a 34° tábori tüzér ezredből egy tüzérosztály, és az V° műszaki romboló zászlóalj;

– az „Arietéből" a „Montebello" lándzsás ezred és egy 105/25-ös önjáró tüzérosztály;

– XV° tartalékos tiszt képző iskolazászlóalj;

– egy PAI zászlóalj;

– egy carabinieri iskolazászlóalj és egy „Pastrengo" gyalogos század;

– egy századnyi ejtőernyős;

– a „Genova Cavalleria" keret alegységéből egy gyalogos század;

– a 4° harckocsi ezred keret egységéből egy kiképzés alatt álló zászlóalj;

– a tunéziai rohamzászlóaljból a 3° század;

– a 2° bersaglieri ezred keret alegységéből egy kiképzés alatt álló század.[138]

134 A „Granatierik" és a németek között szeptember 10-én 7.30-kor érvénybe lépett a tűzszünet, de ezt a németek 8 órakor felrúgták. A „Granatierik" ekkor kénytelenek voltak visszavonulni a Ponte della Magliana mögé, a Garbatella – San Paolo fuori le Mura bazilika vonaláig.

135 Monelli, 1963.

136 Ma már beépült a városba, egy út és egy ügető viseli a nevét.

137 Torsiello, 1975.

138 Torsiello, 1975.

A fegyverszünet hírére a csapatok visszavonultak. Az elhagyott fegyverekkel a polgárok késő estig folytatták a harcot.

Carboni ezeket a parancsokat nem a Hadügyminisztériumból, és nem is a Palazzo Caprarából adta, hanem egy Piazza delle Muse-i magánlakásból. Itt, Róma egyik legészakibb pontján (a Villa Ada és a Villa Glori között, a Tevere mellett), titokban állítottak fel a parancsnokságát. Salvi, nem találva Carbonit a parancsnokságon (Palazzo Caprara), úgy gondolta, hogy Carboni nem akarja tovább irányítani a dolgokat és maga is kiadta a saját parancsait. Cadornával egyet értve az egész „Ariete" hadosztályt a gyorsmozgású hadoszlop után küldte, illetve a „Re" hadosztály maradék egységeinek adta a feladatot, hogy védjék a via Trionfalét és a via Cassiát, illetve a „Sassarinak", hogy küldjön ki egy őrjáratot a Piazza del Popolóra, mert a hírek szerint ezt elfoglalták a németek. Csak 16.30-kor szűnt meg ez a kettős helyzet, mert ekkor Gola százados (Carboni egyik állandó kísérője) telefonált Salvinak, hogy Carboni Cadornára ruházza a parancsnokságot.

Giaccone 12.00-kor érkezett Rómába, a Palazzo Caprarába, de nem találta Carbonit. Elérte telefonon, de Carboni nem egyezett bele a módosításokba. Giaccone ezt írásos parancs formájában kérte, erre Carboni átirányította Soricéhez. Ő a Hadügyminisztériumban volt. Sorice nem írta alá a fegyverletételt, és továbbküldte Giacconét Cavigliához, aki egy ismerősénél szállt meg. Caviglia sem írhatta alá a fegyverletételt, mert a király válasza nem érkezett meg, és így nem rendelkezett felhatalmazással,[139] ezért az időközben megérkezett Calvi és Montezemolo ezredes társaságában Giaccone visszament a Hadügyminisztériumba. 14 órára előkerült Carboni is, aki Soricével együtt nem bízott a németekben, de muszáj volt aláírni a fegyverletételt, mert ha haboztak volna, a helyzet csak rosszabbodhatott. Persze senki sem akarta aláírni (Giaccone olvasta a szöveget, rajta kívül Calvi, Sorice és Carboni volt jelen), végül Giaccone kijelentette, hogyha parancsot kap, aláírja Calvi nevében, ahogy tette Westphal Kesselring helyett. „Róma nyílt város" kormányzója végül Calvi lett, aki úgy fogadta el a kinevezést, mintha parancsba kapta volna.

Giaccone 15.30 kor indult el Frascatiba az aláírt dokumentummal, Róma kormányzójának nevével és egy „Róma nyílt város" határait mutató térképpel, de csak 16.30-ra ért oda, mert az utak zsúfoltak voltak, és a németek feltartották. 16.15-kor már felszállt Viterbóból az első bomba-

139 Ezt csak szeptember 10-én 14.10-kor küldték el és soha nem érkezett meg. A szöveget lásd MONELLI, 1963. 346.

zó század és a másik kettő a felszállásra készült; Westphalnak az utolsó pillanatban sikerült visszarendelnie a gépeket.

Később Montezemolo (Carboni új törzsfőnöke, aki Salvi leváltása után foglalta el ezt a beosztást) megmagyarázta a kapituláció pontjait a hadosztályparancsnokok törzsfőnökeinek, ahogy Giaccone a hadosztályparancsnokoknak. Mivel nem pontosították, hogy milyen gyorsan kell átadni a fegyvereket, ezt kellett húzni-halasztani,[140] hátha bekövetkezik még egy közeli szövetséges partraszállás. Tabellini 16.30-kor úgy döntött, hogy nem hajlandó feláldozni a hadosztályát, és elindult Pugliába, a szövetségesekhez. Ő 18.00-kor kapta parancsba, hogy forduljon vissza, mert a „Piavét" jelölték arra, hogy védje Rómát. Csak akkor volt hajlandó visszafordulni, amikor Calvi – aki időközben Frascatiban részleteiben is pontosította a kapitulációt – garantálta, hogy a hadosztály nem kerül német parancsnokság alá. A 108° bersaglieri század előőrsként a Piazza Vescovión, vagyis Róma akkori határán meglepett és szétszórt egy német fosztogató bandát, de a hadosztály csak szeptember 11-én vonult be a városba.[141]

Róma „nyílt" város

„Róma nyílt város" parancsnoksága szeptember 11-én reggel berendezkedett a Hadügyminisztériumban. A német csapatok szabadon mozogtak a városban és fosztogattak, és néhol a fegyverüket átadó katonákat is megtámadták. Kifosztották a Villa Savoiát és a minisztériumok pénztárait, lefoglalták a szállítóeszközöket és megtámadták a Rómába élelmiszert szállító járműveket. Herbert Kappler SS-őrnagy[142] az ejtőernyősökkel elfoglalta a Viminalét, de a Külügyminisztériumban a miniszter szekrényét már üresen találta. Kiszabadították a politikai foglyokat a Boccea erődből és a Regina Coeli börtönből. Ettől függetlenül Calvi megpróbálta megőrizni legalább a látszatát, hogy Róma szabad. Montezemolo ezredest kinevezte a civil ügyek felelősévé, Soricét tanácsadóként tartotta

140 A „Lupi di Toscana" hadosztály ezt annyira jól csinálta, hogy amikor szeptember 11-én német ejtőernyősök megtámadták a parancsnokságot, visszaverték őket, és így nem sikerült rögtön kierőszakolni a fegyverek átadását. TORSIELLO, 1975.

141 MONELLI, 1963.

142 Mussolini tartózkodási helyének kinyomozásáért és kiszabadításáért léptették elő később alezredessé. KATZ, 2003.

maga mellett, Senise maradt a rendőrség élén, aminek a parancsnokságát Maraffa tábornok, a PAI alapítója vette át.

A „Piave" állományát, amely a Borghese Parkban állomásozott, lecsökkentették három zászlóaljra, és feloszlatták a tüzér ezredét. Ettől függetlenül elég agresszív maradt a németekkel szemben, mert azonnal reagált a támadásokra. Szeptember 12-én délután a Via Venetón egy német páncélozott jármű lőtt a „Piave" parancsnoki járművére. Azonnal elindult egy motorkerékpáros csoport, és amikor megláttak az Exelsior hotel előtt (Via Veneto és Via Ludovisi sarka) egy német páncélozott járművet, kilőtték, megölve benne a három utast. 12-én este a Porta Pincianánál harc bontakozott ki a „Piave" őrei és a németek között, mindkét oldalon veszteségeket okozva. Végül elkezdődtek a szökések, egyes századok 80%-a dezertált, a lövészezred létszáma 70–50% közé csökkent. Ennek a megakadályozására 19-én átköltöztették a hadosztályt a Via Asmara és Corso Triste sarkán álló Liceo Classico „Giulio Cesare" épületébe, ahol befejeződött a dezertálási hullám.

Szeptember 11-én ült össze másodszor a minisztertanács (az első alkalom 10-én délután volt), amin Guariglia elnöklete alatt eldöntötték, hogy a miniszterek maradjanak a helyükön a hétköznapi ügyes-bajos dolgok elintézésére. Viszont Kesselring 13-ai rendelete alapján csak a nem politikai miniszterek maradtak hatalmon. Calvi ekkor Guariglia példáját követve – aki már a főtitkárára,[143] Rossóra bízta a minisztériumot – minden minisztérium élére komisszárokat nevezett ki, mivel *„la presente condizione non consente il normale svolgimento dell'attivita politica da parte dei ministeri"*.[144]

Nem sokan tudtak arról, hogy Taylor dandártábornok véglegesen lemondta a szövetséges partraszállást, és arról sem tudhattak a rómaiak, hogy a salernói partraszállást nem követte átütő siker, mert többen is reménykedtek még abban, hogy megjelenik a szövetséges hadsereg és felszabadítja Rómát.

Szeptember 12-én kiszabadult Mussolini, és újra kezdtek előjönni a feketeingesek. Az MVSN tagjai felvonultak (bár többeket fenyegetésekkel vettek rá erre), de csak a főbb utakon, mert máshol megverték őket. Egyes fasiszták afrikai harcosok egyenruhájában a 4° harckocsi ezred

143 Államtitkár szintű beosztás, általában az adminisztratív vagy az igazgatási területért felelős.

144 *„a jelen helyzet nem teszi lehetővé a minisztériumok részéről a politikai tevékenységek normális végzését"* MONELLI, 1963. 375.

raktárából elloptak három M 13-as harckocsit, és le-fel vonultak a Piazza Venezián és a Viale del Corsón, amíg ki nem fogyott az üzemanyag. A rendőrségnek parancsba adták a fasiszták lefegyverzését, de a németek ezt egy Berlinből érkező parancsra hivatkozva megakadályozták. 17-én délután megérkezett Pavolini is, akinek szintén Berlinből jövő parancsra közölni kellett az újságokban és a rádióban a beszédét.

Még aznap Kesselring megparancsolta, hogy adjanak neki 6000 rómait munkaszolgálatosnak cserébe azért a 6 német katonáért, akiket még 10-én meggyilkoltak egy kórházban. Calvi rögtön vizsgálatot rendelt el, amelyben kiderítették – és a bizottságnak két német tagja is volt –, hogy a németeket szabályos harcban ölték meg. Ettől függetlenül a németek továbbra is követelték a 6000 embert. Calvi nem egyezett bele, és egy lista élére felírta a maga és Montezemolo nevét, hogyha túszokat akarnak, akkor kezdjék velük. Erre a németek csöndben maradtak. Természetesen a Calviról alkotott képhez hozzátartozik az is, hogy sorban megerősítette a sajátjaival is a németek olasz katonák lefegyverzését célzó felhívásait.

Szeptember 18-án a nyílt város kormányzóságára hivatták Vincenzo Azzolinit, a Banca d'Italia igazgatóját, és figyelmeztették, hogy a németek a következő nap el fogják szállítani a bank értékeit egy északi városba. Megparancsolták neki, hogy rablást színlelve helyezze biztonságba a nemesfém és a devizakészletet. Azzolini ettől függetlenül két nap múlva jelentette, hogy az egész készletet át kellett adnia a németeknek, akik úgyis ismerték a pontos összeget (1 milliárd valutákban és 2 milliárd aranyban,[145] illetve az albán pénz pénznyomó lemeze).

Szeptember 20-án egy újabb ultimátum érkezett, amely 6000 munkaszolgálatost követelt, mert az előző este megtámadták a német követséget. Az olasz vizsgálat megállapította, hogy a követséget[146] őrző ideges katonák egy motorkerékpár durrogását vélték gépfegyversorozatnak, és ezért lövöldöztek negyed órán keresztül. A követeléseket ezután annyiban hagyták a németek.

21-én a nyílt város parancsnoksága figyelmeztette a „Piave" parancsnokságát, hogy a németek túszul akarják ejteni a hadosztály egyes egységeit, mivel nem tartották be a 10-ei fegyverszünet pár pontját. Tabellini beszélt Stahellel, aki megnyugtatta, hogy nincs alapja a hírnek.

145 Ez kb. 110 tonna aranyat jelentett. KATZ, 2003.
146 Villa Wolkonsky.

23-án Stahel bejelentette, hogy 11.30-kor meg szeretné látogatni Calvit, és örülne, ha Tabellini is jelen lenne. Két századnyi ejtőernyőssel érkezett, akik lezárták a Via XX Settembrét, és a környező mellékutcákat. A katonák automata ismétlőpuskával a kezükben kísérték fel Stahelt az első emeletre, ahol felszólította Calvit, aki éppen Montezemolóval volt, hogy csatlakozzon az új kormányhoz, amelynek a megalakulását 13.00-kor fogják majd bemondani a rádióba. Calvi nemmel válaszolt, lemondott a nyílt város kormányzója tisztségről,[147] és engedélyt kért, hogy elmehessen. Erre Stahel letartóztatta, ahogy Tabellinit is, aki a szomszéd szobában ugyanúgy válaszolt. Stahel elment, de a folyosókon ottmaradtak a fegyveres őrök. Egyedül Montezemolónak sikerült, elöljárója beleegyezésével, civil ruhát öltve elmenekülni, hogy utána a fegyveres ellenállás vezetése közben elfogják, és kivégezzék a Fosse Ardeatine sok áldozatával együtt. Nem sokkal később őrizetbe vették Calvit,[148] Maraffát és Tabellinit, illetve ugyanekkor harckocsik, SS-osztagok és ejtőernyősök vették körül a Viminalét, és letartóztatták Senisét.

Időközben könnyű harckocsikkal és ágyúkkal felfegyverzett németek vették körül a „Piave" laktanyáit. Repülők szálltak el a házak felett, a környező házak ablakaiban helyezték el a fegyvereseket, és kérték a lefegyverzést. A „Piave" tisztjei a menzán ebédeltek, a parancsnok és a törzsfőnöke nem voltak jelen. Az ellenállni akaró katonákat is meggyőzték a tisztek, hogy jobb nyugton maradni. Akik tudtak, elmenekültek.[149] A németek egy szobába zárták a tiszteket és megmutatták nekik a következő parancsot:

„Governo Nazionale. Il capo del Governo. Roma 23 settembre 43. *Oggi 23 settembre 1943 XXI il Duce ha costituito ufficialmente il nuovo governo assumendone la presidenza e delegandone le funzioni. In tale qualita do ordine alla divisione Piave di deporre le armi e di consegnarle alle autorita germaniche. La divisione si rechera in altra localita in direzione nord, in attesa di ulteriori disposizioni. Per il capo del governo, il ministro designato alla firma, Pavolini*" [150]

147 A németek helyette Menotti CHELI ezredest nevezték ki „Róma nyílt város" katonai és civil felelősévé, akit később Domenico CHIRIELEISON tábornok váltott fel. MONELLI, 1963.

148 Calvi később házi őrizetbe került, és sikerült Svájcba szöknie. KATZ, 2003.

149 MONELLI, 1963.

150 „*Nemzeti Kormány. A Kormányfő. 1943. szeptember 23.* Ma, 1943. XXI [a fasiszta időszámítás 1922-től kezdődött] szeptember 23-án a Duce hivatalosan megalkotta az új kormányt, magára vállalva az elnökséget és delegálva a funkcióit. Ezen a jogon megparancsolom a Piave hadosztálynak, hogy tegye le a fegyvert és adja át azt a német hatóságoknak. A hadosztály további rendelkezésekre várva északra, egy másik helyre fog menni. A kormányfő nevében, az aláírásra felhatalmazott miniszter, *Pavolini*." MONELLI, 1963. 381.

A németek tehát addig húzták az időt, amíg kiszabadult Mussolini, és megalakult az új fasiszta kormány. Időközben pedig sikerült összegyűjteni a fegyverek egy részét, nem úgy, mint északon, ahol Rommel merevebben tartatta be a németországi utasításokat, mint Kesselring, és sok fegyvert sikerült elrejteni, hogy majd újra felhasználják a partizánok. A papíron még „nyílt város" véglegesen német kézre került.[151] Természetesen – most már saját érdekükből – a megszállók is el akarták ismertetni a szövetségesekkel a „nyílt város" címet. Ezen törekvésüknek volt köszönhető az is, hogy az új fasiszta állam központja nem lehetett Róma. Mussolininek és a köztársaságiaknak többek között ezért is kellett Észak-Olaszországban elhelyezni a minisztériumokat (nem mindet).[152] Igaz, a németek nem jártak sikerrel, hiszen valójában ők sem akarták kivonni katonáikat és parancsnokságaikat a városból, ezek hiányában pedig a szövetségesek sem voltak hajlandók lépni.

Róma ezzel a támadással túlélte az utolsó igazán komoly hadieseményt, habár a légitámadások ettől függetlenül napirenden voltak. A város közelében folyó heves harcok ellenére 1944. június 4-én a németek nem fejtettek ki ellenállást, hanem egyszerűen kiürítették Rómát.

A német megszállás és a római Ellenállás

Róma távol esett a fronttól, de továbbra is ki volt téve légitámadásoknak. Az 1943. augusztus 14-ei nyilatkozatra senki sem válaszolt pozitívan, de 1943. szeptember 23-ig nem állt érdekében senkinek sem komoly kárt okozni az „Örök" Városban. Ettől függetlenül a fenyegetések csak úgy „repkedtek", hiszen egy komoly légitámadást nem lehetett volna megakadályozni olasz részről, és ezt alaposan kihasználták mind szövetségesek, mind németek. A szeptember 23-ai fordulatnak köszönhetően megváltozott a város értéke a szövetségesek szemében. Az immár szövetséges olasz kormány – bár egy ideig még nem kapták meg ezt a jelzőt – elhagyta Rómát, és így csak a Vatikán szorult kíméletre. A németek meglehetősen nyíltan használták Róma vasúti csomópontjait csapat- és lőszerszállí-

151 MONELLI, 1963.

152 1943. szeptember 27-én Rocca della Camminatéban, az első ülés után a salòi kormány kiadott egy kommünikét, amelyben ez állt Rómával kapcsolatban: *„Rómát nyílt várossá nyilvánították, a kormány székhelyét a fegyveres erők főhadiszállása közelében más helyen jelölik ki."* (ORMOS, 2000. 559. o., az idézet forrása: MUSSOLINI 1959–1980, XXXII. 205.)

tásra, és nappal a fokozódó szövetséges légi fölény kivédésére a város központjában, a fás utcákon, álcázva parkoltak a legkülönfélébb szállítmányok és járműveket, így könnyen érthető, hogy a római vasutak és utak hamar visszakerültek a megsemmisítendő objektumok listájára. Német katonák állomásoztak Rómában, és a főparancsnokságot a Corso d'Italián állították fel. Ezen kívül volt még egy szállítóparancsnokság is a Via Sistinán.[153] Nem csak a németek, hanem a saloi Köztársaság is Rómába telepített számos katonai létesítményt: az összes háborúval kapcsolatos hivatal[154] itt székelt, ahogy számos hadianyag gyár is a városban maradt.[155]

Természetesen a Vatikánban senki sem számított agresszióra, hiszen ez az egész katolikus világ felháborodását vonta volna maga után. Ekkor jött a meglepetés: az egyik korai bevetés során a Vatikánváros is kapott találatokat. Egy rejtélyes gép két-három alkalommal elszállt Róma felett, és vaktában szabadult meg a terhétől. 1943. november 5-én a Vatikán felett repült és 4 bombát dobott le. Eltalált több épületet, köztük a vatikáni vasútállomást, és az egyik közelben felrobbant bomba légnyomásának következtében a Bazilika abszidján kitörtek az üvegablakok. Súlyos személyi kár nem esett. A propaganda rögtön a szövetségesek ellen fordult (amint a vatikáni vizsgálat megállapította, angol gyártmányú bombákat használtak, de ezeket akár a németek vagy az olaszok is ledobhatták), és a fasiszták fellengzős szövegekkel akarták a szövetségesek ellen kelteni a hangulatot, viszont kiderült, hogy nincs benne az akcióban sem a szövetségesek, sem a németek keze. A gépet egy Parmeggini nevű őrmester vezette, Viterbóból szállt fel, és a fasiszta párt szélsőséges vonulatának, lehet, hogy magának Farinaccinak a parancsára cselekedett.[156] Még egy alkalommal szenvedett kárt a Vatikán. 1944. március 1-jén alkonyatkor egy repülő hat kis bombát dobott le a Porta Cavalleggeri környékén. Ezekből négy a Vatikán három extraterritoriális épületéből kettőt talált el, míg a maradék kettő a harmadik területen kívüli épületnél, az Inkvizíció palotájánál ért földet. A levegőbe került törmelékek még a Vatikánban is károkat okoztak, és egy ember meghalt. Most tényleg az angolok voltak a hibásak, mivel a pilóta eltévedt a rossz időben, de a háború végéig London tagadta a felelősségét.[157] Ezeken a rejtélyes támadáson kí-

153 Trevelyan, 1982.
154 Pl.: a Hadügyminisztérium, és a Vezérkar. de Simone, 1993.
155 Pl.: a via Etrurián lévő lőszergyár, vagy a via Flaminiai gyutacsgyár. de Simone, 1993.
156 Monelli, 1963. 388. o.; Blet, 2004.; Katz, 2003.
157 Katz, 2003.

vül még több alkalommal dobtak bombát a városra, néha még a bombariadó sem szólalt meg. 1943. szeptember 16-ától, amikor pár Marauder a Wehrmacht autókonvoját támadta a Via della Maglianán, 1944. június 3-áig, amikor 18 Mitchell a Casilinán kifelé tartó német járműveket támadta, 51 alkalommal érte légitámadás Rómát. Főleg a vasút és a jelentősebb utak voltak a célpontok, de az 1944. február 14-ei, és 16-ai, a március 3-ai, 7-ei, 8-ai, 14-ei és 18-ai súlyos veszteségeket okozott a polgári lakosság körében is. A március 14-ei volt a nyári támadások után a harmadik legsúlyosabb bombázás, amit Róma elszenvedett. Ekkor négy hullában támadott 80 B-17-es, és 64 B-24-es, Lightning kísérettel. Az első hullám bombázói pár másodperccel 11 óra előtt dobta le a bombáit a Tiburtina állomásra, de az első két hullám eltalálta a Nomentano, az Italia és a Prenestino negyedeket is. A harmadik és a negyedik hullám 12.30-kor a San Lorenzo és Tuscolanai pályaudvarra célzott, de károk keletkeztek a Tiburtino és a Tuscolano negyedekben is. Két bomba a veranói temetőbe esett, illetve egy másik megölte Virginio Gayda-t, a fasiszta újságírás egyik nagy képviselőjét, a Giornale d'Italia igazgatóját. Aznap összesen 309 tonna robbanóanyagot dobtak a városra.[158] A szövetségesek többször követtek el alapos hibát. 1944. március 19-én lebombázták a Nomentano negyedet, illetve a Poliklinikát. A bombázást maguk a németek rendelték meg, mert megfejtették az ellenállók és a szövetségesek közötti kódot, és írtak egy hamis üzenetet, amelyben a Poliklinikát nagy háborús raktárnak tüntették fel. Persze utána nem késlekedtek a szövetségesek nyakába varrni a felelősséget.[159] Mivel számtalanszor egyházi épületek is károkat szenvedtek a légi támadások során, a Vatikán és a szövetségesek viszonya a bombázás kérdésében cseppet sem volt békésnek mondható.[160]

1943. szeptember 9-én nemcsak a római harcok zajlottak, hanem ekkor született az olasz fegyveres Ellenállás is. Ahogy a korai Ellenállás, így ez sem lett egységes, és már korán meg lehetett figyelni a milanói és a római, vagyis az északi és a déli szervezkedés közötti különbséget. A fővárosban főleg a vezető értelmiségiek és a politikai elit szervezkedet. Minden apró ellenállásra alkalmas fórumot kihasználtak, akár a királlyal is szövetkeztek és körük rendkívül zárt volt. Északon a fejlett ipari városokban főleg a tömegek azonnali megmozgatása és a közvetlen beavatkozás volt a cél. Mindemellett a közös célok összefogták őket, habár tu-

158 DE SIMONE, 1993.
159 BLET, 2004.; INT5 (2004. 10. 24.)
160 KATZ, 2003.

datában voltak a különbségeknek. A tömegek politikai aktiválása már 1943 első felében elkezdődött, de az északi munkások sztrájkjai még nem jelentettek igazi erőt, csak lehetőségeket. A szervezés ekkor még nem volt megfelelő és többek között ezért is maradt ki a nép a július 25-ei eseményekből.[161]

Rómában Ivanoe Bonomi és Bartolomeo Ruini szeptember 9-én 9 órakor megtudta, hogy a királyi család, a kormány és a katonai felsővezetés elmenekült, így Bonomi (független), Ruini (PDL), Giovanni Persico (PDL), Giorgio Amendola (PCI), Mauro Scoccimarro (PCI), Giovanni Roveda (PCI), Alcide De Gasperi (DC), Giovanni Gronchi (DC), Giuseppe Spataro (DC), Alessandro Casati (PL), Antonio Calvi (PL, Manlio Brosiót helyettesítette), Leone Cattani (PL), Giuseppe Romita (PSIUP), Pietro Nenni (PSIUP), Mario Zagari (PSIUP, Sandro Pertinit helyettesítette), Sergio Fenoaltea (Pd'A), Ugo Lamalfa (Pd'A) és Riccardo Bauer (Pd'A), nélkülük alapították meg 14:30-kor egy via Addai lakásban francia mintára az első CLN-t.[162] Egyedül a PRI tagjai tartották távol magukat a CLN-től, mert semmilyen közösséget sem akartak vállalni a Savoiákkal.[163] A CLN felépítése különbözött északon és délen (ide tartozott Róma is). Az északi CLN résztvevői a kommunisták (PCI), a szocialisták (PSIUP), a liberálisok (PL), a kereszténydemokraták (DC) és az Akciópárt (Pd'A) volt. Délen ehhez hozzáadódott a PDL, Bonomi és Ruini pártja. A fegyveres ellenállás jogi értelemben csak 1943. október 13-ától kezdődött, mert ekkor lépett érvénybe Olaszország hadüzenete Németországgal szemben.[164] Ettől kezdve Olaszországot a szövetségesek együtt harcoló félnek ismerték el. Először a kommunisták szervezték meg a fegyveres ellenállást, és Milanóban megalakították a Garibaldi alakulatok főparancsnokságát. Az ellenállók GAP-okba[165] és SAP-okba tömörültek. Rómában a CLN nyolc részre osztotta a várost, amiből a negyedik felelt meg a városközpontnak. Itt alakultak meg a Központi GAP-ok,[166] amelyek közvetlenül a *Giunta militaré*től[167] függtek. A Giunta

161 Quazza, 1966.
162 Az alapító szöveget lásd Battaglia, 1976. 42–43.; Int16 (2005. 2. 6.).
163 Deizell, 1961.
164 1943. október 11-én, a madridi nagyköveten keresztül juttatták el a németeknek. Battaglia, 1976.
165 Az első GAP-ot 1943. nyarán alapította Olaszországban Mario Lizzero, követve az 1943. július 25-ei padovai PCI gyűlés határozatait. Battaglia, 1976. 66.
166 Négy kis létszámú, 3-6 fős egységre oszlottak. Katz, 2003.
167 Katonai tanács. Katz, 2003. 99.

militarét Riccardo Bauer (Pd'A), Sandro Pertini (PSIUP)[168] és Giorgio Amendola (PCI) irányította, bár a CLN mind a hat pártja képviselve volt. Különben a CLN-ben is a baloldali pártok (PCI, PSIUP, Pd'A) koalíciója volt a meghatározó. A Pd'A partizánjait a *„Comitato Militare"*[169] fogta össze, míg a szocialisták szervezetét *Brigate Matteotti*nak[170] hívták. Az utóbbi nagy fontosságra tett szert szerteágazó és jól működő kémhálózata miatt. A CLN-en kívüli partizán szervezetek közül a legjelentősebb a FMCR volt, míg Róma külső kerületeiben és környékén működött a *„Movimento comunista d'Italia"*,[171] vagy közismertebb nevén a *„Bandiera Rossa"*.[172]

Róma után a többi nagyvárosban is megalakultak a regionális CLN-ek, de súlyos belső konfliktusok osztották meg őket. Északon a milanói CLN határozati javaslata nem nagyon feszengette a Badoglióhoz fűződő viszonyt, mivel nem akarta elmélyíteni a szakadékot a királypárti tisztek és az antifasiszták között. Rómában a király lemondását és egy rendkívüli kormány kinevezését követelték,[173] délen pedig Viktor Emánuel lemondását az unokája javára és egy Régensség felállítását. Az utóbbit támogatta Benedetto Croce, Badoglio és az angolok is, mivel a király személyének a feláldozásával próbálták átmenteni a monarchiát.[174] Ez a belső megosztottság jellemezte a bari kongresszus (1944. január 23–29.) vitáit is. A király személye körüli ellentétek akkor csendesedtek le, amikor 1943. március 19-én III. Viktor Emánuel bejelentette a Minisztertanácsnak, hogy amint felszabadul Róma, fiát, Umbertót, kinevezi helytartónak. A többi probléma viszont csak 1944. április 10-én évült el, amikor Palmiro Togliatti, a PCI főtitkára bejelentette, hogy a kommunisták készek belépni a Badoglio-kormányba. Ez volt a salernói fordulat.[175] A Badoglio–Togliatti-kormány 1944. április 21-én alakult meg (Togliatti, Croce és Carlo Sforza tárca nélküli miniszterként vett részt benne), és így a mérsékelt irányzat erősödött meg.[176]

168 Giuliano *Vassali* helyettesítette, ő volt a Brigate Matteotti parancsnoka. KATZ, 2003.
169 Katonai Bizottság. KATZ, 2003. 99.
170 Matteotti Brigádok. KATZ, 2003. 99.
171 Olasz Kommunista Mozgalom.
172 Vörös Zászló.
173 A kereszténydemokrata Gronchi napirendjét 1943. október 16-án, három nappal a németek elleni hadüzenet beállta után fogadta el a római CLN. QUAZZA, 1963.
174 BATTAGLIA, 1976. 54.
175 KATZ, 1974.
176 TREVELYAN, 1968.

A déli CLN-ek nem bírták hosszasan kiaknázni a népi támogatást, Rómában és környékén a politikai és katonai vezetés nem volt jól összehangolva, így nem volt lehetőség nagyobb méretű harci cselekmények megszervezésére és irányítására,[177] Észak és Közép-Olaszországban viszont az irányítás aránylag hamar összefonódott. Rómában erős volt a széthúzás a pártok között és ezért is Bonomi, akit egyhangúan választottak a római CLN élére, 1944. március 23-án lemondott az elnökségről. A három baloldali párt szövetkezett a CLN-en belül, de a Togliatti féle nyilatkozat után, 1944. április 16-án már csak egy tiltakozásra futotta az erejükből. Újra megerősödött a római CLN-ben a mérsékelt irányzat és Bonomi május 5-én vissza is vonta a lemondását.

A fővárosban az ellenállás sokszor csak a propagandában és a szabotázsokban, illetve a kémkedésben nyilvánult meg. Számos vezető személyiség – bár németellenes volt – félve attól, hogy az alsóbb néprétegek túlságosan erős ellenállása a későbbi politikai megnyilvánulásukat is megerősítené, inkább egy kivárásos megoldáshoz folyamodott. Hasznos információkat játszottak át az ellenállóknak, de kompromisszumot kötöttek a németekkel, abban bízva, hogy majd a szövetségesek úgy is felszabadítják őket. Ezért is az aktív ellenállók inkább az értelmiségiek (tanárok, diákok), a katonák és a munkások köréből kerültek ki. A római társadalom összetétele sem támogatta a fegyveres megmozdulásokat, mivel a fővárosban nem volt nagyszámú könnyen aktiválható munkásréteg, hiszen a lakosság jelentős részét az államigazgatás foglalkoztatta. Ezek pedig inkább a kivárásos taktikát részesítették előnyben. A németek egyik válasza az ellenállóknak a fejadagok csökkentése volt,[178] és így a kialakuló feketepiacokon a szegényebbek jóval nehezebb körülmények közé kerültek. A másik pedig az éjszakai kijárási tilalom fokozatos előrehozása volt. A via rasellai merénylet után ezt 17 órában állapították meg![179]

177 A via rasellai támadásban 13 fő vett részt, és ez egy nagyszabású akciónak számított. Általában párban, vagy hármasával-négyesével bonyolították le a támadásokat. KATZ, 1974.; INT17 (2005. 3. 24.)

178 Habár a fejadagok csökkentését büntetésként alkalmazták, az intézkedés csak a valósághoz való alkalmazkodást jelentette. Mivel a szövetséges bombázások gyakorlatilag használhatatlanokká tették a vasutakat, az élelem is csak autókon volt szállítható, ezek száma pedig egyre inkább fogyatkozott. Mind azért, mert a fronton volt rájuk szükség, mind pedig azért, mert ezek a szállítmányok a szövetségesek kedvenc célpontjaivá váltak. A németek a vatikáni felségjeleket és a vörös keresztet is felfestették járműveikre, hogy védjék azokat, a szövetségesek pedig okulva ebből mindenre lőttek, ami mozgott, és nem kegyelmeztek sem a vatikáni autóknak, sem a vöröskeresztes járműnek álcázott német járműveknek. KATZ, 2003.

179 BATTAGLIA, 1976.

A katonai ellenállást Montezemolo ezredes szervezte meg. A FMCR egy illegális információs hálózat volt, amely különféle partizán bandákat tömörített. Egy részüket volt katonákból és carabinierikből[180] toborozták. 1943. november közepétől kapcsolatban álltak Bolognával és Milánóval, és közvetve Bolognán keresztül Veronával, Velencével, Trevisóval, Bolzanóval, illetve Milanón keresztül Varesével. A FMCR, ha együtt is működött a *Giunta militaré*val, nem állt a legjobb viszonyban vele, és nehezen alkalmazkodott az összeesküvő életmódhoz. 1943. december 10-én a brindisi kormány kinevezte Montezemolót vezérkari összekötő tisztnek az olasz katonai felsővezetés és minden vele együtt dolgozó földalatti szervezettel. Sok társát 1944. január 17–18-án letartóztatták, és többen lelték halálukat, köztük Montezemolo is a Fosse Ardeatina áldozatai között.[181]

A központi Gap eleinte kisebb robbantásokkal nyugtalanította a németeket, de lassan elkezdődtek a nagyobb horderejű támadások is. Az egyik legkorábbi német áldozat egy őrmester volt, akit december 17-én lőttek le a via XXIII Marzón (ma via Bissolati). Táskájában vitte a római és Róma környéki német légvédelmi ütegek energiaellátásának és kommunikációs hálózatának a térképét, amit megkaparintottak a partizánok. Az első megsemmisítendő célpontot, egy trasteverei telefonközpontot, két héttel később robbantották fel. December 19-én bombát robbantottak a Prati negyedben, a németek egyik kedvelt szórakozóhelyén, megölve nyolc német katonát, és még aznap bombát hajítottak a Barberini mozi előtt (Piazza Barberini) a kamionjaikra felszálló németekre. 20-án került sor a legnagyobb jelentőségű támadásra: a központi Gap partizánjai közül négynek sikerült elhelyezni három robbanótöltetet a Hotel Flora[182] első emeleti ablakpárkányára. Csak kettő robbant fel, de ez így is elég volt, hogy súlyos pusztítást okozzon a földszinten. A németek csak a nem német nemzetiségű halottakról és sebesültekről számoltak be, de

180 1944. október 6-án éjszaka Kappler körülvetette PAI katonákkal a római carabinieri laktanyákat, és a 6500 fős állományból több mint 1500-at elfogtak, lefegyvereztek, és Németországba hurcoltak munkásnak. A többiek nagy része – általában sikerült megmenteni a fegyverüket – csatlakozott az Ellenálláshoz, és főleg a FMCR sorait gyarapította. KATZ. 2003.

181 DEIZELL, 1961.

182 Amint szűknek bizonyult a nagykövetség épülete, a németek számos szállodát sajátítottak ki Róma elegáns negyedeiben, és főleg a via Veneto környékén. A Hotel Flora, a via Veneto legmagasabban fekvő szállója volt a megszálló erők főparancsnokságának, a német katonai bíróságnak és a város kormányzójának a székhelye, így jelentős erők védték. KATZ, 2003.

dühíthette őket a merénylet, mert büntetés terhe mellett megtiltották a kerékpár használatát 17 óra után,[183] és 19 órára hozták előre a takarodót. Pár napra rá egy kerékpáros partizán bombát dobott a Regina Coeli börtön előtt a déli őrségváltást végző németekre, majd eltűnt. A válasz egy hirdetmény volt, amelyben az állt, hogy a németek ezentúl kérdezés nélkül lőni fognak a kerékpárosokra, és a biciklit kártérítés nélkül elkobozzák.[184] 1944. január 1-jén bombát dobtak a trasteverei parancsnokságra. Január 22-én egy bravúros akcióval kiszabadították a Regina Coeliből Pertinit és Saragatot.[185] Január 22-én felrobbantottak egy német üzemanyag-szállítmányt a San Pietro in Vincoli templom mellett,[186] január 23-án pedig a Termini vasútállomás és a via Regina Elena következett.[187]

Az anziói partraszállást követően (1944. január 22.), hiszen annyira közel látták a győzelmet, és Róma valóban védhetetlennek tűnt, sok partizán a legalapvetőbb biztonsági előírást sem tartotta be. A legfigyelmetlenebbek a Pd'A és a FMCR tagjai voltak, Montezemolóval az élen, míg a kommunisták tűntek a legvisszafogottabbnak. Kappler és Gestapo ezt ki is használta, és január 22. és 25. között letartóztatta a FMCR vezetőségét. A következő napokban számos partizán követte a sorsukat, és nagyrészt a frissen elfogottakból állították össze azt a 11 embert, akiket 1944. január 31-én kivégeztek a Forte Bravettában. Montezemolo letartóztatásának volt egy fontos következménye: a FMCR által üzemeltetett „Centro X" megszűnt, így a Peter Tompkins, egy amerikai kém által létrehozott „Radio Vittoria" maradt az egyedüli rádió összeköttetés Róma és a szövetségesek között. Tompkins ezt jól ki is használta, mivel a PSIUP szerteágazó és kiváló kémhálózata csak úgy ontotta a híreket, amelyek nem kis mértékben segítették megállítani az anziói hídfőt támadó, és ráadásul még túlerőben is lévő németek sorozatos támadásait. A Radio Vittoria csak márciusban szüntette be az adást, mert Pietro Koch egyik emberének, Francesco Argentinónak sikerült elfogni Maurizio Gigliót, a rádió kezelőjét.[188]

183 Számos partizánakció után kerékpáron sikerült elmenekülni a tettesnek, és a merényletek sokszor a takarodó előtt történtek, mivel ilyenkor kevesen voltak az utakon, és kicsi volt az esély, hogy más is megsérül. KATZ, 2003.

184 KATZ, 2003.

185 1943. október 15-én fogták el őket. Először a Via Tassón, majd a Regina Coeliben raboskodtak. DEIZELL, 1961.

186 KATZ, 2003.

187 KATZ, 1974.

188 KATZ, 2003.

A letartóztatások folytatódtak. Kappler február 1-jén felszámolta a központi Gapok robbanóanyag gyárát, és elfogta az ott tevékenykedőket. Február 2-án Koch bandája és a fasiszta rendőrség betört a San Paolo fuori le Mura bazilikába, és letartóztatták az ott bujkálókat. A bazilika és a hozzá tartozó monostor a Vatikán tulajdona és felségterülete volt, így nagy port vert fel az akció. Különben az első vatikáni tulajdon elleni razziát is Koch vezette, még 1943. december 21-én. A monostorban talált katonákat, carabinieriket és rendőröket azonnal letartóztatták, míg a 9 zsidóból csak 5 sorsa ismeretes. Őket deportálták Auschwitzba, és sohasem tértek vissza. Mivel a Vatikán hangosan tiltakozott, Koch azon terve, hogy a San Giovanni in Laterano bazilika Szemináriumában bujkálókat is letartóztassák (itt tartózkodott a CLN vezetősége), nem talált támogatókat. Koch egyik embere, Francesco Argentino, vagy más néven Walter Di Franco, beépült a Pd'A-ba, és a párt egyik vezető személyiségévé vált. Segítségével először megszüntették a párt lapjának, az *Italia Liberá*nak a nyomtatását, és hat hét alatt lényegében az egész pártot felszámolták.[189]

A partraszállást követő letartóztatások nagyon megviselték az ellenállást, de február végére újjászervezték a központi Gapot és ismét elkezdődtek a németek elleni támadások. Március 2-án két feketeingest öltek meg, megbosszulva Teresa Gullace pár órával korábbi halálát,[190] aki a férje közmunkára hurcolása miatt tiltakozott, amikor lelőtték. Március 8-án a via Claudián egy német tartálykocsit robbantottak fel. A tízezer liternyi üzemanyag bombaként robbant, és a detonáció az egész kerületben érezhető volt. Még a Colosseum is beleremegett. Március 10-én egy fasiszta felvonulást szórtak szét Róma központjában, a via Tomacelliben. Ezt követően Mälzer tábornok betiltotta a felvonulásokat, és csak zárt helyen engedélyezte a gyűléseket. A március 19-ei bombázás után a központi GAP parancsnoksága[191] elhatározta, hogy a német katonákat egyik hagyományos útvonalukon támadják meg. Március 23-án[192] Rosario Bentivegna, kukásnak öltözve, a szűk via Rasellán várta a németek elhaladását. Amint észrevette őket (15.45), meggyújtotta a szemetes kocsiba

189 KATZ, 2003.

190 KATZ, 1974.

191 A római GAP parancsnoka 1944. február 2-ától Carlo Salinari volt. INT17 (2005. 5. 25.); TREVELYAN, 1982.

192 Ez egyben a fasiszta mozgalom alapításának a 25° évfordulója is. A fasiszták felvonulását is meg akarták támadni a gappisták, de az ünnepélyt betiltották a németek, így a via rasellai támadás került előtérbe. KATZ, 1974.

rejtett robbanószer kanócát. A Südtiroler Ordungsdienst[193] 32 tagja azonnal meghalt. A robbanást követően a katonák próbáltak menekülni, miközben további gappisták támadták meg őket. Több mint tíz sérült maradt a földön. A robbanásnak egy Pietro Zuccheretti nevű 13 éves fiú és egy Antonio Chiaretti nevű 48 éves partizán is áldozatul esett. Az utóbbi feltételezhetően a Bandiera Rossa tagjaként egy önálló merényletre készült két társával. A robbanást követően a németek lövöldöztek minden irányba, és megölték az épp akkor érkezett Caruso sofőrjét, Erminio Rossettit,[194] illetve eltaláltak 11 embert, akik közül ketten meg is haltak: egy járókelő és egy nő, aki közvetlenül a robbanás után kinézett a Tittoni palotából, és eltalálta egy német sorozat. Egy katona később, a kórházban halt meg, így Kappler önhatalmúlag 320-ról 330-ra emelte a kivégzendők számát. Hitler parancsát enyhítve (a negyed földig rombolásáról is szó volt) a 33 merényletben meghalt németért 335 embert végeztek ki a következő nap a Fosse Ardeatinénál. Tíz olaszt minden németért, csakhogy öttel[195] „elszámolták magukat". A kivégzés és az azt követő német letartóztatások után[196] sok helyen teljesen újra kellett szervezni az ellenálló csoportokat.

A Gustav-vonal áttörésével a németek lisztet osztottak ki a szegényeknek, nagyobb teret adtak a fasiszta propagandának, így próbálva megnyerni rómaiakat, de hiába akarták növelni bennük a fasiszták iránti lelkesedést, csak a németellenesség nőtt. Erre példa az a tény is, hogy felszabadítóként üdvözölték a P-38-as Lightiningokat, annak ellenére, hogy géppuskázták a mentőket és segítőket szinte minden légitámadás után.[197] Közben a németek szigorították a terrort is, és helyben lelőtték a gyanús embereket. Ahogy közeledtek a szövetségesek, úgy nőttek a német elnyomó intézkedések. Ezzel párhuzamosan nőtt a népfelkeléstől való félelmük, amit úgy próbáltak elkerülni, hogy újabb elnyomó intéz-

193 Déltiroli önkéntes milícia. A megtámadott egység az SS Polizei Regiment 'Bozen' 3° zászlóaljának a 11° százada volt. Ez az ezred partizánvadász feladatot látott el, és a 3° zászlóalj a támadás előtt fejezte be a kiképzést. INT17 (2005. 3. 24.)

194 Caruso engedélyével fegyverrel a kézben szállt ki a kocsiból, és az egyik német katona partizánnak nézte. KATZ, 2003.

195 Ötös csoportokban végezték ki az áldozatokat, és egy csoporttal többet vittek a kivégzés helyszínére. Mivel az utóbbi öt mindent látott, és titokban szerették volna tartani a kivégzés helyét, illetve módját, kivégezték őket is. KATZ, 2003.

196 Április 23-án este elkapták Guglielmo Blasit, amint éppen kifosztott egy lakást. Blasi részt vett a via rasellai támadásban, így sokat tudott, és társai beárulásával mentette a bőrét. Blasi büntetett előéletéről a partizánok nem tudtak. KATZ, 2003.

197 INT5 (2004. 10. 24.)

kedéseket vezettek be. Felkelés csak azért nem következett be, mert a harcos elemek elszigetelődtek, és megtizedelték őket a németek. A fegyveres harc ellen szólt az is, hogy a rómaiaknak csak nagyon későn lett szükségük tömeges megmozdulásokra ahhoz, hogy kielégítsék az alapvető szükségleteiket.[198] Róma nem támaszkodhatott külső partizán egységek támogatására, és nem volt egységes a katonai vezetés, illetve a *Giunta Militare* nem is mindig szimpatizált a monarchia jelöltjeivel. Montezemolót, letartóztatására után, Badoglio Raffaele Cadornával, az „Ariete" volt parancsnokával akarta helyettesíteni, de mivel ő nem akarta összekötni a sorsát a Savoiákkal és nem fogadta el, Quirino Armellini altábornagy került erre a posztra. Ő viszont fasiszta múltja miatt szálka volt a római CLN szemében és arra kényszerült, hogy maga mellé vegye egy kompromisszum keretében Roberto Bencivenga tábornokot.[199] Armellini egy idő után megunta a bizalmatlankodást és lemondott a tisztségéről, de Bencivenga a Vatikánban tartózkodott, és törött lába miatt nem tarthatta személyesen a kapcsolatot a külvilággal.[200] Ez az elszigeteltség annak is volt köszönhető, hogy a Vatikán el akart kerülni mindenféle vérontást, és a békés kiürítést szorgalmazta.[201]

Az ellenállók társadalmi összetételéről, ideológiai beállítottságáról kaphatunk színes képet, ha megvizsgáljuk a Forte Bravettában kivégzettek listáját és a Fosse Ardeatine halottjait. 1932 és 1945 között az erőd volt a római kivégzések fő helyszíne[202] és a Fosse Ardeatinénál történt a legnagyobb méretű római kivégzést a háború során. Természetesen ez a vizsgálat nem tökéletes, mivel csak a halálos ítéleteken alapul, de az alapvető arányok megállapítására jó.

198 Lásd az áprilisi fosztogatásokat, amikor nők rohanták meg a pékségeket. KATZ, 2003.

199 Montezemolo ezredes 1943. szeptember 23-tól 1944. január 25-ig, a letartóztatásáig vezette a katonai ellenállást. 1944. március 24-ig őt követte Quirino Armellini tábornok, majd március 24-től Bencivenga tábornok. Természetesen nem napra pontosan váltották egymást. Voltak átfedések és Armellini rövid ideig együttműködött először Montezemolóval, majd később Bencivengával. CANDELORO, 1988.; TREVELYAN, 1982.

200 TREVELYAN, 1982.

201 BATTAGLIA, 1976.

202 1943. szeptember 8. és 1944. június 4. között 77 kivégzés történt az erődben. 1931 illetve 1945 között a 118 római halálos ítéletből 115-öt itt, kettőt a Forte Braschiban és egyet a Piazza di Sienán hajtottak végre. INT18 (2005. 3. 29.)

A Fosse Ardeatine 335 áldozatából 332-t sikerült azonosítani.[203] Ebből foglalkozásuk szerint:

– 101 volt munkás, szakmunkás, földművelő vagy kisiparos (hentesek, aszfaltozók, asztalosok, lakatosok, elektrotechnikusok, földművesek, sofőrök, kőművesek, pincérek, nyomdász, vízvezeték-szerelő stb., negyvenhárman voltak kommunisták, tizenkilencen a Pd'A tagjai, kilencen szocialisták, öten a CLN tagjai, egy az OSS-nek kémkedett, egy a PDL-hoz tartozott, és egy a FMCR-el működött közre, illetve négyen egyéb partizán alakulatoknak voltak a tagjai);

– 78 volt kereskedő, eladó vagy házaló (tizenhatan voltak tagjai a CLN-nek, nyolcan voltak kommunisták, heten a Pd'A-hoz, és öten a szocialista párthoz tartoztak, egy a FMCR-el működött együtt, egy halott kereszténydemokrata volt, negyvennek pedig nem lehetett megállapítani a hovatartozását. Ebbe a kategóriába azért is kerültek olyan sokan, mert 54 a 75 zsidó származású halottból kereskedő volt, akiket elsősorban vallásuk miatt fogtak el, de többen – tizennégyen – politikai véleményüknek is köszönhették a börtönt, illetve az ezt követő halált);

– 45 volt katona (minden fegyvernemnek volt halottja, több carabinieri is áldozatul esett a kivégzésnek, inkább a tisztek, főtisztek, és altisztek voltak képviselve a halottak között. Öten a Pd'A-nak, négyen a kommunista pártnak, harmincan a FMCR-nek voltak tagjai, a maradék hétből csak ketten nem működtek közre valamilyen más partizán alakulattal);

– 45 volt értelmiségi (10 diák, 9 ügyvéd, 9 tanár, 5 festő, 4 könyvelő, 2 mérnök, 2 orvos, 1 filmrendező, 1 földmérő, 1 építész, 1 művész; közülük tizenhatan a Pd'A soraiba, tízen kommunista szervezetekhez, öten a FMCR-hez, hárman pedig a szocialista párthoz tartoztak, illetve még öten álltak kapcsolatban valamilyen szervezettel: CLN, OSS stb.);

203 Az ezt követő statisztikában önkényesen összevontam a kommunista vagy kommunista színezetű pártokat és alakulatokat (Movimento Comunista d'Italia vagy Bandiera Rossa, PCI, Cattolico Comunista, Brigata Garibaldi, Gap) illetve a szocialista pártokat és alakulatokat (Partito Socialista Polacco, PSIUP, Brigata Matteotti), mert nem a pártok tagjainak a pontos, számszerű aránya, hanem az irányzatok képviselői számának az összehasonlítása volt a célom. A „kommunisták" címszó azért problémás, mert a Bandiera Rossához, habár szigorúan tartózkodott minden monarchikus szövetségtől és nem lett tagja a CLN-nek, sok nem kommunista is csatlakozott, mivel több helyen ez volt az egyedüli antifasiszta erő, illetve mert az általuk végrehajtott rajtaütések száma – főleg 1944. februárjától – felülmúlta a PCI által szervezettekét is. A Gap-ok sem voltak tisztán kommunista összetételűek, bár az igaz, hogy az ideológiai hozzáállásuk erősen baloldali volt.

– 39 volt tisztviselő (kilenc volt kommunista, nyolc a Pd'A-nak, négy a CLN-nek, három a FMCR-nek, kettő a szocialista pártnak, egy a PDL-nek, egy az OSS-nek, egy a *Gruppo Volontari Libertá*nak, egy pedig az *Unione Nazionalé*nak volt a tagja, kilencnek nem lehetett megállapítani, amelyik mozgalomhoz tartozott);

– 4 volt iparos és bankár (a bankárt zsidó származása miatt tartóztatták le, az egyik iparos a FMCR-nek, a másik a Pd'A-nak, a harmadik pedig a kommunista pártnak volt a tagja);

– 1 volt pap (a *Comitato di Soccorso Cattolici Comunisti*[204] tagja volt);

– illetve 19 személy sorolható az egyéb kategóriába[205] (egy tulajdonos volt, egy pedig utazó, de a többiekről nem tudják mivel foglalkoztak. Ketten kommunisták voltak, egy a Pd'A-nak,[206] egy pedig a CLN-nek volt a tagja.).

Összesítve, a Fosse Ardeatine halottai közül 78-an tartoztak egy kommunista szervezet soraiba, 57-en a Pd'A-nak voltak a tagjai, 41-en a FMCR-nek, és 27-en a CLN-nek. 19-en szocialisták voltak, 3-an az OSS-hez tartoztak, 2-en pedig a PDL-hez. A többi szervezetet nem soroltam fel még egyszer, lévén annyira alacsony a képviseltségük.

A Forte Bravettában kivégzett 73 személyből 8 volt köztörvényes bűnöző. Havi lebontásban 1943 októberében hét kivégzés zajlott, ebből hat volt köztörvényes. 1943 novemberében három halálos ítéletet hajtottak végre, amiből egy volt köztörvényes. 1943 decemberében hetet, 1944 januárjában tizennégyet, 1944 februárjában tizet, 1944 márciusában tizenhármat, 1944 áprilisában ötöt, 1944 májusában nyolcat, amiből egy volt köztörvényes, és legvégül 1944. június 3-án 6 embert lőttek le. Az utóbbiak, hatan, mind a FMCR tagjai voltak. A csoportosulások szerint a FMCR tizenhárom tagját végezték ki, a kommunistáknak harminchárom halottja volt, a Pd'A-nak pedig négy. Öt ember nem tartozott egyik csoporthoz sem, a maradék, vagyis tíz, egyéb alakulatoknál (a tízből egy pap volt) szolgált. A kivégzettek között tizenöten voltak katonák.

Mind a két lista alapján kitűnik, hogy a kommunista szervezetek tagjai közül végeztek ki a legtöbb embert, és habár a nagy többség a szegényebb néprétegekből került ki, szinte az egész társadalom képviseltette magát. A FMCR főleg katonákat tömörített és a leginkább megtizedelt csoportok

204 Kommunista Katolikusok Mentő Egyesülete.

205 Kereszti Sándort, az egyedüli magyar áldozatot is ide soroltam, mivel különböző félreértések miatt azonosították huszár hadnagyként. Kilétéről bővebben lásd: SALUSINSZKY, 2003.

206 Kereszti az, de az Ellenállásban való részvételéről csak pontatlan adatok vannak. SALUSINSZKY, 2003.

közé tartozott. A felsorolt szervezetek nagy száma is jelzi, milyen sokféle ellenállást kellett a CLN-nek összefogni. A Forte Bravettában kivégzettek száma szemléletesen mutatja mennyire megugrott a kivégzések száma 1944. elején, ami a partizánakciók gyakoribbá válásának és az ezt követő leszámolásoknak, tisztogatásoknak a következménye.

A szövetségesek bevonulása

Egyidőben a római harcokkal, 1943. szeptember 8-án elkezdődött az Avalanche hadművelet, vagyis a salernói partraszállás. Ami utána történt, az már cseppet sem volt sikeresnek mondható. A szövetséges erők előrenyomulását lassították, majd megállították a németek, akik ügyesen kihasználták a terep, és az időjárás okozta előnyös helyzetüket. Még az 1944. január 22-ei anziói partraszállás sem hozta meg a remélt eredményeket. A helyzet csak 1944. májusától változott a szövetségesek előnyére.

A Luftwaffe 1944. február környékén *„csak napi 160 bevetésre* [volt] *képes, és mindössze 25 korszerű FW. 190 vadászgéppel rendelkezett".*[207] Ennél fogva képtelen volt a légi felderítésre, és mivel a lehallgatható üzeneteket általában maguk a szövetségesek küldték, hogy ezzel félrevezessék Kesselringet, az rosszul állította fel a hadosztályait. Egy partraszállásra várt, miközben a Gustav-vonalnál a szövetségesek majdnem háromszoros túlerőt összpontosítottak. 1944. május 11-én von Vietinghoff és Frido von Senger und Etterlin (1943. október 8-ától a 14° páncélos hadtest parancsnoka) Németországba utaztak, és Westphal is távol volt egy műtét miatt. A szövetségesek erről mind tudtak, hiszen az ULTRA megfejtette a német ENIGMA kódjait. Amire a főtisztek visszatértek a csapatokhoz, a Gustav-vonal összeomlott és von Vietinghoff kénytelen volt visszavonulni a Senger-vonalhoz.[208] Elkezdődött a Diadém hadművelet. Május 23-án a 3° (US) lövészhadosztály, az 1° (US) páncéloshadosztály és a Special Service Force Cisterna di Latina ellen intézett támadást az anziói hídfőből, míg a friss 36° (US) lövészhadosztálynak kellett volna átjutni a tengerparton a német védelmen, és bejutni az albanói és a lepini dombokon keresztül Valmontonéba, tartva az albanói dombokat, amíg csak lehet. A 45° (US) lövészhadosztály tágította volna ki a rést az albanói dombokon keresztül, miközben az északi peremsávon az 1° (Br) lövész-

207 Macksey, 2001. 212.

208 Sant'Oliviától az adriai tenger felé Hitler vonal, Sant'Oliviától a Tirrén tenger felé Dora vonal volt a neve. Ezt május 23-án törték át a VIII° hadsereg kanadai egységei. Jackson, 1967.

hadosztálynak és az 5° (Br) lövészhadosztálynak kellett feltartóztatni az 1° ejtőernyős hadtestet. Az 1° (US) páncélos hadosztály és a 3° (US) lövészhadosztály meglepte a 362° és a 715° lövészhadosztályt, de ezek hamar magukhoz tértek[209] és május 24-25-én erős harcok folytak. A helyzet a németek számára annyira kritikussá vált, hogy Kesselringnek be kellett vetni az utolsó tartalékát, a „Hermann Göring" lövészhadosztályt, amit az OKW egy esetleges partraszállás ellen tett félre. A „Hermann Göring" hadosztálynak nappal kellett vonulnia, így súlyos veszteségeket szenvedett a légitámadások miatt. A pontos veszteségeket nem sikerült megállapítani, de az előrenyomuló amerikaiak Cisterna di Latina felé vezető útját kiégett német járművek torlaszolták el. Végül a május 25-én megérkező, és már jelentősen legyengült „Hermann Göring" nem bírta megfékezni az előrenyomulást, és még aznap létrejött az összeköttetés a 2° (US) és 6° (US) hadtestek között.

Ekkor döntött úgy Mark Wayne Clark altábornagy, hogy inkább a hírnévre, vagyis Róma elfoglalására tör, mint a 10° hadsereg bekerítésére, így átcsoportosította az erőit. Azt javasolta Harold Alexander tábornoknak, hogy a 3° (US) lövészhadosztály támadjon Valmontone felé, miközben a 34° (US), 36° (US), 45° (US) lövészhadosztály és az 1° (US) páncélos hadosztály egyenes támadást intéz május 26-án az albanói domboktól nyugatra a Cézár vonal ellen. Alexander kész tények elé lett állítva, így elfogadta a javaslatot, amennyiben továbbra is Valmontone marad a fő célpont, mivel itt lehetett elvágni a 10° hadsereg visszavonulási útvonalát.

A „római csata" befejezése meglepte az összes főszereplőt. Clark tábornok manővere megkavarta az eseményeket, mivel időt adott a német egységeknek a meneküléshez. A 3° (US) lövészhadosztály továbbra is Valmontone felé nyomult, és már Artenánál járt, de Valmontónét védte a „Hermann Göring", a 334° és a 92° lövészhadosztály. Nem csoda, hogy az előrenyomulás lelassult, így von Vietinghoffnak a 90° páncélgránátos hadosztály és a 1° ejtőernyős hadosztály segítségével sikerült Arce és Ceprano vonalán feltartóztatni a VIII° hadsereget, amíg az 51° hegyivadász hadtest és a 14° páncélos hadtest a Cézár vonal mögé vonulhatott. Végül a 71° és 94° lövészhadosztály maradékai a „Hermann Göringtől" északra kerültek, így annak biztosították az oldalát Valmontone védelme során.

Clark május 29-ére újrarendezte erőit, és a Via Appián haladva támadásba kezdett a Cézár vonal nyugati részén. Von Mackensen a 14° hadsereg főerőit a tengerparton helyezte el, ezért az albanói hegyeknél május 29-én Monte Artemisiónál beszivárgott az őrizetlenül hagyott résbe a

209 A 362° lövészhadosztály erősítést kapott az 1° ejtőernyős hadtestből. JACKSON, 1967.

36° lövészhadosztály (V° hadsereg). Amikor Kesselring ellenük küldte a „Hermann Göring" hadosztályt, Clark általános támadást rendelt el. A 2° (US) hadtest kiegészülve a 3° (US) lövészhadosztállyal az albanói hegyek északi részén, a 6° hadtest a hegyek délnyugati oldalán támadott. A 36° (US) lövészhadosztály pedig elfoglalta Velletrit, és a Monte Artemisióról belátta a környéket, így segíthetett a tűzvezetésben. Június 2–3-ra a „Hermann Göring" lövészhadosztály és a 334° lövészhadosztály a 4° ejtőernyős hadosztály fedezésével az Anienéig vonult vissza.[210] Kesselring június 3-án kérvényezte az OKW-től Róma kiürítését, de már június 1-én, Velletri elestének a hírére eldöntötte a visszavonulást,[211] nem várva be az OKW jóváhagyását.[212] A Tevere Rómától nyugatra eső hídjait elpusztították, Kesselring nyílt várossá nyilvánította Rómát és június 4-én 19.45-kor a 88° (US) hadosztály már a Piazza Venezián volt.[213]

A pápa erőteljes propagandájának köszönhetően a harcoló felek, habár nem kötöttek megállapodást, el akarták kerülni Róma elpusztítását. Kesselring ezt figyelembe is vette, mert Róma védésével nyert volna egy kis haladékot, hogy rendezhesse sorait, de így romvárost hagyott volna maga mögött, ezért is döntött inkább a gyors kiürítés mellett. Hitlertől is azt a parancsot kapta, hogy a Vatikánon keresztül keresse a megegyezést, miszerint Rómát tartsák a háborús zónán kívül.[214]

1944. június 4-én a németek, a bekerítés elkerülése végett sietve elhagyták Rómát. Alexander tábornok hivatalosan is eltávolította a 8° hadsereget Clark útjából, és így Róma felszabadításának a dicsősége az amerikaiaké lett. Az első amerikai egységek már június 3-án betették a lábukat a városba, de a németek kiűzték őket, így 4-re maradt az ünnepélyes bevonulás.[215] A győzelem hirtelen jött, és a nagy felfordulásban a németeknek nem sikerült elhurcolni a Via Tassón raboskodó össze foglyot. Viszont azt a 15 embert, akit elvittek, kivégezték La Stortánál. A szövetségesek 4-én este érkeztek, miközben Bonomi Chirieleison tábornokkal tárgyalt a megadásról.[216]

A város felszabadult, és véget értek a háborús pusztítások. A támadások megszűnte után pedig nem volt többé szükség arra, hogy Róma nyílt város legyen.

210 Jackson, 1967.
211 Battaglia, 1976.
212 Macksey, 2001.
213 Jackson, 1967.
214 Blet, 2004.
215 Katz, 2003.
216 Battaglia, 1976.

Rövidítésjegyzék

A.N.R.P. Associazione Nazionale Reduci dalla Prigionia, dall'internamento e dalla guerra di Liberazione; a Hadifogságból, az internálásból és a Felszabadító háborúból Hazatérők Nemzeti Egyesülete.

BG Bomber Group; Bombázó csoport

CAM Corpo d'Armata Motocorazzato; Gépesített Páncélos Hadtest

CLN Comitato di Liberazione Nazionale; Nemzeti Felszabadító Tanács

DC Democristiano; kereszténydemokrata

DICAT Difesa contraerea territoriale; Területi légvédelem

EIAR Ente Italiano Audizioni Radiofoniche; Olasz Rádió Műsorszóró Szerv, a RAI elődje

FMCR Fronte Militare Clandestino di Resistenza; Földalatti Ellenálló Katonai Front

FW Focke-Wulf

GAP Gruppo d'azione patriottica; Hazafias akciócsoport

MAC Mediterranean Air Command; Földközi-tengeri Légi Parancsnokság

Mc Macchi

MVSN Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale; Önkéntes Milícia a Nemzeti Biztonságért, a fasiszta félkatonai szervezetek utóda, a párt fegyveres ereje. 1943. július 25. után beolvasztották a hadseregbe, a fasiszta jellegét 1943. december 6-án törölték el.[217]

OKW Oberkommando der Wehrmacht; a Fegyveres Erők Főparancsnoksága

OSS Office of Strategic Services; a CIA elődje

OVRA Opera volontaria di repressione antifascista; Önkéntes szervezet az antifasizmus megszüntetésére, a fasiszta titkosrendőrség.

PAI Polizia Africa Italiana; Olasz Afrika Rendőrség. 1936-ban alapították mint gyarmati rendőrséget, 1939-ben kapta az utóbbi elnevezést. Részt vettek mind az észak-afrikai hadmű-

217 INT10 (2005. 1. 9.)

	veletekben, mind Róma 1943-as védelmében. 1943 szeptemberben nem oszlatták fel őket, a háború végén pedig beolvadtak a Rendőrségbe.[218]
PCI	Partito Comunista Italiano; Olasz Kommunista Párt
Pd'A	Partito d'Azione; Akciópárt
PDL	Partito Democratico del Lavoro; Demokratikus Munkapárt
PLI	Partito Liberale Italiano; Olasz Liberális Párt
PNF	Partito Nazionale Fascista; Nemzeti Fasiszta Párt
PRI	Partito Repubblicano Italiano; Olasz Köztársasági Párt
PSIUP	Partito Socialista Italiano di Unita Proletaria; a Proletár Egység Olasz Szocialista Pártja
RAF	Royal Air Forces; Királyi Légierő
RECO	Reggimento esplorante corazzato; felderítő páncélos ezred
SAP	Squadra d'azione patriottica; Hazafias akciócsapat
SIM	Servizio Informazioni Militari; Katonai Információs Szolgálat, a katonai hírszerzésért és kémelhárításért felelős szerv, a SISMI elődje.
SME	Stato Maggiore dell'Esercito; a Szárazföldi Erők Vezérkari Főnöksége
UNPA	Unione nazionale protezione antiaerea; Nemzeti Légvédelmi Egyesület
US	amerikai

A felhasznált irodalom jegyzéke

Árkus

1985 Árkus István: *Itáliai katonacsizma.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985.

Battaglia

1976 Battaglia, Robert – Garritano, Giuseppe: *Breve storia della Resistenza italiana.* Roma, Editori Riuniti, 1976[5].

Benotti

1960 Benotti, Romeo: *Storia della guerra nel mediterraneo (1940–1943).* Roma – Milano –Napoli, Bianco, 1960[2].

218 Int13 (2005. 1. 11.)

Bianchi
1963 Bianchi, Gianfranco: *25 luglio crollo di un regime.* Milano, Mursia, 1963.

Blet
2004 Blet SJ, Pierre: *XII. Piusz és a második világháború: a Vatikán archívumai alapján.* Budapest, Új Ember, 2004.

Candeloro
1988 Candeloro, Giorgio: *Storia dell'Italia Moderna.* X. kötet. Milano, Feltrinelli, 1988.[2]

Ciano
1999 Ciano, Galeazzo: *Ciano gróf naplója.* Budapest, Ármádia, 1999.

Collier
1972 Collier, Richard: *Duce! Duce! Ascesa e caduta di Benito Mussolini.* Milano, Mursia, 1972[2].

Corvaja
2001 Corvaja, Santi: *Hitler és Mussolini. A titkos találkozók.* Pécs, Alexandra, 2001.

Deizell
1961 Deizell, Charles: *Mussolini's Enemies. The Italian Antifascist resistance.* Princeton, Princeton University Press, 1961.

de Simone
1993 de Simone, Cesare: *Venti angeli sopra Roma. I bombardamenti aerei sulla città eterna (il 19 luglio e il 13 agosto 1943).* Mursia, 1993.

Gallo
1967 Gallo, Max: *Vita di Mussolini.* Editori Laterza, 1967.

Hajdu
1967 Hajdu, Gyula: *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon.* Budapest, Akadémiai, 1967[2].

Him I/91/7/a. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár, I. fondfőcsoport, 91. alcsoport, 7. doboz. Katonai és légügyi attasé, Róma: *A római Littorio és Ciampino rep.terek bombázása.* 6 oldal.

HIM I/91/7/b. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár, I. fondfőcsoport, 91. alcsoport, 7. doboz. Ministero dell'Aeronautica: *Particolari sul bombardamento di Roma.* 2 oldal.

HIM I/91/7/c. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár, I. fondfőcsoport, 91. alcsoport, 7. doboz. Katonai és légügyi attasé, Róma: *Olasz légi helyzet és Róma 2-ik bombázása.* 3 oldal.

JACKSON

1967 JACKSON, William Godfrey Fothergill: *The Battle for Italy.* New York, Evanston Harper and Row, 1976.

KATZ

1974 KATZ, Robert: *Halál a katakombában.* Budapest, Kossuth, 1974.

2003 KATZ, Robert: *Roma città aperta. Settembre 1943–Giugno 1944.* Il Saggiatore, 2003.

MACKSEY

2001 MACKSEY, Kenneth: *Kesselring.* Debrecen, Hajja & Fiai, 2001.

MONELLI

1963 MONELLI, Paolo: Roma 1943. Milano, Longanesi, 1963.

MUSSOLINI

1951–1980 MUSSOLINI, Benito: *Opera omnia di Benito Mussolini.* A cura di Edoardo e Diulio SUSMEL. I–XLIV. köt. Firenze, 1951–1980.

ORMOS

2000 ORMOS, Mária: *Mussolini.* II. köt. Budapest, PolgArt, 20002.

QUAZZA

1966 QUAZZA, Guido: *La Resistenza Italiana. Appunti e documenti.* Torino, Gappichelli, 1966.

SALUSINSZKY

2003 SALUSINSZKY, Gábor: Sándor Kereszti, un ungherese nelle Fosse Ardeatine. In.: *Lumière,* 9. (2003) 3. sz. 34–37.

TORSIELLO
1975 *Le operazioni delle unita Italiane nel settembre-ottobre 1943.* Összeállította TORSIELLO, Generale di Corpo d'Armata Mario. Roma, Ministero della Difesa, SME, 1975.

TREVELYAN
1982 TREVELYAN, Raleigh: Rome '44: *The Battle for the Eternal City.* New York, The Viking Press, 1982.

Felhasznált internetes honlapok

INT1 http://www.admin.ch/ch/i/rs/0_193_212/app1.html (2005. 1. 1.)
INT2 Il bombardamento di Roma. In.: Guido MARIANI: *Pio XII e la difesa di ROMA I rapporti Santa Sede – Italia dall'inverno 1942–1943 all'autunno 1943.* http://www.pioxii.150m.com/8.htm (2004. 10. 23.)
INT3 L'azione a difesa di Roma. In.: Guido MARIANI: *Pio XII e la difesa di ROMA I rapporti Santa Sede – Italia dall'inverno 1942–1943 all'autunno 1943.* http://pioxii.150m.com/2.htm (2004. 10. 23.)
INT4 Il Vaticano durante i quarantacinque giorni. In.: Guido MARIANI: *Pio XII e la difesa di ROMA I rapporti Santa Sede – Italia dall'inverno 1942–1943 all'autunno 1943.* http://pioxii.150m.com/10.htm (2004. 10. 23.)
INT5 http://www.cronologia.it/storia/a1943a.htm (2004. 10. 23.)
INT6 http://www.cronologia.it/storia/a1943y.htm (2004. 10. 23.)
INT7 http://www.regiamarina.net/ (2005. 1. 31.)
INT8 http://www.regiaaeronautica.it/home.htm (2005. 2. 7.)
INT9 The Italian capitulation and the airdrop onto Monte Rotondo. http://www.eagle19.freeserve.co.uk/monterotondo.htm (2005. 1. 5.)
INT10 DEOTTO, Paolo: *La Protesi Militare Di Mussolini.* http://www.storiain.net/arret/num59/artic3.htm (2005. 1. 9.)
INT11 CAVATERRA, Emilio: Perché la divisione „M" non reagì al 25 Luglio. In.: *Storia Verità.* Roma, Editrice Settimo Sigillo (1998) 10. szám http://www.italia-rsi.org/dopo8settembre/divisionem.

htm (2005. 1. 1.)
INT12 http://www.italia-rsi.org/farsignr/farsileonessa/Data/mvsn.htm #decret (2005. 1. 18.)
INT13 http://digilander.libero.it/lacorsainfinita/guerra2/armi/polizia.htm (2005. 1. 11.)
INT14 POMPEO, Augusto: *I nomi di 951 vittime del bombardamento su Roma del 19 luglio 1943 nelle carte dell 'Archivio di Stato di Roma.* 30 o. http://www.romacivica.net/anpiroma/bombardamento.rtf (2005. 1. 14.)
INT15 *Lo Statuto Albertino.* http://www.quirinale.it/costituzione/Preunitarie-testi.htm (2005. 2. 17.)
INT16 *Le Lotte Partigiane per la Libertà.* http://www.cifr.it/Capitolo_11.html (2005. 2. 6.)
INT17 *Via Rasella L'altra faccia delle Fosse Ardeatine Incontro con Rosario Bentivegna.* CICCHINO, Enzo Antonio interjúja. 1994. http://www.larchivio.com/rasella.htm (2005. 3. 24.)
INT18 *Forte Bravetta 1932–1945. Storie memorie territorio.* Szerk.: POMPEO, Augusto. Roma, SPQR XVI Circoscrizione Anpi provincia di Roma, 2000. 44 p. http://www.romacivica.net/ anpiroma/Fortebravetta.rtf (2005. 3. 29.)

Az osztrák államszerződés aláírása (1955. május 15.) előtti utolsó őrségváltás a császári palota előtt: az amerikai katonák leváltják a szovjet őrséget ***(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)***

Maruzsa Zoltán

Az osztrák semlegesség és a semlegesség-vita

Ausztria a második világháború után 10 esztendőre a Harmadik Birodalom felett győzelmet arató szövetséges nagyhatalmak megszállása alá került. A diplomatáknak komoly fejtörést okozott ugyanis a békeszerződés elkészítése, hiszen a náci Németország 1938-ban az „Anschluß" programját végrehajtva megszállta az országot, így Ausztria a háború alatt nem létezett, senkivel sem lépett hadba, így nem állt sem a győztesek, sem a vesztesek oldalán. Ausztria ezért egyszerre volt első áldozata és egyben kollaboránsa a német fasizmusnak. A világháború utáni gyors rendezés lehetőségét tovább rontotta a hidegháborús konfliktus élesedése 1947-től, amely a folyamatos tárgyalások ellenére gyakorlatilag minden érdemi négyhatalmi döntést lehetetlenné tett.

Amikor végül 1955-ben hosszas kötélhúzás után speciális körülmények között[1] megszületett az egyezség az államszerződés megkötéséről és Ausztria szuverenitásának helyreállításáról, a hidegháború logikáját követve megegyezés született arról is, hogy Ausztria „önként" törvényben kötelezi magát az örökös semlegességre, azaz a jövőben katonai ereje és területének erőforrásai egyik szövetségi rendszert sem erősítik, ezáltal biztosítandó a status quot Európában.

Ausztria kormánya az államszerződés ratifikálásával párhuzamosan 1955. július 19-én meg is szavaztatta a törvényhozással az alkotmányos erejű örökös semlegességi törvényt,[2] amely az utolsó megszálló csapatok távozását – 1955. október 25. – követő napon életbe is lépett.

Az államszerződés aláírása és a semlegesség deklarálása jelentősen megváltoztatta Ausztria külpolitikai helyzetét: helyreállt az ország szuverenitása, és megnőtt külpolitikai cselekvőképessége. A politikai elit és a lakosság is egyöntetűen fellélegzett, hiszen a függetlenség helyreállása

1 Az államszerződés megkötésének történetét a teljesség igényével dolgozta fel: Stourzh, 1998.

2 A semlegességi törvény szövegét magyarul közli Halmosy, 1985. 308., a német nyelvű eredetit pedig Csáky, 1980. 433.

egyben azt is jelentette, hogy a hidegháborút vívó nagyhatalmak közötti frontvonal – bár továbbra is veszélyesen közel volt – nem Bécs városában és a tartományi határokon húzódott. A hidegháború sajátos viszonyai közepette azonban kérdéses volt, hogy hogyan fog működni a gyakorlatban az örökös semlegesség *(immerwährende Neutralität)* külpolitikai kötelezettsége. Mindazonáltal az osztrák diplomácia a semlegességet olyan lehetőségnek tekintette, amely ugyan több témában megkötötte az ország kezét (például az európai integráció területén), ugyanakkor – bár nem veszélytelen módon – kiváló manőverezési lehetőséget kínált a szembenálló hatalmak között. Ez a momentum elsősorban kereskedelmi kedvezményekben öltött testet, de egyes diplomáciai tárgyalások Bécsbe helyezésénél és a harmadik ENSZ-központ felépítésénél is tetten érhető. A semleges külpolitika alakításában ugyanis az osztrák diplomáciának rendelkezésére álltak politikai példák, ezek között azonban a gyakorlatban jelentős eltérés mutatkozott: nem létezett ugyanis a semlegességnek egységes normarendszere, nemzetközi szabályozása pedig felületesnek bizonyult. Kérdés tehát, hogy milyen is volt ez az osztrák semlegesség, miben különbözött és miben hasonlított a finn, a svéd, a svájci vagy az ír modellhez, és milyen nemzetközi jogi kritériumrendszer szabályozta diplomáciai lehetőségeit. Fontosnak tartom továbbá megjegyezni, hogy a hivatalos diplomáciai semlegességen túl ma már bizonyítható, hogy Ausztria az örökös semlegességet „nem hivatalosan" meglehetősen szabadon értelmezte; titkos tárgyalásokon, információgyűjtéseken túl alkalmanként komolyan együttműködött az Egyesült Államokkal. Nyilvánvaló nyugati elkötelezettsége ellenére azonban betartotta a jogi játékszabályokat, így a semlegesség mint az 1955–1989 közötti külpolitika vezérmotívuma ma is megállja a helyét.

A semlegesség formái, nemzetközi jogi feltételei

A semlegességről tudományos igénnyel először Hugo Grotius 1626-ban megjelent műve, *„A háború és béke jogáról"* egyik fejezetében írt. A semleges államokat a háborúban álló országok közötti „béke szigeteinek" tekintette, vagyis azok a semleges államok, amelyek a háborún kívül *(extra bellum)* helyezkednek el.

A nemzetközi jog szerint a semleges státus jogi alapját az 1907-es hágai egyezményeknek a semlegességre vonatkozó V. és XII. része jelentet-

te, amelyeket 32, illetve 28 állam ratifikált,[3] igaz, ezen egyezmények alapjául döntően a svájci semlegesség modellje szolgált. Ennek békeidőre előírt rendelkezéseit azonban Svájcon kívül a semleges államok sosem tartották be, sőt, a napjainkra döntően megváltozott nemzetközi környezet miatt a nemzetközi jogászok egy része nem is fogadja el a hágai egyezményeket mint a mai semlegesség jogi alapját.[4]

A nemzetközi jog fejlődésével a semlegesség több változatát mutatták ki. A semlegesség kérdésének legismertebb osztrák nemzetközi jogásza Alfred Verdross volt. Kutatásai alapján a semlegesség egyik kulcskérdése mindig annak időtartama: létezik ugyanis az átmeneti (egy adott konfliktusban vállalt) és az örökös (állandó) semlegesség. Az örökös (állandó) semlegességen belül is két csoportot különböztet meg: az egyik egy belső politikai akaratból származó, nemzetközi jogilag nem kötött és ennél fogva megváltoztatható (visszavonható) semlegesség, a másik a nemzetközi jogban is rögzített semlegesség.[5] Az elsőre példa Svédország, a másodikra Svájc esete. Az államszerződési tárgyalások során született moszkvai memorandum alapján – szovjet kérésre – Ausztriának a svájcihoz hasonló semlegességet kellett vállalnia, ezért először a svájci mintát vizsgáljuk meg, majd a többi semleges európai állam jellegzetességeit.

Svájc örökös semlegességét – annak 1813-as egyoldalú deklarálását követően – a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszuson nyerte el. Miután 1815. január 15-én a kongresszus svájci bizottságában megállapodás született a nagyhatalmak között a semlegesség kérdésében, javaslatot tettek a svájci politikai vezetésnek egy nemzetközi szerződés aláírására, amelyet május 27-én elfogadtak. A dokumentumot 1815. november 26-án Párizsban írták alá, és valamennyi aláíró fél – a kongresszus résztvevői – elismerte és garantálta Svájc semlegességét, valamint területi[6] épségét.[7] Az örökös semlegesség kötelezettségeket is jelentett az ország

3 ZEMANEK, 1994. 10. Sosem ratifikálta azonban például a világ akkori vezető hatalma, Nagy-Britannia, így a hágai egyezmények 1907-ben sem alkották mindenütt a jogrendszer részét. Az egyezményeket Magyarország is ratifikálta az 1913. évi XLIII. törvényben, így ezek magyarul is könnyedén hozzáférhetőek például a www.1000ev.hu oldalon.

4 Nem ismeri el a hágai egyezmények békeidőre előírt rendelkezéseit például Svédország. ZEMANEK, 1994. 11.

5 VERDROSS, 1980. 9.

6 A területi garancia ebben a tekintetben nagyon fontos, hiszen ez Ausztria esetében hiányzik. Svájc annyira komolyan vette a területi garanciát, hogy amikor a 19. század végén a Német Birodalommal felmerült egy kisebb határkorrekció kérdése – ami Svájcnak is érdeke lehetett volna –, ezt azzal utasították el, hogy a jogi garanciát nem kockáztathatják, hiszen az a svájci államterület 1815-ös állapotában érvényes.

7 VERDROSS, 1980. 10–12.

számára: elsősorban a képességet területének katonai védelmére – a semlegesség tehát fegyveres semlegességet jelentett –, másodsorban a katonai szövetségekhez való csatlakozás, továbbá bármilyen idegen katonai támaszpont létrehozásának tilalmát területén.[8] Ezen túl a semleges államnak meg kellett akadályoznia, hogy területét – légterét és vizeit is beleértve – bármely katonai erő használja, ennek esetleges komolyabb kísérletét katonai támadásként kellett kezelnie és katonai erővel ellenállnia, kisebb esetekben a diplomáciai tiltakozás is elegendő volt. A semleges állam hadviselő országoknak nem szállíthatott hadianyagot, a szomszédos területeken folyó háború esetén a határait átlépő katonai egységeket köteles volt lefegyverezni, továbbá tilos volt a hadviselő felek részére bárminemű hírközlési, toborzási vagy egyéb katonai jelentőségű tevékenységet engedélyezni. Mindezen katonai jellegű kötelezettségek nem csak deklarált hadüzenetet követően folyó háború esetén, hanem bármilyen, a felek által háborúnak nem elismert fegyveres konfliktus vagy polgárháború esetén is alkalmazandók.[9] Lényeges ugyanakkor, hogy a semlegesség köti ugyan az államot, de nem kötelező az állampolgárokra, azaz nem jár a sajtószabadság vagy a vélemény szabadságának korlátozásával, így nem jelent ideológiai semlegességet. Gazdasági értelemben sem kötelező a semlegesség alkalmazása háború esetén, amennyiben azonban az illető állam gazdasági szankciókkal sújtja a háborúzó feleket, akkor részrehajlás nélkül minden résztvevő féllel szemben ugyanazon eljárást kell végrehajtania. Érdekes megjegyezni, hogy amikor Svájc csatlakozott a Népszövetséghez 1919-ben, külön jogi szerződésben kötötte ki, hogy nem hajlandó részt venni a nemzetközi jogot megsértő államok elleni politikai vagy katonai akciókban, kizárólag gazdasági jellegű blokádokban, elítélő nyilatkozatokban stb. Mivel ezek megítélése a Népszövetség működése során állandó problémát jelentett a svájci delegáció számára, az 1945-ben létrejövő ENSZ-be nem is lépett be,[10] hiszen itt ugyanezek a problémák fennállhattak volna.

A svéd semlegesség nemzetközi jogilag jóval kötetlenebb, mint az ismertetett svájci minta. Svédországban a semlegességet nem rögzítették az alkotmányban vagy törvényekben – bár a törvényhozás 1883-ban,

8 Verdross, 1980. 19.

9 Verdross, 1980. 50–55.

10 Az utóbbi években egyre nyitottabbá váló világ a svájci diplomáciára is komoly hatást gyakorolt, ezért az ország a nemzetközi elszigetelődést elkerülendő 2003-ban az ENSZ teljes jogú tagja lett.

1899-ben, 1902-ben és 1912-ben is tárgyalta a kérdést[11] –, az ország azonban 1814 óta nem vett részt háborúban, megőrizte katonai értelemben vett semlegességét. A jogi kritériumokat azonban, amelyek a hadviselő feleknek nyújtott (hadianyag)szállításokra vonatkoztak,[12] Svédország a világháborúk során sem vette komolyan figyelembe,[13] és ebből komoly anyagi hasznot húzott, különösen a második világháború idején a náci Németországgal folytatott kereskedelemből. A svéd nemzetközi jogászok egyébként – a hidegháború folyamán is – következetesen visszautasították békeidőben a semlegességből fakadó jogi kötelezettségek gyakorlati alkalmazását.[14] Éppen ezért a svéd semlegességet politológiai értelemben Bruno Kreisky, mint egykori svédországi diplomata „szövetségmentes politizálásnak" nevezte, amelynek célja a háború elkerülése. Ez a definíció gyakorlatilag egyezett a svéd külügyminisztérium évtizedekig képviselt hivatalos álláspontjával, amelyet 1957-ben váltott fel a semlegesség fogalma.[15] A svéd semlegességi gyakorlat ismerete minden bizonnyal hasznos tanulmány volt a későbbi osztrák kancellár számára. A svéd semlegesség tehát önként vállalt, de rá kell mutatni, hogy ennek fenntarthatóságában fontos szerepet játszott az a tény, hogy szomszédaihoz képest jelentős katonai és gazdasági erőt felmutatni képes államról volt szó. Érdemes figyelembe venni, hogy a második világháború tapasztalatai alapján a semleges Svédország 1948-ban skandináv (regionális) védelmi szövetség létrehozását javasolta Dániának és Norvégiának, ezek azonban a Szovjetunióval szemben inkább a globális védelemre képesebbnek ítélt NATO-ba léptek be. Svédország ezt követően – a Szovjetunió közelsége miatt is – ismét a szövetségmentesség mellett foglalt állást, ezt azonban a svéd haderő és hadiipar erős fejlesztése mellett tette. Az 1970-es években az osztrákhoz hasonlóan aktív külpolitika folytatása mellett Svédország a költségvetés 10%-át költötte katonai kiadásokra,[16] ami igen komoly összeget jelentett. A svéd politikai elit a fegyveres semlegesség hangsúlyozása mellett a nyugati világgal szimpatizált, és nem hivatalosan katonailag is felkészült a NATO államaival való együttműkö-

11 Luif, 1985. 74.
12 Molin, 2000. 264. Svédország a finn–szovjet Téli Háborúban is szállított hadianyagot Finnországnak.
13 Bohn, 2000. 355.
14 Luif, 1985. 83–84.
15 Luif, 1985. 75.
16 Luif, 1985. 80.

désre egy háborús konfliktus esetén.[17] A politikai kapcsolatok széles körű gazdasági alapokra épültek, hiszen Svédország is részt vett a Marshall-segélyben és az OEEC intézményeiben, alapító tagja volt az EFTA-nak, majd 1972-ben szabadkereskedelmi megállapodást írt alá az EGK államaival. Megállapíthatjuk tehát, hogy a svéd semlegesség igen technokrata alapokon nyugodott, és nemzetközi jogi értelemben alapjaiban tér el a svájci és részben az osztrák modelltől.

Finnország először az első világháború végén a szovjetekkel kötött tartui békében vállalta a semlegességet,[18] ennek tapasztalatai azonban meglehetősen rosszak lettek: a 600 éves svéd és 100 éves orosz uralom után szuverenitását 1917-ben visszanyerő állam 1944-ig képtelen volt kimaradni a regionális konfliktusokból, semlegességét az erősebb szomszédok nem garantálták, és így az ország a német–orosz vetélkedés terepe lett.[19] A második világháború után Finnországban is működött 1947-ig – a párizsi békeszerződés aláírásáig – Szövetséges Ellenőrző Bizottság, amely a szovjet érdekeknek megfelelően befolyásolta az ország politikáját. A békeszerződés aláírása után Moszkva egy bilaterális együttműködési szerződés megkötését szorgalmazta, amelyet végül 1948 áprilisában írtak alá. A Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segélynyújtási Szerződés azonban jelentősen eltért a közép-európai megszállt államokkal kötött hasonló egyezményektől.[20] Először is nem védelmi szerződés volt, csak kötelezte Finnországot területének védelmére, és rögzítette a katonai együttműködést a Szovjetunióval, amennyiben erre képtelennek bizonyul.[21] Másodszor rögzítette Finnország jogát, hogy kimaradjon a nagyhatalmi konfliktusokból.[22] Ezen kitételek alapján fogalmazta meg szovjet egyetértéssel és sugalmazásra Urho Kekkonen miniszterelnök

17 Molin, 2000. 269. – A svéd haderő diszlokációja és a katonai repterek NATO-szabványok szerinti átépítése az 1950-es években egyértelművé tették a svéd védelmi készültség és a várt támadás irányát. Amikor azonban az 1980-as évek elején több katonai incidens történt a szovjet haditengerészettel (1981-ben például egy szovjet tengeralattjáró akadt fenn svéd belvizeken), Svédország Olof Palme külpolitikai koncepciójának megfelelően bizonyította a politikai megoldások primátusát, és nem adta fel a semlegesség politikai doktrínáját. Az incidensekről bővebben ír Luif, 1985. 78–80.

18 Häikiö, 2000. 199. 1920. Finnország ezt követően a Népszövetség tagja lett.

19 Häikiö, 2000. 201–203.

20 Ruddy, 2000. 17.

21 Fischer, 1996. 130. – A szovjet vezetés az új amerikai doktrína (a Truman-elv) miatt engedett Finnország kérdésében, bár Dilas iratai szerint Sztálin utólag már bánta „nagylelkűségét".

22 Häikiö, 2000. 204.

1952-ben a finn semlegesség és a skandináv együttműködés tézisét,[23] amely ezt követően 1991-ig érvényben maradt. Ez valójában a szovjetek számára igen komoly beleszólási lehetőséget biztosított a finn belpolitikába, amelyet folyamatos politikai válságok kísértek. Szó sincs tehát a semlegesség kialakulásának svájci vagy svéd evolúciós modelljéről. A finn semlegesség tehát részben szovjet koncepció alapján, részben a finnek részéről a szovjetek beavatkozási lehetőségének csökkentése érdekében született. Nem véletlen, hogy a nyugati demokráciák számára a finn semlegesség, a „finnesítés", a „finnlandizálás"[24] politikája nagyon negatív jelentéstartalmat hordozott.[25] A finnek gyakorlatilag semlegességük ellenére a belpolitikában is jelen lévő szovjetbarát politikai erőknek köszönhetően jó ideig a Szovjetunió trójai falovának szerepét látták el a nemzetközi szervezetekben, különösen az Északi Tanácsban testet öltő skandináv együttműködésben. Ebben a tekintetben a finn semlegesség politikai gyakorlata jelentősen különbözött a többi semleges állam politikájától.[26] Igaz, a szovjetek hozzájárultak az ország EFTA tagságához (1961) és az EGK-val aláírt szabadkereskedelmi egyezményhez (1973), ami nagyon komoly gazdasági fejlődést eredményezett, de a politikában jóval erősebb szovjet felügyelet működött. Nem véletlen, hogy Finnország a Szovjetunió összeomlásakor 1991-ben felmondta az 1948-as szerződés katonai vonatkozásait, és Brüsszelben benyújtotta csatlakozási kérelmét az Európai Unióhoz, ami mindenképpen a korábbi – Moszkvából diktált – semlegességi politika átértékelését jelentette.

Írország semlegessége több ponton is lényegesen eltért a svájci, a svéd vagy a finn mintától, jogi feltételrendszerét először 1922-ben az Ír Szabad Állam létrejöttekor megkötött brit–ír szerződés rögzítette.[27] A szigeten fekvő Írország geostratégiai helyzete mégis Finnországéhoz hasonló

23 A szovjetek célja Finnország semlegesítésével Dánia és Norvégia NATO tagságának felpuhítása volt. Finnországon keresztül a semleges és atomfegyvermentes skandináv együttműködést lebegtették meg ezen országok előtt.

24 Fischer, 1996. 129.

25 Nielsen, 2003. 216.

26 Die Sowjetunion und Österreich. [Wodak moszkvai osztrák nagykövet levele Waldheim külügyminiszternek Bécsbe. (Moszkva, 1969. november 14.)] AdR 01 Pol-II. 1552. – A szovjetek nem is tekintették Finnországot igazán semlegesnek, csak amikor érdekük úgy kívánta (például amikor Helsinkivel szerveztették meg a csúcstalálkozót). Jellemző erre a szemléletre, hogy amikor Wodak nagykövet és Szemjonov az osztrák–szovjet kapcsolatokat elemzik, Szemjonov következetesen a „két másik semleges államról" beszél – Svédországról és Svájcról.

27 Girvin, 2000. 88.

azáltal, hogy egyetlen közvetlen szomszédja van, amely azonban olyan nagyhatalom, amely évszázadokon át meghatározta Írország politikáját: Nagy-Britannia. Az Ír Szabad Állam létrejöttekor ugyan nemzetközi értelemben is szuverén állam született, a gyakorlatban azonban Írország 1949-ig a Brit Nemzetközösség tagja maradt, államfői tisztségét a brit uralkodó töltötte be, gazdaságát tekintve pedig továbbra is az Egyesült Királyság befolyása alatt állt: 1945-ben az ír export 96,9%-a Angliába irányult, és az ír import 48,5%-a érkezett onnan.[28] A semlegesség politikájának kialakítása tehát az 1920-as évektől kezdve az angol befolyás visszaszorítását célzó következetes politika volt. Egyedülálló sajátosság továbbá, hogy a semleges Írországnak területi követelései voltak az Egyesület Királysággal szemben,[29] és bár Írország a második világháború harci cselekményeiben nem vett részt,[30] kormányának egyes vezetői az angolokat megszorongató németekkel szimpatizáltak. A semlegességi politika és a nácibarát háborús szimpátia eredményeképpen azonban Írország a második világháború végére tökéletes diplomáciai elszigeteltségbe került.[31] Ezt észlelve 1945 után a politikai vezetés aktivizálódott, hogy csökkentse elszigeteltségét: az ország részt vett a Marshall-tervben és az OEEC intézményrendszerében,[32] továbbá csatlakozott az Európa Tanácshoz és az ENSZ-hez – utóbbihoz Ausztriával együtt 1955-ben. Ez a nyitás jelezte, hogy a korábbi szigorú semlegességi politikában átértékelődés következett be, és a brit dominancia fennmaradása mellett Írország nyitást kísérelt meg a háború után létrejövő nemzetközi szervezetek felé. Amikor azonban felmerült a NATO-csatlakozás lehetősége, az ír politikai elit a katonai értelemben vett semlegesség fenntartása mellett döntött.[33] Igaz, ezt könnyen megtehette, hiszen földrajzi helyzeténél fogva úgy is részesült a NATO és Anglia fegyveres védelmében, hogy nem vált a katonai szövetség tagjává. A katonai értelemben vett semlegességnek nagyobb nyomatékot adva Írország 1949-ben a Brit Nemzetközösségből is

28 Zöllner, 2000. 117.

29 Zöllner, 2000. 116. – A területi követelés Észak-Írország 6 megyéjére vonatkozik.

30 Önkéntesek tízezrei szolgáltak ugyanakkor az angol hadseregben a szövetségesek oldalán.

31 Az elszigeteltséget növelte, hogy De Valera a semlegesség jegyében egyetlen külföldi kormányfőként 1945. május 4-én a dublini német nagykövetségen részvétnyilvánító látogatást tett Adolf Hitler halálának hírére. A látogatást a szövetséges sajtó természetesen erős megütközéssel fogadta.

32 Írország kapta a legkevesebb támogatást – mindössze 146,2 millió dollárt –, amelynek 87%-a ráadásul hitel volt.

33 Girvin, 2000. 96–104.

kilépett.[34] A semlegesség doktrínájának átértékelése és a nyitás a Nagy-Britannián kívüli világ felé politikai és gazdasági téren is jelentős eredményeket hozott Írországnak; 1961-re már csak exportja 75%-át vette fel a szomszédos Anglia. Az Angliával szembeni emancipálódási igény magyarázza, hogy Írország miért nem vett részt a brit dominanciájú EFTA megalapításában, ugyanakkor az első bővítéskor belépett 1973-ban – Angliával és Dániával együtt – a szupranacionális jellegű és ezért az ír nemzeti érdekeknek megfelelő EGK-ba.

Az osztrák semlegesség jellemzői

Amint a fenti rövid összefoglaló is mutatja, a semleges államok geostratégiai helyzete és semlegességi tradíciója, illetve gyakorlata meglehetősen eltért egymástól. Az osztrák semlegességi politika kialakításánál tehát az osztrák külpolitika nem támaszkodhatott egyértelmű nemzetközi tapasztalatokra. Igaz, ha következetesen az 1955-ben aláírt nemzetközi megállapodások értelmében jár el, a svájci mintát kellett volna átvennie, az osztrák politikai elit azonban ezt szerette volna a legkevésbé. Ennek megfelelően Ausztria egy sajátos modellt alakított ki, amelyben – nagyon leegyszerűsítve – a svájciaktól a jogi kötöttségek formális betartását, a svédektől az aktív nemzetközi politizálást, az írektől a gazdasági függetlenség növelésének módszertanát, a finnektől pedig a fegyveres területvédelmet mint a nagyhatalmak beleszólási lehetőségeinek minimalizálási eszközét vette át, és alkalmazta a finneknél jóval nagyobb sikerrel.

Az osztrák semlegesség vizsgálata azt mutatja, hogy az első igen kritikus pont születésének pillanatában rejlett. Vitatható ugyanis, hogy a semlegességet saját akaratából vállalta (lásd a svéd mintát), és ez ennek megfelelően – pusztán teoretikus alapon – a körülmények megváltozásával (a hidegháború után) visszavonható, vagy a moszkvai memorandumban szovjet kérésre nemzetközi jogilag vállalta a semlegességet a szövetséges megszállás utáni időre. Ezt azonban csak az tette igazán nemzetközi kötelezettséggé, hogy az osztrák kormány 1955 novemberében minden vele diplomáciai kapcsolatban álló országnak megküldte és elismertette semlegességét az egykori svájci gyakorlat szerint. Bár a vita jogilag

34 Zöllner, 2000. 140.

nyakatekert,[35] tétje a semlegesség visszavonhatósága, ezért fordítottam erre ekkora figyelmet. Az biztos, hogy jogi értelemben Ausztria saját akaratából vállalta semlegességét, és ezt 1957. március 26-ig a világ 61 országa ismerte el,[36] így az nemzetközi jogilag is kötelező érvényűvé vált. A jogi szempontoktól elvonatkoztatva azonban egyértelmű, hogy az osztrák semlegesség a hidegháborús kényszer terméke, a jogilag releváns érvrendszer pedig csak ezen kikerülhetetlen tény megszépítését szolgálja.[37]

Lényeges, hogy az osztrák semlegesség a svájcival ellentétben nem tartalmazott területi garanciát.[38] Ez a tárgyalásokon nem merült fel, az utólagos értelmezésnél pedig a nagyhatalmak (főleg az USA) nem akarták ezzel a semlegesség megsértése ürügyén a katonai beavatkozás lehetőségét nyitva hagyni a másik fél számára. Bár a szovjeteket érdekelte ez a lehetőség, a kérdés azonban a kölcsönös érdeklődés hiánya miatt hamarosan lekerült a napirendről.

A harmadik fontos különbség, hogy a nagyhatalmak elfogadták Ausztria belépési igényét az ENSZ-be,[39] azaz ők maguk is eltértek a semlegesség kialakításának mintájául szabott svájci modelltől. Az ENSZ így az osztrák külpolitikai ambíciók egyik legfontosabb terepévé válhatott. Ezzel azonban konfliktushelyzetet is teremtettek, hiszen a szavazásoknál, szankcióknál Ausztriának folyamatosan figyelnie kellett a sajátos hidegháborús viszonyok közepette, hogy egyik szuperhatalom se vádolhassa meg részrehajlással, bár természetesen ez a sajtó útján mindkét részről többször megtörtént.

A negyedik pont, hogy a hidegháborús logikának megfelelően az osztrák semlegesség is fegyveres semlegesség lett, azaz Ausztriának képesnek kellett lennie területének védelmére, ami a hidegháborús kihívások közepette korántsem volt kis feladat. Az amerikai védelmi minisztérium rendszeresen kérte is az osztrák katonai költségvetés folyamatos növelését, mivel egy esetlegesen kirobbanó világháború esetén az osztrák semlegesség szovjet katonai megsértésével számoltak, ami az osztrák terület-

35 A vita már az 50-es években elkezdődött. Összesen 6 (svájci, szovjet, osztrák, amerikai) nemzetközi szakértő eltérő véleményét és érvrendszerét közli Siegler, 1959. 65–76.

36 Az országok listáját időpontokkal közli: Siegler, 1959. 64.

37 A témának komoly figyelmet szentelt: Nowotny, 1992. 23–31.

38 Hajda, 1993. 27.

39 Siegler, 1959. 65.

védelem összeomlása esetén a Varsói Szerződés haderejének komoly előrenyomulását eredményezhette volna.[40]

Mindezen szempontok alapján Bruno Kreisky kancellár 1973. június 25-én a varsói Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében tartott beszédében[41] egy önálló osztrák semlegességi modellről beszélt, amely egyben a '70-es évek Kreisky-féle „sikeres külpolitika" koncepciójába illeszkedett. Kiemelte, hogy a svájci semlegesség a háborúkból történő kimaradás politikája, ezzel szemben Ausztria aktív békepolitikát folytat a nemzetközi szervezetekben és a nemzetközi közvélemény előtt.

A semlegesség és a szuperhatalmak

Lényeges mindezen összehasonlító jellegű elméleti alapok után tisztázni, hogy a hidegháborús környezetben az ellenséges szuperhatalmak hogyan kezelték a semlegesség kérdését, hiszen azonos kritériumrendszerek esetén ez is igazodási pontot jelenthetett a semlegesek diplomáciai vezetése számára.

Az USA politikai vezetése a hidegháború kezdeti szakaszában – mindenekelőtt John Foster Dulles[42] – igen nehezen fogadta el az osztrák semlegesség, mint nemzetközi politikai lehetőség létét.[43] A kiélezett, feszült politikai helyzetben nyilván az *„aki nincs velünk, az ellenünk van"* elve dominált. A szocialista semlegességről vallott korábbi marxista-leni-

40 Közismert tény, hogy a Magyar Honvédség feladata egy ilyen hadműveletben Észak-Olaszország megszállása lett volna, a támadó szellemiségű magyar katonai doktrína tehát – alighanem a Szovjetunió vezérkarával egyetértésben – szintén nem tartotta sokra az osztrák semlegességet; akár azt is feltételezhetjük, hogy a magyar katonai és politikai vezetés komoly háborús körülmények között az osztrák semlegesség NATO általi megsértésével számolt.

41 VERDROSS, 1980. 37.

42 HAJDA, 1993. 25–26. – Dulles az 1954-es Berlin-konferencián ki is jelentette, hogy az osztrák semlegességet – amennyiben erről nemzetközi megállapodás születik – csak az államszerződésen kívül rögzített formában fogadja el az Egyesült Államok, semmiképpen sem az aláírandó multilaterális dokumentum részeként.

43 Az amerikai álláspont alighanem a két világháború közötti időszak negatív tapasztalataiból táplálkozott, hiszen a semlegesség nem védte meg Norvégiát vagy Belgiumot a náci agressziótól, és Svédország valamint Svájc is csak a nácikkal való korlátozott együttműködés miatt kerülhette el a katonai megszállást.

nista téziseit felülvizsgálva[44] a második világháború utáni hidegháborús időkben a szovjet apparátus is hasonlóképpen vélekedett. Igaz, a szovjet érdekeknek megfelelően Maxim Litvinov már 1944-ben egy, a brit és a szovjet befolyási övezet közötti semleges, a nagyhatalmak együttműködésével kormányzott zóna kialakítását javasolta.[45] A Sztálin halála utáni enyhülési időszakban mindkét oldal felülvizsgálta saját álláspontját: a Szovjetunió felismerte, hogy a „semlegesítés" megakadályozza az érintett országok – Ausztria, Finnország – integrálását a nyugati védelmi szövetségi rendszerekbe, az amerikaiak pedig felmérték, hogy a semlegesítés egyben csökkentheti a szovjet befolyást ezen államokra, és így a gazdasági érdekek mentén ezen államok az amerikai övezetben kötnek majd ki.[46] A korábban már ismertetett körülmények mellett ezen felismerés terméke 1955 után az osztrák semlegesség is. Ezen különböző gyökerű, de azonos eredőjű stratégiai elképzelésekből következik, hogy a hidegháború folyamán a semleges államokat a szuperhatalmak saját szövetségeseikhez képest nagyobb autonóm döntési lehetőséggel ruházták fel, ameddig ez nem sértette nagyhatalmi érdekeiket. Ilyen értelemben tehát a gyakorlati semlegesség nemzetközi követelményrendszerét a hidegháborús konfliktusokhoz kellett alakítania az egyes államok politikai vezetésének.

A semlegesség gyakorlati határait tehát a mindenkori osztrák kormány és a nemzetközi környezet együttesen határozta meg, amelynek első próbája az 1956-os magyar forradalom kezelése volt, hiszen például a menekültek befogadása vagy be nem fogadása, továbbutazásuk támogatása vagy internálásuk is olyan politikai döntés volt, amely ellen a semlegességet elismerő államok tiltakozhattak.

44 Malicek, 1995. 21. – Marxista–leninista álláspont szerint csak forradalmi-felszabadító háború vagy imperialista célokat követő háború létezik. Mivel a Szovjetunió kommunista jellegénél fogva nem viselhet imperialista háborút, a polgárháború lezárultával pedig nem állt hadban senkivel, Korovin 1924-ben megalkotta a szocialista semlegesség tézisét, mely a második világháborúban bekövetkező német támadásig mint szovjet külpolitikai doktrína tartotta magát. A második világháború tapasztalata azonban azt bizonyította be a szovjet vezetés számára, hogy a semlegesség a támadónak kedvez, hiszen például Svájc vagy Svédország semlegessége inkább vált a náci Németország, mint a Szovjetunió előnyére. Éppen ezért a hidegháború folyamán a szovjetek a semlegesség kérdését pragmatikus módon, minden esetben a szovjet előnyök vagy hátrányok szempontjából közelítették meg.

45 Loth, 2000. 80.

46 Loth, 2000. 80–81.

A négy nagyhatalom képviselteti magát az 1955. évi Bécsi Őszi Vásáron *(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)*

A semlegesség elméletén túl tehát szükséges megvizsgálnunk a semlegesség gyakorlatát is a hidegháborús helyzetben. Ha ugyanis a semlegesség legegyszerűbb definícióját fogadjuk el – tudatos kimaradás a háborúkból –, akkor a semlegesség, mint fogalom meglehetősen nehezen értelmezhető a katonai értelemben soha meg nem vívott harmadik világháború és az azt megelőző hidegháború időszakában.[47] Fontos továbbá ismételten leszögezni, hogy a semlegesség az államra, de nem az egyes állampolgárokra vonatkozik; az állam semlegessége a szabad véleménynyilvánítás alapvető emberi jogát nem érinti. Nyilvánvaló, hogy a semlegesség jogi szabályainak durva megsértésére a hidegháború folyamán nem került sor, hiszen az – elvileg – a garantáló hatalmak katonai beavatkozásával és a semlegesség, továbbá a szuverenitás megszüntetésével járt volna. Vannak azonban forrásaink olyan gyanús ügyekről, amelyek alapján feltételezhető, hogy az osztrák kormány esetleg megsértette a semlegesség jogi normáit. A kutatást nagyban hátráltatja, hogy a külügyi iratok közül a nemzetközi jogi osztály aktái 1945-ig visszamenőleg zároltak, és csak belső engedéllyel kutathatóak, ami meglehetősen furcsa 2005-ben egy semleges országban.

A semlegesség gyakorlatának bemutatására kézenfekvően az 1956-os magyar forradalom vizsgálata kínálkozik, amely minden érintett oldal és az alig egy éve semleges Ausztria diplomáciai tevékenységét próbára tette. Az 1956 októberében kirobbanó budapesti forradalom és a vidék megmozdulásai, valamint az ezzel járó katonai és menekültügyi kihívás tökéletesen váratlanul érte az osztrák politikai vezetést. Ausztria katonai értelemben is felkészületlen volt egy ilyen jellegű válságra, hiszen a semlegesség alig egy éve alatt a komoly amerikai fegyverszállítások és szovjet fegyveradományok ellenére sem sikerült a területvédelemre alkalmas haderőt felépíteni,[48] annak magját még mindig az amerikaiak által az 50-es évek elején az esetleges háborús helyzetekre kiképzett különleges rendőri egység, a B-Gendarmerie alkotta, állománya pedig a tervezett 60.000 fős békelétszám helyett még csak 8.000 főt tett ki. Az osztrák vé-

47 Nielsen, 2003. 217.

48 Rauchensteiner, 2003. 239. Az osztrák politikai vezetés tudatában volt katonai gyengeségének. Leopold Figl egy megbeszélésen 1956 nyarán azért szorgalmazta az általános hadkötelezettség kiterjesztését, hogy *„legalább egy olyan haderőnk legyen, amely komoly esetben 5 lövést lead a határon."*

delmi minisztérium is csak 1956 júliusában jött létre, a határvédelemért felelős székben pedig az az Erwin Fussenegger ült, aki nem egészen egy éve hagyta ott a gazdasági szférát, és a nevével is fémjelzett osztrák védelmi stratégia 1956 nyarán néhány sorból állt.[49] Az bizonyos tehát, hogy az erőviszonyok alapján egy szovjet támadást az osztrák haderő lassítani sem lett volna képes, a határőrizet pedig szervezetlen és felkészületlen volt.

A magyar válság, mint kihívás politikai értelemben is súlyosnak bizonyult, hiszen abban minden megfigyelő egyetértett, hogy az események kimenetele a semlegesség politikai szakítópróbáját jelentette,[50] egy esetleges kudarc vagy a válság eszkalálódása pedig döntően megváltoztatta volna a térségben a status quot.

Az osztrák kormány politikai és katonai lépéseket tett a helyzet kezelése érdekében. A katonai intézkedések közül a legfontosabb feladat minden rendelkezésre álló erővel az első napokban nyitva álló osztrák–magyar határszakasz lezárása volt, elsősorban azért, hogy megakadályozzák Ausztria területéről fegyveresek esetleges beszivárgását Magyarországra – aminek alapján a Szovjetunió a semlegesség megsértésével vádolhatná Ausztriát[51] –, valamint a fegyveres akciók átterjedését Ausztria területére. Az osztrák határőrök a határsértőkkel szemben már október 26-án tűzparancsot kaptak,[52] amennyiben ezek megtagadták a fegyverletételt. Erről a bécsi szovjet nagykövetet is tájékoztatták. Október 30-án az egykori megszállók katonai attaséit is meghívták a határövezetbe, hogy együtt ellenőrizzék a határőrizet szigorúságát. Az osztrák tűzparancs végül életbe is lépett, amikor Reichnitz (Rohonc) térségében egy, a határon átsodródott és a fegyverletételt megtagadó, majd visszamenekülni próbáló szovjet katonát egy osztrák határőr november 23-án – tehát már jóval a forradalom leverése után – lelőtt.[53] Ezt az egy fegyveres incidenst leszámítva a menekültek és az esetlegesen átsodródó fegyveresek lefegyverzése és internálása különösebb fennakadás nélkül zajlott

49 A „stratégia" alapvetően két esetet ismert: 1. Csehszlovákia és Magyarország területéről összehangolt támadás éri Ausztriát, Jugoszlávia viselkedése pedig bizonytalan. 2. Magyarország izolált támadást intéz Ausztria ellen. Ebben az esetben a védelmi minisztériumot St. Johann im Poglau térségébe kell telepíteni.

50 Nielsen, 2003. 216.

51 Nielsen, 2003. 228.

52 Rauchensteiner, 2003. 245–246.

53 A határőrt ráadásul ki is tüntették, amit a szovjet vezetés gyakorlatilag provokációnak minősített, ezért tiltakozott is. Később a határőrt áthelyezték.

1956 utolsó heteiben. A Szovjetunió azonban több alkalommal támadta az osztrák határőrizetet, és az osztrák kormányt fegyverek szállításával, kiképzett emigráns csoportok tudatos átengedésével vádolta meg.[54] Az osztrákok természetesen tagadták, hogy fegyveres csoportokat engedtek volna át, ugyanakkor természetesen nem vizsgálhatták minden Magyarországra utazni szándékozó magánszemély szándékát vagy múltját. A szovjet tiltakozás hatására azonban október 28-án az osztrák kormány Burgenland tartományt zárt övezetté nyilvánította, ahová a bejelentett lakóhellyel nem rendelkezők csak külön engedéllyel utazhattak. A rendelkezés betartására az utakon 23 ellenőrző pontot állítottak fel.[55]

Utólag nehéz pontosan feltérképezni, hogy pontosan mi is zajlott le a határon, de az bizonyos, hogy más érintkezési pont nem lévén, a nyugati hatalmak titkosszolgálatai és megfigyelői Ausztrián keresztül szivárogtak be Magyarországra.[56] Kérdés persze, hogy erről az osztrák hatóságokat tájékoztatták-e. Érdekes, hogy több későbbi magas rangú amerikai is a térségbe érkezett 1956 októberében: az egyik legismertebb Dean Rusk, az USA későbbi külügyminisztere, aki egy Vöröskereszt misszióval tartózkodott Bécsben.[57] Bármi is történt, Moszkvából két direkt, pontosan megjelölt akcióval vádolták meg az osztrákokat:[58] a) október 27-én egy 30 fős – Münchenben kiképzett – fegyveres csoport érkezett az osztrák határőrök tudtával Magyarországra, akik ezt követően Budapesten bekapcsolódtak a küzdelmekbe, b) a budapesti osztrák követség előtt fegyverekkel (is) megrakott Vöröskeresztes autókat „láttak" kirakodni október 25-én. Franz Olah szakszervezeti vezető (SPÖ) visszaemlékezéseiben beismerte ugyan, hogy anyagiakkal támogatták a magyar szabadsághar-

54 Österreich und der Aufstand in Ungarn in hiesiger Pressebeleuchtung. [Wodak moszkvai osztrák nagykövet jelentése Figl külügyminiszternek Bécsbe (1956. december 3.)] AdR 01 Pol-II. 1956. 412/c.

55 RAUCHENSTEINER, 2003. 246.

56 GECSÉNYI, 2000. 33. – Norbert Bischoff moszkvai osztrák nagykövet távirata az osztrák külügyminisztériumhoz a magyar eseményekkel kapcsolatos szovjet véleményekről. Moszkva, 1956. október 30., GECSÉNYI, 2000. 34. – „Az osztrák külügyminisztérium feljegyzése a magyar–osztrák határon történt állítólagos határsértéssel kapcsolatos hírekről".

57 Vorsprache bei Staatssekretär Rusk. [Platzer washingtoni osztrák nagykövet jelentése Kreisky külügyminiszternek Bécsbe. (Washington, 1961. február 14.)] AdR 01 Pol-II. 676. – Dean Rusk államtitkár Platzer osztrák nagykövettel beszélget, és közben említi meg, hogy járt már Ausztriában 1956 októberében egy Vöröskeresztes misszióval. Külön érdekes, hogy a szovjet vádak szerint éppen a Vöröskereszt autóiban csempésztek Ausztriából az élelmiszer és a gyógyszercsomagok között fegyvereket is a budapesti felkelőknek.

58 AdR 01 Pol-II. 412/c. Az osztrák nagykövet Moszkvából jelenti 1956. december 3-án.

cosokat,[59] de fegyverek csempészését ő is tagadta. A vádak szerint Ausztrián keresztül érkezett továbbá Magyarországra Fritz Molden, az NSZK titkosszolgálatának ügynöke, akit az osztrákok átengedtek a határon. Egy másik, a szovjet vádakról szóló jelentés[60] azt is tudni vélte, hogy a szovjetek szerint a Vöröskeresztes szállítmányok 80%-a fegyver volt. Moszkva egyébként idővel egyre több vádat a magyar kormány által kiadott Fehér Könyvből vett át. Hivatalosan és hitelesen sosem sikerült bizonyítani az állításokat, bár a Fehér Könyvnek több – egyre bővített – kiadása is megjelent.

A határzárás különösen megszigorodott, amikor november 4-én a szovjet csapatok másodszor is beavatkoztak Magyarországon. Az osztrák katonai egységeket teljes készültségbe helyezték, hátravonták a határ közvetlen közeléből és parancsba kapták a védelmi harc mellett a nyugati irányú visszavonulás és az infrastrukturális rombolások terveit is.[61] A félve várt szovjet támadás elmaradt, tömegével érkeztek viszont a menekültek, akiket osztrák táborokba internáltak. December végéig összesen 160.000 menekült lépte át a határt (más, kevésbé hivatalos osztrák források a 200.000-es számot említik[62]), majd döntő többségük hamarosan nyugati országokba távozott. A megerősített határzárat Ausztria végül 1956. december 15-én oldotta fel.

A katonai határzárás mellett az osztrák kormány politikai lépéseket is tett. A válság kiterjedése esetén az osztrák kormány az első napokban komolyan számolt Ausztria részleges szovjet megszállásával, ezért nyugatbarát és forradalompárti beállítottsága ellenére lépéseket tett annak érdekében is, hogy semlegességét igazolja, és politikai magatartásával védje ki a szovjetek esetleges támadó elképzeléseit. Ez a kettős megfelelni akarás figyelhető meg a kormány lépésein: 1956. október 28-án határozatot[63] fogadott el, amelyben kérte Moszkvát, hogy segítsen a vérontás megállításában, és felhívta a szovjet vezetés figyelmét arra, hogy a *„szabadság helyreállítása az emberi jogok alapján erősíti a békét*

59 Malicek, 1995. 59.

60 Österreich und die Ungarnkrise, ein Gespräch mit einem Funktionär der russischen Botschaft in Paris. [A párizsi osztrák nagykövet levele az osztrák külügyminiszternek Bécsbe. (Párizs, 1957. január 29.)] AdR 01 Pol-II. 470/b.

61 Schmidl, 2003. 262–263. – A visszavonulás esetére Burgenland valamennyi hídjának felrobbantását is parancsba adta Bécs, ezért november 5-én éjjel mindenhová megérkeztek a speciális egységek.

62 Schmidl, 2003. 269–270.

63 A nyilatkozatot magyarul publikálta Gecsényi, 2000. 29.

Európában".[64] Ugyanakkor a szovjet diplomáciai reakcióktól való félelmükben Nagy Ferenc 1947-ben emigrációba kényszerített egykori magyar miniszterelnököt visszafordították a schwechati repülőtérről, és visszaküldték Svájcba.[65]

Julius Raab kancellár ugyanakkor az osztrák semlegesség mibenlétének pontosítására is felhasználta a kínálkozó válsághelyzetet, és rámutatott, hogy az osztrák semlegesség nem érdektelenség,[66] és nyilatkozataiban kiállt a menekültek befogadása, a humanitárius segítség mellett. Ezzel az osztrák semlegesség katonai jellegét erősítette, és következetesen elhárította a szovjet figyelmeztetéseket a semlegesség mélyebb értelmezési lehetőségeire.

Az 1956-os magyar forradalom okozta diplomáciai feszültség több éven keresztül megterhelte a magyar–osztrák kapcsolatokat,[67] de néhány hónapig a Szovjetunió is neheztelt Ausztriára, míg végül 1957. április 24-én Mikojan szovjet miniszterelnök hivatalos bécsi látogatásán nem rendeződtek a kapcsolatok.[68] A válsághelyzetet követő konfliktusok ellenére megállapítható tehát, hogy az osztrák semlegesség 1956-ban jól vizsgázott, és a konfliktus elején feltételezett legrosszabb opciók nem valósultak meg. Ez természetesen nem kizárólag a határozott osztrák intézkedéseknek köszönhető, ennek hiányában azonban az osztrák semlegességbe vetett nagyhatalmi bizalom jóval kisebb lett volna a válság lezárulta után. Az egész világ figyelmét felkeltő 1956-os válságkezeléstől eltérően azonban a „mindennapokban" az osztrák kormány feltételezhetően több alkalommal is megszegte a semlegesség jogi – elsősorban katonai – kritériumait.

A következő érdekes szituációra az osztrák Honvédelmi Minisztérium egyik, a Kancellári Hivataltól információt kérő leveléből[69] derült fény: 1957 februárjában és 1958 januárjában állítólag angol veteránok síbajnokságot szerveztek Bad Gasteinben. A minisztérium helyi információi

64 Nielsen, 2003. 228.
65 Nielsen, 2003 230.
66 Raab, 1964. 36.
67 A fontosabb jegyzékeket és jelentéseket teljes terjedelmükben magyarul publikálta Gecsényi, 2000. 36–55.
68 A megbeszélésekről szóló magyar nagyköveti jelentést magyarul publikálta: Gecsényi, 200. 55–58. és 61–64.
69 Britische militärische Skiübungen in Badgastein. [Az adott cím alatt található levélköteget a Szövetségi Kancellári Hivatal Külügyi Hivatala állította össze a Honvédelmi Minisztérium számára. (Bécs, 1957. március 7.)] AdR 01 Pol-II. 447. – Az aktában található egyes osztrák kormányhivatalok levelezése és egy brit követségi levél, amely azonban már az 1958-as hasonló rendezvény lebonyolításával kapcsolatos.

szerint ugyanakkor a brit hadsereg hegyivadászainak gyakorlatáról volt szó. A Kancellári Hivatal válaszában elismerte ugyan, hogy a helyszínen jelen volt egy ezredes, 1958-ban pedig egy tábornok is, de a tiszteknek semmi közük nem volt a síelő angol veteránokhoz. A válaszhoz mellékelték a britek engedélykérő levelét, melyben előre jelezték, hogy a résztvevők nem viselik majd az egyenruhát. Az ügyből végül nem lett további bonyodalom. Természetesen ez nem bizonyítja a semlegesség megszegését, de jogi értelemben egy katonai gyakorlat – amennyiben arról volt szó – megtartása tilos egy semleges állam területén.

Nemzetközi ügy is lett azonban abból a szintén katonai ügyből, amikor 1977-ben osztrák vámosok a schwechati repülőtéren egy Ausztriából Szíriába tartó teherszállító repülőgépen a Bundesheer készleteiből származó kézifegyvereket és lőszert találtak. Az osztrák kormány nem ismerte el felelősségét, a hadügyminiszter[70] pedig lemondott, de amennyiben az osztrák kormány hadianyagot adott el Szíriának – amely ekkor a nemzetközi jog szerint hadviselő fél volt –, az a svájci értelemben vett semlegesség megsértésének számított.[71] A fegyverexport lehetőségének erkölcsi és jogi kérdése egyébként is foglalkoztatta az osztrák politikát, hiszen a '70-es években Chile és Argentína is vásárolt osztrák fegyvereket, és hamarosan megjelentek a Közel-Kelet vásárlói is, a döntően állami tulajdonban lévő és az olajárrobbanás miatt gondokkal küszködő osztrák nehézipar és hadiipar számára pedig nagyon jól jöttek a pénzes megrendelések. A '80-as években azonban a folyamatosan kiszivárgó információk és az ezekből keletkező kényelmetlen diplomáciai helyzetek miatt a kormányzat végül erősen visszafogta és ellenőrizte a fegyverexportot.[72]

Ezen feltételezésekkel szemben bizonyított tény, hogy 1955 decemberében a frissen felállított osztrák hadsereg tábornoka, Emil Liebitzky tárgyalásokat folytatott az olasz védelmi miniszterrel és a NATO olaszországi parancsnokságával, amelyeknek kimondott célja egy esetleges szovjet támadás esetén a védelem összehangolása volt.[73] Ugyancsak bizonyított tény, hogy az amerikai légierő 1958 júliusában[74] – a Libanonba irányu-

70 Dusek – Pelinka – Weinzierl, 1995. 290.

71 Mivel a levéltári anyagokra 30 éves zárlat és pár éves adminisztrációs korlát vonatkozik, az erre vonatkozó aktákat legkorábban 2011-ben lehet majd kutatni.

72 Rathkolb, 2001. 119.

73 Rathkolb, 1997. 122–123. – Igaz, a hír kiszivárgása után Washington tagadott, és azonnal megszakította a tárgyalásokat.

74 Kisebb tömegben és diplomáciai bonyodalmak nélkül, de az amerikai légtérsértések állandóan napirenden voltak 1955–1958 között.

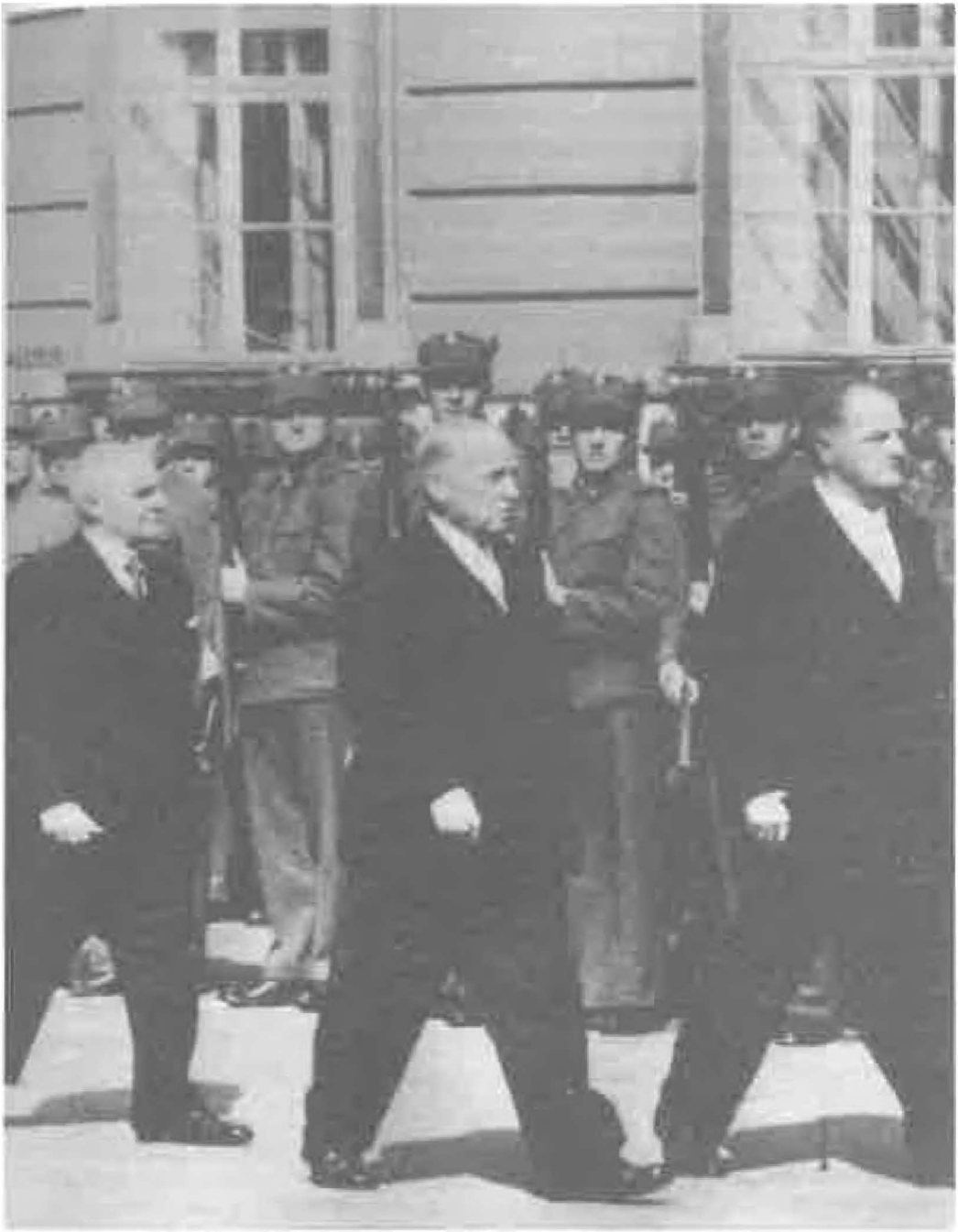
ló csapatszállítás miatt[75] – több száz alkalommal sértette meg az osztrák légteret a Raab-kormány tudtával, holott erre az államszerződés értelmében nem lett volna jogi lehetősége.[76] A szovjetek jegyzékben tiltakoztak a légtérsértések miatt. Ugyanakkor az osztrák kormány 1955 végén megtagadta Csehszlovákiának az Egyiptom felfegyverzésére szánt – és az 1956-os háborúban felhasznált – fegyverek átutaztatására kért engedélyét. Az is tény, hogy az USA nagykövetségén 1955 után a katonai attasé feladata volt veszély esetén az osztrák hadsereggel való kapcsolattartás és a NATO-val való együttműködés megszervezése.[77] Azt nem tudni, hogy a NATO tervei szerint pontosan milyen esetekben avatkoztak volna be Ausztria területének védelmében, abban viszont az elemzők döntő többsége egyetért, hogy ha Ausztriát keletről katonai támadás érte volna, a NATO a status quo kedvezőtlen megváltozása miatt idővel válaszlépéseket foganatosított volna. Ausztria összehangolt katonai védelmének elősegítését szolgálta továbbá, hogy az 1960-as évek közepétől az osztrák haderő egyes tisztjeinek továbbképzéseit az Amerikai Egyesült Államok biztosította.[78] Általános nemzetközi figyelmet keltett 1996-ban a CIA azon bejelentése, miszerint Ausztria területén az 1950-es évek óta elhagyott rejtekhelyeken 79 katonai raktára található, amelyről az osztrák la-

75 HAJDA, 1993. 47–53.

76 Die österreichisch-amerikanischen Beziehungen. [Platzer, washingtoni osztrák nagykövet levele Figl külügyminiszternek. Bécsbe (Washington, 1958. december 9.)] AdR 01 Pol-II. 471. – A Washingtonból 1958. december 9-én Bécsbe küldött jelentés szerint az amerikaiak a libanoni és a berlini krízis miatt komoly katonai szállító tevékenységet folytattak Ausztria fölött, holott engedélyt hivatalosan csak 20-30 repülőgép áthaladásához kértek civil amerikaiak evakuálása érdekében. Ausztria szóban tiltakozott, 1958 júliusában azonban – nyilván a moszkvai tárgyalásokra szánt gesztusként – szigorították a légtérhasználat feltételeit. Ez volt az első olyan éles eset, amikor a szovjet számítás a Svájc–Ausztria semleges ék kapcsán bevált, és Ausztria egykori semlegesítése a NATO katonai tervezését hátrányba hozta.

77 Rathkolb, 1997. 120–128.

78 Aktenvermerk. [Prader osztrák védelmi miniszter levele Kreisky külügyminiszter részére. (Bécs, 1965. augusztus 18.)] AdR 01 Pol-II. 1013 – Az osztrák védelmi miniszter az USA védelmi miniszter-helyettesével (Cyrus R. Vance) tárgyal fegyverek beszerzéséről és a tisztek továbbképzéseiről. Igaz, Prader védelmi miniszter 1966. szeptember 12-én Moszkvában Malinovskij marsallal is tárgyalt, de a katonai együttműködés jóval felületesebb volt. Érdekes, hogy a marsall Pradernél barátságosan rákérdezett, hogy bár tudja, hogy az osztrák haderő diszlokációja alapján inkább keletről jövő támadásra készült fel, de érdekli, hogy a semlegesség amerikai megsértése esetén is lőnének-e? Az osztrák védelmi miniszter biztosította, hogy igen, de jelezte, hogy az osztrák haderő egyik nagyhatalom támadásának sem lenne képes ellenállni, ezért abban bízik, hogy erre egyáltalán nem lesz szükség.

Az osztrák tartományi hadsereg első díszfelvonulása a bécsi Hősök terén: az előtérben Julius Raab kancellár, Adolf Schärf kancellárhelyettes és Emil Liebitzky *(Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Fényképtár)*

kosság nem is tud.[79] A kellemetlen bejelentés után történt meg a mintegy 2000 ember állig felfegyverzésére elegendő raktárak feltárása, amelyek többsége a Salzburg–Graz-vonalon feküdt, és érdekes módon még az egykori brit és a szovjet (!) megszállási zónába is jutott belőlük. Igaz, egykor léteztek itt brit fegyverraktárak is, ezeket azonban a britek információi alapján az 1960-as években az osztrák hatóságok felszámolták.[80] A feltárást követő hetekben megszólaló visszaemlékezők az osztrák politikai vezetők személyes érintettségére figyelmeztettek, miszerint Leopold Figl kancellár (ÖVP), Adolf Schärf kancellár-helyettes (SPÖ), Oskar Helmer belügyminiszter (SPÖ), Karl Gruber (ÖVP) külügyminiszter és Ferdinand Graf (ÖVP) belügyi államtitkár tudott a raktárakról (a helyszínekről nem biztos), az esetleges ellenálló csoportok szervezője pedig a hírek szerint Franz Olah szakszervezeti vezető (SPÖ) volt.[81] Arról, hogy a raktárakat 1955 után bármilyen katonai céllal használták volna, nincs semmiféle adat; mivel Ausztria nem keveredett háborúba, így nem is volt rájuk szükség.

A semlegesség alaposabb vizsgálata tehát azt mutatja, hogy Ausztria legalábbis a semlegesség kezdeti időszakában, de feltételezhetően azt követően is a gyakorlatban meglehetősen szabadon értelmezte a semlegesség fogalmát, és a nemzetközi jogi előírások alkalmazását. Fontos azonban azt is leszögezni, hogy a hidegháború folyamán a szuperhatalmak vagy a szomszédos államok sem vádolták komolyan, huzamosabb ideig[82] Ausztriát nemzetközi fórumok előtt a semlegesség megsértésével. Az osztrák külpolitika hidegháború alatti tematikáját elemezve leszögezhetjük, hogy annak a semlegesség végig fontos eleme volt. Az ország vezetése – különösen Kreisky kancellár az 1970-es években – különös hangsúlyt fektetett a semleges státusból fakadó nemzetközi kapcsolatok ápolására, az ENSZ-ben folyó munkára, továbbá aktív részese volt az N+N csoport tagjaként a Helsinki folyamatnak.

79 Rauchensteiner – Ham, 1998. 3–4.
80 Rauchensteiner – Ham, 1998. 55.
81 Rauchensteiner – Ham, 1998. 55–56.

A nyolcvanas évek második felében a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkező változások az osztrák politikai elitre is mély benyomást gyakoroltak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése a földrajzilag a hidegháborús feszültség epicentrumában fekvő Ausztria helyzetét is megváltoztatta: az új világban növekedett az integráció értéke, és veszített jelentőségéből az örökös semlegesség kényszerű, bár papíron önként vállalt politikája.

Mivel azonban a semlegesség 1955 óta a nemzeti identitás fontos alkotóelemévé vált, a lakosság többsége nehezen emésztette meg a politikai változásokat, amelyekben benne rejlett Ausztria külpolitikájának alapvető átrendeződése is. Bár az európai integráció 1989 előtt is az osztrák politikai elit kimondatlan céljai között szerepelt, amelynek irányába – külpolitikai mozgásterének függvényében – lépéseket is tett a mindenkori kormány, ám ez a hidegháborús logika miatt elsősorban a diplomácia vonalán történt, a pártok választópolgáraik felé elsősorban a semlegességet mint politikai értéket sugározták tovább.

A változások belpolitikai hatása először az Osztrák Néppárt soraiban jelentkezett: kezdeményezéseivel az 1980-as évek elejétől kivívta magának az „Európa-párt"[83] hírnevet. Az SPÖ ideologikusabb vezetése lassabban reagált, de az integrációtól béremelkedést és a jólét növekedését remélő szakszervezetek és szociális partnerek nyomására a párton belül is többségbe kerültek a csatlakozást támogató erők. Fontos megemlíteni, hogy a lakosság értékrendszerének megfelelően a pártok egyöntetűen hitet tettek a semlegesség fenntartása mellett is, ami ugyan fából vaskarikának tűnt, az idő azonban bebizonyította, hogy mindez mégiscsak lehetséges.

Az 1980-as évek közepén a Szovjetunió ellenőrzésének lazulása és az európai integrációs folyamatok felgyorsulása Ausztriában is a külpolitika átértékelésének irányába hatottak. Az Európa-politika erősödéséhez hozzájárult, hogy az 1986-os választások után önmagát a Szabadságpárttal szemben definiáló nagykoalíció alakult,[84] amelyben a külügyminisz-

82 Határesetnek legfeljebb néhány szovjet felszólalás számít az ENSZ Közgyűlésén, például az 1956-os magyar forradalom idején, de ezek csak politikai manőverek voltak, mint azt a válság rendezése után a szovjet vezetés osztrák diplomatákkal folytatott megbeszélések alkalmával többször be is ismerte. A magyar kormány 1956–1964 közötti ellenséges magatartása sem a semlegesség megsértésének tényén alapult.

83 Müller, 1997. 281.

84 Khol, 1993. 11.

teri posztot a Néppárt tölthette be. A pártokban lezajlott vita egyértelmű lezárását jelentette a parlamentben 1989. június 29-én tartott szavazás, ahol a képviselők a csatlakozási kérelem benyújtása mellett foglaltak állást,[85] amelyet Alois Mock külügyminiszter 1989. július 17-én adott át Brüsszelben.

Hiba lenne azonban a csatlakozási kérelem benyújtását csupán az osztrák pártok és az osztrák politikai elit eredményének betudni, hiszen mindez nyilván nem történhetett volna meg, ha a nemzetközi közvélemény – elsősorban az ezt korábban sikeresen megakadályozó, de most megroppant Szovjetunió – nem fogadta volna el Ausztria csatlakozásának elvi lehetőségét. Az integráció azonban csak a semlegesség új értelmezése mellett volt elképzelhető.

A semlegesség kérdésének felvetésére csak a nemzetközi politikai változások bizonyossá válása után került sor, bár az elméleti vitákban 1955-től kezdve folyamatosan napirenden volt az osztrák politikai közéletben. Az 1955-ös semlegességi törvényben ugyan kifejezetten *„örökös semlegességről"* volt szó, de a nemzetközi jog és a nemzetközi politika viszonyában a politika primátusából kiindulva nyilvánvaló volt, hogy a megváltozott helyzetben nem lehetetlen Ausztria státusának megváltoztatása.

A 80-as évek végén még nem látszott biztosan, hogy megtorpannak-e a nemzetközi folyamatok, Tartani lehetett a politikai visszarendeződéstől is, ezért az osztrák politikai elit egészen 1989-ig várt a semlegesség kérdésének napirendre tűzésével, és a lakosság meglehetősen semlegességpárti reakciói láttán többnyire azóta is zajlik a téma politikai lebegtetése, a vita tehát napjainkig tart. Ennek lényege, hogy a vasfüggöny lebontása a hidegháborús helyzetben gyakran komoly politikai előnyöket biztosító semlegességben is mélyreható változásokat okozott. Kérdésessé vált a semlegesség fenntartásának szükségessége,[86] hiszen 1989–90 nemzetközi politikai viharainak hatására markánsan megjelent az a vélemény, miszerint az osztrák örökös semlegesség pusztán a hidegháborús helyzet szülötte, a szovjetek által az osztrák kormányokra erőltetett kényszerpálya, amelyet az új nemzetközi környezetben azonnal fel kellene mondani, és az így megnövelt politikai mozgásteret kihasználva belépni a „szabad világ" eddig tiltott szervezeteibe, mint például az Európai Unióba vagy a NATO-ba.

85 Falkner, 1995. 334.
86 Brill, 1999. 447.

Az 1990-es évek elején – főleg a délszláv válság tapasztalatai alapján – a semlegesség értéke a kollektív védelmi rendszerekkel szemben tehát jelentősen csökkent, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a) az Ausztriával szomszédos régió a vártnál instabilabbá vált, b) az európai integráció kiépülő intézményrendszere és az EBEÉ mechanizmusok rendszere egyelőre képtelen a komolyabb konfliktusokat kezelni, c) Nyugat-Európa önmagában nem rendelkezik olyan politikai akarattal és erővel, hogy Közép-Európában a békét fenntartsa.[87]

Az Európai Uniós csatlakozás lehetősége kapcsán is felmerült a semlegesség összeegyeztethetőségének kérdése a mély gazdasági és politikai integrációval. Sok nemzetközi jogi elemzés után az osztrák diplomácia arra a kényelmes álláspontra helyezkedett, hogy mivel 1955-ben az EU-12 államainak mindegyike elismerte az osztrák semlegességet, mégsem emelt kifogást az osztrák csatlakozás ellen – sőt, a minél mélyebb integrációt követelik meg Ausztriától –, a semlegesség nem összeegyeztethetetlen az ország integrációjával.[88]

A semlegesség körül kibontakozó vitában meg kell különböztetni a nemzetközi-jogi és ezzel összefüggésben a státus megváltoztathatóságával kapcsolatos vitát, illetve az osztrák politikai elit belső vitáját a semlegesség fenntartásának célszerűségéről vagy célszerűtlenségéről. A két külön síkon zajló, de igen összefonódott vita nemzetközi jogi vetülete az egyszerűbb. A nagyhatalmak a '90-es években nem gördítettek az osztrák semlegesség esetleges felmondásának útjába semmiféle akadályt, a garantáló államok közül az USA, Nagy-Britannia és Franciaország NATO tagállamok, akikkel a Ballhausplatz kifejezetten szoros kapcsolatot tartott fenn, utóbbi kettővel ráadásul 1995 óta az Európai Unió intézményrendszere biztosította a folyamatos szoros kapcsolattartást és együttműködést. Az integrációs folyamatokban való részvételt is megkönnyítette volna a semlegesség esetleges felmondása, így ez az integráció mélyítésén dolgozó franciák és – kisebb mértékben – a britek érdeke is volt. A negyedik garantáló hatalom, Oroszország számára is tökéletesen politikai és stratégiai értékét vesztette a 90-es évekre az egykor oly fontos semlegesség ügye, ezért Moszkva 1995 októberében – nyilvánvalóan gazdasági megfontolásból és külpolitikai lehetőségeinek ismeretében nyilatkozatban ismerte el az osztrák semlegesség egyoldalú felmondásának

87 Nowotny, 1992. 13.
88 Zemanek, 1994. 13.

lehetőségét.[89] Az osztrák semlegességet egykor elismerő államok között sem volt Ausztriának egyetlen állammal sem olyan rossz viszonya, amely lehetetlenné tette volna a semlegesség egyoldalú felmondását, így az pusztán a belpolitikai döntésre és a semlegességi törvény kétharmados parlamenti többséget igénylő eltörlésére várt. Igaz, a NATO keleti bővítésével az orosz álláspont a '90-es évek végére bekeményedett, Borisz Jelcin már Viktor Klima kancellár 1997-es moszkvai látogatásán jelezte,[90] hogy a semlegesség fenntartásának az orosz diplomácia jobban örülne, mint a felmondásnak, a politikai lehetőséget azonban nem vitatta Oroszország.

A belpolitikai vita és a kormánypártok ingadozó magatartása némiképpen az 1986-tól ismét nagykoalíciós kormányon belül feszülő SPÖ (alapvetően semlegességpárti) – ÖVP (alapvetően technokrata) ellentétnek tulajdonítható, gyökerei azonban ennél sokkal összetettebbek. A kérdésnek ugyanis nagyon komoly költségvetési vetülete is van, hiszen egy esetleges NATO-tagság esetén a közösségi katonai standardok elérése igen komoly katonai kiadásokat feltételez, ami a szociális kiadások szintjét veszélyeztette volna[91] – ennek minden belpolitikai következményével. Nem véletlen tehát, hogy a hidegháborús nyomás megszűnésével erősödött az osztrák részvétel a békefenntartó akciókban, mint nemzetközi katonai projektekben, de nem történtek lépések a semlegesség teljes körű felmondására. Igaz, 1990-ben Ausztria az aláíró hatalmakhoz eljuttatott jegyzékében jelezte, hogy a semlegességnek csak a katonai jellegű rendelkezéseit tartja érvényesnek.[92] Ez lényegében csak a korábbi évtizedek gyakorlatának dokumentált megerősítését jelentette. Az osztrák biztonságpolitika jó érzékkel rátapintott a NATO keleti bővítéséből fakadó biztonsági többletre, és kivárt.

Ez a bizonytalanság tükröződött a kilencvenes évek valamennyi nemzetközi konfliktusában tanúsított osztrák kormányzati magatartásban. Az Öböl-háborúban (1990–91) a semlegességre hivatkozva először lezárták az osztrák légteret a katonai gépek[93] elől, pár hét múlva azonban a tel-

89 Luif, 1998. 22.

90 Luif, 1998. 80.

91 Ma már látjuk, hogy ezeket a kiadásokat minden európai állam (Magyarország is) ügyesen elszabotálja, Ausztria azonban nem vállalta ennek kockázatát.

92 Németh, 1997. 248.

93 Katonai felszerelést vagy csapatokat hivatalosan nem szállítottak Ausztria fölött, de ellenőrző vizsgálatok híján erősen kétséges, hogy az 1500 átrepülés mindegyike humanitárius célokat szolgált volna.

jes légtérhasználatot is engedélyezték az USA részére, amíg nem kezdődött el a háború. A harci cselekmények 1991. január 16-i megindulásakor példátlan gyorsasággal (30 óra alatt) módosították a hadianyagokra vonatkozó törvényt és a büntetőtörvénykönyvet, aminek következtében az ENSZ határozatait érvényesítő akciókat az osztrák kormány ezentúl nem tekinti háborús eseményeknek, csupán rendőri akcióknak, így ezen esetekre nem érvényes a hadianyag szállításának semleges államok számára általános tilalma.[94] 1991 februárjában az USA kormánya páncélosok (103 db M 88-as típus) földi szállításának engedélyezését kérte Bécstől, amelyre az engedély az ENSZ felhatalmazásra hivatkozva napokon belül megérkezett. Irak ezt követően Ausztriára mint hadviselő félre tekintett. Ez akár csak 10 évvel korábban elméleti és gyakorlati téren egyaránt elképzelhetetlen lett volna.

A jugoszláv konfliktus idején (1991) a NATO AWACS gépei számára először szintén megtiltották a légtérhasználatot, majd engedélyezték azzal a feltétellel, hogy Ausztria területe felett kikapcsolják a radarokat. Néhány hónap elteltével egyes osztrák katonai egységek az AWACS gépein közös NATO hadgyakorlatokon vettek részt.[95]

A NATO *Partnerség a Békéért* programjában való részvételt először elutasította az osztrák kormány, majd egy hónap elteltével – mivel Finnország és Svédország elkötelezte magát a projekt mellett – Ausztria is jelezte részvételi szándékát, rövid időn belül pedig a program keretében tartott hadgyakorlatok során több ország katonai egységei léphettek Ausztria területére, ami némi szigorúságot feltételezve nyilvánvalóan ellentétes a semlegesség jogi kötelezettségeivel. A boszniai békefenntartásban először elutasító határozat született, majd egy hónap múltán osztrák békefenntartók érkeztek a helyszínre.[96]

A biztonságpolitika azonban nem csak külpolitikai kérdés, hanem katonai kérdés is, hiszen az osztrák semlegesség fegyveres semlegesség. A hidegháborús viszonyok között az ellenséges nagyhatalmak meg is követelték a *Bundesheer* területvédelmi képességeinek minimumát (bár ennek mértéke arányaiban sem érte el a szembenálló szövetségi rendszerek országainak kiadásait és katonai potenciálját), a megváltozott helyzetben

94 Luif, 1998. 30.

95 Luif, 1998. 6.

96 Ausztria 225 főt bocsátott az SFOR rendelkezésére, aminél kevesebbet csak a románok állítottak ki. Igaz, az osztrák kormány érvelése szerint viszont Ausztria a térség államaihoz képest messze többet költött a boszniai menekültekre.

ugyanakkor az osztrák kormány kezébe került a katonai kiadások kérdése. Egyfelől a nemzetközi békefenntartó és partnerségi műveletekhez szükség lett volna egy jól működő, ütőképes haderőre, másfelől azonban a semlegesség álcája mögé bújva és a katonai fenyegetettség hiányában óriási összegeket lehetett megspórolni a haderő rovására. A megtakarítások eredményeképpen Ausztria a hozzá mérhető államok katonai költségvetésének mintegy felét fordítja haderejére, ezzel azonban komoly nemzetközi kritika céltáblájává vált, hiszen az alacsony katonai potenciál ma már képtelenné teszi Ausztriát bármilyen komolyabb fenyegetés elhárítására. Igaz, a napjainkban már NATO-tagállamokkal (valamint Lichtensteinnel és Svájccal) körbevett Ausztria nyilván nem szerepel senki céltábláján, egy összehangolt NATO-támadás ellen pedig – bármenynyire is elképzelhetetlen ez – úgysem lenne esélye. A területvédelem gyengeségére ellenpéldaként egyébként az osztrák kormányzat általában az ENSZ békefenntartó akcióiban való aktív osztrák részvételre hivatkozott, kritikusai szerint ugyanakkor ezek a katonai költségvetés igen kis szeletét jelentik csupán, ráadásul az ENSZ a kiadások jelentős részét (25–30%) megtéríti.[97] Ahol a visszatérítés nem történik meg (például Bosznia – IFOR/SFOR), ott viszont Ausztria állította ki az egyik legkisebb egységet.[98] Ennek ellenére tény, hogy Ausztria a '70-es évek óta folyamatosan 800–900 békefenntartót bocsát az ENSZ rendelkezésére.[99]

A '90-es évek elején tehát nem került komolyan napirendre Ausztria NATO tagsága, a NATO kétlépcsős keleti bővítésével (és az utóbbi években tapasztalható mély politikai válságával) pedig ez valószínűleg hosszú időre aktualitását is vesztette. Európa mai biztonságpolitikai térképére pillantva ugyanis jól látszik, hogy – az egyébként szintén igen békés – ország minden szomszédja NATO-tag, kivéve az Ausztria számára semmiféle biztonságpolitikai kockázatot nem jelentő Liechtensteint és Svájcot. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kivárás taktikája sikeresnek bizonyult, és Ausztria középtávon a biztonság garanciája mellett is jelentős összegeket spórolhat meg katonai költségvetéséből, hiszen a NATO közös védelmi rendszere úgy garantálja indirekt módon Ausztria biztonságát, hogy eközben az osztrák hadsereg nem járul hozzá a NATO tagállamok védel-

97 Luif, 1998. 69.

98 Luif, 1998. 7. – Ausztria mindössze 234 fős kontingenst küldött azzal az indokkal, hogy a délszláv menekültek tömegeinek befogadása jelentős költségvetési terhet ró az országra.

99 Ezzel Ausztria a '90-es évek közepén –a nagy békefenntartási hullám lecsengése után – a világ élvonalában volt.

méhez, és a szövetséget ért/érő katonai kihívásokra sem kell válaszolnia.[100] Ennek fényében logikusnak tűnik, hogy a semlegesség hivatalos politikája fennmarad. Amint azonban a fent említett konfliktushelyzetek is mutatják, a semlegesség értelmezése olyan pragmatikus elvek szerint történik, ami megkérdőjelezi ennek korábbi jogi értelemben vett komolyságát. Nem véletlen, hogy az osztrák semlegesség emlegetése elfogulatlan szakmai körökben egyre gyakrabban derültség tárgya. A semlegesség presztízse az utóbbi években nagyon sokat veszített egykori fényéből, az elmélet és a gyakorlat nagyon messze került egymástól. A politika egyelőre képesnek bizonyult ennek kezelésére, idővel azonban Ausztria nemzetközi megítélését is negatívan befolyásolhatja biztonságpolitikájának megítélése.

100 Luif, 1998. 81.

Levéltári források, forráskiadványok

Österreichisches Staatsarchiv / Archiv der Republik. Bundesministerium für Äußere Angelegenheiten.
II. Politische Abteilung. (ÖstA/ARD, BmfÄA, II-Pol.)
Der Weg zur Freiheit und Neutralität. Hrsg.: CSÁKY, Eva-Marie. Wien, OA, 1980.
Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964. Szerk.: GECSÉNYI Lajos. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2000.
Nemzetközi szerződések 1945–82. Szerk.: HALMOSY Dénes. Budapest, Gondolat, 1985.
Österreichs Weg zur Souveränität, Neutralität, Prosperität 1945–1959. Hrsg.: SIEGLER, Heinrich. Bonn – Wien – Zürich, Siegler, 1959.

A felhasznált szakirodalom jegyzéke

BOHN

2000 BOHN, Robert: Kommentar zu den Beiträgen Schweden und die europäische Integration 1945–1995. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945-1995.* Hrsg.: GEHLER, Michael – STEININGER, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 355–356.

BRILL

1999 BRILL, Heinz: Österreichs geopolitische Lage im Wandel. In: *Zeitschrift für Politik,* 46. (1999) 4. sz. 441–449. (Hrsg.: Stammen, Theo et alii. München, Hochschule für Politik, 1999.)

DUSEK – PELINKA – WEINZIERL

1995 DUSEK, Peter – PELINKA, Anton – WEINZIERL, Erika: *Zeitgeschichte im Aufriß.* Wien, O.A., 1995.

FALKNER

1995 FALKNER, Gerda: Österreich und die Europäische Einigung. In: *Österreich 1945–1995.* Hrsg.: Sieder et alii. Wien, Gesellschaftskritik, 1995. 331–340.

FISCHER
1996 FISCHER Ferenc: *A megosztott világ*. Budapest, IKVA, 1996.

GIRVIN
2000 GIRVIN, Brian: National Interest, Irish Neutrality and the Limits of Ideology. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945–1995*. Hg.: GEHLER, Michael-STEININGER, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 87–112.

HÄIKIÖ
2000 HÄIKIÖ, Martti: Finland's Neutrality 1944–1994. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 19450–1995*. Hrsg.: GEHLER, Michael – STEININGER, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 199–217.

HAJDA
1993 HAJDA, Lucas: *Die politischen Beziehungen zwischen den USA und Österreich von 1955 bis 1983*. Wien, 1993. (Diplomarbeit)

KHOL
1993 KHOL, Andreas: Neue Außenpolitik. In: *Neue Außenpolitik in einer neuen Welt*. Hrsg.: KHOL, Andreas. Wien, Politische Akademie, 1993. 5–13.

LOTH
2000 LOTH, Wilfried: Neutralität im Kalten Krieg. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945-1995*. Hrsg.: GEHLER, Michael-STEININGER, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 80–83.

LUIF
1985 LUIF, Paul: Die schwedische Neutralität. In: *Österreichisches Jahrbuch für Internationale Politik*. Hrsg.: Österreichische Gesellschaft für Außenpolitik und Internationale Beziehungen. Wien – Köln, Böhlau, 1985. 71–99.
1998 LUIF, Paul: *Der Wandel der österreichischen Neutralität*. Laxenburg, Österrichisches Institut für internationale Politik, 1998.

MALICEK
1995 MALICEK, Heike: *Die Beziehungen Österreich-Sowjetunion 1945-1975*. Wien, 1995. (Diplomarbeit)

Molin
2000 Molin, Karl: The Central Issues of Swedish Neutrality Policy. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945–1995.* Hrsg.: Gehler, Michael – Steininger, Rolf. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2000. 261–275.

Müller
1997 Müller, Wolfgang C.: Der Bundespräsident. In: *Handbuch des politischen Systems Österreichs.* Hrsg.: Dachs, Herbert et alii. Wien, Manzsche, 1997. 138–147

Németh
1997 Németh István: Nemzetközi kapcsolatok a kétpólusú világrendszerben 1945–1995. In: *20. századi egyetemes történet 1945–1995.* II. köt. Szerk.: Diószegi István et alii. Budapest, Korona, 1997. 7–45.

Nielsen
2003 Nielsen, Catherine C.: Neutrality vs. Neutralism: Austrian Neutrality and the 1956 Hungarian Crisis. In: *Die Ungarnkriese 1956 und Österreich.* Hg.: Schmidl, Erwin A. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2003. 215–234.

Nowotny
1992 Nowotny, Thomas: Plädoyer für eine Politik des Abseitsstehens. In: *Europäische Rundschau,* 20. (1992) 4. sz. 11–15. (Wien, o. A., 1992.)

Raab
1964 Raab, Julius: *Selbstporträt eines Politikers.* Wien – Köln – Stuttgart – Zürich, Europa, 1964.

Rathkolb
1997 Rathkolb, Oliver: *Washington ruft Wien. US-Großmachtpolitik und Österreich 1953–1963.* Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 1997.
2001 Rathkolb, Oliver: Österreich zwischen Neutralität und Allianzfreiheit 1953–2000. In: *Zeitschrift für Geschichte der Europäischen Integration,* 7. (2001) 2. sz. 103–125. (Hrsg.: Barthel, Charles. Baden-Baden, Nomos, 2001.)

Rauchensteiner – Ham
1998 Rauchensteiner, Manfried – Ham, Claudia: *Sorry guys, no gold!* Wien, Heeresgeschichtliches Museum, 1998.

Rauchensteiner
2003 Rauchensteiner, Manfried: Die Performance war Perfekt. In: *Die Ungarnkriese 1956 und Österreich.* Hrsg.: Schmidl, Erwin A. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2003. 235–252.

Ruddy
2000 Ruddy, Michael: European Integration, the Neutrals, and US Security Interests. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945-1995.* Hrsg.: Gehler, Michael – Steininger, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 13–28.

Schmidl
2003 Schmidl, Erwin A.: Erste Bewährung: Das österreichische Bundesheer im Einsatz an der ungarischen Grenze 1956. In: *Die Ungarnkriese 1956 und Österreich.* Hrsg.: Schmidl, Erwin A. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2003. 253–274.

Stourzh
1998 Stourzh, Gerhard: *Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs. 1945–55.* Wien – Köln – Graz, Böhlau, 1998.

Verdross
1980 Verdross, Alfred: *Die immerwährende Neutralität Österreichs.* Sonderheft der Schriftenreihe „Politische Bildung". Wien, Geschichte und Politik, 1980.

Zemanek
1994 Zemanek, Karl: Österreichs Neutralität und die GASP. In: *Österreichisches Jahrbuch für Internationale Politik. Hrsg.: Österreichische Gesellschaft für Außenpolitik und Internationale Beziehungen.* Wien – Köln, Böhlau, 1994. 1–17.

Zöllner
2000 Zöllner, Ulfert: Irland und die Anfänge der europäischen Integration. In: *Die Neutralen und die europäische Integration 1945-1995.* Hrsg.: Gehler, Michael – Steininger, Rolf. Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2000. 113–143.

1969 áprilisában a szavazók 53,2%-a nemet mondott a de Gaulle által kezdeményezett változásokra. A lemondást követően de Gaulle Írországba utazott. Itt készült a *Visszavonulás* című kép, amely Alain Peyrefitte szerint a *„lázadó és magányos embert szimbolizálja". (Jean-Pierre Bonnotte felvétele – 1969. május)*

Türke András István

Charles de Gaulle konföderatív Európa-terve

A de Gaulle-i Európa-politika mozgatórugói

A legújabb kori Franciaország létrehozása, az V. Köztársaság szilárd megalapozása méltán köthető Charles de Gaulle nevéhez. A tábornok már a második világháború előestéjén szembekerült a hagyományos politikai felfogásokkal, amikor a Maginot-vonal helyett a mobilis francia védelem mellett érvelt. A háború után, 1958-ban – tanulva a III. és IV. Köztársaság kudarcának okaiból – döntő szerepet vállalt az V. Köztársaság erős államfői hatalmat létrehozó alkotmányának kidolgozásában. Államfővé választása után így meghatározó befolyást tudott gyakorolni országa külpolitikájára és a francia Európai-politikára is. Többek között ezzel kapcsolatos nézeteit fejtette ki *„A reménység emlékiratai" (Mémoires d'espoir)* című művében, amelynek első része, *„Az Újrakezdés" (Le Renouveau)* az 1958–1962 közötti időszakot öleli fel. Sajnos a kézirat a második részének *(Az erőfeszítés – L'Effort)* a tábornok 1970-es haláláig csak az első két fejezete készült el, az 1962–1969 közötti események de Gaulle-i mozgatórugóit csak beszédeiből és a vele készült interjúkból próbálhatjuk meg rekonstruálni.

A Charles de Gaulle-ról írt monográfiák közül a legrészletesebb: Edmond Jouve *Le général de Gaulle et la construction de l'Europe (1940–1966)* című munkája (I–II. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1967.). A könyv főleg a napi publicisztikák, a sajtótájékoztatók és egyéb primér források alapján törekszik átfogó képet adni a francia elnök életpályájáról, és külön teret szentel a francia politikai elit kapcsolatai bemutatásának is. Jean-Claude Mascet *L'Union politique de l'Europe* (Paris, P.U.F., 1973.) című munkája szélesebb európai spektrumból elemzi a tábornok politikáját, az európai politikai integráció egyik fázisaként. Ebből a könyvből megismerhető a korszak releváns politikusainak az európai integráció fejlődéséről alkotott véleménye. Paul-Henri Spaak és Joseph Luns a tábornokétól markásan eltérő álláspontját, azok belső ellentmondásait is elemzi a

szerző, és összeveti a de Gaulle-i eszmerendszerrel. Egy viszonylag újabb monográfia Gilles Gozard *De Gaulle face á l'Europe* című munkája (Paris, PLON, 1996.), amely fontos információkkal szolgál a tábornok 1946–1958 közötti terveiről is. Ezek közül egyesek átalakultak, mások szinte teljes mértékben tovább éltek a tábornok elnökségi időszaka alatt.

Jelen tanulmány nem annyira az elemző szakirodalom, valamint a korszak nagyobb feldolgozásai és publicisztikája alapján, hanem az elsődleges forrásokig visszanyúlva próbálja megrajzolni a tábornok Európa-képét. Az elemzés legfőbb kiindulópontjai tehát de Gaulle memoárjai és az *Alain Peyrefitte* által publikált, a kormányüléseken, illetve egyéb eszmecseréken elhangzottak többé-kevésbé szó szerinti gyűjteménye. Kiegészítő aspektusként Konrad Adenauer és Richard Coudenhove-Kalergi gróf emlékiratai szolgálnak. Mi a célunk e módszer alkalmazásával?

A magyar integrációs (tankönyv)irodalomban kialakult általános kép, ha nem is feltétlenül hamisnak, de erősen egyoldalúnak tűnik. A következőkben néhány, számunkra csak megfogalmazásukban érdekes idézetek következnek: *„A brit belépési szándék hatalmas politikai vitát váltott ki a hatok között a Közösség jövőjéről, melyet a franciák kiszorító politikája uralt mintegy 10 éven át."*; *„Adenauer aggódott de Gaulle heves Amerika-ellenessége miatt."*; *„A tábornok 1954-ig hevesen küzdött az EVK tervezete ellen, és sokan tartottak attól, hogy 1958-as hatalomra kerülése után szétrobbantja az EGK-t is."* *„1958. június elsején az európai integrációval kapcsolatban számos fenntartással élő Ch. de Gaulle-t hívták vissza a miniszterelnöki székbe...* [De Gaulle] *a kialakult integrációs keretek... a francia érdekeknek leginkább megfelelő tartalmi kitöltésére koncentrált."*

Az idézetek alapján a francia elnök egy erősen nacionalista, angol- és Amerika-ellenes, az integráció folyamatát gátló különcnek tűnik – úgymond teljes mértékben integrációpárti és európéer gondolkodású politikai ellenfeleivel szemben –, akinek távozása után – némi túlzással élve – minden akadály elgördült az integráció folytatása elől. Vizsgálódásunk terjedelmi okok miatt sajnos nem térhet ki az „üres székek politikája" speciális hátterének bemutatására, amelyről, mint az integráció ellen elkövetett „merényletről", szintén gyakran olvashatunk. A tábornok-elnök életrajzának bemutatására nem térünk ki, ahogy az európai integráció részletesebb bemutatása vagy Charles de Gaulle elnöksége bel- és külpolitikájának részletes taglalása sem feladatunk. Ezen utóbbiakról Magyarországon már számos kiváló könyv íródott, például Gazdag Ferenc *Franciaország története 1945–1995* (Budapest, Zrínyi, 1996.) című munkája.

A továbbiakban tehát a fentebb ismertetett kép árnyalására teszünk kísérletet Charles de Gaulle Európa-politikáját illetően, főleg annak eszmei és intézményi alapjait véve górcső alá.

Az európai integráció de Gaulle hatalomra jutásáig, a IV. Köztársaság Európa-politikája

Mielőtt belekezdenénk a de Gaulle-i gondolatok tárgyalásába, vessünk egy pillantást az EGK helyzetére de Gaulle hatalomra kerülésének pillanatában. Milyen helyzetet „örökölt" az új francia államelnök az európai ügyek területén?

A II. világháború után az európai integráció három, talán legbefolyásosabbnak nevezhető csoportja kormányközi, funkcionalista, illetve föderalista elveket vallott. A Marshall-terv lebonyolítását végző Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete (OEEC – 1948) és az Európa Tanács (1949) létrejötténél lényegében a kormányközi együttműködést szorgalmazók és szerényebb mértékben a funkcionalisták céljai érvényesültek. A német rendezés ügyében a franciákat negatívan érintő angolszász megoldás, Németország gyors gazdasági talpraállítása került előtérbe. Az európai integráció kollektív védelmi vonala *(Bevin-terv, 1948. január 22.)* a kényszerítő nemzetközi helyzet hatására hamar amerikai befolyás alá került *(Észak-atlanti Szerződés, 1949. április 4.)*. A gazdasági-politikai integráció az 1946-os kezdeti nagy nekibuzdulás után hamar „takaréklángra" állt be. Az erővonalak a két fő elméleti irány, a funkcionalista (a nemzetállami sértetlenség és a közös jogrendszer hívei, főleg angolok és skandinávok) és a föderalista-vonal (az Európai Egyesült Államokat és egy európai alkotmányt szorgalmazók, főleg olaszok, franciák, hollandok, belgák) mögött felsorakozó táborok között megmerevedni látszottak.

A IV. Köztársaság Franciaországa tehát e téren Olaszországgal és a Benelux-államokkal állt azonos oldalon, és a szupranacionalizmus mellett kardoskodott. A francia belpolitikát ekkor a parlament alkotmányból adódó túlzott ereje jellemezte, míg a kormányok sűrű egymásutánban követték egymást. Szerencsére a IV. Köztársaság két meghatározó pártja, a kereszténydemokrata Népi Köztársasági Mozgalom (MRP – *Mouvement Républicaine Populaire*) és a szocialista Munkásinternacionálé Francia Szekciója (SFIO – *Section Française de l'Internationale Ouvriere*) egyaránt elkötelezett volt az integráció mellett. A korszak külpolitikájában az MRP meghatározó szerepet játszott, a váltakozó koalí-

ciós kormányokban következetesen ragaszkodott a külügyi tárcához. A párt a korszak 27 kormányából 23-ban vett részt, 3 miniszterelnököt és 7 miniszterelnök-helyettest adott.[1]

Kezdetben a Georges Bidault-féle hagyományos nagyhatalmi (*„gloire"*) francia külpolitika érvényesült a minél kisebb gyarmati önállóság és a hagyományos németellenesség jegyében. Ám 1947-ben Franciaország csatlakozott a Marshall-tervhez, a francia területek pedig csatlakoztak a Bizóniához, ami pedig a Bidault-politika bukását jelentette.[2] Az új külügyminiszter, Robert Schuman új külpolitikai irányelvet hirdetett meg: *„Küzdenünk kell Európa újjáépítéséért, és kutatnunk kell... azon eszközök után, amelyek Németországot kibékítik az európai civilizációval."*[3] A germanofóbia azonban továbbra is fennmaradt. A két ország gazdaságának összehangolására 1950. október 9-én Robert Schuman külügyminiszter előterjesztette a Montánunió javaslatát. Ez a történelmi jelentőségű terv volt az egyik „azon eszközök" sorában, amely külpolitikai szempontból végső soron francia kontrollt jelentett a német nehézipar fejlődése felett, és e kulcsiparágat közös, szupranacionális szerv irányítása alá helyezve, lehetetlenné tett egy esetleges német háborús fegyverkezést. Mindez a jelenlegi EU Bizottság ősének, a de Gaulle által sokat támadott Montánunió Bizottságának felállítását jelentette.

A terv megvalósítása talán – a kétségtelenül szükséges német–francia közeledés ellenére – mégis inkább a francia bizalmatlanság számlájára írható. *„Franciaországban létezik egy félreismerhetetlen bizalmatlanság a német keleti politikával szemben és megvan az a félelem is, hogy Németország egy nap egy keleti szövetség javára meg tudná lazítani nyugati kapcsolatait. Németország számára egy szoros nyugati kapcsolat megteremtése a fegyverkezés területén Franciaországban hatékony eszköznek látszik arra nézve, hogy egy ilyen végkifejletet megelőzzön, illetve veszélyességét csökkentse"*[4] – írta Konrad Adenauer német kancellár,[5] az '50-es évek francia politikájára vonatkozólag. Franciaország tehát a Schuman-tervvel próbált fogást találni Németországon az egyre liberálisabbá váló amerikai Németország-politikát ellensúlyozandó, lényeges kiemelni azonban, azzal hogy a többi európai állam számára lehetővé tette a csatlakozás lehetőségét, az európai integráció új dimenzióit nyitotta meg. Az Egyesült Államokban

1 Gazdag, 1980. 203.
2 Gazdag, 1980. 186–187.
3 *Journal Officiel*, 1948. június 16. 3570. – Idézi: Gazdag, 1980. 186–187.
4 Notwendigkeit zum Zusammenschluss Europas. In: Adenauer, 1967. 252–275.
5 Életrajzát lásd Jánosi – Türke, 2002. 196.

– Jean Monnet[6] emlékiratai szerint – általános félreértés övezte a tervet, egyfajta kartellt véltek benne felfedezni.

A föderalizmus másik előretörési kísérlete – az 1950-es koreai válság hatására – védelmi vonalon már kevésbé volt szerencsés. Az Egyesült Államoktól független, de a NATO-val szorosan együttműködő, közös (nyugat-)európai védelmi politika létrehozását, az MRP politikájában a Schuman-terv által létrehozott gazdasági integráció mintája ösztönözte. Így született meg az európai hadsereg felállítását szorgalmazó *Pleven-terv* (1950. október 24.), amely a megfelelő politikai előkészítés híján és a belpolitikai fordulat miatt (a kereszténydemokraták kisebbségbe kerültek) kudarcra ítéltetett. A terv legfőbb problémaköre a nem NATO-tag Németország erőinek bevonása a védelmi együttműködésbe, amely – úgymond – élvezte a szövetség nyújtotta védelmet, de anyagilag nem járult hozzá ahhoz. A francia megoldás természetesen – a Schuman-terv nyomdokain haladva – újabb (francia) kontrollt jelentett volna a németek felett. Pleven továbbá a föderációt előkészítendő szupranacionális intézmény (európai védelmi miniszter, illetve minisztérium) felállítására tett javaslatot, ami főleg angol részről elfogadhatatlannak tűnt. A kérdést végül is az 1954-ben létrehozott Nyugat-európai Unió oldotta meg.

Az '50-es években a francia Európa-politika kétségbevonhatatlan aktivitása ellenére a belpolitikai instabilitás miatt Franciaország a nyugat-európai államok szemében igen bizonytalan partnernek számított az európai integrációt illetően. Konrad Adenauer emlékirataiban megemlítette, hogy ekkor még csak Olaszországra tudott e téren támaszkodni a német külpolitika. *„A leggyengébb láncszemnek Franciaország bizonyult, ahol hiányzott egy erős személyiség. Franciaországban fennállt a forradalom veszélye. Taviani[7] azon az álláspontón volt, hogy az európai egyesítés politikájának nem kellene megfeneklenie a francia belpolitikai nehézségeken, és hogy a többi államnak valamiképpen lépéseket kellene tenni abba az irányba, hogy Franciaországot némiképpen nyomás alá helyezze. Talán még össze tudná szedni magát Franciaország, ha ráijesztenének, hogy az integráció az ő részvétele nélkül is végbemegy. (...) Franciaország előtt azonban mindig nyitva kell hagyni azt a lehetőséget, hogy bármikor csatlakozhat és együttműködhet velünk"* – írta.[8]

6 Életrajzát lásd JÁNOSI – TÜRKE, 2002. 204.
7 Olasz védelmi miniszter
8 ADENAUER, 1967. 252–275.

Változás csak 1956-ban következett be, ekkor francia részről egy memorandumban a francia–német tengely létrehozására is tettek javaslatot, de ezeket Németország óvatosan azzal hárította el, hogy e bilaterális együttműködés zavarokat okozna a már működő multilaterális munkacsoportokban és grémiumokban. Ekkorra azonban gazdasági téren is kicsúszott a kezdeményezés a franciák kezéből. 1955-ben a messinai konferenciától a Benelux-államok vették át a stafétabotot, a belga Paul Henri Spaak vezetésével. A gazdasági integráció fokozására 1957-ben aláírták a Római Szerződést. A szerződéssel a Montánunió mellé felsorakozott az EURATOM és az Európai Gazdasági Közösség is. De Gaulle, aki már a Schuman-tervet sem nézte jó szemmel, a Római Szerződést (alább részletezendő okok miatt) teljes francia kudarcnak állította be: *„Ez egy olyan gépezet, aminek mindenünket odaadjuk, és nem kapunk vissza semmit."*[9] A három szerződést azzal a kritikával illette, hogy a Montánunió lényegében csak arra volt jó, hogy függetlenül a francia–német közeledéstől Németországot rávegye arra, hogy szénnel és vassal lássa el Olaszországot, és az ezáltal hatékony nehéziparra tehessen szert. Az EURATOM pedig beleszólást biztosított a nukleáris fejlesztések terén igencsak lemaradt többi európai államnak a francia nukleáris programokba.[10] A tábornok szavai szerint nem tudta, hogy az EURATOM vagy az EGK veszélyesebb-e. Kétségtelen tény, hogy e szervek megszűntetése is megfordult a fejében. A Közös Piacról kissé árnyaltabb véleményt fogalmazott meg: *„A vámunió akár még hasznot is hajthat nekünk, ha létrehozzuk a Közös Mezőgazdasági Piacot."*[11] És 1962-ben már teljesen elégedett volt vele, mert kitűnő eredményt hozott, és rákényszerítette Franciaországot a modernizációra.[12] (De Gaulle hatalomra kerülése után mégis szilárdan kiállt az RSZ végrehajtása mellett.)

Az Európa-politikában elvesztett kezdeményező szerepet visszaszerezni és a német–francia kapcsolatok terén döntő áttörést elérni tehát de Gaulle hatalomra kerüléséig nem sikerült.

9 *„C'est une machine ou nous donnons tout et ne recevons rien."* PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 66–70.
10 DE GAULLE, 1970. 192–193.
11 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 66–70.
12 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 109.

1958-ban a IV. Köztársaság bukásával tehát a franciák ismét de Gaulle tábornokra bízták sorsukat. A de Gaulle-i politika új alapokra helyezte Franciaországot mind a belpolitika, mind a külpolitika terén. Ahhoz, hogy megérthessük de Gaulle külpolitikájának újdonságát, néhány mondat erejéig vissza kell térnünk a háború utáni Franciaország helyzetéhez. Franciaország gyakorlatilag elvesztette nagyhatalmi pozícióját, a szövetségesek rendre kihagyták tárgyalásaikból. (Ebből eredt a franciák ún. Jalta-komplexusa.) A francia külpolitika előtt 3 lehetséges út állt:

1) A *„klasszikus út"* szerint a nagyhatalmi helyzet legfőbb biztosítékának a gyarmatok feletti hatalomra épített politika tűnt. A háború után a IV. Köztársaság ezen az úton indult el, ami súlyos kudarchoz vezetett, mivel a gyarmati függetlenedési törekvések ekkorra mindenütt elérték csúcspontjukat.

2) A második utat az *„angol megoldás"* jelentette, ami abban állt volna, hogy Franciaország – Nagy-Britanniához hasonlóan – egyre szorosabbra fűzi kapcsolatát az Egyesült Államokkal. A franciák eltávolodása szövetségeseiktől viszont a háború után egyre nagyobb mértéket öltött, és aztán de Gaulle működésével érte el a csúcspontját. Továbbá Franciaország az angolszász hatalmak szövetségéhez csapódva legjobb esetben is csak a „harmadhegedűs" szerepét játszhatta volna el.

3) Franciaország végül is a harmadik lehetőséget, az *„európai utat"* választotta, és ebben de Gaulle alapozó szerepe kétségkívül döntő jelentőségű volt. A tábornok felismerte, hogy Franciaország csak akkor képes újra megtalálni a megfelelő helyét a nemzetközi porondon, ha újradefiniálja magát önmagával és a külvilággal szemben. Mindez a belpolitika, de főleg a külpolitika terén radikális változásokat jelentett.

Az „európai út" jellegzetesen abból a történelmi tényből indult ki, hogy 1648, a vesztfáliai béke után a kontinens legdominánsabb állama Franciaország lett. A kiindulási alap pillérei között tehát jelentős helyet foglalt el az egykori dominancia visszaszerzése. Ezt a dominanciát elsősorban nem is maguk az európai államok, hanem az Egyesült Államok látszott veszélyeztetni. De Gaulle azonban nem volt Amerika-ellenes, ahogy sokan tévesen hiszik róla. Ő csupán az állam érdekét *(raison d'État)* helyezte mindenek elé, jó reálpolitikushoz méltóan. A Nobel-békedíjas Henry A. Kissinger, a Harvard egykori professzora, az egykori amerikai nemzetbiztonsági tanácsadó és külügyminiszter erről így ír: *„De Gaulle elvileg nem volt Amerika-ellenes. Minden olyan esetben hajlandó*

volt együttműködni, amikor úgy vélte, hogy a francia és az amerikai érdekek valóban egybeesnek. Így például a kubai rakétaválság idején az amerikai tisztviselőket meglepte de Gaulle teljes körű támogatása – a legönzetlenebb támogatás, melyet valaha is élveztek egy szövetséges állam vezetője részéről."[13]

Kissinger véleményét Richard Coudenhove-Kalergi[14] is megerősíti: *„Az ő számára is nyilvánvaló volt az Atlanti Szövetség szükségessége. Visszautasította azonban azt a lehetőséget, hogy az amerikai »központi nap« körül az európai népek bolygóként keringjenek. Az ő célja az Amerikai Egyesült Államok és az egyenjogú európai államok szövetsége közti együttműködés. Ez a kihívás jelentette számára valószínűleg a legsúlyosabb érvet az európai egyesülés mellett. A többi európai államférfi aligha kockáztatta meg, hogy a hatalmas Egyesült Államokat kritizálja, így de Gaulle lett az »európai ellenállás« szóvivője az Amerikához fűződő atlanti hegemóniatörekvésekkel szemben. Ebben csak de Gaulle számos ellensége látott ebben egyfajta Amerika-, illetve atlantizmus-ellenes beállítottságot, ami azzal fenyeget, hogy Európa meggyengüléséhez és izolálódásához vezet. (...)"*[15]

De Gaulle számára az is nyilvánvaló volt, hogy a hegemónia visszaszerzése csak az adott francia erőforrásokra építve, nem kivitelezhető. A francia államférfi zsenialitása az erre talált megoldásban mutatkozik meg. Már korábban is történtek jelentős lépések, főleg az institucionalizmust célul kitűző föderalisták részéről, és főleg a gazdasági téren megindúló integráció terén. Kezdeti eredményeiket a tábornok nem győzte kisebbíteni és bírálni, az áttörés politikai téren végül is az ő nevéhez köthető. Félretéve évszázados külpolitikai előítéleteket, de mégis az eredeti *raison d'État* gondolatból kiindulva francia részről ő tette meg a döntő lépést az egykori engesztelhetetlen ellenséggel, Németországgal való kibékülés felé: 1963. január 30-án, az élysée-i szerződés aláírásával az ősi ellenségek kibékültek, de Gaulle és Adenauer az európai integrációt nagyban elősegítető barátsági szerződést írt alá. A szerződést a francia államfő egy helyen sommásan így értékelte: *„Ketten létre fogjuk hozni azt,*

13 KISSINGER, 1998. 599. – Az USA jellemző módon reagált a krízis lezajlása után: Ismét bilaterális tárgyalásokat kezdeményezett a Szovjetunióval az európai kérdést illetően is. A tábornok persze mindezt nem nézte jó szemmel. Alain Peyrefitte megjegyzése szerint a *„kubai krízis megmutatta az Amerika-ellenesség határait, de erősítette is azt."* PEYREFITTE, 1994–1995. 2. köt. 24.

14 Életrajzát lásd JÁNOSI – TÜRKE, 2002. 120.

15 COUDENHOVE-KALERGI, 1966. 338.

amit a hollandok és belgák megakadályoztak, hogy hatan létrehozzuk."[16] És ha a németekkel sem érnek célhoz? A válasz meglepő: *„...akkor Oroszország felé fogunk fordulni."*[17]

Adenauer szerint ez a szerződés jelentette pályája megkoronázását. Mégsem került bele minden maradéktalanul, amit a francia fél szeretett volna. Pompidou állítása szerint a mezőgazdaság kérdése azért maradt ki a szövegből, mert Adenauer nem akart olyan rendelkezésekbe beleegyezni, amelyek esetleg ellenkeztek volna Brüsszel álláspontjával.[18] Utóbbit az amerikai szenátus 1963. június 19-i állásfoglalása sem bátorította: *„Európának választania kell az atlanti közösség és az autark Európa között."*[19] A németországi kancellárváltás (Adenauert Ludwig Erhard váltotta kormányfőként) a német–francia viszony romlásához vezetett: *„A németek elárulták a francia–német alapszerződés szellemét. És elárulták Európát"*[20] – hangzott a tábornok keserű vádja.

A de Gaulle–Adenauer-szövetség, a „német–francia összeborulás" kérdésében viszont nem kell túlzottan idealistának lenni. A kibékülés szigorú politikai érdekek mentén jött létre. Franciaország ezáltal ki tudott törni a politikai gettóból, míg Németország is hathatós európai szövetségesre tett szert. Az európai egység katalizátorát tehát, mint az egyesülési folyamatokban a történelem folyamán annyiszor, most is a kedvezőtlen külpolitikai helyzet adta. Tény viszont az is, hogy a két államférfi egymás iránti megbecsülése és szimpátiája megteremtette a bizalom és a nyíltság légkörét a bizalmatlan taktikázások helyett, és ezáltal biztos mederbe terelte az együttműködés folyamatát. A közös szálakat a két művelt politikus, ha történelmi téren kevésbé is, kulturális téren mindenképpen fellelte a két nép között. De Gaulle Adenauer iránti megbecsülését jelzi, hogy még bizalmas társaságban is – néhány gunyorosabb megjegyzést leszámítva – mindig tisztelettel beszélt róla, nem így az amerikai kötődéseiről ismert Jean Monnet-ról.[21] *„Adenauer nagy öregnek (vieillard prodige)*

16 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 219.
17 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 260.
18 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 219–225.
19 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 237.
20 Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 270.
21 Pl. *„... quelques malades comme Jean Monnet..."* Peyrefitte, 1994–1995. 2. köt. 219. Erre a következtetésre a de Gaulle-korszak több kormányában miniszteri tisztséget betöltő, az Académie Française tagjává választott Alain Peyrefitte *C'était de Gaulle I–II.* (Fayard, 1994.) című könyvének átolvasása után jutottam. Ez a könyv számos, a tábornokkal történő bizalmas beszélgetést, illetve zárt kormányüléseken elhangzottakat közöl. A szerző előszava szerint nem kedveli a Memoárokat a valóság torzítása miatt. Véleményem szerint azonban Peyrefitte könyve inkább kiegészíti, mintsem cáfolja de Gaulle visszaemlékezéseit.

számít. Vannak csodagyerekek, de »csodaöregek« is" – jelentette ki egyszer bizalmas társaságban.[22]

A két fél közti együttműködés pedig már a kezdetekben sem tűnt könnyűnek. De Gaulle Franciaországának például csak kára származott volna abból, ha jobban beleártja magát a német egység kérdésébe, amit Adenauer érthető okok miatt sürgetett.[23] A kancellár pedig szintén nyíltan megmondta, hogy csak az együttműködés fenntartása miatt támogatja a francia álláspontot a mezőgazdaság és az angol csatlakozás ügyében, mert ezekből Németországnak valójában csak kára származik.[24] A két államférfi előrelátásának tulajdonítható, hogy e jelentős súlyú problémákat is háttérbe tudták szorítani a nagyobb cél érdekében.

Konföderáció föderáció helyett, a Bizottság és a Parlament kritikája

A tábornok a föderalisták által elgondolt rendszert a következő alapon bírálta:[25] Ennek a rendszernek a két pillére az *„areioszpagosz"*, azaz a Bizottság, ami úgymond a végrehajtó hatalommal rendelkezik, és a törvényhozó hatalom letéteményese, a Parlament. Csakhogy tudni kell, hogy is működne ez a két intézmény: Míg *a döntések előkészítését* – ami a mai (nemzet)állami parlamentek bizottságaiban folyik – *a Bizottság végezné*, addig a döntésekről szóló *vita a Parlamentre maradna*. Amit tehát a nemzeti parlamentek tagjai kétféle minőségükben, azaz bizottsági tagként és parlamenti képviselőként végeznek, azt itt két külön intézmény, tehát nem ugyanazok a személyek végeznék. De Gaulle szerint ez adja az elképzelés abszurditását, hiszen a két tevékenység szervesen összefügg egymással. Ráadásul ebből állna a közösségi politika, de mint írja: *„...ha a politikának számolnia is kell a parlamenti vitákkal és a döntéselőkészítések folyamatával, ő maga nem a parlamenti vitákat és a döntéselőkészítések folyamatát jelenti. A politika ugyanis egy cselekvési forma, azaz az elfogadott határozatoknak, a megtett lépéseknek, a felelősségvállalás kockázatának az együttese, és mindehhez kell a nép támogatása. A kormányok egyedül így vállalhatják a felelősséget a népek előtt."*[26] Éppen ezért máig sem jöhetett lét-

22 PEYREFITTE, 1994–1995. 2. köt. 312.
23 Ld. az 1958. szeptember 14–15-e között Colombery-les-deux-Églises-ben és az azt követő de Gaulle–Adenauer-találkozókon elhangzottakat. DE GAULLE, 1970. 188–189.
24 DE GAULLE, 1970. 188–189.
25 Az 1964. július 23-i sajtótájékoztatóval kapcsolatban ld. DE GAULLE, 1999. 885.
26 Uo.

re „valódi" európai parlament, mert a Bizottság (is) jogkörének egy részét magának vindikálja.

De Gaulle szerint a megoldást a konföderatív alapokon szerveződő Európa jelentené, azaz az államok függetlensége megmaradna, csupán a nemzetközi jog talaján álló kontraktuális politikai-gazdasági (stb.) kapcsolatokat építenének ki egymással. Az együttműködés tárgyalásos úton, a legfelsőbb vezetők szintjén dőlne el. Ezzel egy valódi „Európai Tanács" létrehozására tett javaslatot, ami az együttműködés legfelsőbb szerve lenne. Ugyanakkor, amint az a konföderáció belső logikájából következik, ez az intézmény nem állna a nemzeti intézmények felett.

Tulajdonképpen mit ért a francia államfő a konföderáció alapelve alatt? 1953-ban e téren még egzaktabban fogalmazott: „*... egy konföderáció egy olyan közös szervezetet jelent, amire a különböző államok területük, szellemük és karakterük elvesztése nélkül stratégiai gazdasági és kulturális téren szuverenitásuk egy részéről lemondanak...*"[27] Később finomodott ez az álláspont, lehetőleg kerülve a szuverentiás kérdését: „*Konföderálni annyit tesz, mint közössé tenni bizonyos kompetenciákat, de minden más hatáskör önálló marad.*"[28] 1949-ben a konföderáció közös területeként a következőkkel számol: szárazföldi, folyami és légvédelem, a nemzeti termelések összeegyeztetése, külkereskedelem, közös pénz, a tengeren túli területek némely erőforrásának felhasználása, a kulturális és tudományos fejlődés.[29] A konföderáció alapvető működése fejlődőképes, továbbfejleszthető: „*Nem zárom ki, hogy később a konföderáció közös diplomáciához, biztonságpolitikához, védelmi politikához fog vezetni... de mindezt csak a legitim kormányok koncentrációjával lehet megvalósítani, és nem hazátlan technokraták útján.*"[30]

A francia államfő reálpolitikusi mivolta a konföderáció gondolatán keresztül is kitűnik. Fentebb már említettük, milyen gyakran titulálták angol, illetve amerikaellenesnek, csupán mert a raison d'État-t érvényesítő politikája jórészt az akkori angol és amerikai politika ellen irányult. Az angolokkal szembeni fenntartásokról később még lesz szó. Itt csupán annyit célszerű előrebocsátani, hogy ő valójában egy éles választót elé

27 conférence de presse, tenue a l'hotel Continental, 25 février 1953. De Boissieu, 2002. október 18.

28 „*... mettre en commun certaines compétences, tout en restant indépendant pour tout le reste...*" Peyrefitte, 1994–1995. 1. köt. 60–65.

29 communiqué du Conseil de direction du RPF rédigé par Ch. De Gaulle, 7. aout 1949. De Boissieu, 2002. október 18.

30 Peyrefitte, 1994–1995. 1. köt. 66–70.

próbálta őket állítani: megéri-e lemondaniuk igen fontos kötődésekről az unióért cserébe. Az, hogy a de Gaulle-i koncepció tulajdonképpen nem zárná ki az angolokat a közösségből, és hogy a francia elképzelésű konföderatív uniós együttműködés gyakorlatilag közelebb állna az angolokhoz, mint a Benelux-féle föderatív elképzelés a szupranacionális intézményeken alapuló unióról, azt a következő idézet is bizonyítja: *„Egyedül ez a terv (ti. a konföderációt kiépítő Fouchet-terv) teszi lehetővé egy napon az olyan országok, mint Nagy-Britannia és Spanyolország csatlakozását, amelyek, mint a mi országunk, nem tudnák elfogadni szuverenitásuk elvesztését."*[31] Mindezt Kalergi véleménye is alátámasztja: *„Csak egy leendő szuverén államok szövetsége, mint amiről a Fouchet-terv szólt, hagyta nyitva Anglia számára az ajtót egy későbbi belépés esetére."*[32]

A fentiekből pedig az következik, hogy a konföderáció alapú *Tanács-irányvonal* képviselőjeként élesen szembehelyezkedik a föderáció alapú *Bizottság-irányvonallal.* Utóbbi ugyanis az intézményekben jelen lévő technokraták uralmát jelentené, ami ráadásul a föderációból eredő szupranacionalizmus, azaz a nemzetek felettiség logikáját követve a nemzetállami kormányok, illetve parlamentek fölé helyezett szövetségi végrehajtó szervként funkcionálna. Ez pedig két veszélyt rejt magában:

1) Megkérdőjelezhető a technokraták legitimitása. Végül is „a levegőben lógnak", valódi közvetlen szuverenitás nélkül, akkor pedig hogyan gyakorolhatnák a felsőbb hatalmat a nemzetállamok a demokratikus úton választott parlamentjei felett?

2) A technokratizmus, mint politikaelméleti probléma magának a politikának a létét kezdi ki, elvetve a politikai módszerek alkalmazását a döntéshozatali mechanizmusok terén. Pusztán szakmai alapon dönteni a politikai realitások által megosztott kontinens ügyeiben nem szerencsés dolog. De Gaulle kajánul szemlélte az ilyen alapokon működni akaró Bizottság kezdeti vergődéseit. Ahol csak tehette, mindig kiemelte, hogy mihelyt „komolyra fordult a dolog", azaz konkrét politikai érdekek merültek fel, a Bizottság tehetetlennek bizonyult.

További ellenérvként azt említette, hogy a nemzetállami intézményekkel szemben előretörő Bizottság tulajdonképpen úgy szeretné „készen kapni" a hatalmat, hogy a döntési felelősséget elhárítaná magától – a kormányokra, illetve a parlamentekre. A Közös Piac kiépítésével kapcsolatban így nyilatkozott 1963-ban: *„... ebben a kiterjedt vállalkozásban min-*

31 1965. szeptember 9-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 931.
32 COUDENHOVE-KALERGI, 1966. 345.

den elfogadott határozatot a parlamentek hoztak meg, mert máshol nincs meg ehhez a kellő tekintély és felelősség. De azt is meg kell mondanom, hogy az ügyek előkészítése és megvilágítása terén a brüsszeli Bizottság nagyon objektíven és nagyon helytállóan dolgozott."[33] (A tábornok „tudott" tehát elismerően is nyilatkozni a Bizottság munkájáról!) *„Mert jól tudjuk, hogy a Bizottság tagjai (...) a kormányok közötti megegyezés eredményeképpen lettek kinevezve, de ezentúl egyáltalán nem felelősek nekik, és ugyanígy, mandátumuk lejárta után, a Hatok egyhangúsággal választják ki utódaikat, ami elmozdíthatatlanná teszi őket."*[34]

Mi köze van a hétköznapi francia állampolgárnak ahhoz a bizottsági többséghez, amely a francia kormány által delegált (adott esetben kisebbségben maradt) francia képviselők ellenében, Franciaország kárára fogad el döntéseket? – merülhetett fel a kérdés a tábornokban, utalva a komoly demokratikus deficitre. A nép valahol a rendszer legalján helyezkedik el, mint a szuverenitás letéteményese. A szuverenitás ugyanis folyamatosan gyengül felfelé, leegyszerűsítve: a szuverenitással felruházott parlament szuverenitása egy részét a neki felelős parlamentre ruházza át, amely azt szintén egy neki nem felelős intézménynek „adja tovább". És mindez nemcsak a francia nép alkotmányával áll éles ellentétben. Ez a veszély még tovább hatványozódna egy atlanti közösségbe való integrálódáskor.

A Bizottsággal kapcsolatban a francia elnöknek az a félmondata is elgondolkodtató, hogy csupán a demokratikusság látszata miatt van szüksége a parlamentre.[35] A föderatív rendszer parlamentje szintén *„nemzeti kötődések nélküli lenne"*.[36] Ismerve az európai parlamentben máig jelentkező demokratikus deficitet,[37] érthető, hogy mely szerv(ek)nek nem áll(t) érdekében egy valódi parlament létrehozása. A föderatív-konföderatív nézőpontból szemlélve mindez a konföderációt szorgalmazó de Gaulle-nak sem állhatott érdekében. A mai Bizottság és a Parlament közti viszonyon nem sokat változtat az a tény sem, hogy gyakorlatilag a Parlament ellenőrző funkciót tölt be a Bizottság felett.

33 1963. január 14-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 838.
34 1965. szeptember 9-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 933.
35 DE GAULLE, 1970. 195.
36 DE GAULLE, 1999. 885.
37 A parlament fontos döntéselőkészítő, csak éppen tényleges döntéshozó jogköre nincs, ráadásul a döntések előkészítéséhez a Tanács és a Bizottság is rendelkezik kiterjedt technokrata hálózattal.

Nagyon találó de Gaulle-nak Walter Hallsteinről – az akkori bizottsági elnökről – festett portréja is. Mi fűződik egyébként ennek a német politikusnak a nevéhez? A *Hallstein-doktrína,* ami annyit jelentett, hogy az NSZK minden olyan országgal megszüntette a diplomáciai kapcsolatot (a Szovjetuniót kivéve), amely elismerte a „riválisˮ német államot, az NDK-t. Eme lépés igencsak a nemzetállami gondolkodás talaján fogant.[38] Ha figyelembe vesszük, hogy a politikus a magát technokratának hirdető Bizottság elnöke lett, ez már eleve kritikát fogalmaz meg a Bizottság irányában. Éppen ő mondta bemutatkozó beszédében a három közösség parlamentje előtt: *„Ne felejtsük el, hogy az, amit a Római Szerződés első helyen közössé tett, az nemcsak államaink »gazdasági tevékenysége«, azaz ipari jellegű határozataink és tevékenységünk, munkásaink, bankáraink, tárgyalófeleink és fogyasztóink együttese. Ami közössé vált, az a tagállamok gazdaságpolitikája. Másként fogalmazva, nem a polgárok azok, akik engedményeket tettek a Közösség számára, elvesztve – már ha ez egyáltalán lehetséges – szabadságuk egy részét, amit megőriztek volna, ha a közösség nem jött volna létre. A kormányok azok, akik megtették ezeket az engedményeket. A gazdasági tevékenység fúziója nem más, csak egy következmény, és ezért csupán másodlagos.”*[39]

Ahogy de Gaulle erősen sugallja, a Bizottság valójában (legalábbis az ő idejében már) nem más, csak egy új hadszíntér a politika számára, a technokratizmus köntösében. Miért is akar annyira agresszíven hatalmat – politikai hatalmat – kapni a szupranacionalitás révén az európai nemzetállamok felett? Mindez a másik oldalról nézve érthetőnek tűnik: a döntésvégrehajtáshoz hatalom, politikai hatalom szükséges. A technokrata intézmény politikai hatalma azonban antagonizmusnak tűnik. Ez nem valósulhat meg a Bizottság átpolitizálódása nélkül, ami meg is történt. (Egy mai példa: Romano Prodi, az előző Bizottság elnöke is gyakorló politikus, Olaszország miniszterelnöke volt.[40]) Mindez pedig ellentétben áll a technokrata intézményiséget felvázoló eredeti funkcionalista irányvonallal. Magát Hallsteint éppen az „átmenetˮ egyik jellemző figurájának tekinthetjük, akiről de Gaulle nagyon frappánsan állapította meg: *„...ha Walter Hallstein a maga módján echte európai, ez csak azért*

38 A Hallstein-doktrinát lényegében két esetben alkalmazták: 1957-ben Jugoszláviával, 1963-ban Kubával szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK.

39 Hallstein, 1997.

40 1967-ig összesen csak 5 egykori miniszter volt a biztosok között, a '70-es és '80-as években fokozatosan változott ez az arány, majd Jacques Delors második bizottságában (1990) már egyetlen *nem politikus személy* sem volt. Kende, 2000. 200.

van, mert mindenekelőtt ambíciózusan hazája mellett álló német."[41] A tábornok Hallstein 1965. június 12-i beszédére reagálva kijelentette, hogy az a szupranacionális kormány elnökének tekinti magát, és fő célja az NSZK föderatív struktúrájának európai szintre való felemelése. A Közgyűlést a Bundestag, a Miniszterek tanácsát a Bundesrat mintájára akarja átformálni.[42]

A tábornok megfontolásra érdemes kritikája, hogy az európai politika nem valami magasztos események színtere, hanem csupán a nemzetállami problémák megoldásának új dimenziója, azt tükrözi a tábornoknak Adenauerről és Spaakról adott jellemzése is: Míg előbbi szerinte Németország egyesítését az NSZK-nak a nyugati tömbbe való integrálásával akarta elkerülni (sic!), addig utóbbi a belgiumi centrifugális erőket akarta úgy összefogni, hogy „becipelte őket az európai bunkerba". Kettejüknek tehát az európai integráció kényelmes megoldást jelent a belga és a német kérdés megoldására. Árulkodó a bizalmas körben elhangzott következő csípős megjegyzés: „*Ők azért akarják Európát, hogy az megoldja kicsinyes ügyeiket. Én pedig azért akarom Európát, hogy európai legyen, azaz nem amerikai.*"[43]

A de Gaulle-féle Európa és európai együttműködés

A politikusnál a föderatív út elvetésében az is szerepet játszhatott, hogy a föderalisták mindenáron az amerikai példát akarták követni az Európai Egyesült Államok létrehozásával. Nem győzte hangsúlyozni, mennyire eltérő a két kontinens történelme, a kiindulási helyzet, a szokások, a hagyományok és a kultúra természete. Természetesen Európában is meg lehet találni a népek közötti közös pontokat. Fontos az is, hogy de Gaulle nem azt írta: az európai népek egy nemzetet alkotnak, hanem ezt: *az európai népek egy közösséget alkotnak.*[44] Az európai identitás létezését tehát nem utasította el. Míg előbbi esetben, az USA példájánál, a föderációval egy időben jött létre a nemzetté alakulás, addig Európában az egyesülési folyamat jóval később indulhatott el. Ezért nem jöhet létre egy Európai Egyesült Államok.[45]

41 DE GAULLE, 1970. 195.
42 PEYREFITTE, 1994–1995. 2. köt. 286.
43 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 60–65. (1960. január. 17.)
44 DE GAULLE, 1970. 181.
45 A svájci példa – az állam hosszabb konföderatív szervezetben való létezés után alakult át föderalista jellegűvé 1848-ban – az Európai Unió számára tanulmányozást érdemlő példa lehetne.

A de Gaulle-i gondolatok *a népek szisztematikus egymáshoz való közelítéséről*, korunkban is megfontolásra érdemesek, amikor is nagy csatározások zajlanak, például egyrészt a nemzeti jelleg megőrzése mellett, másrészt a közös (második) nyelv bevezetésének köszönhetően várható asszimilációs olvasztótégely ellen. Az *európai Európa* hangsúlyozásával is egyet lehet érteni, hiszen még így is nap mint nap érzékelhető Európában az amerikanizmus túlereje. De Gaulle szerint az európai Európa azt jelenti, hogy *„önmaga által és önmagáért létezik, azaz a világ közepén önálló politikát folytat"*,[46] vagyis nem az Egyesült Államok világpolitikai ambícióinak megvalósításában egy mellékszereplő.

Mielőtt elhamarkodottan levonnánk a következtetést, hogy mindez igaz, de a II. világháború pusztítása utáni sokkból még fel nem éledt Európa mit is kezdhetett volna egyedül, illetve hogyan is tudott volna ellenállni a Szovjetunió nyomásának, az önálló Európa hangoztatása csak nagyravágyó hőzöngés, vegyük szemügyre a tábornok következő megjegyzését: *„Ha az amerikai protektorátus vagy a szovjet gyarmati lét között kellene választani, akkor az előbbi az előnyösebb. De ez az állapot nem tarthat örökké, azért kell egyesülni, hogy ezt az alternatívát elkerüljék."*[47]

A de Gaulle-i retorika egyik gyakori eleme a „rejtélyes jelentésű", az *Atlanti-óceántól az Urálig tartó Európa* fogalma.[48] Átböngészve a *Mémoires d'espoir*-t és a sajtótájékoztatók szövegeit, e gondolat bővebb kifejtésével nem igen találkozunk. Pompidou szerint mindezt az amerikai, Európát kettészakító megoldás ellen hangoztatta. Még ennél is fontosabb az az észrevétel, hogy az Urálig tartó Európa magának a Szovjetuniónak a létét kérdőjelezte meg.[49]

Hogyan is épülne fel és működne de Gaulle elképzelései szerint egy európai unió? A politikus nem szélsőségesen intézményellenes, nem kérdőjelezte meg azok létét és fontosságát, csupán túlzott hatáskörüket ellenezte. Tehát a de Gaulle-i koncepcióban a közös intézmények is helyet kaptak, mint szükséges elemek – a megfelelő szinten. Tulajdonképpen a hallsteini felfogás ellenkezőjét szerette volna megvalósítani, azaz például gazdasági téren a közös intézmények ne gazdaságpolitikával, hanem ennek hátterével, a közössé tett „gazdasági tevékenységgel"

46 1964. július 23-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 885.

47 PEYREFITTE, 1994–1995. 60–65.

48 Erről anekdota is született: Bohem érdeklődésére Pompidou azt válaszolja, hogy mindez azért született, mert így tanulta az iskolában, amikor gyerek volt. PEYREFITTE, 1994–1995. 2. köt. 25.

49 PEYREFITTE, 1994–1995. 25.

foglalkozzanak.[50] A „nagypolitikát" – beleértve a szakpolitikákat – a legfelsőbb szinten a szakminiszterek, nagykövetek és az állam-, illetve kormányfők tanácsa vitassa meg rendszeres időközönként. Ennek a Tanácsnak az alapja azonban legfeljebb csak körvonalaiban feleltethető meg a Montánunió Jean Monnet-i Bizottságának ellensúlyozására létrehozott, szakmai szintű, valójában csupán másodrangú Tanácsnak. A de Gaulle-féle Tanács egy formálódó konföderáció potens végrehajtó szerve, a konföderáció adta politikai keretek között. Tehát itt is egy erős végrehajtó intézmény létrehozását tartotta fontosnak a „bizottsági anarchia" felszámolására, akárcsak nemzetállami keretek között a IV. Köztársaság válságára hozott alternatívát.

A karizmatikus politizálás híveként feltételezhető, hogy nem mulasztotta el az egyszemélyben kicsúcsosodó európai végrehajtó hatalom lehetőségének elemzését sem. Mindezt azonban a történelmi múlt, a föderalizmus-ellenesség talaján vethette el. Szerinte ugyanis a római császároktól kezdve Nagy Károlyon és Napoléonon keresztül egészen Hitlerrel bezárólag ezek a politikusok mind-mind a nagy „föderátorok" (*fédérateurs*) közé sorolhatóak.[51] Ezzel tehát a Tanács direktórikus jellegével szemben, konkrét elnökkel, azaz vezetővel rendelkező Bizottság ellenzésének újabb okához jutunk.

A fenti intézményekhez egy időnként ülésező „parlament" (*assemblé* – közgyűlés) kapcsolódott volna. De Gaulle egy nemzetállami alapokból kiinduló direktoriális alkotmányt akart Európa számára, ami Európában egyedül az 1848 utáni svájci alkotmánnyal állítható valamennyire párhuzamba (azzal a különbséggel, hogy az egy föderáció, ez pedig egy konföderáció alkotmánya). A demokratikus berendezkedés harmadik hatalmi ága, az igazságszolgáltatás, itt is – akárcsak a francia V. Köztársaság alkotmányában, ahol több vonatkozásban a végrehajtó hatalom alá rendelődik – háttérbe szorult, már ha egyáltalán felmerült közösségi szintű megléte. Az egész berendezkedést pedig – talán már természetes, hogy az V. Köztársaság alkotmányának életbeléptetése mintájára – egy grandiózus népszavazásnak kellett volna szentesítenie. Érdemes elgondolkodni azon, hogy a kezdeti időszakban az integráció fontos állomásainál hogyan fordultak a közvetlen demokrácia eme eszközéhez.[52] A későbbi-

50 vö. a fentebbi Hallstein-i idézettel

51 DE GAULLE, 1970. 181.

52 Bóka Éva szerint az integrációt a politikai elit sajátította ki. Ld. BÓKA, 2001. vonatkozó részét.

ekben pedig rendre nem várt eredményeket is hoztak a referendumok.[53] Talán ma más lenne a helyzet, ha kezdetektől fogva közvetlenebbül bevonták volna a polgárokat az integrációs folyamatba, és nemcsak a (még manapság is) valódi szereppel alig rendelkező, már de Gaulle által látszatparlamentnek titulált Európai Parlament megválasztásában vehetnének részt.[54] Ő ugyanis rendszeresen igénybe vette a népszavazás eszközét a „közhangulat lázmérőjeként" alkalmazva. (Igaz, ezt rendszeresen alkalmazni technikailag a több száz milliós Európai Unióban talán csak az internetes korszak térhódításával lehet majd.)

A de Gaulle-i Európa pillérei

Hogyan vélekedik de Gaulle az európaiságról és az európai politizálásról? Amikor 1965-ben egy televíziós interjúban[55] nekiszegezték a kérdést, hogy ő most tulajdonképpen európai-e vagy sem, találóan ezt válaszolta: *„Attól a pillanattól kezdve vagyok európai, amióta francia vagyok."*

Az európaiság tehát nem egy filozófiai abszurditást, egyfajta „megszelídült kozmopolitizmust", hanem geopolitikai realitást jelent *(„Minthogy adott dolog az, hogy Európában vagyunk,* [...] *ennek természetes következménye, hogy európai vagyok.")*, a közös múlt és jövő pedig egyfajta sorközösségén alapuló szolidaritást is.[56] De Gaulle a nemzetállam elkötelezett híveként nem véletlenül nem beszélt sohasem európai nemzetről, hiszen fogalmai szerint „jó európai" az, aki „jó francia", „jó német" és nem az, aki „szimplán csak" európai. Ennek alapján a tábornok felfogásából arra következtethetünk, hogy az európai politikát nem a nemzeti szintű európai politika – ami szerinte abszurditás lenne, mint ahogy az államok fölött lebegő Európa is az –, hanem az európai szintre emelt nemzeti érdekek képviselete jelentette. Ez pedig nyilvánvalóan úgy és csak addig lehetséges, amíg a nemzeti érdekek egybevágnak, kialakítva a közösségi érdeket. Ez a minimális, de hatékony integráció logikája. Ugyanakkor a

53 Például a norvég népszavazás a csatlakozási tárgyalások közben 1972-ben elutasította a csatlakozást. Legutóbb az ír népszavazás utasította el teljesen váratlanul a keleti bővítést.

54 A választásokon való részvétel progresszíven csökken.

55 M. Michel Droit interjúja, 1965. december 14. DE GAULLE, 1999. 965.

56 *„...abszolút természetes, hogy (ti. amióta megszüntették a háborúra okot adó tényezőket) ezek között a nyugati (ti. nyugat-európai) országok között kiépüljön a szolidaritás. Ez jelenti Európát, és ennek a szolidaritásnak szervezeti formát kell öltenie!"* Uo.

gondolatmenetből levezethető a politikai *spill-over* effektus,[57] nem zárva ki az integráció fokozatos mélyítését.

Köztudott, hogy az Európai Unió három alappillérét ma a következők jelentik: 1) Az európai közösségek, 2) A közös kül- és biztonságpolitika, 3) a bel- és igazságügyek. A de Gaulle-féle európai konföderáció pilléreit – ennek megfelelően – talán a következőképpen lehetne felállítani: 1) Az államok, 2) a kettős (nemzeti + európai) identitás és az ennek megfelelő „kettős politikák", 3) a nemzetek közti szolidaritás és a közös kulturális alapok. (Utóbbi kettőről ugyan tételesen, mint pillér, nem ír, de a fentebb írtak logikája alapján ide sorolható.)

Mindezek kapcsán érdemes egy rövid pillantást vetni azokra az *Eurobarométer*[58] által fokozatosan közzétett felmérésekre, amelyek az európai identitást is vizsgálják. A 2000-ben készült felmérések szerint az EU 15 államából csupán 6-ban érzi magát a többség európainak, ezen a többségen belül pedig a túlnyomó többség saját nemzetiségét rangsorolja az első, és európaiságát a második helyre. Az európaiság-tudat a luxemburgiakban a legerősebb és – talán nem meglepő – az angolokban a leggyengébb. (Franciaország a negyedik, Németország a nyolcadik ezen a listán.) A kizárólag nemzeti kötődés az európaisággal szemben annyira erős, hogy az EU 15-ök átlagának 45%-át teszi ki. Ha ez még napjainkban is így van, akkor De Gaulle nem véletlenül hangsúlyozta annak idején, hogy ő a realitásokról beszél.

Funkcionalizmus és föderalizmus között?

Mindezek ismeretében felmerülhet a kérdés, hogy a tábornok vajon hol helyezhető el az integráció vonulatát végigkövető két nagy eszmei vezérfonal, a funkcionalizmus és a föderalizmus,[59] mint egy fiktív koordinátarendszert meghatározó két egyenes által behatárolt síkban. Vagy esetleg egy teljesen besorolhatatlan irányvonalat képvisel? Valószínűleg a két eszme metszéspontjában, a realitás talaján áll, amely azonban túlmutat a kormányközi együttműködésen. A konföderáció szószólójaként a szövet-

57 A spill-over-elmélet pedig éppen a de Gaulle-i fellépés ellenében jelent meg a szakirodalom szerint, noha véleményem szerint a de Gaulle-i gondolatokból is levezethető. Vö. KENDE, 2000. 85.

58 *Eurobarometre* No 52, 2000. 10.

59 A két irányzat ismérveiről ld. BÓKA, 2001.

ségi gondolat híve. Valójában tehát a föderalistákkal azonos alapokról indul ki, akik szerinte csak túl messzire merészkednek, letérve a realitás mezejéről. Tudta továbbá, hogy a föderatívvá válás sokak szemében (például Jean Monnet) csupán ugródeszkát jelentene az atlanti közösség felé. A föderalisták szorgalmazták mindenáron egy európai alkotmány létrehozását, amit de Gaulle sem kifogásolt (sőt népszavazás elé vitte volna). Határozottan szembehelyezkedett viszont az Európai Egyesült Államok és a szupranacionális intézmények bevezetésének gondolatával a fentebb már részletezett okokból, akárcsak a funkcionalista irányvonal (illetve az unionizmus), aminek viszont a jogi alapokról induló elvont integráció- és a nemzetállamok leépítése felfogásával nem érthetett egyet, szemben a fokozatosan kialakuló, a tagállamok kormányai közötti egyeztetésen alapuló integráció gondolatával.

A Fouchet Bizottság és a Fouchet-tervek (1961–1962)

A Fouchet-terv jelentette tulajdonképpen a de Gaulle-i koncepciók konkrét formába való öntését. A magyar szakirodalomban elterjedt megnevezés: „Fouchet-terv" nem igazán pontos, mivel a terv három változata jelentős mértékben eltért egymástól. Célszerűbb tehát Fouchet-tervekről beszélni. Az elsőt 1961. november 3-án, a másodikat 1962. január 13-án és a harmadikat 1962. január 18-án jelentették be.[60]

1960 júliusa és augusztusa között de Gaulle tárgyalásokat folytatott európai partnereivel Európa politikai rendezését illetően. Ennek kapcsán jött létre Christian Fouchet vezetésével a Fouchet-Bizottság. Végül is egyedül Franciaország állt elő konkrét tervekkel, ez a terv volt az úgynevezett *„Az Államok Unióját létrehozó szerződés"*. A terv első cikkelye kimondta: *„A jelen tervvel intézményesül az Államok Uniója, ami »Unió« néven szerepel a továbbiakban. Az Unió a tagállamok és a népek önállóságának tiszteletben tartására épül: a jogok és kötelezettségek egyenlőségére. Az Unió felbonthatatlan."*[61] A Fouchet-terv harmadik verziója a következő intézmények felállítását tartotta szükségesnek: A legfontosabb az Állam- és Kormányfők Tanácsa *(Conseil)*. Ehhez kapcsolódott volna a 3 miniszteri bizottság: A Külügyminiszterek Bizottsága, a Honvédelmi Miniszterek Bizottsága és az Oktatásügyi Miniszterek Bizottsága. Létre kellett

60 De Boissieu, 2002. október 16.
61 De Boissieu, 2002. október 16.

volna hozni továbbá az Európai Nemzetgyűlést, ami az Európai Közösség közös intézménye lett volna. Az úgynevezett Politikai Bizottság a tagállamok külügyi bizottsághoz tartozó, magas rangú hivatalnokaiból állt volna, rotációs elnökséggel, párhuzamban az Állam- és Kormányfők Tanácsával. Utóbbi bizottság viszont nem hasonlított volna az állandó titkársággal és szupranacionális jellegekkel rendelkező Európai Bizottsághoz. A 16. cikkely pedig azt mondta ki, hogy a szerződést minden harmadik évben felül kell vizsgálni.

A Fouchet Bizottság kudarcának okai és a három fő ellenérv

A Fouchet Bizottság kudarcának tulajdonképpen az volt oka, hogy a másik oldalon de Gaulle méltó ellenfelének bizonyuló belga külügyminiszter, Spaak, a holland külügyminiszter, Luns segítségével képes volt széles egységfontot kovácsolni a francia nézetekkel szemben az angol csatlakozás és a szupranacionalizmus terén. 1964-ben egy sajtótájékoztatón a tábornok emellett még a leendő atlanti szövetség melletti elkötelezettséget – amit a de Gaulle-i koncepció kizárt – említette meg az elutasítás okaként.[62] Ha szemügyre vesszük ezeket az indokokat, rögtön szembetűnik egyrészt belső ellentmondásuk, másrészt ultimátum jellegük.

A visszautasítás első oka tehát a NATO-ra való hivatkozás, amit Franciaország elutasított. Mindezt a Fouchet-terv első változatának második cikkelye így foglalta össze: „*...el kell érkezni a tagállamok közös érdekeire vonatkozó kérdésekben a közös külpolitika elfogadásához, biztosítani kell a tagállamoknak a tudomány és a kultúra területén való szoros együttműködésén keresztül a közös értékek kifejlődését, azoknak az alapoknak a megőrzését, amelyek a civilizáció értékét adják,* együttműködve [tehát nem szövetségben! – T. A. I.] a többi szabad nemzettel *erősíteni kell a tagállamok biztonságát...*"[63] A Fouchet-terv második változata egy árnyalattal egzaktabban fogalmazott: „...az Atlanti Szövetség megerősítésén fáradozó többi szabad nemzettel *együttműködve*".[64]

Nem lehet biztosan tudni, de erősen feltételezhető, hogy ha ekkor valóban létrejött volna az európai biztonságpolitikai együttműködés, és a nyu-

62 1964. január 31-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 871. Vö. az 1964. július 23-i sajtótájékoztatóval a 886. oldalon!
63 DE BOISSIEU, 2002. október 16.
64 Uo.

gat-európai államok ténylegesen összehangolt külpolitikát tudtak volna kialakítani, akkor a de Gaulle-i gondolatoknak megfelelően nagy valószínűséggel sor került volna a NATO és az Európa közti kapcsolatok revideálására. Ez minőségi változásokkal járt volna, megerősítve Európa szerepét a szövetségben. Nem véletlenül szerepel a tervben mindvégig az együttműködés *(coopération)* szó, ami két egyenrangú felet feltételez. A francia államfő fenntartásai ismertek voltak a NATO-val szemben, törekvéseit a NATO „ENSZ-esítésére", javaslatait egy Biztonsági Tanács-szerű szerv létrehozására, amelynek amerikai, brit és francia tagjai lettek volna, a demokratikus partnerek válaszra sem méltatták. Ezen a téren szakmai okokból nem lehetett kifogásolni a Fouchet-tervet, csakis politikai okokból – ismerve a tábornok hozzáállását –, és éppen ez adta az ultimátum jelleget.

Közismert, hogy de Gaulle a hatvanas évek elején tárgyalásba kezdett az angolokkal egy közös európai nukleáris haderő kiépítéséről. Mindezek azonban nem vezettek eredményre. Ezt követte az 1966-os francia kilépés a NATO katonai szervezetéből. Ez azonban a Fouchet-terv bukását követő reakció, és nem de Gaulle eredeti célja volt.[65]

A második és harmadik érvet, az angol csatlakozás és a szupranacionalista intézmények elutasítását célszerű együtt vizsgálni. P. H. Spaak ezt így fogalmazta meg: *„Ha tehát Önök nem akarják az integrációt* [ti. a szupranacionális intézményi keretek továbbvitelét – T. A. I.], *akkor jöjjön Nagy-Britannia, ha pedig nem akarják Nagy-Britanniát, akkor jöjjön az integráció. Nekünk vagy az egyik vagy a másik mindenképpen szükséges. Nem boldogulhatunk sem az integráció, sem Nagy-Britannia nélkül."* Spaak Pythiát megszégyenítő frappáns megjegyzésével azonban baj van, erre (közvetetten) de Gaulle és Kalergi is felhívta a figyelmet. Lássuk erről először de Gaulle véleményét: *„Spaak a legkisebb megütközés nélkül egyszerűen összeházasította az angolszász hegemónia híveinek és a szupranacionalizmus bajnokainak két, egymást kizáró tézisét."*[66] Kalergi is ezt erősítette meg 1966-ban megjelent könyvében:[67] *„Ez a két kifogás egymással ellentmondásban állt. Mert az angol belépés egy európai szövetségi államba – tekintettel Nagy-Britannia elszigetelődési törekvéseire – nem jött szóba. Csak egy leendő szuverén államok szövetsége, mint amiről a Fouchet-terv szólt, hagyta nyitva Anglia számára az ajtót egy későbbi belépés esetére."*[68]

65 Ld. a korábbi Kalergi-idézetet az Atlanti Szövetség szükségességéről!

66 DE GAULLE, 1970. 209.

67 De Gaulle csak 1969-ben, lemondása után kezdett hozzá memoárjai megírásához, így Kalergi legfeljebb beszélgetésekből ismerhette erre vonatkozó véleményét.

68 COUDENHOVE-KALERGI, 1966. 345.

A két szempontról tehát kiderült, hogy antagonisztikus viszonyban állnak egymással. Vajon az angolok a túl erős integráció híveként váltak ismertté a 20. században? Az 1940-es évek végétől az angol(–skandináv) funkcionalista felfogás élesen szembekerült a kontinens többi államának jórészt föderatív együttműködésért küzdő törekvéseivel. A 20. század végén és a 21. század elején pedig Nagy-Britannia állt a monetáris integrációt ellenzők élére. Ez csupán két tény annak alátámasztására, hogy az angol álláspont igen lassan változott e téren. Hogyan várná akkor a Spaak háta mögött felsorakozott „kupaktanács"[69] az integráció további erősítését egy frissen csatlakozott Nagy-Britanniától, attól az országtól, amely maga szabott feltételeket a többi államnak a saját csatlakozásához?

És a másik oldalról közelítve meg a kérdést: A már eddig is komoly feltételeket támasztó, az integráció elmélyülését ellenző Nagy-Britannia hogyan tudna majd csatlakozni a szupranacionalizmus további elmélyítése után a Közösségekhez? Úgy tűnik a két kérdésre nincs válasz. Ebből is látszik, itt valójában csak kifogásokat kellett keresni a de Gaulle-féle terv ellenében, aminek megvalósulása viszont kétségtelenül francia dominanciát jelentett volna a kontinensen.

A két probléma megoldására mégis van válasz. Mégpedig a de Gaulle-i megoldásban, a már említett Fouchet-terv kapcsán. Mint Kalergi írta: *„Hosszú előkészítés után az Közös Piac (Europamarkt) hat kormánya közös programban egyezett meg: ez volt az ún. Fouchet-terv, azaz lényegében a »de Gaulle–Adenauer-Terv«. A Páneurópai Unió támogatta, míg az európai unió ellene volt. (...)"*[70] És ez a terv Anglia számára is elfogadható lett volna, derült ki Kalergi feljebb már idézett soraiból: *„Csak egy leendő szuverén államok szövetsége, mint amiről a Fouchet-terv szólt, hagyta nyitva Anglia számára az ajtót egy későbbi belépés esetére."*[71]

A tábornok minden fenntartása ellenére sem kérdőjelezte meg, hogy Nagy-Britannia belépésére szükség van: *„Nem lehet szó valódi európai politikáról, ha ebben Nagy-Britannia nem vesz részt."*[72] További furcsaságok adódtak, mert egyrészt *„azok az emberek szorgalmazzák Anglia belépését, akik korábban úgy vallották, a Hatok együttműködését Anglia szétrobban-*

69 Hollandia és Belgium az angolokat támogatta, mivel a két ország külkapcsolatai erősen a szigetország dominanciája alatt állnak. Olaszország mindvégig habozott, majd német mondott, véglegesen eldöntve ezáltal a Fouchet-terv sorsát.

70 Coudenhove-Kalergi, 1966. 345.

71 Uo.

72 Peyrefitte, 1994–1995. 1. köt. 301.

taná"[73] és azok az emberek szorgalmazták a szupranacionalizmust, akik a korábbi szerződésekben kínosan ügyeltek arra, nehogy szupranacionális szervek jöjjenek létre. Azt, hogy a németeknek mekkora szerepe volt a Fouchet-terv kidolgozásában, azt a francia forrásokból nehéz objektíven megállapítani. Érthető módon túlhangsúlyozódott, nehogy a terv csupán francia álláspontnak tűnjön. Mindenesetre az 1962. február–márciusi változatban már világosan elkülönült az „Ötök" és Franciaország koncepciója. Peyrefitte szerint az Egyesült Államok gyakorolt nyomást Bonnra, hogy ne egyezzenek ki a franciákkal.[74]

A francia államfő továbbá képtelen volt felfogni azt is, hogy az olyan kis államoknak, mint a Benelux-közösség, miért éri meg Nagy-Britannia felvétele mellett lobbizni, mikor így a nagy államok kerülnek majd többségbe?[75] Az eddigi 3:3 arány 4:3-ra módosult a nagy államok javára. Ám ez a 4:3 arány jön ki úgy is, ha az adott helyzetben közös véleményüket hangoztató Nagy-Britanniát és a Benelux-államokat összegezzük. Felmerülhet annak veszélye is, hogy az angol belépés után a Hatok által egyszer már eldöntött kérdéseket újratárgyalhatják, és többségbe kerülvén akár meg is változtathatják azokat.[76] Ebben alighanem az egyhangú döntéshozatalhoz való tántoríthatatlan ragaszkodás egy újabb indokát láthatjuk.

A Fouchet-terv viszont megbukott. Franciaország, hogy mentse, ami még menthető, 1963. január 22-én Adenauerrel aláírta a fentebb már említett francia–német együttműködési szerződést a külpolitikát illetően. Amit tehát multilaterális alapon nem sikerült elérni, az bilaterális alapon mégis elkezdődött. Az 1963. június 12-én hivatalba lépő új német kancellár, Ludwig Erhard azonban már egyre inkább az Egyesült Államoknak tetsző módon alakította politikáját...[77]

73 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 379.
74 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 150. (1962. május 24.)
75 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 107–108. (1962. április 18.)
76 PEYREFITTE, 1994–1995. 1. köt. 367.
77 Ludwig Erhard professzor sokáig pártonkívüliként a CDU gazdaságpolitikáján dolgozott. Ő mondta magáról: *„...nem szabad elhallgatnom, hogy – tréfásan szólva – »amerikai felfedezés« vagyok..."* FARKAS, 1980.

A Charles de Gaulle európai integrációs elképzeléseit kikristályosító Fouchet-tervek a korban egyedülálló módon próbáltak meg valós és reális válaszokat adni az integrációt érő kihívásokra, illetve az államok közötti együttműködés további elmélyítésére. A politikai unió felvázolt terve figyelembe vette a legmagasabb szintű politikai együttműködés egyéb területekre is kiható pozitív aspektusát, (például a közös mezőgazdasági piac kiépítése) és annak mechanizmusát próbálta meg intézményesíteni, regularizálni, egyszerűsíteni a hatékonyabb integráció és a szorosabb együttműködés érdekében. A politikai unió terve mindeközben tiszteletben tartotta volna a gazdasági együttműködés szerveinek működési mechanizmusát, sőt, mintegy integrálta volna őket a rendszerbe, és – minden ellenkező állítással ellentétben – szupranacionális szintet is épített volna a tervezetbe (Európai Politikai Bizottság vagy Európai Bizottság, esetleg Főtitkárság), nyitva hagyva az utat a jövőben a lépésről lépésre, feltehetőleg hosszabb folyamatban megvalósuló fokozatos föderalizálás felé. A terv – módosítása folyamán – tekintetbe vette az angol csatlakozás időközben felmerült igényét és a realitásokat maximálisan respektálva próbálta meg politikai síkon megkönnyíteni a politikai unióban feltételezett angol részvételt is, amelyet kívánatosnak tartott az európai államok együttműködésének megerősítésében. Az angol fél elégedett volt a francia elképzelésekkel a politikai uniót illetőleg, részben a hátország és a Nemzetközösség erős nyomása miatt, részben a helyzet téves értékeléséből adódóan azonban a gazdasági téren nem volt hajlandó elfogadni a Közös Piac feltételeit, hanem saját feltételrendszerét próbálta meg elfogadtatni a közösséggel, amely természetszerűleg vonta magával két alkalommal is a Bizottság negatív tartalmú állásfoglalását és a francia vétókat. Ezzel a háttérben többen is egyetértettek a Hatok közül, de nyíltan nem merték volna felvállalni az angolokkal való konfrontációt.

A de Gaulle-i gondolatokat kikristályosító Fouchet-terv jelentőségét kiemeli, hogy egyrészt nem volt alternatívája, az Ötök verziói a Fouchet-tervek módosított javaslataiból álltak össze, és lényegében csak kisebb mértékben módosították azt. Másrészt a tervvel szembeni kritikus attitűd logikai szempontból tarthatatlan volt: az angol csatlakozás és a szupranacionalitás egymással ellenkező tételeinek összeházasításának abszurditását a tanulmányban bemutattuk. Harmadrészt jelzésértékű a kritikus attitűd rövid időn belüli megváltozása az ellenzék egyik fő hangadójánál, P. H. Spaaknal aki pár hónappal később immár kész volt az angol csat-

lakozás nélkül is tárgyalni, és a Fouchet-tervekre reflektáló tervet terjesztett be.[78]

Egy terv relevanciáját azonban a leginkább az bizonyítja, ha elemei a későbbiek folyamán – nyilvánvalóan némileg más formában, a kor megváltozott igényeihez igazodva – megvalósulnak. A terv tanulsága – Jean Claude Mascet szerint – a funkcionális alapokról kiinduló integrációelmélet tarthatatlansága: *„a gazdasági területen alkalmazott metódusok nem tűnnek úgy, mintha egységesen átvihetőek lennének a külpolitika és a védelempolitika területére."* Mindez a funkcionalista és neofunkcionalista integrációs elméletet, az átcsordulás *(spill-over)* mechanizmusát kérdőjelezi meg. A de Gaulle-i eszmerendszer is e kételyen alapult: ezért is kritizálta a tábornok az ESZAK, majd a Római Szerződése intézményeit. Szerinte nem a gazdasági integráció az, amely szorosabb integrációra ösztönözve előkészíti a politikai integrációt. Éppen azért kell megkezdeni a politikai integrációt, hogy a gazdaságit mintegy „kihúzza a kátyúból", és az integráció végre más területeken is elindulhasson. Nincs szó itt azonban semmilyen átcsordulásról, hiszen az integrációt a nemzeti kormányok felelős, legmagasabb rangú politikusainak (állam- és kormányfőknek) kell irányítania, és nem szupranacionális szerveknek, amelyek képtelenek ezt a feladatot ellátni. Az integráció nem kontrollálatlan, hólabda-szerű mechanizmus, hanem lépésről lépésre születő, alaposan átgondolt, egyeztetett és kompromisszumokban kikristályosodott politikai szándékok megvalósulásának sorozata – legalábbis a de Gaulle-i út ezt látszik alátámasztani.

Milyen hatást gyakorolt de Gaulle az európai fejlődés menetére?

Mennyiben változtatta meg de Gaulle az európai egység fejlődését, mi él ma is a de Gaulle-i elképzelésekből? A szupranacionális intézményeken alapuló föderális Európa-koncepciót véleményem szerint de Gaulle végképp kerékbe törte. Ha sikerült volna a döntő offenzíva 1962-ben, akkor

78 Paul-Henri Spaak 1964 szeptemberében a nehezedő politikai nyomás hatására a belga választási kampányban kijelentette, hogy immár kész lenne tárgyalni a politikai unióról az angol csatlakozás nélkül is. A belga miniszterelnök egy 3–5 éves kísérleti periódust javasolt, amelyen belül kellene egyezségre jutni a politikai unióról. Ezalatt egy közösségi intézményt szándékozott létrehozni, és egy 3 tagú bizottságot, amely előkészítené a kormányok tárgyalásait.

napjainkban ezt felemlegetve valószínűleg csak egy rövid ideig tartó zsákutcáról beszélnénk. A Tanácsba új életerőt leheltek elképzelései, és ma már talán elmondható, hogy belátható közelségbe került az európai parlament valódi döntéshozói jogkörrel rendelkező parlamentté való átalakítása is. Ma tehát adott nagyvonalakban egy föderalizálódó unió (de Gaulle ezirányban mindig nyitva hagyott azért egy kiskaput[79]), egy föderatív és egy konföderatív csúcsszervvel, a Bizottsággal és a Tanáccsal, az egyértelműen föderatív jellegű Európai Bírósággal és az ezektől jelentőségben testhosszal lemaradó, föderatív jellegeket mutató Parlamenttel. A legfontosabb döntéseket a de Gaulle-i elképzeléseknek megfelelően a kormány-, illetve államfők tanácsa hozza, a Bizottság átpolitizáltsága szintúgy nyilvánvaló, tagjainak legitimitása ma is problémás. Az európaiság-tudat stagnál, a közös szervekbe vetett bizalom fokozatosan csökken. A három csúcsszerv mindegyike külön-külön hatalmas szakapparátust foglalkoztat (összesen kb 20.000 fő körül). A közös kül- és biztonságpolitika, mint az unió második pillére ma már döntő jelentőségű, de olykor-olykor élesen felbukkannak a de Gaulle által kibékíthetetlennek minősített eltérő nemzetállami alapok.[80] Hogy az adott helyzetben döntő áttörés tudjon bekövetkezni egyik vagy másik irányba, ahhoz ma Charles de Gaulle, Konrad Adenauer, Jean Monnet vagy Robert Schuman kaliberű személyek kellenének.

79 Például amikor ezt írja: „Biztosan nem haszontalan arra gondolni, hogy egy nap majd kontinensünk minden népe egy népet fog alkotni, és akkor létrejöhet az Európai Kormány, de ezt addig nevetséges létrehozni, amíg ez a nap el nem jön." 1964. július 23-i sajtótájékoztató, ld. DE GAULLE, 1999. 885.

80 Ld. például Jacques Chirac 1996-os izraeli nyilatkozatát, ami nem az Unió állásfoglalását tükrözte.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Adenauer

1967 Adenauer, Konrad: *Erinnerungen, 1955–1959.* Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1967.

Ardagh – Jones

1999 Ardagh, J. – Jones, C.: *A francia világ atlasza.* Budapest, Helikon, 1999.

Coudenhove-Kalergi

1966 Coudenhove-Kalergi Richard: *Ein Leben für Europa – Meine Lebenserinnerungen.* Köln – Berlin, Kiepenheuer & Witsch, 1966.

De Boissieu

2002. október 16. Laurent de Boissieu: Le(s) plan(s) Fouchet (1961–1962). In: *Construire l'Europe gaulliste.* http://gaullisme.free.fr/GEIAParenthese.htm (2002. október 16.)

2002. október 18. Laurent de Boissieu, Gérer la construction européenne des autres http://gaullisme.free.fr/GEIAParenthese.htm (2002. október 18.)

Bóka

2001 Bóka Éva: *Az európai egységgondolat fejlődéstörténete.* Budapest, Napvilág, 2001.

Diószegi – Harsányi – Németh

1997 *20. századi egyetemes történet.* Szerk.: Diószegi István – Harsányi Iván – Németh István. II. köt. Budapest, Korona, 1997.

Eurobarometre No 52

2000 *Commission Européenne: EUROBAROMETRE – L'opinion publique dans l'Union européenne.* Rapport Numéro 52, Parution: Avril 2000, Terrain: Octobre – Novembre 1999 http://europa.eu.int/comm/dg10/epo/ (2002. október 17.)

FARKAS
1980 Farkas László: A Christlich-Demokratische Union (A nyugatnémet CDU politikája 1945–1957 között). In: *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában.* Szerk.: GERGELY Jenő. Budapest, Kossuth, 1980.

FOUCHET
1961 I. Fouchet-terv (1961. október 19.). In: *Gondolatok Európa egységéről.* Szöveggyűjtemény. Szerk.: JÁNOSI Rita – TÜRKE András István. Budapest, ELTE–ETTDK, 2002. (CD-ROM)
1962 II. Fouchet-terv (1962. február–március). In: *Gondolatok Európa egységéről.* Szöveggyűjtemény. Szerk.: JÁNOSI Rita – TÜRKE András István. Budapest, ELTE–ETTDK, 2002. (CD-ROM)

DE GAULLE
1970 DE GAULLE, Charles: *Mémoires d'espoir.* Paris, Plon, 1970.
1999 DE GAULLE, Charles: *Mémoires d'espoir.* Paris, Plon, 1999.

GAZDAG
1980 GAZDAG Ferenc: A Mouvement Républicaine Populaire (1944–1958). In: *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában.* Szerk.: GERGELY Jenő. Budapest, Kossuth, 1980.
1996 GAZDAG Ferenc: *Franciaország története 1945–1995.* Budapest, Zrínyi, 1996.

HACHETTE
1993 Dictionnaire Hachette 1994. Hachette, Paris 1993.

HALLSTEIN
1997 Walter HALLSTEIN: L'Europe inachevée. In: *Extrait de discours officiels sur l'origine et le sens actuel de la construction européenne.* European Comission – Forward Studies Unit, 1997. http://europa.eu.int/comm/cdp/working-paper/boite-a-outils.pdf (2002. október 17.)

JÁNOSI – TÜRKE
2002 *Gondolatok Európa egységéről. Szöveggyűjtemény.* Szerk.: JÁNOSI Rita – TÜRKE András István. Budapest, ELTE–ETTDK, 2002. (CD–ROM)

Kende
2000 *Európai közjog és politika.* Szerk: Kende Tamás. Budapest, Osiris, 2000.

Kissinger
1998 Kissinger, Henry: *Diplomácia.* Budapest, Panem-Grafo, 1998.

Laczkóné
1999 Laczkóné Tuka Ágnes: *A „kis Európától" a tizenkettek közösségéig.* Pécs, SPTE – Európa Központ, 1999.

Peyrefitte
1994–1995 Peyrefitte, Alain: *C'était de Gaulle 1–2.* Paris, Fayard, 1994–1995.

Tollas Gábor

Willy Brandt Berlinben (1947–1966)

„Tisztában vagyok a politikában fellépő szubjektivizmus veszélyével. Túl hosszú ideig voltam azonban Berlinben és túl sokat tettem érte, hogy ezeket az éveket elfelejthessem."[1]

(Willy Brandt)

Kevés város „büszkélkedhet" azzal, hogy létezése és a körülötte kialakuló válsággóc világpolitikai jelentőségre tett szert, és talán még kevesebb nemzetközileg is jól ismert politikus mondhatja el magáról, hogy sorsa szorosan összefonódott egyetlen városával. Ha az *annales*eket felütjük, láthatjuk, hogy a megosztott Berlin neve mellett szereplő legjelentősebb évszámok kivétel nélkül fontos állomások voltak Willy Brandt életében is. Willy Brandt az 1948/49-es blokád éveiben nyerte vissza német állampolgárságát, tért vissza a szociáldemokrata pártba, és vett részt berlini küldöttként a nyugatnémet alkotmányozás folyamatában, amely a város hovatartozását még szövevényesebbé tette.[2] A Hruscsov-ultimátumra válaszként adott határozott fellépésével már Nyugat-Berlin főpolgármestereként tett szert ismertségre és népszerűségre megosztott hazájában, illetve külföldön egyaránt. Berlin élén találjuk a fal építésekor, nyugatnémet külügyminiszterként pedig szorgalmazta, hogy a Berlinért felelős megszállók tárgyalóasztalhoz üljenek. Egy NATO külügyminiszteri konferencián gyakorlatilag a kezdő lökést adta a négyhatalmi egyezményhez vezető megbeszéléseknek, és kívülről – a nemzetközi enyhülési és elsősorban a nyugatnémet keleti politika hálójában tartva – immáron szövetségi kancellárként befolyással bírt azok menetére is. Különös ajándék az élettől, hogy megélhette a fal leomlását

1 Brandt, 1976. 433.

2 Első fia, Peter a blokád nehéz hónapjaiban gyertyafénynél jött világra.

és Németország újraegyesítését, amelyért oly sokat tett, és amelyek megvalósulása aktív politikai pályája során még nem lehetett reális.

Brandt és Berlin röviden felvázolt és a továbbiakban még részletezendő kapcsolatának a kutatás sajátos módon még nem szentelt megkülönböztetett figyelmet, holott mind a 20. század egyik legsokoldalúbb politikusáról, mind pedig a város hidegháborús történetéről könyvtárnyi irodalom született. A Brandt-életrajzok – beleértve a saját maga által szerzetteket is – a Berlinben töltött éveket többnyire fejezetek szintjére degradálják, egyedüli monográfiának a Willy Brandt Alapítvány által gondozott *Berliner Ausgabe*-sorozatban megjelent dokumentumgyűjtemény tekinthető: *Berlin bleibt frei. Politik in und für Berlin 1947–1966*, amelyet Siegfried Heimann szerkesztett és egészített ki egy 60 oldalas tanulmánnyal Brandt polgármesteri éveiről. Ismerve a kutató szakterületét és egyéb publikációit[3] tőle várható a jövőben egy, a témát alaposabban feldolgozó kötet.

A Brandt-életmű és a Berlin-kérdés a hazai könyvespolcokon mostohagyereknek számít, magyar nyelvű munkához nemigen tudunk nyúlni, így a jelen tanulmány ezeken a területeken is némi hiánypótlásra törekszik, elsődleges célja azonban Willy Brandt nyugat-berlini főpolgármesteri tevékenységének (1957–1966) áttekintése és értékelése, valamint a rendkívül összetett Berlin-státusz értelmezése Brandt politikáján és írásain keresztül.

A Berlinbe vezető út

Az alábbiakban röviden végigfutunk Willy Brandt életútján a születésétől kalandos ifjúkorán át egészen 1947-ig, amikor Berlinbe érkezik, nem is sejtve, hogy aztán milyen fontos szerepet játszik majd a város az életében közel 20 évig. Főleg olyan eseményekre, sorsfordulókra, momentumokra térünk ki, amelyek a későbbiek tükrében kiemelt jelentőségűnek bizonyultak.

1913. december 18-án házasságon kívüli gyermekként látta meg a napvilágot Lübeckben, és miután anyja családnevével anyakönyvezték, a Herbert Ernst Karl Frahm nevet kapta.[4] Apját soha nem ismerte, tuda-

3 ld. Heimann, 2001. vagy Heimann, 1997.

4 Ezt később elhagyva gyakran bélyegezték meg származása miatt, például Adenauer előszeretettel utalt az 1961-es szövetségi választások kampányfinisében riválisa névváltoztatására: „Willy Brandt alias Frahm".

tát és szellemét az áruházi eladó édesanyjának és a teherautósofőr, korábban mezőgazdasági cseléd nagyapjának munkásmozgalmi aktivitása határozta meg. Az alapfokú iskolában kiemelkedő tanulmányi teljesítménye lehetővé tette, hogy 14 évesen a Johanneumba, a város egyetlen reálgimnáziumába iratkozhasson, ami egy magafajta gyerek számára nem volt magától értetődő. Az iskolától, mint ahogy azt érettségi dolgozatában is szóvá teszi, nem sokat kapott.[5] Igazi közösségre is elsősorban a Szociáldemokrata Párt, amelynek már 16 évesen tagja lett, ifjúsági szervezeteiben lelt.

Ezek a közösségek egyfajta politikai iskolát is jelentettek számára: kezébe adták a szükséges szakirodalmat, megtanult vitázni és kisebb előadásokat tartani.[6] Zsebpénzre és zsurnalisztikai szárnypróbálgatás lehetőségére a *Volksbote* lapjain publikált cikkeivel tett szert. A tekintélyes baloldali regionális lap főszerkesztője, Julius Leber, aki egyben az SPD képviselője is volt a Birodalmi Gyűlésben, az ifjú Brandt számára a nagy példaképet jelentette.

Politikai és újságírói tevékenysége végül annyira lekötötte, hogy a gimnázium utolsó éveiben leromlott a tanulmányi eredménye, nemritkán iskolakerülésre adta a fejét. Érettségin mégis jó jegyeket szerzett, amikor azonban bizonyítványát kézhez kapta (1932. február 26.), karrierlehetőségei már beszűkültek. Két SPD-ből kizárt képviselő mellé állt ugyanis a párt balszárnyán elhelyezkedő szocialista ifjúság, amely elutasította a jobboldali kormánnyal szemben folytatott tolerancia-politikát. Brandt is velük tartott, szándékától sem nagyapja, sem pedig Leber nem tudta eltéríteni. Elveszítette ezzel mentorát, aki pedig egyetemi tanulmányok folytatásához nyújtott volna segítséget és állást ígért a pártsajtóban.

A létrejövő SAP (Sozialistische Arbeiterpartei – Szocialista Munkáspárt) nem alkotott maradandót a választásokon, mindössze a baloldal szétesésének kísérőjelenségévé vált, egyébként is küszöbön állt Hitler és az NSDAP hatalomra jutása, amely után nem sokkal betiltották a pártokat, és kezdetét vette a szocialisták és kommunisták utáni hajtóvadászat. Mindezek ellenére mégis megtartották az eredetileg Berlinbe tervezett, végül Drezdába áthelyezett illegális kongresszusukat 1933. március 11–12-én. Az ifjú Frahm ekkor töltött először néhány órát átutazóban a fővárosban. Johanneumos sapkáját viselve Willy Brandt álnéven utazott Szászországba.

5 Brandt, 1982. 31–32.
6 Uo. 23.

Hamarosan felkerült a nácik fekete listájára is, egy balul kiütött akciót követően pedig odahaza nem lehetett többé biztonságban, ezért elhatározta, hogy elhagyja Németországot. A nagyapjától 100 márkát kapott útravalóul, és 1933. április 1-jének éjjelén hajóval Travemündéből Dániába, majd onnan Norvégiába szökött. A következő években Oslo volt a székhelye, bár sokat utazgatott. A Norvég Munkáspárt néhány befolyásos tagja vette szárnya alá, így menekülhetett meg, amikor ideiglenes tartózkodási engedélye lejárt, és Németország a kiadatását kérte. Megélhetést is a párt berkein belül talált, hivatalos lapjuk, az *Arbeiderbladet* szerkesztőségében tette hasznossá magát. Persze mindehhez szüksége volt arra, hogy minél hamarabb elsajátítsa a nyelvet, beilleszkedjen új környezetébe, és hogy kiváló kapcsolatteremtő készséggel rendelkezzen.

A politizálástól ugyan hivatalosan el volt tiltva, de emigráns körökben változatlanul aktív szerepet vállalt,[7] miközben szemlélete, elfogultsága a skandináv viszonyok között működő baloldali párt hatására nagy mértékben módosult. A Norvég Munkáspárt 1935-ben kormányra került, 1939-ben pedig új programot fogadott el. A lemondás a marxizmusról, a proletárdiktatúráról, a nyitás a szélesebb rétegek felé és egyéb kormányzási módszerei két évtized múltán az SPD megújulását célzó godesbergi program egyes elemeiben köszöntek vissza.

Az SAP részvételével zajló külföldi kongresszusok sem minden veszély nélküliek voltak, Hollandiában letartóztatták őket egy nemzetközi összejövetel alkalmával, és Brandtnak nagy szerencséje volt, hogy nem jutott másik négy honfitársa sorsára, akiket a konferenciának otthont adó Laren nácibarát polgármestere átadott a Gestapónak.

1936 nyarán megbízást kapott, hogy állítsa helyre Berlinben a földalatti ellenállás sejtjei közötti kapcsolatot. A Humboldt Egyetem német történelem szakára norvég diákként beiratkozva Gunnar Gaaslandnak álcázta magát.[8] Tevékenységét maga hasznosnak ítélte, kiemelve azt is, nem bánta meg, hogy a „Harmadik Birodalom" mindennapjaiba személyes betekintést nyert, bár sajnálta, hogy az emberek nem mertek őszin-

7 Az ún. „német feladatát" szinte küldetésszerűen végezte. Kötelességének érezte, hogy mindenkit felvilágosítson a nácizmus veszélyeiről, ugyanakkor óva intett attól, hogy minden németet a náci címke alá vegyenek. In: Uo. 102.

8 Brandt korábbi barátnője, Gertrud Meyer 1933-ban követi őt Oslóba, de idővel feladta a reményt, hogy Brandt valaha is elveszi feleségül. Hogy munkavállalási engedélyhez jusson és norvég állampolgárságért folyamodhasson, hozzáment egy jóravaló norvéghoz, Gunnar Gaaslandhoz. Amikor Brandtot Berlinbe küldték, Gaasland beleegyezett, hogy az ő irataival utazzon el. In: PRITTIE, 1973. 25.

tén megnyílni előtte.[9] Berlint ekkor kezdte igazán becsülni, hiszen Lübeckben a fővárost annak idején csak „porosz vízfejnek" nevezték, és ő maga sem túl hízelgő hangon szólt róla érettségi dolgozatában.[10] Karácsony előtt Csehszlovákiába ment, ahol egy Ostravába áthelyezett kongresszuson vett részt. A résztvevők közül sokan itt hallottak először kendőzetlenül a Szovjetunióban zajló tisztogatásokról, és Brandt maga kérvényezte ekkor kiküldetését Barcelonába, hogy haditudósítóként jelen legyen a spanyol polgárháborúban.

Az Ibériai-félszigetet azonban néhány hónap múlva kiábrándultan hagyta el, miután már inkább a kommunisták fenyegették az életét. Rájött, hogy a Komintern szervezeti rendszere szemben áll a munkásmozgalom alapvető elveivel.[11] Az igazi megrázkódtatás azonban 1939 augusztusában érte a Sztálin–Hitler-paktum kapcsán: *„A Szovjetunió reakciós tényezővé vált a nemzetközi politikában. A munkásmozgalomnak ugyanúgy küzdenie kell ellene, mint minden más reakció ellen."*[12]

Az 1930-as évek végén egy segélyszervezet munkatársaként tevékenykedett, 1938. szeptember 5-től hontalanul, aznap fosztották meg ugyanis német állampolgárságától, amely tény Bertolt Brecht megfogalmazásában „nácitlanítással" ért fel. A norvég állampolgárságért benyújtott kérvényét 1939 őszén elutasították. Norvég útlevelet csak később a stockholmi nagykövetségen vehetett fel ottani száműzetése ideje alatt a londoni emigráns kormány jóváhagyásával, Norvégia addigra ugyanis német megszállás alá került.

Az inváziót követően folyamatos bujkálás és menekülés várt rá, miközben várandós barátnőjét, Carlota Thorkildsent is – a hölgy biztonsága érdekében – magára kellett hagyja. Kalandos megmenekülését[13] követően a zöldhatáron át Svédországba szökött, bár akkoriban ott sem volt sokkal nagyobb biztonságban. Miután a hitleri Németország nem

9 Brandt, 1982. 176.
10 Uo. 177.
11 Brandt, 1992. 106.
12 Stern, 1990. 28.
13 Sunsdalban bekerítik őket (a Norsk Folkehjelp és norvég harcoló alakulatokkal együtt), a menekülés jóformán lehetetlen. Ekkor találkozik régi barátjával, Paul René Gauginnel, a híres festő unokájával, akivel a spanyol polgárháborúban ismerkedett meg, és aki norvég katonai egyenruháját odaadja neki. Brandt így kerül német hadifogságba, s valószínűleg ennek köszönhette az életét. A foglyokkal a németek jól bántak, mert Hitler szerint egy fajhoz tartoztak, és hamarosan szabadlábra is helyezték őket. Az egyenruha történetnek persze még volt folytatása: a későbbiekben politikai ellenfelei lehazaárulózták, mondván idegen uniformisban harcolt hazája ellen.

szállta meg Svédországot, újfent illegális határátlépéssel Norvégiába ment, hogy áthozza Carlotát és az időközben világra jött közös gyermeküket. Ezt követően a háború végéig Stockholmban maradtak. Brandt újságoknak írt és könyveket publikált, Carlota pedig a követség sajtóosztályán dolgozott. A svédországi emigráció alatt ismert meg számos olyan politikust, akik később magas rangú tisztséget töltöttek be hazájukban. Életre szóló barátsága Bruno Kreiskyval és Olof Palmeval is itt köttetett.

Franciaország megszállása után Jakob Walcher[14] SAP-vezető az USA-ba emigrált, Brandt pedig teljes körű felhatalmazást kapott a párt ügyeiben. A stockholmi csoportot egyre inkább közelítette a helyi SPD-hez, és 1944 őszén összeolvadt a két párt. Norvégia felszabadulását követően az elsők között tért vissza második, fogadott hazájába. Egy ideig Oslo és Stockholm között ingázott,[15] míg 1945 októberében vissza nem tért Németországba, egész pontosan Nürnbergbe, az *Arbeiderbladet* című napilap, illetve a norvég szocialista párt sajtóosztályának tudósítójaként, hogy beszámolókat küldjön a Nemzetközi Katonai Törvényszék tárgyalásairól: *„A horror, melyet Nürnbergben a szemünk elé tártak, a legerősebb elmét is a szellemi összeomlás szélére, vagy akár azon túlra sodorta."*[16]

1946 végén érkezett Berlinbe norvég diplomata útlevéllel, és körülbelül egy évig a norvég katonai misszió sajtóattaséjaként dolgozott.[17] Már a következő év elején találkozott az SPD-vezetőkkel (Ollenhauer, Schumacher, Richter), akik bíztatták: térjen vissza az SPD-be, szívesen látnák soraikban. 1948 februárjától továbbra is Berlinben, de ezúttal már az SPD megbízásából dolgozott, ő lett a párt szövetséges megszállókhoz delegált kapcsolattartó személye. Kinevezése körül persze nem maradtak el az intrikák, amelyek a múltjában igyekeztek megbízhatatlanságra utaló jeleket találni. Lemondott a norvég állampolgárságáról, a németet pe-

14 Walcher 1946-ban a szovjet megszállási övezetbe tért vissza és ott a NSZEP táborába állt. Barátsága Brandt-tal továbbra is megmaradt, s ezért gyakran támadtak nehézségei, míg 1952-ben végül ki is zárták a pártból. A maga részéről Brandt is vádaskodások célpontjává vált kommunista „kapcsolatai" miatt. In: HEIMANN, 2001. 42.

15 Felesége és lánya Oslóban telepednek le, 1947-ben törvényesen is felbontják házasságukat. Második feleségét, Rut Hansent már Stockholmban ismerte meg a háború évei alatt.

16 BRANDT, 1992. 132.

17 Előbb Párizsba szólt volna egy ugyanilyen megbízás, Brandt pedig még egy ENSZ-pozíciót is – sajtóosztályi referens a gazdasági bizottságban – visszautasított. „Így a sors kerülő úton újra Berlinbe vetett." In: BRANDT, 1982. 424.

dig 1948. július 1-jén visszakapta a schleswig-holsteini tartományi kormánytól lübecki születésére való tekintettel. A Willy Brandt nevet, amelyet 19 éves kora óta használt, és amely a norvég diplomata útlevelében is szerepelt, legálisan megtarthatta.[18]

A Berlin-kérdés

Mielőtt rátérnénk Willy Brandt Berlinben töltött éveinek taglalására, nézzük meg közelebbről, milyen sajátos helyzetbe került az egykori birodalmi főváros.

A szövetségesek a londoni székhelyű Európai Tanácsadó Bizottságban (EAC) már 1944 őszén lefektették elképzeléseiket Németország majdani megszállásának mikéntjéről.[19] Az országot – Kelet-Poroszország és egy szintén Lengyelország javára leválasztott területsáv nélkül – megszállási övezetekre osztották. A Németország egésze feletti szövetséges ellenőrző szervek zavartalan működése érdekében Berlint közösen szállták meg, bár a városon belül szektorokat különítettek el. Az EAC-ban még senki sem gondolta, hogy a zóna- és szektorhatárok majd frontvonalakká merevednek, bár történtek kísérletek a szovjet megszállási övezet szívében elterülő enklávé kiküszöbölésére.

A szovjetek kiterjesztett érdekszférájuk megszilárdítására törekedtek, ezért szinte a kapitulációtól fogva övezetükhöz tartozóként kezelték szektorukat – sőt a nyugatiak Berlinbe érkezéséig az egész várost, amelynek közigazgatása a blokád idején területileg ketté is vált. Keleti fele a létrejövő NDK fővárosa lett, nyugati része pedig a szabad világ kis szigete, amely kétségbeesetten kereste a szoros kapcsolatot a Német Szövetségi Köztársasággal. Léte nyílt kihívás volt a szocialista tábor számára, a nyitott szektorhatár pedig akadályozta az NDK konszolidációját.

Nyugat-Berlin életképessége nagyban függött a három nyugati szövetséges – amerikai, brit, francia – elszántságától, amelyet a légihíd is bizonyított. Gazdaságának talpon maradásához hosszú távon viszont elen-

18 1960. november 25-én az SPD hannoveri pártnapján, melyen kancellárjelöltté választják, adekvát választ ad a névváltoztatását firtató vádaskodásokra, mondván, a Willy Brandt nevet újságíróként és politikusként nemzetközileg megalapozta. Hazatérése után inkább ehhez kötődött, mint a nehéz gyerekkorát felidéző másikhoz. In: BRANDT, 1971. 117.

19 Ez 1945-ben csak annyiban módosult, hogy Franciaország csatlakozásával nekik is juttattak ellenőrzési területet.

gedhetetlen volt „köldökzsinórja", az NSZK-ba vezető összekötő útvonalak használata, amelyek keletnémet területen húzódtak. A kommunista rezsimnek minden oka és eszköze megvolt ahhoz, hogy ezeket a közlekedési útvonalakat „elbizonytalanítsa", különösen érzékenyen reagálva a szövetségi jelenlétre. Az NSZK viszont nem a hatalmas összegű Berlin-segély alapján követelt magának (a szellemi, kulturális és gazdasági azonosságon túlmutató) kötődéseket, hanem szövetségi intézményekkel a város(rész) életben tartására törekedett.

A Szovjetunió és az NDK Nyugat-Berlint a valóságtól elrugaszkodó Szabad Város státusszal kívánta volna felruházni, és ebből kifolyólag a szövetségi jelenlét minden formáját kitiltották volna. A szövetségi kötődés mértéke egyébként vita tárgyát képezte a nyugati szövetségesek és az NSZK között is. Az NSZK-ban többször hangsúlyozták – a megszállók jogainak sérelme nélkül – Nyugat-Berlin szövetségi integrációját, és tartományként való felvételét szorgalmazták. A három hatalom viszont reálisan felismerve a várható következményeket nem kívánt semmiféle alkotmányos kötődést engedélyezni,[20] mert az megszállói és jelenléti jogaikat ásta volna alá. Nem volt kétséges, Nyugat-Berlin szabadsága és életképessége addig volt védhető, amíg a megszállók ott tartózkodtak és megkövetelték az „utánpótlási útvonalak"[21] használatát. Ezért is ragaszkodtak az egész város négyhatalmi státuszához, holott a Szovjetunió keletberlini jogai és felelősségei mögül fokozatosan kivonult, és azokat előbb a magisztrátus, majd felsőbb NDK-szervek vették át. Mindazonáltal a keleti szektorban a végső szó joga továbbra is a Szovjetunióé maradt. A négyhatalmi státusz miatt Kelet-Berlin soha nem vált más NDK városokkal azonos, teljesen integrált területté, habár a keletnémet államot onnan kormányozták. Bizonyos maradványok, mint a négy megszálló

20 Habár a jogi kapcsolatok terén igen komoly engedményeket tett a szövetségi törvények átvétele, a konzuli képviselet, Nyugat-Berlin bevonása az NSZK nemzetközi szerződéseibe, stb. terén.

21 A megközelítési útvonalakra vonatkozóan – a légi közlekedést leszámítva – nem létezett négyhatalmi megállapodás, a megszállás tényéből csak a katonai közlekedés szabadsága volt levezethető, a civilé nem. Egészen pontosan a nyugatiak a Hágai Szárazföldi Hadviselési Szabályzat 43. pontjára hivatkozva teremtették meg a polgári közlekedés jogi alapját. E szerint a megszállt területeken civilizált állapotokat kell fenntartani. A gazdasági életképesség Nyugat-Berlinben csak a nyugatnémet kereskedelmi kapcsolatok révén volt megőrizhető: a város exportjának 97%-a a Szövetségi Köztársaságba, illetve azon keresztül a nyugati világba irányult. A civil közlekedést és a szövetségi jelenlét mértékét végül 1971-ben a Négyhatalmi egyezményben szabályozták. In: MAHNCKE, 1973. 182.

rendszeres járőrözése és mozgásszabadsága egész Berlinben, az NDK-törvények közvetett átvétele, vagy a kelet-berlini képviselők jogállása a Népi Kamarában[22] jól érzékeltették mindezt.

Összességében véve megállapítható, hogy az eredeti négyhatalmi megszállói jog és felelősség egész Berlin felett az idő múltával lebomlott egy erős háromhatalmi megszállói jogra Nyugat-Berlinben, egy gyenge szovjet felelősségre Kelet-Berlinben és egy még gyengébb négyhatalmira egész Berlinben.

Ernst Reuter jobb keze

Ernst Reuter, az egykori berlini városi tanácsos és magdeburgi főpolgármester 1946-ban tért vissza törökországi száműzetéséből, és hamarosan újra a közlekedésért felelős adminisztrációt vezette.[23] 1947 nyarán megválasztották a még osztatlan Berlin főpolgármesterévé, beiktatása azonban a szovjet vétón megbukott, és majd csak miután 1948 őszén kettévált a közigazgatás, foglalhatta el a főpolgármesteri széket – Nyugat-Berlinben.

Brandt az SPD „nagy öregjével" 1947 elején ismerkedett meg Annedore Leber[24] házában, és rövidesen leghűségesebb követőjévé vált. Kettejük viszonyát a csonka családban felnőtt Brandt apa-szindrómája is befolyásolhatta, sokkal lényegesebb azonban Németország jövőjével kapcsolatos elképzeléseik és koncepcióik azonossága. Ennek ellenére, helyesebben mondva éppen ezért politikai karrierje a berlini SPD-ben döcögősen indult. Reuter nézetei miatt ugyanis szembekerült a hannoveri székhelyű SPD-vezetéssel, egyfajta rivalizálást váltva ki közte és az elnök Kurt Schumacher között. Támogatta az adenaueri politikát, amely egy nyugatnémet szövetségi állam megteremtésére és annak nyugati integrációjára irányult. Schumacher viszont nem akarta a német egységre nézve ezzel járó veszélyeket felvállalni.

22 Nyugat-Berlinben is közvetett átvételi eljárás során iktatták be a szövetségi törvényeket, a nyugat-berlini képviselők pedig hasonlóképp nem lehettek a Bundestag és a Bundesrat teljes jogú tagjai (nem szavazhattak, és nem közvetlenül választották, hanem a városi képviselőtestület delegálta őket). Ez utóbbi korlátozást egyébként a kelet-berlini képviselők népi kamarai részvételére nézve 1982-től feloldották.

23 Az 1920-as években egyesítette a létrejövő Nagy-Berlinben a körzeti közlekedési szolgáltatókat, létrehozta a máig fennálló Berlini Közlekedési Társaságot és egységes tarifarendszert vezetett be.

24 Julius Leber özvegye.

Sok berlini politikussal ellentétben Brandt is a nyugatnémet valutareform mellett tette le a voksát. Az SPD tartományi bizottságához benyújtott kérvényében a szovjet politikát tette felelőssé, hogy addig meghiúsult egy össznémet pénzügyi reform. Azzal érvelt, hogy egyedül a nyugati zónák gazdasági és politikai felemelkedése segítheti elő Németország egységének és szabadságának helyreállítását.[25] Egyetértett Reuterral, amikor az Berlint pajzsnak nevezte, amely mögött Nyugat-Németország helyreállítható, ám később belátta, tévedett, amikor azt hitte, hogy a „magállam" a keleti részt is magához vonzza.[26]

1949. január 14-én a világ helyzetéről és az SPD feladatairól tartott beszédében Brandt reményét fejezte ki, hogy a Szabad Berlin megmaradása talán megakadályozza a szovjet megszállási övezet bolsevizálását.[27] Brandt és Reuter egyaránt ragaszkodott ahhoz, hogy Nyugat-Berlin a Szövetségi Köztársaság része legyen. Utóbbi óvta a nyugati szövetségeseket attól, hogy jogi konstrukciók foglyává váljanak, és úgy vélte, a négyhatalmi felelősség nem lehet akadálya, hogy Nyugat-Berlint az NSZK-ba integrálják, vagy legalább a berlini Bundestag- és Bundesrat-képviselőket közvetlenül válasszák.[28] Ez utóbbi ötlettel még McCloy[29] is szimpatizált,[30] a franciák és Adenauer, az alkotmányozó szerv, a Parlamenti Tanács elnöke viszont ellenezték.

1949. május 8-án az SPD tartományi pártnapján Reuter felajánlotta Brandtnak a közlekedésért és az üzemekért felelős városi tanácsosi posztot, amely révén bizonyos fokig utódává tette volna meg. Brandt viszont elhárította a megtiszteltetést, mert a Bundestagba akart menni. Augusztustól egyike a nyolc berlini képviselőnek a Szövetségi Gyűlésben. Bár a nyugati megszállók szuszpenziója értelmében nem rendelkezhettek szavazati joggal, 1957-ig tagja a parlament alsóházának, ahol a külügyi bizottságban tényked ett, az NSZK szövetségesekkel kötött, szuverenitását biztosító szerződéseinek főelőadója volt. Berlin teljes szövetségi integrációja érdekében képviselőként a nyugati szövetségesek fenntartásait tudomásul véve már nem gyakorolt nyomást, de újra és újra javasolta a szövetségi minisztériumok áthelyezését.[31] Miután azonban Németország

25 Brandt, 1992. 12.
26 Brandt, 1982. 433.
27 Prittie, 1973. 83.
28 Brandt, 1982. 434.
29 Amerikai Legfelső Biztos és katonai kormányzó Németországban
30 Brandt, 1992. 16.
31 1956-ban például a postaügyi, a menekültügyi és az össznémet ügyek minisztériumának Nyugat-Berlinbe költöztetését. In: Prittie, 1973. 99.

megosztottsága az 1950-es években elmélyült, baráti körben elkeseredetten követelte Nyugat-Berlin fővárossá tételét.

Ami berlini politikai előmenetelét illeti, 1949 végén Wilmersdorf kerület pártelnökének választották meg, és átvette a pártlap, a *Sozialdemokrat* szerkesztését.[32] 1950 decemberében a városi képviselőtestület tagja lett, a szövetségi ügyek bizottságának elnökévé választják. 1952-ben Reuter biztatta, hogy induljon Berlinben az SPD tartományi elnöki választásán, ám a tisztséget nem tudta elhódítani Franz Neumanntól, 196:135 arányban alulmaradt. Igaz, néhány hét múlva meghalt Kurt Schumacher, és ezáltal Neumann pozíciója meggyengült, 1953-ban azonban Brandt is elveszítette legfőbb támaszát, Reutert. Az 1954-es újabb elnökválasztáson megint kudarcot vallott, ezúttal csak két szavazattal jutott kevesebb neki. Elnökhelyettesi poszttal vigasztalták, majd amikor Otto Suhr a városi parlament elnöki székét a főpolgármesterire cserélte, a képviselőtestület élére került.

Neumannhoz való hűvös viszonya azonban nemcsak kettejük rivalizálására vezethető vissza, ellentétük gyökere a Reuter–Schumacher-elképzelések szembenállásában és Berlinre nézve az abból eredő következményekben keresendő. A berlini SPD-elnök köré tömörült tagság ellenezte a szövetségi törvények berlini átvételét,[33] egyrészt mert azokat a Bundestagban az SPD-frakció ilyen formában nem szavazta meg, másrészt mert a korábbi berlini szociálpolitikai reformokkal összehasonlítva visszalépést jelentettek, különösen az oktatásról, a beteg- és nyugdíjbiztosításról és a köztisztviselők jogállásáról szóló törvények esetében. Reuter és Brandt viszont azzal érvelt, hogy Berlin kötődése a Szövetséghez elsőbbséget élvez, és ezt az álláspontjukat érvényesítették is: *„Nyugat-Berlin nem létezhet a milliárdok nélkül, melyek számára a jelen állás szerint évente szövetségi forrásokból befolynak. Ezért Berlinnek és a berlini SPD-nek tisztáznia kell viszonyát a Szövetséghez, és ezen a téren sajnos nincs alternatíva; a Szövetséghez fűződő kötődést nem veszélyeztethetik a szövetségi törvényekkel szemben megfogalmazódó fenntartások."*[34]

32 Visszanevezi *Berliner Stadtblatt*-ra és 1952-ig, a lap megszűnéséig annak élén marad.

33 Ezt az 1952. január 4-i Harmadik Átvezetési Törvény írja elő, amely egyébként Berlin helyzetét szabályozta a Szövetség pénzügyi rendszerében. (VON DER GABLENZ, 1962. 186–192.) Ezzel kapcsolatban a nyugati szövetségesek előbb kifogásaikat fogalmazták meg, (VON DER GABLENZ, 1962. 192–193.) majd bizonyos feltételek mellett engedélyezték az átvételi eljárást. (VON DER GABLENZ, 1962. 168–169. és 221–222.)

34 Idézet Brandt Kurt Schumachernek címzett kéziratából. In: HEIMANN, 2001. 43.

Bár 1954-ben Berlinben, 1956-ban pedig Münchenben próbálkozott sikertelenül Brandt, hogy bejusson az SPD országos vezetőségébe, az 1950-es évek második felében töretlenül ívelt felfelé a „szerencsecsillaga". 1957-ben az elhunyt Suhr helyét vette át ismét, ezúttal Berlin kormányzó polgármesteri tisztében.[35] 1958 elején aztán harmadik nekifutásra legyőzte Neumannt a berlini SPD-elnökségért folytatott küzdelemben, és még ugyanabban az évben Stuttgartból bejutott az SPD központi elnökségébe.

Mindezen sikerek elérésében viszont nem kis szerepet játszhatott egy közvetve magyar vonatkozású esemény 1956 őszén. November 5-én este a schönebergi városháza előtt mintegy százezres tömeg verődött össze, hogy a magyar forradalom nyugati cserbenhagyása miatt és a szabadságharcosokkal szolidaritást vállalva tüntessenek. A beszédet mondó Neumannt kifütyülték, és a tömeg radikalizálódó része a Brandenburgi kapuhoz akart vonulni. Brandt jól tudta, hogy a szektorhatár túloldalán felsorakoztatott karhatalmista alakulatok csak a provokációra várnak, ezért, bár eredetileg nem tartott volna beszédet, a szószékre lépett, és megpróbálta lecsillapítani a felindult tömeget.

A Steinplatzra invitálta őket, hogy tiszteletüket tegyék a sztálinizmus áldozatainak emlékművénél. Egy néhány ezres, fiatalokból álló és erőszakra kész csoportosulás mégis elindult a Brandenburgi kapuhoz, akiket viszont sikerült „jobb belátásra téríteni", azokkal Brandt a szovjet háborús emlékműhöz vonult. A maradék a nyugat-berlini rendőrséggel és a brit katonákkal konfrontálódott. Brandt az este folyamán többször is beszédet mondott, és az indulatok megfékezésére közös éneklésre bírta a tömeget. Az *„Ich hatt' einen Kameraden"* című dal után, amelyet a harcban elesett bajtársak emlékére szoktak felidézni, még a német himnuszt is elénekelték. Ezen az éjjelen Brandt komoly elismerést vívott ki magának politikai körökben, és egyben belopta magát a berliniek szívébe is.[36]

35 Nyugat Berlin főpolgármesterét kormányzó polgármesternek nevezték. Az október 3-án lezajló választáson 22 tartózkodás mellett 86 igen és 10 nem szavazatot kapott.

36 STERN, 1990. 47.; BRANDT, 1992. 20–22.; HEIMANN, 2004. 196–197.

Berlin bleibt frei[37]

A szovjet vezetés 1958. november 27-én ultimátumban[38] követelte Nyugat-Berlin Szabad Várossá alakítását és demilitarizálását, azaz a nyugati szövetségesek kivonulását. A fontos tényeket figyelmen kívül hagyó, gyakran egymásnak ellentmondó logikai elemekből felépített érvrendszer gyakorlatilag erődemonstráció volt, amely a Szovjetunió fegyverkezési versenyben elért eredményeinek – szputnyik fellövése, interkontinentális ballisztikus rakéták kifejlesztése – diplomáciai aprópénzre váltását jelentette. Túl azon, hogy természetesen reális mozgatórugói is voltak a fenyegetésnek: Nyugat-Berlin kirakat és menekülési útvonal-szerepe révén az NDK gazdasági és politikai konszolidációját akadályozta.[39] A követelések nem teljesítése esetén egy az NDK-val megkötendő különbéke-szerződést ígértek, amely Berlinre nézve – a szovjetek szerint legalábbis – azzal járt volna, hogy az NDK átveszi a területén áthaladó berlini megközelítési útvonalak ellenőrzését. Az Ulbricht irányította pártállamot semmi sem kötelezte volna a továbbiakban. A nyugati hatalmak persze azonnal leszögezték: a Szovjetunió önként lemondhat saját megszállói jogairól, ez azonban nem érinti az egykori szövetségesei felé továbbra is fennálló kötelezettségeit.

Fél évvel később, amikor az ultimátum lejárt, a fenyegetéseket nem váltották be. Ez idő alatt azonban Hruscsov és Ulbricht akaratlanul is hozzájárultak a nyugat-berlini főpolgármester nemzetközi ismertségéhez és népszerűségéhez. Hruscsov egyébként Halvard Langén[40] keresztül Willy Brandt tudomására hozta: a berlini kérdés magától meg fog oldódni. Addig tartják ugyanis nyomás alatt a várost, míg az emberek tömegesen el nem hagyják, gazdasága összeomlik, és így Nyugat-Berlin az NDK ölébe nem hullik.[41]

Az 1958. december 7-i választások a Hruscsov-jegyzék által kiváltott feszült légkörben zajlottak. Az SPD bonni direktívák nélkül, szakítva a hagyományokkal, amerikai mintát követve, ugyanakkor a helyi igényeket

37 „Berlin szabad marad"; ezzel a jelszóval kampányolt Brandt a helyi választásokon 1958-ban a Hruscsov-ultimátum kiváltotta második berlini válság árnyékában.

38 Id. Németh, 1993. 129–133.

39 A szektorhatáron át Nyugatra távozók nem csak lábbal szavaztak a rendszer ellen, hanem pótolhatatlan munkaerő- és szakembervesztéseget is okoztak a keletnémet népgazdaságnak.

40 Norvég külügyminiszter, Brandt közeli jó barátja, egykori főnöke.

41 Brandt, 1992. 23.

figyelembe véve kampányolt, méghozzá meglehetősen sikeresen. Brandt minden népréteget megszólított, a rendezvényeken pedig a politikát összekötötte a szórakozással. Miközben az 1957-es szövetségi választásokon az SPD legnagyobb kudarcát szenvedte el, Berlinben 1958 végén 44%-ról 52,6%-ra nőtt a párt támogatottsága. Az egyedül is kormányképes többség ellenére a CDU-nak egy ellenzék nélküli nagykoalíció lehetőségét kínálták fel, ahogy Brandt nevezte, „szükségközösséget", amely a Berlin státusza ellen irányuló szovjet fenyegetések tekintetében megkerülhetetlen.[42]

A választásokat követően a szövetségi kormány ösztönzésére „világ körüli útra" indult, hogy Berlin érdekében fellépjen. 1959 márciusában az említett körút egyik állomásáról, Indiából visszatérőben leszállt Bécsben, ahol Bruno Kreisky, akkor éppen osztrák külügyi államtitkár, régi jó barátja fogadta egy üzenettel, miszerint Hruscsov kelet-berlini találkozóra invitálná a nyugat-berlini főpolgármestert. A meghívás hátterében az állt, hogy Kreisky egyik 1959 elején elhangzott előadásában a Berlinnel kapcsolatosan megfogalmazott elképzelései mögött a szovjetek Brandtot sejtették, ezért a bécsi szovjet nagykövet informális úton kért találkozót Hruscsov számára.[43]

Brandt pozitív szándékait jelezve üzent vissza, ugyanakkor hangsúlyozta, nem dönthet a nyugati szövetségesekkel és a kancellárral folytatott előzetes egyeztetés nélkül.[44] Adenauer Brandtra bízta a döntést,[45] az amerikaiak viszont ellenezték. Két SPD elnökségi tag (Carlo Schmid és Fritz Erler) Moszkvában tett látogatása sem végződött túl biztató jelekkel, a Berlinnel kapcsolatos merev szovjet álláspont kétségessé tette kézzelfogható eredmények elérését a találkozó során. A szovjetek végül kiszivárogtatták az előkészületeket, és miután azok téves interpretációban nyilvánosságot kaptak, Brandt lemondta a találkozót.

Hogy a személyes megbeszélés fordulatot eredményezett volna, utólag sem hitte, mégis bánta, hogy elszalasztott egy lehetőséget, hogy megadja a kezdőlökést egy esetleges négyhatalmi Berlin-tárgyalásnak, amely talán az 1971-eshez hasonló megegyezéssel zárult volna, ám még a fal megépítése előtt – előnyösebb feltételek mellett.[46] 1963 januárjában az-

42 Heimann, 2001. 47.
43 Brandt, 1976. 111.
44 Brandt, 1992. 41.
45 A kancellár engedékenysége mögött az SPD-ben sokan pártpolitikai csapdát sejtettek.
46 Brandt, 1976. 110.

tán újabb lehetőség nyílott egy Brandt–Hruscsov-találkozóra,[47] Adenauer ezúttal is Brandtra bízta a döntést, a külügyminisztérium kitérő választ adott, a szövetségesek álláspontján pedig nem lehetett eligazodni. Rainer Barzel, az összémet ügyek minisztere viszont hevesen ellenezte. A döntést végül a berlini koalíciós partner CDU heves ellenállása hozta meg. Franz Amrehn, a városi képviselőtestület CDU frakciójának vezetője óva intett attól, hogy Berlin önálló külpolitikát folytasson, és a koalíció felbontásával fenyegetett, amennyiben a találkozó létrejön. Brandt ezért lemondta, Hruscsov pedig nagyon megsértődött a második visszautasításon, ugyanakkor a kelet-berlini szovjet nagykövet Abrasszimov elismerte, Nyugat-Berlint érintő konkrét engedményeket nem lehetett volna elérni.[48]

Merev álláspontjáért a CDU az 1963 februárjában zajló berlini választásokon komoly árat fizetett, miközben az SPD abszolút többségét tovább növelve 61%-ot ért el. A Hruscsov-találkozóval kapcsolatos kudarc Brandtban megérlelte a szakítás gondolatát, és bár az SPD egyedül is kormányozhatott volna, ezúttal az FDP-nek kínáltak fel koalíciót.

A fal

A nyitott szektorhatárral járó negatív következmények az NDK-ra nézve már ismertek. Ennek tükrében érthető, hogy az NSZEP-vezetés Nyugat-Berlin elszigetelésére törekedett. Bár érdekeik azonosak voltak a Szovjetunióéival, korlátozott szuverenitását mutatta, hogy amikor Friedrich Ebert, kelet-berlini főpolgármester 1959-ben a „kínai nagy falról" beszélt, Moszkvából még vétót kapott. Ugyanígy ellenezte az 1961. márciusi Varsói Szerződés-tanácskozáson Hruscsov mellett Kádár János és a román Georghiu-Dej is Ulbricht tervét, hogy szögesdrótakadályt húzzanak fel a városon keresztül.

A szektorhatár lezárása körüli huzavona hírére 1961 nyarán újra magasba szökött az NDK-disszidensek száma, mert a keletnémetek attól féltek, hamarosan nem lesz többé lehetőségük elmenekülni. Ulbricht pedig a Varsói Szerződés tagállamainak augusztus eleji moszkvai találkozóján

47 Hruscsov Kelet-Berlinbe készült a NSZEP pártkongresszusára, Brandtot az ottani szovjet nagykövetség egyik alkalmazottján és a nyugat-berlini svéd és osztrák konzulon keresztül értesítette.

48 Brandt, 1992. 43.

kikényszerítette a drasztikus fellépés engedélyezését, miután azzal fenyegetett, hogy termelési veszteségei miatt az NDK nem tudja teljesíteni a KGST-n belüli szállítási kötelezettségeit.

Amikor augusztus 12-ről 13-ra virradó éjjel Berlin két fele közötti átjárást megakadályozandó szögesdróttal és fegyveres őrséggel vették körül Nyugat-Berlint, Brandt az SPD kancellárjelöltjeként kampánykörúton a Szövetségi Köztársaságban tartózkodott. Előző nap Nürnbergben még a berlini helyzet komolyságáról beszélt, de nem gondolhatta, hogy másnap hajnalban vonaton Hannoverbe érkezvén milyen kellemetlen hírrel ébresztik majd. Azonnal Berlinbe repült, a Tempelhof reptérről pedig a Potsdami térre és a Brandenburgi kapuhoz hajtatott, hogy személyesen győződjön meg arról, mi folyik a városban. Ezután a szövetséges parancsnokság dahlemi rezidenciájára sietett.[49] Miközben a polgármester határozott fellépést sürgetett, Washington óvott az elhamarkodott reakciótól. Brandt kérte a városparancsnokokat, hogy állítsanak megerősített őrséget a szektorhatárra a nyugat-berlini lakosok megnyugtatása végett, ám erre csak 20 órával később került sor.[50]

A szenátus egész nap ülésezett, este pedig összeült a berlini képviselőház is. Brandt az itt tartott beszédében és a Berlin Rádióban elhangzó nyilatkozataiban elítélte a szektorhatár megerősített államhatárrá válását, kirohanást intézett az Ulbricht-rezsim törvénytelen és embertelen akciója ellen, továbbá a lipcsei őszi vásár és más keletnémet rendezvények bojkottjára szólított fel.[51]

„...nem bennünket zártak el erőszakkal a külvilágtól, mint egykor [1948/1949-es blokád – T. G.], *sokkal inkább egy rezsim zárta be saját magát és polgárait előlünk"* – fogalmazott.[52] A szektorhatáron felsorakozó NDK-katonaság jelenlétét a városban a négyhatalmi státusz megsértésének tekintette.[53] A Kommandatúrát (városparancsnokság) arra kérte, ne csak Moszkvába és Kelet-Berlinbe, hanem a Varsói Szerződés valameny-

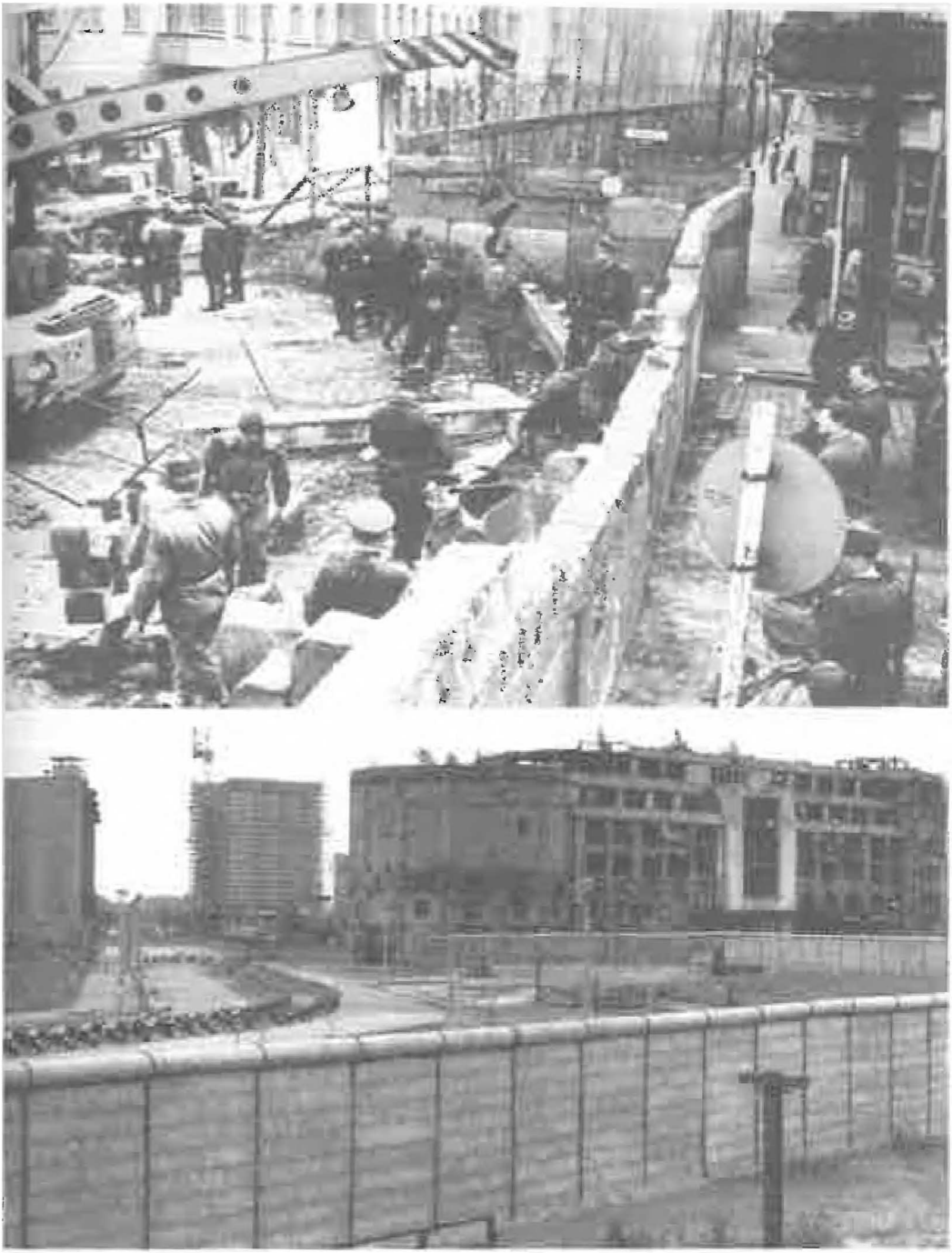
49 Ekkor volt először és utoljára a szövetséges főhadiszálláson, ahol meglepetésére a falon Kotikov tábornok, az egykori szovjet városparancsnok fényképe díszelgett. A nyugati parancsnokok így adóztak Berlin négyhatalmi státuszának. In: BRANDT, 1992. 1.

50 BRANDT, 1976. 13.

51 HEIMANN, 2004. 324–333.; PRITTIE, 1973. 145.

52 BRANDT, 1976. 10.

53 A második világháború végén a fegyverletételt követően életbe léptetett demilitarizációt, amely a német hadseregre vonatkozott, a létrejövő német államokban – egyoldalúan – feloldották az egykori szövetségesek. Berlinben ez azonban nem történt meg, így oda német katona nem tehette be a lábát. Az NDK ezt a tiltást többször is felrúgta, mindannyiszor heves ellenkezést provokálva ki a nyugatiakból.

Fent: **A berlini fal építése 1961 augusztusában**
Lent: **A berlini fal a Potsdamer Platz mellett (1967)**

nyi tagállamának fővárosába küldjenek tiltakozó jegyzéket.[54] A nyugati diplomácia viszont meglehetősen bénultan reagált, hiszen a szovjet városparancsnok[55] csak 40 órával később vehette kézhez a formális tiltakozást, a Szovjetunióba pedig 72 óra elteltével futott be a nyugatiak felelősségre vonó jegyzéke. Biztonsági erők felvonultatásával demonstrálandó energikus politikai akcióra, amelyet Brandt sürgetett, nem voltak hajlandóak, megelégedtek annyival, hogy nyugat-berlini jogaik nem sérültek. Kennedy az új hatalompolitikai környezetben nem kívánt Berlinért egy általános háborút kockáztatni.[56]

Augusztus 16-án negyedmillió ember gyűlt össze a városháza előtt, hogy tiltakozását fejezze ki. Itt hangzott el Brandt Nyugatnak sem tetsző beszéde, amelyben a szavaknál többet érő politikai akciót követelt. Hangsúlyozta, nem kapitulálnak a keletnémet agresszió előtt, kritizálta a nyugati hatalmakat, hogy kiengedték kezükből Kelet-Berlint, holott négyhatalmi jogaik egész Berlinre szóltak. Óva intett ugyanakkor az egyéni akcióktól, amelyek hasztalan vérontáshoz vezethetnek.[57]

Augusztus 15-én levelet írt Kennedynek,[58] amelyben figyelmeztette: ha folytatódik a Nyugat-Berlinre nehezedő nyomás „Szabad Várossá" tétele ügyében, akkor menekültek tömegei fogják elhagyni a várost. Javasolta az amerikai garnizon megerősítését és a nyugat-berlini háromhatalmi felelősség proklamálását. A német kérdést nem szabad befejezettnek tekinteni, és Berlin ügyét az Egyesült Nemzetek Szervezete elé kell vinni. Ez utóbbit egyébként 18-án a Bundestagban mondott beszédében is követelte.

Kennedy válaszul újabb harci egységeket küldött a városba, augusztus 19-én pedig alelnöke, Lyndon B. Johnson tett látogatást Berlinben. A tárgyalást a Szovjetunióval viszont elutasította, mondván, hogy nem kíván nyomás alatt egyezkedni.[59] Szintén a városba küldi Lucius D. Clayt, a lé-

54 BRANDT, 1992. 3.

55 Ilyen tisztség ekkor már gyakorlatilag nem létezett, feladatait a Németországban állomásozó szovjet erők főparancsnoka vette át.

56 A fal Nyugaton sokakban inkább megkönnyebbülést keltett: az NDK-val nem kötöttek különbékét, a nyugati szövetségesek jelenlétét nem vonták kétségbe, és háború veszélye sem fenyegetett. In: BRANDT, 1976. 15.

57 PRITTIE, 1973. 145–147.

58 HEIMANN, 2004. 336–338. – Heinrich von Brentano, NSZK külügyminiszter szemrehányást tett neki, amiért nyomást gyakorolt a nyugati hatalmakra. Azzal is megvádolták, hogy választási esélyeit – 1961 ősze, szövetségi választások – igyekezett megnövelni a berlini válsághelyzet kihasználásával.

59 BRANDT, 1992. 3–4.

gihíd egykori megszervezőjét, akit Berlinben ezúttal is hősként köszöntöttek, és aki jó véleménnyel volt a teljesen együttműködő főpolgármesterről: Brandt igazi vezéregyéniségnek bizonyult a válság pillanataiban.[60]

Alig több mint egy év múlva, 1962. augusztus 17-én lelőttek egy szökni próbáló férfit a Checkpoint Charlie keleti oldalán, amelyre Nyugat-Berlinben demonstrációkkal és agresszív akciótervekkel válaszoltak. Brandt egy esti tüntetést az 1956. november 5-ihez hasonlóan, ám ezúttal egy rendőrségi autó hangszóróján keresztül próbált lecsillapítani: „Erőszakkal nem lehet ledönteni a falat!" Az általa *„a szégyen falának"* nevezett szektorhatár védelmére kirendelte a rendőrséget, amivel még az árulás vádját is magára vette, holott csak a felesleges provokációktól és azok veszélyes következményeitől óvta a berlini lakosokat. Ezután üzleteket és hivatalokat keresett fel, hogy elmagyarázza az embereknek, mi lehetséges és mi nem:[61] *„...meg kell tanulnunk együtt élni a fallal, nem fogadva el ugyan, s még kevésbé szeretve. De türelemmel és elővigyázatossággal átjárhatóvá kell tennünk! Nem tüntethető el, de szélesebb kontextus keretein belül lényegtelenné kell váljon!"*[62]

Passierschein-egyezmények[63]

A berlini fal megépülése után két évnek kellett eltelnie, hogy Brandt előbb idézett szavai legalább részben a gyakorlatban is szerepet kapjanak. A nyugat-berliniek mozgásszabadsága 1952 májusától volt kitéve korlátozásoknak, ekkortól kezdve nem léphettek az NDK területére, 1961. augusztus 13-a után pedig kiterjedt ez a korlátozás Berlin keleti szektorára is, rokoni, baráti vagy éppen kollegiális kapcsolatokat szakítva szét. Habár Ulbricht 1963 februárjában a nyugat-berliniek látogatásának lehetőségeiről „Berlin, az NDK fővárosában" (Berlin, Hauptstadt der DDR) úgy nyilatkozott, hogy csak olyan megállapodás lehetséges, amely megfelel a nemzetközi jog elveinek, Brandt a választási sikerein felbátorodva március 18-án a városi közgyűlés elé terjesztette javaslatait.

A nyugati hatalmak nem elleneztek semmilyen kapcsolatfelvételt gazdasági és kulturális téren, és különösen az amerikaiak mutatkoztak ér-

60 Prittie, 1973. 149.
61 Brandt, 1992. 4.
62 Prittie, 1973. 148.
63 Átlépő igazolvány.

A berlini fal a Brandenburgi Kapunál. A tábla felirata: ***Figyelem! Ön elhagyja Nyugat-Berlint! (Museum Haus am Checkpoint Charlie)***

deklődőnek. Bonn ugyanakkor gyanakvóan szemlélte a közeledést, mert ekkor még nem tartotta lehetségesnek, hogy el nem ismert állammal folytassanak tárgyalásokat, másfelől attól is tartott, az NDK Nyugat-Berlin önálló államiságára próbál majd rájátszani.[64]

A tárgyalásokra a feltételek azonban csak hónapok múltán értek meg. 1963 vége felé jutott Brandték tudomására olyan információ, amely a keletnémet kormány párbeszédkészségére utalt. Dr. Schibold, egy az NDK-val gyakran kereskedő üzletember révén a városháza gazdasági adminisztrációja arról értesült, hogy a fal túloldalán egy látogatási szabályozástól kereskedelempolitikai előnyöket remélnek. Jelzésértékű volt az is, hogy éppen akkoriban könnyítettek először a Varsói Szerződés egyes államai közötti személyforgalmon.

1963. december 5-én Alexander Abusch, az NDK Minisztertanácsának alelnöke ajánlott Brandtnak írt levelében egy korlátozott és határidős átlépő igazolvány-rendezést. A főpolgármester nem habozott, a szenátussal még aznap megtárgyalták az ügyet, és értesítették a szövetségi kormányt. A szövetséges parancsnokokat másnap informálták, és még december 6-án Dr. Kurt Leopold,[65] a Zónaközi Kereskedelemért felelős Állami Vagyonkezelő Vállalat vezetője átnyújtott Kelet-Berlinben egy válaszjegyzéket, egyúttal tudatta: a szakértők készen állnak a gyakorlati kérdések megtárgyalására. A tárgyalásokon a szenátus képviselőinek óvatosnak kellett lenniük, hogy az egyezmény ne öltsön államközi jelleget, ne tartalmazzon semmiféle utalást az NDK elismerésére vonatkozóan, és kikösse, hogy a keletnémetek nem folytathatnak semmiféle szuverén tevékenységet (például a kérvények átvétele) Nyugat-Berlin területén.

December 12-e és 17-e között hét tárgyalás folyt több mint 30 órán keresztül. Az NDK-vezetés a látogatók számát rendkívül szűkre szabta volna, először csak az első- és másodfokú rokonokat engedte volna be. Nem akart az országából elmenekültek „tetteinek" büntető törvénykönyvbeli következményeitől sem eltekinteni, valamint olyan szerződéshez ragasz-

64 A keleti fél szemszögéből viszont elképzelhetetlen volt, hogy a szövetségi kormány tárgyaljon Berlin nyugati felének nevében, mert az Nyugat-Berlin NSZK-hoz tartozásának képzetét keltette volna.

65 Ő volt a nyugat-berlini főpolgármester mindenkori megbízottja, amennyiben az NDK-kormánynál a Berlinbe vezető útvonalakon történt akadályoztatás miatt kellett panaszt tenni. A személyforgalom kérdésében viszont Kelet-Berlin nem akarta őt tárgyalópartnernek elfogadni, közvetlenül a szenátussal kívántak kapcsolatba lépni, amely mögött a keletnémet taktika húzódik meg: közelebb kerülni Nyugat-Berlin Szabad Város státuszához.

kodott, amely nemzetközi jogi jelleget kapott volna. Ehhez képest viszont bámulatosan sokat engedett, és miután a szövetségi kancellár, Erhard távollétében helyettese, Erich Mende az utolsó pillanatban szintén hozzájárulását adta, sor kerülhetett az egyezmény aláírására. Hogy kerüljék az államközi szerződés jellegét, a kelet-berlini hivatalnokok a kérvényeket postai alkalmazottként vették át Nyugat-Berlinben. A kérvények elbírálása és az átlépő igazolványok kiállítása Kelet-Berlinben, átadásuk viszont újfent Nyugat-Berlinben történt. Az egyezmény csak azokra a nyugat-berliniekre vonatkozott, akiknek volt rokonuk a város másik felében, érvényessége 1963. december 19. és 1964. január 5. közötti időszakra (az ünnepek miatt) szólt. 790.000 nyugat-berlini használta ki a lehetőséget 1,2 millió látogatáshoz. 1964. január 9-én Erhard kancellár mégis kritikusan nyilatkozott az egyezményről, szerinte az NDK a „három állam-elméletének" igazolására használja ki az egyezményt, mintha az útlevélegyezmény volna. Ezért február 27-én megbukott az újabb – ezúttal 1964 húsvétjára és pünkösdjére irányuló – *Passierschein*-egyezmény.

Erre Brandt, megbeszéléseket folytatott Erharddal, és miután sikerrel járt, újra felvették a tárgyalásokat a keletnémet hatóságokkal. A 2. *Passierschein*-egyezményt 1964. szeptember 24-én írták alá. Tartalma az előzőhöz hasonló, időbeli hatálya azonban két időszakra is szólt: 1964. október 30.– november 14. és 1964. december 19.–1965. január 3. Az NDK ugyan megpróbált az elismerés irányába mutató elemeket belevinni a szerződésbe, a szenátus viszont nem engedett. Maradt a régi formula: a szabályozás nem bír államközi jelleggel.[66] 1965. február 5-én megállapodtak a húsvéti és a pünkösdi időszakról is. Június 21-én azonban már megbukott a terv, hogy az egyezményt további egy évre meghosszabbítsák. Az NDK rossz néven vette, hogy Brandt állítólag nem válaszolt Stoph egyik levelére.[67]

1965. november 25-én 23 tárgyalási kört követően megszületett a 3., 1966. március 7-én pedig a 4. egyezmény. Az 1966. október 6-án kezdődő tárgyalások az egyezmény folytatására december 13-án végleg megszakadtak, mert az NDK a továbbiakban nem fogadta el a záradékot, hogy a településnevekről és a hivatali megjelölésekről a feleknek nem sikerült egyezségre jutni. Brandt az őt ért szövetségi kritikák elle-

66 Bögeholz, 1996.
67 Uo.

nére sikeresen valósította meg a gyakorlatban a Reutertől örökölt politikai gondolatot: *„Ami jó az embereknek a megosztott országban, az jó a nemzetnek is."*[68]

Gazdasági kihívások és megfelelések – Nyugat-Berlin felvirágoztatása

A megosztott városrész bizonytalan jövője és előnytelen fekvése miatt az 1950-es években jelentős volt az elvándorlás. A háborús időszakból még mindig visszamaradt újjáépítéshez, továbbá a város életképességének fenntartásához fiatal, képzett munkaerőre volt szükség. Ezt az utánpótlást az NDK-ból menekültek csak részben biztosították, mert többnyire továbbmenekültek az NSZK-ba.

A gazdasági nehézségekre adott politikai válasz helyett a gazdaság fellendítésére volt szükség, amelyet szövetségi forrásból finanszíroztak. Különböző kedvezményekkel igyekeztek a keletnémet menekülteket ott tartani, nyugatnémeteket pedig a városba csábítani, mindemellett a nyugat-berlini munkaerő nélkülözhetetlen részét képezték a város keleti feléből átjáró ingázók.

A szövetségi kormány évente 1 milliárd márkát pumpált a nyugat-berlini gazdaságba, aminek következtében a munkanélküliség 3%-ra szorult vissza. 1960-ig, Brandt polgármesterségének első három évében 100.000 új lakás épült, a város bevétele évente 10%-kal nőtt. 1958-ban egymillió látogatót regisztráltak. A Hruscsov-ultimátum hatására, tartva egy esetleges újabb blokádtól, élelmiszerből és tüzelőanyagból fél évre elegendő tartalékot halmoztak fel. A Kurfürstendamm[69] réseit új szállodákkal, irodaházakkal és lakásokkal töltötték ki. A Charlottenburg kastélyt régi fényében állították helyre, a dahlemi képgaléria a Tiergarten kerületben megépülő Nemzeti Galériába költözött. A Reichstag épülete romjaiból újjáéledt, a Freie Universität és a Technische Universität kibővült, új városi könyvtár és kulturális központ épült a Potsdami tér közelében. Berlinnek egyedi arculatot adott a mintegy 100 km hosszúságú városi autópálya-hálózat.

A fal felépülése következtében aztán újabb váratlan nehézségek adódtak: a Nyugat-Berlinben foglalkoztatottak 7%-át, elsősorban kemény fizikai munkát végzőket, egyik napról a másikra elvesztették, a gazdasági

68 Brandt, 1976. 106–107.
69 Nyugat-Berlin „Váci utcája".

növekedés 1%-ra csökkent, miután az export-megrendelések néhány hónap alatt a korábbi 18%-ára redukálódtak. Karl Schiller gazdasági szenátor szerint tőkeinjekcióra és évi 15.000 fő aktív korú beköltözőre lett volna szükség.[70] Ezért a személyi jövedelemadót a nyugatnémet szint alá csökkentették. Speciális kölcsönlehetőségeket nyújtottak a menekülteknek és kisvállalkozásoknak. Az exportőrök nagyobb hitelekhez juthattak. Fiatal nyugatnémeteknek indulási segélyt kínáltak,[71] Berlin és az NSZK közötti repülőutak viteldíját 30%-kal csökkentették, a különbséget a bonni költségvetés vállalta át.

Brandt nagyarányú építési projektet jelentett be: 85 millió DM-et kívánt fordítani a városi autópályára és a metróra, 25 milliót pedig a két egyetem fejlesztésére. A lakásépítési tervet évi 20.000-ről 25.000-re növelték. Mindezek érdekében a szövetségi támogatás évi 2 milliárd márkáról 2,5 milliárdra nőtt.[72]

Willy Brandt főpolgármesterségének 9 éve alatt virágzó várost csinált a halálraítélt településből. Nem szabad azonban említés nélkül elmennünk a munkatársai, a szövetséges hatalmak hozzájárulása és mindenek előtt a bonni kormány pénzügyi támogatása mellett. A fentebb vázoltak ugyanis nem valósulhattak volna meg az NSZK áldozatos kötelezettségvállalása nélkül, amely a közvetlen anyagi segítségen túlmenően, kedvező hitelek nyújtásában, nyugat-berlini vállalatoknak adott megbízásokban, vállalati tevékenység vagy állami szervek Berlinbe történő kiszervezésében, szövetségi vagy nemzetközi rendezvényeknek a városba vitelében nyilvánult meg.

Willy Brandt és Adenauer

Mivel Brandt polgármesteri időszakának nagyobb része Adenauer kancellársága idejére esett, nem volt mellékes, hogyan viszonyultak egymáshoz. Mindez még érdekesebb annak tükrében, hogy egyfelől riválisi pártok vezetőiről volt szó, másfelől Berlint és a Szövetségi Köztársaságot különleges érzelmi kapocs kötötte össze. Ez utóbbi érdekében a szövetségi kancellár még a keleti német területek iránti ellenérzését is félretette, bár alapvetően poroszellenes volt, és ez oly mértékben befolyásolta Ber-

70 Prittie, 1973. 161.
71 100 DM a beköltözés utáni első és 50-50 DM a második és harmadik hónapban.
72 Prittie, 1973. 162.

linhez való viszonyulását, hogy Brandt szerint nem is igen kívánta újból fővárossá megtenni.[73]

Magát Adenauerrel összehasonlítva úgy érezte, hogy sokkal inkább össznémetségben gondolkodó, számára a „Kelet", bár nem onnan származik, ugyanolyan integratív része Európának, mint a Nyugat. Adenauer erről viszont másképp vélekedett, szerinte Ázsia az Elbánál kezdődik, és ezt így látta már a háború előtt is.[74] Brandttal és általában a szociáldemokratákkal szembeni gyanakvását nem tudta levetkőzni, Kennedyt látogatásakor figyelmeztette megbízhatatlanságukra hivatkozva. Willy Brandt személyesen akkor lett szálka a szemében, amikortól hivatalos „kihívója" lett a szövetségi választásokon. A fal felépülése körül kialakult válság idején csak tovább mélyült a szakadék kettejük között. Brandt nehezményezte, hogy a kancellár még a nyugati szövetségeseknél is kisebb aktivitást mutatott az augusztus 13-a utáni nehéz napokban, és csak augusztus 22-én érkezett Berlinbe, ahol ennek megfelelően hűvös fogadtatásban részesült. A főpolgármester nem vette ugyan tudomásul, hogy Adenauert a szövetségesek is visszafogottságra intették, mert nem kívánták provokálni a szövetségi jelenlétre oly érzékeny Szovjetuniót.

Másfelől a kancellár – Brandttal ellentétben – nem szakította meg éppen zajló választási kampánykörútját, sőt hátba támadta a minden erejével Berlin ügyét szolgáló főpolgármestert: Regensburgban tartott beszédében Brandtot hibáztatta cselekvőképtelenségéért[75] és őt tette felelőssé a Berlinben történtekért. Más beszédeiben és választási plakátokon – ez utóbbiakon mutatóujját figyelmeztetőleg felemelve – az augusztus 13-a után történteket Hruscsov Willy Brandtnak és az SPD-nek nyújtott választási segítségeként jellemzi.[76]

Hűvösebb személyes kapcsolatuk ellenére Brandt mégis úgy vélte, berlini főpolgármesteri minőségében mindig nyitva állt előtte a kancellár ajtaja. Ha a Berlin számára nyújtandó pénzügyi segítségről volt szó, Adenauer soha nem mutatkozott kicsinyesnek. Nyugat-Berlin városépítési tervei és a közlekedési hálózat fejlesztése megnyerték a tetszését, és nem egyszer az ő hozzájárulásával „játszották ki" a szövetségi pénzügyminisztert Berlinnek juttatandó extra-segélyek érdekében.[77] Adenauer néhány nappal leköszönése előtt elbúcsúzott Berlintől is, ahol Brandt kezdeményezésére díszpolgárrá avatták.

73 Brandt, 1975, 51.
74 Brandt, 1992. 27–28.
75 Prittie, 1973. 143.
76 Heimann, 2004. 68.
77 Brandt, 1976. 51.

Mint már láttuk, Willy Brandt küldöttként az NSZK megalakulásától kezdve főpolgármesterré választásáig részt vett a Szövetségi Gyűlés munkájában. Mivel a nyugat-berlini kormányzó polgármester automatikusan a Szövetségi Tanács[78] elnöke, így 1957-től értelemszerűen ezt a tisztséget is átvette. Miután az SPD országos vezetőségébe is bekerült, sőt a szociáldemokraták kancellárjelöltje lett, az 1960-as évek elejétől szövetségi ambíciói is megnőttek.

Az 1961-es és az 1965-ös választásokon egyaránt vereséget szenvedett az SPD, és különösen az utóbbi esetében Brandt számára óriási csalódást okozó kudarcok megérlelték benne az elhatározást, hogy a szövetségi politikai életben háttérbe vonuljon. Ez azonban akkor már elképzelhetetlen volt, hiszen 1964-től az elhunyt Ollenhauer utódjaként az SPD elnöke lett. Ráadásul egy évvel a választások után megbukott az Erhard-kormány, és egy CDU/CSU–SPD nagykoalíció állt fel. Brandt megszegte ígéretét, miszerint csak akkor hagyja el Berlint, ha szövetségi kancellár lesz,[79] és alkancellárként és külügyminiszterként Bonnba tette át székhelyét. Főpolgármesterként 1966 folyamán még találkozott három alkalommal Pjotr Abrasszimovval,[80] kelet-berlini szovjet nagykövettel, aki az 1970–71 folyamán lezajlott négyhatalmi megbeszéléseken a Szovjetunió főtárgyalója volt.[81]

A szovjetek gyakran zavarták a nyugat-berliniek nyugalmát mélyrepülésekkel, illetve vadászrepülők hangrobajával, amely különösen az idősebbek és a betegek számára volt terhes. Brandt kérésére[82] néhány nappal május 8-i találkozójuk[83] után Abrasszimov leállíttatta a légi demonstrációkat,[84] és meghívta Brandtot vendégségbe. A főpolgármester azzal

78 A német parlament felsőháza, ahol a tartományok delegáltjai üléseznek.

79 Der Spiegel, 1961. február 8.

80 ld. Brandt feljegyzéseit a találkozókról, In: Heimann, 2004. Nr. 112., Nr. 116. és Nr. 117.

81 Ügyelni kellett arra, milyen minőségben találkoznak. Nemzetközi jogi státuszviták miatt Brandt számára Abrasszimov nem lehetett beszélgetőpartner NDK-ba akkreditált szovjet nagykövetként, hanem csak mint Legfelső Biztos, aki három nyugati kollégájával Németország mint egész és Berlin feletti felelősséggel rendelkezik. A szovjet nagykövet a Legfelső Biztos jogutódja, a biztosi tisztséget ugyanis már az 1950-es években megszüntették.

82 Heimann, 2004. 507.

83 A svéd konzul dahlemi (Nyugat-Berlin) rezidenciáján.

84 Heimann, 2004. 515.

utasította vissza az invitálást, hogy nyugat-berliniek nem léphetnek a keleti szektorba, és ő nem kér a kivételezésből.[85]

Miután konzultált a szövetséges városparancsnokokkal és a szövetségi kabinettel, 1966. október 12-én mégis ellátogatott Kelet-Berlinbe, ahol a jogi nézetkülönbségek figyelmen kívül hagyásának módszerét javasolta Abrasszimovnak. Úgy vélte, mivel egyik fél sem tudott eltekinteni az egymás érdekeivel szembenálló kötelezettségeitől, ezért azokat a kényes kérdéseket nem érintve kellene megállapodni rövidtávú célok érdekében: kereskedelem, kultúra, könnyítések az emberek számára.[86] Ezek a gondolatok pozitív visszhangra leltek a szovjet nagykövetnél, és végső soron ugyanezen elvekből kiindulva jutottak eredményre a berlini négyhatalmi tárgyalások során.

Bonnból Berlinért

Külügyminiszterként, majd 1969 őszétől szövetségi kancellárként Berlinért érzett felelőssége nem csökkent, mindössze minőségileg változott. Miközben kül- és Németország-politikájának fő iránya Kelet felé mutatott, a másik német államban élők sorsa mellett továbbra is szívén viselte a berliniek helyzetét.

1968-ban még a Szövetségi Gyűlés nyári szünete előtt meglátogatta Abrasszimovot a kelet-berlini nagykövetségen, és felvetette neki a javaslatot, hogy az NSZK az autópályadíjakat átalányban fizetné az NDK-nak. A szovjet nagykövet pozitívan reagált, ezért Brandt megemlítette mindezt a három nyugati külügyminiszternek is. Az elképzelés végül bekerült a későbbi négyhatalmi egyezmény szövegébe is.[87] Az Abrasszimovval folytatott megbeszélését követően arra bíztatta a három külügyminisztert, hogy kezdeményezzenek tárgyalásokat a Szovjetunióval a berliniek körülményeinek megjavításáért.

Egy évvel később (1969. április 10–11.) a washingtoni NATO külügyminiszteri konferencián újfent sürgette a közeledést a Szovjetunióhoz Berlin ügyében. A tagállamok képviselői ezen a találkozón fejezték ki rosszallásukat a Berlinbe irányuló közlekedést ért növekvő korlátozásokat illetően, hangsúlyozták a szervezet továbbra is fennálló biztonsági ga-

85 Brandt, 1976. 118.
86 Uo. 121.
87 Id. Németh, 1993, 186.

ranciáit, és támogatásukról biztosították az illetékes három nyugati hatalom fáradozásait, hogy a berlini helyzetet normalizálják.[88] Gyakorlatilag ez adta meg közvetlenül a kezdő lökést a kölcsönös tárgyalási készségről tanúskodó nyilatkozatokhoz, amelyek az 1970 tavaszán kezdődő négyhatalmi megbeszélésekhez vezettek.

Brandték 1969. őszi kormánynyilatkozata is a tárgyalások megkezdését támogatta, a későbbi egyezmény szellemében Berlin helyzetének megkönnyítésére és megjavítására helyezték a hangsúlyt, miközben ragaszkodtak az egész város négyhatalmi státuszának sérthetetlenségéhez. A szövetségi kormány ígéretet tett arra, hogy Berlin életképességének fenntartásáról továbbra is gondoskodni fog.[89] Ennek megfelelően 1970 folyamán Berlin támogatását célzó törvény született, és az ottani munkavállalás elősegítése érdekében irányelveket fogadtak el.

A berlini négyhatalmi tárgyalásokkal párhuzamosan a szövetségi kormány lerakta keleti politikájának alapjait, és megkötötte két legfontosabb szerződését: a Szovjetunióval és Lengyelországgal. Sor került az „egy nemzet két államának" kormányfői találkozóira is, először Erfurtban (1970. március 19.), majd Kasselban (1970. május 21.).

Willy Brandt e két alkalommal az NDK Minisztertanácsának elnökével, Willi Stoph-fal folytatott megbeszélést. Az egymással kibékíthetetlennek tűnő álláspontok ugyan semmit sem közeledtek egymáshoz, az utánuk következő szakértői szintű tárgyalások viszont hasznos tapasztalatokkal szolgáltak 1971 őszén, amikor a német felek a négy megszálló megbízásából a berlini Négyhatalmi egyezmény részleteiről megállapodások sorát írták alá. Brandt Erfurtban a Németország-politikát illetően hat pontban fogalmazta meg elképzeléseit és elvárásait, amelyek közül az utolsó kettő Berlinre vonatkozott. Ezekben felszólított a négy hatalom Németország mint egészben és különösen Berlinben fennálló jogainak és felelősségeinek tiszteletben tartására, továbbá reményét fejezte ki, hogy a négy megszálló erőfeszítései a Berlinben és a Berlin körül fennálló helyzet megjavítására szolgálnak.[90] Közölte Stoph-fal, ha a tárgyalópartnere a realitások elismeréséről beszél, akkor tudomásul kell vennie Nyugat-Berlin létét is, és annak sokszínű kötődéseit az NSZK-hoz.[91] Később pedig azzal hűtötte le az NDK Berlin-közlekedést érintő egyez-

88 VON DER GABLENZ, 1962. 93–94.
89 A szövetségi kabinet kormánynyilatkozata, 1969. október 28. In: SCHMIDT, 1972. 113.
90 PRITTIE, 1973. 242.
91 BRANDT, 1971. 195.

ményre irányuló szándékát, hogy nem tárgyalhatnak négyhatalmi kompetenciába tartozó kérdéseket.[92]

1970. június 7-én nyilvánosan is megfogalmazta a Szovjetunióval folytatott tárgyalások során, hogy mit kér a szövetségi kormány a moszkvai szerződésért cserébe: *„Abból indulunk ki, hogy a négyhatalmi tárgyalások a Német Szövetségi Köztársaság és Nyugat-Berlin közötti szoros kapcsolatok biztosításához vezetnek. Egy ilyen jellegű garancia nélkül az erőszakról való lemondást rögzítő szerződés nem léphet hatályba."*[93]

Hogy a két megállapodás között szoros összefüggés áll fenn, és hogy reményei szerint a szovjetekkel kötött szerződés jótékony hatással lesz a négy hatalom berlini tárgyalásaira, azt Bonnban az elrepülése előtt tartott, és Moszkvában az NSZK–szovjet szerződés aláírását követő napon sorra kerülő sajtótájékoztatón is elmondta. Mindez eufemisztikusan kifejezve kemény feltételek szabását jelentette, azaz a Szövetségi Gyűlés nem cikkelyezte be és léptette ezáltal életbe a moszkvai szerződést mindaddig, amíg nem jött létre egy számukra kielégítő Berlin-rendezés a megszálló hatalmak között.

Az ekkoriban célegyenesbe forduló nyugatnémet–szovjet tárgyalások során Gromiko egy magánbeszélgetésen megígérte Scheelnek, a moszkvai szerződés aláírását követően a Szovjetunió együtt fog működni a Nyugattal Nyugat-Berlin helyzetének megjavítása érdekében. Scheel ugyanakkor felhívta kollégájának figyelmét a szerződés bonni ratifikálása és a Berlin-rendezés hatékonysága közötti szoros kapcsolatra. Az NSZK-külügyminiszter kimondva-kimondatlanul is *junktim*ot állított. Bár a szovjetek ezt nyomatékosan elutasították, a Berlin-tárgyalások során gyakorlatilag a két szerződés tartalmi összefüggésére rendezkedtek be.[94]

Brandt a berlini tárgyalások menetébe egyébként – bár hangsúlyozottan a négy illetékes hatalom jogkörébe tartozó kérdésekről volt szó – gyakran beavatkozott közvetve, de akár közvetlenül is. 1970 decemberében a négyhatalmi megbeszélések intézményesítését és a technikai szintű (szakértői) tárgyalások 5 munkanap/hét rendszerű lebonyolítását szerette volna elérni, mivel az egykori szövetségesek nem akartak az idő

92 Brandt, 1971b. 130.
93 Uo.
94 Die Berlin-Regelung, 1971. 259.

nyomásának engedni, Bonn számára viszont kezdett kínossá válni a keleti politika és a Berlin-rendezés függőségi viszonya.[95]

A Berlin-tárgyalások folyamán állandó kapcsolatban volt a három nyugati nagykövettel, és 1971 nyarán kivételesen Sylt szigetén, és nem Norvégiában töltötte szabadságát, hogy a tárgyalások finisében kollégái könnyebben elérhessék. Amikor a szovjetek hevesen ellenezték, hogy nyugat-berliniek szövetségi útlevéllel utazzanak kelet-európai államokba, a kérdés ráadásul a nyugati szövetségesek számára sem tűnt túl fontosnak, Brandt személyesen, saját kezűleg írt levélben fordult Brezsnyevhez, és elérte, hogy bepecsételve *„Az 1971. szeptember 3-i négyoldalú egyezménynek megfelelően kiállítva"* szöveget, használható legyen a szövetségi útlevél.[96]

A négyhatalmi egyezmény a megosztott város történetének legfontosabb dokumentuma, státuszkérdéseket ugyan nem szabályoz, de a legfontosabb gyakorlati kérdésekben, amelyek ráadásul gyakran konfliktusforrásként szolgáltak, megoldások születtek, illetve könnyítésekre került sor. Brandt úgy vélte, a megállapodással Nyugat-Berlin hősi korszaka lezárult, új kihívások várnak a város lakóira: találkozóhely lesz a Nyugat és Kelet számára.[97]

Brandt és a Berlin-státusz

Az adott fejezetben már részleteztük, mennyire összetett volt a Berlin-kérdés, a város, illetve a városrészek jogi helyzetének meghatározását pedig számos tényező nehezítette. Brandt elképzeléseiben a Szövetségi

95 A moszkvai szerződést 1970. augusztus 12-én írták alá, ratifikációja azonban elhúzódott, mert a feltételül szabott négyhatalmi tárgyalások eredményes kimenetele még 1970 végén is távolinak tűnt, akkorra viszont – december 7-én – már Lengyelországgal is megkötötték a szerződést Varsóban, amelynek életbe lépésére természetesen nem kerülhetett sor a moszkvai szerződés előtt, így az is függő viszonyba került. 1971. szeptember 3-án aláírják a Négyhatalmi egyezményt, a részleteket kidolgozó és rögzítő német–német egyezmények is elkészülnek az 1971. év végéig, belpolitikai válság miatt azonban még az is kérdésessé vált, hogy egyáltalán becikkelyezik a két keleti szomszéddal kötött megállapodást. Moszkva egyébként már korábban türelmét vesztve „ellenjunktimot" állított: a Négyhatalmi egyezmény záró jegyzőkönyvének aláírását, s ezzel a Berlin-megállapodás hatályba lépését a keleti szerződések bonni törvénybeiktatásától tette függővé. – ld. Brandt nemhivatalos látogatása Brezsnyevnél a Krím-félszigeten. In: Brandt, 1976. 465.

96 Brandt, 1976. 514–515.; Brandt, 1992. 216.

97 Prittie, 1973. 264.

Köztársaságban gyökeret vert nézet köszönt vissza, miszerint Berlin (Nyugat) de iure a Német Szövetségi Köztársaság része, a nyugati szövetségesek korlátozó intézkedései folytán azonban – és abból kifolyólag is, hogy ők gyakorolják a legfelsőbb hatalmat a városban – *de facto* nem gyakorol közvetlen államhatalmat felette.[98] Ugyanakkor felfogásában megjelentek a szövetségi politikától független elemek, ami a berlini viszonyokról szerzett életközelibb tapasztalatainak volt köszönhető.

„A szövetségi kormány nem követel szuverenitást olyan német területen, amelyre nem terjed ki alkotmányának érvényessége" – hangoztatta.[99] Csakhogy az Alaptörvényt Nyugat-Berlinben átvették, a nyugatiak mindössze a várost az NSZK alkotmányos szervezetébe bevonó pontokat – 23. cikk és 144. cikk 2. bekezdés – helyezték hatályon kívül. Bár megjegyezte, Bonn-nak nem érdeke a korlátlan szuverenitásra törekvés,[100] ragaszkodott ahhoz, hogy Nyugat-Berlint speciális szövetségi területnek tekintsék.[101] A sokrétű szövetségi kötődések tekintetében ez az elvárás még elfogadható is lett volna, Brandt viszont éppen ezeken a területeken követelt továbblépést: a nyugatnémet törvények közvetett hatálybalépésének megkönnyítését és leegyszerűsítését, a tanácskozó státuszú berlini képviselők szavazati jogának bővítését a Szövetségi Gyűlésben és a Szövetségi Tanácsban és a közvetlen választást,[102] amelyek által éppen a megszállói jogok maradékát számolták volna fel.

Az általa megkövültnek és kiüresedettnek jellemzett négyhatalmi státusz[103] számára csak annyiban bírt jelentőséggel, hogy ezáltal vélte megakadályozhatónak a német nép kettészakítását egy városon belül. Miután az mégis bekövetkezett, Kennedynek írt levelében Nyugat-Berlin hivatalos háromhatalmi státuszának kinyilvánítását kérte. Ez a nyugati szövetségesek álláspontjával élesen szembenálló óhaj komoly bírálatokat váltott ki több oldalról is. Brandt úgy érezte, nem értették meg: az egész Berlinre vonatkozó négyhatalmi egyezmények megszegése után a három hatalom nyugat-berlini felelőssége szerinte érintetlen kell, hogy maradjon, és nem szabad négyhatalmi felelősséggel helyettesíteni.[104]

98 ld. A Szövetségi Alkotmánybíróság 1952. május 12-i határozata az Alaptörvény berlini érvényességéről. In: VON DER GABLENZ, 1962. 128–133.
99 BRANDT, 1969. 129.
100 SCHMIDT, 1972. 157.
101 BRANDT, 1969. 133.
102 SCHMIDT, 1972. 47.
103 BRANDT, 1969. 136.
104 BRANDT, 1971. 75.

Ilyen irányú törekvések egyébként felfedezhetőek voltak a szovjet Berlin-politikában is, Brandt viszont nem látta be, a nyugatiak miért ragaszkodtak kétségbeesetten az utolsó szalmaszálba, amely révén a Szovjetuniót még rászoríthatták feléjük fennálló kötelezettségeinek betartására. A négyhatalmi státusz egész Berlin felett nem szűnt meg, csak minimálisra redukálódott. Willy Brandt berlini státuszkérdésekben éppúgy nem engedett, mint az NDK nemzetközi jogi elismerését illetően. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne törekedett volna a lehetőségek jogi nézeteltérések figyelmen kívül hagyásával maradt keretein belül megoldást találni gyakorlati kérdésekben.

Willy Brandt és Berlin: Egyenleg

Összegezve egy életút és egy várostörténeti korszak összefonódását, megállapítható, Berlin (Nyugat) szabadságának megőrzésében, az egész város területén élők helyzetének megjavításában és a „nyugati szektorok" felvirágoztatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Brandt. Tekintélye a városban 1964-ben érte el a csúcsát, amikor egy reprezentatív minta alapján készült közvélemény-kutatás eredménye azt mutatta, hogy a nyugat-berliniek több mint 89%-a elégedett Berlin-politikájával.[105] 1971-ben a béke Nobel-díj átadásakor a bizottság indoklásában kiemelte a nyugat-berlini lakosságért tett fáradozásait is.

Politikai karrierje Berlinben vette kezdetét, a városban betöltött szerepe és a város világpolitikai jelentősége révén alapozta meg hírnevét nemzetközileg. Szövetségi külügyminiszterként, majd kancellárként kamatoztatni tudta Berlinben gyűjtött tapasztalatait. Nagy hatással volt rá Kennedy 1963-as látogatása és a berlini fal, amelynek tragikus közelsége egyetlen más szövetségi politikust sem érintett olyan érzékenyen, mint a berlini főpolgármestert, ám a későbbiekben éppen ezért volt ő a legalkalmasabb az enyhülési politika végigvitelére. Ez a két élménye tudatosította benne végleg, mekkora felelősséget visel egy politikus az emberek mindennapjainak elviselhetőbbé tételében.

A *Passierschein*-egyezmények, majd a keleti politikával kiegyensúlyozott négyhatalmi egyezmény kevés politikai hozadéka mellett nagyon sok emberi könnyítést tartalmaztak. Mindezt csak egy olyan politikus és a köré szerveződő gárda valósíthatta meg, aki mindenkinél jobban tud-

105 Heimann, 2001. 39.

ta, hogy a fal a Kelet–Nyugat konfliktus feloldása nélkül nem tűntethető el, ám szellősebbé tehető a „kis lépések" politikájával. Ezért vitte magával Bonnba a nyugat-berlini szenátusban bevált munkatársait és idézett elő külpolitikai koncepcióváltást.

„És Berlin? És a fal? A város élni fog, a fal pedig leomlik. De mindig is illúzió volt egy elszigetelt Berlin-megoldás, mely nem jár messzemenő változásokkal Európában és Németország részei között, egy ilyen megoldás az évek múltával sem vált valószínűbbé."[106] Amikor az 1980-as évek végén azonban a hőn óhajtott változások a világpolitika színpadán bekövetkeztek, nem maradtak el annak berlini következményei sem. 1989. november 10-én, a szektorhatár megnyitásának másnapján a schönebergi városháza erkélyén állva, miután megélhette azt, amiért egész életében küzdött, megelégedéssel summázta: *„...most összenő, ami összetartozik."*[107]

106 Brandt, 1992. 461.
107 Bögeholz, 1996.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Források

Brandt

1969 Brandt, Willy: *A peace policy for Europe.* London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.

1971a Brandt, Willy: *Der Wille zum Frieden. Perspektiven der Politik.* Hamburg, k. n., 1971.

1971b Brandt, Willy: *Frieden. Reden und Schriften des Nobelpreisträgers 1971.* Bonn, Neue Gesellschaft, 1971.

1976 Brandt, Willy: *Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960-1975.* Hamburg, Hoffmann und Campe, 1976.

1982 Brandt, Willy: *Links und frei. Mein Weg 1930–1950.* Hamburg, Hoffmann und Campe, 1982.

1992 Brandt, Willy: *My life in politics.* London, Penguin Books, 1992.

Die Berlin-Regelung

1971 *Die Berlin-Regelung. Das Viermächte-Abkommen über Berlin und die ergänzenden Vereinbarungen.* Kiadta: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Bonn, 1971.

Németh

1993 *A német kérdés 1945–1990.* Szerk.: Németh István. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

Schmidt

1972 *Willy Brandt – Bundestagsreden.* Szerk.: Schmidt, Helmut. Bonn, AZ Studio, 1972.

Szakirodalom

Bögeholz

1996 *Deutsch-deutsche Zeiten. Eine Chronik. Deutschland von 1945 bis 1995.* Szerk.: Bögeholz, Hartwig. München, Systhema Verlag GmbH, 1996. (CD-ROM)

HEIMANN
1997 HEIMANN, Siegfried: Politische Remigranten in Berlin. In: *Rückkehr und Aufbau nach 1945*. Szerk.: KROHN, Claus-Dieter – VON ZUR MÜHLEN, Patrick. Hamburg, k. n., 1997. 193–195.
2001 HEIMANN, Siegfried: „Der Mann, der nach vorne ging". Willy Brandt und Berlin. In: *Berlinische Monatsschrift*, 2001. 7. sz. 39–54.
2004 *Berlin bleibt frei. Politik in und für Berlin 1947–1966*. Szerk.: HEIMANN, Siegfried. Bonn – Berlin, Dietz, 2004. (*Willy Brandt – Berliner Ausgabe* 3. köt.)

MAHNCKE
1973 MAHNCKE, Dieter: *Berlin im geteilten Deutschland*. München, Oldenbourg, 1973.

PRITTIE
1973 PRITTIE, Terence: *Willy Brandt. Biographie*. Frankfurt a.M., Goverts-Krüger-Stahlberg, 1973.

STERN
1990 STERN, Carola: *Willy Brandt. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Gütersloh, Bertelsmann 1990.

VON DER GABLENZ
1962 *Dokumente zur Berlin-Frage 1944–1962*. Szerk.: VON DER GABLENZ – KUHN – METTENHEIM – HEIDELMEYER – HINDRICHS. München, R. Oldenbourg Verlag, 1962.

Grenada és a Karib-tenger. A térkép forrása: Williams, Gary: Prelude to an Intervention: Grenada 1983. In: *Journal of Latin American Studies*, 29. (1997. február) 1. sz. 132.

Simon Eszter

Párhuzamos válságkezelés a Reagan-adminisztrációban

Tizenkilencszáznyolcvanhárom októberében az Egyesült Államoknak két akut válsággal is meg kellett küzdenie. Először a pattanásig feszült libanoni helyzetben „békefenntartói" feladatokat ellátó amerikai tengerészgyalogosokról a Grenadán bekövetkezett hatalomátvétel vonta el Reagan elnök és tanácsadóinak figyelmét. Később a helyzet tovább bonyolódott, mert a Libanonban lévő tengerészgyalogosokat ért támadás arra késztette az amerikai vezetést, hogy egyszerre két krízisre is megoldást keressen. Bár a döntéshozók mindkét eseménnyel kapcsolatban felvetették a katonai megoldás lehetőségét, az Egyesült Államok végül elfogadta Grenadán a katonai rendezésre vonatkozó terveket, míg Libanonban a beavatkozás ellen döntött. Annak tudatában, hogy a Reagan-adminisztrációnak a békeközvetítés és a megállapodás végrehajtásában felvállalt ellenőrző szerepe akár az USA Közel-Kelet iránti megkülönböztetett figyelmét is jelenthette volna, Amerika végül nem torolta meg a tengerészgyalogosokat ért támadást. Ezzel szemben a karibi térség legtávolabbi pontján elhelyezkedő, egyedül szerecsendió termelésben elért vezető szerepével kitűnő, és mindössze százezer lakosú Grenadával kapcsolatban a Reagan-kormányzat a szigetet elfoglaló invázió mellett döntött. E látszólag meglepő döntések azonban jól magyarázhatóak Reagan elnök globális stratégiájának, a döntéshozókat leginkább foglalkoztató amerikai külpolitikai kudarcok (a vietnámi háború és az iráni túszválság), valamint a vállalandó kockázat tükrében. A külpolitikai stratégia gyakorlati alkalmazását érintő ellentétek, valamint a döntéshozók között fennálló és a döntési folyamat során megnyilvánult feszültség, rámutatnak azonban arra, hogy ezen döntések korán sem voltak előre „lefutottak". Ez utóbbit látszik megerősíteni az itt tárgyalt két válság egymásra gyakorolt hatása is.

Az 1980-as elnökválasztás során Ronald Reagan volt kaliforniai kormányzó kihasználta az Egyesült Államokban jelentkező enyhülés ellenes indulatokat. Kritizálta az 1970-es évek enyhülés jegyében tett külpolitikai lépéseit, mert véleménye szerint azok gyengítették az Egyesült Államok hatalmi pozícióját, teret engedve a Szovjetunió terjeszkedési törekvéseinek.[1] Ennek megfelelően Reagan amellett kardoskodott, hogy meg kell fordítani az Egyesült Államok Szovjetunióhoz mért relatív „hanyatlását"; meg kell szabadulni a vietnámi kudarc eredményeképpen kialakult önkorlátozástól, amely akadályozta Amerikát hatalmának érvenyesítésében; vissza kell állítani az Egyesült Államok vezető szerepét a szabad világban; és mindennek érdekében fontossági sorrendet kell felállítani a világpolitikai célok között.[2] Reagan helytelenítette a hivatalban lévő elnök politikáját, mert úgy vélte, hogy Carter figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a hidegháború még nem ért véget.[3]

Ronald Reagan nézetei megválasztása után sem változtak. Továbbra is az 1950-es évekre jellemző szigorú hidegháborús külpolitika mellett állt ki, és ismét a Truman-elvet, a dominó-elméletet, a világ bipoláris alapon való szerveződésébe vetett hitet és a globális feltartoztatást tette meg a hivatalos amerikai külpolitika alappillérjévé.[4] Sőt ennél továbbmenve meghirdette a Reagan-doktrínaként ismertté vált alapelvet, amely – túltéve még az 1950-es években vallott hidegháborús nézeteken is – nem annyira a feltartóztatásra, mint inkább a kommunizmus visszaszorítására helyezte a hangsúlyt. Ahogyan azt Reagan kifejtette, a kommunizmus elleni harc az egész világra kiterjedő küzdelem, és ezért az USA-nak világszerte támogatnia kell minden antikommunista mozgalmat.[5] Mindezzel összhangban 1982 decemberében megszületett a reagani stratégiát írásba foglaló nemzetbiztonsági dokumentum *(National Security Decision Directive 75)*, amely 3 pontban határozta meg az Egyesült Államok feladatát: a Szovjetunió feltartóztatása és visszaszorítása, a Szovjetunión belüli nagyobb szabadság irányában végbemenő változások elősegítése a rendelkezésre álló – korlátozott – eszközökkel, és a szovjetekkel való tár-

1 MAGYARICS, 2002. 417. és PATERSON, 1988. 256.
2 BROWN, 1983. 567.
3 RUBIN, 1985. 301.
4 MAGYARICS, 2002. 417. és PATERSON, 1988. 256.
5 MAGYARICS, 2002. 360. és 422.

gyalások fenntartása az USA érdekeit maximálisan figyelembe vevő szerződések megkötésének érdekében.[6]

Eszerint tehát a szovjetekre ismét, mint veszélyforrásra – ellenségre – kell tekinteni. Az elsődleges feladat a Szovjetunió elrettentése, de a konfrontációtól sem szabad visszariadni. Ennek érdekében a diplomáciai tárgyalásokat is csupán a konfrontáció egy módjaként kell kezelni. Így tehát az USA-nak az erő pozíciójából kell tárgyalnia, mindig szem előtt tartva azt a tényt, hogy a szovjet birodalom a forradalmi hatalom,[7] amelynek egyetlen mozgatórugója a szocializmus terjesztése. Ennek megfelelően a szovjet terjeszkedés megállításában az Egyesült Államoknak elsősorban katonai erejére kell támaszkodnia,[8] és ezért a legsürgetőbb feladat a Reagan-adminisztráció által vélt sebezhetőségi ablak (a szovjetek nukleáris paritásának eredménye) és a mobilitási szakadék (a szovjet rakétakilövő állások nagyobb mozgékonysága) megszűntetése volt. A Reagan-adminisztráció 1,1 billió dollárra növelte a katonai kiadásokat, amelynek nagy részét a stratégiai arzenál fejlesztésére, valamint a gyors reagálású erők felállítására költötte. Ez utóbbinak éppen úgy szerepet szántak az amerikai érdekek védelmében, mint az USA szavahihető szövetséges imázsának megteremtésében.[9] Végül pedig e konfrontációs politika legfőbb veszélyét, az egy időben való túlzott katonai kötelezettségvállalást elkerülendő, az Egyesült Államoknak nem szabad hagynia magát belerángatni konfliktusokba: saját feladata megválogatni azokat a térségeket, ahol hajlandó harcba szállni. Ezen pontok kiválasztásánál lényeges szempont, hogy a Szovjetunióval ott kell felvenni a küzdelmet, ahol annak a legnagyobb károkat lehet okozni.[10]

Míg ezen stratégiai alapkérdésekben konszenzus uralkodott Reagan közvetlen tanácsadói, miniszterei és a Nemzetbiztonsági Tanács tagjai között, közelről sem mutatkozott egyetértés a külpolitikai elvek gyakorlati alkalmazásában. A regionális prioritások meghatározásában vitathatatlanul a keményvonalasok, mint például Jeane Kirkpatrick ENSZ nagykövet, és az 1982-ig külügyminiszterként szolgáló Alexander Haig által hangoztatott vélemény volt a meghatározó, elsősorban annak köszönhetően, hogy maga Reagan elnök maga is a keményvonalasok közé tarto-

6 Magyarics, 2002. 417. A dokumentum szövegét lásd: Bailey, 1999. 27–35.

7 A kifejezés a szovjet ideológiának a nemzetközi rendszer felforgatásában való érdekeltségére utal.

8 Brown, 1983. 569.

9 Brown, 1983. 569–570. Lásd még Magyarics, 2002. 417–418.

10 Brown, 1983. 569.

zott.[11] Eszerint, az egyik legfontosabb területet az Egyesült Államok közvetlen szomszédságában fekvő Karib-térség és Közép-Amerika jelentette.[12] E területek kiemelt kezelése részben a földrajzi közelségnek és a hosszú távra visszatekintő latin-amerikai USA dominanciának volt köszönhető, de fokozta a döntéshozóknak a térség iránti érzékenységét az a tény is, hogy az elnök és közvetlen tanácsadóinak többsége előzőleg a kaliforniai politikai életben vállaltak aktív szerepet, ahol a latin-amerikai bevándorlók magas aránya miatta elengedhetetlen volt az USA-tól délre fekvő országokban zajló események naprakész követése.[13]

A Reagan-adminisztráció Latin-Amerika politikája

Reagan szerint Carter elnök Közép-Amerikával szemben folytatott politikája veszélyesen nagy teret engedett a szovjeteknek, illetve karibi szövetségesének – Kubának – ahhoz, hogy látványosan növeljék befolyásukat az USA közvetlen szomszédságában.[14] Meg kell jegyezni, hogy a kommunizmus elleni harc tekintetében az Egyesült Államok pozíciójának megrendülése a Carter évek alatt nem feltétlenül volt téves elképzelés: az emberi jogok érvényre juttatása érdekében az USA meglehetősen hűvösen bánt a latin-amerikai jobboldali diktatúrákkal, amelyek korábban szövetségesek voltak a kommunizmus elleni küzdelemben. Az is igaz azonban, hogy négyéves terminusa vége felé Carter elnök már lépéseket tett, ha nem is a latin-amerikai kapcsolatok javítására, de legalább a térségben jelentkező kommunista veszély megfékezésére.[15] Reagan elnök és tanácsadói számára azonban a Karib-térség különleges

11 Brown, 1983. 578.

12 Brown, 1983. 573. – Szintén a héják közé tartozott Edwin Meese igazságügyi miniszter és William Clark nemzetbiztonsági tanácsadó. Magyarics, 2002. 359. – Ezzel szemben kisebbségben maradt véleményével Caspar Weinberger védelmi miniszter, aki óvatosságra intett, attól tartva, hogy a karibi-térségben és Közép-Amerikában való esetleges katonai beavatkozás elvonná a rendelkezésre álló erőket az általa fontosabbnak vélt térségekből, mint például Nyugat-Európa, a Közel-Kelet vagy a Perzsa-öböl. A katonai megoldásokkal szembeni óvatosságában később gyakran szövetségesre talált az Egyesített Vezérkarban (főleg Latin Amerikával kapcsolatban) és a Haig távozása után George Shultz által vezetett Külügyminisztériumban. Brown, 1983. 578. és Rubin, 1985. 303.

13 Rubin, 1985. 301.

14 Brown, 1983. 573.

15 Lásd például Molineu, 1990. 155.

fontossággal bírt. Úgy tekintettek a Karib-tengerre, mintha az „Amerika tava" lenne, újjáélesztve azt a Karib-tenger-képet, amelynek értelmében a szigetvilág nemcsak stratégiai egységet alkot Közép-Amerikával, de egyben létfontosságú terület is volt az Egyesült Államok nemzetbiztonságának garantálásában.[16] Így mindennemű idegen nagyhatalmi jelenlét Közép-Amerikában és a Karib-térségben érzékenyen érintette az Egyesült Államokat.[17]

A USA majdnem 150 éves gazdasági, politikai és katonai befolyása lehetővé tette azt, hogy Közép-Amerikában és a Karib-térségben azonnal – még az újrafegyverkezés megvalósulása előtt – neki lehetett kezdeni a kommunizmus ellenes harcnak. A frontvonalban elsősorban két közép-amerikai ország, Nicaragua és El Salvador helyezkedett el. Az adminisztráció egyik első lépéseként felhatalmazta a CIA-t, hogy a nicaraguai sandinista rezsim ellen harcoló kontrákat felfegyverezze, illetve hogy az Egyesült Államok területén kiképezze őket. El Salvadorban pedig az USA a népszerűtlen Duarte-kormányt támogatta a nicaraguai és kubai fegyverszállítmányokkal ellátott baloldali gerillákkal szemben. Így tehát a CIA feladata lett az is, hogy a salvadori gerillák forrásait elvágja.[18] A salvadori akció annak az 1981. február 23-án kiadott külügyminisztériumi dokumentum következménye volt, amelyben az Egyesült Államok a salvadori gerilláktól elkobzott iratokkal kívánta bizonyítani a gerillák nicaraguai, kubai, sőt szovjet kapcsolatait.[19]

Ez a dokumentum azonban nemcsak El Salvadort érintette, hanem részletezte a Közép-Amerikában és Karib-térségben lehetséges cselekvési alternatívákat is. Míg a tárgyalásos rendezést vagy merőben elutasította vagy csak félszívvel támogatta a Reagan-kormányzat, a katonai beavatkozás semmilyen válfaját nem zárta ki. Bár kívánatos volt a helyzet titkos CIA-akciók során való rendezése, olyan tervek is születtek, mint Nicaragua és El Salvador tengeri blokád alá vétele. Az elnök emellett nem volt hajlandó teljesen kizárni egy amerikai katonai beavatkozás lehetőségét sem,[20] sőt politikai és gazdasági téren is lépéseket tett az Egyesült Államok. Reagan elnök 1982-ben bejelentette a Karib-térség kezdeménye-

16 Közép-Amerikában és a karibi-szigetvilágban a kommunista veszély elhárításának nemzetbiztonsági fontosságát deklarálta Ronald Reagan például 1983. március 10-én. RUBIN, 1985. 310.

17 VERTZBERGER, 1998. 15.; PATERSON, 1988. 10. és 269.

18 BROWN, 1983. 575.; MAGYARICS, 2002. 360–361.

19 BROWN, 1983. 573–575.

20 BROWN, 1983. 573–575.; RUBIN, 1985. 302–303.

zést (*Caribbean Basin Initiative*). Ez a mini Marshall-terv a kereskedelem és a magántőke segítségével szándékozott gyógyírt találni a Karib-térség gazdasági problémáira. Célja az volt, hogy a szabad piacgazdaság támogatásával tartóztassa fel a szovjet–kubai terjeszkedést.[21]

A Reagan-kormányzat és a Közel-Kelet

A Reagan-kormányzat hasonló magatartást tanúsított a fontossági sorrendben valamivel hátrább rangsorolt Közel-Kelettel szemben is. A hidegháború kezdete óta Amerika három párhuzamos célt próbált megvalósítani a térségben. Először is, az USA a zsidó állam kikiáltása óta szövetségeseként támogatta Izraelt. Másodszor megpróbálta megtalálni azt a politikai megoldást, amellyel biztosítani tudta a térség olajkészletéhez való hozzáférést. Végül ellen kívánt állni a szovjetek regionális terjeszkedésének, amelyre kezdetben a gyarmatbirodalmak felbomlása miatt kialakult hatalmi vákuum, később pedig a regionális instabilitás és ellentétek kínáltak lehetőséget.[22] A három cél közötti rangsorban az 1980-as évek elején az Egyesült Államok a harmadikat tartotta a legfontosabbnak. Ahogy Haig külügyminiszter fogalmazott, a perzsa-öböli olajkészletekhez való hozzáférés biztosításával az USA legjobb esetben is csak a két világrend közötti világméretű küzdelem keretein belül szándékozott foglalkozni.[23]

Az 1980-as évek receptje a Szovjetunió elleni küzdelemben csak intenzitásában különbözött a korábban e térségben folytatott amerikai politikától. Az olajkészletekhez való hozzáférés biztosítása érdekében korábban az Egyesült Államok Izrael-barát politikáját azzal próbálta ellensúlyozni, hogy a mérsékelt arab államokkal is megpróbált baráti viszonyt kialakítani.[24] A kommunizmus elleni küzdelemben szintén egy laza nyugat-barát szövetség kialakítása volt a cél. Ennek keretében az USA növelni szándékozott az olyan nyugat-barát közel-keleti országoknak nyújtott katonai és gazdasági segélyeket, mint Egyiptom, Omán, vagy Szaúd-Arábia. Bár Izrael megmaradt stratégiai szövetségesnek, súlya e bilateralizmuson alapuló szövetségi rendszerben – még ha időlegesen is – valame-

21 Molineau, 1990. 30. Kongresszus azonban az egyes közép-amerikai árukra kivetett importvámokkal korán kudarcra ítélte ezt a kezdeményezést. Magyarics, 2002. 360.

22 Lawson, 1984. 28.; Az Egyesült Államok és szorosabban a Reagan-kormányzat Közel-Kelet politikájáról lásd még Magyarics, 2002. 366–382.

23 Brown, 1983. 568. és 577.; Reagan, 1990. 410. és 418.

24 Magyarics, 2002. 366.

lyest háttérbe szorult. Mi több, az Egyesült Államoknak békés rendezés iránti szándéka is megmaradt, hiszen az amerikaiak úgy vélekedtek, hogyha a regionális ellentéteket sikerül tárgyalások útján megoldani, az csökkenthetné a szovjet terjeszkedés esélyét. 1982 februárjában a regionális fegyverkezés megállításának realitásáról beszélve Reagan elnök úgy fogalmazott, hogy annak egyetlen alternatívája a Carter elnök által megkezdett úton való továbbhaladás, vagyis a közel-keleti konfliktus békés megoldása lehet, mert ebben az esetben a térség *„minden országában a fegyverkezés csak a Közel-Keletet érő olyan külső fenyegetésekkel szemben való védekezés lenne, mint amilyet a Szovjetunió jelent."*[25] Az USA addig sem hátrált meg a térségbeli beavatkozástól, amíg a békés rendezésre lehetősége nyílt volna: 1981 augusztusában a tradicionálisan a térségben szolgáló hatodik flotta légi harcba bocsátkozott líbiai vadászgépekkel, illetve egy többnemzetiségű alakulat részeseként felügyelte a Sínai-félszigetről való izraeli kivonulást, amelyre az 1978-as Camp David-i megállapodás értelmében került sor.[26]

Válság Grenadán

A Bishop-kormány hatalomra jutása és bukása

1983. október 25-én az Egyesült Államok a vietnámi háború óta először kezdett nagyszabású katonai akcióba, mégpedig Grenadában. Ez az egykori brit gyarmat a függetlenedés első lépéseként 1967-től elnyerte a politikai önkormányzás jogát és hét évvel később a Brit Nemzetközösség tagjaként teljes függetlenségre tett szert. A remélt demokrácia azonban sohasem bontakozott ki teljesen, és 1983-ra Grenada már a kifejezetten problémás államok közé tartozott. Az 1967-es első szabad választásokon a Grenadai Egyesített Munkáspárt *(Grenadian United Labour Party)* és annak vezetője – Sir Eric Gairy – győzedelmeskedett. Gairy a súlyos gazdasági problémák közepette két eszközzel – a korrupció bátorításával és a demokrácia megnyirbálásával – próbálta megőrizni hatalmát. Demokrácia-ellenes lépéseivel azonban mindössze a baloldali Új Jewel Mozgalommal *(New Jewel Movement – NJM)* szimpatizáló fiatal munkanélküli értelmiségiekből és szakemberekből álló ellenzék összefogását és radika-

25 Lawson, 1984. 29.
26 Lawson, 1984. 29.

lizálódását sikerült elérnie. 1976-ban Gairy külföldi tartózkodását kihasználva, az NJM puccsot hajtott végre. Bár kezdetben az emberi jogok tiszteletben tartását és valódi demokráciát ígértek, hamarosan felfüggesztették az alkotmányt, betiltották a demokratikus intézményeket és egypártrendszert hoztak létre. 1983-ra a Maurice Bishop vezette kormány kezdeti gazdasági sikerei és ezzel együtt a forradalmi nemzeti kormány népszerűsége is leáldozóban volt, amelynek eredményeképpen kiélesedtek az NJM-en belüli ellentétek, szembeállítva egymással a pragmatikusabb gondolkodású Bishop miniszterelnököt és a Bernard Coard vezette keményvonalas csoportosulást. Egy kompromisszumos megoldásnak köszönhetően – ami a Bishop és Coard közti hatalommegosztáshoz vezetett – szeptemberre rendeződni tűntek a párton belüli ellentétek. 1983. október 12-én azonban kelet-európai, szovjet és kubai körútjáról való hazaérkezésekor Bishopot kizárták a pártból és házi őrizet alá helyezték, mert nem tagadta azon vádakat, miszerint olyan híreket terjesztett, hogy Coard az ő meggyilkolását tervezi. A Bishop menesztésének hírére kitört zavargások azt mutatták, hogy a kommunistának tartott Coarddal szemben még élvezte a grenadaiak támogatását. Október 19-én Bishop a lakosság segítségével kiszabadult, és követőivel megpróbált elfoglalni egy katonai támaszpontot, de hamar megadásra kényszerült. Még aznap délután kettőkor Maurice Bishopot és kormányának hozzá hű tagjait kivégezték. Október 20-én a Coard által bábként mozgatott Austin tábornok vezette Forradalmi Katonai Tanács vette át a hatalmat.[27]

Kezdeti amerikai reakciók

A Gairy-rezsim bukása után az Egyesült Államok óvatosan, de pozitívan reagált a grenadai változásokra. A Bishoppal kapcsolatos hiányos ismeretek és az Eric Gairyvel szembeni növekvő amerikai elégedetlenség arra ösztönözte Carter elnököt, hogy ismerje el az 1976-ban hatalomra került Bishop-kormányt. Amikor azonban egyértelművé vált, hogy Bishop nem hajlandó demokratikus kereteken belül kormányozni, illetve hogy a kommunista Kubával közelebbi kapcsolatot kíván kialakítani, csökkent a Bishop iránti kezdeti amerikai lelkesedés. Az 1981 januárjában hatalomra kerülő Ronald Reagant elődjénél is jobban aggasztották a grenadai események. Mindez oda vezetett, hogy a Reagan-kormány-

27 Vertzberger, 1998. 172–173.; Williams, 1997. 136–144.

zat nem akkreditált nagykövetet a karibi országba, és gondoskodott arról, hogy a Karib-térség Kezdeményezés pénzügyi forrásaiból Grenada ne részesedhessen. Továbbá az Egyesült Államok nem fogadta kitörő örömmel azt a bejelentést, miszerint Grenada nagy nemzetközi repülőtér építésébe kezd. Csak tovább növelte az amerikaiak aggodalmát, hogy az építkezésen számos kubai munkás vett részt, és hogy szokatlanul hosszú – több, mint 3000 méteres – kifutópálya építését tervezték. Az amerikaiak azt gyanították, hogy ez utóbbira szovjet és kubai vadászgépek fogadásához van szükség.[28]

A Reagan-kormányzat nemcsak politikai lépésekkel és a térségben tartott rendszeres katonai gyakorlatokkal, de retorikájával is igyekezett megfélemlíteni a grenadai kormányt. Az adminisztráció Latin-Amerika politikájával összhangban, erős kommunista-ellenesség jellemezte a Grenadával és a Bishop-rezsimmel kapcsolatos megnyilvánulásokat. Először is 1982 áprilisában az elnök úgy fogalmazott, hogy Grenada *„magán hordja a szovjet-kubai védjegyet és a jövőben meg fogja kísérelni szomszédjait is megfertőzni ezzel a vírussal."*[29] Majd később, 1983 márciusában az amerikai nemzetbiztonsági kockázatként értékelt kifutópályáról szólva Reagan elnök úgy nyilatkozott, hogy a kifutópálya Grenada *„szovjet–kubai militarizálására tett kísérlet része"*, vagyis egyértelmű jele *„a kommunizmus regionális terjeszkedésének"*.[30] Vagyis az USA nem úgy tekintett Grenadára, mint egy apró, visszamaradott és érdektelen szigetre, amelynek új, bár baloldali kormánya van, hanem mint *„egy olyan eseménysorozat fontos láncszemére, amelyet ha* [az USA] *enged továbbfolytatódni, létfontosságú amerikai érdekeket veszélyeztethet"*.[31]

Tény, hogy olyan jelekből, mint a kifutópálya hossza, a projekt kubai finanszírozása és a kubai munkások jelenléte, valamint Grenada szovjet blokk melletti ENSZ szavazatai az Egyesült Államok teljesen logikusan következtethetett Grenada kommunista országok felé való közeledéséhez. Mindazonáltal a Reagan adminisztráció antikommunista szemlélete nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az amerikaiak elutasították Bishop magyarázatát, miszerint a repülőtér átépítésére a turizmus fellendítése miatt volt szükség. Más hasonlóan kis karibi országok is építettek a grenadai repülőtér paramétereivel megegyező repülőteret valóban turisztikai céllal, de az nem váltotta ki az Egyesült Államok aggodalmát. Az

28 Beck, 1993. 25–27.
29 Williams, 1997. 134.; Beck, 1993. 29.
30 Beck, 1993. 30.
31 Vertzberger, 1993. 177.

amerikaiak azt sem vették figyelembe, hogy a repülőtér építését csak 20%-ban finanszírozta Kuba. A beruházás további költségeit amerikai, brit és európai cégek biztosították.[32] Mi több, az USA alig rendelkezett a fent említettnél több információval Grenadával kapcsolatban: az amerikai vezetés csupán a technikai hírszerzés eredményeire támaszkodhatott, de nem voltak megbízható kémei Grenadán annak köszönhetően, hogy a CIA takarékoskodásra kényszerült azután, hogy Carter elnök átszervezte és karcsúsította a szervezetet.[33] Sőt azáltal, hogy az USA nem akkreditált nagykövetet Grenadába, csak a barbadosi nagykövet révén juthatott volna hasznos információkhoz, aki azonban felettesei utasítása ellenére sem volt hajlandó szóba állni a Bishop-rezsimmel.[34] Kellett tehát némi szerencse ahhoz, hogy az amerikai értékelés utólag helyesnek bizonyuljon. Az invázió során elkobozott dokumentumok alátámasztották a kommunista kapcsolatot: Grenada Észak-Koreával és Kubával egyaránt kötött kölcsönös segítségnyújtási egyezményt.[35]

Az amerikai megfélemlítés kezdetben nem vezetett eredményre: Grenada hasonlóan kemény szavakkal vágott vissza az Egyesült Államoknak azzal vádolva az USA-t, hogy az el kívánja foglalni a szigetországot. Hamarosan azonban a grenadaiak kommunizmus iránti alacsony fokú szimpátiája, valamint a kormányzó elitben támadt ideológiai ellentétek és az NJM radikális baloldala felől érkező, Bishop hatalmát ért fenyegetések meghátrálásra kényszeríttették a miniszterelnököt. 1983 nyarán tett washingtoni látogatása során Bishop meglepően engedékenynek bizonyult. Hajlandónak mutatkozott elfogadni a grenadai–amerikai kapcsolatok javításához támasztott feltételeket: a demokrácia megteremtését, az Amerika-ellenes propaganda leállítását és a nemzetközi politikában minimálisan elvárt el nem kötelezettséget. És bár Bishop látogatása némileg csökkentette a két ország közti feszültséget, további közeledés nem történt, mivel Bishop belpolitikai problémái nem tették lehetővé az Egyesült Államok által szabott feltételek megvalósítását.[36]

32 Beck, 1993. 30. és 48. (144-es lábjegyzet)
33 Beck, 1993. 92–93.
34 Shultz, 1993. 329.; Weinberger, 1990. 181–182.
35 Beck, 1993. 62.; Menges, 1988. 89.
36 Williams, 1997. 134–135. Lásd még Shultz, 1993. 324–325.

Grenada állandó jelleggel 1983. október 13-ától került fel a Külügyminisztérium által vezetett Tárcaközi Csoport (Restricted Interagency Group – IG) és a Nemzetbiztonsági Tanács napirendjére, ekkor még csak elővigyázatosságból. A szigeten tartózkodó mintegy ezer amerikai állampolgár – közülük 600 ott tanuló egyetemista – biztonságáért érzett aggodalmat már első nap a kommunizmus ellenes globális küzdelem tükrében szemlélték a döntéshozók. Constantine Menges, a Nemzetbiztonsági Tanács egyik Latin-Amerika szakértője úgy vélte, hogy az amerikai polgárok azért vannak veszélyben, mert egy olyan bizonytalan politikai helyzet kellős közepére kerültek, amelynek során Kuba, illetve a Kuba-barát Bishop-támogatók küzdenek a szovjet-barát Bernard Coarddal és szimpatizánsaival. Ennek eredményeképpen október 13-án – hat nappal Bishop meggyilkolása előtt – Menges az javasolta, hogy az USA ne csak az amerikai polgárok evakuálásra törekedjen, hanem a grenadai demokrácia helyreállítására is.[37] Menges javaslata kezdetben nem aratott nagy népszerűséget elsősorban azért, mert az amerikai döntéshozók többsége Mengestől eltérően értelmezte a kommunista veszélyt: nem annyira a szovjet beavatkozás miatt aggódtak, hanem a kubai jelenlét aggasztotta őket attól tartva, hogy az esetleg egy „második Kuba" létrehozásához vezethet.[38]

Menges október 17-én a Védelmi Minisztérium munkatársaival folytatott megbeszélés során megismételte az amerikai inváziót vonatkozó elképzeléseit. Úgy érvelt, hogy a grenadai demokrácia helyreállítása pozitív hatással lenne az egész régió számára, mert demoralizálná a középamerikai kommunistákat. A külügyminisztérium munkatársai kételyekkel fogadták Menges érveit és azt tanácsolták neki, hogyha meg szeretné őrizni az állását, akkor jobban teszi, ha megfeledkezik az invázió tervéről, hiszen egy ilyen terv megvalósulásának nemcsak *„semmilyen esélye sincs ebben az adminisztrációban"*, de Menges közvetlen főnöke, a Nemzetbiztonsági Tanács frissen kinevezett vezetője, Bud McFarlane biztosan nem fogadna kedvezően egy ilyen javaslatot.[39] Némi támogatásra csak Oliver North ezredestől számíthatott, ám Ő is pesszimista volt a terv megvalósulásával kapcsolatban.[40]

37 Beck, 1993. 59. és 72. (19-es lábjegyzet); Williams, 1997. 144.
38 Williams, 1997. 149. és 152.; Vertzberger, 1998. 187.
39 Williams, 1997. 151.
40 Menges, 1988. 63.; Williams, 1997. 147.

E vélekedésekkel összhangban október 14-től a Külügyminisztérium is csupán egyetlen katonai jellegű cselekvési tervvel foglalkozott: ez az amerikai állampolgárok evakuálására irányult, vagyis a terv szerint az USA tartózkodott volna a grenadai hatalmi küzdelembe való beavatkozástól. Egy ilyen akciónak a valószínűsége óráról órára nőtt, mivel a békés rendezési javaslatok meglehetősen kevés esélyt kaptak az amerikai vezetéstől. Egy október 26-án adott interjúban Caspar Weinberger védelmi miniszter nem tagadta a riporter azon kijelentését, hogy az Egyesült Államok nem merítette ki az összes rendelkezésre álló diplomáciai lehetőséget, mielőtt a katonai megoldás mellett döntött volna.[41] Erre utal a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának (*Joint Chiefs of Staff* – JCS) a további katonai előkészületek megkezdésével kapcsolatos tiltakozása is: azzal érveltek, hogy még rendelkezésre állnak békés megoldási lehetőségek is.[42] Mindez nem azt jelenti azonban, hogy semmiféle kísérlet sem történt a békés rendezésre: az USA október 18-án megbeszéléseket kezdeményezett a Coard-rezsimmel az amerikai diákok biztonságának garantálásáért. Ennek jegyében az amerikaiak két lehetőséget vetettek fel: állampolgáraik békés úton való kimenekítését kérték, de hajlandóak lettek volna a diákok biztonságáért vállalt grenadai garancia elfogadására is. Grenada nem sokat késlekedett a válasszal, amelyben biztosította az USA-t, hogy *„a jelenlegi grenadai helyzet semmilyen módon nem veszélyezteti az amerikai állampolgárok érdekeit"*.[43] Némileg meglepő módon a Reagan-adminisztráció mindezt a biztonsági garanciák egyértelmű megtagadásaként értelmezte. Az amerikaiak túl magas elvárásokat támasztottak Grenadával szemben, százszázalékos garanciát kérve.[44] Ez nem véletlen, hiszen az amerikai vezetők emlékezetében még túlságosan is élénken élt az iráni túszválság, ezért fontosnak tartották egy újabb túszdráma megelőzését.[45] Ám a Grenadán uralkodó kaotikus állapotok közepette egyetlen kormány sem lett volna képes ezen elvárásokat teljesíteni. Csökkentette az adott garancia értékét az is, hogy Coard politikai elkötelezettsége negatív irányba befolyásolta szavahihetőségét.

Így Bishop október 19-i meggyilkolását követően egyre inkább a katonai megoldás irányába tolódott el az amerikai döntéshozók preferenciája. Sőt az idő múlásával egyre kevésbé idegenkedtek egy evakuációnál nagyobb méretű katonai akciótól, amelyben nyilván szerepet játszott az

41 Weinberger, 1990. 128.
42 Beck, 1993. 98.; Williams, 1997. 151.
43 Beck 1993, 102.; Williams, 1997. 154.
44 Shultz, 1993.
45 Lásd például Verztberger, 1998. 185. és 192.

ez irányú lobbizás megerősödése, hiszen ekkorra már nem Constantine Menges volt az egyetlen, aki a szigetország inváziója mellett szállt síkra. Október 17-én a barbadosi miniszterelnök, Tom Adams Menges érvelésével szinte azonos indokokkal fordult az Egyesült Államokhoz hangot adva azon véleményének, hogy a Grenadán kialakult helyzet nagyszerű lehetőséget jelent a Karib-térségbeli szovjet jelenlét visszaszorítására.[46] Mindenekelőtt azonban a katonai beavatkozás lehetősége került elsősorban előtérbe, mert az elnök maga is ezt az alternatívát támogatta: a döntéshozatali folyamat minden egyes kritikus pontján az aktív cselekvés politikája mellett kötelezte el magát.[47] Bár George Shultz külügyminiszter ezt azzal indokolta, hogy az elnök nem nézhette tétlenül, hogy amerikai állampolgárok élete veszélyben forogjon,[48] valójában azonban a döntéshozói preferenciáknak az invázió irányában történt elmozdulását nehezen lehetne a szigeten tartózkodó amerikaiak iránti aggodalommal magyarázni. Amennyiben az amerikaiak biztonsága lett volna a döntő tényező, egy egyszerű evakuációs hadművelet is elegendő lett volna. További kétségeket vet fel a diákok fontosságával kapcsolatban az invázió lebonyolítása is: az első amerikai diákcsoportot csak az invázió második napján mentették ki, és voltak olyanok, akiket csak a negyedik napon. Mindez egy 24–96 órás időszakot eredményezett, amelynek során a megtámadott grenadai kormány könnyen túszul ejthette volna a diákokat, mintegy javítva az amerikaiakkal szembeni tárgyalás esélyeit.[49]

Hogy valójában mi is késztette az amerikaiakat az invázió melletti döntésre, az nem teljesen egyértelmű. A JCS bizonyosan játszott némi szerepet ebben azzal, hogy amikor a katonai beavatkozást ellenző álláspontjukat az elnök felülbírálta, a katonai vezetés biztonságosabbnak ítélt egy nagyobb volumenű akciót.[50] Mindez összhangban volt az adminisztráció tagjai által a vietnámi kudarcból levont tanulsággal is – vagyis, hogy nem szabad lehetetlen politikai korlátokat szabni egy katonai akciónak és nem szabad tétovázni az amerikai katonai potenciál kiaknázásával.[51] Ugyanezen okból Weinberger védelmi miniszter utasította a katonai vezetést, hogy duplázzák meg az általuk a bevetéshez szükségesnek ítélt katonai erő létszámát.[52] Ennél is jelentősebb tényezőnek bizonyult, hogy

46 Beck, 1993. 98.
47 Lásd például Shultz, 1993. 327.
48 Shultz, 1993. 328.
49 Beck, 1993. 33.
50 Williams, 1997. 169.
51 Paterson, 1988. 257–259.
52 Weinberger, 1990. 108–109.

egyrészt McFarlane a várakozással ellentétben nem utasította el kategorikusan Menges javaslatát,[53] és másrészt, hogy az idő múlásával legfontosabb döntéshozók egyre inkább Mengeséhez hasonló véleménynek adtak hangot. George Shultz külügyminiszter például arra figyelmeztette kollégáit, hogy gondoljanak a kommunizmus elleni küzdelem egy másik színterére, Suriname-ra is. Reményei szerint egy esetleges beavatkozás Grenadán a megfelelő üzenetet – és pedig a Kubával ápolt szoros kapcsolatok feladását – jelenthette volna a suriname-i diktátornak.[54] Beosztottja, Lawrence Eagleburger azt remélte, hogy az üzenet célba talál Nicaraguában és Salvadorban is. Eagleburger a beavatkozás mellett hozta fel az iráni túszválság miatt a döntéshozókra nehezedő nyomást is, vagyis hogy az Egyesült Államoknak nem szabad haboznia vagy meghátrálnia saját állampolgárai védelmét illetően, mert egy meghátrálás potenciálisan helytelen üzenet lenne szövetségesei felé: hiszen ha saját polgáraiért sem hajlandó kockázatot vállalni, akkor aligha várható el, hogy más országok védelmében tegye ezt meg.[55] Végezetül Menges döntőnek ítélte azt a tényt, hogy az általában a diplomáciai rendezés mellett kardoskodó külügyminisztérium vezetői ezúttal az amerikai beavatkozást szorgalmazták.[56]

Volt viszont néhány tény, ami az invázió ellen szólt. Akármekkora is volt az USA katonai potenciálja, valós erejét a gyorsreagálású egységei tették ki. Ám ezen egységek jelentős részét már lekötötte a libanoni misszióban való részvétel.[57] Meg kell azonban jegyezni, hogy mindez inkább csak megnehezítette a megfelelő csapatok kiállítását, és alig veszélyeztette egy beavatkozás egyébként majdnem biztos katonai sikerét. Továbbá egy esetleges invázió tovább súlyosbíthatta volna az elnök és a Kongresszus között amúgy is problémás viszonyt. A Képviselőház, a vietnámi háború tanulságát abban látta, hogy óvakodni kell mindenféle külföldi katonai beavatkozástól, és ezért különösen ellenségesen viszonyult Reagan elnök agresszív külpolitikájához. Így a tervezett invázió hírének kiszivárogtatása megkötheti volna az elnök kezét a katonai megoldásokat illetően. Részben ez volt az oka annak, hogy az invázió kezdetéig az elnök szigorú titoktartást rendelt el.[58] Még így is komoly belpolitikai kockázatot vállalt azzal, hogy a katonai beavatkozás mellett döntött. Amint egyik be-

53 Menges, 1988. 64.
54 Shultz, 1993. 328.
55 Beck, 1993. 106.
56 Menges, 1988. 74.
57 Weinberger, 1990. 109.
58 Reagan, 1990. 451.

osztottja figyelmeztette, egy esetleges invázió – egy jelentéktelenül kis ország megtámadása – kemény kritikát és komoly politikai veszteséget vonzhat maga után.[59] Azt, hogy végül Grenada sikertörténet lett, és megmentette az elnököt a belpolitikai veszteségektől, Ronald Reagan jelentős részben egy Grenadáról hazaérkező diáknak köszönhette, aki a helikopterből kiszállva a tévé élő adásában lehajolt és megcsókolta az anyaföldet.[60]

Mi több, az akció jogi helyzete is kétséges volt. Márpedig, ha nem is játszott végül döntő szerepet, egy legitim beavatkozás mind otthon, mind külföldön jobban eladhatóvá tette volna az akciót. A Reagan-kormányzat elsősorban az akció belpolitikai legitimitásának lehetőségeivel foglalkozott. Alkotmányjogi szempontból elsősorban a háborús felhatalmazási törvény jelenthetett problámát. Ennek értelmében az elnöknek kongresszusi felhatalmazásra volt szüksége, hogyha hatvan napon túl akart amerikai csapatokat küldeni külföldre. Bár a háborús felhatalmazási törvény október 21-én és 22-én is napirendre került, a döntéshozók végül úgy ítélték meg, hogy az akció még a hatvan napos időkorláton belül be fog fejeződni. Így is történt: az Egyesült Államok december 15-ére kivonta harcoló alakulatait Grenadából.[61] Ezen túlmenően, egy esetleges invázió otthoni fogadtatásában fontos tényező lehetett az, hogy vajon maguk a grenadaiak hogyan fogadják az amerikai inváziót. E faktor fontosságát szintén a vietnámi háború helyezte előtérbe: vagyis fontos volt, hogy egy beavatkozás során a célország lakossága támogassa a megmentésükre készült tervet. Ebben a kérdésben Reagan elnök és tanácsadói elfogadták a karibi országok később helyesnek bizonyult prognózisát, hogy a Grenada lakossága örömmel fogadja majd a Coard féle rezsimtől őket megszabadító amerikaiakat.[62]

A nemzetközi jog betartása és ezzel az akció nemzetközi legitimitásának *ex ante* megteremtése már mostohább sorsra volt ítélve. Tény, hogy több megbeszélésen, így a RIG október 22-i ülésén is szóba került e téma, valamint hogy a Külügyminisztérium jogászai 72 órás megfeszített munkával próbálták megalapozni egy az evakuációnál nagyobb méretű beavatkozás törvényes voltát. Sőt, a Kelet-Karibi Államok Szervezete (*Organization of Eastern Caribbean States* – OECS) beavatkozásra való

59 Beck, 1993. 134.

60 E gesztus jelentőségét maguk a döntéshozók is felismerték. Lásd Speakes, 1988. 159–160.

61 Menges, 1988. 78.; Beck, 1993. 134.

62 Vertzberger, 1998. 185. A CBS televízió 1983 novemberi közvéleménykutatása szerint Grenada lakosságának 92 százaléka támogatta a beavatkozást. Menges, 1988. 88.

felkérését is elég fontosnak vélték ahhoz, hogy Reagan elnököt október 22-én éjszaka felébresszék a karibi országok ez irányú döntésének hírével. Mindez azonban csupán arra utal, hogy az Egyesült Államok szívesebben vett részt egy multilaterális akcióban, bár külső kérés nélkül is hajlandó lett volna beavatkozni.[63] Mi több, az OECS felkérés nem teljesen legális voltáról is nagyvonalúan megfeledkezett az amerikai vezetés: a szervezet alapszabálya előírta, hogy minden tagország pozitív szavazata szükséges az OECS döntésekhez, a hét tagország közül azonban csupán hat szavazat eredményeképpen született meg az OECS-felkérés. A hetedik tagot, Grenadát meg sem hívták a szavazásra.[64] Az esetlegesen nagyobb legitimitást biztosító szervezetek, mint az Amerikai Államok Szervezete vagy az ENSZ hozzájárulását nem is várta az USA. Az utóbbira amúgy is úgy tekintett a Reagan-kormányzat, mint az amerikai érdekekkel szemben ellenséges szervezetre. És bár az USA utólag mindent megtett, hogy bizonyítsa igazát, valójában nem létezett olyan jogi norma, amellyel egy evakuációnál nagyobb méretű beavatkozást alá lehetett volna támasztani. Azt az amerikaiak egyik érve – sem egy regionális szervezet felkérése, sem az állampolgárai biztonságáért érzett felelősség, sem pedig az önvédelem – sem indokolta.[65] Így tehát az Egyesült Államok egy invázió melletti döntéssel nem tehetett mást, mint hogy szembenézett a negatív nemzetközi visszhanggal.

A katonai siker biztos tudatában Reagan elnök azonban hajlandó volt vállalni a felsorolt kockázatokat, bízva abban, hogy a győzelem (bel)politikailag is gyümölcsöző lesz. Miután az elnök jelezte beosztottjai felé, hogy hajlandó elfogadni az OECS felkérését, október 22-én délelőtt a Nemzetbiztonsági Tanács az ezzel kapcsolatos nemzetbiztonsági utasítás szövegét vitatta meg. A georgiai Augustában egy előre „lekötött" programon tartózkodó Reagan, Shultz és McFarlane telefonkonferencián kapcsolódott be a Nemzetbiztonsági Tanács fehér házi értekezletébe, amelynek során Bush alelnök kérdésére az elnök megerősítette, hogy a Menges által fogalmazott dokumentumban foglalt mindhárom céllal egyetért. Vagyis jóváhagyta, hogy a küldetés céljai közt nem csupán *„az amerikai állampolgárok biztonságának garantálása"* szerepelt, hanem *„a demokratikus kormányzás helyreállítása"* és a *„a Grenadán történő jelenlegi és jövőbeni kubai beavatkozás megszüntetése"* is helyet kapott.[66]

63 Lásd például MENGES, 1988. 75.
64 WATERS, 1986. 234.
65 A részeletes jogi érvelés megtalálható BECK, 1993. 213–215. és WATERS, 1986.
66 BECK, 1993. 134.

Csakhogy október 23-án a libanoni mészárlás híre megkérdőjelezte, hogy az elnök hajlandó-e aláírni az előző nap elfogadott dokumentumot. Sokan – köztük Tip O'Neill, a Képviselőház elnöke is – úgy hitték, hogy a grenadai beavatkozással Reagan elnök a Libanonban elszenvedett kudarc és a 241 tengerészgyalogos halálát próbálta meg egy népszerűségnövelő akcióval ellensúlyozni. Mint láthattuk azonban a grenadai invázióról szóló döntés a libanoni válság akuttá válása előtt történt, és az akció politikai fogadtatása sem volt biztos. Mi több, aligha lehetett volna egy katonai akciót alig két nap alatt az elejétől megszervezni. A valóságban az Egyesült Államok már október 20-án megtette a szükséges lépéseket és a Karib-tenger felé irányította azokat az egységeket, amelyeknek a Bejrútban szolgáló csapatokat kellett volna leváltania.[67] Sőt a döntéshozók nem lehetőségként, hanem akadályként értékelték a közel-keleti mészárlást, amely esetleg megkötheti volna az elnök kezét, hiszen kérdésessé vált, hogy ennyi áldozat után bölcs dolog-e olyan akcióba kezdeni, amely további amerikai veszteségekhez vezethet.[68] Október 23-a nagyrészt tehát azzal telt, hogy a libanoni események hatását értékelték a döntéshozók. Végül az elnök tett pontot e találgatásokra. A libanoni válságstábbal tartott értekezletről megérkezve, még egyszer meghallgatta beosztottjai álláspontját, és úgy döntött, *„hogyha a döntés helyes volt tegnap, akkor ma is az"*, és ellátta kézjegyével az előző nap elfogadott nemzetbiztonsági utasítást.[69] Ennek megfelelően október 26-án amerikai csapatok szálltak partra, napok alatt elfoglalták a szigetet, és ezzel véget vetettek Austin tábornok és Bernard Coard hatalmának.

Válság Libanonban

A libanoni polgárháború és előzményei

Libanon évszázadok óta a Közel-Keleten domináló erős, szunnita államok elől menekülő népcsoportok tradicionális célállomása volt. Mindez erősen meghatározta az ország lakosságának összetételét, amelyet különböző keresztény – görög katolikus, görög ortodox és maronita –, valamint muzulmán – drúz, szunnita és síita – csoportok alkottak. A 16. szá-

67 Beck, 1993. 105.
68 Lásd például Beck, 1993. 148.
69 Brown, 1993. 109.

zadban még muzulmán irányítás alatt lévő ország a 19. század végére már egyértelműen keresztény többségű ország lett. Időközben az uralkodó család is a maronita katolicizmus követője lett, és ez – a számszerű többséggel együtt – keresztény színezetett adott a sokvallású Libanonnak. Ezzel párhuzamosan az ország politikai rendszere nyitott maradt a kisebbségek számára, lehetőséget adva nekik a hatalomban való részvételre. Az „ország" 1861-ben francia közbenjárásra az Ottomán birodalom autonóm provinciája lett. Az első világháború alatt Libanon elvesztette autonómiáját, a háború után pedig francia mandátum területté vált. Szíriai területek Libanonhoz csatolásával 1920-ban a franciák létrehozták „Nagy Libanont". Az újonnan létrehozott állam legitimitását nemcsak Szíria, hanem egyes libanoni vallási-etnikai csoportok is megkérdőjelezték. Mi több, a területi növekedés következtében megkérdőjeleződött az ország keresztény többsége is, amelynek eredményeképpen egyes muzulmán csoportok vezető szerepet követeltek a politikai életben.

A második világháború végén kompromisszumos megoldásként egy kis keresztény többséggel rendelkező politikai rendszert hoztak létre, amely az erős központi kormányzaton és a különböző vallási-etnikai népcsoportok együttműködésén alapult. Nem elég, hogy a kompromisszum eredményeképpen bizonytalan egyensúly alakult ki, egyes muzulmán csoportok elutasították magát az 1943-as kompromisszumot is. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy bár a legfontosabb törésvonal a keresztény és a muzulmán vallási ellentét mentén húzódott, súlyos nézetkülönbségek alakultak ki e csoportokon belül is. Mi több, az 1940-es évektől kezdődően a libanoni politikai rendszerre kedvezőtlen hatással voltak még olyan ideológiai áramlatok, mint az arab nacionalizmus vagy a kommunizmus, de meg kellett küzdeniük a befolyását kiterjeszteni szándékozó Szíria, Egyiptom és Szovjetunió részéről érkező kihívásokkal is.

Eltekintve néhány kisebb válságtól, mint az 1958-as rövid polgárháború, amely rámutatott a radikalizálódó csoportok térnyerésének véres következményeire, a libanoni politikai intézmények mintegy harminc éven át életképesnek bizonyultak. Összetartó erőnek bizonyult még a főváros – Bejrút –, amely virágzó kereskedelmi központ volt, és amely kiemelkedő kereskedelmi szerepét csak békében tudta betölteni. Az 1970-es évek elején azonban kulminálódtak a kialakult instabil egyensúlyra negatívan ható erők. Először is a belpolitikai válság megerősödése a központi hatalom gyengülésével járt együtt. Másodszor az 1967-es arab–izraeli háború eredményeként nagy számú palesztin menekült érkezett izraeli területekről Libanonba. A menekültekkel együtt az egész palesztin vezetés is Li-

banonba tette át székhelyét, és a menekült táborokban élő palesztinokat megszervezve átvette az ellenőrzést Libanon egyes területei fölött, valamint libanoni állásaiból izraeli célpontokat bombázott. Ennek eredményeként Izrael is az események szereplőjévé vált: nemcsak a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) távozását követelte, hanem gátat kívánt szabni a biztonságukat veszélyeztető régi ellenlábas Szíria libanoni hatalmi törekvéseinek is. Szíria már jóval Izrael előtt részesévé vált a libanoni politikai küzdelmeknek. A belpolitikai konfliktus kiéleződésével egyre erősebb szíriai befolyás alá került az ország vezetése, míg 1976 áprilisában Szíria katonailag is bevonult Libanonba. A küzdelemben gyorsan változó koalíciók alakultak ki a libanoni belpolitikai csoportok és a külföldi beavatkozók között: például Szíria rövid összefogás után szakított maronita szövetségeseivel és inkább a PFSZ-szel való szorosabb együttműködést választotta, amelynek következtében a maroniták viszont számíthattak Izrael támogatására. 1976-ban a szír fegyveres intervenció során azonban Szíria, amely leginkább akkor tudta befolyását megőrizni, ha egyetlen csoportosulás sem tett szert domináns szerepre, már a küzdelemben felülkerekedni látszó PFSZ *ellen* lépett fel.[70]

Az első amerikai beavatkozás

A Reagan-adminisztráció munkatársainak nem voltak illúziói a közel-keleti békefolyamat folytatásával kapcsolatban, ennek ellenére az elnök – elődeihez hasonlóan – megpróbálkozott a regionális béke tető alá hozásával. Már a béketárgyalások előfeltételének, egy állandó tűzszünetnek a megteremtése is nehézségekbe ütközött azonban azután, hogy Szíria Izrael északi részét szintén veszélyeztető föld-levegő rakétákat telepített Libanonba, és a PFSZ nemcsak folytatta azt észak-izraeli célpontok bombázását, hanem rendszertelenül be is tört izraeli területekre. Válaszreakcióként a határmenti területeken izraeli kommandók harcba bocsátkoztak az ország területét veszélyeztető ellenséggel. Mi több, az amerikaiak olyan információ birtokába jutottak, amely szerint Izrael Libanon megtámadását tervezte. A nagyobb válságot megelőzendő Reagan elnök a veterán diplomatát, Philip Habibot bízta meg azzal, hogy érje el a feleknél egy tűzszüneti terv elfogadását. Habib 1981 júniusáig tető alá hozta a megállapodást, amely apróbb megszakításokkal egy éven át kitartott.

70 Rabinovich, 1985. 18–29.; Weinberger, 1990. 135–143.; Inbar, 1991. 73–75.

Még a közel-keleti arab országok körében növekvő Izrael-ellenes hangulatot is túlélte azt követően, hogy 1981 júliusában Izrael lebombázott egy iraki atomerőművet. A feszültséget tovább növelte az a tény, hogy Izrael bejelentette a Szíriától a hatnapos háború során elfoglalt Golán-fennsík annektálását. A kiélesedő ellentéteket tovább szította az Izraellel való békekötés miatt az Arab Ligából kiközösített Anwar Sadat egyiptomi elnök meggyilkolása is. Mindennek ellenére Izrael tartotta magát a Camp David-i megállapodáshoz és 1982 áprilisában – amerikai és egyéb országok által felállított ENSZ-békefenntartók ellenőrzése mellett – kivonult a Sínai-félszigetről.[71]

Csakhogy eközben Izrael és különösen annak keményvonalas hadügyminisztere, Ariel Sharon már a lehetőséget kereste Libanon megtámadására. A zsidó állam meglehetősen tágan értelmezte a Habib által tető alá hozott tűzszünet azon kitételét, hogy az addig van hatályban, amíg a PFSZ támadást nem indít Izrael ellen. Izrael szerint a tűzszünet végét jelentette minden Izraelt vagy izraelit érő palesztin támadás a világ bármely pontján. Miután a radikálisabb palesztin szervezet, Abu Nidal Izrael londoni nagykövetének meggyilkolásával üzenetet küldött a PFSZ mérsékeltebb politikát folytató vezetőjének, Jasszer Arafatnak, 1982. június 4-én Izrael megtámadta Libanont. A kezdetben hangoztatottakkal ellentétben nemcsak az Izrael biztonságát garantáló határmenti területeket foglalta el, hanem harcba bocsátkozott és legyőzte a Bekaa-völgyben állomásozó szíriai erőket és egyenesen Bejrútig haladt előre, ahol bombázás alá vette a város palesztinok által lakott negyedeit.[72]

A bombázásokat Bejrútban átélő Philip Habib már június 6-i táviratában kérte Reagan elnöktől, hogy a PFSZ Bejrútból történő kivonulását előkészítő amerikai csapatokat küldjön Libanonba. Ám ekkor még az elnök elutasította ezt a megoldást. Az amerikai vezetést két hónappal később a szűnni nem akaró bombázások és a meglehetősen hatásos médiatudósítások késztették arra, hogy elgondolkodjon az esetleges amerikai beavatkozásról. Közvetlen munkatársa, Michael Deaver ösztönzésére és a George Shultz külügyminiszterrel való rövid értekezés után az elnök telefonon követelte Begin izraeli miniszterelnöktől a bombázások leállítását, amelynek Izrael eleget tett. Bár Menachem Begin már Reagan hívása előtt utasította a kormány korábbi felhatalmazását alaposan túllépő Sharon hadügyminisztert a bombázások beszüntetésére, az amerikai ve-

71 Reagan, 1990. 416–421.
72 Reagan, 1990. 422.

zetés a pozitív izraeli reakciót saját befolyásának tulajdonítva,[73] újult erővel vetette magát a libanoni probléma megoldásába. Az USA annál is inkább kihasználta az adódó lehetőséget, mert már 1978-ban elkötelezte magát egy független Libanon mellett, időt és pénzt áldozva a libanoni hadsereg kiképzésére és felszerelésére.[74] Csakhogy az 1982-es izraeli támadás után világossá vált, hogy Libanon szuverenitása, amely garantálhatta volna Izrael biztonságát is, csak úgy teremthető meg, ha a palesztinok elhagyják az országot. A béketeremtés keretében az amerikai csapatok bevetése ismét napirendre került.[75]

Egy ilyen javaslat ismét felszínre hozta az amerikai adminisztráción belüli nézetkülönbségeket, amelyek a Közel-Kelet kapcsán különösen erőteljesen jelentkeztek. Bár a közel-keleti stratégiai koalíció fontosságát mindkét oldal elismerte, a Haig külügyminiszter által vezetett csoportosulás úgy vélte, hogy a mérsékelt arab államok felé való közeledés fontos ugyan, de a stratégiai koalícióban Izraelnek kell vezető szerepet játszania. A Weinberger védelmi miniszter nevével fémjelzett ellenlábasok viszont sokkal kevésbé vallottak Izrael-barát nézeteket. Véleményük szerint elsősorban Szaúd-Arábiának kellett volna nagyobb szerepet szánni és nem látták szükségesnek Izrael bevonását a közel-keleti szovjetellenes koalícióba.[76] Reagan elnök, aki inkább osztotta Haig véleményét, de jobb viszonyban volt Weinbergerrel, egyszerre próbált mindkét félnek igazat adni. Ennek következtében nem alakult ki egységes külpolitikai irányvonal, bár kezdetben úgy tűnt, a Weinberger által vezetett csoportosulásnak sikerült felülkerekednie. Azok után, hogy Külügyminisztérium élére Haig helyett kinevezett George Shultz inkább Weinberger véleményét osztotta, úgy tűnt nézeteik hosszú távon is a hivatalos amerikai külpolitikává válhatnak.

Egy rövid békésebb időszak után azonban a libanoni béketeremtés kérdése újra kiélezte a helyzetet, és ekkor Shultz már nem Weinbergert támogatta. Egyrészről Shultz, Kirkpatrick és Eagleburger, valamint az 1983. október közepén William Clarkot a Nemzetbiztonsági Tanács élén váltó McFarlane nemcsak Izrael vezető szerepe mellett foglalt állást, de úgy látta, hogy ennek megfelelően kemény kézzel kell bánni Izrael ellenségével, Szíriával. Ezzel szemben Weinberger, a JCS és a Külügyminisz-

73 Spiegel, 1985. 417.
74 Weinberger, 1990. 142.
75 Wills, 2003.
76 Spiegel, 1985. 401.

térium Közel-Kelettel foglalkozó diplomatái ellenezték az Izraellel való kapcsolat szorosabbra fűzését, a katonai beavatkozást és a Szíriával való konfrontációt.[77] Így tehát Shultz és Clark támogatta Habib javaslatának alappillérét, vagyis amerikai csapatok küldését, remélve, hogy ezek nemzetközi békefenntartó feladatokat látnak majd el. A Nemzetbiztonsági Tanács szintén támogatta az elképzelést, bár a tengerészgyalogosokat inkább a már Grenada kapcsán is felmerült érv, az Egyesült Államok hitelességének megteremtése érdekében szerették volna a térségben látni. Úgy vélte, hogy az USA mint nagyhatalom hatalmas katonai potenciállal rendelkezett, *„amelyet ha nem használunk ilyen helyzetben akkor az USA csupán egy impotens ország."*[78]

Ezzel ellentétben a katonai vezetés – a vietnámi tapasztalatokat szem előtt tartva – ellenezte a csapatok küldését, mert azok jövőbeni feladata nem volt egyértelmű. Úgy érveltek, hogy a *„hadsereg szereti, ha megmondják neki, hogy kire kell lőni."*[79] Amikor az elnök úgy döntött, hogy egy, a franciákkal és az olaszokkal alakított többnemzetiségű erő keretében az Egyesült Államok csapatokat küld a térségbe, a JCS sikeresen küzdött a tengerészgyalogosok feladatának legszűkebben való meghatározására. Feladatuk az időközben Philip Habib által létrehozott megállapodás végrehajtásának ellenőrzése volt. A megegyezés keretében a PFSZ hajlandó volt kivonulni Bejrútból egy, az Egyesült Államok által adott garancia fejében, amelynek értelmében a kivonulást ellenőrző francia, olasz, és amerikai csapatok garantálják a Bejrútban maradt palesztin nők és gyerekek biztonságát. Jóllehet Habib azt kérte, hogy a tengerészgyalogosok küldetése hatvan napra szóljon, a katonai vezetés elérte, hogy azt harminc napra csökkentsék és a Habib által elképzelt feladatoknak csak egy részét, a repülőtér és a kikötő ellenőrzését engedélyezték számukra. Kilenc nappal a PFSZ kivonulása után és 14 nappal a harminc napos küldetés vége előtt Weinberger úgy ítélte meg, hogy a tengerészgyalogosok teljesítették feladatukat és kivonta őket a térségből.[80]

77 Spiegel, 1985. 403–404.
78 Wills, 2003. 51.
79 Wills, 2003. 51.
80 Wills, 2003. 51–52.

A második amerikai csapatküldés

A sikeres palesztin kivonulás után a Reagan-adminisztráció a diplomáciai megoldás mellett döntött, remélve, hogy ki tudja használni a Libanonban beállt viszonylagos nyugalmat. Reagan elnök 1982. szeptember elején nyilvánosságra hozta a közel-keleti rendezéssel kapcsolatos hosszú távú elképzelését. A terv elismerte a palesztinok nagyobb önrendelkezés iránti követelését anélkül, hogy az Izrael számára elfogadhatatlan független palesztin állam megteremtésére javaslatot tett volna. Vagyis jordán ellenőrzés mellett a palesztinok önkormányzatot nyertek volna a Jordán folyó bal partján.[81] Két héttel később azonban az USA által támogatott megválasztott libanoni elnököt, Bashir Gemayelt meggyilkolták, és ez minden térségbeli rendezési tervet kútba döntött. Gemayelre nemcsak az Egyesült Államok számított az erős libanoni központi kormányzat megteremtésében, de Izrael is kulcsfontosságú szerep szánt személyének: azt remélte, hogy Gemayel elnöksége alatt tető alá lehet hozni a két ország közötti békeszerződést. Korábban bejelentett szándékával ellentétben a felerősödő libanoni polgárháborús küzdelmek és a keletkezett hatalmi vákuum eredményeképpen Izrael bevonult Bejrútba és a falangisták segítségével több mint 700, a szatilai és sabrai menekült táborokban élő palesztin nőt és gyereket gyilkolt meg.[82]

Ez súlyos presztízsveszteség volt az Egyesült Államok számára, amely a korábbiakban ígéretet tett a palesztin vezetésnek, hogy gondoskodik a Bejrútban maradó palesztinok biztonságáról és arról, hogy Izrael nem vonul be a városba. A presztízsveszteség mellett úgy tűnik, az amerikai döntéshozókat a mészárlások is sokkolták. Mi több, az amerikai vezetésből többen egyetértettek azzal a francia véleménnyel, hogy ha a Védelmi Minisztérium nem vonja ki a határidő előtt az amerikai katonákat, akkor mindez nem következik be. Az amerikai vezetésnek az a része, amely szívesen küldött amerikai csapatokat külföldre, ha másért nem, hát azért, hogy ezzel adjon nyomatékot a diplomáciai erőfeszítéseknek, egy meglehetősen merész tervvel állt elő.[83] Amellett érveltek, hogy *„az elnöknek meg kell kockáztatnia nagy létszámú [...] csapat küldését a térségbe"*. A Nemzetbiztonsági Tanács úgy vélte, hogy a független Libanon megteremtése érdekében a csapatküldéssel párhuzamosan ultimátumot kelle-

81 Wills, 2003. 52–53.
82 Wills, 2003. 53.; Spiegel, 1985. 422.
83 Weinberger, 1990. 151.

ne adni mind Izraelnek, mind pedig Szíriának, hogy azonnal vonuljanak ki Libanonból. Mi több, a Nemzetbiztonsági Tanács kérésére a Pentagon még olyan tervet is készített, amelynek keretében az Egyesült Államok 63 000 katonát küldött volna Libanonba azért, hogy lefegyverezze a libanoni milíciákat, biztosítsa a kikötőket és a határokat, és elfoglalja az Izrael és Szíria által ellenőrzött területeket. Ezek a radikális elképzelések azonban megbuktak, ám nem elsősorban a védelmi miniszter és a katonai vezetés rosszallása miatt, hanem azért, mert attól félve, hogy egy ilyen nagyszabású tervet nem támogatna a Kongresszus, Shultz a tervet ellenző Pentagon mellé állt.[84]

A Weinbergerék azonban azt már nem tudták elérni, hogy az USA egyáltalán ne küldjön csapatokat egy újabb nemzetközi kontingens keretein belül. A csapatküldést ellenzők úgy vélték, hogy az USA semmi pozitívra nem számíthat egy kisebb csapat küldése esetén sem, sőt akár egy újabb Vietnámmal találhatja magát szembe, egyrészt mert a térség robbanásra kész puskaporos hordó volt, ahol az USA adott esetben egy szélesebb háborúba is belekeveredhetett. Másrészt úgy vélték, hogy mivel a tengerészgyalogosok feladata – *„megteremtsék jelenlétüket"* és *„olyan helyzetet alakítsanak ki, amely lehetővé teszi, hogy a libanoni fegyveres erők átvegyék Bejrút felett az ellenőrzést"* – homályos volt és eredményessége sem volt mérhető, az Egyesült Államok akár hosszú távon is kénytelen lesz csapatokat állomásoztatni a térségben, növelve ezzel az elsőként megfogalmazott aggodalom bekövetkeztének valószínűségét. Érveik talán hatásosnak bizonyultak volna, ha az amerikai döntéshozók egy része nem érez bűntudatot, és Weinberger a korai kivonulás miatt nem szenved presztízsveszteséget.

Az adott körülmények között azonban az elnök kötelességének érezte, hogy az Egyesült Államok csapatokat küldjön Libanonba. Az amerikai erők számára kijelölt feladat és az ehhez készített utasítás valójában békefenntartó státuszt adott a csapatoknak, akik csak könnyebb fegyverzettel rendelkeztek, és csupán önvédelemből avatkozhattak be. És bár a csapatküldéssel párhuzamosan az USA elkötelezte magát a szír és izraeli csapatok kivonásának gyors megvalósítása mellett, a Libanonba küldött tengerészgyalogosoknak megérkezésük után még nyolc hónapot kellett várniuk arra, hogy végrehajtható megállapodás szülessen.[85] Az 1983. május 17-i megállapodás Libanon és Izrael között csupán Shultz külügy-

84 Wills, 2003. 52.
85 Inbar, 1991. 75.; Weinberger, 1990. 152.

miniszter ingadiplomáciájának eredményeképpen jött létre. Ennek keretén belül Libanon elkötelezte magát a két ország közötti békés rendezés mellett, amiért cserébe Izrael beleegyezett a csapatok kivonásába azzal a kitétellel, hogy csak akkor köteles kivonulni, amennyiben Szíria is kivonul.[86] Csakhogy az USA kihagyta Szíriát az egész rendezési tervből részben talán azért, mert – helyesen – úgy ítélték, hogy Szíria nem lesz hajlandó semmilyen megállapodás megkötésére. Szerepet játszott azonban ebben az is, hogy az USA Szíriát – a palesztinokhoz hasonlóan – elsősorban szovjet bábnak – ellenségnek – tekintette.[87] Volt azért a szírek megítélésében annyi igazság, hogy Szíria az izraeli csapatok libanoni bevonulásával szenvedett súlyos veszteségeket nagyméretű szovjet fegyverszállítmányok segítségével képes volt rendkívül rövid időn belül ellensúlyozni.[88] Az amerikai helyzetértékelés problémája inkább abban rejlett, hogy az Egyesült Államok még 1983 októberében is elsősorban a kommunizmus elleni küzdelem szemszögéből látta a közel-keleti kérdést, és nem volt hajlandó beismerni, hogy a konfliktus elsősorban helyi ellentéteken nyugszik, amelyek legfeljebb lehetőséget adnak a szovjeteknek, hogy a „zavarosban halásszanak".[89] Ennek megfelelően Ronald Reagan például egy rádióbeszédben úgy jellemezte az amerikai beavatkozást, mint ami *„azt volt hivatott megakadályozni, hogy a Közel-Keletet beolvasszák a szovjet blokkba"*.[90]

A várakozásoknak megfelelően Szíria visszautasította a csapatai kivonására tett felkérést, amivel a békefenntartói feladatok végett a térségben tartózkodó amerikai csapatok jelenléte is okafogyottá vált, hiszen nem volt képes a külföldi csapatok kivonásának feltételeit sem megteremteni, sem ellenőrizni.[91] Sőt Szíriának sikerült megteremtenie egy olyan libanoni szunnita, keresztény és drúz koalíciót, amely Libanonon belülről kérdőjelezte meg a megállapodást, és amely hatásosan ásta alá a libanoni kormány hatalmát.[92] Bár a szíriai kivonulás hiányában Izrael nem volt köteles elhagyni Libanont, belpolitikai problémái miatt Izrael mégis a kivonulás mellett döntött,[93] amely teljesen kiszolgáltatottá tette

86 Inbar, 1991. 80.
87 Inbar, 1991. 73.; Reagan, 1990. 409.
88 Shultz, 1993. 233.; Inbar, 1991. 76.
89 Spiegel, 1985. 402.
90 Lawson, 1984. 32. Lásd még Shultz, 1990. 225–226.
91 Weinberger, 1990. 156.
92 Inbar, 1991. 81.; Spiegel, 1985. 425.
93 Spiegel, 1985. 426.

a repülőtér védelmét ellátó amerikai csapatokat, mivel az összeomlás szélén álló libanoni kormány csapatai nem voltak képesek elfoglalni az izraeli hadsereg által szabadon hagyott Shouf hegységet, lehetővé téve, hogy a szíriai támogatást élvező milíciák az izraeli csapatok helyét átvéve kitűnő pozíciót foglaljanak el a tengerészgyalogosok megtámadására.[94] Mi több, miután az amerikai csapatok a libanoni kormány oldalán nyíltan beavatkoztak a polgárháborús küzdelmekbe, ők is állandó bombázás és orvlövészek célpontjává váltak.[95] Ráadásul az USA nagykövetség 1983 áprilisi – iráni és (talán) szír – bombázását az amerikaiak mindenféle megtorlás nélkül hagyták, mert nem voltak egészen biztosak abban, hogy Szíria és az immár hozzá hasonlóan Libanon bekebelezésére törekvő irániak álltak a háttérben. Ezzel azonban akaratlanul azt az üzenet küldték, hogy az amerikai csapatok válaszreakció nélkül megtámadhatóak.[96]

Bár a csapatkivonás kérdése állandóan napirenden volt, és bár az elnök 1983 szeptemberében érezte a helyzet tarthatatlanságát, Reagan jelentősebb mértékben sem beavatkozni, sem kivonulni nem volt hajlandó. A helyzet további súlyosbodásával is csupán a Libanonban tartózkodó csapatoknak adott valamivel nagyobb szabadkezet önmaguk megvédésére, de feladatuk továbbra is a békefenntartás volt.[97] Emellett azonban az USA egyre mélyebben keveredett libanoni belpolitikai küzdelembe azzal, hogy a libanoni kormány a palesztin, drúz és szír csapatok elleni harcok során amerikai ágyútámogatást kért és kapott. A tengerészgyalogosok biztonsága ennek következtében továbbromlott.[98] 1983. október 17-én, amikor a grenadai válság már kibontakozóban volt, a Nemzetbiztonsági Tervezőcsoport (*National Security Planning Group* – NSPG) ülésén Caspar Weinberger ismét a tengerészgyalogosok azonnali kivonását és a térségben tartózkodó amerikai hajókon történő állomásoztatását javasolta olyan titkosszolgálati információk alapján, amelyek egy esetleges terrortámadás valószínűségét aggasztóan magasnak minősítették. Az elnök azonban ismét elvetette a kivonulási javaslatot.[99] A Külügyminisztérium és a Nemzetbiztonsági Tanács által hangoztatott, kivonulás elleni legha-

94 WEINBERGER, 1990. 158. és SPIEGEL, 1985. 426.
95 WILLS, 2003. 59.
96 WILLS, 2003. 56.
97 WILLS, 2003. 59–60.; SPIEGEL, 1985. 426.; SHULTZ, 1993. 222. és 225.
98 WILLS, 2003. 59–60.; SHULTZ, 1993. 222.
99 WILLS, 2003. 61.; SPIEGEL, 1985. 427.

tásosabb érv most is megtette hatását, vagyis hogy hogyan is nézne ki, ha az USA egyszerűen megfutamodna.[100] Igaz, az elnök McFarlane és Shultz kérésének, a Szíriával szembeni politika szigorításának sem tett eleget.

Amerikai reakció a terrortámadás után

Így tehát a tengerészgyalogosok ellen elkövetett, 241 fős veszteséggel járó bombamerénylet nem volt teljesen váratlan, annak híre mégis sokkolta a figyelmüket nagyrészt Grenadának szentelő döntéshozókat. Elsősorban az elnök, de Eagleburger és McFarlane is azonnal a megtorlás mellett foglalt állást. Reagan elnök úgy fogalmazott, hogy a bűnösöknek fizetniük kell, Eagleburger pedig ennél is messzebb ment, azt hangoztatva, hogy tulajdonképpen mindegy kire csap le az USA mindaddig, amíg valakin megtorolja a merényletet. Az október 23-án délután tartott értekezleten már gyanúsított is akadt, bár egyetlen szervezet sem vállalta magára a merényletet. Amerikai titkosszolgálati információk alapján a gyanú Iránra és Szíriára, valamint az általuk támogatott csoportokra terelődött. Ennek hatására fogalmazódott meg a Bekaa-völgyben lévő, iráni támogatást élvező Hezbollah elleni, a libanoni partoknál állomásozó amerikai hajókról indított azonnali rakétatámadás lehetősége. Weinberger és a JCS vezérkar egyes tagjainak érvelése azonban meghiúsította a tervet. Ők úgy vélték, hogy egyes amerikai döntéshozók csupán a saját jóérzésük helyreállítására szolgáló gyakorlatnak tekintették egy olyan helyzetben, amikor nem lehettek teljesen biztosak abban, hogy ki ellen is kellene fellépni. Mi több, a jövőbeni terrorizmus megakadályozását sem szolgálta egy ilyen akció. Attól is tartani lehetett, hogy a még mindig meglehetősen kiszolgáltatott pozíciót elfoglaló tengerészgyalogosokat további terrorista támadás veszélyének teszik ki.[101]

Ezzel szemben egy, a térségben állomásozó amerikai hajókról indított légitámadás gondolata már sokkal pozitívabb fogadtatásra talált Washingtonban, amelynek megtervezésére Reagan utasítást adott a Pentagonnak. Egy esetleges agresszió azonban mind otthon, mind pedig külföldön komoly politikai ellenállásba ütközött. Természetesen a franciák, akiknek libanoni csapatai szintén veszteségeket szenvedtek egy egyidejű

100 Weinberger, 1990. 160.
101 Wills, 2003. 63–64.

terrortámadás következtében, szívesen működtek volna együtt egy válaszcsapás során, és Jordánia sem volt az amerikai megtorlás ellen, feltéve ha az USA hajlandó hosszútávon is a térségben maradni. Ám Egyiptom, Németország és Nagy-Britannia a politikai rendezés fontosságát hangsúlyozta. Mindennél aggasztóbb volt a csökkenő kongresszusi támogatás. A Kongresszus először akkor kezdte felemelni szavát, amikor 1983 májusában a Libanonban tartózkodó tengerészgyalogosok az első katonai veszteségeket elszenvedték, amely a Kongresszus szerint átminősítette a libanoni amerikai jelenlétet. Ha eddig az békefenntartó misszió volt, akkor ezután már harci cselekményben való részvételnek számított, és a háborús felhatalmazási törvény hatálya alá esett.[102] Bár szeptember közepén a Kongresszus 18 hónappal meghosszabbította a libanoni missziót, a színfalak mögött a Reagan-adminisztráció tudtára adták, hogy valójában 3-4 hónapon belül otthon szeretnék látni az amerikai csapatokat. Okóber 23-a után a demokrata képviselők többsége a kivonulást követelte az elnöktől. Sam Gibbons képviselő pedig egyenesen arról beszélt, hogy Libanon nem más, mint „Reagan Vietnámja."[103] Végül is a kivonulásról szóló határozat Tip O'Neill házelnök hathatós közbenjárására 153-274 arányban megbukott.

Shultz emlékirataiból tudjuk, hogy a Kongresszussal való problémák és annak különösen a háborús felhatalmazást érintő aspektusa komolyan foglalkoztatta az amerikai vezetést,[104] nem tudni milyen hatással volt mindez a megtorlással kapcsolatos döntésre. Azt azonban tudjuk, hogy a Kongresszussal való problémák ellenére az amerikai vezetés továbbra is indokoltnak tartotta a válaszcsapást. Bár az akcióhoz az elnök aláírta az általános felhatalmazást, a franciákkal való közös támadáshoz tűzparancsot – úgy tűnik – sohasem adott ki. Bár a beavatkozás párti döntéshozók Weinbergert szabotázzsal vádolták, valószínűtlen, hogy egy ilyen méretű szabotázs esetén továbbra is posztján maradhatott volna. Valószínűbb, hogy Reagan nem adta meg a végső felhatalmazást, és szokása szerint mindenkinek igazat adott, majd jól jött neki, hogy Weinberger vitte el a balhét.[105] Abban, hogy az elnök végül lefújta az akciót, a Kongresszuson kívül a Libanonba vezényelt csapatok sebezhetősége és feltehetőleg az a tény is szerepet játszhatott, hogy Grenada mellett az USA nem akart a világ két táján egyidejűleg nagyobb méretű katonai akcióba bonyolódni.

102 Wills, 2004. 61.
103 Wills, 2003. 66.
104 Shultz, 1993. 225.
105 Wills, 2003. 73–75.; Weinberger, 1990. 161–162.

Annak ellenére, hogy még volt egy katonai erő alkalmazását szorgalmazó javaslat, és az elnök továbbra is úgy fogalmazott, hogy nem hajlandó megfutamodni Libanonban, a kivonulás csak idő kérdése volt. Már a Kongresszus republikánus tagjai is a kivonulást szorgalmazták, 1984 januárjában a libanoni kormány teljes mértékben összeomlott, és az amerikaiak elleni szír atrocitásokat megtorló, amerikai hajókról leadott bombázások teljesen hatástalannak bizonyultak. A konszenzus először 1983 decemberében a minisztériumok alsó szintjén született meg, elismerve a május 17-i megállapodás kudarcát, illetve azt, hogy *„a libanoni válság megoldását nem a további vagy a megnövelt amerikai jelenlétben kell keresni"*.[106] Szép sorjában a vezetés is – George Shultz kivételével – belátta, hogy *„nincs fény az alagút végén"*. A végső ajánlást 1984. február 7-én az elnök és Shultz távollétében fogadta el Nemzetbiztonsági Tanács a kivonulást szorgalmazó Bush alelnök vezetése alatt. Arról, hogy a Külügyminisztériumot leszámítva konszenzus alakult ki a csapatkivonást illetően, Bush alelnök telefonon értesítette a távollévő elnököt. Reagan, akinek az idő múlásával egyre nőttek kétségei a libanoni misszióval kapcsolatban, beosztottjai javaslatát elfogadva hozzájárult a csapatkivonáshoz. Ennek eredményeképpen 1984. február 26-ig az amerikai csapatok elhagyták a közel-keleti országot.[107]

Összefoglalás

Mind a grenadai, mind pedig a libanoni amerikai politikát, mint láthattuk, elsősorban a Reagan-adminisztráció kommunizmus-ellenes világképe határozta meg. Grenadán azért avatkozott be, hogy az USA közvetlen szomszédságában lévő szélsőbaloldali Bernard Coard-tól megszabaduljon. A Közel-Keleten pedig az eredeti elképzelés egy széles antikommunista koalíció megteremtése volt, amelynek előzményeként azonban szükséges volt megteremteni a regionális stabilitást és ezzel együtt Izrael biztonságát. Amíg az amerikai vezetés világnézete nagyrészt helyesnek bizonyult Grenadában, mindaz teljesen alkalmatlan volt az elsősorban regionális alapokon nyugvó közel-keleti konfliktus megoldására. Ennek következtében, míg a Karib-térségben az USA vezető szerepet játszott, addig a Közel-Keleten a helyi konfliktusban résztvevő felek kénye-kedvé-

106 Wills, 2003. 78.; Spiegel, 1985. 429.
107 Wills, 2003. 82.; Shultz, 1993. 230–231.

nek volt kiszolgáltatva, és végül mind Izrael, mind pedig Szíria elérte szándékát az USA-val szemben: a libanoni kudarccal az USA csak úgy tudta biztosítani Izrael biztonságát, hogy ismét elsőrangú közel-keleti szövetségesévé tette és nagyméretű fegyverszállítmányokkal támogatta. Szíriának pedig nem kellett kivonulnia Libanonból.

A helyzetértékelés szintén jelentős, de csak másodlagos eleme volt a vállalandó kockázat mértéke. Ebben mindkét esetben fontos szerepet játszott a vietnámi háború árnyéka (valamint Grenada esetében az iráni túszválság is). Grenadán inkább a katonai akció kockázatának csökkentését, Libanonban pedig a valós kockázatok felismerését segítette a vietnámi példa, akár a döntéshozók, akár a Kongresszus részéről merült is fel a hasonlat. Továbbá Grenadán elsősorban politikai kockázattal találta magát szembe Reagan elnök, ami egy majdnem biztos katonai siker tükrében nagy eséllyel előnnyé alakítható, és ezért vállalható volt. Azok a döntéshozók, akik a Libanonban vállalandó hatalmas kockázatot – egy megnyerhetetlen helyzetbe való óvatos belesodródást – hangsúlyozták, kezdetben alulmaradtak a libanoni politika alakításáért folytatott harcban. Ahhoz, hogy álláspontjuk győzedelmeskedjen – vagyis, hogy az USA ne váljon egy aktív háború részesévé és végül kivonuljon – arra volt szükség, hogy hosszú tétovázás után az amerikai vezetés belássa, hogy a szovjetellenes ideológia nem működik a közel-keleti konfliktus értelmezésében. Amikor ez megtörtént, a döntéshozók sorra ismerték be a libanoni jelenlét tarthatatlanságát.[108]

Végül a várható, illetve az adminisztráción belüli nézeteltérések mértéke befolyásolta a végrehajtó hatalmat ért belföldi és külföldről érkezett kritikáknak tulajdonított fontosságot. A biztos győzelem fényében, illetve a nem túl súlyos döntéshozók közti ellentétek miatt – amelyek az invázió mellett viszonylag hamar kialakuló egyértelmű többség fényében sosem váltak különösen intenzívvé – Grenadában Reaganék szembeszálltak a negatív kongresszusi- és közvéleménnyel. Sőt vállalták a nemzetközi jog megsértéséből fakadó nemzetközi kritikát, és nem tétováztak kivívni leghűségesebb szövetségesük, Nagy-Britannia haragját sem a Brit Nemzetközösség tagországának megtámadásával. Ezzel szemben a Libanonban folytatandó amerikai politika nemcsak egyre nagyobb kongresszusi ellenállással találkozott, de az adminisztráción belül is súlyos ellentétek feszültek. Ronald Reagan a csapatküldéssel a még radikálisabb politikát követelő héják és a be nem avatkozást szorgalmazó békepártiak

108 Spiegel, 1985. 400. és 402.

között egyensúlyozott, ahol végül a terrortámadás az utóbbiakat igazolta, és a kivonulást eredményezte. Végezetül pedig meg kell említeni, hogy a földrajzi közelség sem volt elhanyagolható: Grenada közelsége miatt mindvégig súlyosabban nyomott a latban. Libanon nemcsak messze volt, de az USA mind a közel-keleti olajkészletekhez való hozzáférést, mind Izrael biztonságát garantálni tudta egy független és erős Libanon nélkül is.

Reagan elnök és kormánya 1984-ben. Az ülő sorban balról a második Bush alelnök, mellette jobbra Reagan elnök, George Shultz külügyminiszter és Caspar Weinberger védelmi miniszter. A középső sorban balról a második Jeane Kirkpatrick ENSZ-nagykövet. Az 1983 előtt nemzetbiztonsági tanácsadóként dolgozó William Clark látható a hátsó sorban (jobbról a negyedik).

A felhasznált irodalom jegyzéke

Bailey

1999 U.S. Relations with the USSR. National Security Decision Directive Number 75. In: *The Strategic Plan that Won the Cold War. National Secuirty Decision Directive 75.* Szerk.: Bailey, Norman A. McLean, Virginia, The Potomac Foundation, 1999. 27–35.

Beck

1993 Beck, Robert J.: *The Grenada Invasion. Politics, Law, and Foreign Policy Decisionmaking.* Boulder, Westview Press, 1993.

Brown

1983 Brown, Seyom: *The Faces of Power: Constancy and Change in the United States Foreign Policy From Truman to Reagan.* New York, Columbia UP, 1983.

Inbar

1991 Inbar, Efraim: Great Power Mediation: The USA and the May 1983 Isreali-Lebanese Agreement. In: *Journal of Peace Research,* 28. (1991) 1. sz. 71–84.

Lawson

1984 Lawson, Fred: The Reagan Administration in the Middle East. In: *Merip Reports, No. 128, The Deadly Connection: Reagan and the Middle East,* 1988. 27–34.

Magyarics

2002 Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2002.

Menges

1988 Menges, Constantine C.: *Inside the National Security Council. The True Story of the Making and Unmaking of Reagan's Foreign Policy.* New York, Simon and Schuster, 1988.

Molineu

1990 Molineu, Harold: *U.S. Policy Toward Latin America. From Regionalism to Globalism.* Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1990.

PATERSON
1988 PATERSON, Thomas G.: *Meeting the Communist Threat. Truman to Reagan.* New York – Oxford, Oxford UP, 1988.

RABINOVICH
1985 RABINOVICH, Itamar: *The War for Lebanon. 1970-1985.* Ithaca and London, Cornell UP, 1985.

REAGAN
1990 REAGAN, Ronald: *An American Life: The Autobiography.* New York, Simon and Schuster, 1990.

RUBIN
1985 RUBIN, Barry: Reagan Administration Policymaking and Central America. In: *Central America: Anatomy of Conflict.* Szerk.: LEIKEN, Robert S. New York, Pergamon Press és Carnagie Endowment for International Peace, 1985. 299–318.

SHULTZ
1993 SHULTZ, George: *Turmoil and Triumph. My Years as Secretary of State.* New York, Charles Scribner's Sons, 1993.

SPEAKES
1988 SPEAKES, Larry: *Speaking Out. The Reagan Presidency from Inside the White House.* New York, Charles Scribner's Sons, 1988.

SPIEGEL
1985 SPIEGEL, Steven L.: *The Other Arab-Israeli Conflict: Making America's Middle East Policy, from Turman to Reagan.* Chicago – London, University of Chicago Press, 1985.

VERTZBERGER
1988 VERTZBERGER, Yaacov Y. I.: *Risk Taking and Decisionmaking: Foreign Military Intervention Decisions.* Stanford, Stanford UP, 1988.

WATERS
1986 WATERS, Maurice: The Invasion of Grenada, 1983 and the Collapse of Legal Norms. In: *Journal of Peace Research,* 23. (1986) 3. sz. 229–246.

WEINBERGER

1990 WEINBERGER, Caspar: *Fighting for Peace: Seven Critical Years in the Pentagon.* New York, Warner Books, 1990.

WILLIAMS

1997 WILLIAMS, Gary: Prelude to an Intervention. Grenada 1983. In: *Latin American Studies,* 29. (1997) 1. sz. 131–169.

WILLS

2003 WILLS, David C.: *The First War on Terrorism: Counter-Terrorism Policy during the Reagan Administrations.* Lanham, Rowman and Littlefiled Publishers, Inc. 2003.

Bemutatkozik az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Cseh Gergő Bendegúz

Az 1990 előtt keletkezett állambiztonsági iratok kutatásáról a Történeti Levéltárban

TIZENHAT évvel a rendszerváltás után a teljes magyar levéltárügy a maga teljes köz- és magánlevéltári intézményrendszerével együtt is összességében kevesebb közéleti figyelemben és nyilvánosságban részesül, mint az egyik legfiatalabb és legkisebb archívum, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, vagy korábbi nevén: a Történeti Hivatal. Az érdeklődés persze csak részben – és sajnálatosan kisebb részben – szól az itt kezelt iratanyag történeti értékének, a széleskörű publicitás elsősorban a szenzációs leleplezések gerjesztette, misztikus homályba burkolódzó ún. „ügynökkérdésnek" köszönhető. Bár a szélesebb közvéleményben továbbra is tartja magát az „ügynökhivatal" képe, az intézmény – amely valóban őriz ilyen vonatkozású iratanyagot is –, elsősorban egy állami szaklevéltár, amelynek tevékenységi köre és feladatai nagyban hasonlóak a többi hazai levéltáréihoz.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát, mint a Történeti Hivatal jogutódját a 2003. évi III. törvény hozta létre 2003. április 1-jei hatállyal.

A levéltár tevékenysége:

- szaklevéltárként őrzi és kezeli a 2003. évi III. tv-ben meghatározott iratokat, nevezetesen
  - a Belügyminisztérium volt III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökségének és jogelődeinek (beleértve egyebek mellett az egykori ÁVO, ÁVH, a Honvédelmi Minisztérium vagy a Magyar Néphadsereg állambiztonsági szerveit is) megmaradt iratanyagát;

- a volt III. Főcsoportfőnökség egykori alkalmazottainak, „titkos" és „szigorúan titkos" állományú munkatársainak személyzeti anyagát, illetve az ún. átvilágító bizottságok iratait,[1]
- a törvényben meghatározott feltételekkel biztosítja az érintettek számára személyes adataik megismeréséhez való joguk gyakorlását; vagyis az iratokban szereplő személyek számára adatot szolgáltat a volt állambiztonsági szervek által róluk készített iratokból;
- lehetővé teszi az általa kezelt iratanyagban a tudományos és az ún. magánkutatást;
- levéltár- és történettudományi kutatásokat végez, közzéteszi a kutatás eredményeit;
- ellátja a levéltári törvényben meghatározott egyéb feladatokat.

A fenti száraz felsorolásból egy rendkívül fontos levéltári feladat első látásra is hiányzik: az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (vagy rövidebb nevén a Történeti Levéltár) nem lát el gyűjtőterületi feladatokat, nincs ellenőrzési funkciója az iratkezelés és irattározás területén. Mindez magától értetődőnek is tűnhet, tekintve hogy a törvény lezárt gyűjteményként definiálja az ide rendelt iratanyagot, ebből adódóan nincs már olyan iratképző szerv, ahol a Levéltár gyűjtőkörébe tartozó iratok keletkeznének. Másfelől azonban a Levéltárnak jelenleg sincs, és

1 Az említett törvény konkrétan a Levéltár kezelésébe utalja mindazon iratokat, melyek 1944. december 21. és 1990. február 14. között

„a) a Belügyminisztérium III-as Főcsoportfőnökségénél, ennek területi és helyi szerveinél, illetve elődeiknél (a Magyar Államrendőrség budapesti és vidéki főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályain és a Gazdasági Rendészeti Osztályok operatív csoportjaiban, a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályánál, a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságánál, az Államvédelmi Hatóságnál, 1953 és 1956 között a Belügyminisztérium államvédelmi feladatokat ellátó szervezeti egységeinél, a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályánál), a Belügyminisztérium Határőrség Felderítő Osztályánál, valamint a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályán, a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Csoportfőnökségén, a Honvédelmi Minisztérium Katonai Elhárító Főcsoportfőnökségén, a Honvédelmi Minisztérium IV. Főcsoportfőnökségén, a Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. Csoportfőnökségén, a Belügyminisztérium Külügyi Osztályánál, a Belügyminisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Osztályánál, a Belügyminisztérium Belbiztonsági Osztályánál, a Belügyminisztérium Állambiztonsági Operatív Nyilvántartó Osztályánál vagy

b) a Belügyminisztérium Személyzeti Főosztályánál a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének alkalmazottaival és a "titkos", illetve a "szigorúan titkos" állományú munkatársaival kapcsolatban,

c) illetőleg az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyeket ellenőrző bizottságnál

keletkeztek és irattári anyagába tartoztak."

soha nem is volt érdemi jogosultsága és lehetősége annak felügyeletére, hogy a volt állambiztonsági szervek jogutódai (a III. Főcsoportfőnökség szervezeti egységei közül ugyanis csak az ún. belső elhárítással foglalkozó III/III csoportfőnökség szűnt meg jogutód nélkül) milyen, a Levéltárnak rendelt iratokat kezelnek és milyen formában, azt milyen nyilvántartások alapján használják és milyen segédletek kíséretében adják át, amit végül átadnak, illetve átadtak.

Iratok a Történeti levéltárban

A Történeti Levéltár gyűjtőkörét a 2003. évi III. tv. 1.§ (1) bekezdése határozta meg. A törvény értelmében a levéltár gyűjtőkörébe tartoznak a volt III. Főcsoportfőnökség és jogelődeinek iratai, a Főcsoportfőnökség alkalmazottaira, titkos és szigorúan titkos állományú munkatársaira vonatkozó dokumentumok, valamint az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyeket ellenőrző bizottságok iratanyaga.

A Levéltár által kezelt iratanyag részletes leírása nem tárgya írásunknak,[2] néhány – a kutatás szempontjából fontos – jellemzőt azonban feltétlenül érdemes megemlíteni.

- A „megörökölt" korabeli segédletek az iratok tárgy szerinti kutatását semmilyen formában nem támogatták: a mintegy százhetvenezer, eredeti irattári rendben őrzött dosszié között sem tartalmi elemek, sem az egyes iratok időrendi, földrajzi stb. paraméterei alapján nem volt lehetséges tudományos kutatást folytatni. Rendelkezésre álltak ugyan bizonyos tárgymutató könyvek, ezek azonban nem az eredeti iratok korabeli segédletei voltak, hanem részben az állambiztonsági szervek dolgozóinak, részben pedig az 1990 utáni belügyminisztériumi munkatársak saját készítésű és magánhasználatú regiszteres tárgymutatói. Keletkezésük körülményeiből adódóan ezek a mutatók távolról sem ölelték fel az iratanyag egészét, nem egységes szempontok szerint készültek és nem voltak mentesek a szubjektív szempontoktól, hibáktól sem. Ráadásul a rendkívül sokrétű, szerteágazó, számos ügyet és érintettek százait átfogó dos-

2 Lásd erre vonatkozóan: Petrikné Vámos Ida: *Iratok a Történeti Hivatalban.* In: Trezor 1. 29–58.

sziék sokaságát általában egy-két tárgyszó alá szorították be, ami az utólagos visszakeresést csak igen mérsékelten segítette.

- A különböző típusú (vizsgálati, operatív, munka, beszervezési stb.) dossziékhoz készült eredeti naplók adattartalmuk miatt kutatási segédletként teljességgel használhatatlanok voltak, mivel az irat jelzetén és címén kívül – ez utóbbi általában csak egy név vagy fedőnév – a téma azonosítására alkalmas információt egyáltalán nem tartalmaztak. Ráadásul a több évtizedes folyamatos használat és a szakszerűtlen kezelés[3] következtében ezen naplók többsége rendkívül veszélyeztetett állapotba került, és sokhelyütt helyrehozhatatlan károsodást is szenvedett.

- Az iratok visszakeresését segítő korabeli segédletek közül az operatív nyilvántartást végző, mindenkori állambiztonsági szervezeti részleg által vezetett ún. operatív kartonok bizonyultak leginkább használhatónak. Ez a mintegy 160 ezer kartont tartalmazó nyilvántartó rendszer azonban korántsem tartalmazta az iratokban szereplő személyek teljes körét. Az operatív vagy vizsgálati eljárás alá nem vont személyeket ugyanis nem vették fel az operatív nyilvántartásba, ezért a tudományos kutatás vagy az állampolgári adatszolgáltatás szempontjából fontos, milliós nagyságúra tehető névanyagnak csak egy töredékéhez juthattunk el a fenti kartonrendszer segítségével.

- A dossziék a korabeli iratkezelési gyakorlat és a papírminőség fogyatékosságai következtében többségükben rossz állapotban, szakadozottan, ragasztószalagokkal foltozottan kerültek a Levéltárba, ezért az informatikai rendszer tervezése során az eredeti anyagokat kímélő digitális biztonsági másolatok készítésére és nagy mennyiségben való használatukra is fel kellett készülnünk.

- Az állambiztonsági szervek által készített, illetve összegyűjtött irat-anyag túlnyomó többsége az Adatvédelmi törvény által megfogal-

3 Az állományvédelmi szempontokat semmilyen formában nem vették ugyanis figyelembe az iratok kötésekor, fűzésekor, a szakadozott oldalak ragasztgatásakor. Lásd erre vonatkozóan: B. Balsai Jolán: *Állományvédelem a Történeti Levéltárban.* In: TREZOR 3. 295–299.

mazott ún. különleges adatok – faji eredetre, politikai véleményre, pártállásra, vallásos meggyőződésre, egészségi állapotra, kóros szenvedélyre, szexuális életre stb. vonatkozó adatok – tömegét tartalmazza, ezen kívül nagy mennyiségben tartalmaz jelenleg is minősített iratokat. Ezeknek az adatoknak a fokozott védelme – a közérdekű adatok nyilvánosságának biztosítása mellett – az intézmény kiemelt feladatai közé tartozik.

Az 1997-ben alakult Történeti Hivatal, majd a 2003-ban létrehozott Történeti Levéltár gyűjtőkörét a jogszabályok olyan irategyüttesekben határozták meg, amelyeket számos, különböző időszakban létezett, egymástól szervezetileg és iratkezelés tekintetében is elkülönülten működő állambiztonsági szerv keletkeztetett. Az iratanyag átvétele, feltárása, illetve alapszintű rendezése után lehetett kialakítani egy olyan egységes levéltári rendszert, amelybe az 1944 és 1990 között működött állambiztonsági szervek iratait be lehetett sorolni. Ennek az újonnan kialakított levéltári rendszernek fő csoportjai a következők (az iratanyag részletes tagolása megtalálható a levéltár fond- és állagjegyzékében):

1. szekció: Állambiztonsági (államvédelmi) szervek szervezetével, működésével kapcsolatos iratok

Ez a szekció tartalmazza a volt állambiztonsági szervek szervezeti egységei által keletkeztetett és elkülönítetten kezelt működési iratait.

2. szekció: Szervezeti egységhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok

Ebben a szekcióban a találhatók a több különböző szerv, illetve szervezeti egység által keletkeztetett és kezelt, illetőleg az iratképző által valamilyen szempont szerint külön kezelt irategyüttesek.

3. szekció: Hálózati, operatív és vizsgálati dossziék

Ebben a szekcióban találhatók a levéltár iratainak döntő többségét kitevő vizsgálati, operatív, munka-, beszervezési, lakás, tájékoztató stb. dossziék.

4. szekció: Gyűjtemények

Különböző, az állambiztonsági szervek által használt háttéranyagok és a levéltárnak átadott letétek gyűjteménye.

5. szekció: 1990 után keletkezett iratok

A törvény által a levéltár gyűjtőkörébe utalt, 1990 után keletkezett iratok szekciója.

A Levéltár aktuális fond- és állagjegyzéke bárki számára hozzáférhető az intézmény kutatótermében, illetve letölthető a www.abtl.hu honlapról is.

Az iratok forrásértékéről

A volt állambiztonsági szervek iratainak forrásértékéről röviden szólva érdemes kiragadni három szempontot, amelyet az iratanyag használóinak, konkrétan a Levéltár kutatóinak célszerű szem előtt tartania:

Az 1944 és 1990 között működött államvédelmi, állambiztonsági szervek iratai számos ok miatt meglehetősen hiányosak. Ezen okok között mindenképpen ott szerepelnek – a rendszerváltást megelőző tömeges, illetve korábban lezajlott rendszeres – iratmegsemmisítések is,[4] de nem hagyhatók figyelmen kívül például az „utódszerveknél" maradt, továbbra is minősített iratok, vagy a külföldi levéltárakban feltehetően „rejtőzködő" hazai vonatkozású iratanyag hozzáférhetetlensége sem.

Az iratokat keletkeztető szervek rendszeresen torzított, hamis adatokkal dolgoztak, tendenciózusan felnagyítottak, kiforgattak eseményeket, nem ritkán a semmiből kreálták az „állam biztonságát veszélyeztető" ügyeket.

Az ügyeket feltáró, illetőleg az írásbeli jelentéseket készítő alkalmazottak sok esetben tájékozatlanok, műveletlenek, munkájuk során pedig nem ritkán hanyagok voltak, ezért az információkat a kutatóknak az egyébként is elvárható forráskritikai szemléletet fokozottan betartva célszerű felhasználniuk.

A Levéltárban fellelhető iratanyagot a fentiek okán is célszerű tehát más forrásanyaggal összevetve, azzal kiegészítve értelmezni. Értelemszerűen elsődleges forrás lehet e tekintetben például a korabeli pártanyag, minisztériumi és egyéb hivatali források, bírósági iratanyagok stb.

Az iratok feldolgozásáról

A Történeti Levéltár irataínak mennyisége 2005 végén 3843,16 iratfolyóméter volt, amelynek több mint kétharmadát különböző típusú dossziék, fennmaradó részét pedig a volt állambiztonsági szervek működési iratai, valamint a szervek által készített és használt gyűjtemények, háttéranyagok tették ki. Adathordozóját tekintve a levéltár javarészt papír alapú dokumentumokat őriz, de nagy mennyiségben került kezelésünkbe a vizsgála-

4 Lásd erre vonatkozóan: Baráth Magdolna: Az *állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése.* In: TREZOR 3. 255–279.

ti, valamint operatív dossziékról, illetve a Napi Operatív Információs Jelentésekről (NOIJ) készült egykorú biztonsági mikrofilm-másolat.

A Történeti Levéltár iratainak döntő többségét kitevő, különböző típusú (vizsgálati, operatív, munka, beszervezési stb.) dossziék levéltári feldolgozása három lépcsőből áll:

- a legfontosabb, legtöbb nevet tartalmazó dossziék adatainak rögzítése nyomán 2005 októberére a Levéltár központi adatbázisa mintegy 565 ezer megfigyelt személy nevét és egyéb adatait tartalmazta;
- a legtöbbet használt és/vagy rossz fizikai állapotban lévő dossziékat oldalanként digitalizáljuk és a központi adatbázisban tároljuk, megkönnyítve egyrészt a belső előkészítő munkát, kímélve másrészt a rossz állapotban lévő eredeti iratokat; 2005 végéig több mint négyezer teljes dosszié (mintegy 450 ezer oldal) digitalizálását végeztük el és tettük azt hozzáférhetővé a belső előkészítő munka számára;
- a dossziék tematikus feltárása – amelynek során minden fontosabb, a későbbi visszakereshetőséget segítő információt rögzítünk az irattal kapcsolatban – is több éve zajlik; 2003 őszére közel 4500 dosszié feldolgozását fejeztük be. Mindez nem jelenti azt, hogy csak ennyi dossziéról rendelkezünk információkkal, hiszen irataink legnagyobb részének alapadatait (típus, jelzet, tárgy, évkör stb.) már központi adatbázisunkban is rögzítettük.

A Történeti Levéltár egyéb iratainak – amelyek elsősorban a volt állambiztonsági szervek ún. működési iratait jelentik – feldolgozása is folyamatosan zajlik; a korábban jórészt rendezetlen levéltári anyagok rendezése során elkészülő raktári jegyzékeket és lajstromokat folyamatosan hozzáférhetővé tesszük a Levéltár kutatótermében, ennek az iratanyagnak a teljes feldolgozása azonban csak hosszabb időt vesz igénybe.

A levéltári anyag feldolgozására, nyilvántartására szolgáló központi számítógépes adatbázis a hazai levéltári gyakorlatban egyedülálló módon folyamatosan kutatóink rendelkezésére is áll, hiszen a kutatótermi nyilvános gépeken lehetőség van az adatvédelmi korlátozás alá nem eső információk lekérésére. Terveink között szerepel a központi adatbázis adatvédelmi okokból szűkített változatának közeljövőbeni megjelenítése a Levéltár internetes honlapján is.

Az ún. állampolgári betekintésről

A Történeti Levéltár a törvényi előírások értelmében biztosítja a volt állambiztonsági szervek által készített adatok megismerését. A betekintési kérelem benyújtható a Levéltár formanyomtatványán, vagy saját megfogalmazásban, hagyományos vagy elektronikus levélben, illetőleg az intézmény ügyfélszolgálatán személyesen. Az iratokban szereplő ún. megfigyelt személyek (akikről a volt állambiztonsági szervek célzottan adatokat gyűjtöttek), a hálózati személyek, operatív kapcsolatok és az ún. harmadik személyek esetében a törvény 3. §-a részletesen szabályozza, hogy a személyes adatok mely körének megismerésére jogosultak.

A törvény értelmében a levéltár által kezelt iratokban szereplő megfigyelt személy megismerheti a vele kapcsolatba hozható hálózati személyről, operatív kapcsolatról és hivatásos alkalmazottról az annak azonosításához szükséges adatokat. Amennyiben az érintett nyilatkozik arról, hogy a fenti adatokat meg kívánja ismerni, és a levéltárban kezelt iratok alapján a hálózati személy azonosítása egyértelműen elvégezhető, a levéltár a hálózati személy azonosításához szükséges adatokat a kérelmező számára kiadja.

A megfigyelt vagy harmadik személy halálát követően az e törvény szerint őt megillető jogokat az elhunyt hozzátartozója gyakorolhatja, kivéve, ha azt az elhunyt írásban megtiltotta vagy azt törvény kizárja. A jogszabály értelmében hozzátartozó a házastárs, az élettárs (amennyiben a házasság, illetve az élettársi közösség az irat keletkezésekor és az érintett halálakor is fennállt), az egyeneságbeli rokon, az örökbefogadott, a mostoha- és nevelt gyermek, az örökbefogadó, a mostoha- és nevelőszülő, a testvér. Az iratok megismerésére az a személy is jogosult, akit a megfigyelt vagy harmadik személy halála előtt erre írásban feljogosított.

Amennyiben tehát az iratokban szereplő személy még él, csak az ő írásbeli hozzájárulásával ismerhetik meg a hozzátartozók az érintettre vonatkozó iratokat. Amennyiben az érintett már meghalt, akkor ezt anyakönyvi kivonattal kell a hozzátartozóknak igazolniuk.

Állampolgári kérelmek esetében az érintettre vonatkozó iratok első másolat-sorozatának elkészítése díjmentes, csupán a postai iratmegküldés esetén kérjük utánvéttel a postaköltség kiegyenlítését.

A 2003. évi III. törvény kétféle kutatási lehetőséget biztosít az érdeklődők számára. Az egyik lehetőség a *tudományos kutatás*, a másik pedig az ún. *magánkutatás*.

A törvény meghatározása szerint *tudományos kutatónak* minősül az a személy, aki rendelkezik a levéltári törvény 23.§. (2)–(3) bekezdésében szabályozott kuratórium (Levéltári Kuratórium) által kiadott kutatási engedéllyel. A tudományos kutatók által megismerhető adatok köréről részletesen rendelkezik a törvény 4.§-a.[5] Érdemes kiemelni, hogy a jogszabály értelmében a kutató az ott körülírt személyes adatokat csak megismerheti, de nyilvánosságra hozataluk esetében be kell tartania az adatvédelmi törvény 32.§-ában foglaltakat.[6]

A *tudományos kutatás* a Levéltári Kuratóriumnak címzett, de a Történeti Levéltár kutatószolgálatához eljuttatott kutatási kérelemmel indul. A kérelem benyújtása történhet személyesen, illetőleg postai- vagy elektronikus úton. A kutatási kérelemhez mellékelni kell a támogató állásfoglalást, a részletes kutatási tervet és a kutató publikációs jegyzékét. A levéltár a kutatási kérelmet a mellékletekkel együtt eljuttatja a Levéltári Kuratóriumnak, majd a kérelem elbírálása után értesíti a kutatót annak döntéséről.

5 *„(2) A tudományos kutató az egészségi állapotra, kóros szenvedélyre és szexuális életre vonatkozó adatokat az érintett halálozási évét követő harminc év után ismerheti meg. Ha a halálozás éve nem ismert, a védelmi idő az érintett születésétől számított kilencven év, ha pedig a születés és a halálozás időpontja sem ismert, a levéltári anyag keletkezésétől számított hatvan év. (3) A tudományos kutató a faji eredetre, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozásra, a vallásos vagy más világnézeti meggyőződésre vonatkozó adatokat – a védelmi időn belül – anonimizáltan ismerheti meg. Az Ltv. 23.§ (2) bekezdése szerinti kuratórium az anonimizálás nélküli megismerést akkor engedélyezi, ha a megfigyelés célja a faji eredettel, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozással, illetve a vallásos vagy más világnézeti meggyőződéssel összefüggésbe hozható, és a tudományos kutató igazolja, hogy korábban elkezdett, szakmai folyóiratokban megjelent publikációkkal alátámasztott kutatásához ezen adatok megismerése elengedhetetlenül szükséges."*

6 *„A tudományos kutatást végző szerv vagy személy személyes adatot csak akkor hozhat nyilvánosságra, ha*
a) az érintett abba beleegyezett, vagy
b) az a történelmi eseményekről folytatott kutatások eredményeinek bemutatásához szükséges." (1992. évi LXIII. törvény, 32. §)

Külföldi állampolgárok a levéltári törvényben megfogalmazott szabályok szerint kutathatnak a Történeti Levéltárban: a 15 évnél régebben keletkezett közérdekű adatokat, hacsak nem minősítettek, korlátozás nélkül kutathatják. A személyes adatok kutatásánál feltétel, hogy az MTA kutatási téma szerinti bizottságától vagy kutatóintézetétől kell beszerezni a támogató állásfoglalást, továbbá csak olyan országok állampolgárai számára biztosított a kutatás, ahol a személyes adatokra vonatkozó adatvédelmi szabályok a magyarországival azonosak.

Aki nem rendelkezik a levéltári kuratórium engedélyével, az a levéltári anyagban a 2003. évi III. törvény 5.§-a szerint *magánkutatóként* végezhet kutatást.

A jogszabály értelmében anonimizált formában bárki megismerheti és nyilvánosságra hozhatja a Levéltárban kezelt iratokat, de meghatározott védelmi idő letelte után a személyes adatok is korlátozás nélkül kutathatók. Szintén anonimizálás nélkül adhatók ki a nyilvános rendezvényeken, közszereplésekkel kapcsolatban rögzített adatok, a korábban már jogszerűen nyilvánosságra hozott adatok, valamint a közszereplő hálózati személyek, operatív kapcsolatok és hivatásos alkalmazottak azonosításához szükséges információk.

A jogszabály a közszereplő hálózati személyek azonosításával kapcsolatos kérelem esetén a következő eljárást írja elő. A Levéltár az érintett közszereplőt nyilatkozat tételére hívja fel a tekintetben, hogy közszereplő minőségét elismeri-e. Amennyiben az érintett olyan nyilatkozatot tesz, mely szerint közszereplői minőségét nem ismeri el, a Levéltár az adat megismerésére irányuló kérelmet elutasítja; ellenkező esetben a megismerési kérelemnek eleget tesz. A Levéltár döntésével szemben a levéltári törvény 29. §-ának rendelkezései szerint jogorvoslatnak van helye, melynek során a bíróság az érintett közszereplői minőségéről állást foglal. Ha a bíróság az érintettet közszereplőnek minősíti, a Levéltár a megismerési kérelemnek eleget tesz.

A kutatók az általuk megismert iratanyagról másolatot kaphatnak a kutatóteremben kifüggesztett, mindenkori díjszabás szerint.

A Történeti Levéltár tevékenységéről, az általa kezelt iratanyagról, valamint az 1990 előtti állambiztonsági szervek tevékenységéről további adatok bárki rendelkezésére állnak az intézmény internetes honlapján

(www.abtl.hu), valamint eddig megjelent kiadványainkban[7] (elsősorban a Trezor című sorozat eddig megjelent köteteiben).

A Történeti Levéltár elérhetőségei:

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
1067 Bp. Eötvös u. 7.
tel.: 478-6020
fax: 478-6036
Honlap: www.abtl.hu
E-mail: info@abtl.hu

Rövidítésjegyzék

Trezor 1.
Trezor 1. 1999. A Történeti Hivatal Évkönyve. Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 1999.

Trezor 3.
Trezor 3. 2003. Az átmenet évkönyve. Szerk.: Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004.

7 *Államvédelem a Rákosi-korszakban.* Tanulmányok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 2000. 366 oldal (Állambiztonsági Történeti Tár. Közelmúltunk hagyatéka); *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában.* Szerk.: Okváth Imre. Budapest, 2001. 354 oldal (Állambiztonsági Történeti Tár. Közelmúltunk hagyatéka); *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései. 1953–1956.* I. köt. Az 1953. július 28. és az 1954. június 22. közötti ülések. Összeállította: Kajári Erzsébet. Szerk.: Gyarmati György – S. Varga Katalin. Budapest, 2001. 880 oldal (Állambiztonsági Történeti Tár); *Trezor 1. 1999. A Történeti Hivatal Évkönyve.* Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 1999. 312 oldal; *Trezor 2. 2000–2001. A Történeti Hivatal Évkönyve.* Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 2002. 414 oldal; *Trezor 3. 2003. Az átmenet évkönyve.* Szerk.: Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 424 oldal

Masát Ádám

Javított kiadás?!

A 15. században a sokszorosítás szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt a könyvnyomtatás feltalálása. A számítógép 20. századi megjelenésével és különösen az internet elterjedésével napjainkban már az elektronikus írásbeliség hódít egyre nagyobb teret. Az írásbeliségnek tehát egy új forradalmát éljük, és számos kutató azt prognosztizálja, hogy az interneten olvasható napilapok, folyóiratok, könyvek, illetve egyéb dokumentumok száma a nyomtatott kiadványok kárára fog növekedni a jövőben.

Az elektronikus írásbeliség megjelenése, az olvasási kultúra hanyatlása és más tényezők nagy mértékben hatnak a könyvpiacra. A könyvekből rendszerint nem nyomtatnak már annyi példányt a kiadók, mint korábban. Különösen azokban az európai országokban jellemző ez a tendencia, amelyeknek a területe kisebb (vagyis eleve kisebb az olvasóközönség) és amelyeknek a nyelvét az országhatárokon túl nem beszélik. Magyarország területét és lakosságszámát tekintve nagyobb, mint Ausztria, a két ország könyvpiacát mégsem hasonlíthatjuk össze, hiszen egy Bécsben kiadott német nyelvű könyvet nagy valószínűséggel Németországban és Svájcban is forgalmazni fognak. Ezen kívül érdemes utalni arra, hogy az egész világon egyre inkább jellemző a specializálódás. A nagyon szűk szakterülettel foglalkozó tudományos könyveket általában csak a témában kompetens szakértők, kutatók olvassák, ezért nem éri meg azokat nagy példányszámban kiadni.

Az egyre csökkenő példányszámok (egyik) következményeként mindennapos jelenség, hogy egy-egy könyvet újra kiadnak. Néha változatlan formában jelenik meg a könyv, néha jelentős átdolgozással lát napvilágot a javított kiadás. Az alábbi írás célja, hogy négy olyan magyar nyelvű kiadványt vegyen górcső alá, amelyeknek valamilyen formában már volt kiadási „előzményük". A négy kiadvány közös jellemzője, hogy mindegyik témája a 20. századi történelemmel kapcsolatos, és mindegyik „javított kiadás" 2005 utolsó harmadában jelent meg. Különbséget jelent viszont a kiadványok műfaja és az „átdolgozás" formája. A négy könyv kö-

zött szerepel ugyanis egy monográfia, egy tankönyv, egy tanulmánykötet, illetve egy lexikon. Célunk nemcsak az, hogy bemutassuk a négy kiadványt, hanem hogy az eredeti kiadással összevetve megvizsgáljuk az „átdolgozás" formáját és mértékét.

1. Az 1990-es évek közepén jelent meg először, és később több kiadást élt meg a *20. századi egyetemes történet* című tankönyv, amely három kötetben 1890-től 1995-ig dolgozta fel az európai és Európán kívüli országok történetét.[1] A rendszerváltozás után ez volt az első olyan kiadvány, amely átfogó képet adott a világ legfontosabb országainak 20. századi történetéről. A három kötetes tankönyv elsősorban egyetemi hallgatók számára készült; több felsőoktatási intézményben nemcsak tananyagként használták, hanem a szigorlati vizsgaanyagot is erre építették. Több mint 30 szerző vett részt a kötetek megírásában, mindenki a saját szűkebb szakterületének megfelelő részt dolgozta fel egy-egy terjedelmesebb tanulmányban. Terjedelmi szempontból kiemelendő, hogy az 1945 utáni rész nagyobb hangsúlyt kapott: az I. kötet átfogta a 20. század első felét, a II. kötet az európai országok 2. világháború utáni történetére koncentrált, a III. kötet pedig az európán kívüli világot mutatta be 1945 után. Ennek a felosztásnak megfelelően az I. és a III. kötet végén volt egy-egy részletes kronológia, életrajzokat is tartalmazó névjegyzék, illetve válogatott szakirodalmi tájékoztató.

Nem kétséges, hogy ez a három kötetes kiadvány szolgált a 2005-ben megjelent új tankönyv alapjául.[2] A korábbi szerkesztőgárdából (Diószegi István, Harsányi Iván, [Krausz Tamás] Németh István) Németh István az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének oktatója egyszemélyben vállalta az új tankönyv szerkesztését. A legelső, ami az olvasónak feltűnik, hogy változott a kiadó, a terjedelem pedig csökkent. Az Osiris Kiadónál megjelent tankönyv már csak két kötetes, az 1.

1 Az egyes kötetek több esetben különböző időpontokban jelentek meg a Korona Kiadó gondozásában. Általánosságban elmondható, hogy a második kiadás 1997-ben, a harmadik 1999-től jelent meg, de a könyvet a későbbiekben is kiadták. Elkerülendő a különböző kiadások összekeverését, itt csak rövid bibliográfiai leírást adunk a három kötetes munkáról: *20. századi egyetemes történet.* Szerk.: Diószegi István et al. I–III. köt. (Budapest, Korona, 1995–)

2 *20. századi egyetemes történet.* Szerk.: Németh István. 1–2. köt. Budapest, Osiris, 2005.

kötet kizárólag Európával foglalkozik, a 2. kötet taglalja az Európán kívüli országok történetét.[3] A kolofonoldalra lapozva kiderül, hogy ennek a tankönyvnek összesen 24 szerzője van. A szerzők alapvetően ugyanazok a történészek, akik a korábbi, három kötetes tankönyv megírásában közreműködtek, és a tartalomjegyzék arról tanúskodik, hogy ugyanazokat a (rész)fejezeteket is írták, mint korábban. A kötetek tartalomjegyzékének alaposabb megvizsgálásakor megállapíthatjuk, hogy a szerzők számának csökkenése nem eredményezett tematikai „csonkulást".[4] A két kiadvány felépítése lényegében megegyezik, bár fontos különbség, hogy a Németh István szerkesztette kötet kronológiailag nem 1890-től, hanem 1914-től, az I. világháborútól indul. Feltétlenül meg kell említeni ezen kívül, hogy a szerzők többsége törekedett arra, hogy a 21. század elejéig írja meg a saját fejezetét, így a legtöbb ország történetét lényegében az ezredfordulóig követhetjük nyomon. További pozitívum, hogy külön alfejezetet képez a szovjet utódállamok története (Oroszország, balti államok, Fehéroroszország, Ukrajna – Krausz Tamás, Lagzi Gábor). Sajnálatos módon viszont egy összevont alfejezetet képeznek az úgynevezett népi demokratikus országok, holott a korábbi tankönyvben mindegyik szocialista országról külön tanulmány született. Németh Istvánnak az NDK-ról, Juhász Józsefnek Jugoszláviáról írt tanulmánya kiegészíti ugyan ezt a részt, mégis hiányérzete van az olvasónak. Természetesen nemcsak országtanulmányok szerepelnek a két kötetben, hanem tematikus összefoglalások is. A szerkesztő érdeme, hogy az 1. kötetben három ilyen összefoglalás olvasható: *Európa megosztása (1945–1949), Európa a kétpólusú világrendszerben (1945–1992)* és *Európa fordulata és újjászervezése (1992–2000)* címmel. A 2. kötetben szintén Németh István tollából a *Nemzetközi kapcsolatok (1945–2000)* című fejezet sorolható még ide, illetve a Fiziker Róbert és Kocsis András által írt *Világjelenségek és -problémák* című rész, amely többek között a globalizáció, a népességnövekedés, a világélelmezés témája mellett kitér a szervezett bűnözésre, a

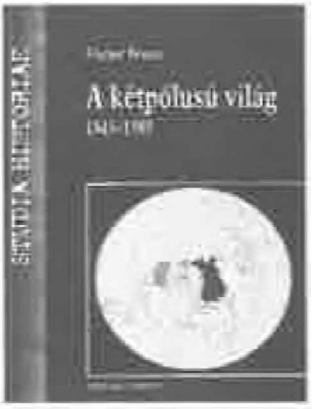

3 Furcsa módon a borítón római, a címoldalon arab számokkal jelölték a köteteket.

4 Pl.: Benkes Mihály helyett Búr Gábor írta az Afrikáról és a Dél-Kelet Ázsiáról szóló részt, Balogh László helyett pedig Kovács Attila írta a Mongóliáról szóló részt.

tömegpusztító fegyverekre, és elemzi a 2001. szeptember 11-i terrortámadás következményeit is.

Természetesen számos szövegszerű egyezést találunk a két kiadásban, ami egyértelmű jele annak, hogy egyes szerzők nem akartak új tanulmányokat írni, legfeljebb a korábban megírt szövegeik „aktualizálását" végezték el. Ez önmagában nem baj, csak sajnálatos módon így továbbra is számos egyenletlenség maradt a kötetekben. Amennyiben az országtanulmányok egységes szempontrendszer szerint lennének megírva, illetve bizonyos szerkesztési elvek jobban érvényesülnének az egész kiadványban, úgy még színvonalasabb tankönyv születhetett volna. Mindazonáltal számos új írás került a kötetbe, a szerkesztő munkájának eredményeképpen pedig sikerült rövidíteni a korábban terjengősnek bizonyult fejezeteket. Utóbbi véleményünk szerint pozitív irányban hatott a tankönyv egészére, mert a szigorlatra készülő egyetemi hallgató valószínűleg így kevésbé fog elveszni a részletekben, és nagyobb eséllyel szűri majd ki a szövegből a legfontosabb információkat. Ezek a szempontok pedig nem elhanyagolhatóak, hiszen erről a tankönyvről is a diákok mondanak majd végleges ítéletet.

2. Fischer Ferenc *A kétpólusú világ* című könyvének szennycímoldalán és címoldalán is olvasható a felirat: tankönyv és atlasz.[5] A kiadvány a *Dialóg Campus Tankönyvek* sorozatban, az Oktatási Minisztérium támogatásával jelent meg (Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Pályázat). Tankönyvként kellene tehát ismertetnünk ezt a kiadványt, mégsem tesszük. Egyrészt a szerző maga mondja az Előszó végén, hogy munkáját *„nemcsak az egyetemi-főiskolai szférának szánja, hanem mindazoknak a fiatalabb és idősebb, a történelem, a földrajz és politika iránt érdeklődőknek is, akik »a rövid XX. század« második felének tágabb és mélyebb egyetemes történeti összefüggései iránt érdeklődnek".*[6] Másrészt egyes tényezők (a könyv előzménye, szerkezete, terjedelme, a kutatómunka „volumene" stb.) arra sarkallnak bennünket, hogy egy olyan vas-

5 FISCHER Ferenc: *A kétpólusú világ. 1945–1989.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2005.

6 Uo. 10. – „...a szerző arra a feladatra vállalkozott, hogy a hidegháború történetéről olyan monografikus jellegű feldolgozást, mondhatni kézikönyvet adjon elsősorban egyetemi-főiskolai oktatók-hallgatók... kezébe, amelyben egyetlen könyvben található három történeti ismereteket közvetítő forma..." Uo. 7.

kos, tudományos igényességgel megírt monográfiának tekintsük ezt a könyvet, amely elsősorban szerkesztési elvei és tördeléstechnikai megoldásai révén kiválóan alkalmas tankönyvnek is.

A Pécsi Tudományegyetem Modernkori Történeti Tanszékének vezetője a rendszerváltozás után, 1992-ben jelentette meg először *A megosztott világ* című könyvét.[7] Magyar szerző tollából akkor még nem készült olyan átfogó monográfia, amely hasonló részletességgel taglalta volna a hidegháború teljes időszakát, így nyugodtan mondhatjuk, hogy Fischer Ferenc könyve a '90-es évek elején úttörő és hiánypótló munka volt. A jelzők használata azért is helytálló, mert a könyvben – amelyet egyébként maga a szerző aposztrofált monográfiaként az Előszóban[8] – eredeti módon lettek ötvözve az elemző részek, a források és a térképek, grafikonok, illetve ábrák.[9] A hidegháború történetét nyolc nagy fejezetben bemutató munkában több mint száz forrásrészletet lehetett olvasni, és további 182 fekete-fehér ábra (térkép, grafikon, táblázat) segítette az olvasót a megértésben.

A kétpólusú világ című könyv mindenekelőtt méretében különbözik a korábbi kiadástól. A '90-es években használt B/5-ös formátum helyett az A/4-es méret mellett döntött a kiadó. A könyvet nyilvánvalóan nehezebb így cipelni, illetve kora reggel az egyetemre menet belegyömöszölni a táskába, de a méretbeli váltás mindenféle szempontból az új kiadás előnyére válik. Egyrészt egy jól áttekinthető és igényesen megtördelt, gazdagon illusztrált könyvet vehetünk kézbe. Másrészt A/4-esnél kisebb formátum esetén nem lehetett volna azokat a színvonalasan elkészített színes térképeket integrálni a kiadványba, amelyeknél előzményt jelentett *A megosztott világ történelmi-politikai atlasza (1941–1991)* című, 1996-ban kiadott atlasz. *A kétpólusú világ* című monográfiának így tulajdonképpen kettős előzménye van, de a szerző szerint *„mind terjedelmében, mind tartalmában, mind pedig tördelési-kötetszerkesztési s módszertani meg-*

7 Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991).* Budapest, IKVA, 1992.

8 Uo. 2.

9 „A szerző megpróbálta ezeket egységbe ötvözni, s remélhetőleg a három alkotó rész, melyek külön-külön is természetesen információt hordoznak, így együtt egymást alátámasztják, kiegészítik s »plasztikusabbá«, könnyebben megérthetővé tesznek egy-egy történelmi epizódot, eseményt." Uo. 7.

oldásaiban egy új könyvet tart kezében az Olvasó."[10] Egyetértünk azzal a sommás véleménnyel, hogy egy új könyv készült, de meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a kötet szerkezete, felépítése, sőt az egyes fejezetek magvát alkotó elemző szövegek érdemben nem sokat változtak.[11] Jelentősen nőtt viszont a forrásrészletek (több mint kétszázra) és a fekete-fehér ábrák (258) száma, illetve az egyes témaköröknél nagyobb hangsúllyal szerepelnek a karikatúrák. További pozitívumként említendő, hogy a szerző törekedett az Európa-centrikus világképtől eltérő térképábrázolások bemutatására. A könyv végén egy részletes irodalomjegyzéket találunk ötös bontásban (forrásgyűjtemények, monográfiák [tanulmánykötetek], atlaszok, cikkek [tanulmányok], tankönyvek), és nem hiányzik a nélkülözhetetlen név- és tárgymutató sem. Levéltári kutatásra utaló megjegyzéssel nem találkoztunk, Fischer Ferenc alapvetően a már megjelent szakirodalmat dolgozta fel, és a könyv új kiadásának összeállításakor dokumentumfilmekre, internetes forrásokra és CD-ROM-ok anyagára is támaszkodott, bár utóbbiak nincsenek feltüntetve a bibliográfiában.

Véleményünk szerint *A kétpólusú világ* című monográfia most nyerte el azt a formáját, amelyet a szerző talán még a '90-es évek elején megálmodott. Ellentétben a korábban bemutatott, *20. századi egyetemes történet* című kiadvánnyal, az új Fischer-könyv továbbra sem az eseménytörténetre fókuszál, és nem országtanulmányokat mutat be, hanem ok-okozati összefüggéseket tár fel, illetve a domináns nemzetközi trendekre koncentrál. A könyvet ezért is lehet majd jól hasznosítani az oktatásban. Bízunk abban, hogy ez a munka arra ösztönzi a magyar történészeket, hogy további kutatásokat végezzenek a hidegháború témakörében.

3. 1939-ben Szekfű Gyula szerkesztésében jelent meg a *Mi a magyar?* című tanulmánykötet.[12] 2005-ben Romsics Ignác és Szegedy-Maszák Mihály szerkesztésében ugyanezzel a címmel adott ki egy tanulmánykötetet a Habsburg Történeti Intézet és a Rubicon Kiadó.[13] Ennek a könyvnek az Előszavában Gerő András leszögezi: nem akarták *„folytatni vagy éppen megismételni a '30-as évekbeli kötetet"*.[14] A cím azonosságán kívül nyilván-

10 Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ. 1945–1989.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2005. 7.

11 A szerző az Előszóban utal arra, hogy a „kötetben bővebb tárgyalást kaptak a geostratégiai, hadászati, haditengerészeti kérdések, az Európán túlmutató globális összefüggések..." Uo.

12 *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939.

13 *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály. [Budapest] Habsburg Történeti Intézet–Rubicon, 2005. – A borítón és a címoldalon i-vel írják Szegedy nevét.

14 Uo. 10.

valóan nem is lehet megismételni a Szekfű által szerkesztett munkát, hiszen a szerzők különböznek, más a szakmai összetételük, más az intellektuális környezet, más a korszak és más a mai világ értékrendje is. A két könyvet összeköti, hogy ugyanaz a címadó kérdés gondolkodtatta el a mai magyar értelmiség néhány jeles képviselőjét, mint az 1930-évek közepén a Szekfű-féle kiadás szerzőit. Ellentétben tehát a korábban bemutatott két munkával, itt egy egészen más típusú „javított kiadásról" van szó. Nagyon nehéz, szinte lehetetlen a 2005-ös kiadás tartalmi előzményeiről beszélni, és nem lehet olyan összehasonlítást végezni, mint azt a Németh István által szerkesztett tankönyvnél és a Fischer Ferenc által írt monográfiánál tettük.

A 13 szerző a magyar-fogalom újradefiniálására tesz kísérletet – ennyiben kétségkívül azonos munkát végeznek a korábbi szerzőgárdával.[15] Nem próbálkoznak viszont a kérdés tudományos megválaszolásával, hiszen a címadó kérdésre nem lehet tudományos mércével mérve egzakt választ adni. Mindegyik szerző a saját szűkebb szakterületén fejti ki az álláspontját, de egyik sem várja, hogy valamiféle „végleges választ" adjon vagy kapjon a kérdésre. A tanulmánykötetnél nehéz fellelni szerkesztési elveket, mert úgy tűnik, hogy az illusztris szerzőgárdának (Esterházy Péter, Fejtő Ferenc, Kornai János, Marosi Ernő, Ormos Mária...) nem kötötték meg a kezét, mindenki más formában és módon vet(h)ette papírra a gondolatait. Ennek az eredménye, hogy átfogó képet adó, illetve részproblémákra koncentráló írások, rövidebb-hosszabb gondolatébresztő esszék, tudományos igényességgel megírt tanulmányok váltogatják egymást az egész kötetben. Ez önmagában nem lenne baj, sőt a kötet előnyére is válna, ha az olvasónak nem lenne a tartalomjegyzék láttán hiányérzete. Ismételten az Előszóból derül ki, hogy a *„felkértek listája bővebb, mint az itt megjelentek névsora. Volt, aki nem ért rá, volt, akinek a határidő nem felelt meg, volt, aki – kitűnő tehetsége elle-*

15 Korniss Pétert itt nem számítottuk a szerzők közé, mert neki csak a fényképeit láthatjuk a kiadványban.

nére – nem érezte magát hivatottnak gondolatai kifejtésére. S természetesen olyan is akadt, aki mások jelenléte miatt zárkózott el a megjelenéstől."[16] A mai rohanó világban egy szerkesztőnek (kiadónak) természetesen tudomásul kell vennie, ha valakinek nem felel meg egy határidő, illetve ha valaki nem érzi magát kellően kompetensnek egy témában, vagy nem érzi magát – szerénységből – hivatottnak egy alapvető kérdés megválaszolására. Az olvasóban felmerülhet viszont, hogy egy ilyen fontos témánál nem lett volna-e érdemesebb kitolni a határidőt, hogy még több szerző írását lehessen közzétenni. Több mint 60 esztendővel a Szekfű-féle kötet után talán megérte volna késleltetni a kiadást, ha jó eséllyel egy még színvonalasabb és érdekesebb tanulmánykötet állt volna össze. Vajon a következő generációk bölcs szerzői, akiknek a feladata lesz a magyar-fogalom újragondolása, nem fognak-e csalódást érezni, vagy nem támad-e nekik is hiányérzetük a 2005-ös kiadás láttán? Ha a szerzők véleményszabadságát maximálisan tiszteletben tartjuk, és szerkesztőként nem határozunk meg szerkesztési elveket, mert egy sokszínű tanulmánykötetet szeretnénk létrehozni, akkor célszerűnek tűnik minél több embert megszólaltatni – legalábbis e sorok írója szerint. Mindez persze egyáltalán nem minősíti a kötetben szereplő szerzők kiváló írásait, legfeljebb a kötet értékéből von le egy keveset. Ami valódi probléma viszont és kifejezetten elszomorító jelenség, hogy egyes felkért szerzők mások jelenléte miatt zárkóztak el a publikálástól. Az el nem készült írásaikból sajnos nem fogjuk megtudni, hogy mi a magyar, de tudni fogjuk: milyen a magyar.

4. Horváth Jenő szerkesztésében 2005-ben jelent meg a *Világpolitikai lexikon (1945–2005).*[17] Az előzőkhöz képest egy más műfajú könyvről van szó. Ennek a kiadványnak szigorú értelemben véve nem volt semmilyen előzménye, hiszen a szócikkek írói első alkalommal publikálták munkájuk, kutatásuk eredményeit. Mindazonáltal a lexikonoknál nehéz azt mondani, hogy nem volt semmilyen előzmény, hiszen ugyanazon szócikkek tartalma rendszerint megegyezik a hasonló szerkesztésű kiadványokban. A *Világpolitikai lexikon* is jórészt olyan szócikkeket közöl, amelyek más lexikonokból hozzáférhetőek. Az újdonság ezért sokkal inkább a gondosan meghatározott szempontrendszerben rejlik. A szerkesztő kilenc pontban foglalja össze az Előszóban, hogy mire terjedt ki a kutatásuk.[18] 1. Bemutatják a világ országait (földrajzi elhelyezkedés, te-

16 *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics Ignác – Szegedi-Maszák Mihály. [Budapest] Habsburg Történeti Intézet–Rubicon, 2005. 10.

17 *Világpolitikai lexikon (1945–2005).* Szerk.: Horváth Jenő. Budapest, Osiris, 2005.

18 Vö. uo. 7–8.

rület, szomszédok, lakosság, etnikumok, nyelvek, vallások stb.), és arra törekednek, hogy 2001–2002. évi adatokkal szolgáljanak az olvasónak. A szerkesztő mentegetőzik, hogy nem a legfrissebb adatokat teszik közzé (mert abban az esetben le kellett volna mondaniuk az összehasonlítás szempontjáról), de így is dicséret illeti a szócikkek íróit, mert valószínűleg az ezredfordulós adatok megadása is nagy kutatómunkát igényelt részükről. 2. Csaknem száz ország esetében áttekintik az adott ország külpolitikájának történetét. 3. Az egész könyvben a legnagyobb hangsúlyt a nemzetközi kapcsolatok történetére helyezik. 4. Külön szócikkekben tárgyalják a legfontosabb politikai, gazdasági és katonai nemzetközi szervezeteket. 5. A szócikkekben összefoglalják a legfontosabbnak vélt nemzetközi jogi és diplomáciai ismereteket. 6. Külön elemzik az Európai Unióval, illetve az európai integrációval kapcsolatos kérdéseket. 7. Bemutatják a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat. 8. Szerepel továbbá a szócikkek között a biztonság- és katonapolitika számos kérdése. 9. Közlik a diplomáciai élet kiemelkedő egyéniségeinek az életrajzát.

A szerkesztő tájékoztatása szerint mintegy másfél ezer szócikket közölnek a 672 oldalas, B/5-ös formátumú kiadványban. Ezek a számok önmagukban is jelzik, hogy a tizenegy szerző óriási munkát végzett. Egy olyan lexikont állítottak össze, részletes kronológiával és szakirodalmi áttekintéssel a végén, amely különösen a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szakemberek számára nélkülözhetetlen. A jövőben nem kell különböző lexikonokat felcsapni, ha a fürtösfejű rakétáról, a Johnson-doktrínáról és a nemzetközi jog kodifikációjáról kellenek információk, mert egy kötetből minden információ hozzáférhető. A *Világpolitikai lexikon* legnagyobb erényét tehát abban látjuk, hogy egy kötetben közöl olyan (aktualizált) információkat a nemzetközi kapcsolatok témakörében, amelyek eddig csak különböző szaklexikonokban, nehezen fellelhető (idegen nyelvű) szakkönyvekben vagy interneten voltak hozzáférhetőek. Az egyetlen megemlíthető negatívum, hogy az általunk szúrópróbaszerűen kiválasztott 30 szócikk közül néhányban találtunk pontatlanságot vagy hibát. Ilyen nagy volumenű munka első megjelenésénél azonban ez tolerálandó, és a szerzők a javított kiadásban bizonyára még pontosabban és precízebben megírt szócikkeket fognak publikálni.

Javított kiadás ugyanis biztosan lesz.

Szerkesztőségi közlemények

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. A publikálni kívánt tanulmány, recenzió vagy könyvismertetés két kinyomtatott példányát juttassák el a szerkesztőkhöz.

2. A szerkesztőkkel való egyeztetés után egy floppy lemezen küldjék el az anyagot, figyelembe véve az alábbiakat:
- a dolgozatot lehetőség szerint ne vagy csak nagyon kis mértékben szerkesszék meg,
- a keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik maguk sem tüntetik fel munkáikban,
- folyamatos számozással készítsék el a dolgozat végére kerülő jegyzeteket,
- egységes jegyzetelési rendszert kövessenek, a szerkesztők által megadott sablon alapján.
- kérjük, hogy a szakmunkákra mindig eredeti nyelven hivatkozzanak, ellenkező esetben jelöljék meg a munka fordítóját.

3. A *Sic Itur ad Astra* által támogatott módszer az ún. szerző–évszám jegyzetelés. Eszerint a jegyzetekben csak az említett két adat jelenik meg, a teljes leírást pedig a bibliográfia tartalmazza. Az oldalszám után nem szükséges „o." vagy „p." betűt tenni.

pl. a *jegyzetben:* RÁNKI, 1981. 55.
irodalomjegyzékben:
RÁNKI
1981 RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika.* Budapest, Magvető, 1981.

Ez alól egyetlen kivételt a levéltári források jelentenek, amelyekre a következőképpen hivatkozunk a jegyzetekben:
A forrás címe, [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)] Levéltári jelzet.

A Sic Itur ad Astra által támogatott bibliográfiai leírás:

a) hivatkozás egy szerző munkájára

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év — SZERZŐ: *A könyv címe* [kurziválva]. Kötet száma. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím* sorozati szám)

Például:

KÖRÖSÉNYI

1993 — KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek.* Budapest, Századvég, 1993.

KOSÁRY

1994 — KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története.* 2. köt. Budapest, Osiris – Századvég, 1994.

Megjegyzés:
A szerzőknek mindig csak a vezetéknevét kell KISKAPITÁLISSAL kiemelni.

b) hivatkozás egy szerkesztő által összeállított munkára

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év — *A könyv címe* [kurziválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadási év.

Például:

RICHTER

1990 — *Ellenzéki kerekasztal – portrévázlatok* –. Szerk.: RICHTER Anna. H. n., Ötlet, 1990.

MEZEY

1996 — *Magyar alkotmánytörténet.* Szerk.: MEZEY Barna. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1996.

Megjegyzés:
Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (év nélkül), k. n. (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére. A „szerk.:" rövidítést mindig a kötet nyelvén kell megadni.

c) hivatkozás egy tanulmánykötetben megjelent írásra

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év — A TANULMÁNY SZERZŐJE: A tanulmány címe. In: *A tanul-*

mánykötet címe [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. Oldalszám. (*Sorozatcím*, sorozati szám.)

Például:

OWEN

1993 OWEN, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In: *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992.* Szerk.: BIHARI Mihály. [Budapest] Kossuth, 1993. 43–45.

LOMAX

1998 LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 307–308.

Megjegyzés:
Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

d) hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra

RÖVIDÍTÉS

Megjelenési év SZERZŐ: A tanulmány címe. In: *A folyóirat címe,* évfolyam. (Megjelenési év) Megjelenési szám. Oldalszám.

Például:

SZILÁGYI

1978 SZILÁGYI Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk,* 37. (1978) 2. sz. 116–117.

ACZÉL

1998 ACZÉL Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ,* 24. (1998) 4. sz. 45–48.

e) hivatkozás napilapban megjelenő cikkre:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenés éve SZERZŐ: A cikk címe. In: *A napilap címe,* évfolyam. (Megjelenési dátum) Megjelenési szám. Oldalszám.

Például:

KUN

1998 KUN Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nősültem..." In: *Magyar Nemzet,* 61. (1998. november 28.) 279. sz. 16.

CSAPODY

1999 CSAPODY Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap,* 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

Megjegyzés:
A bibliográfiát célszerű forrásokra és feldolgozásokra osztani, minden esetben fel kell tüntetni a felhasznált levéltári állagokat is.

A bibliográfia elkészítéséhez további hasznos információkat nyújt:

GYURGYÁK János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve.* Budapest, Osiris, 1996. 121–149.

ECO, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* [Budapest], Gondolat – Kairosz, 1996.

Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267.

Szerzőink

Cseh Gergő Bendegúz csgb@abtl.hu
Levéltáros, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára főosztályvezető-helyettese.

Juhász Balázs balazs.juhasz@mail.datanet.hu
Az ELTE III. éves olasz–történelem szakos hallgatója.

Maruzsa Zoltán donvittorio@freemail.hu
2001-ben végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelem, német és politikaelmélet szakon. Az intézmény Történettudományi Doktori Iskolájában 2005-ben szerzett PhD fokozatot. 2003 szeptembere óta a bajai Eötvös József Főiskola tanársegéde, majd adjunktusa, 2005 őszétől pedig az ELTE BTK történelem szakán is óraadó tanár. Kutatási területe a hidegháború diplomáciatörténete, különös tekintettel a bipoláris rendszerben folytatott osztrák semlegességi politikára.

Masát Ádám madame@eotvos.elte.hu
Történelem–politológia szakon végzett az ELTE-n. Jelenleg az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Doktori Programjának végzős hallgatója. Lapunk szerkesztője.

Paksa Rudolf kasparofdul@freemail.hu
Az ELTE történelem szakának VI. éves hallgatója és az Eötvös Collegium tagja. Fő érdeklődési területe a Horthy-korszak, különösen a szélsőjobboldal története.

Papp István pst23@freemail.hu
2002-ben végzett az ELTE BTK történelem–politikaelmélet szakán, majd 2005-ig ugyanitt doktori tanulmányokat folytatott. 2005-től az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának levéltárosa. Fő kutatási területe az 1920 utáni magyar politika- és eszmetörténet.

Romsics Ignác romsicsi@vnet.hu
Történész, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének professzora.

Simon Eszter eszter_simon@yahoo.com
2001-ben végzett a Szegedi Tudományegyetemen amerikanisztika szakán. Jelenleg doktorandusz hallgató a Közép-Európai Egyetem (CEU) politikatudományi doktori programjában. Tagja a Magyar Politikatudományi Társaságnak, valamint a European Political Science Networknek. Fő kutatási területe a külpolitikaelemzés, a külpolitikai döntéshozási folyamat, a hidegháború korszakának brit és amerikai külpolitikája.

Tollas Gábor malkhut@freemail.hu
2004-ben végzett az ELTE BTK történelem és germanisztika szakán. Jelenleg az ELTE II. éves PhD-hallgatója az Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Doktori Programban. Fő kutatási területe a német kérdés, különös tekintettel Berlin helyzetére, valamint a Willy Brandt élettörténete.

Türke András István turkeandras@yahoo.com
2004-ben a nizzai Nemzetközi Tanulmányok Európai Intézetében (IEHEI) szerzett Master-diplomát. 2005-ben végzett az ELTE TÁTK politikaelmélet szakán, 2006-ban az ELTE BTK történelem szakán. 2004 őszétől a Sorbonne Nouvelle – Paris III. Egyetem EEC („Jelenkori Európai Térség") doktori iskola hallgatója. Fő kutatási területe az európai integráció története és az EU kül- és biztonságpolitikája. Az ELTE–ETTDK (Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tudományos Diákköre) elnöke.